



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:



Թ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ**

(Ուրվագծեր)

Հինգերորդ Հրատարակություն

Տպագրված է պետական պատվերով

Գրքի Հրատարակությունը նախաձեռնել է
ՀՀ նախկին վարչապետ,
երջանակահիշատակ Անդրանիկ Մարգարյանը

ՀԱԿՈՐՑԱՆ Ք. Ո.

Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն: (Ուրվագծեր).
Հ 177 5-րդ հրատ.՝ Եր.: Երևանի պետ. համալս. հրատ., 2007. — 520
էջ. Վերնախորագր.՝ Երևանի պետ. համալս.:

Գրքում քննարկվում են Հայկական բնոշախարհի բնությունը (ոնկոնֆր, կլիման, ջրագրական ցանցը, բուսական ու կենդանական աշխարհը, բնական հարստությունները), բնակչությունը և տնտեսությունը, բաղադրական ու վարչական բաժանումները երկրի պատմական զարգացման տարրեր ժամանակաշրջաններում: Կցվում է երկու քարտեզ՝ բնոշագրության և պատմական:

Նախատեսված է պատմաբանների, աշխարհագրագետների համար: Կարող է օգտակար լինել բուհերի ուսանողներին:

Վերահրատարակության համար Հինք է ծառայել 1984 թ. հրատարակությունը:

ԳՄԳ 63.2 (22)

ISBN 978-5-80-84-0896-8

© Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, 2007
© Հակոբյան Ք. Ո., 2007

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԿՈՂՄԻՑ

Պատմական աշխարհագրությունը մյուս հարակից գիտությունների նման չունի մի և նույն աղբյուրից և ունի երկու հիմք՝ պատմական և աշխարհագրական: Այն իր մի մասով աշխարհագրություն է, մյուսով՝ պատմություն: Եվ դրանք ոչ թե իրար կցված են մեխանիկորեն, այլ կազմում են մի միասնություն:

Պատմական աշխարհագրությունը նեղ խնաստով կարող է լինել տնտեսական պատմական աշխարհագրություն, քաղաքական պատմական աշխարհագրություն, հուշարձանների ու քնակավայրերի պատմական աշխարհագրություն, բնակչության պատմական աշխարհագրություն, ֆիզիկական պատմական աշխարհագրություն: Գրանցից յուրաքանչյուրն ունի իր ուսումնասիրության նյութը, իր ուրույն տեղը աշխարհագրական կամ պատմական գիտությունների համակարգում իրեն օժանդակ գիտություն:

Աշխատությունը, որը մեկ ամբողջական զբոսով առաջին անգամ հրատարակվել է 1960 թվականին, Հայաստանի բնոշանույր պատմական աշխարհագրության տեղեղծման անդրանիկ փորձն է: Նրանում ամփոփված են այն բոլոր հարցերը, որոնք նյութ կարող էին լինել վերը նշված մասնակի պատմական աշխարհագրությունների համար, նրա բովանդակությունը կազմում են Հայկական բնոշախարհի (որն իր տարածքով Հիմնականում համապատասխանում է Պատմական Հայաստանին) բնական պայմանների բնոշագրումը և պատմական (մասամբ նաև երկրաբանական) ժամանակաշրջանում բնական եղանակով և մարդու գործունեությամբ զրանց կրած փոփոխությունների ուրվագծումը, բնա պատմական ժամանակաշրջանների երկրի վարչաքաղաքական վիճակի ու բարեկեցիկ վերլուծությունները և բնակչության ու տնտեսության աշխարհագրությունը, քաղաքների, մյուս հայտնի քնակավայրերի ու պատմական վայրերի, հուշարձանների ու հուշարձանների խիստ համառոտ աշխարհագրությունը:

Աշխատությանը բավական հարուստ նյութ է չրջանառության մեջ դրվում: Հայագիտություն այդ բնագավառի համար նույնպես թողել է մեծ ժառանգություն՝ տասնյակ պատմագիրների վկայություններ, ճանապարհորդական նոթեր, հեռավայրերի պեղումների արդյունքներ, հին ու նոր քաղում քարտեզների հարուստ նյութեր, ավելի քան մեկ

և կեն տասնյակ «Աշխարհացոյց»-եր, տարրեր ժամանակների ու ժաղգման տասնյակ Հաղարավոր տեղանունների Հիշատակություններ, լեզվաբանական-տեղանունաբանական ուսումնասիրություններ, ժողովրդական ասնդույթներ ու զրույցներ, առասպելներ, պատմաաշխարհագրական բովանդակությամբ մենագրություններ, նկարագրական աշխարհագրություններ, աշխարհագրական անունների ցանկեր, բառարաններ և այլն:

Հայաստանի Հին ու նոր տեղանունները, բացի Հայկականից, բազմազան են մոտ քսան այլ շերտերից՝ ասուրա-բաբելական, խեթա-խուրթական, Հին պարսկական, Հունա-բյուզանդական, արաբական և այլն, որոնցից շատերը խմատով, ծագմամբ, տեղագրությամբ զետեմնում են անժանոթ: Երկրի վարչաքաղաքական կյանքի Հետ միասին տասնյակ անգամ օտար նվաճողների կողմից արմատապես փոփոխվել են նաև տեղանունները: Հայաստանի տեղանունների զանգվածային առաջին փոփոխությունները (Հայկական անունների ազգավազումներ, դրանցից շատերի փոխարինում օտարածին անուններով) կատարվել են արաբական տիրապետության շրջանում (VII–IX դդ.): Հետագայում՝ սելջուկների, մոնղոլների, թաթարական ու թուրքմենական ցեղերի, թուրքերի և պարսիկների տիրապետության ժամանակաշրջանում, նվաճողները էլ ավելի կամայականորեն չարունակել են մեր տեղանունների ազգայնությունը: Այս տեսակետից մրցակից շտանեն Հատկապես թուրք Պարագարները:

Պետք է նկատի ունենալ նաև այն, որ մեր մատենագիրները եթե թավափան բնախոսությամբ են Հիշատակել երկրի ժողովրդագրական օբյեկտների՝ դյուղերի, ավանների, քաղաքների, ինչպես և Հոգևոր կենտրոնների ու մյուս կարգի բնակավայրերի անունները, ապա ֆիլիկաաշխարհագրական օբյեկտներից (լեռներ, գետեր, լճեր և այլն) շատերի Հատուկ անունները Հիշատակելու փոխարեն թավափանքալի են անանում սար, ձոր, լիճ, գետան նշելով: Մինչդեռ տարրեր ժամանակներում մեր երկիրը ներխուժած փաշատուն ցեղերը, ելնելով իրենց գրադմուրերի բնույթից, զրանց ավել են մեզ Համար անխնայ ու օտար բազմաթիվ անուններ՝ ամեն տեսակի կարասուներ, ազ սուր, կարա-դաղեր, իլան-դաղեր, ազ-դաղեր, քյոսա-դաղեր և այլն: Այդ Հանգամանքը օբյեկտիվորեն թավափան զվարացրել է աշխատանքային անեղծման գործը: Ի միջի աչոց, դա է, եղել պատմոր, որ երկրի բնական աշխատանքները նկարագրելիս՝ Հեղինակը Հարկադրված է եղել Հայկական և ոչ Հայկական պատմական անունների Հետ միասին գործածել նաև ժամանակակից մի շարք անուններ, որոնք մեծ մասամբ օտարածին են:

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՎԱՆ ԼԵՌՆԱՇՈՒՐՉԻ ԲՆԱՎԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

1. ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ, ԵՐԿՐԱՐԱՆԱԿԱՆ ԱՆՑՄԱՆ ՈՒ ՌԵՆԵՑԸ

Հայկական լեռնաշխարհը, որը որոշ Հեղինակների մոտ երբեմն կոչված է նաև Հայկական բարձրավանդակ կամ սարահարթ, տեկտոնական և նրա Հետ սերտորեն կապված Հրաբխային ուժերի Հետևանքով վեր բարձրացած մի երկիր է, ֆիզիկաաշխարհագրական մի ուրույն չրջան: Այն գրեթե բոլոր կողմերից սահմանափակված է բարձրաբերձ լեռնաշղթաներով, ընդհանուր առմամբ ունի ավելի բարձր դիրք, քան Հարևան երկրները, այդ պատճառով էլ աշխարհագետների մոտ երբեմն Համարվում է «լեռնային կղզի»: Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսային սահմանը կազմում է Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգը, որը ձգվում է Մեծ Կովկասին (Գապ-Կոհ) դուգահեռ՝ Հյուսիս-արևմուտքից Հարավ-արևելք ուղղությամբ: Հարավից լեռնաշխարհի սահմանը Կորդվաց և Մասիսա լեռներն են (Տավրոսից Հարավ), արևելքում Իրանական սարահարթից անջատվում է Ռուսիա լճի (Կասպիտան ծով) ու Արաքսի (Երասխ) ավազանների ջրածան շղթայով և Հարազագի լեռներով, իսկ արևմուտքում և Հյուսիս-արևմուտքում նրա սահմանն անցնում է Անատոլիայում և Պոնտական լեռնաշղթաներով: Նշված սահմաններում Հայկական լեռնաշխարհի տարածքը Հասնում է մոտ 300000 քառ կմ-ի:

Հայկական լեռնաշխարհում բարձրանում են զանազան ուղղություններ ունեցող բազմաթիվ լեռնաշղթաներ ու առանձին լեռնախմբեր: Լեռնաշխարհի միջին բարձրությունը ծովի մակերևույթից Հասնում է 1500–1800 մետր: Նա ավելի բարձր է, քան իր Հարևան Փոքր Ասիան (որի միջին բարձրությունը 800–1200 մ է) և Իրանի բարձրավանդակը (միջին բարձրությունը 1400 մ): Ամբողջ լեռնաշխարհում ամենաբարձր գագաթը Մեծ Մասիսն է (5165 մ): Զգուշով տարրեր ուղղություններով՝ լեռնաշղթաները Հատվել են իրար Հետ և առաջացրել բազմաթիվ փակ չրջաններ: Լեռնաշղթաների մեջ ձգված

են ձորեր, Հովիտներ և դաշտեր: Հենց ունյինֆի աշգլխի բնույթի շնորհիվ է, որ Հին և Միջնադարյան Հայաստանի զամբանների մի զգալի մասի անունները բարդված են «ձոր», «փոր», «Հովիտ» բառերով:

Հայկական բնույթային ունյինֆի բաղադրանքն է: Այնտեղ մեր Հանրայնությունը տարբեր ժամանակներում առաջացած ծաղրածոր բնույթայինների, հրաբխային բնույթների ու առանձին բնույթայինների, գետերի գործունեությունը առաջացած ձորերի ու Հովիտների, առանձին ապրահարների և այլն:

Լեռնային ունյինֆի հիմնականում ձևավորվել է երրորդական և չորրորդական ժամանակաշրջաններում: Նրա ունյինֆի ձևավորման մեջ ակերնական շրջանում վճռական դերը կատարել են բնույթային գործունեությունը և վերջինիս հետ սերտորեն կապված հրաբխային երևույթները, իսկ հետո ունյինֆի ձևերի մեջ հակադասական փոփոխություններ են առաջացրել արտաքին ուժերը (արև, քամի, փոթ): Գետերը (Հատկապես՝ Արաքսը), արագորեն հոսանքի շնորհիվ, կարող են ուղղել են բնույթայիններն ու առանձին բարձրացումները՝ իրենց հետ տանելով և ցածրադիր մասերում նստեցնելով հրակայական քանակությամբ տիղմ: Երկրում տեկտոնական և հրաբխային երևույթները չեն զաղարկ գործելուց, դրանց արտահայտություններն են Հայկական բնույթային համակարգի երկրաշարժերը, որոնք տեղի են ունենում թե՛ Արևմտյան Հայաստանում և թե՛ մեզ մոտ՝ Սորհրդային Հայաստանում: Գրանք արտահայտվում են երբեմն թույլ, իսկ երբեմն էլ ավելի մեծ ուժով: Սորհրդային Հայաստանում վերջին ժամանակներում տեղի են ունեցել մի քանի Համեմատաբար ուժեղ երկրաշարժեր: 1926 թ. Լեռնականում տեղի ունեցած երկրաշարժը բավականին միասնոր պատճառով քաղաքին: 1931 թ. ապրիլի 27-ին Զանգեզուրի և Մեղրու շրջաններում տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով առաջացան զգալի ավերումներ: Այդ երկրաշարժը միաժամանակ որոշ փոփոխություններ (փլվածքներ, աղբյուրների անհետացում և այլն) առաջացրել ունյինֆի վրա: 1937 թ. Հունվարի 6-ին Երևանում, 1965 թ. Բզգիկում և նրա շրջակայքում նույնպես ուժեղ երկրաշարժեր եղան: Բավական ուժեղ էր նաև 1967 թ. Փաշարանի երկրաշարժը:

Ավելի վաղ ժամանակներում տեղի ունեցած մի շարք երկրաշարժերի մասին տեղեկություններ են հաղորդում մեր պատմիչները: Կիրակոս Գանձակեցու «Հիշատակության համալսում» VIII գլխի առաջին կետում (Համանարար 735 թ.) Վայքի շրջանում (հետո՝ Վայոց

ձոր) երկրաշարժից զոհվել է 10000 մարդ: Երկրաշարժի հետևանքով ընկնում է Մոզան կամ Մոզն քաղաքը, իսկ զավառ իրը այդ օրվանից կոչվել է «Վայոց ձոր» («գորբի ձոր»)¹: «Վայոց ձոր» տեղանվան առաջացման այս մեկնությունը, որ տալիս է Գանձակեցին, անհամոզել է: Նախ Վայոց ձոր անունը հիշատակվում է դեռևս V դարի պատմիչների (Եղիշե և Ղազար Փարսեցի) մոտ, հետևապես, այդ անունը ոչ թե առաջացել է VIII դարում, այլ ավելի վաղ ժամանակներում, և, երկրորդ, այդ զավառանունը էթնիկական ծագում ունի: Պատկան պատմիչի հաղորդած տեղեկությունից երևում է, որ VIII դարի երկրաշարժը ոչ միայն մեծ վնասներ է պատճառել բնակչությանը, այլև աղղել է ունյինֆի վրա: Պատմիչի ասելով առաջացել են հակա ձեղքեր, խափանվել են շատ աղբյուրներ: Մի քիչ ավելի թույլ ուժով Սյունիքում երկրաշարժ է տեղի ունեցել X դարի սկզբներին, որի հետևանքով բնակչությունը զարձալ բավականին տուժել է:

Ռևերբորդ գալի երկրաշարժի կեսին Գլին քաղաքում և նրա շրջակայքում տեղի են ունեցել երկու երկրաշարժեր: Դրանցից մեկը տեղի է ունեցել 862 թ., Աշոտ Բագրատունու՝ Հայաստանի իշխանաց իշխան եղած ժամանակ: Հիշատակության համաձայն՝ երկրաշարժի հետևանքով Գլինում եղել են մեծ ավերումներ և զոհվել է 12000 մարդ: Մյուս երկրաշարժը, որն, ըստ նկարագրությունների, ավելի ուժեղ է ավերաբեր էր, տեղի է ունեցել 893 թվականին: Աղետը պատճառել է զիջել, երբ քաղաքը խոր քնի մեջ էր: Այդ երկրաշարժի հետևանքով զիջվել են քաղաքի պարիսպներն ու պատվարները, բոլոր խոշոր և հաստահիմն շինությունները՝ եկեղեցիներ, ապարանքներ և այլ կառույցներ: Ավելի մեծ չափով տուժել է Հատկապես ռամիկ ժողովուրդը, որի մեծագույն մասը կորցրել է իր տունն ու տեղը: Մեծ է եղել մարդկային զոհերի թիվը:

1138 թ. տեղի է ունեցել Գանձակի մեծ երկրաշարժը, որի այլերեսներ տարածվել են նաև Սյունիքում: Դրանից հինգ տարի անց, 1143 թ. Սյունիքում եղել է մի ավելի ուժեղ երկրաշարժ, որի պատճառած վնասները հակադաս չափերի են հասել:

Մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, տարբեր ժամանակներում երկրաշարժեր են արձանագրվել Մեծ և Փոքր Մասիսների շրջանում: Դրանցից առաջինը տեղի է ունեցել 341 թ.: Եդեսիայի եպիսկոպոս Եփրեմը պատմում է, թե այդ երկրաշարժի միջոցին իրը Մեծ և Փոքր Մասիսները նախ հեռացան իրարից, ապա տարափելի

¹ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմության Հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 70:

նայելություններով մոտեցան և իրր լեռների միջից դուրս ժայլերեց ծուխ ու կրակ²։ Սա, իհարկե, չափազանցություն է, որովհետև Մասիսները վաղուց արդեն հանգած էին, սակայն նկարագրությունից երևում է, որ, իրոք, երկրաշարժը բավական ուժեղ է եղել։

Երկրորդ երկրաշարժը Մասիսների շրջանում տեղի է ունեցել ոչ շատ վաղ անցյալում՝ 1840 թ. հունիսին։ Այդ երկրաշարժը ցնցել է Մասիսները (կործանվել է Մեծ Մասիս լանջին գտնվող Ակոտի գյուղը)՝ իր ալիքները տարածելով հեռու, մինչև Արարսի ձախակողմյան ավերքը։

Պատմությունն առանձնապես հայտնի է 1319 թ. երկրաշարժը Այրարատյան աշխարհում։ Այդ երկրաշարժը, ինչպես պատմվում է, բարուրանց է արել բազմաթիվ բնակավայրեր ու քաղաքներ, որոնց թվում է Անի մայրաքաղաքը։ Մի քանի երկրաշարժեր են տեղի ունեցել նաև Բարձր Հայքում, Մոփրում և Հայաստանի այլ մասերում։

Դարեր չարունակ աղետարներ երկրաշարժերի կպիկենարոն է եղել երզնիկա քաղաքը։

Հին ու միջին դարերի մատենագիրները, որոնց թվում է հայ պատմիչները, առհասարակ ուռնացնում են երկրաշարժերի պատճառած վնասների չափերն ու մարդկային զոհերի թիվը։ Սակայն պետք է նկատի ունենալ, որ այդ ժամանակներում չինությունների մեծագույն մասը խախտու էր, և 6-7 բալանոց երկրաշարժն անգամ կարող էր մեծ ավերածություններ պատճառել։

Ներքին ուժերի արտահայտություններ են նաև Հրաբխային երկվույթները, որոնք անբակտիլորեն կապված են լեռնակազմության հետ։ Նմանով Հրաբուխը, օրինակ, գործել է բնօրույ մինչև 1440 թվականը և նույնիսկ դրանից հետո։ Այժմ Հայկական լեռնաշխարհում կա միայն մի գործող Հրաբուխ, զի Թանդրակ կամ Թանդուրակ գագաթին է Մադկանց (Այա դաղ) լեռների արևելյան մասում։ Սա ամբողջ Մերձավոր Արևելքում միակ Հրաբուխն է (բարձրությունը՝ 3330 մ), որ դեռ լույսբերում է հանգած չէ։ Նրա խառնարանից հանդիս լավում են դրդողները, գագաթից ոչ շատ հեռու, ժայռերի միջից դուրս են ժայլքում ջրային գոլորշիներ, ծուխ և ծծմբային գազ, բայց բավա չի արտաբխում։ Մտանարանի խորությունը հասնում է 600 մետրի։ Գլխավոր խառնարանից 3 կմ արևելք կան ուրիշ փոքրիկ գագաթներ են, որոնցից ժայլքում են բարձր ջերմություն ունեցող ջրային գոլորշիներ։

Երկրաբանական ժամանակարանից դուրս Հայկական լեռնաշխարհի ուղեկի մեկտրաման մեջ, լեռնակազմական և Հրաբխային երկվույթներից բացի, առանձնապես նշելի են նաև սառցադաշտերի լեռնազած ազդեցությունները։

Գիտությունն մեջ երկար ժամանակ պահպանվում էր այն կարծիքը, թե Հայկական լեռնաշխարհը, չնայած իր մեծ բարձրություններ և բարձրադիր լեռնային ընդարձակ տարաշարժների շատություններ, ոչ մի տեղ չի պահպանել չորրորդական դարաշրջանին սառցապատման հետքեր։ Սակայն հետագայի հետազոտություններն ապացուցեցին, որ պարզ երևում են սառույցների շարժման հետևանքները և մորենների (լեռնապանջրից սառույցների պոկած քարաշերտերի) գոյությունը (Գեռնապանջրից Գեռնապանջրի և Սպիտակասար գագաթների լանջերին, Արագածի ու Մասիսների վրա և այլն)։ Ժողովուրդը տակավին վաղ ժամանակներից նկատել է Հայկական լեռնաշխարհի գանազան կողմերում լեռնային ապարների վրա սառույցի հսկողաց առաջացած խորագծեր և վերադրել է այդ ճանդիկ հսկայի՝ եղունգների վարպետությանը։

Հայկական լեռնաշխարհի ուղեկի մեկտրաման տարածում ունեն գլխավորապես բարձր լեռնային շրջանները, Հրաբխային սարաշարժների, գետահովիտները, դաշտերը և լճային իջվածքները։

Փոքր կովկաս լեռնահամակարգ

Փոքր կովկասը երբեմն կոչվում է նաև Անտի-կովկաս։ Փոքր կովկասը ձգվում է Մեծ կովկասի գրեթե զուգահեռ։ Նա սկսվում է Սև ծովի (Եվրասիական Պոնտոս) ափերի մոտից՝ Անարայի և Սուրամի (հնում՝ Լիխի) լեռնաշղթաներով, որոնք ունեն զուգահեռական ուղղություն։ Անարայի լեռնաշղթայի շարունակությունը Բորժոմի կիրճից հետո, նույն արևելյան ուղղությամբ, կազմում է Թեղդի (Թրիալեթ) շղթան, մինչև Թրիալեթ (Տփղիս), որտեղ այն վերջանում է Մամա-Գավիթ («Հայր Գավիթ») սարով։

Փոքր կովկասի հարավ-արևելյան կեսը բազկացած է տարբեր ուղղություններով ձգվող մի շարք լեռնաշղթաներից, որոնք իրենց ծագմամբ ու բնույթով դանազանակերպ են և միանցյալով իրար առաջացրել են մի շարք ֆիզիկաաշխարհագրական շրջաններ։ Փոքր կովկասի այդ կեսի մասերն են կազմում Կիրաշայոց (վրացերեն՝ Սոմխեթի), Գանձակի, Արցախի (Ղարաբաղի), Բազումի, Փամբակի, Վարդենիսի և Զանգեզուրի (Մյունիքի) լեռնաշղթաները, որոնց կից են Գեղամա և Պոնոպ (Կեչուտ) հրաբխային շղթաներն ու Արագած լեռնազանգվածը։

² Տե՛ս Առ, Հայոց պատմություն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 132-133։

Վերահայոց կամ Սոմխեթի լեռնաշղթա.— Սկսվում է Թուրք (Թրիպլիսի) լեռնաշղթայի Առջևան գագաթից և ձգվում մինչև Աղսու գետը։ Այն Ուրամ գետով և սրա աջակողմյան վտակներով մասնատված է մի քանի մասերի, որոնցից Հարավայինը, որը կոչվում է Պապաքարի շղթա, մտնում է Ռոբորդային Հայաստանի տարածքի մեջ։ Պապաքարի արևմտյան լանջերը զառիթափ են, իսկ արևելյան լանջերն ունեն համեմատաբար մեղմ թեքություն։ Գլխավոր լեռնաշղթան և նրա բազուկները ծածկված են փարթևած անտառներով։ Հարուստ է գունավոր մետաղների հանքերով։

Գանձակի (Գյանջախի) լեռներ.— Զգվում են Աղստե և Թարքնառ (Տրուտ կամ Տրուսական) գետերի միջև։ Լեռնաշղթան իր երեք մասերում ունի տարբեր անուններ։ Արևմտյան մասը Մրդուզ գագաթի (3010 մ) անվամբ կոչվում է Մրդուզի լեռներ, միջինը՝ Սևանի լեռներ, իսկ արևելյանը, որ սկսվում է Հինալ գագաթից և արևելյան ուղղությամբ ձգվում մինչև Թարքնառ գետի ստորին հոսանքը, կոչվում է Մուսլի լեռներ։

Ոչ մի գետ չի նեղում Գանձակի շղթան։ Այն ջրբաժան է Բուռ և Արաքս գետերի միջև։

Գանձակի լեռնաշղթայի արևմտյան մասը կազմող Մրդուզի լեռները ձգվում են Հարավ գտնվող Արեգոտի լեռների զուգահեռ և վերջիններս հետ կազմում են Գետիկի (Ճամբարակի) հովիտը։ Մրդուզի լեռների Հարավ նայող լանջերը զառիթափ են, իսկ դեպի Հյուսիս դրանք երկար տարածության վրա գրեթե պահպանում են գլխավոր շղթայի բարձրությունը և ապա, աստիճանաբար իջնելով, խառնրվում Մերձկուրյան դաշտավայրին։

Գանձակի շղթայի միջին մասը՝ Սևանի լեռները, Մրդուզից ավելի բարձր են։ Նրա Հարավային մասը, որ նայում է դեպի Սևանա (Գեղամա) լիճը, մայրուս է, լեռնանցքներ բարձր են և ձևաճանաչում անհնգանելի։ Շղթայի այդ կողմում գտնվող մի քանի առանձնացած ձորերում պահպանվել են զիհու պուրակներ՝ որպես Սևանի ավազանում մի ժամանակ եղած անտառների մնացորդներ։ Սևանա լեռնաշղթայից սկիզբ են առնում և դեպի Հյուսիս տարածվում են մի քանի երկար լեռնանշյուղեր, որոնց միջին մասերը ծածկված են նոսր անտառներով, իսկ դրանցից բարձր՝ ալպյան փարթևած արոտավայրեր են։ Շղթայի այդ շյուղերը Հայտնի են Հանքային Հարստություններով։

Թարքնառ գետի աջ ափից սկսած դեպի Հարավ ձգվում են **Ղարաբաղի** (Արցախի) լեռները։

Ռոնալ լեռներ (Գեղուտ).— Հնում մի մասը կոչվում էր Մթին լեռներ, ունեն Հրաբխային ծագում, արևմտյան լանջերն ավելի զառիթափ են, քան արևելյանը, Հարուստ են նոսր արոտավայրերով։ Լեռնաշղթայի Հարավային Հատվածը տարվա մեջ մեծ մասամբ պատված է լինում մատախուղով։ Հենց այդ պատճառով էլ կոչվել է Նան Մթին լեռներ։ Ռոնալ լեռների Լեզլի գագաթից դեպի արևմուտք ձգվում է Ջրլորի լեռնաշղթան, իսկ Հարավային մասից սկսվում և դեպի արևելք է ձգվում Բազումի լեռնաշղթան, որը հասնում է մինչև Դիլիջանի մոտերքը։

Բազումի, Մթին և Վերահայոց լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Լուռու Հրաբխային բարձրավանդակը (Հնում՝ Տաշրատափ)։ Լուռն ունի ծովի մակերևույթից 1450 մ բարձրություն։ Նրա արևմտյան մասը ծածկված է նոսր արոտավայրերով, իսկ արևելյանը՝ թանձրախոտ անտառներով։

Բազումից Հարավ, գրեթե նրան զուգահեռ տարածվում են Երվակի և Փամբակի լեռնաշղթաները։ Լուռուց Հարավ, Բազումի և Փամբակի լեռնաշղթաների միջև եղած իջվածքը կիրովական քաղաքի և Ֆիդլետովո գյուղի միջև գտնվող մի թամբոցով բաժանված է երկու մասի՝ Փամբակի հովտի և Աղստեի ձորի։ Փամբակի վրա գտնվող Փանրի լեռանցքի և Մայմեկս գագաթի մեջտեղից սկսվում և դեպի Հարավ-արևելք է տարածվում Ծաղկունյաց լեռնաշղթան, որի և Փամբակի լեռնաշղթայի արևելյան կեսի միջև տարածվում է Մարմարիկ գետի անտառապատ ավազանը։

Գեղամա Հրաբխային լեռնաշղթան սկսվում է Հրազդանի ակունքի մոտից և տարածվում Հարավ մինչև Գնդասար գագաթը։ Գեղամա լեռները կազմված են քանոցի ավելի Հրաբխային գագաթներից, որոնք իրար հետ միացած են թամբոցներով։ Նրա գլխավոր գագաթներից են Աժդահակը, Սպիտակասարը, Գեղասարը։

Հրաբխային կոնքերի գագաթներին կան 200–600 մ տրամագիծ ունեցող խառնարաններ, որոնցից մի քանիսը լցվելով ջրով, վրա են ածվել լճակների։ Անտափ ընթացքում դեպի Գեղամա նոսր արոտավայրերն էին գալիս ոչ միայն չրջապատի, այլև շատ հեռավոր տեղերի (անգամ Կասպից ծովի ափերի) բնակիչներ՝ իրենց անասունների հետերով։ Ժողովրդական ավանդության համաձայն, այդ լճակները արհեստական են։

Գեղամա լեռների երկու լանջերն էլ զուրկ են անտառներից։ Վարդենիսի, Գեղամա, Արեգունու, Սևանի և Զանգեզուրի (Մյունայաց) լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Սևանա (Գեղամա) լճի ա-

փազանք, որն ունի 4760 քառ կմ տարածություն: Այդ տարածությունն մի մասը բռնում է լճի Հայկին: Սևանա լճի ավազանն ունի եռանկ լճեր: Ավազանի Հարավ-արևելյան և Հարավային մասերում տարածվում են Վարդգնիսի և Մարտունու գաղտնիք: Սևանա լճի ավազանը բնական անտառներից Համարյա գուրկ է, միայն երբեմն պառհուսում են կարճահասակ և նոսր սլուրակներ: Գեպի Սևանա լճի ավազանն ինչպիսիք են լեռնաշղթաների լանջերը ծածկված են փարթյալ արտադրանքով:

Զանգեզուրի (Մյունյաց) լեռներ.— Սկսվում են Հինալ գագաթից և, երկու աղեղ տալով, վերջանում Արաքսի մոտ խոր կիրճով (600 մ): Զանգեզուրը Փոքր Կովկաս Համակարգում ամենից բարձր լեռնաշղթան է: Զանգեզուրի Հյուսիսային մասում գագաթները լայնանիստ են, լեռնանցքները՝ աննախորդ: Լեռնաշղթայի միջին մասում եղած լեռնանցքներից նշանավոր են երկուսը. առաջինը Որոտանի լեռնանցքն է (2344 մ), որով այժմ անցնում է Վայց (Վայոց Ջոր)՝ Միսիան (Ծղուկը) լանդշի, երկրորդը՝ Միսիանի լեռնանցքը (2348 մ), որով անցնում է այժմյան խճուղին եղյան Միսիանից դեպի Նախիջևան: Լեռնաշղթայի Հարավային մասը, որն սկսվում է Մարվարդ գագաթից, խիստ տարբերվում է Հյուսիսայինից: Այստեղ են գտնվում շղթայի ամենաբարձր գագաթները՝ Կապուտջուղը (3906 մ), որն Արազից հեռու Հայկական ՌՄՀ-ի ամենաբարձր գագաթն է և նրա նման ծածկված է մշտնջենական ձյունով. Մարվարդը, երկաթաուղը և այլն: Զանգեզուրի լեռնաշղթայի Հարավային մասի լանջերը երկու կողմերից էլ ակոսված են խորխորատներով:

Զանգեզուրի լեռնաշղթան արձակում է մի քանի լեռնաբազուկներ: Դրանցից ամենաերկարը սկսվում է Որոտանի և Միսիանի լեռնանցքների մեջևեղից և, ձգվելով արևմուտք, հասնում է Արփա գետի Հոփխոր: Այս լեռնաբազուկը կոչվում է Վայցի Հայոց Ջորի (Հնում՝ Վայոց Ջորի) շղթա, որը ծայրավոր է և եզրավորում է Վայցը Հարավային կողմից: Վայոց Ջորի Հյուսիսային սահմանը կազմում է Վարդգնիսի լեռնաշղթան, իսկ արևելյանը՝ Զանգեզուրի լեռների կենտրոնական հատվածը:

Հարավում Զանգեզուրից բաժանվում է դեպի արևելք են տարածվում Բարգուշատի (Բարխուշատ) և Մեղրու (Արևիքի) լեռնաբազուկները: Բարգուշատի ամենաբարձր գագաթից Արամազդն է, իսկ Մեղրու՝ Բաղաջասարը: Մեղրու լեռնաշղթայից դեպի Հյուսիս տարածվող ճյուղերից մեկի վրա է գտնվում Ռուստուփ լեռն իր «Վիլիսլան» գագաթով: Թև՝ Բարգուշատի և Թև՝ Մեղրու լեռնաշղթաների բարձր

մասերը ծածկված են ալպյան փարթյալ արտադրանքով, իսկ ստորին մասերը՝ անտառներով:

Բարգուշատի և Մեղրու լեռները Հարուստ են գունավոր մետաղների հանքերով:

Զանգեզուրի լեռնաշղթայի Հյուսիսային հատվածը Սևանա լճի ավազանը փակում է Հարավ-արևելյան մասից: Զանգեզուրի լեռնաշղթայի այս հատվածի լանջերը գտնվում են: Լեռնաշղթայից դեպի արևելք տարածվող լանջերը միանում են Թարթնու (Տրոու) գետի անտառապատ վերնագագաթին, իսկ արևմուտք տարածվողները ինքնուրույն են: Մարիկի գաղտնիք:

Զանգեզուրի լեռնաշղթայի Կուտի գագաթից սկսվում է դեպի արևմուտք է ձգվում Վարդգնիսի (Հարավ-Սևանի) լեռնաշղթան: Արազից լեռնաշղթան Զանգեզուրի Հետ կազմում է մի անկյուն, որի մոտ գտնվում են Մեծ և Փոքր Ալ լճակները:

Արազած և Արայի լեռ.— Ծաղկունյաց լեռներից բաժանվում են երկու լեռնաբազուկներ, որոնցից մեկը կազմվելով աղեղ, ձգվում է դեպի արևմուտք և միանում Արայի լեռան Հետ, որի լանջերը խիստ բարբարոս են և ծածկված են խղճուկ արտադրանքով: Նրա Հարավ-արևմուտքում գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի երրորդ բարձր լեռը՝ Արազածը, որն իր բարձրությունը միայն զիջում է Մեծ Մասիսին և Միսիանին: Արազածը Հայկական ՌՄՀ ամենաբարձր գագաթն է (4095 մ):

Արազածի խառնարանի չորս բարձրանում են չորս բուրգեր: Մասնաբաժնից ոչ Հեռու ցրված են բազմաթիվ լճակներ, որոնցից ամենամեծը Սև լիճն է (3225 մ): Արազածի լավային Հեղեղները բռնել են Լեռնաշխարհի արևմուտքում՝ Ախուրյան, Հարավում՝ Արաքս, իսկ արևելքում՝ մինչև Ծաղկունյաց շղթան. այստեղ Արազածի լավայի Հեղեղի լեռնաշխարհի առաջացել է Ապարանի սարահարթը՝ 2100 մ միջին բարձրությամբ:

Սևանա լճի ավազանից Հարավ-արևելք, Զանգեզուրի և Արաքսի լեռների միջև տարածվում է Անդրկովկասի ամենաբարձր չրջանը՝ Արցախի բարձրավանդակը: Բարձրությունը վերին մասերում մոտ 3000 մ է: Նրա վրա ցրված են բազմաթիվ Հրաբուխներ, որոնք դասավորված են Հյուսիս-արևմուտքից Հարավ-արևելք ուղղությամբ: Արցախի բարձրավանդակը, ինչպիսիք Հարավ-արևմտյան ուղղությամբ, առաջացնում է Տեղի և Եռաբլուրի սարահարթերը, որոնք իրարից անջատված են Գորիս գետի լայն հովտով: Բարգուշատի լեռ-

նաղիմային հյուսիսից միացած են արևելքում Գորիսը, իսկ արևմուտքում՝ Միասինը։ Նույն Բարդուղյատի և Մեղրու լեռնաշղթաների միջև տարածվում է այժմյան Հափանի չրջանը։ Ավելի հարավ՝ Մեղրու լեռնաշղթայի և Արաքս գետի միջև, գետեզված է Մեղրու եռանկյունաձև չրջանը։

Փոքր Կովկասի Համակարգին արևմուտքից հարակցում են մի քանի տարահարթեր, դրանք են՝ Ապարանի տարահարթը, Կոտայքի տարահարթը, Քասախ և Հրազդան (Ջանգու) գետերի միջև՝ Եղվաբլուի տարահարթը և Վաղրենիսի ու Վալքի լեռնաշղթաների միջև տարածվող Արփա գետի ավազանը։

Ավելի հյուսիս-արևմուտքում Փոքր Կովկասին են միացած Ամասիայի (Հնում՝ Ալեքս) տարահարթը և Եփրատի դաշտը։ Եփրատի դաշտը իր ընդլայնված հեռաված է գետ Հուցը։

Արաքսի միջին հոսանքի չրջանում փռված է **Արաքսի Հովտ**՝ Հայկական լեռնաշխարհի ամենարեզարձակ հարթավայրը՝ Արարատյան դաշտը։ Այն պատմական ժամանակներում եղել է Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի հիմնական կենտրոնը։

Արարատյան դաշտի միջին բարձրությունը 800–825 մ է։ Լայն առումով Արարատյան դաշտ է կոչվել Արաքսի երկու ափերին տարածվող այն հարթավայրեր, որը փոխված է Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Մեղրու կիրճը՝ մոտ 200 կմ երկարությամբ։ Ընդհանուր առմամբ Արարատյան դաշտն ունի եռանկյան ձև։ Այն մի ժամանակ եղել է ծովի հատակ։ Այդ ծովն աստիճանաբար ետ քաշվելով, Արարատյան դաշտի տեղում լճուղել է մի խոշոր լիճ, որը Հեփտազայում ցամաքել է։ Արարատյան դաշտը հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ուղղությամբ (Արաքսի ուղղությամբ) ցածրանում է։ Նաև ցածրանում է նաև չրջապատյալ լեռնատարածքներից զեպի Արաքսի հոսքը։ Կլիմայի չորությամբ պատճառով ամբողջ հարթավայրում կենդանիությունը կիսաանապատ, երբեք Արաքսից և նրա ձախակողմյան վտակներից ոռոգման նպատակով Հանված առուները չլինեն։ Անճրդի տեղերում բուսեում են միայն փոխա մոխրատեր և փշարուսեր։ Դեռ ուրարտական ժամանակներից սկսած այստեղ աճել են կացվիկ արհեստական ջրանցքեր։ Սակայն Արարատյան դաշտի իսկական և սխտեմատիկ ոռոգման աշխատանքները սկսվեցին խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո³։ Խորհրդային իշխանության տարիներին նորոգվեցին բոլոր Հին ջրանցքները, կառուցվեցին

նորերը (Լեռնի անվան, Հակոններդյանի, Ստորին Հրազդանի, Մեծամորի, Էջմածնի, Կոտայքի, Արցախ-Շամիրդանի, Քալինի և այլն), չորացվեց գետերի (Հրազդան, Սև Ջուր) ստորին մասերում տարածված ճահճների մեծագույն մասը, տնկվեցին արհեստական անտառներ։

Արարատյան դաշտը բյուրաբերելով մասնատված է մի շարք մասերի, որոնք իրենց բնական պայմաններով իրարից բոլոր են տարբերվում։

Արարատյան դաշտն Արաքսի աջ կողմում ավելի նեղ շերտով է ձգվում։ Այստեղ նրա մասերն են կազմում **Սուրճալուխ** և **Մակուխ** դաշտերը, ինչպես և Արաքսի աջակողմյան վտակ Կարմիր գետի ստորին հոսանքում բնված դաշտը։ Սուրճալուխ դաշտի սահմանները կազմում են հյուսիսից՝ Արաքս գետը, հարավից՝ Հայկական Պարս լեռնաշղթայի հյուսիսաօղակա լեռնախանձերը, իսկ արևելքից՝ Մեծ և Փոքր Մասիսների հյուսիսային դարավանդները։ Ոռոգման տեսակետից այդ դաշտի վիճակն այժմ աննախանձելի է, այնտեղ Արաքսից հանված մի քանի վտիտ առուները ի վիճակի չեն գոնե նվազագույն չափով հաղեցնելու դաշտերի ծաղիկը։ Հայկական Պարսից հարավ՝ Զկնագետի ավազանում տարածված է Բայազետի չրջանը, որը մի գոգավորություն է և ոռոգվում է Զկնագետ գետով։ Բայազետից հարավ-արևելք Մակուխ չրջանն է։ Բայազետով հոսող գետը՝ Զկնագետ (նրա ստորին հոսանքը կոչվում է Դեղին գետ), անցնում է նաև Մակուխ չրջանով։ Սա աջ կողմից իր մեջ է ընդունում Մակուխ գետը։ Վերջինիս վտակներից մեկի ավազանում (այդ վտակը հնում կոչվում էր Տղմուտ) տարածվում է մի դաշտ, որը հնում հայտնի էր Ավարայր անունով։

Մակուխից հարավ-արևելք Սպիտակ (Աղչալ) և Կարմիր գետերի ստորին հոսանքում փռվող դաշտն է՝ Նախիջևան և Ալինջա գետերի դիմաց։

Հյուսիսային հարթ-խալի բարձրավանդակ՝ Հյուսիսային հարթային բարձրավանդակը պարփակված է արևմուտքից Արսիան-Մեծ-բազ, արևելքից՝ Ունախ-Արազած, հյուսիսից՝ Ամարայի շղթաների և հարավից՝ Կաղզվանի ձորի միջև։ Բարձրավանդակը լեռներով կիսված է երկու մասի՝ Հյուսիսային և հարավային։ Նրա հյուսիսային մասը բաղկացած է մի քանի չրջաններից։

Կող (Գյուլե) — տարածվում է Կուր գետի ակունքների չրջանում, մեծ մասամբ պատած է ճահճներով, տարածքով համընկնում է Տալոյ աշխարհի կազմի մեջ՝ Հիլառակվող Կող գավառին։

³ Չնայած վերաբերում է Արարատյան դաշտի այն մասերին, որոնք մտնում են Խորհրդային Հայաստանի և Նախիջևանի ԽՍՀ-ի մեջ։

Արգահան- Կողի Հյուսիսային Հարևանն է, տարածվում է նրա և Ախալցխայի միջև:

Ախալցխան բնկած է Կուր գետի ձախակողմյան վտակ Փոցխովի ավազանում:

Նշված երեք չրջանները Հարուստ են անտառներով, դրանցից առաջին երկուսն այժմ մտնում են Թուրքիայի մեջ, իսկ երրորդը՝ Ախալցխան, ՆորՀաղային Վրաստանի կազմում է:

Ախալքալաքի դիրքը բավականին բարձր է: Նա Հայտնի է իր փարթևած արոտավայրերով ու ստոնոբակ աղբյուրներով: Այստեղ, ցրված են բազմաթիվ լճակներ՝ Փարվանա, Դուժան, Ռանչալի և այլն, որոնք բոլորն էլ ունեն անուշահամ ջրեր և սեռեղ են տալիս Ախալքալաքի գետին: Ախալքալաքի սարահարթը Հնում կոչվում էր Զաբալաքի գետին: Նրա արևելյան մասում գտնվող Փարվանա լճից է վախճի գավառ: Նրա արևելյան մասում գտնվող Փարվանա լճից է սկիզբ առնում գավառի միջով անցնող Ախալքալաքի գետը (Հավախենթի-Մտկվարի), որն իր վերին Հոսանքում կոչվում է Փարվանա գետ: Ախալքալաքի գետը Ներթնվիս բերդի տակ լիարկվում է Կուրի մեջ: Գետախառնուրդից քիչ վերև, Կուրի բարձրադիր նախ ափին գտնվում են Թմկաբերդի (վրաց. Թմոզվի) ավերակները, իսկ ավելի վեր՝ Վարձիան:

Հյուսիսային Հարախային բարձրավանդակի Հարավային մասը Համրենկում է Կարս և Ախուրյան գետերի ավազաններին: Այդ ամբողջ չրջանը բաժանվում է փոփոխաշխարհագրական մի քանի գավառների՝ Կարսի դաշտի, Շիրակի դաշտի և Տեկորի սարահարթի: Կարսի դաշտը, որն ավելի չնչու կլինեք կոչել սարահարթ, առանձնապես աչքի է ընկնում իր բնական խոտհարքներով և ջինջ օդով, իսկ նրա Հարավ-արևմտյան մասում բնկած Սարիղամիշի չրջանը՝ խեղճատու ծառատեսակներով, որոնք կազմում են Համտարած անտառները: Կարսի դաշտից Հարավ-արևելք՝ Առնո-Առին (Ալաջա) լեռների և Ախուրյան ու Արաքս գետերի միջև զարգացված եռանկյունաձև բարձրավանդակը կոչվում է Տեկորի սարահարթ: Իսկ վերջինից Հյուսիս-արևելք փոխված է Շիրակի արգավանդ դաշտը, որը սահմանակից է Ամասիայի սարահարթին (Հնում՝ Աղցք): Վերջինիս Հյուսիսային մասում գտնվող Արփի լճից սկիզբ է առնում Ախուրյան գետը, որը Հոսում է դեպի Հարավ, գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ:

Հայկական Պար լեռնաշղթան (այժմ թուրքերը կոչում են Աղլի-դաղ) Հնում Հայտնի էր իր երեք գագաթներին՝ Բարդոզի, Մուկավնտի և Այծպտկունքի անուններով:

Այն սկսվում է արևելքում Փոքր և Մեծ Մասիսներով և, դուգահեռականի ուղղությամբ ձգվելով դեպի արևմուտք, վերջանում Արևմտյան Եփրատի մոտ՝ Մարիամ լեռնազգաթով:

Հայկական Պարը մի մեծ պատնեղ է, որը բարձրանում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրոնում, վերջինս բաժանելով երկու մասի՝ Հյուսիսային և Հարավային: Մեծ մասամբ ունի Հարախային ծագում: Փոքր և Մեծ Մասիսներից մինչև Գալլատու (Բայլա-դյու) լճի արևմտյան մասում գտնվող Սինակ գագաթի լեռնաշղթան ձգվում է զուգահեռականի ուղղությամբ: Սինակից արևմուտք Հայկական Պարը կազմում է մի մեծ աղեղ: Արևմուտքում՝ Թուրքմենկալա գագաթից այն ընդունում է արևմտյան ուղղություն, և այդ ուղղությունը գրեթե չի խախտվում մինչև նրա արևմտյան ծայրակետը: Լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթներն են Մեծ Մասիսը, որը Հնում կոչվել է նաև «Աղատու Մասիս» (5165 մ), և Փոքր Մասիսը (3925 մ): Երկու Մասիսների (կամ Արարատ) միջև առաջացել է մի լիանոց, որտեղ ձյան Հայոցքի ջրերը դուրս են գալիս որպես աղբյուրներ: Այդ լիանոցը կրում է Սարդար-ուլալ անունը: Երկու Մասիսներն էլ ունեն Հարախային ծագում: Մեծ Մասիսի դեպի Հյուսիս և Հարավ նայող կողմերում առաջացել են խոր ձորեր, որոնցից Հյուսիսայինը, որն սկսվում է Հավերժական ձյան տակից և մի Հակա պատուվածք է, կոչվում է Մուրը Հակորի ձոր («Վիճք Մասեաց»)՝ Համանուն վանքի անունով: Մեծ Մասիսի վրա մշտնջենական ձյան գիծն սկսվում է մոտ 4000 մ բարձրությունից: Նրա գագաթին, ինչպես Հաղորդում են ուսումնասիրողները, լինում են ուժեղ քամիներ: Մասիսներն անՀամեմատ ափերի սակավաշուր են, քան Արագածը: Նրանց լեռնատեսակները՝ փկորուն են, այդ պատճառով էլ ձյան Հայոցքի ջրերը ներծծվում են դեպի խորքերը, առանց սկիզբ տալու աղբյուրների:

Մասիսներից արևմուտք՝ մինչև Գալլատու լճի արևմտյան ափի մոտ բարձրացող Սինակ գագաթի, լեռնաշղթայի կատարները ինչում են՝ Հասնելով 1760 մ: Լեռնաշղթայի այս Հատվածում առաջացել են մի քանի Հարմար լեռնանցքներ, որոնցից են՝ ա) Մեծ Մասիսի անմիջապես արևմուտք գտնվող **Նարաբա-բազարի** լեռնանցքը, որով այժմ անցնում է Բայազետից Բզդիք տանող ճանապարհը, բ) Նարաբա-բազարից մոտ 15-20 կմ արևմուտք գտնվող **Մեծ և Փոքր Ջինգլները** Մեծ Ջինգլին կոչվում է նաև Որկտի Հովիտ կամ կիրճ, որով այժմ անցնում է Բայազետ-Բզդիք երկրորդ ճանապարհը: Այդ լեռնանցքով են անցել արաբական զորքերը Կոզովիտից (Բայազետի չրջան) դեպի Այրարատյան աշխարհը կատարած իրենց առաջին ար-

չափանքի ժամանակ (640 թ.), գ) **Կուշաղի** (կամ **Քարվանսարալի**) լեռնանցքը՝ Գաղառու լճից մոտ 25 կմ արևելք։

Ակաղ. 2. Մանանդյանի կարծիքով զեպի Արարատյան աշխարհ՝ և Արտաշատ մայրաքաղաքը արշավելիս Կուշաղի են անցել Հոռոմեական զորավարներ Պոմպեոսի և Կորբուլոնի լեզեռնները։

Բացի նշվածներից, լեռնաշղթայի Մեծ Մասիս—Մինակ Հատվածում կան և այլ լեռնանցքներ (Զորի, Ալաշանի), որոնք ևս Հաղորդակցության համար Համեմատաբար դյուրին են։ Այլ է պատճառը, որ օտար լեռնանցքները Արածանիի Հովտից զեպի Արաքսի ավազանը գրեթե միշտ անցել են Հայկական Պարի Մինակ—Մեծ Մասիս Հատվածով։

Մինակից զեպի արևմուտք լեռնաշղթան շարունակ թարթրանում է և մինչև Սուկավետ (Գյոտա-դաղ) զազաթը այլևս Հարձար լեռնանցքներ չունի։ Լեռնաշղթան իր այս Հատվածի Հյուսիսային կողմում արձակում է մի քանի ճյուղեր, որոնցից մեկը, որն սկսվում է Մինակից Հյուսիս-արևմուտք և ունի Հյուսիս-արևելյան ուղղություն, վերջանում է Կողրի Հայտնի աղահանքերի մոտ և կոչվում է Բարդոզ (Թաբալթու)։

Հայկական Պարի Հարավային լանջը, Մասիսներից մինչև Սուկավետ, ավելի դառիճիս է, քան Հյուսիսայինը։ Սուկավետից (Հիշատակվում է նաև Սուկավ և Ջրարալիս անուններով) մինչև Արաքսի մեղրից մոտ 40 կմ արևմուտք գտնվող Այծալույունը (Փայանթլուքան) զազաթը լեռնաշղթայի Հարաքերական թաղձրությունը, Հարեան Հյուսիսային և Հարավային թաղձրաղիք սարահարթների առկայության պատճառով, փոքր է։ Լեռնաշղթան իր այդ Հատվածի տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ։

Այծալույունը զազաթի չբխանում Հայկական Պարի ճյուղափոխում է։ Ճյուղերից մեկը ձգվում է զեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ իրարից բաժանելով Կարինի (Կրդուսում) և Ալալայի գաշտերը, իսկ երկրորդը՝ զեպի արևմուտք։ Երրորդ լեռնաշղթա տարածվում է զեպի Հարավ-արևմուտք և միանում Բյուրակնի (Բինգյոլ) լեռներին, իսկ չորրորդն ունի Հյուսիս-արևելյան ուղղություն։ Վերջինս ձգվում է Այծալույունից մինչև Անտիպոնտական լեռները՝ Կարինի թաղձրալանդակը բաժանելով Վերին Բասենի գաշտից։ Նրա Հարավային մասը կոչվում է Դեերոյնի լեռներ, իսկ Հյուսիսայինը՝ Կարգարազար։ Այս լեռնաշղթաները ջրբաժան են Կասպից ծովի և Հնդկական օվկիանոսի միջև։ Դեերոյնի լեռնաշղթայից արևելք մինչև Կաղզվանի ձորը, որն ընկած է Մեծրազ (Մոդանդուղ) լեռնաշղթայի Հարավային վերջավորության և Հայկական Պարի միջև, տարածվում են Վերին կամ Անդադո,

և Ստորին Բասենի գաշտերը։ Վերին Բասենի գաշտը կազմում է Մուրց (Հասանկայա) գետի Հովիտը, իսկ Ստորին Բասենը տարածվում է Մուրց գետի գետախառնուրդից մինչև Կաղզվան։ Մուրց գետի գետախառնուրդի մոտ, Արաքս գետի վրա, գտնվում է Հովվի (Ջուրան-բյուրի) կոչված Հայտնի Հին կամուրջը։ Այդ կամուրջն ունի յոթ կամար, մինչև Հինա է կանգուն է և բառեկ։ Բասենում որոշ տարածում ունեն ճահճները, Հատկապես Ստորին Բասենում։ Հողը բերրի է։

Շառխան-Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռներ

Այս լեռների ընդհանուր անուն չունեն։ Լեռնաշղթայի արևմտյան մասը՝ Հայկական Պարի վրա գտնվող Սուկավետ զազաթից մինչև Արեվելյան Եփրատի Շուեր, իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ։ Դրանցից արևմտյանը, որն անմիջապես սկսվում է Սուկավետից, կոչվում է Շառխան լեռներ, իսկ Եփրատից արևելք, մինչև Թոնգուրեկ զազաթը ձգվում են քան Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռները։ Այնպես որ Շառխան-Մաղկանց լեռներ ասելով՝ նկատի ունենք այն ամբողջ լեռնային Համակարգը, որ սկսվում է Սուկավետ զազաթից և ձգվում Հարավ-արևելք՝ մինչև Թոնգուրեկ։ Շառխան-Մաղկանց իր ձազման և ընդլայնվող տեսակներից լիովին նման է Հայկական Պարին։

Արևելյան Եփրատի ձախ կողմում թարթրանում են Մաղկանց լեռները։ Մաղկանցն ունի 3512 մ թաղձրություն։ Նրա լավաներն ընդարձակ տարածություն փոխված են չորս աղբյուրի մասը՝ Հյուսիսային, արևմտյան, արևելյան և Հարավ-արևմտյան։

Դեպի Հյուսիս փոխված լավային թաղձրալանդակը Եփրատի ձախաղձրման փտակների շնորհիվ վեր է ածվել վիթեց ալիքի լեռնաբազուկների, որոնք ունեն Հովհարաձե դասակարգություն։ Գրեթե կենտրոնով տարածվող լեռնաբազուկը վերջանում է մի ոչ անընդհատ թարձ զազաթով, որը Հեռու Հատնի էր Նպատ անվանվում։ Նպատի Հյուսիսային ստորոտներից տարածվող դաշտը, որը կազմում է Ալաշկերտի գաշտի մի փաթիլի մասը (և փոխված է Արածանի գետի Հովտում) Հեռու Հայտնի էր Ջիրավ անվանում։

Մաղկանց լեռնաշղթայի արևմտյան ճյուղը Հասնում է Մանադկերտ քաղաքի մոտերքի և այստեղ վերջանում Կոտեան զազաթով, իսկ արևելյանը Հասնում է Թոնգուրեկին։ Թոնգուրեկը, որ գործող Հրաբուխ է և կազմված է երկու զազաթներից, գտնվում է երեք լեռնաշղթաների Հատման կետում։ Դրանցից սկսած՝ զեպի արևմուտք տարածվում են Մաղկանց լեռները, զեպի Հարավ՝ Կոտուրի (Կոտուրի) լեռնաշղթան, զեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ Դիաղինի լեռնաշղթան, որ Հասնում է Հայկական Պարի Մինակ զազաթին։

Շառիան-Մաղկանցի, Հայկական Գարի և Դիաղիների լեռնաշղթաների միջև պարփակված է Ալաշկերտի դաշտը, որը բաժանվում է երկու մասի՝ բուն Ալաշկերտի և Դիաղիների շրջանի։ Ալաշկերտի դաշտը չնայած ունի քերքի հող և ոռոգման համար լայն հեռանկարներ, այնուամենայնիվ, այժմ կիսամշակ է։

Մաղկանց լեռներից դեպի Հարավ-արևմուտք ձգվող լեռնաշարքը առանցք ընդհատվելու, հասնում է Նեմրուխ գագաթին, որը գտնվում է Վանա լճի Հարավ-արևմտյան ափին։ Այս լեռնաշղթան ընդհանուր առմամբ չունի։ Նրա գագաթներից նշանավոր են երկուսը՝ Միրանը (4434 մ, Նեխ-Մասիք)՝ Վանա լճի արևմտյան ափի մոտ և Նեմրուխը (3050 մ)։ Երկուսն էլ ունեն Հրաբխական ծագում։ Նեմրուխի խոտ-նարանը վեր է ամփվել մի գեղատեսիլ լճի։ Նրա զվաափոր գագաթին Հարավից միանում է մի երկրորդական գագաթ, որը, բայցայնան են-թարկվելով, վեր է ամփվել մի չարք ցցվածքների։ Ցցվածքները դասավորված են Հաջորդական կարգով, կողք-կողքի⁴։

Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթան ևս Շա-
Բյուրակն (Քինգյոլ)-
Մնձուրյան լեռներ
ախան-Մաղկանցի պես ընդհանուր առմամբ չունի։ Այժմյան քարտեզներում Բյուրակն-Մնձուրյան և Առախաղթյան լեռնաշղթաները միասին երբեմն կոչվում են Ներքին Տավրոս։ Նա սկսվում է Բյուրակնից (Քինգյոլ) և վերջանում է արևմուտքում Մնձուրի լեռներով։ Ուստի Հարմար է անվանել Բյուրակն-Մնձուրյան լեռներ։ Լեռնաշղթան սկսվում է Հրաբխային բարձրա-
վանդակով՝ Բյուրակնով։

Բյուրակնը Հրաբխային ծագում ունի և նման է Արագածին։ Նրա պտակից մնացել են երեք ցցեր։ Ունի մերձգագաթնային Հրապարակներ, ինչպես Արագածը, սակայն որոշ չափով Արագածից տարբերվում է։ Բյուրակնը ընդհանրապես ունի լանջի Հյուսիսային թեքում, նրա լավաներն ընդարձակ տարածություն են բռնում միայն Հյուսիսային ուղղությամբ, մինչևևս Արագածի լավաները գրեթե հավասարապես փռվել են բոլոր կողմերում, այդ պատճառով էլ վերջինս լանջերը զարավանդներով իջնում են ամեն ուղղությամբ։ Հարախա-
լին այդ բարձրավանդակը Հայերը Բյուրակն են կոչել այն պատճառով, որ ձյան հալոցքից առաջացած ջրերը այդտեղ սկիզբ են առնում բազմաթիվ (կարելի է առանց չափադանցության ասել)՝ հազարա-

վոր) աղբյուրների, իսկ թուրքերը թարգմանաբար կոչել են Քինգյոլ։ Այդ բազմաթիվ աղբյուրներն իրենց բխման կետերում, համարյա առանց բացառության, մանր լճակներ են։ Բյուրակնը իր փոփոխության շնորհիվ բարձրավանդակի տեսք ունի։ Այստեղ ամռանը աճում են բարձր խոտաբույսեր։

Լեռան երեք գագաթներից դասավորված են աղեղի նման, որի ծայերերն ուղղված են դեպի Հյուսիս։ Գագաթներից արևմտյանը կոչվում է Մրմանց (այժմ Հայտնի է Քինգյոլ-դաղ անունով), որի Հյուսիսարևմտյան փնջերից սկիզբ է առնում Արաքս գետը։

Բյուրակն բարձրավանդակը Ջրածան է Կասպից ծովի և Հրեղ-կական օվկիանոսի միջև։ Նրա արևելյան կողմից ձգվում են երկու աղեղնաձև լեռնաշղթաներ, որոնք, ծայրերով գրեթե միանալով իրար, գրկում են Խոտսի գեղատեսիլ գոգավորությունը։

Բյուրակն-Մնձուրյան զվաափոր շղթան, ինչպես ասացինք, սկսու-
վում է Բյուրակնից և ձգվում դեպի արևմուտք՝ մինչև Մնձուր լեռնա-
գագաթը։ Լեռնաշղթան բեկորային է, բարձրացել է երրորդական շրջանում։ Հյուսիսային լանջը գաղութափ է, իսկ դեպի Հարավ նայող լանջն ունի մեղմ թեքություն և տալիս է դեպի Հարավ ձգվող ճյուղավորություններ, որոնք մեծ մասամբ իրենց ծայրերով հասնում են Արածանի։ Շղթան իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր առումներ։

Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթան իր ամրոցը ընթացքում միայն
մի տեղ ճեղքված է Լեյզ-Քոլի-Փերի գետով։ Գետի ճեղքից զատ, լեռնաշղթայի վրա կան մի քանի լեռնանցքներ, որոնք, անշուշտ, կա-
րեղոր նշանակություն ունեն լեռնային այդ երկրում հաղորդակցու-
թյան համար։

Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայից սկիզբ են առնում և դեպի
Հարավ ձգվում մի քանի երկրորդական շղթաներ, որոնք հասնում են
մինչև Արածանիի Հովիտը։ Արևելքից արևմուտք դրանք ունեն հե-
տևյալ հաջորդականությունը.

1) **Մերոկի** կամ **Մերոխի լեռներ**՝ սկսվում են Մրմանց գագաթի
Հարավարևմտյան կողմից և Բյուրակն գետի արևելյան կողմով ձգ-
վում մինչև Արածանիի Հովիտը։ Շղթան իր Հարավային մասում ար-
ձակվում է դեպի արևելք գնացող մի լեռնաշղթա, որը կոչվում է Մեր-
գեններ։ Վերջինիս վրա է գտնվում Ս. Կարապետ (Գլակա, Խնակեյան)
Հայտնի վանքը։

2) **Մանշակի լեռներ**՝ սկսվում են Զավոդից և ձգվում մինչև Բալու
քաղաքի մոտերքը, կազմելով Ջրածան գիծ Քոլի և Բյուրակն գետերի
միջև։ Մանշակի և քիչ առաջ նշված Մերոկի լեռներն արևմուտքից ու
արևելքից իրենց մեջ են առնում Բյուրակն գետի Հովիտը։

⁴ Մուշի կողմի ժողովուրդը այդ ընտանյան լեռնաշարքի հետ կապում է մի ավան-
դավանք, ըստ որի՝ Քեն և այստեղի իր ուղերի բարավանդով քարացել։

⁵ Քինգյոլ-ը նեղ իմաստով նշանակում է 10 000, իսկ լայն իմաստով՝ շատ, իմաս-
շատ (տե՛ս Ն. Անտոյան, Հայերեն արժամատկան բառարան, 1927)։

3) **Սուրբ Լույս** (քրդերեն՝ Միլլուս) **լեռներ**— սկսվում են Բագուտ գագաթից, սկզբում կազմում երկու աղեղ, այնուհետև ձգվում են ուղիղ դեպի Հարավ՝ մինչև Մեծուր և Քդի գետերի գետախառնուրդը: Սուրբ Լույս և Սանձակ լեռների միջև տարածվում է Լեչեղ-Քդի գետի հովիտը, որն իր տարածքով գրեթե համընկնում է այժմյան Քդի սանձակին:

4) **Բյուրակն-Մեծուրյան** լեռնաշղթայից դեպի Հարավ տարածվող լեռնանշտղերի մեջ ամենից արևմտյանը, որը կոչվում է **Բուկուր-Բարա** կամ **Բակուր-Բարա**, սկսվում է Ռազաուր գագաթից և, ձգվելով դեպի Հարավ-արևելք, հասնում է Արածանիի աջ ափը՝ Նար-երեղ ջրաղբի դիմաց: Այդ լեռնանշտղի և Սուրբ Լույսի միջև տարածվում է Մեծուր գետի ավազանը, որը Հայտնի է Դերսիմ անունով: Դերսիմը խիստ լեռնային, անտառապատ և անմատուց մի երկիր է: Նրա հյուսիսային մասը Բյուրակն-Մեծուրյան լեռնաշղթայի Մերձան գագաթից սկսվող մի լեռնաթաղթով բաժանված է երկու կեսի, որոնցից արևելյանը կոչվում է Ռուդիյան, իսկ արևմտյանը՝ Օվաջից:

Անտիպոնտական և Անտիտալլոսյան լեռնաշղթաներից հյուսիս-արևելք ուղղությամբ: Առաջինն սկսվում է Կիլիկյան Տափուրյան և ձգվում մինչև Դիլ-գազ գագաթը, իսկ երկրորդը՝ Դիլ-գազից մինչև Մեծբաղ լեռները:

Անտիպոնտական լեռները, որոնք կոչվում են նաև Անտիպոնտական Պար, սկսվում են Մեծբաղ շղթայի Հարավային մասից: Լեռնաշղթայի ամենահարթի գագաթը Ծաղկավտուն է (Դյումի), որը հարուստ է Շորդաբուխ աղբյուրներով: Նրա ստորոտներից են սկիզբ առնում հյուսիսում Օլթիի վտակ Թորքիումը, Հարավ-արևմուտքում՝ եփրատը, Հարավ-արևելյան մասում՝ Արաքսի ձախակողմյան վտակ Մուրցը (Հասանկալա): Ծաղկավտուն միաժամանակ մի քանի լեռնաշղթաների հատանն կնււ է, դրանից ձգվում է մի լեռնանշտղ և, Հարավ-արևմտյան ուղղությամբ տարածվելով, հասնում Հայկական Պարի Ալմադակոնը գագաթին: Ծաղկավտնից հյուսիս տարածված է մի ուրիշ լեռնաշղթան:

Ծաղկավտնից դեպի արևմուտք գլխավոր շղթան կոչվում է Ծաղկավտ, որի արևմտյան ծայրից սկսած լեռնաշղթան ընդունում է Հարախարանտյան ուղղություն և մինչև Քոսափուռար («խուսար»՝ հայերեն «աղբյուր») իր տարբեր մասերում ունի ստորեր անուններ:

Անտիպոնտական և Անտիտալլոսյան լեռնահամակարգերի սահմանադիմաց (Դիլ-գազ գագաթից) մի երկար լեռնաթաղթով ձգվում է դեպի հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Պոնտական լեռները: Այդ լեռնաշղթան կոչվում է Ղզըլ-գաղ և ջրբաժան գիծ է կազմում Իրիս (Էշլիրման) և Ալյուս (Աղըլ-իմանկ) գետերի միջև: Հնում նա համարվում էր Կապադոկիայի և Փոքր Հայքի սահմանը:

Դիլ-գազից Հարավ-արևմուտք, մինչև Կիլիկյան Տափուս, տարածվում է Անտիտալլոսը, որը համեմատած Անտիպոնտական լեռների հետ, ունի լանջերի ավելի մեղմ լինելություն և լայնանիստ գագաթներ: Նրա գագաթների մեջ սուր ցցված է միայն Դլան-գաղը: Շղթան իր ամբողջ երկարությամբ մատչելի է ճանապարհորդներին համար: Փոքր Կիլիկյանց դեպի եփրատի հովիտը Անտիտալլոսի վրայով անցնող ճանապարհներից են Դեյլիկի-դաշի լեռնանցքով դեպի Մալաթիա և Բազդաղ տանող այժմյան խճուղին և երկաթուղին:

Կիլիկիայի մոտ Անտիտալլոսը վեր է անվում լայն ու երկար սարերի, որոնք կոչվում են Ուզուն-շալա (հայերեն՝ «Երկար սար»): Սրանք, մոտենալով Դաշտային Կիլիկիային, կտրատվում են Սարոս և Ծամաղավ (Համանդի) գետերով ու նրանց վտակներով:

Ջնայած Անտիտալլոսյան և Անտիպոնտական լեռնաշղթաները կազմում են մեկը մյուսի շարունակությունը, քայք իրենց բնույթով նույնը չեն, առաջինը ծայրավոր է, մինչդեռ երկրորդը՝ րեկորային: Անտիպոնտական լեռների դիմաց, Մե ծովի հարավային և Հարավ-արևելյան ափերին զուգահեռ, ձգվում են **Պոնտական լեռները**: Պոնտական լեռներն սկսվում են Ճորոխի ստորին հոսանքի մոտից և ձգվում արևմուտք՝ մինչև Իրիս գետի հովիտը: Նրա արևելյան մասը կոչվում է Լազիստանի (Պարխար, Ռադույաց կամ Պարխարքեսի) լեռներ: Լեռնաշղթան իր մյուս մասերում ևս ունի տարբեր անուններ:

Անտիպոնտական Պարի, Պոնտական լեռների և Արափան-Մեծբաղ (Սոզանդուղ) լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Ճորոխ գետի ափաղբից: Ճորոխի միջին հոսանքի չրջանն ու նրա աջակողմյան վտակ Օլթի գետի ավազանը միասին հնում կազմում էին Տայոց աշխարհի տարածքը, որն ընդհանուր առմամբ լեռնոտ, անտառապատ և ճանապարհներով աղբառ մի երկիր է:

Եփրատի հովտում ընկած են մի քանի գալտեր: **Եփրատի հովիտ** Սրանք, ծովի մակերևույթից մեծ բարձրություն ունենալու չնդհիվ, կոչվում են նաև բարձրավանդակներ կամ տարահարթեր: Փիղիկաաշխարհագրական պայմաններով՝ բարձրվելամը, հողալվմապական տեսանկյունից և այլն, դրանց չի կարելի իրար հետ

նույնացնել, միավորել ֆիդիկաաշխարհագրական մի շրջանի մեջ: Ուստի միայն Հարմարություն տեսակետից է, որ Եփրատի ամրոցը Հովիտը նկարագրում ենք մի վերնագրի տակ:

Եփրատի Հովիտը թաղկացած է հետևյալ հիմնական շրջաններից՝ Գարնո սարահարթի, Ալկալայի դաշտ, Դերքանի (Մամախաթունի) դաշտ, Երզնկայի դաշտ, Կամախի հրաբխային սարահարթ: Նշված այդ շրջաններից առաջին երկուսը՝ Գարնո դաշտն (էրզրումի դաշտ կամ սարահարթ) ու Ալկալան, պարփակված են Հայկական Պարի արևմտյան վերջավորությամբ և Անտիպոնտական լեռների արևելյան մասով ու դրանցից դուրս եկող երկրորդական լեռնաճյուղերով, իսկ վերջին երեքը՝ Դերքանի դաշտը, Երզնկայի դաշտը և Կամախի հրաբխային սարահարթը, տարածվում են նույն Անտիպոնտական լեռնաշղթայի արևմտյան մասի և Բյուրակն-Մնձուրյան լեռների միջև:

Գարնո դաշտը ոռոգվում է Եփրատի վերին Հոսանքի ջրերով: Եփրատն այստեղ առաջացրել է ճախձնեք, որոնք առանձնապես մեծ տարածում ունեն քաղաքի հյուսիսարևելյան մասերում: Գարնո դաշտը կլիման խիստ է՝ ձմեռը լինում են սաստիկ ցրտեր, իսկ ամառը համեմատաբար շոգ է:

Գարնո դաշտը արևմուտքում միանում է Ալկալայի դաշտին: Ալկալայի դաշտը մի նեղ Հովիտ է, որն ընկած է Եփրատի երկու կողմերում: Հյուսիս-արևելքում նրան է միանում Շաղազոմբ գետի բաժակալենին լայն Հովիտը, որն այժմ Հայտին է Օվաճրդ անունով: Հարավային կողմից Ալկալայի Հովիտը Դերքանի դաշտից բաժանված է Հայկական Պարի այն հատվածով, որը ձգվում է Այծպոկունքի գագաթից մինչև Մարիամ լեռը, իսկ հյուսիսային կողմում Անտիտավ-րույան լեռների մասերը կազմող Օվաճրդի և Սիլիուրել շղթաներն են:

Դերքանի դաշտը զբաղվում է թավալանին ընդարձակ տարածություն: Այն Եփրատի երկու ափերին տարածվելուց զատ, նեղ Հովիտներով ձգվում է նաև Դերքան գետի և նրա վտակների հոսանքներում: Այս դաշտի տարբեր մասերում, մանավանդ խախտվողային շրջաններում, ըլսում են թաղմաթիվ սառնորակ և հանքային աղբյուրներ:

Դերքանի դաշտից արևմուտք ընկած է Երզնկայի դաշտը: Այն ունի Հարավ-արևելքից հյուսիս-արևմուտք տարածում: Երզնկայի դաշտը, ի տարբերություն Գարնո, Ալկալայի և Դերքանի դաշտերի, որոնք ընկած են Եփրատի երկու կողմերում, տարածվում է գետի միայն աջ կողմում, որովհետև Եփրատն այս մասում Հարավից անընդհատ չվիճում է Բյուրակն-Մնձուրյան լեռնաշղթայի հյուսիսային բարձրագույն լանջերին: Չնայած ծովի մակերևույթից ունեցած թավալանին

մեծ բարձրությանը, այն նշանավոր է իր մրգատու ալգիներով, հողակլիմայական պայմանների այնպիսին են, որ այնտեղ անգամ կարելի է բամբակ աճեցնել և բարձր բերք ստանալ:

Երզնկայի դաշտից հարավ-արևմուտք ընկած է Կամախի սարահարթը:

Կամախի սարահարթը կազմավորվել է Մնձուրի լեռներից և Անտիպոնտական շրջանից արտալիժած լավաներից: Սարահարթի տարբեր մասերում տարածված են ուրելիֆի տարբեր ձևեր՝ բրազալատ շրջաններ, հրաբխային ծաղուք ունեցող առանձին փոքր լեռնաճյուղեր, փոքրիկ հարթություններ:

Արածանի (կոչվում է նաև Արևելյան Եփրատ, Արածանի Հովիտ Մուրադ գետ) Հովիտը, Եփրատի Հովիտի պես, քաղկացած է մի քանի ֆիդիկաաշխարհագրական շրջաններից, որոնք ունեն ֆիտոտակտիկ նման են իրար: Դրանք բոլորն էլ հարթություններ են: Արածանի գետին համընթաց կարելի է նշել հետևյալ դաշտերը. Ալաշկերտի, Գուճաղի, Մանաղկերտի, Բույանթի, Մուլի, ձաղալջրի, Բալսի և Սարբերդի: Արածանիի Հովիտն Արևմտյան Հայաստանի համար ունի այն նշանակությունը, ինչ Արաքսի Հովիտը Արևելյան Հայաստանի համար: Նշված այդ դաշտերը եթե ուղղվեն ու ինտենսիվ մշակվեն, հսկայական քանակությամբ բերք կտան, սկսած բամբակից, բրնձից, խաղողից և վերջացած հացահատիկներով ու թանձրեղենով: Սակայն այժմ այդ ամբողջ տարածության վրա բնակչությունը չափ նոսր է, արհեստական ոռոգումը զստվում է պարզուրենակ աստիճանի վրա, բերքի հողերի մեծագույն մասն անօգտագործելի է մնացել:

Արածանիի Հովիտում ընկած դաշտերը, ընդհանուր առմամբ, ալկելի լայնատարած են և ցածրադիր, քան Եփրատի վրա գտնվողները: Արածանիի վերին հոսանքի շրջանում և արևմուտքից նրա մեջ թափվող Շաղազ գետի ափագետում տարածվում է Ալաշկերտի դաշտը, որն իր ֆիդիկաաշխարհագրական պայմաններով որոշ չափով նման է Արաքսյան դաշտին: Արածանին, Տեղբերվող Շաղազն-Մարդկանց լեռնային համակարգը, դուրս է գալիս Գուճաղի դաշտը: Վերջինս տարածվում է Մարդկանց լեռների արևմտյան բարձրությունների և Շաղազ լեռներից դեպի հարավ ձգվող լեռնաբազուկների միջև: Նրա նեղիքը չի ներկայացնում կատարյալ հարթություն, որովհետև Մարդկանցից չի նստվանից եկող լեռնաճյուղերը, որոնք այդ մասում ունեն Հարաբերական փոքր բարձրություն, մտնում են ընդհուպ Արածանիի հոսանքին, խախտելով ամբողջ դաշտի հարթ մակերև-

վույթը: Դուժադից հարավ, Սիփանից և Մաղկանցից ղեպի արևմուտք տարածվող լեռնաճյուղերի միջև ընկած է Մանազկերտի դաշտը: Այն գրեթե ամենուրեք ունի հարթ ձևեր, տեղ-տեղ, մանավանդ Մանազկերտ (Պատնա) գետի ափագանձում, պատած է ճահճանքով: Դաշտը հարուստ է քրքրով: Այստեղ Արածանիի մեջ են թափվում բազմաթիվ վտակներ, որոնց քրքրը, սակայն, ուղղման նպատակների համար չափ չափերով են օգտագործվում:

Մանազկերտի դաշտը, առանց բեղհատվելու, հարավ-արևմուտքում միանում է Բուլանքի դաշտին: Վերջինս ունի եռանկյունու ձև և Հիմնականում տարածվում է Արածանիի ձախ կողմում: Բուլանքիսը հայտնի է եղել ցորենով:

Բուլանքիի դաշտից հարավ, Բուլանքի և Հայկական Տափուս լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Մուշի դաշտը: Սա Հիմնականում ընկած է Մեղրազեանի ափագանձում:

Իր բերրիությունը Մշո դաշտը չի դիմում Հայկական լեռնաշխարհի որևէ ուրիշ չրջանին: Սակայն այժմ այնտեղ գրեթե չի զգացվում մարդու միջամտությունը. հսկայական տարածություններ են կազմում ճահճանքը, չկան կանոնավոր ոռոգման համակարգեր, այդ պատճառով էլ Մշո դաշտը չի տալիս այն բարիքները, ինչ կարող էր տալ:

Մշո դաշտից արևմուտք, Արածանի գետին համրվեց, հաջորդական կարգով տարածվում են ձապաղջիկ, Բալուի և Ուարբերդի դաշտերը, որոնք պարփակված են հյուսիսից Բյուրակն-Մանուշյան լեռնաշղթայից եկող լեռնաճյուղերի, իսկ հարավից՝ Հայկական Տափուսի միջև: Մյուսն բոլորն էլ արգավանդ են:

Վանա լճի ափագան Վանա լճի ափագանը սահմանափակված է արևելքից Կոտուրի և Չուխի լեռներով, հարավից՝ Հայկական Տափուսով (մինչև Բաղեշ), իսկ արևմուտքից և հյուսիս-արևմուտքից՝ Ռա՛հ սարահարթով ու Նեմրուժ, Բիլեջան, Սիփան և Թոնդուրեկ գաղաթները միացնող լեռնաճյուղերով: Ափագանն ունի եռանկյուն ձև և իր սուր գագաթով ուղղված է ղեպի հյուսիս՝ Թոնդուրեկ: Նրա հյուսիսային և արևելյան հատվածները կտրատված են Մաղկանց և Կոտուր լեռնաշղթաներից եկող լեռնաբազուկներով, որոնց չուրհիվ ափագանի այդ մասերում առաջացել են իրարից անջատ առանձին փոքրիկ գետահովիտներ: Այդ գետահովիտների մեծ մասը բացվում է ղեպի Վանա լճը: Դրանցից փակ է միայն մեկը՝ Արճակ լճակի չուրքը տարածվող հարթույթներ: Գետահովիտներից համեմատաբար քրքրաձակ տարածություն ունեն հյուսիս-արևելքում Բերկրի գետի հովիտը, որը կոչվում է Արաղայի գաշտ, արևելք-

քում՝ Սև Ջրի հովիտը, իսկ հարավ-արևելքում՝ Ոռչար գետի ստորին հոսանքի չրջանը, որը հին ժամանակներից սկսած հայտնի է Հայոց ձոր անունով: Հայոց Ջորից հյուսիս, Վանա թաղաքից քիչ արևելք թաքճանում է Վարազա լեռը, որի վրա գտնվում է նույնանուն հայտնի վանքը:

Ափագանի հարավային և արևմտյան մասերում նրա սահմանադրժր կաղմող լեռնաշղթաների և լճի հայելու միջև տարածությունը քիչ է: Նա այսպես ձգվում է մի նեղ շերտով, իսկ տեղ-տեղ այդ շղթաները մասերում են լճին, վերջանալով նրա ափին թաքճը ծալներով: Կլիման ցամաքային է և համեմատաբար տաք:

Վանա լճի ափագանի տարբեր մասերում ցրված են բազմաթիվ լճակներ (Նաղիկ, Արճակ և այլն), հարուստ է նաև գետակներով:

Արսիան-Մեծրացի

և Վասպուրականի

(Կոտուր-Ջաղրոշի)

լեռնաշղթաներ

Հայկական լեռնաշխարհում երկար տարածությունը ձգվող լեռնահամակարգերից, երևի նկատվում է չուրենանք Փոքր Կովկասի որոշ լեռնաճյուղերը, միայն Արսիան-Մեծրացի և Վասպուրականի (Կոտուր-Ջաղրոշի) լեռնաշղթաներն են, որ ունեն միջօրեականի ուղղություն: Ֆիզիկաաշխարհագրական տեսանկյունից դրանք նույնատիպ չեն, սակայն իրենց ուղղությունը համընկնում են:

Արսիան-Մեծրացի լեռնաշղթան սկսվում է Ամարայի լեռներից և ձգվում հարավ՝ մինչև Կաղզիքանի սարահարթի՝ Կաղզիքանի արևմտյան մասում: Իր ամբողջ տարածությունը, չհաշված մի քանի փոքրիկ աղբյուրներ, որ նա տալիս է իր կենտրոնական մասերում, լեռնաշղթան ունի միջօրեականի ուղղություն: Նա բեկորային է և կաղմում է Պոռտական լեռերի արևելյան թաքճաքցած թևը: Դեպի արևմուտք խլիմում է երկար լանջերով, իսկ ղեպի արևելքը նրա լանջերը զառիթավ են: Լեռնաշղթան իր ամբողջ տարածությունը մեծ մասամբ ծածկված է անտառներով: Հյուսիսային մասը կոչվում է Արսիանի ղեպ, իսկ հարավայինը՝ Մեծրաց: Վերջինիս կատարներն ափերի լայնանիստ են և հաղորդակցություն համար համեմատաբար մատչելի:

Վասպուրականի լեռնաշղթան սկսվում է Մեծ ու Փոքր Մասիսների մոտից և սկզբում, մինչև Թոնդուրեկ գաղաթը, բլրաշար է, իսկ այդտեղից արդեն հարավային ուղղությամբ ձգվում է Հիմնական շղթան: Մասինց մինչև Մուրզա գաղաթը, որը գտնվում է Կոտուր գետի ձեղքից մոտ 25 կմ հարավ, Կոտուրի լեռնաշղթան է, իսկ դրանից հարավ, նույն ուղղությամբ, ձգվում է Ջաղրոշի լեռնաշղթան:

Թոնողությունից Հարավ շղթան կազմում է մի աղեղ, որի միջով վազում է Կոտուր գետը: Կոտուր գետի ձևերից բխչ Հյուսիս գտնվում է Սարայի լեռնանցքը: Կոտուրից դեպի Հարավ, մինչև Սուրովա գագաթը, լեռնաշղթայի լանջերն ունեն մեղմ լեկուրվելուն, և նրա վրայով անցնելն առանձին զովաբույրյուն չի ներկայացնում:

Սուրովա գագաթից սկսվում է Զազրոչի (կամ Զազրոս) լեռնաշղթան: Այս շղթայի կատարները խիստ մայրուտ են և լեռնանցքները բխչ: Նրա վրա եղած լեռնանցքներից նշանավոր են երեքը: Դրանցից մեկը գտնվում է Սպամաստ գետի ակունքների մոտ և կոչվում է Ռանասորի լեռնանցք: Այդ լեռնանցքով է անցնում Վանա լճի ավազանից դեպի Սպամաստ և Դիլան տանող ճանապարհը: Զազրոչի մյուս երկու լեռնանցքները, որոնցից մեկը կոչվում է Քելիլինի լեռնանցք, իսկ մյուսը՝ Ռեանդուզի, գտնվում են ավելի Հարավ: Քելիլինի և Ռեանդուզի լեռնանցքներով, Հազրոչին ժամանակներից սկսած, Միջագետքի քաղաքները (Նինիվե, Բաբելոն, Բաղդադ) կապվում էին Ուրմիա (Կասպուսան) լճի ավազանի հետ:

Կոտուր և Զազրոչ լեռնաշղթաների սահմանադուրս կազմող Սուրովա գագաթից սկսվում է մի երկար լեռնաշղթա և տարածվում դեպի արևելք՝ գրեթե մինչև Թալիշի լեռները: Այդ երկարածիկ լեռնաշղթան, չնայած ընդհանուր անունով կոչվում է Միշոու-գաղ, բայց իր տարրեր մասերում կրում է տարբեր անուններ: Նրա արեմական մասը, որը չբրածան է Ուրմիա լճի ավազանի և Արաքսի միջև, կոչվում է Սպամասի լեռներ, կենտրոնական մասը՝ Դարաղաղի լեռներ, իսկ ծայր արևելյանը՝ Սափալանի լեռներ:

Հայկական Տավրոս
Տավրոսյան լեռնահամակարգը Մերձավոր Արևելքի ամենաերկար լեռնաշղթաներից է: Նա բաժանվում է երեք մասի՝ Անատոլական Տավրոսի, Կիլիկյան Տավրոսի և Հայկական Տավրոսի: Անատոլական Տավրոսը լեռնահամակարգի արևմտյան մասն է, որը ձգվում է Միջերկրական ծովի Հյուսիսային ափերին զուգահեռ, կենտրոնական մասը, որը տարածվում է Անատոլական Տավրոսից մինչև Զահան գետի ակունքի չրճանը, Կիլիկյան Տավրոսն է, իսկ դրանից արևելք՝ մինչև Վասպուրականի լեռները, ձգվում է Հայկական Տավրոսը:

Հայկական Տավրոսը մի պատվար է, որի ոչ բոլոր մասերն են հաղորդակցության համար դյուրին: Այդ տեսակետից էլ Հին և միջին դարերում ունեցել է ստրատեգիական խոշոր նշանակություն: Լայնությունը բավականին մեծ է. նրա վրա են գտնվում մի քանի լեռնային գլավաններ, որոնք իրենց յուրահատուկ դերն են ունեցել Հայ մուղղիկի պատմության մեջ (օրինակ՝ Սասունը, Ռուխը և այլն):

Հայկական Տավրոսն արևմտյան մասում, որտեղ նա ձգվում է մի շարքով, իր մեջ գրկում է Ծովք լիճը (այժմ՝ Գյոլջիկ):

Ծովք լճից անմիջապես արևելք լեռնաշղթայի կատարներն արագ իջնում են՝ չրճապատի նկատմամբ հասնելով միայն 200 մետրի և կազմելով մի շարք հարմար լեռնանցքներ: Այդ լեռնանցքներով այժմ անցնում են Ռարբերդ-Դիարբեքի (Ամիդ) խնուղին և Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղին: Նույն լեռնանցքներով է անցել հնում Գարեհ Ա-ի կառուցած «Արքայական ճանապարհը», որը Գարսիստանի խորքերից ձգվում էր մինչև Միջերկրական ծովի ափերը:

Ավելի արևելք լեռնաշղթան լեկավում է դեպի Հյուսիս-արևելք և իր այդ ուղղությունը պահպանում է մինչև Գարկոզ գագաթին հասնելը: Գարկոչից արևելք գտնվում են Սասունի լեռները: Գարկոչից սկսած, գլխավոր շղթանից զուգահեռ, հարավից անցնում է մի երկրորդ՝ ավելի բարձր շղթա: Դիլավոր և երկրորդական այդ շղթաների միջև գտնվում են Սասունի մի մասը կազմող Տավրոսիկը և ինքը՝ Սասունը: Սասունի լեռների արևելյան մասը կազմում են Ռուխի սարերը, որոնք կտրադված են Բաղեշ (Բիթլիս) գետով և նրա վտակներով:

Բաղեշ գետի ճեղքից արևելք լեռնաշղթան ձգվում է Վանա լճի հարավային ափերին զուգահեռ և երկու տեղ ընդհուպ մոտենում է լճին: Դրանցից արևմտյանը լճափին վերձանում է Կասպուկող (կամ Ընձաքիարս) լեռնագագաթով, իսկ արևելյանը՝ Արսոտով: Լեռնաշղթան մերձձյան և մերձխոչարյան չրճանում խիստ բարձրանում է: Այդ մասերում նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից հասնում է 3000-ից ավելի մետրի: Արևելքում Հայկական Տավրոսն արձակում է երեք ճյուղ, որոնցից առաջինը դիմում է դեպի Հյուսիս-արևելք, երկրորդը տարածվում է դեպի հարավ-արևմուտք և միանում Կորդիաց լեռներին, իսկ երրորդը հարավ-արևելյան ուղղությամբ շարունակվում է մինչև Զազրոչի վրա գտնվող Աղա-Ջեռանդ գագաթը: Նրա այս լեռնաշղթաների միջև տարածվում է Աղրակի (Բաշկալա) չրճանը:

Հայկական Տավրոսը հարուստ է օգտակար հանածոներով: Դեպի Հյուսիս նայող լանջերը զառիթավ են, իսկ դեպի հարավ արձակում է մի շարք լեռնաքաղուկներ, որոնք ձգվում են երկար տարածության վրա:

Հայկական Տավրոսից հարավ տարածվում են՝ արևելքում Արևելյան Տիգրիսի (Բոհտան-սու), իսկ արևմուտքում՝ Արեմտյան Տիգրիսի ավազանները, որոնք հնում կազմել են Հայկական պետության մասերը:

Հայկական լեռնաշխարհը հասարակածից ունի գրեթե նույն Հեռավորությունը, ինչ որ Պիրենեյան և Ալպենյան լեռնաշխարհները, Կորսիկա, Սարդինյա և Սիցիլիա կղզիներն ու Բալկանյան լեռնաշխարհները: Թվում է, թե Հայկական լեռնաշխարհն իր կլիմայական պայմաններով շատ նման պետք է լիներ այդ երկրներին: Մակադե երկրի բարձր լեռնային բնոյթը, օվկիանոսներից ունեցած հեղաշրջանային Հեռավորությունը, չըճապատում չոր տափաստանների անպայմանությունը և Սև ու Կասպից ծովերի մերձավորությունը Հայկական լեռնաշխարհին կլիմայական պայմանների վրա թողել են իրենց առանձնահատուկ ազդեցությունը, առաջացնելով կլիմայական ուրույն պայմաններ, որոնք տարբերվում են նշված երկրների կլիմայական պայմաններից: Նրա կլիմայի վրա մեծական ազդեցություն են թողնում նաև Հյուսիսից ու Հարավից մուտք գործող օդային զանգվածները:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների ձևավորման մեջ ամենից կարևոր դերը խաղում է ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրությունը: Երկրի զանազան մասերը ծովի մակերևույթից ունեն 450–800 մետրից մինչև 4434 (Արփան)–5165 (Մեծ Մասիս) մետր բարձրություն, որոնք արտահայտված են երբևեմ լեռնալանջերի ու գագաթների, երբևեմ էլ լեռնաշղթաների ձևով: Հայտնի է, որ լեռնային երկրներում յուրաքանչյուր 200 մետր բարձրացումից տարեկան միջին ջերմությունն իջնում է Ցելսիուսի մեկ ստորինստով: Հենց այդ է պատճառը, որ Վանի չրճակայանում և Արածանիի նոսրում անում են խաղող, բամբակ, բրինձ, մինչդեռ դրանից ոչ այնքան Հեռու գտնվող լեռնային Մաստուան անալում գալիս ու տարեկանը Համախ չեն կարողանում բնակալան հաստունացման չրճանն անցնել: Նույնպիսի Հեռավորություններ են տալիս նաև Արարատյան դաշտի ու Նրա մոտ գտնվող Արագածի բարձրագույն լանջերի ջերմության տարբերությունները:

Տեղի բարձրության Հեռ աղեկանում են նաև միջնադարապես տեղումները, սակայն մինչև որոշ բարձրություն, որից սկսվում են նորից նվազել:

Պիմայական պայմանների այդ տարբերություններն առաջացնում են Շողի և բուսական աշխարհի ուղղահայաց գոտիականությունը:

Պիմայական տարբերություններն են առաջ գալիս նաև ռելիեֆի առանձնահատկություններից, այն է՝ լեռնաշղթաների ուղղությունից, լանջերի դիրքից և այլն:

Լեռնալանջերից նրանք, որոնք ուղղված են դեպի Հարավ, ստանում են համեմատաբար ավելի շատ ջերմություն, քան դեպի Հյուսիս ուղղվածները, որովհետև առաջինները ենթարկված են արևի համեմատաբար ուղղահայաց ճառագայթների ներգործության: Առաջանում է կլիմայի բավականին զանազանակերպություն դեպի Հարավ և Հյուսիս նայող լանջերի միջև: Այդ հանգամանքն իր հերթին ազդում է նաև բուսական ծածկի վրա, սովորաբար անտառների ավելի փաթեման են լինում դեպի Հյուսիս թեքված լանջերի վրա: Լեռների և դաշտերի մերձավորությունը, որը սովորաբար և նույնիսկ տիպական է Հայկական լեռնաշխարհի համար, պատճառ է դառնում մի չարք Հետաքրքրական երևույթների, որոնք նկատվում են ամռանն ու ձմռանը: Ամռանը լանջերի վրա, ցածրադիր մասերի Հեռ համեմատած, օդը սառը է ծանր է լինում, ուստի սառնում է վար ու բռնում ցածրադիր վայրերում տաքացած և թեթևացած օդի տեղը, որն իր տեղը զիջելով նրան, վեր է բարձրանում: Հայաստանի բոլոր դաշտերում կեսօրից Հետո սկսում է փչել լեռնահովտային քամի: Այսպես, Արարատյան դաշտում ամռանը երևանի և էփմուսների վրայով ժամը երկուսից Հետո փչում է Գեղամա և Ծաղկունյաց լեռների արանքով դուրս եկած քամին, որը րենկիչներն անվանում են ձուռավորի քամի⁶: Երբևեկում Լեռնալանջի վրայով գրեթե օրվա նույն ժամերին փչում է Մոնափ լեռներից եկող քամին, որն անվանում են ձուռավաչի քամի: Ախուրյան ավերին, Անիից մինչև Մրեն և Բաղարան փչում է Արագածի ծաղկավետ լանջերից սկիզբ առնող անուշաբույր, մարմանդ Շողը:

Ամռանը նույնպիսի լեռնահովտային քամիներ են առաջանում նաև Ալաշկերտում՝ Հայկական Պարի մերձավորության շուրջին, Մանազկերտի դաշտում՝ Ծաղկանց լեռներից, Մուշում՝ Հայկական Տավրոսի և Ենեքուրի մերձավորություն հետևանքով և այլն:

Զնադեք ցուրտ ու ծանր օդը, լեռնալանջերից ցած սառնելով, լցվում է ցածրադիր գետահովիտներն ու դաշտերն ու պարզեկ երկրի տակ, երբար գիշերներին, ճառագայթաբաժանան չնորժիվ ուժեղ կերպով սառնում է: Ռուսի Շովիտներում համախ ջերմաստիճանն ավելի ցածր է լինում, քան լեռնալանջերին և լեռների բարձր մասերում: Այդ երևույթը կոչվում է թեղերախա, որը հատկանշական է Հայկական լեռնաշխարհի համար:

⁶ Տե՛ս Մանուկյան Լիպիկյան, Մեծ ֆիզիկական աշխարհագրություն, երևան, 1940, էջ 76: Լեռ, Հայոց պատմություն, Հ. Ա. Թիֆլիս, 1917, էջ 164:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա ներգործող ընթերցի ազդակներից է նաև մակերևույթի ընդլայնումը՝ նրա մերկ կամ բույսերով ծածկված լինելը: Հայկական լեռնաշխարհում, ցամաք տարածությունների համեմատությամբ, Զրալին տարածությունները չնչին են, Հետևաբար, դրանք շատ քիչ չափով են նպաստում օդի խոնավացմանը: Երկրին անտառներով հարուստ չէ: Անտառները տարածվում են գլխավորապես մերձսևծովյան մասերում, Փոքր Կովկասի Հյուսիսային լանջերին և Բյուրակն-Մանուրյան լեռների չրջանում: Անտառների շնորհիվ այդ չրջաններում Հողի և օդի խոնավությունը լավ է պահպանվում:

Ռոսալուֆյունից աղբյուր են մանավանդ Արածանիի Հովիտը, Վառա լճի ափագանն ու Արարատյան դաշտը:

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա զգալի ազդեցություն ունեն նաև Սև ու Կասպից ծովերը, Հարևան լեռները (Մեծ Կովկասը) և չոր տափաստանները՝ Մերձկասպյան տափաստանը, Իրանական սարահարթը, Միջագետքը, Փոքր Ասիայի բարձրավանդակը:

Սև և Կասպից ծովերը, մանավանդ առաջինը, ընդհանուր առմամբ խոնավարևոտ ազդեցություն են թողնում Հայկական լեռնաշխարհի վրա: Սև ծովի ազդեցությունը ուժեղ կերպով զգացվում է լեռնաշխարհի Հյուսիս-արևմտյան (Եփրատի Հովիտ, Արաքսի վերնագագաձու) և Հյուսիսային (Լոռի՝ այն իմաստով, Հյուսիսային Հրաբխական բարձրավանդակ և այլն) չրջաններում, որի Հետևանքով տեղումների քանակն այդ վայրերում հասնում է 600–1000 մմ, այն զեպարում, երբ Սև ծովի խոնավ գոլորշիներից Արարատյան դաշտն ստանում է անեղան քանակություն, ձվածները չափում՝ 266 մմ, երևանում՝ 312 մմ, Կողբում՝ 237 մմ և այլն: Սև ծովի համեմատությամբ, Կասպից ծովի ազդեցությունն ավելի փոքր մասշտաբի է: Կասպից ծովից եկող խոնավությունը Հայկական լեռնաշխարհում նկատվում է Մրզուզի, Սև-Վանա, Պապարադնի և Զանգեզուրի (Սյունյաց) լեռների լանջերին:

Պետք է նկատել, որ Հայկական լեռնաշխարհն այնուամենայնիվ տեղումներով ավելի հարուստ է, քան Իրանական սարահարթը, Անատոլիական բարձրավանդակը և Միջագետքի երկրները:

Սակայն Հայկական լեռնաշխարհի կլիման ընդհանուր առմամբ ցամաքային է: Նրա ցրտության կենտրոնը ձևավոմ ընկնացքում Կարսի չրջանն է, որն իր Հերթին ստեղծում է նաև Հարևան չրջանների օդը: Անտառն ընկնացքում, ընդհակառակը, լինում է չոփ՝ մանավանդ Արարատյան դաշտում ու Արածանիի Հովիտում:

Հայկական լեռնաշխարհի խառաչումը և դաժան ձմեռը մանրամասն նկարագրված է թե՛ օտարազգի և թե՛ Հայ պատմիչների կողմից: Այսպես, Տակիտոսը Հայկական ձմեռն անվանում է «գոթն-գակ», Սուրբոնը պատմում է, որ Հյուսիսային Հայաստանի լեռներում ձյունն այնքան առատ է լինում և քույրն այնքան սաստիկ, որ ճանապարհորդները հաճախ թաղվում են ձյան տակ: Հայաստանի ձմեռը նկարագրել է նաև Քսենոֆոնը, որը 401–400 թթ. (մ. թ. ա.) ձմռանը, 10000 հույն զորքի հետ, Հայաստանի վրայով վերադառնում էր Հայրենիք՝ Հունաստան: Նրա Հիշատակության համաձայն՝ Հունական զորքերը սաստիկ ցրտի պատճառով շատ ստուպանքներ կրեցին, ցրտահարվեցին զգալի թվով մարդիկ և անասուններ: Սարսափով է խոսում Հայաստանի դաժան ձմեռվա մասին Հոմեռական պատմագիր Պյուտարքոսը, որը նույնիսկ փորձում է Հայկական սաստիկ ցրտերով ու սառնամանիքներով բացատրել Տիգրան Բ-ի կողմից Հռոմեական զորավար Լուկուլլոսի կրած պարտությունը (68 թ. մ. թ. ա.)⁷:

XIII դարի պատմիչ Ստեփանոս Սրբեկյանը սաստիկ ցրտերով և քրերով է բացատրում Սյունիքի գավառներից մեկի՝ Սոթիքի անունը. «Սոթից գաւառ, որ սակ հանապազօրոյեան քրոց և դառնաշունչ օդոցն կոչեցաւ Սոթիք»⁸: Նվազ դաժան չէ ձմեռը նաև Հայաստանի հարավային կողմերում՝ Տավրայան լեռների չրջանում: Մասունցիները երկարատև ձմեռվա ընթացքում ձյան ահագին կույտերի վրա մահ գալու համար գործ էին ածում իրենց ձեռքով պատրաստած փայտե հատուկ «ռոտնամաններ»:⁹ Մեր Հին գրականության մեջ կան Հիշատակություններ Բաղնի կողմերում ձյան մեծ Հյուսիսի մասին: Պակաս սաստիկ չէ Հայկական Տավրոսին հարավից միացած Մոկաց աշխարհի ձմեռը, որի մասին այնքան պատկերավոր է հատմամ Արծրունյաց նախարարական տան պատմիչ Թովմա Արծրունին:

Հայկական լեռնաշխարհում տեղումներն անհավասարաչափ են բաշխված: Ամենից առատ տեղումներ ստանում են Բյուրակն-Մըն-ձուրյան լեռների չրջանը, Եփրատի Հովիտը, Ճորոխ գետի ափագանը, Հյուսիսային Հրաբխային բարձրավանդակը և Լոռին: Համեմատաբար նոսր են տեղումները Մրզուզի, Սևանի, Զանգեզուրի և Տավրայան լեռների բարձրավանդակ լանջերին:

⁷ Տե՛ս Է. Մանուկյան, Բնական տնտեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա. երևան, 1944, էջ 219–221:

⁸ Ստեփանոս Սրբեկյան, Պատմություն նահանգին Սյունյան, Թիֆլիս, 1910, էջ 12:

Միանգամայն այլ է դրույթները ցածրադիր վայրերում՝ գետահովիտներում և դաշտերում, որպիսիք են Մերձարարայան կամ Արարատյան դաշտը, Արածանիի հովիտը, Վանա լճի ափագանը և այլն: Այս չրջանները, որոնք կազմում են լեռնաշխարհի մեծ մասը և եղել են Հայ ժողովրդի տնտեսական ու մշակութային կյանքի կենտրոնները, ստանում են չափազանց բիշ քանակությամբ մթնոլորտային տեղումներ, այնպես որ առանց արհեստական ոռոգման այդ վայրերում գրեթե անկարելի է աճեցնել որևէ բան: Նկատի ունենալով մթնոլորտային տեղումների տակավորությունը, հնագույն ժամանակներից սկսած մարդիկ չառ թե բիշ չափով Հոգ են տարել տեղումներով աղքատ այդ չրջաններում ոռոգման ցանց ստեղծելու: Զրանցքներ են անցկացվել դեռևս ուրարտական շրջանում: Այսպես, ուրարտական Մենուա թագավորը (810~786 թթ. մ. թ. ա.) իր պետության մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) ընակությունը խմելու ջրով ապահովելու և, ամենից կարևորը, նրա շուրջն ընկած չոր տարածությունները ոռոգելու համար անց է կացրել մի քանցք, որի կառուցումը հետագայում հայերը կապել են ասորեստանյան կիսաառասպելական թագուհի Շամիրամի անվան հետ: Այդ պատճառով էլ Մենուայի կառուցած քանցքը, որը մինչև օրս էլ գոյություն ունի և գործում է, ժողովուրդը անվանել է Շամիրամի ջուր կամ Շամիրամի քանցք:

Շամիրամի քանցքը սկսվում է Ուշար գետից հարավ, Հայկական Տավրոսի հյուսիսային լանջերից և ուղղվում դեպի հյուսիս: Այն կամուրջով անց է կացված Ուշարի վրայով: Ուշարից դեպի հյուսիս, մի քանի գյուղերի և ավանների շրջակայքը ոռոգելուց հետո, Շամիրամի քանցքը հասնում է Վան քաղաքի ուրարտական պարսպի մոտ և դրանից բիշ ներքև թափվում Վանա լճի (Բզնունեյաց ծով) մեջ: Զրանցքը իր ամենաջրասակավ ժամանակ վայրկյանում տալիս է ավելի քան 1500 լիտր ջուր: Վան քաղաքը մինչև քրանցքի ակունքն ուղիղ գծով 70 կմ է, քայց քնդհանուր երկարությունը, հաշվելով նրա կորույթյունն ու ոլորանները, հասնում է 80 կմ-ի: Մենուայի կառուցած այդ քանցքը անգամ այժմ հիացմունք է պատճառում թե՛ հասարակ դիտողին և թե՛ մասնագետ հարտադաստի: Այն մեր նախնիների շինարարական արվեստի փայլուն նմուշ է, որը երկար ու միգ դարերի ընթացքում պահպանել է իր գոյությունը: Նրա հոսանքի ուղղությունը մի քանի տեղերում, ժայռերի վրա դեղնեղված են ուրարտական արձանադրություններ⁹:

⁹ Տե՛ս «Հանգես ամսօրյա», 1893 թ., էջ 84-85:

Ենթադրվում է, որ ուրարտական շրջանում քրանցքներ են հանվել նաև Մանազկերտում, Ալաշկերտում, Արմավիրի (Արգիշտիխների) և Մեծամոր լճի մոտերքում, Գեղամա լեռների հարավ-արևմտյան լանջերին: Հրազդանից հանված էր մի քանցք, որը թունելով անցնում էր դեպի էջմիածնի դաշտը:

Հետագա դարերում, Հայ ժողովրդի պատմության հին և միջին շրջանում, ոռոգման նպատակներով քրանցքներ են կառուցվել Արարատում, Վանա լճի ափագանում, Արածանիի հովտում, Հանգեղուտում և այլուր: Ստեփանոս Սերկյանի հիշատակության համաձայն՝ X դարում Տաթևի վանականության, վանքապատկան Ցարուս վայրը (որը գտնվում է Տաթևի վանքի դիմաց) ոռոգելու համար, ժայռոտ և զգվարանանելի տեղերով քրանցք են փորում և Վարարակի ջուրը բերում հասցնում են Ցարուս, որը վեր են ածում այգիների: Մարդիկ իրենց այդ գործունեությանը մեծ փոփոխություններ են առաջացրել կիրճայական և առհասարակ երկրի քնական պայմանների մեջ: Մի դեպքում նրանք անխնա կտրատելով անտառները որոշ շրջաններ դարձրել են լիքի ու անպտուղ, իսկ մյուս դեպքում փորել են քրանցքներ, կառուցել արհեստական քրանքարներ, տնկել պուրակներ, որոնց շնորհիվ համեմատաբար բարենպաստ են դարձրել երկրի այս կամ այն փորքի շրջանի քնական պայմանները: Մեղողական տիրապետության շրջանում չոր ու անպտուղ դարձավ Անդրկովկասի, այդ թվում և Հայաստանի զգալի մասը: Հետագա դարերում թուրքական և պարսկական դաժան լծի տակ գտնվող ժողովուրդը հնարավորություն չունեցավ գոնե նվազագույն չափով ստեղծելու ոռոգման ցանց. անբերրիությունն ու սովն այդ դարերում դարձել էին մեր ժողովրդի մշտական ուղեկիցները¹⁰:

3. ԶԲԳԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

ա) **Լճերը.**— Հայկական լեռնաշխարհին առանձնահատուկ տեղք են տալիս լեռնային լճերը, որոնց մի զգալի մասն ունի հրաբխային ծագում, իսկ մյուս մասը նախկին քրային խոշոր ավազանների մնացորդներ են: Փոքր թիվ չեն կազմում Հայկական լեռնաշխարհում նաև անհետացած լճերը: Երբեմնի լճի հատակներ են, ինչպես պարզել են երկրաբանները, Ջանգեղունի լեռնադաշտը, Արաքսի հովիտը, Ալաշկերտի դաշտը, Մշո դաշտը, Գարինի դաշտը և այլն:

¹⁰ Զբի պաշտամունքը, որը քաղական լայն տարածում ուներ Հայքի մեջ, համարում են ոռոգման անհրաժեշտության պարզաբար:

Հայկական լեռնաշխարհում եղած անթիվ լճերի մեջ իրենց մեծությամբ և նշանակությամբ առաջնակարգ են Հատկապես երեքը՝ **Սևանը, Վանը և Ուրմիան:**

Սևան լիճը (Հնում՝ Գեղամա լիճ, Գեղարքունյաց ծով) աշխարհի լեռնային ամենամեծ և ամենաբարձր լճերից է: Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1916 մ է, մակերեսը Հավասար է 1416 **քառ կմ**-ի: Նորատուփ և Արդանիշի Հրվանդաններով Սևան լիճը բաժանված է երկու անհավասար մասի՝ Հյուսիս-արևմտյան և Հարավ-արևելյան: Հյուսիս-արևմտյան մասն ավելի փոքր է, նրա մակերեսը 384 **քառ կմ** է, իսկ Հարավ-արևելյան ընդարձակ է, ունի 1032 **քառ կմ** մակերես: Հարավ-արևելյան մասում միջին խորությունը 36 մ է (ամենախոր տեղում 47,5 մ), իսկ Հյուսիս-արևմտյան մասի խորությունն ավելի մեծ է: Այս մասում նրա միջին խորությունը 45,4 մ է, իսկ Սևանա թերակղզուց ոչ հեռու՝ Հանում է 99 մ, և սա նրա ամենախոր տեղն է¹¹:

Ջնպած լճի ավազանում ձմեռը լինում է խստաշունչ, այնուամենայնիվ, լիճը հազվադեպ է ամբողջովին սառչում (Սևանա լիճը ամբողջովին սառչել է, օրինակ՝ 1906, 1920, 1925, 1949 թթ.): Գարնանն ու աշունը լճի ջրերը քամիների պատճառով այնքան բաժանվում են, իսկ ամառը՝ հայելու նման Հանգիստ են լինում:

Սևանա լճի մեջ թափվում են մոտ 29 գետ և գետակ: Դրանցից ամենաշահնավորներն են.

Գավառագետը, որն սկիզբ է առնում Գեղամա լեռների կենտրոնական մասից և, անցնելով Կամո քաղաքի մոտով, թափվում է լիճը:

Բախտակ գետը, որ սկիզբ է առնում նույն շղթայի Հարավային մասից և լճի մեջ է թափվում Մարտունուց Հյուսիս-արևմուտք:

Արգինի (Այրիջն) գետը, որ կազմվում է Արգինի քարքանդակի վրայով Հոսող Արևմտյան, Միջին ու Արևելյան Արգինի գետերից և լճի մեջ է թափվում Մարտունու մոտ:

Վարդենիս գետը, որ սկիզբ է առնում Վարդենիս լեռների ստորոտներից և լճի մեջ է թափվում Վարդենիս գյուղի մոտ:

Մաարիկ գետը, որ սկիզբ է առնում Ջանգեղուրի լեռների ստորոտից և կտրելով Մաարիկի դաշտը, թափվում է Սևանի մեջ:

Լճի Հյուսիս-արևմտյան անկյունում նրա մեջ է թափվում **Զկնա-գետը:**

Լճից արհեստական թունելով դուրս է գալիս Հրազդանը, որը ջուր է մատակարարում Արարատյան դաշտին: Այժմ լճի մակարդակը

բավական իջել է, որի հետևանքով կրճատվել է նրա մակերեսը: Զրից ազատված տեղերում (Հատկապես՝ Սևանի չրջանի Լճաշեն գյուղում) Հայտնաբերված են ամենատարբեր ժամանակների վերաբերող շատ հնուիշյուններ: Լճի մակերեսը ձյան հայտքի և զարնանային անձրևների ժամանակ (մայիսին) բարձրանում է, իսկ դրանից հետո սկսում է իջնել: Մակերեսի տատանումներ են նկատվում նաև պարբերաբար, երբառ տարիների ընթացքում, ինչպես այդ տեղի է վերնում Գևան և Ուրմիա լճերում: Սևանա լճի ջուրը քաղցրահամ է և զարմանալի կապույտ: Այնտեղ ապրում են թաղմաթիվ ձկներ, որոնց մեջ առանձնապես զովված է իշխանը: Մյուս ձկնատեսակներից են սիգը, կողակը և բախտակը:

Սևանա լճի Հյուսիս-արևմտյան մասում, ավից մի քանի հարյուր մետր հեռավորության վրա գտնվում է Սևանա փոքրիկ կղզին (այժմ՝ թերակղզի), որտեղ պահպանված է միջնադարյան վանքը: Այժմ այդտեղ կառուցվել են Հանգստյան տներ:

Կղզին և ծովափրյա գյուղերն իրար հետ հաղորդակցությունը դարեր չարունակ պահպանում էին միայն լատերով և պարզունակ ձկնորսական նավերով: Այժմ կա կանոնավոր շոգենավային երթևեկություն: Սևանա լիճը տնտեսական նշանակություն է ունեցել նաև Հին ու միջին դարերում: Այստեղ որսացվել է մեծ քանակությամբ ձուկ, եղել է նավազնացություն:

Վան լիճը (Հնում՝ Տոսպի լիճ, Բզնունյաց ծով, Ուլաթի լիճ, Ռըշտունյաց լիճ և այլն) գտնվում է Հայկական Տավրոսից Հյուսիս: Նրա բարձրությունը ծովի մակերևույթից 1720 մ է, տարածությունը՝ 3765 **քառ կմ**, իսկ խորությունը՝ մինչև 26 մ: Նրա մեջ թափվում են մի շարք գետեր, զրանցից նշանավոր են **Սուչաքը**, որը լճի մեջ է թափվում Վան քաղաքից Հարավ, **Մարանդը**, որն սկիզբ է առնում Կոտոր լեռնաշղթայի արևմտյան ստորոտներից և, իր վերին հոսանքում ճահճանք ստաջանցելուց հետո, ուղղվում է դեպի արևմուտք ու թափվում լճի մեջ՝ Վան քաղաքից Հյուսիս-արևմուտք, **Բելքերն** (կամ **Բանդիմահի** գետը), որն սկսվում է Թոնդուրեկ գագաթի Հարավային լանջերից և լճի մեջ է թափվում նրա Հյուսիս-արևելյան անկյունից, **Արճնը**, որը լճի մեջ է թափվում նրա Հյուսիսային կողմերից, Արճնը քաղաքի մոտ:

Վանա լիճը երբեմնի մեծ ջրային ավազանի մնացորդ է: Այն վրակ լի է՝ նրանից դուրս չի գալիս ոչ մի գետ, այդ պատճառով էլ ջուրն աղի է: Վանա լճի ջուրն իր մեջ պարունակում է մեծ քանակությամբ բորակ: Լճի մակերևույթին այժմ էլ աստիճանաբար բարձրանում է և ընդարձակվում: Զուրը հեղահետն ցամաքից նվաճում է նորանոր

¹¹ Տվյալները վերաբերում են նախկին մակարդակին:

մասեր: Այսպես, լճի ընդարձակման պատճառով Հին Արճեշ քաղաքը, որը գտնվում էր Հյուսիսային ափին, այժմ անցել է ջրի տակ, Հեռորդհետև փորձանում է Վան քաղաքի և լճի հայելու միջև եղած տա-րածությունը:

Նրա մեջ հաջորդելիքամբ քաղմանում է ձկան մի տեսակ, որը հայտնի է տառեկս անունով: Հին և միջին դարերում տառեկսը որսվում էր և, աղ դնելուց կամ չորացնելուց հետո, արտահանվում օտար երկրներ: Գոյություն ուներ արքայապան հատուկ ձկնորսարան, որը գտնվում էր Հյուսիս-արևելյան ափին, Առեստավանի մոտ: Ժամանակի համեմատ, մեծ էր Վանա լճի դեքը նաև նավագնացությունից համար: Լճափի քաղաքները՝ Վանը, Ոստանը, Ուլաթը, Արճեշը, Բերկ-ըին, նավագնացությունից էին կապվում իրար հետ:

Վանա լճի մեջ կան մի շարք կղզիներ, որոնցից նշանավոր են Հյուսիսային մասում Էրնը և Կոտուցը, իսկ հարավում՝ Ոստան քաղաքի ղիմաց՝ Արտերն (կամ Առտեր) ու միջնադարյան հուշարձաններով հարուստ Աղլիմանքը:

Ուրմիա լիճը (Նումս՝ Կապուտան ծով, այժմ՝ Ռիլայն) Հին Հայաստանի ամենամեծ ջրային ավազանն է: Գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևելյան սահմանագլխին, ծովի մակերևույթից ունի 1330 մ բարձրություն, մակերեսը 5775 քառ կմ է: Հին ծովի մնացորդ է, արտահոսք չունի, ջրերը սաստիկ աղի են, գուրկ է ձրկներից: Չնայած իր մեծությամբ, խորությունն աննշան է՝ 4-5 մ, իսկ ամենախոր տեղում՝ 15 մ: Հյուսիսային ափերին առաջացել են լայնատարած ճահճներ: Գրեթե կենտրոնական մասում ջրված են բազմաթիվ կղզիներ, որոնցից շատ թե քիչ նշանավոր են Էլակ և Կոյուն կոչվող կղզիները:

Ուրմիայի մեջ թափվող քաղմաթիվ գետերից նշանավոր են՝

Թալրիկի գետը (կամ Աջի-չայ), որը սկիզբ է առնում Սափալան ու Աղբուշ լեռների կազմած թամբոցից և հոսում է ղեպի արևմուտք՝ Ծա՛հի կոչվող թերակղզու մոտ թափվելով լճի մեջ: Նա իր միջին և ստորին հոսանքների չրջանում առաջացնում է ճահճներ:

Սալմաստի (կամ Զուրա-չայ) գետը սկիզբ է առնում Զագրոշ լեռների Հյուսիսային մասի լանջերից և, ձախ կողմից իր մեջ ընդունելով Դիման վտակը, թափվում է լճի մեջ նրա Հյուսիս-արևմտյան անկյունում:

Նաղու-չայը սկիզբ է առնում Զագրոշի լեռներից և լճի մեջ է թափվում Ծա՛հի թերակղզու ղիմաց՝ արևմտյան ափից:

Հին և միջին դարերում Ուրմիա լիճն ըստ երևույթին աննշան տրե-տեսական նշանակություն է ունեցել, որովհետև ծանծաղ է և ձկնե-

րից զուրկ: Բայց, դրան հակառակ, խոշոր նշանակություն է ունեցել տարածաշրջանի առումով: Գտնվելով Հին Հայաստանի հարավ-արևելյան սահմանագլխին, Ուրմիա լիճն այդ մասում խափանել է արևելքից եկող օտար նվաճողների մուտքը դեպի Հայկական լեռնաշխարհ:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս, անհամեմատ ավելի փոքր լճերից են **Մովակ Հյուսիսան** (Ջրղըրի լիճ)՝ Ջրղըր լեռների չրջանում, **Արփի լիճը**՝ Ասուրյան գետի ավազանում, **Մեծամորի լիճը**՝ Արագածից հարավ, **Մեծ և Փոքր Ալ լճերը**՝ Վարդգեսիսի և Զանգեզուրի լեռնաշղթաների ստորոտին, **Գալստուն** (Բալդղ-գյոլ)՝ Հայկական Պարի Մի-նակ գագաթի մոտ, **Արճակի**¹² լիճը՝ Վանա լճից արևելք, որի մեջ է թափվում Մեհենդիկ գետակը, **Նազիկ լիճը**՝ Վանա լճից արևմուտք, **Մովը** լիճը (Գյոլջիկ)՝ Հայկական Տավրոսի արևմտյան մասում, և հազարավոր ավելի փոքր լճակներ, որոնք ջրված են Զանգեզուրի, Գեղամա, Հայկական Պարի, Արագածի, Բյուրանի, Հայկական Տավ-րոսի, Նեմրուքի և այլ լեռնային չրջաններում:

Մնանից, Վանից և Ուրմիայից բացի, մնացած լճերը տնտեսական ավելի փոքր նշանակություն են ունեցել: Դրանցից համեմատաբար տնտեսական մեծ նշանակություն է ունեցել Մեծամորի (Այզը) լիճը, որից հակված առուններով հնագույն ժամանակներից էլ վեր ոռոգել են քաղականաչափ հողային տարածություններ:

Աղբյուրաբյուրների հազարած տեղեկություններից երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում պատմական ժամանակներում եղել են մի քանի այնպիսի լճակներ, որոնք այժմ գոյություն չունեն, ցամաքել են, օրինակ՝ Սյունյաց իշխանանիստ Շաղատ գյուղաքաղաքի (այժմյան համանուն գյուղի մոտ, Հայկական ՍՍՀ-ի Միսիանի չրջանում) մոտ, Կարին քաղաքի մոտ և այլն: Կարելի է ենթադրել, որ այդպիսի լճերը կամ եղել են շատ ծանծաղ, կամ ուղղակի ճահճներ են եղել, որի պատճառով էլ ցամաքել են: Գալին նաև արհեստական մի քանի ջրամբարներ և լճակներ Արագածի փեշերին, Երևանի մոտ, Վան քա-ղաքից արևելք և այլուր:

բ) **Գետերը.** Հայկական լեռնաշխարհը, մեծ մասամբ ունենալով հրաբխային-լեռնային ուղիներ, հարուստ է տառնորակ աղբյուրներով և գետերով: Սառնորակ աղբյուրներով առանձնապես աչքի են ընկնում Արաքսի վերնագավառն ու Արևմտյան Եփրատի ավազանը: Վերջինս, որ գրեթե համընկնում է VII դ. «Ալախարհացոյց»-ի մեջ

¹² Հայկառար սկզբում կոչվել է Արճակի լիճ, իսկ հետագայում աղավաղվելով դարձել Արճակի լիճ:

նկարագրված Բարձր Հայքին, հետց ի վեր պաղ ու վնտ ջրերով հանրահայտ է եղել: Աղբյուրներով պակաս նշանավոր չեն Հյուսիսային Հրաբխային բարձրավանդակը, Զանգեզուրը, Արագածը, Գեղամա լեռները և լեռնային ուրիշ շատ չրջաններ:

Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերն ըստ ավազանների բաժանվում են չորս խմբի՝ դեպի Սև ծով հոսող գետեր, Պարսից ծոց հոսող գետեր, Կասպից ծով հոսող գետեր և ներքին ավազանները (երկրի ներսի լճերը) թափվող գետեր: Վերջին խմբին պատկանող գետերի մասին արդեն ասվեց լճերի մասին խոսելիս:

Դեպի արտաքին ավազանները հոսող բոլոր գետերն սկիզբ են առնում Բարձր Հայքի բուն տարածքից կամ նրան չրջապատող լեռների լանջերից:

Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող և դեպի Սև ծով հոսող գետերից են՝ **ձորոխը** (երկարությունը՝ 345 կմ, հոսում՝ Վոհ, ԲՀ, Ակամսիս) իր Սլիֆի վտակով, **Գյումուշլանին** (Պարշուտ, Ուրշալու) գետը, որի հովտում (վերին հոսանքի չրջանում) գտնվում են Գյումուշլանեն (հոսում՝ Արզրոկաստրոն) արձաթի հայտնի Հանքերը, **Գայլը** (այժմ՝ Կելիկո, հունարեն՝ Լիկոս), որ սկիզբ է առնում Աստիպոն-տական լեռների արևմտյան լանջերից և, ծովից ոչ հեռու միանալով Իրիս հորդառատ գետին, թափվում է Սև ծով, **Ալյուս** կամ **Հալխը** (այժմ՝ Կղզի-իրմակ), որը Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Սև ծով հոսող գետերի մեջ ամենից երկարն ու ջրատառն է:

Դեպի Պարսից ծոց Հայկական լեռնաշխարհից հոսում են երկու գետ՝ **Եփրատը** և **Տիգրիսը**: Եփրատը (երկարությունը՝ 2700 կմ, Հայաստանի մասում՝ 800 կմ) կազմվում է երկու ճյուղից՝ **Արևմտյան (Փրատ, Կարա-սու, Հայքին՝ Սևծոր)** և **Արևելյան (թրք. Մուրաղ-չալ)**, որը հոսում Հայտնի էր Արածանի անունով: Արևմտյան Եփրատը (երկարությունը՝ 500 կմ) սկսվում է Մաղիավետ (այժմ՝ Գյումուշ) լեռների հարավային լանջերից: Այն ակունքում տեղացիների մոտ պաշտամունքի առարկա դարձած մի Հակալական հորդաբախ աղբյուր է, որը կազմում է Հինգ-վեց ոտնաչափ լայնություն ունեցող մի գետակ: Ակունքից դուրս գալով՝ հանդարտ իջնում է դեպի հարավ, աջ և ձախ կողմերից իր մեջ ընդունելով բազմաթիվ աղբյուրներ: Հասնելով Կարին, նրա ընթացքն ավելի է դանդաղում: Այստեղ առաջացնում է բավականին րնդարձակ մահիճներ, որոնք մեր հին մատենագրության մեջ կոչվում են «Շամբ Կարնոյ»: Ջուրը պղտոր է և, հալմանարար, Հենց այդ պատճառով է, որ ստացել է Սևծոր անունը: Կարինի մոտ այն թեթվում է դեպի արևմուտք և, շատ չանցած, աջ

կողմից իր մեջ ընդունում Շաղազունը գետը, որը սկիզբ է առնում Օվաջիդի լեռների տափին և, ոռոգելով Նուխանուն նեղ ու երկար դաշտ, հասնում է Եփրատին: Դերջանի դաշտում ձախ կողմից իր մեջ է ընդունում Դերջան (Դուզլու) գետը: Դերջանի գետաբերանից հարավ Սևծորը նորից է ընդունում արևմտյան ուղղություն և, շարունակ քսվելով Բյուրակի-Մոմադրյան լեռնաշխարհի Հյուսիսային փեշերին, հասնում է նախ Երզնկայի դաշտը, ապա՝ Կամախի հրաբխային բարձրավանդակը: Կամախից հարավ-արևմուտք նա կազմում է մի օղակ և աջ կողմից իր մեջ Տերիկ վտակն ընդունելուց հետո, ուղղվում է դեպի հարավ-արևելք՝ Պարսերդի դաշտի արևմտյան մասում միանալով Արածանին: Նախքան Արածանին միանալը, անցնում է Բյուրակի-Մոմադրյան լեռնաշխարհի արևմտյան մասով: Այստեղ նրա հոսքը նեղ է և խոր: Նրա ձորն աճավոր խորություն է հասնում Այն քաղաքի մոտ: Այնին կիճքը կազմող բարձրությունները հասնում են ձյան գծին և մինչդեռ կիճքի հատակում ծաղկում է նշենին, վերևում, բարձրությունների վրա խոր ձմեռ է լինում¹³:

Արածանին (կամ Արևելյան Եփրատ, թրք. Մուրաղ), որը Եփրատի մյուս ճյուղի՝ Սևջրի նման իր ամբողջ հոսանքով անցնում է Հայկական լեռնաշխարհի տարածքով, սկսվում է Մաղկանց հրաբխային լեռնային համակարգին պատկանող Թոնդուրեկ զագաթի մոտից: Նա սկզբից եկեթ մի հորդահոս գետակ է կազմում, որը կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո, մտնում է Թոնդուրեկի հյուսիսային լավային փրավածքների չրջանում գտնվող ձորը, Դիաղին ամրոց-քաղաքից 22-27 կմ դեպի հարավ: Այս չրջանում գետի երկու ափերի ճաղարանն փոսերից դուրս են ցայտում ծծմբային տաք ջրեր, այնքան տաք, որ թափացիները, այդ աղբյուրների վրա եկում են ոչխարի միս»: Այդ տաք աղբյուրները, որոնք թափվում են Արածանին մեջ, հոսմ կոչվում էին «Կարչակի ջերմուկ»-ներ: Դարերի ընթացքում դրանց պարունակությունները գետի վրա կազմել են երկու բնական կամուրջ: Կամուրջներից մեկն այնքան լայն է, որ նույնիսկ վրայով կարող են փախվորներ անցնել:

Այնուհետև Արածանին մտնում է քաղալտի սև ժայռերից կազմված մի նեղ և երկար ձոր, ուր դառնում է ավելի սրբինաց: Շատ անցած, դուրս գալով այդ անձուկ ձոր-ձևերից, նա փոխում է իր հյուսիսային ուղղությունը և հոսում է դեպի հյուսիս-արևմուտք: Դիաղինի խոր ձորից դուրս գալուց հետո էլ հանքային ջրերը, գրեթե առանց ընդհատվելու, ուղեկցում են նրան երկար տարածության

¹³ Տե՛ս Բ. Սյրեքսթ, Очерки Восточной Армении, Тифлис, 1837, էջ 19:

վրա՝ մինչև Մարզկենցից ղեպի հյուսիս մասնաձևն տարածվող լեռնաճյուղերի հյուսիսային ստորոտները:

Արածանին իր վերնագլուխում եղել է սլաշտամուների առարկա, այնպես, ինչպես եփրատն իր ակունքի չրջանում: Այալկերտի հովտում նա իր մեջ է ընդունում բազմաթիվ գետակներ, որոնց մեջ ամենից երկարն ու ջրառատը Շառիան գետն է: Մանազկերտի դաշտից մինչև Մուշի դաշտ մտնելը Արածանին անցնում է լեռնային չրջաններով և ունի արագ ընթացք: Այնից ու ձախից նրա մեջ են թափվում մի շարք գետեր, այսպես՝ Մանազկերտ քաղաքի մոտ նրա մեջ է թափվում **Մանազկերտ** (այժմ՝ Պատնետ կամ Պատնոց) գետը, դրանից արևմուտք, աջ կողմից՝ **Մնուաի** (Վարաժնուներ) գետը, ապա՝ **Բյուրակներ**, որն իր ստորին հոսանքի չրջանում կոչվում է **Ջհարրոհար** (այսինքն՝ չորս տեղից անցանելի): Մշո դաշտում ձախ կողմից նրա մեջ է թափվում **Մեղրազետ** (կամ **Մշո** գետը):

Մշո դաշտից անմիջապես արևմուտք գետը մտնում է նեղ և խոր կիրճերի մեջ, որտեղ նրա հունը նեղ է, հոսանքը՝ սղընթաց: Այստեղ նա կազմում է մի քանի ջրվեժներ: Նեղ կիրճը վերջանում է Բայուի մոտ, և Արածանին մտնում է Մարբերդի ընդարձակ ու բերրի դաշտը: Մուշից մինչև Մարբերդ նրա մեջ աջ կողմից թափվում են մի շարք վտակներ, որոնցից նշանավոր են երկուսը՝ **Ճապաղջուր** (Դյունակետ) արագահոս գետը և **Փերի** գետը, որն սկսվում է Բյուրակն լեռան արևմտյան մասից և իր տարբեր մասերում կրում է տարբեր անուններ:

Մարբերդի դաշտից արևմուտք Արածանին միանում է հյուսիսից եկող իր քրոջը՝ Եփրատին: Արածանին ավելի ջրառատ է, քան Եփրատը:

Արածանին և Եփրատը միանալուց հետո մտնում են Տավրոսյան լեռների չրջանը: Այստեղ նրանք պատում են Տավրոսյան հսկայական լեռնային համակարգը՝ առաջացնելով բազմաթիվ գոտիվեր կիրճեր: Տավրոսյան լեռների չրջանում Եփրատը կազմում է փոքրիկ ջրվեժներ, որոնց թվից հասնում է 300-ի:

Կտրելով Տավրոսի չղթան՝ Եփրատը դուրս է գալիս Միջագետքի Հարթություն: Այստեղ նա նախ ուղղվում է դեպի արևմուտք՝ մոտենալով Միջերկրական ծովին, ապա թևքվում է դեպի հարավ և աստիճանաբար մտնում իր արևելյան մեծ հարևանին՝ Տիգրիսին: Բաժանվելով երկար տեղ Տիգրիսին զուգահեռ հոսելուց հետո՝ Եփրատը միանում է նրան և թափվում Պարսից ծոցը: Այդ երկու խոշոր գետերը իրար միանալուց հետո կրում են **Տաու-է-Աբար** ընդհանուր անունը:

Դեպի Պարսից ծոց հասող մյուս խոշոր գետը **Տիգրիսն** է: Տիգրիսը (կոչվել է նաև Դիգաթ), որը Հայկական լեռնաշխարհից սկսվող գետերից ամենաջրառատն է, Եփրատի նման կազմվում է երկու հյուսիցից՝ **Արևմտյան** և **Արևելյան**: Արևմտյան հյուսիցը, որը կոչվում է նաև ուղղակի Տիգրիս, իր հերթին կազմվում է երկու հյուսիցից: Դրանցից մեկը հայտնի է **Արդանա** անունով: Արդանայի գրեթե միջին հոսանքի չրջանում, նրա աջ փյն, գտնվում է Արդանա գյուղաքաղաքը, որը հին և միջին դարերում հռչակված էր իր գունավոր մետաղների (գլխավորապես պղնձի) հանքերով: Շատ շանցած Արդանա գետը միանում է Արևմտյան Տիգրիսի մյուս հյուսիս՝ **Ջիրենի** հետ, որի ավազանը ավելի արևելք է գտնվում: Վերջինս բավական երկար տարածություն հոսում է բնական թունելով, որը փորել է ինքը՝ Ջիրենին:

Արդանա և Ջիրենն գետակները միանալուց հետո, գտնւ արդեն կրում է իր իսկական անունը՝ Տիգրիս, որը մինչև Դիարբեքիր (Անդղ) քաղաքի մոտերքը հոսում է դեպի հարավ, իսկ Դիարբեքիրից քիչ հարավ փոխում է հոսանքի ուղղությունը դեպի արևելք: Մինչև Արևելյան Տիգրիսի հետ միանալը իր մեջ աջ և ձախ կողմերից ընդունում է բազմաթիվ ջրառատ վտակներ: Մրանց մեջ ամենից նշանավորը ձախ կողմից նրա մեջ թափվող **Բաթման** գետն է (Բաթման-սու), իր **Նուլլի** վտակով: Բաթման գետը հոսում հայտնի էր **Քաղիթը** և **Նիմֆիոս** անուններով: Այն տվորարար կոչվում է նաև Մասունի գետ:

Բաթման վտակն ընդունելուց հետո գետը մտնում է մի լեռնային չրջան: Նրա հունը հարավից պատող լեռնաճյուղերից մեկի վրա այժմ գտնվում է Հասանբեյ գյուղը, որտեղ պահպանվել են ուրարտական զանազան կառուցվածքներ (այդ թվում լեռնաշենքի ուղղությամբ դասավորված 16 «հարկանի» ջրաղացների ավերակներ): Այստեղից շարունակելով հոսել նույն արևելյան ուղղությամբ, գետը Սղերդ քաղաքից հարավ-արևմուտք միանում է Արևելյան Տիգրիսին:

Արևելյան Տիգրիսը (Թրք. Բոհտան-սու, Քսենոֆոնի մոտ կոչված է **Կենտրիտես**) սկսվում է Հայկական Տավրոսի և Կորդղաց (Քրդստանի) լեռների կազմած անկյունից: Ավազներից քիչ հեռու նա փոխում է իր հյուսիս-արևմտյան ուղղությունը, ընդունելով արևմտյան ուղղություն, որը մինչև Արևմտյան Տիգրիսին միանալը համարյա չի փոխում: Վերին հոսանքի չրջանում, ձախ կողմից իր մեջ է ընդունում **Շահբուր** գետակը: Ավելի արևմուտք, աջ կողմից նրա մեջ են թափվում նաև **Մոկս** գետը, ապա, Սղերդ քաղաքի մոտ, **Բաղեշ** գետը՝ իր **Դյուղալարա** վտակով: Արևելյան Տիգրիսն անհամեմատ սակավաջուր է, քան Արևմտյան Տիգրիսը: Երկու Տիգրիսները միանալուց հետո

ճեղքում են Կորդվաջ լեռները և դուրս գալիս Միջագետք: Զախ կողմից իր մեջ ընդունելով **Մեծ Զավ** կամ **Զար** վտակը, Տիգրիսը շարունակում է իր բնթացքը դեպի Հարավ՝ մինչև Եփրատին միանալը:

Հայկական լեռնաշխարհից երկու խոշոր գետ հոսում են դեպի Կասպից ծով: Դրանք են **Կուր** և **Արաքս** գետերը:

Կուրն Անդրկովկասի ամենախոշոր գետն է: Նա իր վերին Հոսանքով պատկանում է Հայկական լեռնաշխարհի գետային ցանցին: Սկիզբ է առնում Հյուսիսային Հրաբխային բարձրավանդակի Հյուսիսային մասի Հարավ-արևմտյան անկյունից՝ Գյոլեի ճահճ-լճակներից: Հոսելով Հարավից Հյուսիս ուղղությամբ, մտնում է Արգաշանի սնահողային և քերթի դաշտը: Ախալցխայի սահմանների մոտ թեքվում է դեպի Հյուսիս-արևմուտք, բայց շատ չանցած, քաղաքի մոտ լուռ է գալիս դեպի Հյուսիս-արևելք: Ախալցխայից ոչ Հեռու, ձախ կողմից իր մեջ ընդունելով **Փոցխով** ջրատառ գետը, Կուրը շարունակում է Հոսել Հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ: Բորժոմի կիրճից դուրս գալով Հեռու նա ընդունում է Հարավ-արևելյան ուղղությամբ և կտրելով Արևելյան Վրաստանը, ապա Արբրեշանը, Հասնում է Կասպից ծով: Բացի Փոցխովից, Կուրի մեջ են թափվում **Մեծ** և **Փոքր** Կովկասներից սկսվող քաղցամաքի գետեր՝ ափելի և ափին Ջրառատ գարձնելով այն:

Փոքր Կովկասից դեպի Կուր հոսող լեռնային փոքրիկից գետերը քաղցամաքի լն: Կուրի հոսանքին համընթաց թվարկները դրանցից մի քանիսն, **Ուրմ** (Բցխ), սկսվում է Մալխայից և, մի քանի փոսակներ ընդունելուց Հեռու, թափվում Կուրի մեջ: Նախքան Կուրի մեջ թափվելը այն իր մեջ է ընդունում նաև **Դերեզ** գետը: Դերեզը կաղճրվում է **Ջուրաշեն** և **Փամբակ** գետերից: Դերեզից ներքև, Պապարարի լեռնաշխարհից դեպի Կուր վազում են **Կուր** և **Կոթ** գյուղերի փոքրիկ գետակները: Աղստեղ սկիզբ է առնում Ֆիոկստովոյի լեռնանցքի մոտից և շարունակելով հոսում անտառապատ ձորերով, որ Դիլիճանի մոտ լայնանալով կազմում է մի փոքրիկ հովիտ: Կուրի Հեռու միանում է Անդրկովկասյան երկաթուղու Փոլի կայարանի մոտ: Աղստեղից արևելք Հաջորդական կարգով Փոքր Կովկասից սկսվում է Կուրի մեջ են թափվում քաղցամաքի գետեր, որոնցից են՝ **Հախումը**, **Տավուր**, **Ջեզար** (Ջակամ), **Տամբուր**, **Գանձակ** (Գյանձա), **Կյուրակ** և **Թարթաղ**, որը Հեռու Հայսանի էր Ջրուտ անունով:

Կուրն ու Արաքսը, հատկապես իրենց գետաբերանների մոտ, շատ Հաճախ են փոխել հունները:

Արաքսը (Հեռու՝ Երասխ) մեծ մասամբ հոսում է Հայկական լեռնաշխարհով: Նա սկսվում է Բյուրակն բարձրավանդակի Սրճանց

գագաթի տակից, որտեղ Հավաքվում է Ջրառատ բարձրավանդակի Հաղարավոր աղբյուր-լճակների ջրերի մեծ մասը: Արաճանիկ և Եփրատի ակունքների նման Արաքսի ակունքն էլ ժողովուրդը զարժեղ է պաշտամունքի առարկա: Բարձրավանդակի վրայի ջրերը միանալով՝ սկիզբ են տալիս չորս առավակների, սրանք էլ իրենց Հերթին, Սրճանց գագաթի լանջին միանալով՝ կազմում են Արաքսը: Այն սկզբից որպես մի փոքրիկ գետակ վազում է դեպի արևմուտք և, իր մեջ ընդունելով Բյուրակնի ուրիշ լանջերից խշտղ քաղցամաքի վտակներ, թեքվում է դեպի Հյուսիս-արևելք ու այդ ուղղությամբ շարունակվում իր ընթացքը մինչև Տվարածաշունչի դաշտը (Կարաշաղ): Աղստեղ Արաքսը, աջ կողմից իր մեջ **Սևջուր** գետն ընդունելուց Հեռու, ուղղվում է դեպի Հյուսիս: Ծառ չանցած, Այծպտուկներ (Փալանթյոքան) գագաթից արևելք ճեղքվում է Հայկական Պարս և դուրս գալիս Վերին Բասենի դաշտը: Վերջինիս սահմաններում ձախ կողմից նրա մեջ է թափվում Դեկոնյի լեռների տակից սկսվող **Մուրց** (Հասանկալա) գետը: Մուրց գետի գետաբերանից սկսած Արաքս թեքվում է դեպի արևելք և արևելքաց արագով թափում անցնում նախ Ստորին Բասենով, ապա՝ Կաղզվանով և դուրս գալիս Արարատյան դաշտը:

Արարատյան դաշտում Հյուսիսից և մասամբ էլ Հարավից նրա մեջ թափվում են մի շարք վտակներ: Իրենց Ջրառատությամբ և երկաթուղիները նշանավոր են ձախ կողմից թափվող վտակները: Դրանք են.

Ախուրյան. սկսվում է Արփի լճից, հոսում է նախ դեպի արևելք, ապա թեքվում է դեպի Հարավ և, կտրելով Բազումի ու Եփրակի լեռնային համակարգերին պատկանող լավային շերտերը, Լենինականի մոտ խշտղ է Եփրակի դաշտը: Եփրակի Հարավային մասում Ախուրյանը, աջ կողմից ընդունելով իրենից ափելի Ջրառատ և մոտ 50 կմ-ով ափին երկար Կարսա գետը, շատ չանցած միանում է Արաքսին:

Սևջուր. Հեռու կոչվում էր **Մեծամոր** գետը: Սկսվում է Մեծամոր լճից և նրա չրճակալքում ընտղ աղբյուրներից: Իր միջին հոսանքում ընթանում է գրեթե Արաքսին զուգահեռ և գետախառնուրդից մոտավորապես 15 կմ Հեռու ձախ կողմից ընդունում **Քասախ** գետը:

Արառաշատ մայրաքաղաքի դիրքի վերաբերյալ Մովսես Պորենացու Հաղորդած մի վկայությունից երևում է, որ Հեռու Սևջուրը (Մեծամոր) Արաքսին զուգահեռ դեպի արևելք հոսելիս է եղել ափին Հեռու՝ մինչև այժմյան Արառաշատի չրճանը: Հետևապես այդ ժամանակներում մինչև Արաքսին միանալը նրա մեջ էին թափվում, Քասախից բացի, նաև Հրազդանը (Ջանդուն) և Աղատ գետը:

Արարատյան դաշտում անկայուն է եղել նաև Արաբսի Հուներ: Գաւրերի ընթացքում նա մի քանի անգամ փոփոխվել է: Այժմ էլ Հոկ-տեմբերյանի դաշտում Արաբսից հյուսիս պարզ երևում է նրա հին Հուններից մեկը, որ տեղացիներն անվանում են «Զոր Արաբս»: Նրա Հուների անկախությունն հետևանքով Արարատյան դաշտի սահման-ներում Արաբսի վրա կառուցված կամուրջները երկար չեն դիմանում: Հինց այդ է պատճառը, որ Հոռոմեական բանաստեղծության մեջ (Վիրգիլիոսի մոտ, 70—19 էթ. մ. թ. ա.) Հոռոմ ստրկացնող լծի դեմ հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը համեմատվել է իր կամուրջները քանդող Արաբսի հետ՝ «Կամուրջ չհանդուրժող Արաբս»:

Հաջորդ փուլը, որ Արարատյան դաշտում ձախ կողմից թափվում է Արաբսի մեջ, **Հրազդան** է (Հանգուն): Նա սկսվում է Սևանա լճից և մինչև Երևան ունի մեծ անկում: Իջնելով մեկ աստիճանից մյուսը՝ Հրազդանը հարմարություն է բնձնում սանդուղքաձև դասավորված էլեկտրակայանների կառուցման համար:

Արաբսի ձախակողմյան փտակներից են նաև՝ **Ագառը** (Գառնը), **Վեղին**, **Արփան**, **Նախիջևան** գետը (Երնջակը), **Մեղրու** գետը, **Ողջի** գետը (Կապանի գետ), **Որոտանը**, որն իր ստորին հոսանքում կոչվում է **Բարեշատի** գետ և որն աջ կողմից թափվում է **Հազարի** գետի (Աղափո գետ) մեջ՝ ապա նրա հետ միասին միանում Արաբսին:

Հայկական լեռնաշխարհում Արաբսի աջակողմյան փտակներից նշանավոր են Գայլատու (Բալըղ-գյոլ) լճից սկսվող **Դեղին** գետը (Հանգիմար) և **Կարմիր** գետը, որն իր վերին հոսանքում կոչվում է **Կոտուրի** գետ:

Արաբսի երկարությունը 913 կմ է: Նրա ավազանը կազմում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կեսը: Ոխտ տղմոտ է: Իր տեղա-փոխած տիզդի քանակությամբ աշխարհում բռնում է երկրորդ տեղը՝ առաջին տեղը զիջելով Նեղոսին:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերը լեռնային բնույթ ունեն, արագ-ընթաց են, փոքրափայլ և պարունակում են Հնկայական քանակու-թյամբ էներգիա: Գրանց անկման ուժը հին և միջին դարերում օգտա-գործվել է շատ չնչին չափով՝ ջրաղացներ գործի դնելու համար: Մեր օրերում անապատ գետային էներգիան լայն չափերով ի սպաս է զբաղած ժողովրդական տնտեսությանը Հայկական լեռնաշխարհի այն մասերում, որոնք մտնում են ՌՍՄՄ-ի մեջ:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերն իրենց մեծ անկման պատճառով նախարկության համար պիտանի չեն (քացառությամբ Եփրատի որոշ մասերի): Դրանք գրեթե պիտանի չեն նաև լաստարկման համար,

եթե չհաշվենք պարզունակ լաստարկումները, որոնք կարող են կա-տարվել մի քանի համեմատաբար մեծ գետերի որոշ մասերում: Մեծ է եղել և այժմ էլ մեծ է գետերի նշանակությունը ոռոգման գործում:

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի նշանակությունը զգալի է նաև ձկնորսության տեսակետից:

4. ԲՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿՆՆԳԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԸ

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների բազմատե-սակությունն իր խոր ազդեցությունն է թողել բուսական աշխարհի վրա՝ այստեղ ևս առաջ բերելով խիստ բազմազանություն: Բուսա-կանությունն այս լեռնային երկրում ուղղաձիգ գոտիներ է տալիս՝ ըստ ծովի մակերևույթից ունեցած բարձրության:

Ընդհանուր առմամբ Հայկական լեռնաշխարհի Հողը բերրի է: Երկիրը նպաստավոր է գյուղատնտեսության երկու կարևորագույն ճյուղերի՝ երկրագործության և անասնապահության համար:

Երկրի ցածրադիր մասերում՝ ծովի մակերևույթից 500—1100 մետր բարձրության վրա գտնվող հարթություններում (Արարատյան դաշտ, Արածանիի Հովիտ, Մեղրու և Հափանի Հովիտներ) արհես-տական ոռոգման դեպքում հաջող կերպով աճում են մերձարև-դարձային տեխնիկական այնպիսի կուլտուրաներ, ինչպիսիք են բամ-բակը, ծխախոտը և այլն: Այս գոտում հաջահատիկային կուլտու-րաների այլ տեսակների հետ միասին մշակվում է բրինձ: Մեծ տա-րածում ունի կորիզադիր պտուղների և խաղողի մշակումը: Ճաղացն ժամանակներից սկսած Հայաստանը նշանավոր է իր խաղողով, ծի-բանով, դեղձով և բազմաթիվ այլ պտուղներով: Հայկական լեռնաշ-խարհն ունի խաղողի, ծիրանի, դեղձի և այլ պտուղների բազմաթիվ տեսակներ, որոնք իրենց որակով չեն զիջում աշխարհի որևէ այլ երկրի պտուղների տեսակներին: Հին և միջին դարերում պտուղների մի զգալի մասը, գլխավորապես չորացրած վիճակում, արտահանվել է դանազան երկրորդ: Իժմիկ և ճշգրիտ որոշել, թե ո՞ր ժամանակ-վանից Հայկական լեռնաշխարհում մարդիկ սկսեցին զրազվել այլևս գործունյամբ: Այգեկործության պատմությունն սկսվում է հնագույն ժամանակներից, և մարդկային հասարակության պատմությանը վե-րաբերող առաջին իսկ հիշատակություններից ու նյութական մշա-կույթի մնացորդներից երևում է, որ, իբրեւ, Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները գյուղատնտեսական այլ ճյուղերի հետ միասին զրազվել են նաև այգեկործությամբ:

Ցածրադիր այս գոտում բավականին քիչ արժանի տարածք են զբաղեցրել ճահճերը: Մեզ հասած վկայություններին համաձայն՝ հակադաս կան ճահճեր կային Արմավիրի, Վաղարշապատի, Արտաշատի, Մանգլիկի շրջակայքում: Ճահճերը տարածում ունեն նաև ավերակ քարճարդի գոտիներում՝ Կարեռ շրջանում, Մուշում, Ալաշկերտում: Ցածրադիր գոտում չոր և չոգ վիժիայի պատճառով հողի մեծագույն մասը, արհեստական ոռոգման բացակայության հետևանքով, պատած է փչարույաներով և չորասեր այլ բույսերի տեսակներով: Այս տիպի տարածությունները, որոնք վաղ զարնանը ծածկվում են գոյնզգույն ծաղիկներով, խոտերի թավշով և արագ կերպով չորանալով վեր են ածվում խոտազուրկ անշրապույր տարածությունների, նորից խոտով զարդարվում են աշնանը՝ ծառայելով որպես անասունների ձմեռանոցներ, նման Մուղանի դաշտին, որտեղ ձմեռն անասնատանել են բազմաթիվ քոչվոր ժողովուրդների միլիոնավոր մանր և խոշոր եղջյուրավոր անասուններ ու ձիեր: Կիսաանապատային այդ գոտու աննստաբարձրած բույսը ոչինչ չէ, որը համարված է ցամաքային կլիմայական պայմաններին:

Ցածրադիր դաշտային գոտուն հանդիպում է նախալեռնային գոտին, որը ծովի մակերևույթից ունի 1100–1500 մ բարձրություն: Այս գոտու ստորին մասերում՝ մինչև 1300 մ բարձրության վրա, ես տարածվում է խաղողի և կորիզավոր պտուղների մշակույթը, իսկ տանձենին, խնձորենին, սալորենին, բալենին, կեռասենին և բազմաթիվ այլ տեսակներ՝ մինչև 2000 մետր բարձրության վրա: Նախալեռնային այս գոտու համար, սակայն, քնորոշ կույտությանը հացաբույսերն են՝ ցորենը, տարեկանը, գարին, համարը, կորեկը և այլն: Հացահատիկներով առանձնապես աչիքի են ընկնում Մուշի, Ալաշկերտի և Ծիրակի դաշտերը, ինչպես և մի քանի այլ գետահովիտներ, որոնք դեռ վաղ շրջանից ստացել են հացի շտեմարանների համբավ: Հայկական լեռնաշխարհն իր Հարևան Իրանական սարահարթի և Մերձկասպի Արևելքի մի քանի այլ երկրների հետ միասին վայրի ցորենների նախահայրերն են:

Ընդհանուր առմամբ նախալեռնային այս գոտին Հայկական լեռնաշխարհում, մյուս գոտիների համեմատությամբ, ունի ամենից մեծ տարածությունը: Այստեղ, ինչպես և մասամբ հանրոգ գոտում, մեծ տարածում ունեն հացադիլները, փետրավառները և այլ խոտեր:

Նախալեռնայինից վեր տարածվում է լեռնային գոտին, որը ծովի մակերևույթից ունի 1500–2500 մ բարձրություն: Նրա ստորին շերտում, մինչև 1900 և նույնիսկ 2000 մ բարձրության վրա, գլխավորապես լեռնադաշտերում, գեոսն ցանվում են հացահատիկները, միայն

այն տարրերով, որ այստեղ ցորենը հաջող չի աճում և քիչ տարածում ունի, իսկ զրա փոխարեն ավելի մեծ տեղ են զբաղում դարին ու տարկերին: Հատահատիկների ցանքերը լեռնային այդ գոտում երբեմն փնտրվում են վաղահաս ցորենից: Պակաս փտանգավոր չէ նաև կարկուտը, որը երբեմն տեղում է լեռնային որոշ շրջաններում:

Լեռնային գոտու բարձր շերտերում՝ 1900–2000 մետրից վեր, տարածվում են ալպյան մարգագետինները, որոնք բռնում են ընդարձակ տարածություններ: Ալպյան մարգագետիններով առանձնապես հարուստ են Բյուրակնյան, Հայկական Տավրոս, Ունալի, Մրդուզի, Սևանի, Գեղամա և Զանգեզուրի լեռների բարձրագույն լանջերը: Այդ արտաշխարհները և զրանցից ցած տարածվող լայնատարած խոտահարթերը կերի բնական բազա են անասնապահության զարգացման համար:

Անտառներով Հայկական լեռնաշխարհը աղքատ է: Նրա կենտրոնական մասերը, եթե չհաշվեն լեռնային շրջաններում տեղ-տեղ երևացող առանձին պուրակները, գրեթե անտառազուրկ են: Անտառները մեծ տարածություն են զբաղում նրա հյուսիսային և հարավ-արևմտյան մասերում: Թանձարխիտ անտառների ընդարձակ տարածությունները հատուկ են հատկապես հյուսիսային ծայրամասային նահանգներին: Այդ տեսակետից հայտնի են եղել Արցախ, Գուգարք, Տաթև նահանգները, ինչպես նաև Սյունիքի որոշ մասերը: Մոխրեն Արցախի անտառները կոչում է «թանձարխիտ մայրիք», եղիսեն Ոռոնացին, նկատի ունենալով Տաթևի անտառապատությունը, նրա բնությունը բնորոշում է հետևյալ խոսքերով՝ «... գիլին մառախլապատ տեղից մայրեսաց»:

Անտառները մեծ տարածություններ են բռնում նաև Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան և հարավային մասերում, հատկապես Գեղարմուտ, Արևելյան Տիգրիսի ափագանում և Վանա լճից հարավ բնված շրջաններում:

Անտառ բավականին մեծ տարածություն է զբաղում նաև Կարս գետի վերնաբազմառում: Սարիղամիշի շրջակայքում: Սարիղամիշի այդ անտառները խեղճատու են և ունեն տնտեսական խոշոր նշանակություն: Նախալեռնային շրջանում այստեղ կային փայտամշակման մի քանի ձեռնարկություններ:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շրջաններում ցրված են առանձին փոքր պուրակներ, որոնք ունեն միայն տեղական նշանակություն: Մեզ հասած հիշատակություններից պարզ երևում է, որ հնում Հայկական լեռնաշխարհում անտառները շատ ավելի լայն տարածություն են զբաղել, քան այժմ:

Հայկական լեռնաշխարհի անտառների ծառատեսակների մեծ մասը լայնատերև է: Առանձնապես տարածված են Հեռեկյա ծառատեսակները՝ կաղնի, հաճարի, բոխի, բխկի, հաղենի, կեչի, իսկ հանդեգների, Լոռու և Արցախի անտառներում՝ մեծ քանակությամբ վալդի պղզատու ծառեր և բխիեր (առավելապես տանձ, խնձոր, տալոթ, մուշ, մուս): Որոշ չրճաններում (Մեղրի, Ղափան, Սասուն, Վանա լճի ավազան և այլն) անտառային պուրակներ են կազմում բնկուղեխները:

Հին Հայաստանում տնկվել են մի քանի պուրակ-անտառներ: Դրանցից համեմատաբար նշանավոր են եղել Արմավիր մայրաքաղաքի մոտ գտնվող սոսիների պուրակը («Սոսյաց անտառը», III դ. մ. թ. ա.), Բազարանի չրճանում՝ «Մենդոց անտառը» (III դ. մ. թ. ա.) և Արտաշատ-Գլինի մոտ գտնվող արհեստական անտառը: Վերջինս տնկվել է Ռուրով Բ Կոտակի օրոք (330-338 թթ.): Ռուրով Կոտակը Արտաշատ մայրաքաղաքի կիսմայական և ղրբբային աննպաստ պայմանների պատճառով արբուժական պալատներ է կառուցում քաղաքից հյուսիս մի քարձորաղիր տեղում, որի շուրջը Հնոսպայում ծավալվում է Գլինի մայրաքաղաքը: Միաժամանակ, նրա հրամանով տնկվում է այն ժամանակվա համեմատ քաղաքական ընդարձակ մի անտառ, որը թաղկացած էր կաղնիներից: Ռուրովի օրոք տնկված այդ անտառը սկսվում էր Գառնի բերդի մոտից, տարածվում է Ագատ ու Աղեի գետերի ջրբաժանով՝ մինչև Գլինի Տիկուտի ապարանքը, ապա անշտանից էլ մինչև Արտաշատ և Արաքս: Այդ անտառը թաղկացած էր երկու մասից, որոնք պարսպապատված էին առանձին-առանձին: Առաջին մասը կոչվում էր «Տաճար Մայրի», իսկ երկրորդը՝ «Ռուրովանքերտ»: Այնտեղ թագավորական որսի համար պահվում էին զանազան տեսակի թագմաթիվ կենդանիներ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնոթյունը, ինչպես տեսանք, նպաստավոր է անասնապահության համար: Այստեղ կան անհրաժեշտ չափով թե՛ խոտհարքեր ու ձմեռային արոտատեղեր և թե՛ ալպյան մարգագետիններ: Ընտանի կենդանիներից տարածված են եղել ոչխարը, այծը, կովը, ձին, գոմեղը, ջորին, էշը և թռչուններ: Վայրի կենդանիներից տարածված են աղվեսը, նապաստակը, գայլը, արջը, բուրնեն, մայր հարավային մատերում պատահել է առյուծ: Լեռների ու դաշտերի հարթատն են որսի կենդանիներով և թռչուններով, որոնց մեջ Հայտնի են եղել քարայրը, վայրի ոչխարը, այծամը, եղնիկը, վարադը, կարավը, բադը, փայտաբ, յորթամաղին և այլն:

Տնտեսական տեսակետից հին և միջին դարերում խոշոր նշանակություն ունեցող բնական արդյունքներն էին ապրում էր Արարատ-

յան դաշտի եղեգնաբույսերի վրա: Այդ միջատից պատրաստում էին լավագույն որակի կարմիր ներկ, որը մեր ժառանգությունն է մեջ Հայտնի է «որդան կարմիր» անունով, իսկ արարական աղբյուրները, որոնք գրեթե առանց քացառություն մեծ գովեստով են խոսում հայկական «որդան կարմիր» մասին, այն կոչում են «ալ-կորմիդի»: Որդան կարմիր ներկը Հայաստանից արտահանվող ապրանքների մեջ գրավում էր զգալիոր տեղերից մեկը և մեծ հոշակ ուներ Մերձավոր Արևելքի երկրներում:

5. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Իրեն զերբազանցորեն լեռնային երկիր՝ Հայկական լեռնաշխարհն աչքի է ընկնում իր բնական հարստություններով: Հին Հայաստանը ամենից առաջ Հայտնի է եղել իր սեղանի աղով: Հայկական լեռնաշխարհի սեղանի աղի երեք հաշվավոր հանքերը՝ Կողբը, Նախիջևանը և Կաղզիվանը, որոնք մարդկությունը Հայտնի են հնագույն ժամանակներից, մինչև այժմ էլ ոչ միայն չեն կորցրել իրենց արժեքը, այլև շարունակում են մնալ, մասնավոր Կողբը, որպես պաշարներով հարուստ աղահանքեր: Կողբի աղահանքերում գտնված քարե գործիքները կենդանի ապացույց են այն բանի, որ Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներն աղահանքերը չափազործման են ենթարկել դեռևս քարե դարաշրջանից սկսած: Կողբից, Կաղզիվանից և Նախիջևանից բացի, տարբեր տեսակի աղեր են տարածված երկրի զանազան մասերում, հատկապես Եփրատի և Վանա լճի ավազաններում, որոնք, սակայն, ունեցել են զերբազանցապես տեղական նշանակություն: Ոչ պակաս նշանավոր է Հայկական լեռնաշխարհը պղնձի ու դրան ուղեկցող կապարի ու ցինկի հանքերով: Պղնձի թաղամթիվ հանքեր տարածված են երկրի զանազան մասերում: Բայց այդ առումով ամենից նշանավորները եղել են՝ Գուգարքի Տաշիր գավառը, Սյունիք նահանգի մի քանի գավառները (Վայոց Ձորը, Բադրը, Ձորքը), Հանքավանի պղնձի հանքերը (Արարատյան աշխարհի Վարաժնուրի գավառում), որոնց պաշարներն սպառված են, Արևմտյան Տիգրիսի ավազաններում գտնվող Աղեղնի (Արզանա-մաղան) Հայտնի պղնձահանքերը:

Պետք է նշել, որ խորհրդային իշխանության օրոք ձեռնարկված իրադրական կանոնները հնարավոր էր հարմարեցնել հարմար կապերին: Միայն Հայտնի Հայաստանի արդյունաբերության համար:

Երկաթը, որի գործածությունը Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչներից դարձյալ Հայտնի է հնագույն ժամանակներից, ավելի հաճա-

խակի է Հանդիպում և մեծ չափերով է տարածված, քան պղինձը: VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի մեջ Հիւստակվում է, որ երկաթով Հարուստ են Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգները: Առանձնապես նշանավոր էին Աղձնիք և Վասպուրական նահանգների սահմանագլխին գտնվող «Երկաթահատ» կամ «Երկաթահանք» կոչվող հանքերը՝ Կասպետկոչ լեռան մոտ, այստեղ արդյունահանվում էր նաև կապար, որի պատճառով էլ հանքավայրը հանախ կոչվում էր նաև «Կապարահատ»:

Ներկայումս Հայկական լեռնաշխարհում նշմարվում են Հարյուրավոր Հին «ձուլարաններ»-ի հետքեր, որոնք վերաբերում են ամենատարբեր ժամանակներին: Դրանց թվում է նաև Մեծամորի հնադարյան Հայտնի ձուլարանը, որ Հայտնաբերվել է վերջին տասնամյակներում և գտնվում է Մեծամոր լճի մոտակայքում:

Նալթի դարձյալ Հիւստակվում է Աղձնիք և Տուրուբերան նահանգներում: Նալթիային ավազաններ կան նաև Վանից հարավ, Բերկրի քաղաքի շրջանում և Կարինում:

Քարածխով առանձնապես աչքի են ընկնում Արևմտյան Տիգրիսի և Եփրատի ավազանները:

Աղնիվ մետաղներից Հայաստանում Հիւստակվում է ոսկու և արծաթի հանքերի մասին: Արծաթի Հայտնի հանքավայրը գտնվել է Հայաստանի Հյուսիսարևմտյան մասում՝ ներկայիս Գյումուշխանեում (նույնանուն գետի ափին), իսկ ոսկու հանքեր և ոսկերեք Հոդեր Հիւստակվում են Հայաստանի Հինգ մասերում՝ Սպեր գավառում, որը գտնվում էր ձորոխ գետի վրա (Համապատասխանում է ներկայիս Իսպիրի շրջանին), Արարատյան դաշտում, Սյունիքի Սոթք գավառում, Զորբոզ Հայք նահանգի Պաղնախում գավառում և Հայկական Տավրոսի՝ Վանա լճից հարավ տարածվող հատվածում: Դրանցից առանձնապես հռչակալի են եղել Սպերի ոսկու հանքերը: Այնքանովոր Մակեդոնացին (336-323 թթ. մ. թ. ա.), ինչպես վկայում է Ստրաբոնը, Սպերի ոսկու հանքերը տրեղու համար Մենոն զորավարի Հրամանատարությամբ մի զորքային է ուղարկում այդ կողմերը, ով սակայն հաջողություն չի ունենում և խեղդամահ է արվում տեղացիների կողմից:

Ոսկու և արծաթից որպես ուղեկցող մետաղներ հանդես են գալիս նաև պղնձի և գունավոր մետաղների զբնական թուղը հանքերում:

Հայկական լեռնաշխարհի տարբեր մասերում, հատկապես Հրաբխային շրջաններում և գունավոր մետաղների հանքավայրերում, տարածված է մեծ քանակությամբ ծծումբ:

Նշվածներով, իհարկե, չեն սահմանափակվում Հայկական լեռնաշխարհի հանքային հարստությունները: Գան բազմաթիվ այլ հանքային հարստություններ՝ տորֆ, գաղիկ, խրոմիտ և այլն: Բնական մուս հարստություններից են լինանյութերը և հանքային ջրերը: Եփրատյան լճերի առունով Հայկական լեռնաշխարհը շատ հարուստ է: Ավազը, կավը և կրաքարերը տարածված են Համարյա ամենուրեք: Գան տարբեր տեսակի և գույնի մարմարներ (Երևանի մոտ, Արզակահում, Արմարմարների թվին են պատկանում): Հրաբխային բազմաթիվ վայրերում մեծ չափերով տարածված են բազմատեսակ տուֆեր: Երևանի և Անիականի շրջակայքում տարածվում են տուֆերի անապատ շերտեր: Տուֆերի մեջ ամենից Հայտնի Արթիկի ավազանի տուֆն է, որը մեր հանրապետության պահանջները բավարարելուց բացի, մեծ չափերով ուղարկվում է նաև զանազան քաղաքների և արդյունաբերական այլ կենտրոնների շինարարության համար: Գուկաս տաքածում չունեն նաև գրանիտը, բազալտը, գիպսը: Պեմզայի հարուստ պաշարներ կան այժմյան Անիի և Արթիկի շրջաններում: Եփրատյան լճերի մեջ են մտնում նաև փայտանյութերը: Նշված լինանյութերի բարձր որակը և առատությունը, բնականաբար, նպաստել են Հայկական լեռնաշխարհի բնակիչների շինարարական արվեստի զարգացմանը, մի արվեստ, որի կոթողներն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց հմայքը: Մեծ նշանակություն են ստացել ՆՍՄՀ-ում մեծ պաշարներ ունեցող պերլիտները:

Հրաբուխների տարածվածությունը շնորհիվ Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր կողմերում բխում են բազմաթանկ և բազմաթիվ հանքային տաք և սառն արդյուրներ: Դրանք հիմնականում ունեն ածխածնիթվային, երկաթային, ծծմբային և ածխածնիթվային լիակա բաղադրություններ: Հրազդան գետի ավազանում բխում են ածխածնիթվա-դաշային մի շարք հորդ արդյուրներ, որոնց մեջ պատմական շատ Հին ժամանակներից ի վեր իր բուժիչ հատկություններով Հայտնի է Արզնիի հանքային ջուրը: Դրա բխման վայրում կառուցված է Հայկական ՍՄՀ-ի Հայտնի առողջարաններից մեկը:

Տաք արդյուրներից Հայտնի են Դիաղինի շրջանի (Հնում՝ Վարչակի ջերմուկ) և Ջերմուկի (Հայոց Զորում՝ Վայոց Զորում) քրտատ աղբյուրները: Դիլիջանի, Կիրովականի անտառապատ ձորերում ջրված են բազմաթիվ նմալ և հորդարուխ ածխածնիթվա-սպիտակալ աղբյուրներ: Հանքային ջրերով հարուստ են նաև Եփրատի Հովիտը (հատկապես՝ Կարինի և Երզնկայի շրջանները), Զանգեզուրը և մի շարք այլ շրջաններ, որտեղ նույնպես տարածված են հրաբուխներ:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԺԱՄԱՆԱԿՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Մ. Թ. VII ԴԱՐԸ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱԵՒՅՈՒՄԻ ՀՆԱԳՈՒՑՆ ԲՆԱԿԻՋՆԵՐԸ
ԵՎ ՆԲԱՆՑ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ՇԵՂԱՆՆԵՐԸ

Վերջին տասնամյակների ընթացքում կատարված Հնտազոոտո-
բյունների շնորհիվ պարզված է, որ Հայկական լեռնաշխարհում մար-
դը Հանդես է եկել զենուս Հին քարեդարյան, և այնուհետև երկրում
Հատարական կյանքը շարունակվել է առանց ընդհատման:

Երկրորդ Հաղարամյակում (մ. թ. ա.) Հայկական լեռնաշխարհում
արդեն կազմավորվում են Միտանի, Հայասա-Ազգի և Նաիրյան ցե-
ղային միությունները:

Միտանի: Հայկական լեռնաշխարհի հարավում և նրա հարևան
չրջաններում ապրող ժողովուրդներին խեղճներ անվանում էին խուր-
րիններ, իսկ ասորեստանցիները՝ սուրարիններ: Խուրրի կամ սուրարի
կոչվող այդ ցեղախմբերը, որոնք երբեմն կոչվում են նաև խուրրի-
միտանիներ, մեծ թիվ էին կազմում Հատարական Միջագետքի Հյու-
սիսային և Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմտյան մասերում:
Խուրրիները, մ. թ. ա. XVIII դարում արդեն Հիմք են դնում մի պե-
տության, որը պատմության մեջ Հայտնի է Միտանի անունով: Մի-
տանի պետությունն իր մեջ ընդգրկում էր մոտավորապես Հնտակ
տարածքները, ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը, Վանա լճի ավա-
զանը, Արևելյան ու Արևմտյան Տիգրիս գետերի և Հայկական Տավրոս
լեռնաշղթայի միջև ընկած չրջանները, ինչպես և Արածանի գետի
տարածքը, գտնվեց նաև նրա միջին ու վերին հոսանքների չրջանները: Այն
Հնտադարյան իրեն է միացրել նաև Ասորիքի (Միդիայի) Հյուսիսային
մասերը: Այսպիսի սահմաններում Միտանի Համարվում էր Առաջա-
վոր Ասիայի խոշորագույն պետություններից մեկը, որը շարունակ

պատերազմների մեջ էր գտնվում Ռեթական պետության, Բաբելոնի,
Ասորեստանի և Եգիպտոսի հետ:

Պատերազմների հետևանքով խուրրիների պետությունը, Հնտադ-
հետ թուլանալով, մ. թ. ա. XV դարում ուժեղացած Ասորեստանի
կողմից ստանում է ծանր հարված, իսկ XIV դարի վերջին (մ. թ. ա.)
վերջնականապես վերանում պատմական ասպարեզից:

Միտանի պետության մեջ բնակվող բազմաթիվ ցեղերից և ցեղա-
խմբերից ամենից մարդաշատն ու զորեղը խուրրիների կամ սուրա-
րիների ցեղախմբն էր, որի մեռքին էլ Հիմնականում գտնվում էր
քաղաքական իշխանությունը:

Միտանի անունը ավելի ուշ պահպանվեց մատին ժողովրդի ան-
վան մեջ: Իսկ այդ պետության մեջ քաղաքական կարևոր դեր կա-
տարող սուրարիների (խուրրիների) Հիշատակը պահպանվել է իրենց
երկրի աշխարհագրական անվան մեջ, որը Համապատասխանում է
Հնագույն Շուպրիա-Մուպանի և Հին Հայկական Մոսիք աշխարհա-
գրական անուններին: Թվում է, թե սուրարիների անվան հետ պետք
է կապել նաև Վանա լճի Հյուսիսարևմտյան ափին բարձրացող
Միսյան կամ Միսյան լեռնազաղաթի անունը:

Հայասա: Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսարևմտյան մասում
գտնւմ է, մ. թ. ա. XV դարում կազմավորվել էր Հայասա կամ Հայասա-
Ազգի ցեղային միությունը: Հայասան իր մեջ ընդգրկում էր բավական
ընդարձակ տարածքներ: Նրա կազմի մեջ էին մտնում ավելի ուշ
գրանցում Փոքր Հայք կոչվող երկրի մեծ մասը (Դրխի վտակ Գայլ
շրջանի-ավազանում) և Բարձր Հայքի արևմտյան գավառները: Այլ
կերպ ասած՝ Հայասան տարածվում էր Գայլ, Արևմտյան Եփրատ և
Ճորոխ գետերի վերին հոսանքներում ընկած չրջաններում¹: Տարած-
քային տեսակետից, երկու Հիմնական ցեղախմբերին Համապատաս-
խան, Հայասան բաժանված էր երկու մասերի՝ Հյուսիսարևելյան և
հարավարևմտյան: Դրանցից առաջինը Ազգին էր, ազգի ցեղախմբ-
ների երկիրը, իսկ երկրորդը բուն Հայասան էր՝ Հայասա ցեղախմբերի
բուն երկիրը:

Հայասա-Ազգին Համախափ ընդհարման մեջ էր իր հարևանի՝
Ռեթական թագավորության հետ:

Հայասա-Ազգին ռազմացեղային մի ուժեղ և բավական մարդա-
շատ միություն էր: Այն ուներ տեփական զորք, բավականաչափ զար-
գացած տնտեսություն, մշակույթ: Բնակչության Հիմնական զբաղ-

¹ Ոմանք Հայասան տեղադրում են Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական չր-
ջանում:

մունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր: Բավականաչափ զարգացած է եղել նաև մետաղագործությունը: Հայաստանում կային մի քանի քաղաքներ և բերդեր: Նրա նշանավոր քաղաքներից էր Վոմմասլան: Ուսումնասիրողների կարծիքով վերջինս Համապատասխանում էր Արևմտյան եփրատի ձախ ափին գտնվող Հին Հայկական Անի ամրոցին, որը միջին դարերից սկսած Հայտնի է Կամախ անունով և այժմ էլ գոյություն ունի նույն անվամբ:

XII դարի սկզբներից սկսած (մ. թ. ա.), երբ կործանվում է Ռեթական թագավորությունը, ընդհատվում են նաև նրա Հարևան Հայաստանի վերաբերյալ զրավոր տեղեկությունները:

Նախրյան ցեղախմբը: Միտանիի անկումից Հետո նրա կազմի մեջ մտնող ցեղախմբերը, որոնք բնակվում էին գլխավորապես Հայկական Տավրոսի ու երկու Տիգրիսների (Արևմտյան ու Արևելյան) միջև բնակվող շրջաններում և Վանա լճի ափերին, ասուրական արձանագրություններում կոչված են Նախրյան² ժողովուրդները: Նախրյան երկրների «թագավորների» թիվը Հասնում էր 83-ի: Դրանից էլ Հետևում է, որ Նախիի երկրի ցեղերը միավորված էին մի միասնական պետության մեջ:

Նախիի ցեղերի տնտեսության Հիմքը կազմում էին գյուղատնտեսության երկու գլխավոր ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, որոնց Հետո միասին, անշուշտ, գոյություն ունեն նաև արհեստագործությունը: Այն դեռևս պետություն չէր բաղկի իսկական իմաստով, բայց այնտեղ ապրող ցեղախմբերը զարգացման տեսակետից թափականին առաջադիմել էին և նրանց Հետագա քայլն անխուսափելիորեն տանում էր դեպի պետության առաջացում:

Հայկական ալլ ցեղախմբեր: Նախրյան ցեղախմբերի կազմի մեջ մտնող ուրարտացիները, որպես առավել զարգացած և ուժեղ ցեղախումբ, աստիճանաբար իրենց ենթարկվելով Նախրյան մյուս ցեղախմբերին, IX դարի կեսերին Հիմնադրեցին մի պետություն, որը պատմության մեջ Հայտնի է Ուրարտու, Ուրաշտու կամ Վանի թագավորություն անունով: Նրա առաջին թագավորներն ուղղակի կրում էին «Նախիի երկրի արքա» տիտղոսը, իսկ Հետագայում պետության մեջ թագաբանական իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցրած ուրարտացիների բուն երկրի՝ Բիաինայի անվամբ կոչվում էին «Բիաինա երկրի արքա»:

² Նորագույն ուսումնասիրությունների Համաձայն, «Նախրյան» նշանակում է «գեոտային», «գետերի երկիր»: Այնպես որ այդ անունը էթնիկական ծագում չունի:

Ուրարտուն իր ծաղկման շրջանում (մոտավորապես մ. թ. ա. VIII դարի առաջին կեսում) զբաղվում էր գրեթե ամբողջ Հայկական լեռնաշխարհը: Նրա տահմաններն այդ ժամանակաշրջանում Հյուսիսում Հասնում էին Փոքր Կովկասի և Զրզրի լեռնաշղթաներին, Հարավում՝ Կորդվաջ լեռնաշղթային և Արևմտյան Տիգրիս գետին, արևմուտքում՝ եփրատ գետին, իսկ արևելքում՝ Փոքր Կովկասի Հարավ-արևելյան ծայրեր Ուրմիա լճի արևելյան ափերի Հետ միացնող գծին: Ուսումնասիրողներից ոմանք գտնում են, որ վերոհիշյալ ժամանակաշրջանում գեո զբանից էլ բնդարձակ են եղել ուրարտական պետության տահմանները:

Ուրարտական պետությունը բաժանվում էր երկու մասի՝ կենտրոնական շրջանի և ծայրամասային երկրների: Առաջինն ուրարտացիների բուն երկիրն էր, որը Հայտնի էր Բիաինա անունով: Բիաինան գտնվում էր Վանա լճի ափագետում և նրա շրջակայքում: Այստեղ բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին ուրարտացիները: Այդ մասում բնակչությունը Համեմատաբար ավելի միասնական էր, և նրա շրջանների միջև եղած տնտեսական ու քաղաքական կապերն ավելի թափանցիկ էին, քան արևելյան մասում: Բիաինայում նախնադարյան Համայնքն իր տեղը զիջել էր գյուղական Համայնքին, և առաջացրել էր ստրկատիրություն:

Ուրարտական պետության ծայրաքաղաքը՝ Տուշպան (Տոսպ, Վան), որն ուներ կենտրոնական դիրք Բիաինա երկրում, գտնվում էր Վանա լճի արևելյան ափին:

Ուրարտական պետության մեջ մտնող ծայրամասային երկրների տարածքները միասին վերցրած մի քանի անգամ գերազանցում էին կենտրոնական մասին՝ Բիաինա երկրին: Այստեղից էլ միանգամայն անկիճակի պետ է Համարել ուսումնասիրողների արտահայտած այն կարծիքը, ըստ որի՝ ուրարտացիներն իրենց ղեկավարած այդ պետության մեջ կազմում էին փոքրամասնություն: Ծայրամասային երկրների բնակչությունն էլ ավելի անմիատարր էր: Արձանագրությունների մեջ Հիշատակվող թագավորի կերպերից յուրաքանչյուրն իրենից ներկայացնում էր մի-մի էթնիկական-տարածքային միավոր՝ մի ցեղախմբի երկիր: Այնպես որ Ուրարտական պետության ծայրամասների վարչական-տարածքային բաժանումները Հիմնականում Համընկնում էին էթնիկական շրջանների Հետ: Բնակչությունը Համարակալան զարգացման առումով այս երկրներում ավելի ցածր աստիճանի վրա էր գտնվում, քան Բիաինայում: Սակայն այստեղ, ավելի Հին ժամանակաշրջանների Հետ Համեմատած, արագ կերպով

քայքայվում էր տոհմական հասարակությունը, մի պրոցես, որը Հայկական լեռնաշխարհում սկսվել էր դեռևս երկրորդ հազարամյակի կեսերին (մ. թ. ա.):

Ուրարտական պետության մասերը կազմող երկրներից և այլ աշխարհագրական վայրերից շատերի անունները պահպանվեցին Հետագա դարերում: Այսպես, ասորեստանյան արձանագրությունների տեքստերում համախառն իշխատավոր Էնդիսն լեռնային երկիրը համապատասխանում է Պողոմնուսի իշխատակամ Անդիսեին և Հայկական միջնադարյան Անձիտի (Հանձիտ) Հետ: Դրանք իրար համապատասխանում են ոչ միայն Նշյուռական տեսակետից, այլև տեղագրությամբ. այն տարածվում էր Արածանի գետի ասորին Հոսանքի շրջանում: Կասկած չկա, որ ուրարտական Գիսուխի (ասորեստանյան՝ Դայանի) երկրատեսը համապատասխանում է Հունական պատմագիրներին իշխատակամ Տաուրի և Հայկական միջնադարյան Տայք անվանը: Ուրարտական Կոմմախը անտիկ գրականության մեջ պահպանվել է Կոմապեն անով, Մելիտինեն՝ Մալաթիա անով, Արզանի գետի անունը (անտիկ պատմագիրների մոտ՝ Արզանիսա)՝ Արածանի անով: Ուրարտական Ախուրանի, Աշտուխի թաղաքները, որոնք գտնվում են Սարիզամիլի կողմերում, իրենց տեղագրությամբ և առանձինների Նշյուռական կազմով, ինչպես գտնում են նորագույն ուսումնասիրողները, լիովին համապատասխանում են առաջինը՝ Ախուրյան գետի, իսկ երկրորդը՝ Կարքի շրջանում գտնվող Աստախանի վայրի (միջնադարյան՝ Աստղաքանի) անուններին: Անգամ այժմյան Հայկական թագմաթիվ թաղաքների և գյուղերի անունները գալիս են ուրարտական շրջանից, որոնք, իհարկե, ժամանակի ընթացքում կրել են որոշ ձևափոխություններ: Այսպես, համանական է համարվում, որ Ալաշկերտը համապատասխանում է նույն տեղում հայտնաբերված ուրարտական արձանագրության մեջ հիշատակված Անաշի Հետ, ինչպես որ Հայերն Ալաշկերտը միջնադարում անվանում էին Վաղարշապատ: Վաղուց արդեն ցույց է տրված, որ Հին և միջնադարյան Հայկական Մանադղեքում թաղաքի (այժմ եւ՝ Մանադղեք, Արածանիի ձախ ափին) անունն առաջացել է ուրարտական Մենուա թագավորի անունից, որն այդ թաղաքի հիմնադիրն է:

Գարեթի է քրեկ նույն կարգի թագմաթիվ այլ օրինակներն են, քայքայված են էլ թավական և համոզվելու համար, որ իրոք Հայկական լեռնաշխարհի տեղանունների մի գալիս մասը գալիս է ուրարտական շրջանից:

Ուրարտական պետությունը էթնիկական տեսակետից բազմատարր էր: Նրա վարչատարածքային միավորները, մանավանդ ծայրամասային նահանգներում, հիմնականում էթնիկական շրջաններ էին:

Արդի գիտությունն իր բարձրաբուն ուսումնասիրություններով կարողացել է պարզաբանել ուրարտական շրջանում Հայկական լեռնաշխարհում, հատկապես նրա արևմտյան և հարավային մասերում ապրող բնակչությանը վերաբերող թագմաթիվ հարցեր: Նյուխական մշակույթի մնացորդների, ուրարտական և ասորեստանյան սեպագիր արձանագրությունների, ուրարտական շրջանի աշխարհագրական անունների, ինչպես և ժամանակագրական տեսակետից ավելի մոտ ապրած անտիկ մատենագրերին հաջորդած տեղեկությունների հիման վրա ենթակալում ոչ միայն պարզված են Ուրարտական-Հին Հայկական պետության բնակչության հատարական զարգացման աստիճանը և մշակույթին ու տնտեսությանը վերաբերող թագմաթիվ խնդիրներ, այլև նրա ազդեցության մոտավոր կազմը:

Ուրարտական պետության կազմի մեջ մտնող Հայկական ցեղախմբերից են.

Ուրարտացիները: Սրանք հիմնականում բնակվում էին, ինչպես արդեն ասացինք, Բիսինա երկրում: Հավանաբար նրանց մի որոշ մասն էլ կայազորային ծառայություն էր անում և պետական պաշտոններ վարած ծայրամասային երկրներում: Իրենց պետության ծայրամասային երկրներն ու սահմանները պաշտպանելու համար ուրարտացիները կառուցել էին թագմաթիվ քրեղեր: Մեծ քանակությամբ քրեղեր էին կառուցված ոչ միայն պետության հարավային (Աստրուտան) և հարավ-արևելյան (Վանա և Ռումիա լճերի միջև ընկած լեռնային երկրները) կողմերում, այլև հյուսիսային մասերում՝ Արաքս գետի միջին հոսանքի շրջանում: Հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ Հայկական ՌԱՀ տարածքում հայտնաբերված են ուրարտական մի շարք թաղաքների և քրեղերի ավերակներ: Այսպես, Սևանա լճի հարավ-արևմտյան մասում հայտնաբերված մի մեծ քրեղի ավերակները համարվում են ուրարտական Տուլխու քրեղաթաղաքի մնացորդները: Փամո թաղաքի մոտ գտնվող ժայռի վրա դարձյալ կան Հին քրեղի ավերակներ: Այդ քրեղը եւ ուրարտական ժամանակաշրջանի է և կրել է ձմաղ աստծու քաղաք՝ անունը: Նույն Սևանա լճի հարավային ափին, Մովսինար գյուղից ոչ հեռու հայտնաբերված են ուրարտական մի օրիշ քրեղի ավերակներ: Ուրարտական ժամանակաշրջանում այդ քրեղը կոչվել է Քեշեքը աստծու քաղաքը: Քրեղեր են եղել նաև Երևանի շրջակայքում, այժմյան Կարմիր բլուրի (ուրար-

տական ժամանակաշրջանում կոչվել է «Քեյլերախին») տեղում և Արիներքում (Էրբուրն)։ Ուրարտական ժամանակաշրջանում Արարատյան դաշտում, որը կազմում էր Ուրարտական պետության Հյուսիսային բարձր երկիրը, ամենից Հռչակվածը Արգիշտիինի («Արգիշտիի քաղաք») քաղաքն էր՝ կառուցված Արգիշտի Ա-ի օրոք (մ. թ. ա. 786-760)։ Արգիշտիինիին, որը Համապատասխանում է Երվանդանների տիրապետության և ավելի ուշ ժամանակաշրջանի Հայկական Արմավիր քաղաքին, ուրարտացիների երկրորդ մայրաքաղաքն էր։

Ուրարտացիների անունը պահպանվել է այսօրոգ ժողովրդի, Արարատ, Արարատ, Արմենիա երկրանունների, Ռչոտնիք գավառանվան, Ռչոտնյաց նախարարական տան անվան և մի շարք այլ անունների մեջ։

Արմենները։ Հնդեվրոպական ծագում ունեցող արմենների բուն երկիրը գտնվում էր Ուրարտական պետության Հարավ-արևմտյան մասում՝ Հայկական Տավրոս լեռնաշղթայի և Տիգրիս գետի միջև։ Նրանց երկիրը տարածքային տեսակետից Համարյա Համրեկնում էր նաիրյան երկրների հետ։ Այդ տարածքում, բացի արմեններից, բնակվում էին նաև նաիրյան այլ ցեղախմբեր։ Ուրարտական պետության կործանմանն անմիջապես Հաջորդող ժամանակաշրջանին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ արմենները գրավել են թավականի մեծ տարածք և նաիրյան ցեղախմբի մեջ, մոտավորապես մ. թ. ա. VI դարում, ամենից մարդաշատն են եղել։ Ուրարտուրի անվան շրջանում արմենները, անշատվելով նրանցից, կազմեցին առանձին ուսգանցելային միություն։

Մատինները, այարոզները և սասպյուրները։ Սրանց մասին գրավոր վկայություն ունի V դարի (մ. թ. ա.) Հայտնի պատմագիր Հերոդոտը։ Այս երեք ցեղախմբերը նույնպես տեղաբնիկ են։ Նրանցից առաջին երկուսը՝ մատինները և այարոզները Հնագույն խորհրդական ցեղից են։ Հավանական է Համարվում, որ «մատին» ցեղախմբի անունը մտացել է Միտանի պետության անունից, իսկ այարոզները Համարվում են ուրարտացիների անմիջական հետնորդները։ Այարոզները բնակվում էին Արարատյան դաշտի և Վանա լճի կողմերում, մատինները՝ Վանա և Ռեմոն լճերի միջև բնակված շրջաններում։

Սասպյուրները Հայաստան-Աղդի ցեղախմբից էին։ Նրանք բնակվում էին ձորոց գետի վերին հոսանքի շրջանում։ Հավանական է Համարվում, որ սասպյուրների անունը պահպանվել է Միջնադարյան Հայաստանի Բարձր Հայք կոչվող նահանգի Սպեր գավառի անվան մեջ։

Տայեցիները, մարդեր, խալդայներ, կորդվացիներ։ Սրանց, ինչպես նաև մի քանի այլ ցեղախմբերի մասին Հիշատակում է Հույն պատմագիր Քսենոփոնը։ Տայեցիները, խալդայները և կորդվացիները տեղաբնիկ էին, իսկ մարդերը Հայկական լեռնաշխարհ էին եկել Հարևան Մարաստանից։

Տայեցիները, որ Քսենոփոնի մոտ կոչված են տաուրներ, Հիմնականում բնակվում էին ձորոցի միջին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակ Սիլիի ավազանում, այսինքն այն տարածքում, որը հետագայում է Հայ մատենագրության մեջ կոչված է Տայք։

խալդայների Հիմնական երկիրն այդ ժամանակներում Համարում են Հայկական մատենագրության մեջ իսպոլիք կոչված երկիրը, որը տարածվում էր Սև ծովի Հարավ-արևելյան լեռնային ափերին՝ Հյուսիս-արևմուտքից սահմանակցվելով Տայոց աշխարհին։ Քսենոփոնի վկայությամբ, նրանք արմենների մոտ ծառայում էին որպես վարձկան զինվորներ։

Կորդվացիները Քսենոփոնի մոտ կոչված են կարդուներ։ Հույն պատմագիր վկայության Համաձայն կորդվացիները բնակվում էին լեռներում և լինելով ռազմիկ չէին ներխուժվում թագավորներին։ Նրանք եղել են թավական զարգացած ժողովուրդ։ Նրանց «տները Հարավորված էին բազմաբանդակ պղնձե մասններով», ապրում էին «... գեղեցիկ տներում, որոնք Հարուստ էին սպառքեղենով, և զինի ևս շատ կար, որը պահում էին ձեռքում»³։ Կորդվացիները բնակվում էին Գեևտրիան (Բահտան-տա) գետից Հարավ բնակված երկրում, որն այդ ժողովրդի անվամբ էլ հետագայում շարունակվեց կոչվել Կորդվաց աշխարհ։

Մարդերը կամ մեղացիները (մարդեր) Հիմնականում բնակվում էին Իրանական սարահարթի Հյուսիս-արևմտյան մասերում։ Նրանց երկիրն իրենց անունով էլ կոչվում էր Մեդիա կամ Մեծ Մեդիա (Հայ պատմագրության մեջ կոչվել է Մարաստան)։ Լինելով Հայկական լեռնաշխարհի Հարևան երկրի բնակիչներ, բնականաբար, մեղացիները իրենց անցել է Հայկական լեռնաշխարհի խորքերը։ Ենթադրվում է, որ մարդերի բնակության Հիմնական շրջանները Հայկական լեռնաշխարհում եղել են Հայ մատենագրության մեջ հետագայում Սուրբուրբան կոչվող նահանգի Մարդադի և Վասպուրականի նահանգի Մարդաստան գավառները։ Հռոմեական պատմագիր Տակիտոսի Հիշատակության Համաձայն՝ Հռոմեական զորավար Կորբուլոնը

³ Քսենոփոն, Արարատի (Հ. Մանանդյան, Ինական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա. երևան, 1944, էջ 382 և 383)։

Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատը գրավելուց Հնոտ, երբ 59 թ. իր զորքով չարծիվում էր դեպի Տյուրքանակերտ, անցել է մարզերի երկրով: Վերջիններս, նույն պատմիչի ասելով, Համախակի Հարձակումներ էին կատարում և մեծ փոստեր պատճառում դեպի Տյուրքանակերտ արշավող Հոմնական բանակին⁴: Դրանից Հնոտ մատնադրական աղբյուրներում այդն չենք գտնում մարզերի մասին որևէ հիշատակություն: Ենթադրվում է, որ Հայ Արշակունիների տիրապետության չրջանում Հայտնի դարձած Մարդավետունի նախարարական տունը, որն իշխում էր Մարդավետական աշխարհում (Վասպուրականի Հյուսիս-արևմտյան զավանդներ), առաջացել է մարզերի ավագանուց՝ դասակարգային տրոհման Հնոտացի խորացման շնորհիվ:

Ցեղեր և ցեղամբներ, որոնց մասին զբաղվող Հիշատակություններ չկան: Վերևում նշված Հայկական և ոչ Հայկական ցեղերից և ցեղամբներից բացի, Հայկական լեռնաշխարհում նախահայկական չբնակնում բնակվելիս են եղել նույնպես Հայկական ու այլ բազմաթիվ ցեղեր և ցեղամբներ, որոնց մեծագույն մասը մտել է հիշված ցեղամբների միություն մեջ: Այդ ցեղերի և ցեղամբների մասին մեզ չեն հասել զբաղվող հիշատակություններ կամ այնպիսի աղբյուրներ, որոնց միջոցով նախափոր լինեք Համեմատաբար բազմակողմանի գաղափար կազմել նրանց մասին: Սակայն այդ բացը մասնակիորեն վերացվում է արդի լեզվաբանության և պատմական գիտության զարգացմամբ, որով Հնարավոր է դարձել բանասիրական և պատմական անուղղակի որոշ նյութերի հիման վրա պարզաբանել Հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող ցեղերին ու ցեղամբներին վերաբերող մի քանի կենսածառայություն:

Հայտնի է, որ Հայկական լեռնաշխարհում արտոլ Հնագույն ցեղերն ու ցեղամբները, մասնակցելով Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսին, զաղաքեցին ինքնուրույն գոյություն ունենալուց: Նրանցից որպես հիշատակ (չհաշված կազմավորված ժողովրդի վրա ներանց թողած անտեսական, լեզվական, մշակութային, կենցաղային և քաղաքական ազդեցությունները) մնացել են այն չբնակների աշխարհագրական անունները, որտեղ նրանք բնակվելիս են եղել: Հայաց լեզվի «ք» ձոնակի մասնիկը, որն ունի հնդեվրոպական ծագում, ոչ միայն եզակի բառը դարձնում է Հոգնակի, այլև ցույց է տալիս այս կամ այն ցեղի, ժողովրդի բնակության վայրը, ինչպես, օրինակ, Հայ-Հոյք, աղվան-Աղվանք, ասորի-Ասորիք, փիլ-Վիլք, պարս-Պարսք,

գամիր-Գամիրք և այլն: Նույն այս նշանակությունն ունի նաև ուրարտերեն «էր» մասնիկը: Մեզ հասած աշխարհագրական այն անունները, որոնք վերջանում են «ք», «նիք» և «նիք» մասնիկներով, ցույց են տալիս թե՛ տվյալ ցեղի և թե՛ այն երկրի անունները, որտեղ այդ ցեղերը կամ ժողովուրդները ապրել են: Էթնիկական ծագում ունեն Գուգարք, Կորճաք, Ուտիք, Հարք, Աղձնիք, Սյունիք, Ռշտիք, Գեղարքունիք, Արզնի, Գանդի և Հայաստանի նահանգների, գավառների ու բնակավայրերի բազմաթիվ այլ անուններ:

Այսպիսով անվիճելի է այն, որ Նախահայկական Հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհում բնակվելիս են եղել Հայկական և ոչ Հայկական մի քանի տասնյակ ցեղամբներ, որոնց մեծագույն մասը մտել է խորիքների և Հայացքների ցեղային միության, իսկ Հնոտագույն՝ ուրարտացիների պետության մեջ: Նրանք գտնվել են զարգացման տարբեր մակարդակների վրա:

Նախքան վերջացնելը, անհրաժեշտ ենք Համարում երկու խոսք առաջ տեղադրելներից մեկի՝ «բայ»-երի կամ «բաղ»-երի վերաբերյալ:

«Բայեր» կամ «բաղեր» ցեղամբի անունը ոչ մի տեղ չի հիշատակված: Նրա մասին ես գիտնականների կողմից դատողություններ են արվում «բաղ» արմատ ունեցող աշխարհագրական տեղանունների հիման վրա: Այսպես, պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը ենթադրում է, որ Հնագույն ժամանակներում խեթերի երկրից արևելք, ժոտավորապես այժմյան Բաղնիշ և Բալուխ (Բալահովիտ) չրջաններում բնակվելու էր Հաստատել փոքրասիական (ամենայն հավանականությամբ՝ Հայկական) հզորագույն ցեղերից մեկը՝ «բայեր» կամ «բաղեր» ցեղը: VIII դարում (մ. թ. ա.) կիմերների ճնշման տակ բաղերը (մենք կանենք՝ նրանց մի մասը) չարժվել են դեպի արևելք և բնակություն հաստատել Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան մասերում, ընդ որում՝ նաև Սյունիքի Հարավային մասում: Բայերի բուն երկրում, Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասում, նրանց անունը պահպանվել է Բալահովիտ, Պաղեստին, Պաղես, Բաղնիշ և այլ տեղանունների ձևով, իսկ արևելքում՝ Սյունիքում՝ Բաղարեղ և Բաղք (Բաղաց աշխարհ) անուններով⁵: Նույն այդ ցեղանվան Հնո է կապվում նաև Բաղասական աշխարհի (Կաղքք, Փայտակարան) անունը:

⁴ Տե՛ս Մ. Մանուկյան, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, էջ 336:

⁵ Տե՛ս Մ. Մ. Проф. Гр. Капаница, Историко-этнографическое значение топонимии Древней Армении (Երևանի պետական Համալսարանի «Փիտակական աշխատություններ», 1940, Հ. XIV, էջ 380-381):

Կիմերներ և սկյութներ: Բն' կիմերները և Բն' սկյութները եկվոր են: Նրանք Հայկական լեռնաշխարհ են եկել Հարավային ռուսական տափաստաններից: Կիմերները մ. թ. ա. VIII դարի վերջին Մերձվոլգյան տափաստաններից, Հյուսիսային Կովկասի վրայով և Կովկասյան լեռնաշղթայի արևմտյան մասով, շարժվել են դեպի Փոքր Ասիայի արևելյան մասերը: Նրանք այնտեղ հաստատվեցին Կապադովկիայում, որը Հայերի կողմից (կիմերների անունով) կոչվեց Գամիրը: Ենթադրվում է, որ նրանց մի մասը, արշավանքի ընթացքում, հաստատվեց նաև Հայկական լեռնաշխարհի Հյուսիսային և Հյուսիս-արևմտյան շրջաններում⁶:

Հաջորդ դարի սկզբներին Ռուսաստանի Հարավային տափաստաններից ավերոր (սկյութացիներ) Կասպից ծովի արևմտյան ափերով արշավեցին դեպի Մերձավոր Արևելք՝ այդ թվում նաև Անդրկովկաս ու Հայաստան: Սակերն Անդրկովկասում տարածվեցին մինչև Սև ծով: Նրանց մի մասը հաստատվեց «Ախարահայց»-ի մեջ նկարագրված Ուտըր աշխարհի Շակաշեն արգավանդ գավառում (այժմյան կիրովարադի շրջան), որը համապատասխանում է լուսնա-Հոռոմական Հեղինակների Մակասենին: Սակերը հաստատվելով Անդրկովկասում, բնականաբար, այնտեղ պետք է թողնեին որոշ ազդեցություն՝ էթնիկական, լեզվական և այլ տեսակետներից: Նրանց հիշատակն Անդրկովկասում պահպանվել է մի շարք աշխարհագրական անուններում:

2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԻՎԸ
ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԿԱԶՄՆ ՈՒ ԽՏՈՒՆԳՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհում բնակվող Հայկական ցեղային միությունների հասարակական զարգացումը մ. թ. ա. VII-VI դարերում հասել էր այն աստիճանի, որ, կարելի է ասել, Հայ ժողովուրդն արդեն հիմնականում կազմավորված էր: Այնպես որ, երբ հիմնադրվեց միասնական Հայկական պետությունը, Հայ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսը հասել էր իր պատմական օրինաչափական ավարտին, այսինքն Հայկական լեռնաշխարհի բնակչությունը հիմնականում միավորվել էր՝ ստեղծելով իր ինքնուրույն պետությունը:

⁶ Տե՛ս **Н. Адош**, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 531: Պրոֆ. **Михайлов-Рез**, Древняя Русь и армяне (Հայկական ՌՍՀ լեզվի ինստիտուտ, «Կլասիկությունների ժողովածու», Հ. Ա. Երևան, 1946, էջ 98: **Լեո**, Հայոց պատմության, Հ. Բ, Երևան, 1947, էջ 146:

Ստրարոնի վկայությամբ մեր թվականությունից առաջ երկրորդ դարի առաջին կեսին (Արտաշես Ա-ի օրոք) Հայկական լեռնաշխարհում արդեն տիրապետում էր մի լեզու՝ Հայերենը. «այնպես, որ բոլորը միալեզու եղան»,— ասում է Ստրարոնը:

Հին Հայաստանի բնակչության գերակշիռ մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը: Նրանց թիվը անհամեմատ ավելի մեծ էր կենտրոնական նահանգներում՝ Վասպուրականում, Տուրքերանում, Այրարատում, Սյունիքում և այլուր:

Հին Հայաստանի Հայ բնակչության թվի վերաբերյալ չկան հատուկ ուսումնասիրություններ: Հայագիտական աշխատությունների մեջ, որոնցում այս կամ այն առիթմով խոսվում է այդ Հարցի մասին, Հին Հայաստանի բնակչության վերաբերյալ բերված են Հակասական և վերջին աստիճանի անհավանական թվեր: Այդ կարգի ուսումնասիրությունների մեջ Հայերի թիվը տատանվում է վեցից մինչև ավելի քան երեք տասնյակ միլիոնի սահմաններում:

Հին և միջնադարյան մյուս երկրների նման Հայաստանում ևս բնակչության ընդհանուր քանակն իմնալու համար հատուկ մարդահամար չի կատարվել, եթե չհաշվենք Հարկատուների թվի որոշումը աշխարհագրիների ժամանակ: Ուստի բնակչության թիվը կարելի է միայն մոտավոր չափով որոշել:

Հիմք ընդունելով զորքի քանակը, Հարկերի տվյալները (գլխահարկը) և զանազան այլ աղբյուրների հիշատակություններ, կարելի է եզրակացնել, որ Հին Հայաստանի Հայ բնակչության թիվը չի անցել 5-6 միլիոնից: Համաձայն պետք է համարել, որ բուն Հայաստանի բնակչության թիվը 5-6 միլիոնի է հասել XIII դարում⁷, մոնղոլների ավերիչ արշավանքների նախօրյակին:

Հին Հայաստանում Հայերից բացի, որոնք կազմում էին նրա բնակչության հիմնական զանգվածը, բնակչություն էին հաստատել նաև այլ ժողովուրդներ:

Հռոմեական պատմիչ Ապիանոսի վկայությամբ, Տիգրան Բ-ն (I դար մ. թ. ա.) իր արշավանքների ժամանակ Հեյկնիստական 12 քաղաքներից 300000 բնակիչ զաղթեցրեց և բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում, Հառնապես պետության նոր մայրաքաղաք Տիգրանակերտում: Նրա զաղթեցրած բնակչությունը թաղկացած էր գլխավորապես Հույներից, ասորիներից և հրեաներից: Նույն դարի 40-ական թվականներին, երբ Հայ-պարթևական միացյալ զորքերը զրա-

⁷ Տե՛ս **Հ. Մանուկյան**, Քմնական տեսությունը Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, էջ 116:

վեցին Ասորիքը, այնուհետև Փյունիկյան և Կիլիկիան, քաղմահազար Հրեաներ զաղթեցին և բնակություն հաստատեցին արևելյան երկրներում, այդ թվում և Հայաստանում: V դարի մատենագիր Փավստոս Բուզանդը վկայում է, որ IV դարում Հրեական քաղմահազար բնույթները կային երվանդաշատ, Արտաշատ, Ջարեհավան և Հայաստանի այլ քաղաքներում⁸: Նրա հաղորդած թվերից երևում է, որ Հայկական որոշ քաղաքներում Հրեաները բավականին մեծ տոկոս էին կազմում: Որպես ընդհանուր երևույթ, Հայաստանում գտնվող հույները, Հրեաները և ասորիները բնակություն են հաստատել գերազանցապես քաղաքներում, իսկ նրանց չլուծակալն զբաղմունքը եղել է առևտուրն ու արհեստագործությունը:

Նշված ժողովուրդներից քաջի, Հին Հայաստանում որոշ թիվ էին կազմում նաև պարսիկները, վրացիները, աղվանները և այլք: Դրանցից քաջի, ամառները գանազան վաչկատունն ցեղեր, գլխավորապես Մերձկասպյան տափաստաններից, իրենց հոտերով գաղխ էին Հայաստանի բարձրագույն արտավայրերը՝ որպես ժամանակավոր բնակիչներ:

Ավելի ուշ չրջանում, արարական տիրապետության օրոք, մոտ VIII դարի կեսերից սկսած, Արաբյան Հարստության խալիֆները, Հայ ժողովուրդին «Նազաղա» պահելու և Հայկական լեռնաշխարհի ստորա-տնդիական կարևոր դիրքն իրենց քաղաքական նպատակներին (ընդհանրապես Բյուզանդիայի) ծառայեցնելու համար Հայաստանում բնակեցնում են մի չափ արաբական ցեղեր, որոնք պետք է դառնային խալիֆայության հուսալի Հենարանը: Այդպիսի քաղաքականության հետևանքով Հայաստանում արաբական տարրը հնդգհետն աճում էր: Վառա լճի ավազանում ստեղծվում են Կապիկ և Ուլթմանիկ արաբական ցեղերի էմիրությունները: Արճնույում, Ուլաթում, Դովինում և Հայկական մի քանի այլ քաղաքներում բնակեցվում են մեծ թվով արաբ, պարսիկ ու քուրդ բնակիչներ, որոնք խալիֆայության կողմից տրվում են մեծ արտոնություններ ու իրավունքներ՝ ի հակադրություն տեղաբնիկ Հայերի:

XI դարից սկսած Հայկական լեռնաշխարհում բնակություն են հաստատում նաև սելջուկ-թուրքերը, XIII դարից՝ մոնղոլ-թաթարները, իսկ հետո՝ թուրքական ցեղերը:

Հայաստանում օտար ժողովուրդներ բնակեցնելու հետ միասին պարբերաբար երկրից դուրս էր մղվում Հայ բնակչության մի մասը: Այդ երևույթը սկսվել էր դեռևս բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսի ժամանակներից (527-565): Հայերի տեղահանումն իրենց սեփական երկրից ավելի մեծ չափեր է ընդունում, մասնավորապես, XI դարի առաջին քառորդից սկսած: 1021 թ. Վասպուրականի Սևնե-քերիմ թագավորը, արևելյան զանազան ցեղերի հարձակումներից զրոգված և Բյուզանդիայի մեղման տակ, իր երկիրը Հանձնում է կայսրությանը, իսկ ինքը, քաղմահազար Հայերի հետ միասին, տեղափոխվում Փոքր Ասիա: 1045 թ. նույն թախտին արժանացան նաև Գագիկ Բ Բագրատունի թագավորը և քաղմաթիվ Հայեր: Դրանից հետո, սելջուկների արշավանքների ժամանակ և ավելի ուշ՝ մոնղոլների ու թուրքական զանազան ցեղերի ասպատակությունների պատճառով Հայերի մի զգալի մասը տալիված էր թողնել Հայրենիքն ու դիմել դեպի Բյուզանդիա և Սև ծովի ափերը:

Չնայած այդ տեղափոխումներին և զանազան օտար ժողովուրդների՝ Հայաստանում բնակություն հաստատելուն, այնուամենայնիվ, բուն Հայաստանի հիմնական բնակիչները, ընդհուպ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, կազմում էին Հայերը:

Անուղղակի տվյալներից ելնելով՝ կարելի է ասել, որ Հին Հայաստանի բնակչության խտությունը միաստեսակ չի եղել նրա բոլոր մասերում: Բնակչության միջին խտությունը ճշգրիտ չի կարելի որոշել, որովհետև չի պարզված նրա ընդհանուր ճշգրիտ թիվը: Ընդհանուր առմամբ կարելի է ասել, որ բնակչության խտությունն անհամեմատ մեծ է եղել կենտրոնական, համեմատաբար հարթավայրային նահանգներում (Այրարատում, Տուրուբերանում, Վասպուրականում, Բարձր Հայքում և Չորրորդ Հայքում): Դա, նախ, երևում է նրանից, որ Հին Հայաստանի այդ մասերում էին գտնվում գլխավոր և մարդաշատ քաղաքները՝ Արտաշատ, Դվին, Վաղարշապատ, Արճն, Ուլաթ, Բաղնիշ, Վան, Ուստան, Կարին, Արծն, Տիգրանակերտ, Արշամաշատ և այլն, երկրորդ, բնակչության զբաղմունքի մեջ այդ նահանգներում երկրագործությունն անհամեմատ ավելի մեծ տեղ էր զբաղում, քան լեռնային շրջաններում: Բնական է, որ երկրագործությունը երկրաբան է տալիս բնակչության ավելի մեծ խտություն, քան բնական արտավայրերի քաղաքի վրա հենված անասնապահությունը, որն ավելի մեծ ծավալ ուներ լեռնային շրջաններում:

Բնակչության խտությունը մասնավորապես բարձր էր Արարատյան դաշտում, Ալաշկերտի հովտում, Մուշի դաշտում, Վանա լճի ավազանում, Կարինի շրջանում և Ուրարեթի դաշտում: Եթե ընդունենք լինելը, որ Հին Հայաստանում բնակչության ընդհանուր թիվը (ներառյալ նաև մյուս ժողովուրդները) հասել է 4-5 միլիոնի, ապա, Հա-

⁸ Տե՛ս Փաստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 262-263:

մապատասխանորեն, խոտիքյունը մոտավորապես կազմել է 13–17 մարդ մեկ քառակուսի կիլոմետրի վրա:

3. ՀԻՆ ՀԱՍՏԱՍԱՆԻ ԲՆԱԿՁՈՒՆԻՑԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ
ԱՆՍՏԸ ԵՎ ԶԲԱՆՄՈՒՄԸ

III–IV դդ. (մ. թ.) Հայաստանը վերջնականապես թևակոխում է ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը, որը տևել է բազում դարեր: Ֆեոդալիզմը դարգացման աստիճանով բաժանվում է երեք շրջանի:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում Հասարակությունը բաժանված էր երկու Հակադիր դասակարգերի՝ ազնվական կամ ֆեոդալ-նախարարական (որի մեջ մտնում էր նաև բարձր Հոգևորականությունը) և գյուղացիական կամ շինականների: Իրավական տեսակետից առաջինը ազատների կամ չաճագործողների դասակարգն էր, իսկ երկրորդը՝ անազատների կամ չաճագործողների:

Ազնվական դասակարգը բաժանվում էր երկու մեծ խմբի՝ աշխարհիկ ֆեոդալների (նախարարների) և Հոգևոր ֆեոդալների: Դրանցից յուրաքանչյուրի մեջ կար վասալական աստիճանավորություն կամ, այլ կերպ ասած, ֆեոդալական Հիերարխիա: Նախարարների դիրքն այդ Հիերարխիայի մեջ որոշվում էր թագավորին տրվող դրոշմի թվով:

Ազնվական-ֆեոդալական սանդուղքի ամենաբարձր աստիճանը բռնում էր **Հայոց Թագավորը** (իսկ մարզպանների տիրապետության շրջանում՝ Սասանյան Պարսկաստանի արքայից արքան)՝ լինելով բոլոր նախարարներին գլխավորող սյուզերենը: Թագավորից Հետո բոտ աստիճանի գալիս էին.

Բոլեյնները. Հայաստանի ծայրամասային չորս նահանգների ֆեոդալ-իշխաններն էին, որոնք արտաքին վտանգից պաշտպանում էին երկրի Հյուսիսային, Հարավային, արևելյան և արևմտյան սահմանները: Սրանք կոչվում էին «գահերեց», այսինքն՝ բարձր գահ ունեցող իշխաններ:

Նախարարները. Հայտնի էին իրենց տոհմային ծագումով, զորքի մեծ քանակությամբ և ժառանգական կազմաճյուղով: Սրանք թե՛ Արշակունիների և թե՛ մարզպանների տիրապետության օրոք պետության մեջ ունեին քաղաքական մեծ կշիռ:

Ազատները. Ազնվական մանր կապաժմատերեր էին և Համարվում էին նախարարների վասալներ: Ազատներից կազմվում էր Հայկական զորաբանակի հենքազորը:

Ֆեոդալիզմի ձևավորման Հետ միասին ֆեոդալականացվում է նաև Հայկական եկեղեցին: Ֆեոդալիզմի գաղափարախոսունքի բաժանվան ստվար բանակը՝ Հոգևորականությունը, նույնպես ուներ իր աստիճանավորությունը: Քրիստոնեության չրջանում այդ Հիերարխիայի գլուխ կանգնած էր կաթողիկոսը:

Գյուղացիությունը կազմում էր ամենամարդաշատ և չաճագործվող դասակարգը: Ծաճագործվող այս դասակարգի ներսում եւ գոյություն ուներ որոշ շերտավորում. նախարարական Հոդերի վրա ապրող և աշխատող շինականները կախման մեջ էին տվյալ Հոդատիրոջից: Դրանց Համեմատությամբ, Ի՛հարկ, ավելի բարձր էին ազատ գյուղացիները: Գյուղացիության մեջ բացի իրավական անՀավասարությունից կար նաև գույքային որոշ անՀավասարություն:

Շինականները կոչվում էին «անազատ»: Նրանք պարտավոր էին ֆեոդալին վճարել աշխատապարտ և արդյունավճար ռենտա: Բացի դրանից, շինականները տալիս էին պետական Հարկեր: Պարսկական պետության գանձվող Հարկերից էին Հողահարկը («Հաս») և գլխահարկը («սակ»): Հողահարկը գանձվում էր բերքի $\frac{1}{6}$ – $\frac{1}{3}$ չափով՝ նկատի ունենալով Հողի որակը, մշակույթի տեսակը, ոռոգումը և այլն: Շինականների գրությունն առանձնապես ավելի ծանրացավ, երբ VI դարի կեսերից սկսած մտցվեց Հողահարկը դրամով գանձելու սխտանը: Միջահարկը գանձվում էր 20-ից 50 տարեկան անձների: Նշված Հարկերից բացի, գյուղացին «պտուղ» անվան տակ Հայկական եկեղեցուն էր տալիս իր ստացած բերքի մեկ տասներորդ մասը: Գյուղացիներն այս կամ այն առիթմով պարտավոր էին ձրիաբար աշխատել գանազան կառուցումների (ճանապարհների, ջրանցքների, կամուրջների, տաճարների և այլն) վրա:

Ավելի ծանր պայմաններում էին ստրուկները, որոնք Հին Հայաստանում կազմում էին քաղական մեծ թիվ: Նրանց աշխատանքը գերազանցապես զործադրվում էր պետական մեծ շինարարությունների և լեռնային արդյունահանության Համար. կառուցում էին ճանապարհներ, ջրանցքներ, ամբարտակներ: Մասամբ ստրկական աշխատանքով էին մշակվում նաև վանքապատկան Հոդերը: Ավելի ստվար էր տեսքում աշխատող ստրուկների թիվը: Վերջիններս մեր Հին մատենագրության մեջ կոչվում են «ծառա»-ներ և «աղախին»-ներ:

Քաղաքներում առանձին դաս էին կազմում առևտրականները և արհեստավորները: Նրանք իրավական գրությունը ավելի բարձր էին, քան շինականները: IX–XIII դարերի Հետ Համեմատած, քաղաքային

այս դասը V–VII դարերում չափազանց թույլ էր թե՛ իրափական տեսակետից և թե՛ թվով: Առևտրականների և արհեստագործների իրենց դիրքով տարբերվում էին միմյանցից: Բացի այդ, նրանցից յուրաքանչյուրն էլ իր հերթին չեղարկումս էր ենթարկվել: Առևտրականներից գանձվող հատուկ հարկը կոչվում էր «բաժ» (մաքս):

Քաղաքային անազատ բնակչությունը և գյուղացիությունը միասին կոչվում էին «ռամիկ»-ներ:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը երկրագործությունն ու անասնապահությունն էր, որոնցից էլ ստացվում էր երկրի եկամտի բացառական գերակշիռ մասը: Ստացածն եկամուտների չափերի է նկատի ունենալով, որոշ տարրերություն կարելի է տեսնել նաև նըշված երկու մշուղների միջև: Նրանցից երկրագործությունն իր արտադրանքի չափով ավելի առաջնակարգ տեղ էր գրավում:

Առաջավոր Ասիայում երկրագործությունը զբաղվել են ամենահագույն ժամանակներից: Անդրկովկասում և մասամբ էլ հարևան երկրներում մինչև այժմ կատարված հնագիտական պեղումներից պարզվում է, որ այդ երկրներում երկրագործությունը զբաղվել են անգամ նոր քարեդարում: Դարերի ընթացքում գնալով ավելի է առաջադիմել երկրագործությունը և միաժամանակ դարձել բազմաձյուղ:

Հայկական լեռնաշխարհում երկրագործության զարգացման տեսակետից առանձնապես մեծ քայլ էին կատարել Հայկական այն բազմաթիվ ցեղախմբերը, որոնք մտնում էին Ուրարտու պետության կազմի մեջ:

Ուրարտացիները ժառանգություն թողնեցին ոչ միայն իրենց նյութական մշակույթը, մետաղագործությունը (հատկապես երկաթի մականան տեխնիկան), նարտաքաղաքությունը, այլև երկրագործության մշակույթի և քրանցքաշինության՝ նախորդ ժամանակաշրջանների հետ համեմատած բարձր տեխնիկան: Նրանք գործածության մեջ էին դրել երկաթե խորի, որը, ժամանակաշրջանի համեմատ, մեծ դարձ տվեց երկրագործությանը: Բրնձից այդ նախնիներից ժառանգություն ստացած երկրագործական մշակույթի և քրանցքաշինության տեխնիկան հայերն ավելի զարգացրին հասցնելով նոր, ավելի բարձր աստիճանի:

Հին Հայաստանում երկրագործության մեջ իշխող էին երկդաշտյան և մասամբ եռադաշտյան համակարգերը, հիմնական գործիքն արորն էր, որին ամրացված էր երկաթե խորի: Լեռնային փակ չրճաններում դարձել շարունակ գործածության մեջ էին մնացել նաև երկրագործական ավելի հասարակ գործիքներ:

Հին Հայաստանի երկրագործական հիմնական մշակույթներն էին Հացահատիկներն ու բանջարեղենը, այդպիսորություններ և տեխնիկական կուլտուրաները: Հացահատիկները Հայկական լեռնաշխարհի ամենահին կուլտուրաներից են: Հայաստանն Առաջավոր Ասիայի իր հարևան երկրների հետ միասին քաղաքակրթի մարդկությանը տվել է Հացահատիկների, հատկապես ցորենի մի քանի տեսակներ: Հին Հայաստանում ցանվող հացահատիկներից առանձնապես մեծ տարածում ունեին ցորենը, գարին, տարեկանը, կորեկը, համարը, բրինձը: Դրանց բերրի մի մասը արտահանվում էր այլ երկրներ: Բնական պայմաններից ելնելով, հացահատիկների ցանքատարածությունները տեղաբաշխված էին հետևյալ կերպ. ցորենը, գարին, տարեկանը, համարը, մասամբ նաև կորեկը ցանվում էին գլխավորապես բարձրադիր դաշտերում և նախալեռնային ու լեռնային չրճաններում: Հացահատիկային կուլտուրաների ցանքսերով, ինչպես ասացինք բուսական ու կենդանական աշխարհի մասին խոսելիս, առանձնապես աչքի էին ընկնում Եփրատի, Մուշի և Ալաշկերտի դաշտերը: Բրինձը տարածված էր հիմնականում Արաքսի և Արածանի ու Եփրատի հովիտներում:

Հացահատիկներից գարին, որից նաև Հաց էին թխում, ինչպես և օգտագործում որպես անասնակեր, ծառայում էր իբրև հումք գարեջուր ստանալու համար: Ինչպես երևում է, գարեջուր պատրաստելու տեխնիկան շատ վաղուց էր հայտնի Հայկական լեռնաշխարհում: Քանեֆոնի հիշատակության համաձայն, ղեռն մ. թ. ա. V դարի վերջերին Հայաստանում արտադրում և գործածում էին գարեջուրը: Հույն պատմիչը, ինչպես պարզ երևում է նրա վկայությունից, ծանոթ չի եղել գարեջուր ստանալու տեխնիկային: Հավանաբար Հայաստանը եղել է գարեջրի առաջին հայրենիքներից մեկը: IX–VI դդ. (մ. թ. ա.) հույարձաններից պեղելիս հայտնաբերվել են գարեջրի ամբողջական պահեստներ՝ կարասաղաններ, գարեջուր արտադրելու արհեստանոցներ, գարեջրի մնացորդներ:

Հայաստանի կլիմայական պայմանները նպաստավոր էին այդպիսործության զարգացման համար: Ոռոգման համակարգը, որն րնդրվում էր բավական մեծ տարածություններ, հնարավորություններ էր ընձեռում ցածրադիր դաշտային չրճաններում զբաղվելու խաղողի, դեղձի և ծիրանի մշակությանը: Այդ երեք կուլտուրաներն էլ ունեին տեղական մի շարք տեսակներ, որոնք իրենց որակով մեծ համբավ ունեին Առաջավոր Ասիայի և այլ երկրների շուկաներում: Հայաստանից արտահանվում էր բավական մեծ քանակությամբ չոր միրգ՝ գլխավորապես չամիչ, դեղձի ու ծիրանի չիր:

Ռազդողի մշակույթյունը Հայաստանում ունի բազմադարյա պատմություն: Մարդկային հասարակության փոփոխությունները, որոնք իսկ հիշատակություններից են ներկայումս կատարվող պեղումներից պարզ երևում է, որ Հայկական լեռնաշխարհում այգեգործությունը, այդ իմաստով Հատկապես խաղողի մշակույթյունը, սկսվել է շատ վաղ ժամանակներից: Պատահական չէ, որ ավանդություններ այստեղ առաջին վաղի անկումը կապում է Նոյ Նահապետի հետ: Ռազդողը թարմ վիճակում օգտագործելուց և չորացնելուց բացի ենթարկվել է փերամշակման: Ռազդողից պատրաստում էին դիմի և այլ մթերքներ: Մատենագրական վկայությունների համաձայն, Հայաստանում դիմին վաղ ժամանակներից արտահանում էին կարևորագույն ապրանքներից էր: Ռազդողի մշակույթյան տարածվածության շնորհիվ այն իր արտադրումն է գտել Հայ ճարտարապետության և արվեստի այլ բնագավառներում: Հայաստանի տարբեր վայրերում Հայտնաբերված ամենատարբեր ժամանակաշրջաններին վերաբերող նյութական մշակույթի մնացորդների վրա քանդակված են խաղողի վազեր, ողկույթներ, զանազան մրգեր:

Ռազդողի, դեղձի և ծիրանի մշակույթյանը առանձնապես աչքի են ընկել Վանա լճի ափագանը, Եփրատ ու Արաքս գետերի հովիտները և Գողթն ու Նախնափան գավառները:

Նույն շրջաններում և մինչև 1500 մ բարձրությունների վրա տարածված են եղել նոնեներ, տանձներ, խնձորներ, սերկևիլներ, բալներ, սալորներ, կեռասներ և բազմաթիվ այլ պտղատու ծառեր, որոնք բավականաչափ բարձր տեսակարար կշիռ են ունեցել այգեգործության մեջ:

Տեխնիկական կուլտուրաների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղում բամբակը, կտավառը, բունջուլը, կանեփը, Հայածուկը: Բամբակը Հիմնականում տարածված էր Արարաթի, Արածանի և հովիտներում և Արևմտյան Եփրատի, ինչպես և Վանա լճի ափագանում: Հայաստանում արտադրվող բամբակը ոչ միայն բավարարում էր ներքին չուկայի կարիքները, այլև արտահանվում էր որպես անմշակ հումք:

Պակաս նշանակություն չունենի նաև բունջուլը, կտավառը, կանեփը և Հայածուկը: Դրանցից առաջինի մշակույթը տարածված էր գրեթե նույն շրջաններում, ինչ որ բամբակը, մյուս երկուսը բարձրանում էին մինչև լեռնային գոտու ստորին շերտերը, իսկ Հայածուկը բացառապես մշակում էին ենթալպյան գոտում: Հայաստանում մշակվող բունջուլի, կտավառի, կանեփի, Հայածուկի Հիմքի վրա դյուրերում, ափաններում և բաղաբներում կային բազմաթիվ ձիթհանքեր:

Ձիթհանության մասին հիշատակություններն ավելի համախափ են գտնվում X-XIII դարերի սկզբնաղբյուրներում: Ակադեմիկոս Մատի կողմից Անիում Հայտնաբերված ձիթհանքերից մեկն այնքան խոշոր էր, որ նա այն անվանեց գործարան:

Հայաստանում քաղական լայն տարածում ուներ նաև բանջարատու մշակույթը: Երկրի գրեթե բոլոր շրջաններում մշակում էին բազմատեսակ բանջարեղեն, կանաչեղեն, վարունգ, կաղամբ, լոբարույսեր և այլն, ավելի ցածրադիր վայրերում՝ սևիկ, ձմերուկ:

Գյուղատնտեսության մյուս կարևորագույն ճյուղն անասնապահությունն էր: Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկա-աշխարհագրական պայմանները նկարագրելիս տեսանք, որ նպաստավոր պայմաններ կային անասնապահության զարգացման համար: Հայկական լեռնաշխարհում ունի անհրաժեշտ չափով խոտհարքներ ու ձմեռային արոտատեղիներ: Մեծ չափով տարածված են ալպյան մարգագետինները: Պահում էին մեծ քանակությամբ ոչխարներ, այծեր, եղջեր, կովեր, գոմեններ, շորիներ, էշեր, բնական թռչուններ և այլն: Ռաշխարածությունը զբաղվում էին գլխավորապես լեռնային շրջաններում: Եղջեր ու կովեր պահում էին գրեթե բոլոր շրջաններում, իսկ գոմեններ՝ միայն Հարթավայրային և չամբուտ վայրերում: Ջորիներն ու էշերը, ոչխարներն ու այծերի նման, Հիմնականում մեծ տարածում ունեն լեռնային մասերում՝ Սյունիքում, Արցախում, Բարձր Հայքում և այլուր: Հայաստանից արտահանվում էին մեծ թվով անասուններ: Ոչխարներից ու այծերից ստացված բրդի մի մասը արտահանվում էր անմշակ վիճակում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հին Հայաստանի անասնաբուծության ամենակարևոր ճյուղերից մեկը, որով Հայկական լեռնաշխարհը հռչակված էր դեռ շատ հույս, փորձություններն էր: Արտահանվող ապրանքների մեջ մեծ տեղ ու տեսակարար կշիռ ունենին ձիերը: Պարսից Արևմտյան արքայից արքաները Հայաստանից որպես հարկ տարեկան վերցնում էին 20 հազար ձի: Հայաստանի զինվորական ուժի մի զգալի մասը կազմում էր հնձեղաղորը, որի ձիերը բացառապես տեղական էին:

Հին Հայաստանում հռչակված էր մանափանդ մեծ մի տեսակը, որը կոչվում էր «նժող»։ Ստրաբոնը չափազանց ձիու գովեստով է խոսում Հայաստանի ձիերի մասին, նշելով, որ զրանք ունեն բարձր հասակ և ճանգուղական գեղեցկություն: Հայ մատենագիրները մեր երկրի ձիերի լավ հատկությունները քննդրելու համար գործ էին ածում զանազան անվաններ՝ «սրավար», «սրաթող», «օղապարիկ» և այլն:

Ձիու ազնիվ տեսակով հռչակված նահանգներից մեկը Արցախն էր (Լեռնային և Դաշտային Ղարաբաղը), որին սահմանակից էր Մուղանի դաշտավայրը: Իսկ այս վերջինը հին ժամանակներից սկսած հռչակված էր միևնույն համար որպես արտատեսող: Հին Հայաստանում իր ձիերով հայտնի է եղել նաև Սյունյաց աշխարհը: Այս երկրամասն իր բազմահազար հնձայնների մատակարարում էր տեղական ընտիր միև:

Երկրագործությունից և անասնապահությունից բացի Հին Հայաստանում գոյություն ուներ և բավականին զարգացած էր գյուղատնտեսությունը փոքր ճյուղերից մեկը՝ շերամապահությունը: Այդ զբաղմունքը, որը կապված էր թիթենու այգիների հետ, համեմատաբար լայն չափերով տարածված էր Սյունիքում, Արցախում, Բողթնում, Նախնավանում, Վանի շրջանում և Արտաշատ-Դվինի շրջակայքում: Միջին դարերում հայկական մետաքսը լրիվ չափով րավարարում էր երկրի մետաքսագործության պահանջը, որը քաղականից զարգացած էր հատկապես Դվինում: Դեռ ապակին, մետաքս գործվածքների և պատրաստի ապրանքների հետ միասին որոշ չափով արտահանվում էր նաև բոժոժ:

Գյուղատնտեսությունից հետո Հին Հայաստանի տնտեսության մեջ իր տեսակարար կշիռով մեծ տեղ էր բռնում **արհեստագործությունը**: Արհեստն այդ ժամանակաշրջանում գեղեցիկ էր անջատվել գյուղատնտեսությունից: IX դարից սկսած գյուղատնտեսությունից անջատվող արհեստագործությունը կենտրոնանում է նոր զարգացող ֆեոդալական քաղաքներում: Արհեստագործության զարգացման համար խիթաններ էին ներքին ու արտաքին շուկաները, տարանջնկի առևտուրը, երկրի ընդերքում եղած բազմաթիվ ու բազմապիսի հումաքային բազաները և այլն:

Հին Հայաստանում գոյություն են ունեցել բազմապիսի արհեստներ: Արհեստների մեջ առաջնակարգ տեղը բռնում էր մետաղագործությունը, որը զայիս էր խոր հնությունից: Մետաղագործական արհեստների թվին պատկանող դիմագործությունը, որն ուներ պետական պաշտպանական նշանակություն, ընդունել էր բավականին լայն չափեր և իր արտադրանքով բավարարում էր երկրի դիմաժող ուժերի պահանջները: Մետաղագործական արհեստներից էին նաև զարդանույթները, որը համարվում է մետաղագործական արհեստների հայրը, պղնձագործությունը և ոսկերչությունը: Գրանցից առաջինը հիմնականում կապված էր գյուղատնտեսության հետ, իսկ վերջին երկուսը՝ գերազանցապես քաղաքային կյանքի: Հայաստանում արհեստների մեջ ոչ պակաս կարևոր նշանակություն ունեին շինարա-

րական արհեստները՝ քարտաշությունն ու որմնադրությունը, ծխագործությունը, ներկարարությունը, ինչպես նաև հյուսնությունը: Մետաղագրական վկայությունների համաձայն՝ ընդիկ հայ արհեստավորներից բացի, տարբեր ժամանակներում Հայաստան էին եկել նաև այլազգի արհեստավորներ: Վերջիններին մի մասը Հայաստան էր քրկված փոքրասիական երկրներից և Միջագետքի ու Սիրիայի կողմերից՝ որպես գերադանցապես ռազմագերիներ (Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի ժամանակներում) կամ պետական դիվանագիտական հատուկ պայմանագրերով (Տրդատ Ա-ի օրոք), իսկ մյուս մասը կամային էր եկել: Շինարարական արհեստ կանգնած էր զարգացման բավական բարձր աստիճանի վրա: Դրա արդյունքն էին Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին և այլ քաղաքների հույակապ շինություններն ու մի շարք տաճարներ, որոնց թվում և Հիասրան Ջվարիկները: Շինարար արհեստավորների ձեռքի արդյունքն էին նաև ճանապարհները, ջրանցքները, կամուրջները և այլ կառույցներ, որոնց ավերակները այժմ ևս Հիացնում են դիտողին:

Հին Հայաստանում մեծ չափերի էր հասել հնագույն շրջանից գոյություն ունեցող արհեստներից մեկը՝ կավագործությունը, որն ուներ իր բազմապիսի ճյուղերը: Դրանք արտադրում էին կավե խողովակներ, կղմինգը, ամաններ և այլն:

Պակաս նշանակություն չունեին կաշեգործությունը, ներկարարությունը, մանավանդ, ջուլահությունը, որն արտադրում էր բամբակյա, բրդյա և մետաքսյա հյուսվածքներ:

Ջնայած այդ բոլորին, Հայաստանը թե՛ վաղ ֆեոդալիզմի և թե՛ զարգացած ֆեոդալիզմի շրջանում մտնում էր բնասնտեսության ներառմամբ պայմաններում: Արհեստավորներն իրենց սոցիալական դրությանը գրեթե հավասար էին գյուղացիներին, այսինքն՝ պատկանում էին չահագործվող դասակարգին, բայց իրեն քաղաքի բնակիչներ ունեին որոշ արտոնություններ:

Արհեստների հետ սերտորեն կապված է հասարակական արտադրության մի այլ տեսակը՝ լուծային արդյունահանությունը:

Հայկական լուծաշխարհն ունի մետաղի և ոչ մետաղի բազմաթիվ հանքեր, որոնք չահագործման են ենթարկվել Հին Հայաստանում: Լեռնային արդյունահանությունն մեջ առաջնակարգ տեղ է գրավել սեղանի ազի, երկաթի, պղնձի, կապարի, ոսկու, արծաթի, գաղիկի, մարմարի, տորֆի, պղնձարջասպի և այլ հանքատեսակների չահագործումն ու վերամշակումը: Հանքերում աշխատողների զգալի մասը ստորեկներն էին:

Ծնորդին աշխարհագրական բարենպաստ պայմանների, Հայաստանում, վաղ անցյալից սկսած, մեծ տեղ էր զբաղում նաև տարանցիկ ու տեղական առևտուրը, որի մասին, նպատակահարմարությունից ելնելով, կխոսենք ճանապարհների բաժնում:

Որսորդությունը.— Որսորդությունը մարդկային Հասարակության Հնագույն զբաղմունքն է: Այն ափսիհ Հին պատմություն ունի, քան անասնապահությունը, երկրագործությունը և արհեստները:

Ձուայած Հասարակության զարգացման Հետ միասին պուգդատրիստությունն ճյուղերն ու արհեստները Հնդկոչևտն զբաղվել են ափսիհ ստաճակարգ տեղ, րայց որսորդությունը մնացել է և անգամ այժմ էլ մնում է որպես Հասարակական արտադրության ճյուղերից մեկը:

Հին Հայաստանի որսորդությունն մեծ իր արտադրանքի քանակով առաջնակարգ տեղ էր զբաղում ձկնորսությունը: Մնանա լճի իշխան ձուկը, Վանա լճի տառիկը, ինչպես և մեծ գետերից որսացվող ձկները Հայաստանից արտահանվող ապրանքների շարքում ունեին տեսակարար մեծ կշիռ: Ձկներն արտահանվում էին թև' թարմ, թև' չորացրած ու աղ դրած փիճակում:

Վանա լճի Հյուսիս-արևելյան ափին կառուցված էր արքունական Հատուկ ձկնորսարան, որտեղ որսացվող ձկների գերակշիռ մասն արտահանվում էր այլ երկրներ: Բազրատունիների թագավորության շրջանում մի այդպիսի ձկնորսարան կար նաև Մնանա լճի Հարավային ափին՝ Գոթ ավանում: Ձկնորսությունը դասային արհեստ չէր, նախած դրանով մեծ մասամբ զբաղված էին Հասարակության ցածր շերտերին պատկանողները:

Ափսիհ պակաս նշանակություն ուներ և սեզոնային բնույթ էր կրում՝ վայրի կենդանիների որսը: Այս զբաղմունքը Համեմատաբար ափսիհ շատ էր տարածված լեռնային շրջաններում՝ Մասունում, Մուլխում, Մուկրում, Մյունիքում և այլուր:

Կենդանիների որսով զբաղվելը Հին Հայաստանում դարձել էր մի տեսակ զվարճալի րարձք խափ՝ թագավորների և ֆեոդալ իշխանների Համար: Հայ պատմագիրներ Փավստոս Բուզանդի, Մովսես Խորենացու և մյուսների մոտ նկարագրված են որսորդության քաղաքային տեսարաններ, որոնց անմիջականորեն մասնակցում էին վերնախավի րարճաստիճան ներկայացուցիչները: Արշակունի Հայ թանգավորներն ունեին իրենց որսատեղիները: Մենք արգեն տեսակեր, որ նրանցից Խոսրով Գոտակը (334-338 թթ.) Ազատ գետի ափերին, Արտաշատ-Դավիթ շրջակայքում տնկած կաղնի առնառը արհեստական եղանակով լցնելով որսի կենդանիներով՝ այն դարձրել էր իր որսատեղին:

Արքայական և ֆեոդալ-իշխանական որսահանդեսներին մասնակցում էին նաև զինված Հատուկ ջոկատներ, որոնք կազմվում էին Հեծյալներից: Այնպես որ որսորդությունը ոչ միայն զվարճալի էր, այլև զինվորներին ու թագավորները որսի էին գնում մեծ խմբերով: Նրանք իրենց Հետ տանում էին վարժեցրած շներ ու րազներ և որսավայրում մնում էին շարաքներով:

Մի առանձին զբաղմունք էր զինվորական ծառայությունը նախարարական և արքունի մշտական բանակներում: Մշտական բանակի զինվորների րացարձակ մեծամասնությունը կազմում էր Հեծելազորը: Հեծյալների թիվն Արշակունիների տիրապետության ժամանակաշրջանում Հասնում էր 120000-ի, որը րացառապես կազմված էր աղանդներից, այդ պատճառով էլ Հեծելազորը կոչվում էր «ազատագողն» կամ «աղապագողը»: Ազատագողի վերնախավը՝ ֆեոդալ-նախարարները, կրտսեր նախարարները և մյուսները վարում էին Համակառույցական և տեղական րարճք պաշտոններ:

ՇԻՆ ՂԱՏԱՍԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՆԱԳԱՐՆԵՐԸ, ԴԲԱՆՑ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհը ներքին և արտաքին Հաղորդակցության առումով բաժանված կղզիացած դիրք ունի: Իսկ Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում Հայկական պետության մեջ մտնող ժայռագավառները (Փայտավարան, Տայք և այլն), որոնք մոտ էին Կասպից ու Սև ծովերին, տնտեսական, առևտրական ու կուլտուրական առումով լինելով Համեմատաբար թույլ զարգացած, շատ թև քիչ ուժեղ ազդեցություն չէին կարողանում թողնել երկրի ընդհանուր դրույթին վրա:

Երկրի ներսում ևս չկային մեծ նշանակություն ունեցող ջրային ճանապարհներ: Ճիշտ է, Հայկական լեռնաշխարհը ջրառատ է, րայց ունի լեռնային ուղիներ: Հայկական լեռնաշխարհի լճերի և գետերի մասին խոսելիս տեսանք, որ դրանք չեն ծառայել իրեն առաջնակարգ ջրային ճանապարհներ: Դրանցից մի մասի վրա, իհարկե, նավարկություն կատարվել է, րայց դա ունեցել է շատ սահմանափակ նշանակություն, այնտեղ եղել է միայն տեղական Հաղորդակցություն մոտիկ ափերի միջև: Երկրատի վրա, որը երկրի միջով Հոսող գետերից ամենախոշորն է, նավարկություն կատարվել է միայն այն մասերում,

կրք Հասել է Հովիտներով և դաշտերով, այն էլ գերազանցապես միայն Հասանքին Համբնեխաց ուղղությամբ: Տեղաբնիկ Հնագույն բնակիչների կողմից գործածվող լաստերը, որոնք չինվում էին ուռնցրած տների վրա, կարողանում էին գնալ միայն գետն ի վար:

Այսպիսով, Հայաստանի Համար առաջնակարգ նշանակություն ունեին ցամաքային ճանապարհները, իսկ զրանց ուղղությունները և Հարմար լինելն էլ կախված էր տվյալ չրջանի ռելիեֆից ու տեղական այլ պայմաններից: Լեռնային չրջաններում ճանապարհները զգալաբանափոխել էին, և փոխադրական ամենապոլ միջոցն այդպիսի վայրերում բնոնակիչ անասուններն էին՝ ձիան, ջորին, էշը: Ավելի տափարակ վայրերում՝ սարահարթներում և դաշտերում, ինչպես և գետերի լայն ու խոր ձորերում, ճանապարհներն այնքան Հարմար էին, որ դրանցով անցնում էին անիվափոր փոխադրական միջոցներ: Գաշտաբանի բնույթի ճանապարհները բացառապես էին: Ներկի մեծագույն մասերում բարեկարգ դաշտային ճանապարհներ չկային, եղածներն էլ մի սարահարթից, դաշտից կամ գետահովտից մյուսն անցնելիս հանդիպում էին լեռնաշղթաների, անցնելով վերլիններին Համեմատարար Հարմար անցքերով՝ լեռնանցքերով: Հայկական լեռնաշխարհի լեռնանցքները ունեն մոտ 1200–2200 մ բարձրություն (ծովի մակերևույթից), ձմռանը ծածկվում են խոր ձյունով, և դրանց մեծագույն մասը այդ եղանակներից դառնում է բոլորովին անանցանելի:

Պատմական Հայաստանի մի զգալի մասը (Արցախ, Սյունիք, Գուգարք, Սևան, Մոզք, Ջորջորդ Հայքի որոշ չրջաններ) գրեթե գուրկ էր Հարմար ճանապարհներից: Հաղորդակցության ճանապարհներն այդ լեռնային երկրներում գլխավորապես նեղ ու փոքրիկ լեռնային կածաններն էին:

Սակայն, չնայած Հայկական լեռնաշխարհի Հաղորդակցության Համար ունե այդպիսի մեծ զոփավորություններ, արգելքներ ու որոշ անհարմարություններ, այնուամենայնիվ, այն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ Հնագույն ժամանակներից ի վեր ղեկ է կարեւոր ճանապարհ, կապող օղակը և կամուրջը Հնդկաստանի ու Պասկաստանի և Սև ու Միջերկրական ծովերի, ինչպես նաև Միջագետքի և Սև ու Կասպից ծովերի միջև: Նշված երկրների միջև առևտրային ու ապրանքափոխանակությունը կատարվել է գլխավորապես Հայաստանի վրայով: Հայաստանի մասնակցությունը միջազգային առևտրին պայմի բնույթ չունեք, նրա դերը չէր սահմանափակվում առևտրական բարավաններին սպասարկելով: Նա իր Հերթին Համաշխարհային շուկաներն էր Հանում բազմաթիվ ապրանքներ՝ ցորեն, ձի, ոչխար,

միս, ձուկ, չոր միդ, գինի, բուրբ, բամբակ, ներկեր, մետաղներ, արհեստավորական դանազան արտադրանքներ՝ մահուկ, գորգեր, զանազան գործվածքներ, պերճանքի առարկաներ և այլն: Այս Հանգամանքը, բնականաբար, խոշոր չափով դրական ազդեցություն էր թողնում տնտեսության զարգացման վրա՝ նպաստելով քաղաքների առաջադիմությանն ու աճմանը:

Մեծ էր նաև Հայկական լեռնաշխարհի ստրատեգիական-քաղաքական նշանակությունը: Այն մի բնական խոշոր միջնաբերդ էր, որն իշխող դիրք ուներ Մերձավոր Արևելքի նկատմամբ: Ոչ որ չէր կարող ապաշուկվել կերպով տիրել Միջագետքը, Պարսից ծոցը, Ասորիքը, Փոքր Ասիան՝ առանց նախօրոք Հայկական լեռնաշխարհում ամրանալու: Արածանիի և Արևմտյան Եփրատի Հովիտներին տիրելուց Հետո, չափազանց դուրին է նաև Միջերկրական ծովի կիլիկյան ափերի նվաճումը: Գլխավորապես Պատմական Հայաստանի ստրատեգիական-քաղաքական նշանակությունն էր պատճառը, որ նա, գրեթե ամբողջ պատմության ընթացքում, դարձել էր կոլաժադիկ աշխարհակալ պետությունների միջև, մի Հանգամանք, որը չառ խիստ բացասական ազդեցություն էր ունենում նրա քաղաքական անկախության և տնտեսության զարգացման վրա:

Հայաստանի ամենանշանավոր ճանապարհն այն ճանապարհն էր, որը գալիս էր Միջին Ասիայի կողմերից և Հայկական լեռնաշխարհի վրայով անցնում գետի Սև ու Միջերկրական ծովերի ափերը: Միջին Ասիայից և Կենտրոնական Ասիայից դեպի Հայաստան եկող երկու ճանապարհ կար: Դրանցից մեկը, դուրս գալով Ռորասանից, անցնում էր Կասպից ծովի Հարավային և արևմտյան ափերով, ապա Գիլան և Մազանդարան նահանգների վրայով Հանում էր Արաքսի Հովիտը: Սակայն այս ճանապարհը այնքան բարեկարգ ու բանավ չէր՝ բազմաթիվ լեռների ու հահիճների պատճառով, որոնք բնկած էին նրա տարրեր Հատվածներում: Մյուս ճանապարհը, որը դարձյալ սկիզբ էր առնում Ռորասանի Հոչակավոր Հերաթ քաղաքից, անցնում էր Ծահ-Ռուդով, Թևհրանով ու Թավրիզով և դուրս գալիս Արաքսի Հովիտը: Վերջին ճանապարհն ավելի երկար էր, բան առաջինը, սակայն Հաղորդակցության Համար ավելի Հարմար և Հանգիստ էր: Հենց այդ պատճառով, ղեռ Հնագույն ժամանակներից այն ավելի բանուկ էր և Հայտնի: Գլխավորապես այս ճանապարհով էին իրար Հետ կապվում Արևելքն ու Արևմուտքը: Սա Համաշխարհային առևտրի կարևոր ճանապարհն էր:

Հերաթից ղուրս եկող այդ ճանապարհը՝ դեպի արևմուտք անցնելով կանգ էր առնում Արարատյան նահանգում, Մասսի ստորոտների մոտ, որտեղ միանում էր Սև ծովից եկող ճանապարհներին: Միաժամանակ, եվրոպայի գանազան մասերից՝ դեպի Սև ծով էին գալիս Դանուբի, Դնեպրի և Դոնի ջրային ճանապարհները:

Մի ուրիշ մեծ ճանապարհ՝ Միջերկրական ծովի ափերից գալիս էր նույն Մասսի ստորոտները և միանում Արևելքից եկող նշված ուղուն: Միջերկրական ծովի ափերից եկող այդ ճանապարհը փյունիկեցիների առևտրական ճանապարհն էր, որը ղուրս էր գալիս Տյուրոսից և, կտրելով Սիրիայի անապատը, հասնում էր Եփրատ: Արևելք բաժանվում էր երկու հյուղի, դրանցից մեկը գնում էր դեպի Հարավ՝ Բաբելոն, իսկ մյուսը՝ դեպի Հյուսիս, Արածանի և Արաքսի Հովիտներով դեպի Փասպից ծով: Հենց այդ գծով էր Բաբելոնը կապվում Հյուսիսային երկրների հետ: Նույն այդ ճանապարհը Հարավում միանում էր Եգիպտոս գնացող ուղուն:

Հնդկաստանի և Պարսկաստանի ապրանքները եվրոպան ստանում էր այն ճանապարհով, որն անցնում էր Հայաստանի վրայով և կանգ առնում Սև ծովի ափին գտնվող այն ժամանակներում մեծ հռչակ ձևեր բերած Տրապիզոն նավահանգստային քաղաքում: Վերջինս եվրոպայում, հատկապես միջին դարերում, հայտնի էր «Մեմաքսի ճանապարհ» անունով:

Առաջավոր Ասիայի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի զարգացմանը ղուգրեթե, գնալով զարգանում և բազմանում էին նաև Համաշխարհային նշանակություն ունեցող ճանապարհները, որոնք առևտրական ու անտեսական կապերի հետ միասին ունեին նաև վարչական, քաղաքական ու ռազմական նշանակություն: Այսպես, Արևմտյան Հարստության հիմնադրումից շատ չանցած Պարսկաստանը դաժավ աշխարհակալ մեծ տերություն: Եվ Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522-484 թթ., մ. թ. ա.) արդեն պարսկական տիրապետության տակ էր գտնվում հին Հայաստանի մեծագույն մասը, այդ թվում և Հայաստանը: Իրարից բաժան և թշնամի արևելյան մեծ պետությունների միավորումը խոշոր չափով նպաստեց առևտրի և, հետևապես, առևտրական հարողակցության զարգացմանը: Աշխարհակալ մեծ պետությունը կառավարելու և նրա հեռավոր ծայրերը կենտրոնի հետ կապելու համար Արևմտյանների տիրապետության ժամանակ բացվեցին դանազան ուղղություններ՝ ձգվող ճանապարհներ: Այդ ճանապարհներից մեկը, որն անենից բարեկարգն էր ու հայտնին,

կառուցվել է Դարեհ Ա-ի ժամանակ: Նա կոչվում էր «Արքայական ճանապարհ» և ձգվում էր Պարսից ծոցից Հյուսիս գտնվող Մուզա մայրաքաղաքից մինչև Միջերկրական ծովի ափերը՝ 2500 կմ երկարությամբ: Այդ ճանապարհն իր միջին մասում՝ մոտ 320 կմ երկարությամբ, անցնում էր Հին Հայաստանի Հարավ-արևմտյան մասով: Հայաստանում այն ուներ Հարավ-արևելքից դեպի Հյուսիս-արևմուտք ուղղություն: Կտրելով Տիգրիս և Եփրատ գետերը, Արևմտյան Տիգրիսի Հովտով գալիս էր Ամիդ (Դյարբեքիր), որտեղից Արզնան գետի Հովտով մտնում էր Պարսկերդի դաշտը, իսկ այստեղից էլ՝ Մեդիսին (Մալաթիա), ապա շարունակում ընթացքը դեպի արևմուտք:

«Արքայական ճանապարհից» մի քանի հյուղեր ղուրս գալով Հայկական լեռնաշխարհի գանազան մասերից, ձգվում էին դեպի Հյուսիս և Հյուսիս-արևելք՝ մինչև Կապ-Կոհ (Կովկասյան չղթա) և Կասպից ծովի ափերը, որոնք կազմում էին Արևմտյանների տիրապետության Հյուսիսային սահմանը:

Առաջավոր Ասիայում Արևմտյանների հաջորդեցին Սելևկյանները, որոնց տիրապետության ժամանակ (IV-II դդ. մ. թ. ա.) սկսվեց տնտեսական վերելք: Մի կողմից զարգանում էր Հելլենիստական մշակույթը, որն արդյունք էր Հուճական և արևելյան մշակույթների ձուլման, իսկ մյուս կողմից՝ առևտուրը, արհեստներն ու դրանց հետ կապված տնտեսության այլ հյուղերը: Դրանց շնորհիվ, քնականաբար, կանոնավորվում և աղելի մեծ մասշտաբների էր հասնում Հաղորդակցությունը: Արևելքից Մակեդոնացին և նրա հաջորդները բարեկարգեցին և ապահովեցին եվրոպայի և Առաջավոր Ասիայի հաղորդակցությունը Միջին Ասիայի ու Հնդկաստանի հետ: Սելևկյանների օրոք առևտրի խոր ստացավ միջազգային բնույթ: Գրեթե ժամանակակիցում առևտրական խոշոր կենտրոնները դարձան Եգիպտոսում՝ Ալեքսանդրիան, իսկ Մերձավոր Արևելքում՝ Սելևկիան ու Անտիոքը: Միջազգային այդ առևտրին մասնակցում էր նաև Հայաստանը, մասնավորապես նրա Հարավ-արևմտյան մասը: Վերջինիս միջով էին անցնում միջազգային առևտրական ճանապարհները և նպաստում նրա քաղաքների ու առևտրի զարգացմանը: Սելևկյանների ժամանակ Հայաստանի այդ մասում (Ծոփքում) էին գտնվում Արտաշատը և Արևաթիղկերտ Հելլենիստական քաղաքները:

Ավելի ուշ չրճանում՝ Արտաշեսյանների տիրապետության ժամանակներում (189 թ. մ. թ. ա. մինչև 1 թ. մ. թ.) Հայաստանի հնագույն

քաղաքների՝ Վանի, Մանազկերտի, Արմավիրի, Երվանդաշատի կողքին, երկրի կենտրոնում բարձրանում են Արտաշատ, իսկ Հարավում՝ Տիգրանակերտ քաղաքները։ Վերջին երկուսը բավականին բարեկարգ ճանապարհով կապված էին իրար հետ։ Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհը կոչվում էր «Արբունական ճանապարհ»։ Բացի դրանից, Արտաշատ և Տիգրանակերտ քաղաքներից դուրս էին գալիս այլ ճանապարհներ ևս, որոնք ձգվում էին տարբեր ուղղություններով՝ Արտաշատից դեպի Սասաղ (որը գտնվում էր այժմյան Երզնկա քաղաքից հյուսիս), Արտաշատից դեպի Թավրիզ, Տիգրանակերտից դեպի Տիգրիսի հովիտը, ուր միանում էր Պարսից «Արքայական ճանապարհին» և այլն։ Այս ներքին ճանապարհների վրա ևս կառուցվեցին քաղաքներ, առևտրական նշանակություն ունեցող ավաններ և կապարաններ, օրինակ՝ Զարիշատը, Զարեհավանը, Բազավանը։

Հայկական լեռնաշխարհի ճանապարհների կենտրոնը, սիրտը ու բարձրական չրջանում Վանա լճի արևելյան ափին էին՝ կենտրոն ունենալով Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքը և Արարատյան դաշտը Արգիշտիսինիյի (Արմավիր) քաղաքով։ Իսկ հետագայում երկրի գլխավոր ճանապարհների կենտրոնն ու հանդուցակետը դարձան Արարատյան դաշտում գտնվող Արտաշատ և նրա հյուսիսային շարունակությունը կազմող Դվին մայրաքաղաքները։

VI դարում և հետագայում Դվինից դուրս էին գալիս հինգ գլխավոր ճանապարհներ, որոնք տրված և «Մզուռնափր»-ում և բավական մանրամասնությամբ նվկարագրված են Ղ. Ալիշանի մոտ⁹։

Արտաշատ-Դվինից դուրս եկող ճանապարհներն ունեին հետևյալ ուղղությունները. 1) արևմտյան, որ ձգվում էր Դվին-Վարին-Վողոնիա (այժմ՝ Շապին-Գարա-Շարա)-Ամասիա-Բյուզանդիոն ուղղությամբ, 2) Հարավ-արևմտյան՝ Դվին-Նյալա-Բդիմար-Ուռ-Կա-մասկոս, իսկ այստեղից էլ կապվում էր Երուսաղեմի և Ալեքսանդրիայի հետ, 3) հյուսիս-արևելյան, որը Հրազդան գետի հովտով ու Գեղամա ձովի (Մանա լճի) Հարավային ափերով գնում էր դեպի Տրուս գետի (Թարթուս) հովիտը և հասնում Աղվանից աշխարհի մայրաքաղաք Պարտավ, 4) Հարավարևելյան՝ Դվին-Նախճավան-Թավրիզ ուղղությամբ, Թավրիզում միանում էր այն ուղու հետ, որը տանում էր Նինվե-Մծրին-Ուռ-Հա։ Նախճավանում այդ ճանապարհից անջատվում էր մի ուրիշ գիծ, որը ձգվում էր դեպի Արդաբիլ և Պարսկաստանի հյուսիսային մասերը, 5) հյուսիսային, որը Գուգարքի վրա-

յով գնում էր Տփղիս (Թրիլիսի), իսկ այստեղից էլ՝ դեպի ավելի հյուսիս։ Տիգրիսից մի ուրիշ, ավելի բարեկարգ ճանապարհ տանում էր դեպի Պարտավ, որը մի կողմից, ինչպես տեսանք, կապված էր Դվինի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ Կասպից ծովի արևմտյան ափերի և Գերբեղի հետ։

Հիշատակված ճանապարհներից գառ, Հին Հայաստանում գործում էին տեղական բաղմամբով ճանապարհներ, որոնցով կապ էր պահպանվում տարբեր չրջանների միջև։

Առևտրի և հաղորդակցության մեջ Հայաստանն արտակարգ դեր է ունեցել մանավանդ IX դարի վերջերից մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքներն ընկած չրջանում։ Այդ ժամանակաշրջանում տարանցիկ ճանապարհներն անցնում էին Ալբարատյան աշխարհով։ Այլույժ ստևտրի շնորհիվ ոչ միայն իրենց նշանակությունը պահպանեցին Հայաստանի ավելի հին քաղաքներ Դվինը, Վանը, Նախճավանը և մյուսները, այլև առաջ եկան ու արագորեն փարթևատացան նոր քաղաքներ, ինչպիսիք են՝ Անին, Կարսը, Արծնը և ուրիշները։ Ավելի աշխուժացավ բարավանային երթևեկությունը Հին ճանապարհներով, բացվեցին նոր ճանապարհներ։

Ինչպես տեսանք, գտնվելով Արևելքի և Արևմուտքի միջև, Հայաստանը եղել է նրանց կապող օղակը։ Հայաստանի այդպիսի դիրքը նրա տնտեսության համար զրական էր այն առումով, որ սերտորեն կապվում էր համաշխարհային առևտրի հետ, որն իր հերթին նրա պատում էր ներքին առևտրի և արհեստագործության զարգացմանը։ Սակայն ճանապարհի վրա ընկած լինելը Հայաստանի համար ուներ նաև խիստ բացասական նշանակություն։ Որպես ստրատեգիական և տնտեսական խոշոր նշանակություն ունեցող երկիր և զբեմն գտնվելով աշխարհային պետությունների միջև, Հայաստանը չարունակ ոլորտ է եղել բաղմամբով պատերազմների։ Եթե դրա վրա ավելացնենք նաև այն բաղմամբով ավերիչ արշավանքները, որոնք պատմության ընթացքում տեղի են ունեցել արարների, սելջուկների և թաթար-մոնղոլների ու բյուրքական այլ ցեղերի կողմից դեպի Հայաստան, ապա հասկանալի է դառնում, թե ինչու Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհազրպական դիրքը երկրի տնտեսության զարգացման տեսանկյանից համարվում է և՛ բարենպաստ, և՛ աննպաստ։

⁹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վանանոթի, 1890, էջ 413։

**ՀԱՄԱՌՈՑ ՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱՄԻԻ
ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ՝ ՍԿՍԱԾ ԱՌԱՋԻՆ
ՀԻՇԱՏԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ ՄԻՆՁԵՎ VII ԴԱՐԸ**

**1. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՐԱՄԻԻ ԵՎ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԸ
Մ. Թ. Ա. V-ԻՑ ՄԻՆՁԵՎ Մ. Թ. 1 ԴԱՐԸ**

Հայաստան ասելով պետք է հասկանալ այն ամբողջական տարածքը, որտեղ ապրել ու իր պատմությունն է կրտսել Հայ ժողովուրդը:

IX-VI դդ. Հայաստանի տարածքի ու վարչական բաժանման մասին համառոտակի ասվեց Հին Հայաստանի ընտելություն մասին խոսելիս:

Արմենիայան Պարսկաստանի տիրապետության տակ գտնվելու ժամանակները սկսած Հայաստանի մասին մեզ են հասել Դարեհ Ա-ի (522-484) Բիսիթուի (Քիրմանշահ քաղաքի մոտ) արձանագրությունը, հույն պատմագիրները Հերոդոտի ու Քսենոփոնի գրավոր Հիշատակությունները:

Դարեհ-ի Բիսիթուի արձանագրության մեջ Հիշատակված վայրերը, որոնց մի քանիսի տեղագրությունը դեռևս չի հշտված, գտնվում էին Հայաստանի (արձանագրության մեջ՝ Արմենիա) հարավային սահմանամերձ շրջաններում, այդ պատճառով էլ այդ արձանագրությանը հնարավոր չէ որոշակի գաղափար կազմել Հայաստանի տարածքային ամբողջականության մասին: Գրեթե նույնպիսի թերություններ ունեն նաև Հերոդոտի ու Քսենոփոնի հաղորդած վկայությունները: Սակայն, այնուամենայնիվ, վերջիններիս հաղորդած տեղեկություններն անհամեմատ ավելի ամբողջական ու որոշակի են և հնարավորություն են տալիս, գոնե մոտավոր չափով, իմանալ Հայաստանի մեծությունը:

Արմենիայաների տիրապետությունը, որ Հայաստանում հաստատվել էր 519 թ., Դարեհ Ա-ի ժամանակ, չարտեսակվեց մինչև 330 թ. (մ. թ. ա.):

Դարեհ Ա թագավորի օրոք Արմենիան Պարսկաստանի կազմի մեջ մտնող բոլոր երկրները, դրանց թվում և Հայաստանը, ենթարկվեցին պետական ու վարչական վերակազմման: Դարեհ Ա-ն պարսկական ամբողջ պետությունը բաժանել էր մի շարք շրջանների՝ սատրապություններ, որոնց կառավարիչները կոչվում էին սատրապներ (աշ-

խարհապահ): Սատրապները, որոնք իրենց շրջաններում ունեին վարչական ու դատական իշխանություն և հավաքում ու Արմենիայան արքունիքն էին ուղարկում պետական հարկերը, ենթարկված էին անմիջապես Դարեհ-ի բարձրագույն իշխանությանը: Հայաստանի նախկին իշխանավորները, շնայած ենթարկվում էին սատրապներին, բայց պահպանել էին իրենց ներքին իրավունքները:

Հայկական ցեղախմբերի ընտելության շրջանները, որոնք Հերոդոտի մոտ կոչված են Արմենիա, կազմում էին Արմենիայան Պարսկաստանի երկու սատրապություններ՝ 13-րդը և 18-րդը: 13-րդ սատրապության մեջ մտնում էին Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան շրջանները՝ Արմենիան (արմենների երկիրը), Հայասա-Աղզին և նրանց հարևան մի քանի մանր ցեղերի գրավեցրած շրջանները: Արմենիան տարածվում էր Տիգրիսի վերին և Արածանի տարածքի հոսանքների շրջանում և տարածքով համընկնում էր ավելի ուշ շրջանում Մոսիք ու Աղձնիք նահանգներին («աշխարհներ»-ին): Հավանական պետք է համարել այն, որ նշված ժամանակաշրջանում Արմենիայի մեջ են մտել նաև քազմաթիվ այլ վայրեր Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական մասերից:

Հերոդոտի Հիշատակության համաձայն՝ Արմենիան իր արևմուտյան սահմանը կազմող Եփրատ գետից սկսած դեպի հարավ-արևելք, Պարսից «Արքայական ճանապարհի» ուղղությամբ տարածվում էր 56,6 փարսախ (մոտ 320 կմ): Եթե նույն չափով նա տարածվում էր նաև արևելյան ուղղությամբ, իսկ դա շատ հավանական է, ապա արևելյան սահմանը Արածանի ուղղությամբ հասել է Վանա լճի ավազանը՝ իր մեջ ամփոփելով հետագայի Տուրքերի մեծ մասը:

Արմենների երկրից անմիջապես հյուսիս տարածվում էր Հայասան: Հյուսիսային կողմից նրա սահմանը կազմում էր Պոնտական լեռնաշղթան:

Արմենիայից և Հայաստանից բացի Արմենիայան Պարսկաստանի 13-րդ սատրապության մեջ էին մտնում նաև Հայաստանի հյուսիս՝ մինչև Պոնտական ծով (Սև ծով) ընկած շրջանները:

18-րդ սատրապությունը, դարձյալ Հերոդոտի վկայությամբ, կազմված էր մատինների, սասպերների և պարոզների երկրներից:

Ջափազանց հետաքրքրական է, իհարկե, իմանալ 18-րդ սատրապության ճշգրիտ սահմանները, սակայն փաստերի բացակայության պատճառով առայժմ զրկված ենք այդ հնարավորությունից: Ընդհանուր ձևով կարելի է ասել, որ մատիններն ապրում էին Վանա և Ուրմիա լճերի միջև, պարոզները՝ Վանա լճի ավազանում, Արարատ-

յան դաշտում և դրանից արևելք, իսկ սասպելյոները՝ Սպերի և Տալբի կողմերում:

Արմենեյան Պարսկաստանի տիրապետության ժամանակաշրջանի Հայաստանի մասին ամենակարևոր աղբյուրը Քսենոփոնի «Անաբազիս» աշխատությունն է, որի մեջ քաղական մանրամասնություններ նկարագրված է Քսենոփոնի և 10000 Հույն զորքի վերադարձը Հայաստանի ու Տրապիզոնի վրայով ղեկավարելու հունաստան: Այդ նահանջը տեղի է ունեցել 401-400 թթ. (մ. թ. ա.): Հայաստանի մասին Քսենոփոնի Հաղորդած տեղեկությունները արժանահավատ են, որովհետև նա ինքն անձամբ եղել է Հայաստանում և նկարագրել է իրեն տեսնածը: Միանգամայն հասկանալի է, որ Քսենոփոնի տեղեկությունները վերաբերում են Հայաստանի (Արմենիայի) այն մասերին, որտեղով նա անցել է Հույն զորքերի հետ:

Նրա Հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա հնարավոր է դատել, որտեղ ոչ միայն զուտ պատմական մի շարք հարցերի մասին, այլև շատ թե քիչ որոշակի գաղափար կազմել այն ժամանակի Հայաստանի տարածքի և վարչական բաժանման վերաբերյալ:

Քսենոփոնի հիշատակության համաձայն՝ Արմենիան իր ժամանակներում վարչականորեն բաժանված էր երկու մասի՝ Արևելյան Արմենիայի և Արևմտյան Արմենիայի: Դրանցից յուրաքանչյուրը կազմում էր մի-մի սատրապություն և մտնում էր Արմենիայան Պարսկաստանի կազմի մեջ: Ե. Ագոնցի կարծիքով Քսենոփոնի հիշատակած Արմենիայի (Հայաստան) Արևելյան և Արևմտյան մասերը համապատասխանում են նույն Արմենիայան ժամանակաշրջանի վերոհիշյալ 18-րդ և 13-րդ սատրապություններին¹⁰, որոնք հիշատակված են Հերոդոտի կողմից: Իսկ դրանից երևում է, որ Հերոդոտի ժամանակ 18-րդ սատրապության մեջ Հայացան պրոնցեր շատ խորն էր գնացել, և այդ է պատճառը, որ Հերոդոտից հետո շատ չանցած Քսենոփոնի արդեն 18-րդ սատրապությունը հիշատակում է ոչ որպես սասպելյոների, մասիոնների և պարոդների երկիր, այլ Արևելյան Արմենիա (Արևելյան Հայաստան):

Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (VI դարի վերջերից մինչև II դարի սկզբները մ. թ. ա.), Հայաստանի մի մասը ենթարկված էր Սելևկյան թագավորներին: Հայաստանը այդ ժամանակ թաղկացած էր երեք հիմնական մասերից՝ Փոքր Հայք, Մոփր և Մեծ Հայք: Մրանցից Փոքր Հայքը և Մեծ Հայքի հյուսիսային մասը ինքնուրույն էին ու կառավարվում էին տեղական թագավորներին

կողմից: Պատմագիտական և հնագիտական վերջին ուսումնասիրությունների արդյունքները ցույց են տալիս, որ Մեծ Հայքում իշխում էին երվանդունի թագավորներ: Երվանդունիներն Արարատյան դաշտում կառուցել էին մի քանի բերդեր և քաղաքներ, որոնց մեջ ամենանշանավորներն էին Երվանդաշատ քաղաքը և Երվանդակերտ ամրոց բերդը:

Սելևկյան շրջանում Մոփրը կազմված էր Արևմտյան Տիգրիսի վերին հոսանքի և ստորին Արածանիի վրա ընկած շրջաններից: Նա Մեծ Հայքին միացվեց քաղական ու՝ Տիգրան Բ-ի օրոք:

Մեծ Հայքը, ինչպես և Հայկական մյուս երկրները՝ Մոփրն ու Փոքր Հայքը, տարբեր ժամանակներում ունեցել են տարբեր տարածություն: Գերմանացի Հայագետ Հյուբշմանը, Հենդլիով Ստրաբոնի վկայությունների վրա, ենթադրում է, որ Սելևկյան շրջանում բուն Հայաստանը (Հայկական բոլոր երկրները՝ առանց Փոքր Հայքի) իր մեջ էր ընդգրկում հետագա 15 նահանգներից հազիվ չորսը՝ «Ջորդոզ Հայքը, Աղձիքը, Տուրքոբեքանը և Այրարատը»¹¹: Սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում Հյուբշմանի նշած նահանգներից բացի, Մեծ Հայքի մասերն են կազմել նաև Վանա լճից հարավ գտնվող Մոկաց աշխարհն ու Ռշտունիքը, ինչպես և լճից հարավ-արևելք ընկած քաղաքային շրջաններ:

Բացի դրանից, պետք է նշել, որ հետագայում Մեծ Հայքին միացած Բարձր Հայք նահանգի արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան մեծագույն մասը նա Հայկական էր և Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում մտնում էր Փոքր Հայքի մեջ:

Փոքր Հայքը Սելևկյանների ժամանակաշրջանում ուներ ավելի մեծ տարածք, քան II դարից (մ. թ. ա.) մինչև III դարը (մ. թ.) ընկած շրջանում: Այդ ժամանակաշրջանում, բացի Հայիս և Գալլ գետերի ավազաններից, Փոքր Հայքի մեջ էր մտնում նաև հետագայում Բարձր Հայք կոչվող նահանգի մեծագույն մասը, որը, սակայն, Արտաշես Ա-ն (II դ. մ. թ. ա.) միացրեց Մեծ Հայքին, և այնուհետև այն մնաց որպես Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող մի շրջան:

Սելևկյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Մոփրում զարգանում է տնտեսությունն ու մշակույթը: Հասարակության դասակարգային շերտավորումն այդ հիման վրա կազմվել է խորանում: Հայ ժողովուրդը սկսում է ամեն մի

¹¹ Տե՛ս Հ. Կիլեման, Հին Հայոց տեղիչ անուններ, Թարգմ. Պիլեդիկյանի, Վիեննա, 1907, է. 16:

¹⁰ Տե՛ս Է. Ագոնց, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 390:

առիճ՝ օգտագործել ինքնուրույն պետականություն ձևեր ընդելու համար: Շատ չանցած, Հայկական ինքնուրույն պետականությունը դառնում է պատմական իրողություն:

Երրորդ դարի ընթացքում Մեքենյան պետությունը մշտական պատերազմների, ապստամբությունների և իշխող վերնախավի ներքին երկպառակությունների պատճառով հետզհետե թուլանում է: Ներքին աշխարհակա պետությունից աստիճանաբար անջատվում են նորանոր երկրներ:

190 թ. (մ. թ. ա.) Մագնեզիայի մոտ Հռոմի կողմից սեղեկյան թագավոր Անտիոքոս Մեծի կրած ծանր պարտությունից օգտվելով իրենց անկախ Հայտարարեցին Մեծ Հայքի Արտաշես և Մովսիս Զարեհ կառավարիչները: Կազմվեցին Մեծ Հայքի և Մովսիսի պետությունները:

Փոքր Հայքը դրանցից էլ դեռ շատ առաջ էր ձևեր ընդել ինքնուրույն պետականություն:

Մեծ Հայքի և Մովսիսի Հայկական թագավորությունների զրափած տարածքների ու դրանց ընդարձակման մասին ռափականաչափ լավ դադափար ենթ կազմում Ասորաթոնի վկայությունների հիման վրա:

Նրա վկայությունից երևում է, որ Մեծ Հայքի Արտաշես թագավորը իր պետությանն էր միացրել Կասպյան երկիրը (Փայտակարանը), Վասպուրականը (Ասորաթոնի մոտ՝ Բասորապեղա), Փափնիսիսը (Պ), որը մի քանի ուսումնասիրողների մոտ նույնացվում է Մյունիսի հետ, Պարսպորենի լեռնալանջերը՝ Տայքը, Ռորանեն, Գուգարը (Գուգարեն), Գարեթ գավառը (Գարենիս), Գերջանը (Գերսենի)՝ Կարինից արևմուտք, և Տոփքը (Գորգիաց լեռներից Հարավ): Իսկ Մովսիսի թագավոր Զարեհը զրափել էր Անտիոքիսի կողմերը գտնվող երկիրը և Եփեսոսից գավառը, որն այդ ժամանակներում ավելի մեծ տարածք էր զրափում, քան հետագա դարերում:

Այսպիսով, այսրերադան Հայաստանը, այսինքն Մեծ Հայքն ու Մովսիսը, Արտաշես Ա-ի (189-160 թթ. մ. թ. ա.) և Զարեհի օրոք իրենց մեջ ընդգրկում էին Փայտակարանը, Մյունիսը, Վասպուրականը, Այրարատը, Գուգարը, Տայքը, Բարձր Հայքի մեծ մասը, Տուրքերենը, Զորրորդ Հայքը, Աղձնիքը, Մոկը, Կորձեքի մեծագույն մասը և թերևս նաև Ռաթին ու Արցախը, այսինքն ավելի ուշ չրջանի՝ Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանի Հայկական պետության 15 նահանգներից 14-ը:

Ասորաթոնը Հաղորդում է նաև, որ ընդլայնված Հայաստանում բնակությունը խոսում էր մի լեզվով՝ Հայերենով:

Նույն այս երկրորդ դարում (մ. թ. ա.), Մեծ Հայքից ու Մովսիսից քաղի, ընդարձակվել էր նաև Եփեսոսից արևմուտք տարածվող Փոքր Հայքը, որը նվաճել էր Պարսպայան (Պարսպարեն) լեռների արևմտյան լեռնալանջերն ու Պոնտոսի չյուսիս-արևելյան ծովափնյա չրջանները:

Հայկական այդ երեք թագավորությունների մեջ՝ ամենաբնագրաձևը և զրեղը Արտաշես Ա-ի թագավորությունն էր՝ Մեծ Հայքը:

Մեծ Հայքի մասին պատմագիրները մանրամասն տեղեկություններ են Հաղորդում սկսած Տիգրան Բ-ի (95-56 թթ. մ. թ. ա.) ժամանակներից:

Տիգրան Բ-ն, գահ բարձրանալուց անմիջապես հետո, վերադրափում է պատանդությունից ազատվելու համար Պարսկաստանին դիջած 70 հովիտները, որոնք գտնվում էին Ասորպատականի կողմերում և Մեծ Հայքին էին միացված դեռևս Արտաշես Ա-ի օրոք: Այդ 70 հովիտները, ուսումնասիրողների մեծ մասի կարծիքով, տարածքով համարվում էին հետագայում Պարսկահայք կոչված նահանգին: Տիգրանն այնուհետև (մոտավորապես 94 թվին մ. թ. ա.) Մեծ Հայքին է միացնում Մովսիսը, որը նրա կազմի մեջ մնաց նաև հետագա դարերի ընթացքում:

Մովսիսի միացումից հետո Տիգրան Բ-ի ընդարձակ թագավորությունը արևմուտքում, քաղի Պոնտոսից, անմիջապես սահմանակից դարձավ նաև Կասպագոփկիային: Մովսիսի միացումից շատ շանցած, և գուցե դրանից էլ առաջ, Տիգրան Բ-ն Մեծ Հայքին միացրեց նաև Փոքր Հայքի արևելյան չրջանները, որոնք կազմեցին Կարեյն աշխարհի (հետագայում՝ Բարձր Հայք) մասերը: Հարավային կողմերում նա Հայկական պետությանը միացրեց Կորգիաց աշխարհը:

Տիգրանի նվաճած այդ երկրները այնուհետև կազմեցին Հայկական պետության մասերը: Իսկ Տիգրանի մյուս պատերազմներով ձևեր ընրած երկրները՝ Ասորպատականը, Մեծ Մեղիան, Ագիարենը, Սարենը, Միզգոնիան, Կոմացենը, Ասորիքը և մյուսները շատ կարճ ժամանակ մնացին Հայկական պետության կազմում: Երբ նվաճված երկրներն անջատվեցին Տիգրանի պետությունից, իսկ այ տեղի ունեցավ Պոմպեոսի արշավանքից հետո (65 թ. մ. թ. ա.), Հայաստանի քաղաքական սահմանները զրեթե համրեկան Հայկական լեռնաշխարհի սահմանների հետ: Այնպես որ Հին Հայաստան կամ Հայագիտության մեջ համայնակի զործածվող Հայտնական Հայաստան ստեղծվ պետք է հասկանալ ոչ թե Տիգրան Բ-ի աշխարհակա պե-

տալիսյան, այլ Արտաշես Ա-ի օրոք եղած Մեն Հայքը և Տիգրանի ժամանակ նրան միացված Մոփքը, Փոքր Հայքի արևելյան մասը, Կորդուքը և Նոր Եփրատկանը, որն ավելի ուշ կոչվում էր Պարսկահայքը: Հին Հայաստանն այդպիսի տարածքով, բացի Հյուսիս-արևելյան և Հյուսիսային մասերում եղած շեղումների, հիմնականում համընկնում էր Հայկական լեռնաշխարհին և ուներ հետևյալ սահմանները, Հյուսիսում նրա սահմանը կազմում էր Կուր գետը, Հարավում՝ Կորդվաջ և Մասիսա լեռները, արևմուտքում՝ Եփրատ գետը, իսկ արևելքում՝ Կասպիանի լիճն ու նրանից Հյուսիս-արևելք ձգվող լեռնաշղթան: Տիգրան Բ-ի ժամանակներից սկսած նշված սահմաններում ամփոփված երկիրը Հայտնի է դարձել Մեն Հայք կամ Հայաստան անունով: Եվ չնայած հետագա դարերում համայնակի փոփոխություններ են կրել նրա սահմանները՝ մերթ չնդացել, մերթ լայնացել, մերթ էլ վարչական-քաղաքական տեսակետից երկիրը բաժանվել է տարրեր պետությունների միջև, այնուամենայնիվ, աշխարհագիրների և պատմաբանների մոտ Հայաստան և կոչվել վերը հիշված տարածքային ամբողջականությունը: Թե որքանով է աշխարհագրական այդ հասկացությունը համապատասխանում պատմական իրողությունը, կրտսենները հետո՝ հարմար առիթով:

Սկզբնականների և Արտաշեսյանների տիրապետության շրջանում Հայաստանը գտնվում էր մի շարք երկրների միջև: Այդ երկրներից էին Վիրքը, Աղվանքը, Ասորպատականը, Պարթևական թագավորությունը, Կապադոկիան, Պոնտոսը և Տիգրիսի վերին հոսանքում և Հյուսիսային Միջագետքում ընկած Աղիարենի, Միդյոնիայի (Մծրին կենտրոնով) և Սորենի (Եղեսիա կենտրոնով) փոքրիկ թագավորությունները, որոնք մեծ մասամբ ենթակա էին պարթևներին: Հայաստանն այդ շարքանների հետ ուներ տնտեսական և մշակութային ամուր կապեր:

Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում Հայկական պետությունը վարչական տեսակետից բաժանված էր երկու խոշոր մասերի՝ ներքին զավառների և արտաքին երկրների: Արտաքինի մեծ մասում էին Արգիստանի (Մծրինի չրվակայքը), Կորդուքի, Նոր Եփրատկանի, Գուգարքի, Մոփքի և Աղձնիքի թղելությունները, որոնք Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև կնքված 65 թ. (մ. թ. ա.) դաշնագրով մնացին Հայկական պետության կազմում: Բղելությունները կիսանկախ էին և փաստական կախում ունեին Հայ թագավորներից: Բղելությունների փաստական կարևոր ծառայությունը Հայոց թագավորներին

այն էր, որ նրանցից յուրաքանչյուրն իր կողմում պաշտպանում էր Հայկական պետության սահմանները: Այդ պատճառով էլ թղելությունները կոչվում էին նաև «կողմնակալություն» կամ «սահմանակալություն»: Բղելները արքունիքում ավելի բարձր դիրք ունեին, քան երկրի ներսի Հողատեր ազնվականները: Բղելյան պաշտոնը բոլոր տեղերում ժառանգական էր, քաջատուխյանը Տիգրան Բ-ի օրոք Աղձնիքի թղելյան պաշտոնի, որը վարում էր Թագավորի մերձավորներից մեկը: Այդ էլ այն պատճառով, որ Աղձնիքը, Տիգրանակերտ մայրաքաղաքով հանդերձ, պատկանում էր արքունական տանը:

Մի փոքր այլ էր պետության ներքին շրջանների վարչական միջակը: Կենտրոնական զավառներում կառավարիչներ նշանակում էր Թագավորը: Կառավարիչներ էին նշանակվում արդեն ընդարձակ Հողային կալվածքներ ձեռք բերած ազնվականներից: Նրանք, չնայած ձեռք էին բերել թավականաչափ կալվածատիրական իրավունքներ, ժառանգաբար իրավունք չուներին կառավարի տվյալ զավառը կամ շրջանը: Թագավորը «աշխարհներում» ու զավառներում կառավարիչ էր նշանակում ամենաազնվեցիկ Հողատիրական տոհմի ալֆազին՝ տալով նրան «նահապետ», «տանուտեր» տիտղոսը: Նրանք հիմնականում զինվորական վերնախավի ներկայացուցիչներ էին:

Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակաշրջանի երկրի ներքին զավառների վարչական բաժանման մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ: Այդ պատճառով էլ առաջին հնարավոր չէ տալ վարչական բաժանման լրակատար և վերջնական պատկերը: Ակազ. Հ. Մանանդյանը հավանական համարելով, որ Հին Հայաստանը ղեկուս Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանում «ունեցել է ֆեոդալական կազմակերպություն (տնտեսամիկ)»՝ Թ. Հ.) հատուկ առջինը և առանձին «խմբերը», գտնում է, որ երկիրը այդ ժամանակ մասնատված էր բազմաթիվ շրջանների, որոնց մեջ, նրա կարծիքով, «հավանորեն տնտեսապես և քաղաքականապես գերակշռող» ղեր է կատարել «կալվածատեր ազնվականությունը»¹²:

Հռոմեական աշխարհագիր Պլինիոս Ավագի վկայությամբ Հայաստանը նրա ժամանակ (23-79) բաժանված էր 120 շրջանների, որոնց նա անվանում էր ստրատեգիաներ (բառացի՝ «գործավարություններ»): Ուսումնասիրողների կարծիքով այդ շրջանների մեծագույն մասը գոյություն ուներ ղեկուս Տիգրան Բ-ի օրոք:

¹² Հ. Մանանդյան, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934, էջ 248-251: **Н. АЛЛОЭ**, Армения в эпоху Юстиниана, էջ 392:

Հայանական պետք է Համարել այն, որ Արտաշեսյանների թագավորության ժամանակաշրջանում, հատկապես Տիգրանի օրոք, վարչական շրջանները հիմնականում Համապատասխանում էին ռազմականին: Արտաշեսյանների ժամանակ Հայաստանն ուներ երկու մայրաքաղաք՝ Արտաշատը, որը կառուցվել էր Արտաշես Ա-ի օրոք (մոտավորապես մ. թ. ա. 166 թ.) և Տիգրանակերտը՝ Հիմնադրված Տիգրան Բ-ի օրոք (մ. թ. ա. 77 թ.):

2. ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԵՐԱՄՔԸ ԵՎ ՎԱՐՁԱՎՈՐԱԲԱԺԱՆՈՒՄԸ
I ԳԱՐԻ ԿԵՍԻՏ ՄԻՆԶԵՎ VII ԳԱՐԻ ԿԵՍԸ (Մ. Թ.)

Հայկական պետության տարածքի մասին ավելի մանրամասն տեղեկություններ ունենք Արշակունիների թագավորության շրջանից (66–429 թթ. մ. թ. ա.): Այսպես, պատմագիրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ այդ ժամանակաշրջանում Հայկական պետության սահմանը հարավ-արևելքում հասնում էր Զինթա ամրոցին (այժմյան Քելիֆինի լեռնանցքի շրջանում) և Ատրպատականի Գանձակ քաղաքին (Մարաղայից հարավ): Հարավում Հայկական պետության սահմանը նույն ժամանակաշրջանում հասնում էր Կորդվաց լեռներից և Արևմտյան Տիգրիսին, հյուսիսում՝ Գուր գետին, արևմուտքում՝ Եփրատին, իսկ արևելքում՝ Կասպից ծովին:

Նշված սահմաններում ամփոփված երկրում բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը: Բայց, մանավանդ մայրամասային շրջաններում հայերի հետ միասին ապրում էին նաև այլ ժողովուրդներ՝ կորդվացիներ, մարեր, աղվաններ, վրացիներ, հույներ, ասորիներ, կասպադովկիացիներ և այլք: Այնպես որ Արշակունիների շրջանում հայ ժողովրդի էթնիկական սահմանները միայն մոտավոր չափով էին համընկնում պետական սահմանների հետ: Եթե հարավ-արևելքում և արևելքում Հայկական պետության սահմաններն ավելի ընդարձակ էին էթնիկականից, ապա արևմուտքում միշտ հակառակն էր. այստեղ Հայկական պետության սահմանն անցնում էր Եփրատ գետով. մինչդեռ ամբողջ Փոքր Հայքը, որի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին հայերը, տարածվում էր Եփրատ գետից արևմուտք: Դեռ ավելին, մի քիչ ավելի ուշ՝ VI դարում Հայկական տարրը ձգվում է դեպի արևմուտք այն աստիճան, որ Համարյա ամբողջ Կասպադովկիայում ձևորեն է ընկնում քաղաքական գերակշռություն, որով մասնավորապես և պայմանավորված էր Հուստինիանոսի ժամանակաշրջանում (527–565) կատարված նոր վարչական բաժանումը Փոքր Ասիայի արևելյան մասում:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում Հայկական պետության՝ վերը նշված քաղաքական սահմանները գրեթե մնացել էին անփոփոխ: Նշված սահմանները Արշակունիների Հայկական պետության առավելագույն սահմաններն էին: Հայկական ծայրամասային նահանգները՝ Աղձնիքը, Կորդուքը, Արցախը, Ռուդը, Փուգարը, երբեմն դուրս էին մնում Հայկական պետության շրջանակներից, բայց հետո նորից միացվում էին Հայկական պետությանը: Բացի այդ, Հռոմն ու Պարսկաստանը ևս ժամանակավորապես իրենց ձեռքն էին գցում Հայաստանի մեծ մտնող զանազան շրջաններ, որոնք տարածվում էին հարավ-արևելքում, հարավում և հարավ-արևմուտքում: Սակայն մինչև չորրորդ դարի երկրորդ կեսը Հայկական զորքի ուժով այդ շրջանները նորից միացվում էին Հայաստանին:

Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում Հայկական պետության հիմնական մայրաքաղաքներն էին Արտաշատը և Վաղարշապատը:

Երկարաձիգ պատերազմները Հռոմի և Սասանյան Պարսկաստանի միջև վերջացան նրանով, որ IV դարի վերջերին Հայաստանը բաժանվեց այդ երկու տերությունների միջև: Պայմանագրային համաձայնությունը, որ կայացավ 387 թ., ուժի մեջ մնաց մինչև 591 թ.:

Պարսկաստանի և Հռոմի միջև կնքված հատուկ պայմանագրով Հայաստանի մայրամասային նահանգները՝ Մոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը, Նոր Շիրակը (Պարսկահայքը), Բաղասական աշխարհը (Փայտականը), Արցախը, Ռուդը և Փուգարը համարվեցին Հայաստանից անջատված և մտցվեցին այդ պետությունների կազմի մեջ: Հայաստանի կազմում մնում էին միայն կենտրոնական նահանգները, որոնք բաժանվեցին Հիշյալ պետությունների միջև: Հայաստանի խոշորագույն մասը՝ ¹/₅-ը, անցավ պարսիկներին, իսկ ¹/₅-ը՝ Հռոմեացիներին:

Այդ բաժանումից հետո, որը պատմության մեջ հայտնի է Հայաստանի առաջին քաղաքական բաժանում անունով, այլևս Մեծ Հայքն ամբողջությամբ ընդգրկող մի միասնական Հայկական թագավորություն չստեղծվեց:

Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերի բաժանումը ոչ միայն ստեղծեց տերիտորիալ տարածքային իմաստ ուներ, այլև քաղաքական, նույնիսկ մշակութային: Թև՝ պարսիկները և թև՝ հուղապական Հռոմեացիները ամենազանազան եղանակներով ազդում էին Հայ ժողովրդի ներքին կյանքի վրա, իհարկե, քաղաքական իմաստով:

387 Թ. բաժանմամբ Հայաստանում Հոռոմի ու Պարսկաստանի միջև սահմանն անցնում էր Մծրին-Կարին (այժմ՝ Էրզրում) գծով:

Այդ գծի ուղղությունը ի՞նչ՝ Հոռոմեացիների և ի՞նչ՝ պարսկական մասուն կային և կառուցվեցին մի շարք բերդաքաղաքներ ու բերդեր: Այսպես, սահմանի Հարավային ծայրակետ Մծրինը, որն ամրացված քաղաք էր, գտնվում էր պարսկական բաժնում: Նրա դիմաց, դեպի Հյուսիս տարածվող Դարս չրջանում գտնվում էր Հոռոմեական Դարս կամ Անաստասուպոլիս ամուր քաղաքը (այժմյան Կարադարա փոքրիկ դուղի մոտ):

Ավելի Հյուսիս, սահմանային Նիմֆիոս (այժմ՝ Բախման-սու) գետի աջ կողմում, Հոռոմեական մասում գտնվում էր Մարտիրոսապոլիս (Տիգրանակերտ) քաղաքը: Գետի ձախ ափին տարածվում էր պարսկական Արգանան Հարուստ չրջանը՝ Արզն քաղաքով: Բացի դրանից, Մարտիրոսապոլիսի ուղիղ դիմաց, պարսկական մասում, Ակրա լեռան վրա գտնվում էր Ակրա ամրոցը (այժմ՝ Անուշիրվանկայա): Ակրայից ոչ այնքան Հեռու գոյություն ունեին պարսկական սահմանազխային ևս երկու բերդեր՝ Ափումը և Նյոմարը կամ Քոյմարը: Հենց պարսկական այդ բերդերի (Ակրայի, Ափումի և Նյոմարի) զբաղման համար էին պայքարում Հոռոմեական զորքերը VI դարի վերջերին ծագած երկարատև պատերազմների ընթացքում:

Պարսկական Ակրա, Ափում և Նյոմար բերդերի դիմաց կանգնած էին Հոռոմեական ամրացված բերդերը: Այսպես, քաջի Մարտիրոսապոլիսի և դրանից Հյուսիս գտնվող Աթինայի բերդից գոյություն ունեւր և Փիս բերդը, որը գտնվում էր Մարտիրոսապոլիսից 35 կմ հեռավորության վրա: Փիսից դեպի արևմուտք, 8-10 կմ հեռավորությամբ գտնվում էին Կլեսուրի երկու լեռնանցքները՝ մեկը մյուսին շատ մոտ: Այս կողմում պարսկական մասից դեպի Հոռոմեական կարելի էր անցնել միայն այդ երկու լեռնանցքներով, այլ ճանապարհ չգոյություն ուներ: Մեկը Հասած տեղեկությունների համաձայն՝ Հետագայում Հուստինիանոս կայսեր օրոք ավելի ամրացվեցին ստրատեգիական բացառիկ նշանակություն ունեցող Փիս բերդն ու Կլեսուրի լեռնանցքները:

Փիսից Հյուսիս լայնական ուղղությամբ տարածվում էր Հայկական Տավրոսը:

Հայկական Տավրոսից Հյուսիս, Արածանիի Հովտում սահմանն ուղղված էր դեպի Թևոդոսուպոլիս (Կարին): Այս չրջանում Հոռոմեական տիրապետությունը պարսկականին Հեռ չիվում էր Հայտյանը և Ուրդայան գավառներում՝ Կիթաոիճ և Արտայան (կամ Արտալեսոն) բերդերի ամրացված գծով: Կիթաոիճ գտնվում էր Հայտյանը գա-

վառում և մինչև Հուստինիանոս կայսրը մի անշուք դուր չէր: Հուստինիանոսն այստեղ կառուցեց ամուր բերդ՝ արհեստական ջրամբար-խրամատներով, այն դարձնելով Հայտյանը գավառամասում պաշտպանության հենակետ: Նույնպիսի դեր էր կատարում Արտալեսուր Ուրդայան գավառում:

Թևոդոսուպոլիսի կողմերում երկու պետությունների սահմանը այնքան էլ որոշակի չէր:

Թևոդոսուպոլիսը գտնվում էր Հոռոմեական մասում: Նա ուղղակի սահմանի վրա չէր, այլ մի փոքր արևմուտք: Այս մասում անմիջական սահմանի վրա գտնվում էր Դու զուղը, իսկ դեպի Հյուսիս, այժմյան Կանդիլ լեռան մոտերքում՝ Մադիկ պուլը:

Ի Հակադրություն Թևոդոսուպոլիսի, պարսկական մասում գտնվում էր Բոլ կամ Բոլ բերդը, որը բավականաչափ մեծ դեր խաղաց VI դարի պարսկահոռոմեական պատերազմների ժամանակ: Բոլ բերդի տեղը ճշգրիտ չի որոշված: Սովորաբար այդ բերդը տեղադրում են այժմյան Հասան-կալա քաղաքի տեղը: Աղոնցի կարծիքով Բոլ բերդի ավերակները պետք է որոնել Կարգարաքար լեռների չրջանում գոյություն ունեցող Բուա-կալա ամրոցի մոտերքում:

Ուրեմն այսպես, Հայաստանի՝ 387 Թ. առաջին բաժանման գծի ուղղությամբ Հոռոմեական մասում գտնվում էին Անաստասուպոլիս (Դարս), Մարտիրոսապոլիս (Տիգրանակերտ), Աթինայ, Փիս, երկու Կլեսուրներ, Կիթաոիճ, Արտայան և Թևոդոսուպոլիս (Կարին) ամրացված կետերը, իսկ պարսկական մասում՝ Մծրին, Արզն, Ակրա, Ափում, Նյոմար և Բոլ բերդերը:

Երկու պետությունների միջև եղած սահմանն անցնում էր հետևյալ բնագծերով (Հարավից-Հյուսիս)՝ Մծրին-Իլիջայի լեռներ-Քաղդիղ գետ-Մերոկի լեռներ-Դևեքոյնի և Կարգարաքարի լեռներ-Կանդիլ լեռներ, դեպի Հյուսիս-արևմուտք՝ մինչև Սև ծովի մոտերքը:

Նկարագրված գծից արևելք ընկած էր Հայաստանի՝ Սասանյան Պարսկաստանին անցած մասը, որը Հայտին է Արևելյան Հայաստան անունով, իսկ գծից արևմուտք Հոռոմեական մասն էր՝ Արևմտյան Հայաստանը:

Արևմտյան Հայաստան

Արևմտյան Հայաստանը տարածքով և ժողովրդի կազմով ներկայացնում էր մի ամբողջություն, այնտեղ գերազանցապես ապրում էին Հայեր: Սակայն Հոռոմեական կայսրության կողմից գրավվելու ժամանակի և նրանից ունեցած կախվածության աստիճանի տեսակետից այնտեղ չգոյություն ունեին երեք կարգի վարչական միավորներ՝ ինքնավար նա-

խաղաղություններ կամ Մատրապական Հայաստան, Ներքին և Փոքր Հայքներ:

ա) **Ռքնավար նախարարություններ** կամ **Մատրապական Հայաստան**.— Ռքնավար նախարարությունները գրավում էին Արածանիի ստորին և Արևոսյան Տիգրիսի վերին հոսանքների վրա բնկած շրջանները: Դրանք թվով վեց էին՝ Մեծ Տոփքը, Անգեղատունը, Ան-ձիսը, Շահունյաց Մոփքը, Հաշոյանքը և Բալահովիտը: Նախարարությունների տարածքը ավելի հին ժամանակներում կազմում էր Տոփքի թագավորությունը:

Ռքնավար նախարարություններում, ինչպես Հենց անունը ցույց է տալիս, Հայ նախարարները ներքին կյանքում ունեին ինքնուրույնություն, սակայն քաղաքական գործերում ենթարկված էին Հռոմին և որոշ չափով վերահսկողության տակ էին իրենց ներքին գործերում: Այդ տարածքը Հռոմը գավթել էր մոտավորապես 374 թվականին, Պապ թագավորի սպանությունից հետո:

բ) **Ներքին Հայք**.— Սա Հռոմեացիների, ապա բյուզանդացիների մոտ կոչվել է նաև Հայք»:

Ներքին Հայքը կազմված էր Եփրատի վերին հոսանքում բնկած գավառներից, որոնք թվով տասնմեկ էին՝ Ռորձյան, Պաղնատուն, Մեծուր, Դարանաղի, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերձան, Կարին, Շահաղունք, Սպեր և Աղոտն (վերջինս, որի աշխարհագրական դիրքը մեզ Համար դեռևս մնում է անհայտ, հիշատակված է միայն «Ալիար-Հացուց»-ի մեջ): Ներքին Հայքը իր տարածքով համընկնում էր «Աշխարհացույց»-ի մեջ նկարագրված Բարձր Հայքի (Կարնո կամիր) հետ:

Ներքին Հայքը Հռոմի կողմից գավթվել էր 387 թ. բաժանման ժամանակ:

գ) **Փոքր Հայք**.— Փոքր Հայքը կազմում էր Հնագույն Հայաստանի երկրի մասը: Այս երկիրը Հայկական էր և բնկած էր Եփրատից արևմուտք: Սելևկյանների տիրապետության քայքայման ժամանակ առաջինը Փոքր Հայքն էր, որը դեռ չարտեց օտար լուծը և ստեղծեց իր Հայկական անկախ պետությունը: Փոքր Հայքի թագավորության տիրապետության տակ էին գտնվում նաև Հարևան խալդայների և տիրաբնեների երկրները, այնպես որ նրա սահմանները հյուսիսում հասնում էին Տրապիզոն և Փոտնակիա նախահանգիստները: Բայց Փոքր Հայքի անկախությունը երկար չտևեց: Միջնորատ Եվպատորը 112 թ. (մ. թ. ա.) գրավում է այն և միացնում Պոնտական թագավորությանը: Այնուհետև, 66 թ. (մ. թ. ա.) Հռոմեական զորավար Պոմպեոսը, Պոնտոսի հետ միասին, գրավում է նաև Փոքր Հայքը և դարձնում

Հռոմեական կայսրությանը ենթակա շրջան: Սկզբում այն անմիջապես չմիացվեց Հռոմին, այլ դարձավ Հռոմի ձեռքին նվիրատվության առարկա, որը տրվում էր այս կամ այն վասալ երկրին՝ Հռոմի նկատմամբ ունեցած Հավատարմության և կատարած ծառայությունների համար:

Փոքր Հայքն անմիջականորեն Հռոմեական կայսրությանն է միացվում I դարի (մ. թ.) երկրորդ կեսում:

Հայ պատմագիրների մոտ չափազանց բիշ և աղտոտ են Փոքր Հայքի մասին եղած տեղեկությունները: Նրա դերը որոշ չափով անտեսված է նաև Հայագիտական մի շարք ուսումնասիրությունների մեջ: Հայ ժողովրդի պատմությունը առանց Փոքր Հայքի պատմության կլիներ թերի, որովհետև այն ոչ միայն Հարևան էր Մեծ Հայքին, այլև մշակութային, տնտեսական և այլ կապերով սերտորեն կապված էր վերջինիս հետ: Ավելին՝ Փոքր Հայքում ապրող բնակչության մեջ Հայերը միշտ էլ կազմել են բացարձակ մեծամասնություն: Այս իմաստով էլ նրա պատմությունը կազմում է մեր ժողովրդի պատմության անբաժանելի մասը:

Առաջին դարից սկսած (մ. թ. ա.) Փոքր Հայքը կազմում էր Հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիայի մի մասը:

Սկզբնաղբյուրներին հաջորդած խառնափնթոր տեղեկություններին հիմանադր չառաքվոր չէ ճշգրիտ որոշել Փոքր Հայքի ամրոցական սահմանները: Փոքր Հայքը Հռոմեական Կապադովկիա պրովինցիայի կազմի մեջ եղած ժամանակ քաղկացած էր Հինգ չրջաններից: Այդ չրջանները հյուսիսից հարավ ունեին հետևյալ հանրադասական կարգը. Սրբախանե, Այտուզան, Այրետիկ, Օրսեն և Օրբիսեն: Հիշատակված մարզերից Սրբախանեը գտնվում էր Գալլ գետի հովտում, հանդիս էր երկուսը՝ Այտուզանը ու Այրետիկը գտնվում էին Հայխի ավերին (առաջինը՝ աջ ափին, իսկ երկրորդը՝ ձախ): Օրսենը և Օրբիսենը տարածվում էին Կանգալա գետի չրջանում (առաջինը՝ հյուսիսում, իսկ երկրորդը՝ հարավում):

Այսպիսով, Փոքր Հայքն իրեն Կապադովկիա պրովինցիայի մի մաս, իր մեջ ընդգրկում էր Գալլ գետի ավազանի վերին և միջին մասերը, Հայխ գետի վերին հոսանքի չրջանները և Տերիկ գետի ավազանն ամբողջությամբ:

Փոքր Հայքի ծայրամասային քաղաքները իրար հետ միացված էին խղդր. նշանակություն ունեցող ռազմական ճանապարհով: Այդ ճանապարհը Փոքր Հայքի տարածքում կազմում էր մի մեծ չրջան՝ միացնելով հետևյալ քաղաքներն իրար հետ. Սերաստիա—Նիկաուրիա—

Ջիմարա-Մելիտինե և նորից Սերաստիա: Այդ ուղին, նշված քաղաքներից դուրս եկող ուղղամական այլ ճանապարհների հետ միասին, Փոքր Հայքը դարձնում էր ստրատեգիական կարևոր հանգույց:

Մակայն Փոքր Հայքը մինչև վերջ չմտաց Կապադոկիայի կազմում: Երբորդ դարի վերջին, Դիոկղետիանոս կայսեր օրոք, այն բաժանվեց Կապադոկիայից և մտավ Հռոմեական կայսրության մեջ որպես առանձին պրովինցիա՝ կազմելով Պոնտական դիոցեզի պրովինցիաներից մեկը: Չորրորդ դարի երկրորդ կեսին, Թեոդոս կայսեր օրոք (379-395) Փոքր Հայքը բաժանվեց երկու մասի՝ Առաջին Հայքի և երկրորդ Հայքի: Առաջին Հայքը կազմում էր Սերաստիայի մարզը՝ համանուն կենտրոնով և Կոյունիա, Սաստաղ, Սերաստուպոլիս ու այլ քաղաքներով: Երկրորդ Հայքը տարածվում էր նրանից հարավ (Մելիտինեի շրջակայքը և դեպի ավելի արևմուտք):՝ Նրա մեջ մտան, բացի Մելիտինեից, որը նրա կենտրոնն էր, նաև Արկա, Կոմանա, Արիարաթ ու այլ քաղաքներ:

Առաջին և երկրորդ Հայքերի գրաված տարածքները զգալի չափով մեծ էին նախկին Փոքր Հայքի տարածքից: Նրա այդ մեծացումը կատարվեց Կապադոկիայի հաշվին:

Այդպիսի դրույթամբ Փոքր Հայքը մտնում է մինչև Հուստինիանոսի ռեֆորմները:

Մինչև Հուստինիանոս կայսեր ռեֆորմները Կայսրության արևելյան մասը բաղկացած էր երկու պրեֆեկտուրայից¹³: Դրանցից մեկը կոչվում էր Արևելյան պրեֆեկտուրան, որը բաղկացած էր Հինգ-դիոցեզներից, սրանց թիվում գտնվում էր և Պոնտական դիոցեզը: Եվրասիաց արևմուտք գտնվող Հայկական երկրները՝ Առաջին Հայքը, երկրորդ Հայքը և Պոնտոնյան Պոնտոսը, որպես պրովինցիաներ մտնում էին Պոնտական դիոցեզի մեջ: Կայսրության ռազմական միավորները համընկնում էին բաղաբացիական, վարչատարածքային բաժանման հետ: Պրովինցիաները վարչական տեսակետից կառավարվում էին պրեդիկտորի կողմից, իսկ ռազմականորեն դրանք ենթարկվում էին ղուքսերին ու կոմսերին, սրանք էլ՝ մագիստրոսներին: Պոնտական դիոցեզում, որը բաղկացած էր 11 պրովինցիայից և որի մեջ, ինչպես ասացինք, մտնում էին Եփրատից արևմուտք գտնվող Հայկական երկրները, կար միայն մի ղուքս: Այդ ղուքսը կոչվում էր Հայաստանի ղուքս (dux Armeniae), որի իշխանությունը տարածվում

էր Առաջին Հայքի, երկրորդ Հայքի և Պոնտոնյան Պոնտոսի վրա: Հայաստանի ղուքսի տաքմադրության տակ կար բավականին սովորաբար մի բանակ, որի ղեկավորների թիվը հասնում էր մոտ 30000-ի: Ձինվորական զլեսավոր միավորները գտնվում էին Սաստաղում (Առաջին Հայքում) և Մելիտինեում (երկրորդ Հայքում): Հայաստանի ղուքսը պատվավոր դիրք էր զբաղում վասալական Հինքարսիայում:

Փոքր Հայքը կազմում էր Կայսրության բաղկացուցիչ մասը: Վարչական և իրավական տեսակետից այլ էր նախկին Մեծ Հայքից Կայսրությանը միացած նահանգների դրույթները: Սրանք ունեին կիսանկախ վիճակ. այսինքն՝ արտաքին քաղաքականությանը և վասալական ծառայություններով կապված էին Կայսրության հետ, իսկ ներքին կյանքում ունեին ինքնուրույնություն:

Ներքին Հայքում պետական ամենաբարձր պաշտոնը կոչվում էր Հայաստանի կոմես (comes Armeniae), որը նշանակվում էր կայսեր կողմից: Կոմեսը ռազմական գործերում ենթարկվում էր մագիստրոսին: Սատրապական Հայաստանում իշխում էին Հայ նախարարները, որոնց վրա հսկող պետական որևէ պաշտոնյա չկար:

Ռազմական միավորումների և վարչական բաժանման այդ մեր Արևմտյան Հայաստանում իր գոյությունը պահպանեց մինչև VI դարի երկրորդ քառորդը՝ Հուստինիանոս Ա կայսրի ժամանակները:

Հուստինիանոս կայսրը (527-565) կատարեց մի շարք վերափոխություններ, որոնք բնորոշվեցին օրենսդրական, դատական, ռազմական և վարչական քննադատները: Բունակալ Հուստինիանոսը կայսրության Հիմքը համարում էր զենքն ու օտոները:

Հուստինիանոսը 529 թվականին հատուկ հրովարտակով ռազմական վերակազմության ենթարկեց Բյուզանդական կայսրության մեջ եղած Հայկական բոլոր հողերը: Արևմտյան Հայաստանում նրա կատարած ռազմական վերափոխություններն արդյունք էին պարսկաբյուզանդական պատերազմների ժամանակ վերջինիս ունեցած անհաջողությունների: Այդ պատերազմները ցույց տվեցին, որ ներքին Հայքի նախարարությունները և Սատրապական Հայաստանի զորքերը չէին կարող և ցանկանում էին չունենի միաբանված կովիլ բյուզանդական կանոնավոր զորքերի չարքում ի փառս օտարներին:

Հուստինիանոսի կատարած ռազմական վերակազմությունը համաձայն վերացվեցին Սատրապական Հայաստանի նախարարների իշխանական պաշտոնները, նրանց տեղը նշանակվեցին տաքարգի երկու ղուքսեր: Ռազմական այդ վերափոխության էությունը այն էր, որ Բյուզանդական կայսրության ենթակա Հայկական բոլոր երկր-

¹³ Մինչև V դարի երկրորդ քառորդը Բյուզանդական կայսրությունը բաժանված էր չորս երկրամասի՝ պրեֆեկտուրայի, որոնք տրոհված էին դիոցեզների, սրանք էլ իրենց հերթին՝ պրովինցիաների:

ները՝ Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը, Ներքին Հայքը և Մատրապական Հայաստանը բնական մի զինվորական պետի տիրակալության տակ: Այդ պետը կոչվում էր ստրատեգ կամ մարզիտոս (մոտավորապես Համապատասխանում է գեներալ-նահանգապետին), որի նստավայրը Քեղոստուպոլիս (Կարին) բերդաքաղաքն էր: Մագիստրոսն էին ենթարկվում բյուզանդական Հայաստանի մնացած բոլոր պաշտոնյաները: Վերացվեցին կոմսի պաշտոնը, Հայ նախարարների սեփական զորք ունենալու ժառանգական իրավունքները և այլն:

Ամրոկիւններին առաջին զծի վրա Մագիստրոսի տրամադրության տակ գտնվող զլիսավոր բերդաքաղաքներն էին Քեղոստուպոլիսը (Ներքին Հայքում) և Մարտիրոպոլիսը (Մատրապական Հայաստանում): Դրանցից դեպի արևմուտք անցնում էր ամրոկիւնների երկրորդ զինք՝ Մասաղ (Առաջին Հայքում) և Մելիտինե (Երկրորդ Հայքում) բերդաքաղաքներով:

Հուստինիանոսի օրոք, նրա հրամանով վերակառուցեցին և զրծփարամատույց դարձրեցին Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող բոլոր ամրոկիւններն ու բերդերը: Ըստ Հարմարության աստիճանի գոյություն ունեին ամրոկիւնների մի քանի տեսակներ՝ ամրացված քաղաքներ, կարևոր բերդեր, խրամատավորված ճամբարներ և այլն:

Հուստինիանոսի կատարած ռազմական վերակազմությանը մոտ 7-8 տարուց հետո Հաջորդեց վաղշականը: Նա Հայերի նկատմամբ համատ կերպով վարում էր բյուզանդականացման քաղաքականություն: Նրա կատարած վաղշական վերակազմությունը շատ ավելի բացասական հետևանքներ ունեցավ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության կյանքում, քան ռազմականը:

535 և 536 թթ., բոլոր զիջողներում կատարված վաղշական վերակազմության հետ միասին Հուստինիանոսի հրովարտակով վերակազմվեցին նաև Բյուզանդական կայսրության ենթակա Հայկական բոլոր երկրները՝ Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը, Ներքին Հայքը և Մատրապական Հայաստանը: Այդ հրովարտակի համաձայն՝ Հայկական երկրները բաժանվեցին չորս վաղշական շրջանների (պրովինցիաների)՝ Առաջին Հայք, Երկրորդ Հայք, Երրորդ Հայք և Չորրորդ Հայք: Հուստինիանոսի վաղշական բաժանումը համընկնում է նրա գաղտնական-իրավական բաժանմանը:

Առաջին Հայք.Վաղշական այս միավորը համարվեց պրովինսություն (փոսկոնսություն), որի կենտրոնը Հուստինիանոսապոլիսն էր: Նրա մեջ մտան նախկին Ներքին Հայքը ամբողջապես

(Քեղոստուպոլիս և այլ քաղաքներով), նախկին Առաջին Հայքի արևելյան շրջանները՝ Սասաղ, Նիկոպոլիս, Կոնսեիա քաղաքներով և Պոլեմոնիսի Պոնտոսի մի մասը՝ Տրապիզոն գլխավոր քաղաքով:

Երկրորդ Հայք.Վազմվեց նախկին Առաջին Հայքի մյուս մասից (Սերաստիա և Սերաստուպոլիս քաղաքներով), նախկին Պոնեմոնյան Պոնտոսի Կոմանա քաղաքի շուրջը բնական տարածքներից և Նեկե-նապոնտոսի Ջեյա ու Բերսիա քաղաքների շրջակայքից: Այս վարչական միավորի ղեկավարի զինքն ու կոչումը մնաց նախկինը՝ զուբար: Կենտրոնը Սերաստիան էր:

Երրորդ Հայք.Վազմակերպվեց նախկին Երկրորդ Հայքի տարածքից, կենտրոնը մնաց նույնը՝ Մելիտինեն (Մալաթիա): Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում այս պրովինցիայի ամրացման վրա: Երրորդ Հայքը կառավարվում էր կոմսի կողմից:

Չորրորդ Հայք.Նախկինում կառավարվում էր անկախ սատրապների (Հայ նախարարների) կողմից, հետագայս պրովինցիայի կառուցվածք չունեց: Տարածքով լիովին համընկնում էր նախկին վեց նախարարություններից քաղկեպած Սատրապական Հայաստանի հետ: Չորրորդ Հայքը համարվեց կոնսուլություն: Կենտրոնը Մարտիրոպոլիսն էր, իսկ զլիսավոր բերդը՝ Կիթաոնը:

Ստեղծված չորս պրովինցիաների կառավարիչները նշանակվում էին կայսեր կողմից: Ազնվականության դրոժյունը, մինչև ամուսնության և ժառանգական կարգի մասին եղած հրովարտակի, մնաց նույնը, ինչ որ նախկինում: Սակայն դա ամիսների Հաշիվ եղավ: 536 թ. մարտի 18-ին նույն Հուստինիանոս կայսրը հատուկ հրովարտակ հրձակեց, որով Արևմտյան Հայաստանի նախարարությունները պրովինցիա քաղաքական ինքնուրույնությունից: Այս հրովարտակի համաձայն ժառանգական իրավունքներ արվեցին թե՛ նախարարական տները կրտսեր անդամներին և թե՛ կանանց: Հետևանքն այն եղավ, որ Հայկական նախարարություններին սկսեցին տրվել նախարարների ժառանգների (թե՛ արական և թե՛ իգական սեռի) ներկայացուցիչների) մինչև, զրանով իսկ կորցնելով իրենց դերն ու նշանակությունը:

Հուստինիանոսի վերափոխությունների նպատակն էր Արևմտյան Հայաստանը զրկել տեղական զինվորական ուժից ու ինքնուրույնությունից և այն աստիճանաբար լուծել Կայսրության մեջ:

Հուստինիանոսի ռեֆորմների հետևանքով Արևմտյան Հայաստանում առաջանում են զգուհություններ, քանը հասնում է զինված բնգհարման, սակայն կայսրության կողմից ձեռք առնված կորուկ

միջոցների Հետևանքով խռովությունները ճնշվում են: Նախաբար-
ներից չատեն ստիպված էին իրենց կալվածքները վաճառել և տե-
ղափոխվել արևմուտք: Ստեղծված աննպաստ պայմանների Հետե-
վանքով Փոքր Հայքի Հայերից չատեր դեռևս V դարի կեսերին աս-
տիճանաբար կորցնում էին իրենց մայրենի լեզուն:

Սահայն պատմական որոշ անցքեր խառնաձրեցին Բյուզանդական
կայսրության սլլանները: Հայաստանի երկրորդ թաժանումից Հևոտ
(591 թ.) Փոքր Հայքի Հայերը սերտ չլինան մեջ են մտնում Արևելյան
Հայաստանից Բյուզանդիային անցած կենտրոնական նահանգների
Հայ բնակչության Հևո: Բացի դրանից, մեծ թվով Հայեր բյուզան-
դական կայսրերի բռնի միջամտությամբ Հայաստանի կենտրոնական
նահանգներից տեղափոխվեցին արևմուտք: Հայերի՝ դեպի արևմուտք
տեղափոխման Հոսանքն այնքան ուժեղ և մեծ մասշտաբի էր, որ
Հաջորդ դարում (VII դ.) պրովինցիաների թաժանման ժամանակ մի
շարքաբանկ տարածք, որը նախկինում Հայկական չէր, կոչվեց Հայերի
անվամբ: Տեղափոխությունները կատարվում էին, ինչպես նշեցինք,
վարչական բռնի ուժով: Տեղափոխվածների զգալի մասը (մանավանդ
VI դարի վերջերին, Մորիկ կայսրի օրոք) որպես գիեմբորներ ուղարկ-
վում էին կայսրության արևմտյան սահմանները պաշտպանելու:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական վիճակը, VI դարի վերջերին
որոշ փոփոխություններ կառուցված, մնաց նույնը մինչև VII
դարի կեսերը՝ արարների Հանրության զարթ:

**Արևելյան
Հայաստան** Հայագիտական գրականության մեջ այս ժամանա-
կաշրջանի Արևելյան Հայաստանը Համախ կոչված է
Մարզպանական Հայաստան կամ Պարսկահայաստան:
Վերջին անվանակոչումները գիտական չեն, որովհետև երկրի անունը
ոչ թե որոշվում է տիրողներով՝ մարզպաններով, կամ քաղաքական
վիճակով, տվյալ դեպքում պարսկական տիրապետությանը ենթակա
լինելով, այլ այն ժողովրդի անվամբ, որն այդ երկրում բնակվում է:
Հետևանքայն երկիրը պետք է կոչել իր բնական անունով, այսինքն՝
Հայաստան: Նրա երկու Հատվածներն իրարից տարբերելու Համար
արևելյան մասը, որը գտնվում էր Պարսկաստանի տիրապետության
տակ, պետք է անվանել Արևելյան Հայաստան, իսկ արևմտյանը, որը
մտնում էր Բյուզանդիայի կազմի մեջ՝ Արևմտյան Հայաստան:

Արևմտյան Հայաստանը, առաջին թաժանումից երկու տարի անց,
անմիջապես միացվեց կայսրությանը, իսկ Արևելյան Հայաստանում
Հայկական ինքնուրույն թագավորություններն իր գոյությունը պահպա-
նեց մինչև 429 թ.: Բացի այդ, ի տարբերություն Արևմտյան Հայաս-

տանի, որտեղ VI դարում գրեթե լիովին ոչնչացվեցին Հայկական խո-
շոր նախաբարությունները, սովորությունները, ազատական կարգը,
և երկիրը վերածվեց կայսրության կազմի մեջ մտնող լոկ պրովին-
ցիայի, Արևելյան Հայաստանում, Հայկական թագավորության վե-
րացումից մոտ երկու տասնակի տարի Հետո, սասանյան արքայից
արքաների կիրառած պարսկացման քաղաքականությունը զլտվեցին
տապավեց: Հայ ժողովուրդն իր ազատագրական պատերազմներով
«խևիքի բերեց» սասանյան տիրապելներին, չնայած վերջիններս
անհաջող փորձերն այդ ուղղությամբ շարունակվում էին իրենց
տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում:

VI դարում Սասանյան ամբողջ պետությունը թաժանված էր չորս
երկրամասի՝ Արևելյան, Արևմտյան, Հյուսիսային և Հարավային: Այդ
երկրամասերը կոչվում էին «քուստակներ»: Յուրաքանչյուր քուս-
տակ (երկրամաս) զլտավորում էին երկու թագավորական պաշտոն-
յաներ, նրանցից մեկը վարչական գծով էր և կոչվում էր «պապատո-
պան»: Մյուս իրավասություններն ունեին քաղաքական-վարչական
բնույթ՝ Հարկերի Հավաքում, պետական շինարարություն և այլն:
Քուստակի մյուս թագավորական պաշտոնյան ռազմական գծով էր:
Սա կոչվում էր «սպայապետ» և տվյալ քուստակի ռազմական ուժերի
գերագույն Հրամանատարն էր: Քուստակները թաժանված էին ավելի
փոքր վարչական միավորների՝ մարզերի և «շահրների»: Հայաս-
տանը, Անթրպատականը, Վրաց աշխարհն ու Աղվանքը մտնում էին
Հյուսիսային կամ Կապկոհ (Կովկասյան) քուստակի մեջ: Հյուսիսային
քուստակի կենտրոնն էր Անթրպատականի Գանձակ քաղաքը (Ուր-
միա լեռից հարավ-արևելք): Հյուսիսային քուստակի մեջ գտնվող մար-
զերի և շահրների թիվը Հանում էր 13-ի: Հայաստանի մարզպանը
նշանակվում էր սասանյան արքունիքի կողմից և նույն արքունիքի
Հրահանգներն իրականացնող երկրի ամենաբարձր պաշտոնյան էր:
Մարզպանից բացի կային նաև երկու բարձր պաշտոններ՝ սպարա-
պետություն և Հազարապետություն: Սպարապետը վարում էր երկրի
զորքերի զլտավոր Հրամանատարի պաշտոնը, իսկ Հազարապետը
զբաղվում էր երկրի ներքին տնտեսական, մշակութային և շինարա-
րական գործերով: Թե՛ սպարապետը և թե՛ Հազարապետը ստո-
րազորված էին մարզպանին: Մարզպանի պարտականությունների մեջ
էին մտնում, բացի սասանյան արքունիքի Հրահանգները կատարե-
լուց, նաև երկրի ներքին կարգի պահպանումը, գործակալների մի-
ջոցով արքունի Հարկերի Հավաքումը, բռնկված ապստամբություն-
ների ճնշումը, Հայաստանի մարզպանության սահմանների պաշտ-

պանությունը արտաքին հարձակումներից և այլն: Մարզպանները վարչական կենտրոնը՝ մայրաքաղաքը, մինչև V դարի կեսը Արտաշատն էր, իսկ դրանից հետո դարձավ Գլինք:

484 թ. նվաճված Վահան Մամիկոնյանի և պարսից արքունիքի միջև կնքված պայմանագրից սկսած, Հայաստանի մարզպանությունը կոչվեց «Տանուտիրական երկիր», իսկ մարզպանը՝ «Հայոց տանուտեր»: Այդ պայմանագրով փաստորեն երկիրը ձեռք բերեց կիսանկախ վիճակ:

Հայ նախարարները պարսկական արքունիքում ունեին իրենց գահերը հինքարիխայի համակարգում, իրենց համապատասխան աստիճանները: Բացք, բնդհանուր առմամբ, Հայ Արշակունիների նախկին արքունիքում ունեցած գահերի հետ համեմատած, նրանց դիրքը Տիգրոսի արքունիքում ցածր էր: Հայ նախարարների շարքում Տիգրոսի արքունիքում առաջին գահը զբաղում էր Սյունիքի նախարարը: Սյունիքը Հայաստանի մարզպանության մեջ էր մտնում որպես առանձին չափ և ուներ բավական լայն իրավունքներ: Հյուսիսային բուստակում Հայաստանին հավասար վարչական իրավունքներ ունեին Վրաց աշխարհը, Աղվանքը և Ասպուրականը, իսկ Արևմտյան բուստակում՝ Ադիարները և Արվաստանը: Գրանցից առաջինի մեջ որպես չափ մտնում էր հայկական Աղձնիք նահանգը, իսկ երկրորդի մեջ՝ Նոչիրականը: Ծափնեում, օրինակ՝ Աղձնիքում, Նոչիրականում գլխավորում էին տեղական Հայ իշխան-նախարարները, որոնք մարզպանությունների նկատմամբ ունեին մի տեսակ ներքին ինքնուրույնություն:

Շղջանուր առմամբ, Հյուսիսային կամ Կապկոհի բուստակի մեջ մտնող մարզպանությունները՝ Հայաստանը, Վրաց աշխարհը, Ասոր-պուրականը, Աղվանքը, համեմատաբար ավելի թույլ էին կապված Սասանյան Պարսկաստանի րուն պետության հետ, քան մյուս բուստակների մեջ մտնող մարզպանությունները:

Արևելյան Հայաստանի տարածքը մարզպանների տիրապետության շրջանում (429-640) զգալի չափով փոքր էր Հայ Արշակունիների տիրապետության շրջանում եղածից: Հայաստանը տնտեսապես և քաղաքականապես թուլացելու նպատակով Սասանյանները նրա ծայրամասային նահանգները միացրին այլ մարզպանություններին: Հայաստանի մարզպանության շրջանակներից դուրս մնացին նախկինում Հայկական պետության բաղկացուցիչ մասերը կազմող Գուգարքը, Ուտիքը, Արցախը, Փայտակարանը, Պարսկահայքը (Նոչիրական), Կորճեքը և Աղձնիքը: Գուգարքն այդ ժամանակաշրջանում

մտնում էր Վրացական մարզպանության մեջ, Ուտիքն ու Արցախը՝ Աղվանքի մարզպանության մեջ, Փայտակարանը՝ Ասորպուրականի մարզպանության մեջ, իսկ Պարսկահայքը, Աղձնիքը և Կորճեքը՝ Արևմտյան բուստակի մեջ: Այլ կերպ ասած, Հայաստանի մարզպանությունն իր մեջ միավորում էր հետևյալ վեց նահանգները («աշխարհները»)՝ Արարատ, Վասպուրական, Տուրքերան, Սյունիք, Մոկք և Տաք: 571 թ. Հայաստանի մարզպանության շրջանակներից Սյունիքի, ինչպես և վերը նշված ծայրաշրջանների դուրս դալը լույս վարչական բնույթ ուներ: Իրականում դրանք տնտեսական, մշակութային և այլ կապերով մնացին որպես Հայաստանի մասերը կազմող երկրներ:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ Հռոմի և Պարսկաստանի միջև որոշված սահմանը նույն դրությամբ մնաց մինչև 591 թիվականը, երբ Բյուզանդական կայսրությունը, օգտվելով Պարսկական պետության ներքին թուլություններից և գահի ժառանգության համար ծագած կոնֆլիկտներից, կարողացավ պարսիկներից խլել Հայաստանի մարզպանության մեծ մասը՝ կենտրոնական նահանգները՝ Այրարատյան աշխարհի խոշորագույն մասը մինչև Գլինք, Տուրքերանը և Տաքը: Պարսկական մասում մնացին Այրարատյան աշխարհից մի փոքր մաս՝ Գլինք իր չրջակայքով և Սյունիք, Վասպուրական ու Մոկք նահանգները:

Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև եղած սահմանի ուղղությունը, ըստ 591 թ. բաժանման, որոշվում է հետևյալ դժով՝ Տփղիս-Թուրքի լեռներ-Մոնավ լեռներ-Բաղուցի լեռներ՝ մինչև Աղստև գետի հետ հատվելը-Գեղամա լեռներ-Աղստ գետ-Արարատ գետ՝ Աղստ գետի գետաբերանից մինչև Մասաի դինամ-Մակու-Առեստական (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին)-Ապաուտկող լեռնազանգված՝ Վանա լճի հարավային ափին-Մժրին¹⁴:

Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո մինչև արաբական արշավանքները նախկին Արևելյան Հայաստանի ներքին կյանքի և վարչական վիճակի մեջ չուշափելի փոփոխություններ տեղի չունեցան: Արևմտյան Հայաստանում եղան որոշ փոփոխություններ: Նրա վարչական կենտրոնը Թեոդոսուպոլիս փոխադրվեց Շիրակաշատ քաղաքը, որը կոչվեց Մավրիկասպոլիս: Բացի դրանից, Հյուսիսային Միջագետքը և նախկին Չորրորդ Հայքի հարավային որոշ մասեր միացվեցին և կազմվեց Հռոմեական Հյուսիսային Միջագետք կամ Մյուս Չորրորդ Հայք պրովինցիան, որի վարչական կենտրոնը Ամոնն էր (Դիարբեքիր):

¹⁴ Տե՛ս «АТЛАС ИСТОРИИ СССР», часть I, Москва, 1948:

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե Հին Հայաստանում I-VII դարերում ներքին վարչական բաժանման ինչ համակարգ գոյություն ուներ և ինչով էր պայմանավորված այն: Այդ դարերում Հայաստանում վերջնականապես ձևավորվել էին ֆեոդալական հարաբերությունները: Ուրեմն, հասարակական տնտեսական ֆեոդալականն էր:

Յուրաքանչյուր երկրի ներքին վարչական բաժանումը պայմանավորված է և լիտվին համապատասխանում է այն հասարակական-տնտեսական ձևին, որը տվյալ ժամանակում ունեցել է այդ երկրի ժողովուրդը: Մասնավոր սեփականություն վրա հենված պետություններում ընդհանրապես երկրի վարչական բաժանումը կնտում է ոչ թե տնտեսության զարգացման հոսանքներից, բնապատմական պայմաններից, ժողովրդի կազմից և առանձնահատկություններից, այլ հետապնդում է շահագործման, ռազմական և ոստիկանական նպատակներ:

Ֆեոդալիզմի դարաշրջանին հատուկ էր երկրի տարածքային մասնատվածությունը: Յուրաքանչյուր ֆեոդալի իշխանության տակ գտնվող զավառը կամ երկիրն իրենից ներկայացնում էր վարչական-քաղաքական միավոր՝ գրեթե կիսանկախ պետություն:

Ֆեոդալական Հայաստանի տարածքը, IV-VII դարերի նախարարական (ֆեոդալական) տներին համապատասխան, մասնատված էր ըստզամբիվ մանր ու խոշոր գավառների: Ամեն մի ֆեոդալական նախարարական տուն ուներ իր «աշխարհը», «գավառը»: Նախարարները համարվում էին իրենց «գավառի» կամ «աշխարհի» տերերը:

Վաղ ֆեոդալիզմի շրջանում, որն սկսվում է III-IV դարերից, Հայաստանում արդեն ձևավորվել էին ըստզամբիվ նախարարական (ֆեոդալական) տներ, որոնցից յուրաքանչյուրը տիրում էր որոշ տաճրում: Այսպես, Բագրատունիներն իշխում էին Սպերում, Բագրևանդում և ապա Գողթվիտում, Մամիկոնյանները՝ Տայքում և Տարսնում, Գամսարականները՝ Արշարունիքում և Ծիրակում, Ամատունիները՝ Արտազում, Մարդպետունի տոհմը՝ Մարդպետականում (Վասպուրականի Հյուսիս-արևմտյան մասը, ներառյալ նաև Նախիջևանի գավառը), Ռշտունիները՝ Ռշտունիքում և Տոսպում, Սյունյաց իշխանները՝ Սյունիքում, Արծրունիները՝ Աղբակում, Մոկաց իշխանները՝ Մոկում, Ռոսիտունիները՝ Ռոսիտունիքում, Արեղյանները՝

Արեղյանքում, Գարեղյանները՝ Գարեղյանքում, Հավունիները՝ Հավունիքում և այլն:

Արշակունյաց արքայական տունը, որը պետք է գիտել որպես ամենագործող նախարարություն այդ շրջանում, տիրում էր Այրարատյան աշխարհի մեծագույն մասին՝ ձակաուր, Մայապոտոն, Արագածոտն, Ոստան, Ծարուր, Կոտայք, Նիկ և մի քանի այլ գավառներին: Հայնածավալ «աշխարհներ» ունեին Հայաստանի չորս թղելություններին՝ Գուգարքի, Նոչիրականի, Աղձնիքի և Մոփքի թղելները: Ընդարձակ կալվածքներ ուներ նաև եկեղեցին. կաթողիկոսական աթոռը կալվածքներ ուներ 15 գավառներում: Այդ կալվածքները մեծ մասամբ գտնվում էին Այրարատում, Տուրքերստանում (Տարսն գավառում) և Բարձր Հայքում (Գարանաղի, Եկեղյաց ու Դերջան գավառներում): Բրիտանական եկեղեցին ևս ենթարկված էր ֆեոդալականացման:

Ահա դրանք էին ֆեոդալական Հայաստանի տերերը: Նրանցից յուրաքանչյուրի, ինչպես և նրանցից կախում ունեցող ավելի մանր նախարարների կալվածքները միասին կազմում էին մի-մի վարչական-քաղաքական միավոր՝ ֆեոդալական իշխանություն կամ նախարարություն: Հին Հայաստանի նախարարությունների թիվը հաշվվում է մոտավորապես 50-70:

Նախարարությունների մի մասը իր մեջ ընդգրկում էր մեկ գավառ (օրինակ՝ Բզնունիք, Ռոսիտունիք և այլն), մի մասը՝ մի քանի գավառներ (օրինակ՝ Բագրատունիները), իսկ մի մասն էլ՝ ամբողջական նահանգներ՝ «աշխարհ»-ներ (օրինակ՝ Սյունիք, Մոկք, Տայք): Ռոշոր նախարարություններն իրենց հերթին ստրկված էին մանր մասերի, որոնցում իշխողները ստորագրված էին և կախում ունեին գլխավոր նախարարից՝ «նահապետ»-ից: Նախարարությունը ժառանգական էր: Սրանք փաստական կախման մեջ էին Արշակունի թագավորներից՝ կատարելով նրանց համար փաստական ծառայություն և իրենց զորքով մասնակցելով պատերազմներին: Նախարարների գահերի ատոմանակություն կարգը (բոլոր գլխավոր նախարարներն Արշակունյաց արքունիքում ունեին իրենց գահը) կախված էր ոչ միայն նախարարների տված զորքի քանակությունից, այլև ունեցած տարածքի մեծությունից: Հին Հայաստանում ցրված նախարարություններ իրարից կալվածքներ և ամբողջական գավառներ գրավելու համար հաճախ ընդհարվում էին, որի հետևանքով առանձին նախարարությունների սահմանները ենթարկվում էին խոշոր փոփոխությունների: Նախարարությունների տիրապետության տակ

գտնվող կալվածքները, բացի Հարեան նախարարություններից զենքի ու ժողով ձևեր բերվածներից, ըստ ծագման երեք տեսակի էին՝ ժառանգարար անցնող կալվածքներ, որ մեր մատենագրության մեջ կոչված է «Հայրենականը», դրամով ձեռք բերվածներ՝ «բաղակալներ» կամ «զանազաններ», և սյուզերենի (թագավորի) կողմից ծառայությունների համար պարգևավածներ՝ «պարգևականներ»։ Դրամով զբեղված կալվածքները դառնում էին «Հայրենականը»։ Ժամանակի ընթացքում Հաճախ «Հայրենականը» էին դառնում նաև թագավորի պարգևած կալվածքները։

Մարզպանների տիրապետության շրջանում Հին նախարարական տների ճյուղավորման և շորքի առաջացման պատճառով ապրին է մասնատվում երկիրը։ Այս շրջանում մատենագիրների կողմից Հիշատակվում են այնպիսի գավառապետներ, որոնք գոյություն չունեին Արշակունիների տիրապետության ժամանակ։ Արարական տիրապետության տարիներին, բայցի Հայ փնդայական տներից, Հայաստանի տարբեր մասերում Հանդես են գալիս նաև արարադարսական քաղաքական միավորումներ՝ էմիրություններ, բայց դրա Հետ միաժամանակ վերանում են Հայկական իշխանական բազմաթիվ տները։

Ֆեոդալական Հայաստանի գավառաքաղաքական մասի ամբողջական տեղեկություններ է հաղորդում VII դարի Հեղինակ Անանիա Նիրակացին իր «Աշխարհացոյց»-ում¹⁵։

«Աշխարհացոյց»-ի մեջ Մեծ Հայքը, որի սահմանները Հայ Արշակունիների թագավորությունն ժամանակ տարածվում էին Կուր գետից մինչև Վերին Միջագետք և Կասպից ծովից մինչև Արևմտյան եփրատի ընթացքը, բաժանված է 15 փոքր «Հաշխարհի», որոնք իրենց մեջ ամփոփում էին 187–193 գավառ։ Դեռևս Արշակունիների թագավորության շրջանում գոյություն ուներ այդ 15 «աշխարհների» (մեր մատենագրության մեջ կոչված են նաև «ճահանգ», «եղոմ», «տուն», «գունդ» և դրանց մեջ մտնող գավառների մեծ մասը)։ Սակայն այդ շրջանում պատմիկների կողմից որոշակի տարբերություն չի դրվում «Հաշխարհ» և «գավառ» հասկացությունների միջև։ «Գավառն» ու «աշխարհը» Հաճախակի Հիշատակվում են իրար կողք

¹⁵ Ոմանք «Աշխարհացոյց»-ը վերագրում են Մովսես Քորենացուն, իսկ ոմանք է՝ այլ Հեղինակի։

Գարուն Ենք, որ «Աշխարհացոյց»-ի նախնական տեքստը ստեղծվել է V դարում պատմաագր Մովսես Քորենացու կողմից, իսկ VII դարում այն վերագրվելու է ու այդ ժամանակաշրջանին Համապատասխան է զարգել Անանիա Նիրակացու կողմից։ Գառնահայ չէ, որ «Աշխարհացոյց»-ի տեքստը Հանդիպում ենք այդ երկու Հեղինակների երկերի շարքում։

կողքի, մինչդեռ «Աշխարհացոյց»-ի մեջ «աշխարհ»-ը և «գառն»-ը բոլորովին տարբեր հասկացություններ են՝ ամենից առաջ տարածքի մեծությունն տեսակետից։

«Աշխարհացոյց»-ի Համաձայն Մեծ Հայքը Արշակունիների թագավորության շրջանում բաղկացած էր Հետևյալ 15 փոքր «աշխարհ»-ներից. **Բարձր Հայք** կամ **Կարնո աշխարհ**, **Չորրորդ Հայք**, **Տայք**, **Տուրուբերան** կամ **Տարոնի** երկիր, **Աղձնիք**, **Գուգարք**, **Այրարատ**, **Վասպուրական**, **Մոկք**, **Կորճեք** կամ **Կորդվաց աշխարհ**, **Ուտիք**, **Արցախ**, **Սյունիք**, **Պարսկահայք** (կամ **Նոյիրական**) և **Փայտակարան**։

Մեծ Հայքի սահմանների մասին «Աշխարհացոյց»-ի հաղորդած տվյալները վերաբերում են ոչ թե Հեղինակի ապրած ժամանակին (VII դար), այլ Արշակունիների տիրապետության շրջանի Հայկական պետության առավելագույն տարածքին։ Շիրակցիին քաղաքական առումով նշում է ծայրագավառներից մի քանիսի (Գուգարքի, Ուտիքի, Արցախի, Փայտակարանի) անջատումը Հայաստանից, բայց ընդհանուր առմամբ նրա տվյալները իր ժամանակակից Հայաստանի սահմանների մասին փնելի են։ Սակայն դրա Հետ միաժամանակ պետք է նշել, որ «Աշխարհացոյց»-ի Հեղինակին քաղաքական սահմաններն այնքան էլ չէին Հետաքրքրում։ Նրա աշխատությունը երկ-արարական բնույթի է, որի մեջ տարածքային բաժանման Հիմքում ընկած են գլխավորապես տվյալ երկրի բնակչության էթնիկական կազմն ու քրական պայմանները։

«Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված՝ Հին Հայաստանի նահանգների մի մասը վարչական միավորներ էին՝ նախարարություններ կամ բրեղանություններ, օրինակ, Սյունիքը (մի նախարարություն էր, ուր իշխում էր Սյունաց նախարարական տունը), Մոկքը (դարձյալ կազմում էր մի նախարարություն, ուր տիրում էին Մոկաց իշխանները), Տայքը (ամբողջովին գտնվում էր Մամիկոնյան նախարարական տան իշխանության ներքո), Գուգարքը (կազմում էր մի բրեղանություն), Աղձնիքը (դարձյալ առանձին բրեղանություն էր) և այլն։

Նահանգների մյուս մասը ստեղծվել էր վարչազգրական-տարածքային հակացուցիչություններ էին։ Այդպիսին էին, օրինակ, կենտրոնական երեք խոշոր նահանգները՝ Այրարատը, Տուրուբերանը և Վասպուրականը։ Այս նահանգներից յուրաքանչյուրի տարածքում իշխում էին ոչ թե մեկ, այլ մի շարք նախարարական տներ։ Վասպուրականում առանձին-առանձին իրենց սեփական գավառներն ունեին և իշխում էին Հաճախ իրավունքներով (անմիջականորեն վասալական կախում ունենալով Հայոց թագավորից, իսկ մարզպանների տիրապետության

ժամանակ՝ պարսից արքայից) Արծրունիները, Ռչտունիները, Ամատունիները, Անձևացիք և այլ իշխանական տներ, Այրարատում, չըհաշված Արշակունիներին, իշխում էին Բագրատունիները, Կամսարականները, Դիմաքսյանները, Սահառունիները և ուրիշներ, զարմայ կազմելով Հավասար իրավունքներ ունեցող և անմիջապես Արշակունի թագավորներին ենթարկվող նախարարություններ: Տուրուրեանում նախարարություններ էին կազմում Մամիկոնյանների, Ռոտխոտունիների, Բզնունիների և այլոց զբաղած չրջանները: Այսպիսով, նշված վերջին երեք նահանգներում, որոնց նման էին Հավանարար նաև Հին Հայաստանի մի քանի այլ նահանգներ, վարչական միավորներ էին կազմում ոչ թե իրենք՝ նահանգներն ամբողջությամբ վերցրած, այլ դրանց մեջ մտնող նախարարությունները, որոնք կարող էին բաղկացած լինել մեկ, երկու կամ ավելի գավառներից:

Նախարարական տները մեծ մասամբ կրում էին այն գավառի կամ երկրի անունը, որի վրա իշխում էին կամ, ընդհակառակը, իրենց տոհմական անունները տալիս էին տվյալ երկրին: Երկու դեպքում էլ ստացվում էր միևնույն արդյունքը, այն, որ նախարարական տան և նրա իշխանության տակ գտնվող երկրի անունները մեծ մասամբ համընկնում էին՝ Ռոտխոտունիներ-Ռոտխոտունիք, Բզնունիներ-Բրզունիք, Երվանդունիներ-Երվանդունիք, Պալունիներ-Պալունիք, Մոկաց իշխաններ-Մոկք, Սյունյաց իշխաններ-Սյունիք և այլն:

Յուրաքանչյուր նահանգ կամ գավառ Հարևան տարածքային միավորներից բնական արգելազգծերով (լեռներով, գետերով և այլն) սահմանազգծված մի մեծ կամ փոքր աշխարհագրական շրջան էր՝ դաշտ, հովիտ, «փոքր», «ձոր», «առաւՀարթի»:

ԵՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱՆԵՈՒՐ ՀԱԳՐԱԿԱՆ ԵԿԱՐԱԳԻՐԸ

ԱՅՐԱՐԱՏ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԴԻՐԲԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ

Այրարատ անվան ստուգաբանությամբ զբաղվել են մի շարք բանասերներ և պատմաբաններ: Սակայն մինչև օրս էլ այդ անվան մեկնության չուրջ գոյություն ունեն տարբեր կարծիքներ: Ամենից Հավանականը այն կարծիքն է, որն Այրարատ, Արարատ և Ռարատու անունները Համարում է Հոմանիչներ:

Այրարատը տարածվում էր Երասխի միջին Հոսանքի ավազանում և Արածանիի վերնագավառում: Նա չրջապատված էր արևմուտքում՝ Տայքով և Բարձր Հայքով, Հարավում՝ Տուրուրեանով և Վասպուրականով, արևելքում՝ Սյունիքով, իսկ Հյուսիսում՝ Գուգարքով: Արևմուտքում նրա սահմանը կազմում էր Մեծրաց (կամ Տայոց) լեռնաշղթան, Հարավում՝ Այծպտկունք գագաթից մինչև Ծառիան լեռնաշղթան: Հյուսիսարևմտյան ծայրը, Այրարատի սահմանն անցնում էր Հայկական Պարի ջրածան րաբժրություններով, ապա Ծառիան և Մաղկանք լեռներով դիմում էր դեպի արևելք՝ Թոնդուրեկ, իսկ այստեղից էլ Երասխ (Արաքս): Արևելքում Այրարատի սահմանը կազմում էին Գեղամա լեռները, այս մասում նրա մեջ էր մտնում նաև Ծարուրի դաշտը, որը տարածվում է Աուխ (Արփա) գետի ստորին Հոսանքի շրջանում: Հյուսիսում նրա սահմանները անցնում էին այժմ Փամբակ և Ջլղրը կոչված լեռնաշղթաներով:

Այրարատն այգալիսի սահմաններով Մեծ Հայքի կազմում Հիշատակված «փոքր աշխարհ»-ների մեջ ամենարեղարձակներից մեկն էր:

Եզրային լեռնաշղթաներից բացի, նրա Հարավային մասում գուգահեռականի ուղղությամբ ձգվում էր Հայկական Պար լեռնաշղթան,

որի արեւելյան ծայրին բարձրանում են Մեծ և Փոքր Մափսները: Հյուսիսային մասում քարձրանում են Արագած և Արայի լեռ զազաթները, իսկ արեւմտյան մասում ձգվում են մի շարք լեռնաշղթաներ, որոնք նրկրի այդ չրջանին տալիս են լեռնային բնույթ: Սակայն պետք է նշել, որ նշված լեռնաշղթաներն ու առանձին զազաթները Արարատյան աշխարհի հարթավայրային բնույթը քիչ են փոխում, որովհետեւ մեծ լեռնաշղթաները ձգվում են նրա սահմանային վայրերում, իսկ Հայկական Պարր, փոքր լեռնաշղթաներն ու առանձին զազաթները միայն առանձին «կղզիներ» են, որոնք վեր են բարձրանում բնդհանուր առմամբ դաշտային ռելիեֆ ունեցող այդ «աշխարհ»-ի այս կամ այն մասում: Արարատյան աշխարհում հայտնի էին Կարսի, Բասենի, Շիրակի, Բագրևանդի, Արարատի (իր բազմաթիվ մասերով), Կոզովիտի դաշտերը: Դրանք խոր հնույթյունից ի վեր դարձել էին երկրագործության օջախներ և հոշակված էին իրենց արգավանդություններով:

Արարատի մի փոքր մասը, որն ընկած էր Հայկական Պարից հարավ, ուղղվում էր Արածանիով: Արարատի մյուս մասը պատկանում էր Երասխի ավազանին: Արարատյան աշխարհում կային մի շարք լճակներ, որոնցից նշանավոր էին Մեծամորի լիճը և Գայլատուն: Բավական մեծ տարածում են ունեցել ճահճները՝ հատկապես Կոզովիտ գավառում:

Արարատյան աշխարհի կլիմայական պայմանները բազմազան են: Լեռնային ռելիեֆի շնորհիվ այնտեղ կլիման ուղղահայաց ուղղություն կազմում է մի շարք գոտերի՝ մերձարևադարձայինից (միջին Արաքսի հովիտ) մինչև լեռնային ցուրտ գոտին (Մեծ Մասա և Արարածի բարձրադիր չրջանները): Ընդհանուր առմամբ կլիման խիստ ցամաքային է: Տարեկան միջին տեղումների քանակը 350-400 մմ-ից չի անցնում: Օդի Ջերմության տատանումը շատ խիստ է արտահայտվում՝ հասնում է 70-72°-ի:

Դեռ խոր հնույթյունից սկսած Արարատյան աշխարհում, չոր կլիմայի պատճառով, ուղղման նպատակներով կառուցվել են ջրանցքեր, ամբարտակներ, արհեստական լճակներ (Արագածից հարավ, Մեծամոր լճի, Երևանի չրջաններում, Գեղամա լեռների արևմտյան ստորոտներում, վաղեմի Արմավիր քաղաքի մոտ, Մուրմադիի չրջանում և այլուր): Սակայն ուղղման այս կառույցների մեծագույն մասը ավերվեց մոնղոլական տիրապետության ժամանակ:

Արարատյան աշխարհը անտառներով աղքատ է: Անտառները շատ թիւ քիչ մեծ տարածում ունեն միայն այժմյան Սարիգամիշի

չրջանում, որը հնում կազմում էր Վանանդ գավառի մի մասը, և Վարաժնունիք գավառում (այժմյան Ծաղկաբնի ու Հանքաբանի ձորը): Արարատում հնում տնկվել են նաև մի քանի պտրվաւնտառներ՝ Դիլին ու Արմավիր քաղաքների մոտ և Բազարանի չրջանում:

Արարատի ցածրադիր վայրերում բավական տարածված են աղուտները: Այս գոտու համար բնորոշ են փշարույները: Արանից վեր տարածվում են տափաստանները, որոնց բնորոշ բույսերը փետրախոտերն են: Ավելի վեր, բայտ կարգի, պետք է գաք անտառային գոտին, սակայն Արարատում այդ գոտին արտահայտվում է միայն տեղ-տեղ, այն էլ ոչ թիւ կատարյալ անտառի ձևով, այլ՝ թփուտների: Բարձրադիր գոտում ընկած են այլպան մարգագետինները, որոնք մեծ տարածում ունեն հատկապես Արագածի և Հայկական Պարի բարձրադիր չրջաններում:

Մակուդի կույտուրաների մեջ Արարատում առանձնապես աչքի են ընկել Հացահատիկները, րանջարեղենը, բամբակը և բունիշուիթը, խաղողը, դեղձը, ծիրանը, տանձը, սալորը և այլն:

Արարատյան աշխարհում, Հայկական լեռնաշխարհի մյուս չրջանների նման, տարածված են բարեխառն գոտու կենդանիները: Տնտեսական խոշոր նշանակություն է ունեցել Արարատյան դաշտի ճահճառածում ապրող որդի մի տեսակը, որից պատրաստել են ընտիր, չգոտեթափվող «որդան կարմիր» ներկը:

Արարատյան աշխարհը հնագույն ժամանակներից աչքի է ընկել իր բնական բազմառեսնակ հարստություններով: Ամենից առաջ նա նշանավոր էր սեղանի աղով (Կողք և Կազգվան): Ներկայումս էլ աղը ազահանքերը չեն կորցրել իրենց նշանակությունը: Մետաղի հանքային հարստություններով Արարատյան աշխարհը աղքատ էր: Այստեղ ոչ եկել հիշատակվում են ոսկի, պղինձ և երկաթ: Ոսկին հանգես է նկել ոչ թիւ Հանքերով, այլ ավազի հետ խառը: Պղձին «բովիկ-երով» (հանքերով) հայտնի է եղել Վարաժնունիք գավառը (հատկապես՝ Ծաղկաձորը):

Արարատյան աշխարհը շատ ավելի նշանավոր էր շինություններով ու Հանքային ջրերով: Այստեղ տարածված են տարբեր գույնի բազմառեսնակ տուֆեր, մարմարներ, գրանիտներ, բազալտներ, ափազ, կավ, կրաքարեր: Արարատյան աշխարհում էին գտնվում Հայկական լեռնաշխարհի՝ հնում շատ մեծ հոշակ ստացած Վարչակի ջերմուկները (այժմյան Դիաղինի չրջանում), Արզնին և Հանքային ջրերի այլ վայրեր:

Այրարատը միշտ եղել է հայ ժողովրդի քաղաքական միավորման, տնտեսական կյանքի և մշակութային կենտրոնը: Նա Հին Հայկական պետության կենտրոնն էր նաև աշխարհաքաղաքական առումով: Մեր մատենագիրները մեծ զովեստով են խոսում Այրարատի մասին՝ համարելով այն «դրախտ», «ամենարդյ», «ամենարբրի», «գլուխ Հայոց Մեծաց», «Միջնաշխարհ Հայոց» և այլն: Առանձնապես պատկերավոր է Ղազար Փարպեցու տված նկարագիրը: Նա Այրարատի մասին գրում է. «Եւ արդ՝ դայսպիսի զըզձակերն զաւառ, զընաշխարհիկ և զամենայի ըստ տուչութեան ամենախնամ արարչին Աստուծոյ, զԱյրարատեան զաւառ, որ է գլուխ աշխարհիս Հայոց, զգաւառն համբաւատեւն, զգաւառն ամենայի, որ ընքէ յինքեան զօրինակ լիութեան...»¹:

Հայտնի է, որ Հայաստանն իր պատմության ընթացքում ունեցել է բազմաթիվ մայրաքաղաքներ: Բաղաբական աննպատակ պայմանների հետևանքով Հայաստանում մայրաքաղաքները շատ արագ փոխարինել են մեկը մյուսին: Այդ էր պատճառը, որ օտարերկրյա որոշ ուսումնասիրողներ Հայաստանը կոչում են «Քափառող մայրաքաղաքների երկիր»: Հայաստանն ունեցել է 13 մայրաքաղաք, որոնց մեծագույն մասը՝ Այրարատյան աշխարհում²: Այսպես, րացի ուրարտական ժամանակաշրջանի Տուշպա (Վան) մայրաքաղաքից և Տիգրան Բ-ի ժամանակ Հայաստանի մայրաքաղաք Տիգրանակերտից, մյուս բոլոր մայրաքաղաքները գտնվում էին Այրարատում: Դրանք էին՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Արշակապանը, Դվինը, Բազարանը, Երազգավորսը, Կարսը, Անին և Երևանը:

Այրարատը տարածքային այն մեծությամբ, որը նկարագրված է VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի մեջ, անձանիվ է Նոպույն մատենագիրներին: Վերջիններս ծանոթ են Բասեն, Շիրակ, Բազրեանդ գավառներին և Արարաթի հովտին, որի տակ նրանք հասկացել են Արարատյան հարթությունը՝ Ախուրյանի գետախառնուրդից մինչև Ծաբուրի դաշտը: V դարի մեր պատմիչներն Այրարատ ասելով նկատի են

¹ Ղազար Փարպեցի, Պատմություն Հայոց, էջ 23-24:

² Նկատի ունենք միայն Մեծ Հայքի կենտրոնական պատմության մայրաքաղաքները, այսպես որ խոսքը չի վերաբերում Փոքր Հայքի, Մոփրի, Մեծ Հայքում տարբեր ժամանակներում կազմավորված ֆեոդալական մանր թագավորությունների, ինչպես և կիլիկյան Հայկական թագավորության մայրաքաղաքներին:

ունեցել այն տարածքը, որը համապատասխանում է «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Այրարատ աշխարհի արևելյան մասին: Իսկ Այրարատն այդպիսի աամաններով կազմում էր Արշակունիքի ուստանը՝ արքունական սեփականությունը: Նույն ժամանակաշրջանում Բազրեանում իշխում էին Բագրատունիները, Արշարունիքում և Շիրակի մի մասում՝ Կամսարականները, Շիրակի մյուս մասում՝ Դիմարյանները, Վանահորում՝ Վանանդի իշխանները: Հետագա շրջանում, երբ հայ ժողովուրդը կորցրեց իր քաղաքական անկախությունը, Այրարատյան աշխարհի այն մասում, ուր նախկինում իշխում էին Արշակունիները, հանդես եկան նոր նախարարական-ֆեոդալական տներ՝ Ուրծի, Արածի իշխանները, Թագածոտները մի մասը զբաղում են Ամատունիները (սրանք Արագածոտնում կազմաձևված ունեին ղեկուս IV դարում) Խոսրով 4-րդից թագավորության ժամանակները), Կողովրդ գաղաթն անցնում է Բագրատունիներին, Վարաժնունիքում հանդես են գալիս Վարաժնունիները և այլն: Այսպիսով, Այրարատը փաստորեն մինչև Հայաստանի երկրորդ բաժանումը (591 թ.) մասնատված էր մի շարք փարպաքաղաքական միավորների՝ նախարարությունների: Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո էլ Այրարատը մնաց մասնատված, սակայն այդ բաժանմամբ զբեմն ամբողջությանը անցավ Բյուզանդական կայսրությանը (միայն արևելյան մի փոքր մասը մնաց պարսկական կողմում): Բյուզանդացիները համար Այրարատը՝ Տուրքերիանի հետ միասին, երկրպագեցնում էր փարսկական մի միավոր, անկախ նրանից, որ վերջիններս մասնատված էին մի շարք նախարարություններից: Այդ է պատճառը, որ «Աշխարհացոյց»-ում Այրարատի տակ հասկացվել են ոչ միայն նախկին Արշակունիների արքունական գավառները, այլև 591 թ. բաժանմամբ Բյուզանդիային անցած հակապական տարածքի հյուսիսային մեծ մասը:

Բագրատունիների թագավորության շրջանում Այրարատն ամբողջությամբ մտնում էր նրա տարածքի մեջ: Սակայն այսուհետ, Բագրատունիների ընդարձակ իշխանությունից բացի, կային տեղական մի շարք իշխանություններ, որոնք զբաղեցնում էին երկրի այս կամ այն մասը: Աննիցը ուժեղը Պահլավունիների իշխանությունն էր, որի իշխանները Բագրատունիների թագավորության վերջին շրջանում կատարում էին սպարապետի պաշտոնը:

Սելջուկները իրենց արշավանքների ընթացքում մեծ հարված հասցրին Այրարատյան աշխարհին: Սելջուկ-թուրքերի կողմից պարբերաբար կրկնվող արշավանքների հետևանքով Այրարատում ոչըն-

չացան բազմաՀազար Հայեր, ավերվեցին բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքները: Մակայն սելջուկների տիրապետությունը կարճատև եղավ: Վրաց Հոգրացած պետությունից օգուտ չէին Հայերն աստիճանաբար Հյուսիսարևելյան Հայաստանից դուրս քրեցին սելջուկ-թուրքերին, այնպես որ XIII դարի սկզբներին Հյուսիսարևելյան Հայաստանն ամբողջությամբ (որի կազմում էր և Այրարատը) ազատագրվեց սելջուկ-թուրքերից: Մակայն քաղաքական իրազրությունը շատ չուտով փոխվեց: XIII դարի 20-ական թվականներից սկսած Անդրկովկասի, այդ թվում նաև Հայաստանի վրա են արշավում մոնղոլ-թաթարները, որոնք ավերել ու կողոպտել մի քանի արշավանքներից Հևոտ իրենց տիրապետությունն են Հաստատում Հայաստանում: Մոնղոլների ու նրանց Հանորդների ժամանակ, Հայաստանի մյուս մասերի նման, Այրարատը ևս ավերվում է: Ավերվում են նախկինում ստեղծված ուսուցման Համակարգերը, ցանքերը կրճատվում են, նախկին առևտրական ճանապարհները կորցնում են իրենց նշանակությունը, քաղաքները, որոնց մի զգալի մասը դեռևս արշավանքների ժամանակ Հիմնահասակ կործանվել էր, կորցնում են իրենց նշանակությունը՝ վերածվելով սովորական բնակավայրերի: Արարատյան դաշտը մեծ մասը նախկին ծաղկած փհանից աստիճանաբար վեր է ածվում կեսաանապատի:

Այրարատյան աշխարհի բնակչության խտությունը, Հայաստանի մյուս մասերի Համեմատությամբ, մեծ էր: Բնակիչների զերազանց մեծամասնությունը Հայեր էին: Հայերից բացի, Այրարատյան աշխարհում՝ Հատկապես քաղաքներում, բնակվել են նաև Հրեաներ, ասորիներ, ռուսներ և պարսիկներ: Արարտի տիրապետության չըրճանում՝ VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած, Այրարատի որոշ քաղաքներում բնակություն էին Հաստատել զգալի թվով արաբներ, որոնք Հիմնականում կատարում էին վառչական աշխատանք և կայազորային ծառայություն: Ավերի ուշ չըջանում՝ XI-XIII դարերում, Այրարատն են մուտք գործում նաև սելջուկ-թուրքեր, մոնղոլ-թաթարներ և այլ ժողովուրդներ:

3. ՃԱՆԱԳԱՐՆԵՐԸ

Այրարատյան աշխարհի պատմության ընթացքում դարձել է Հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքի կենտրոն մասամբ նաև այն պատճառով, որ գտնվում էր Հին Հայաստանի կենտրոնական մասում և չընդապառված էր բարձր լեռնաշղթաներով,

որոնք որոշ չափով ապահովում էին նրա անվտանգությունը: Բայց ամենից կարևորն այն է, որ նրա միջով էին անցնում Համաշխարհային տարանցիկ առևտրի կարևոր ճանապարհները:

Հայաստանի ճանապարհների կենտրոնը Այրարատյան աշխարհն էր: Երկրի ճանապարհների կարևոր Հանգուցակետերը՝ Արմավիրը, Արտաշատը, Դվինը և Անին էին Այրարատյան աշխարհում: Ուրարտական շրջանում Այրարատում ճանապարհների կարևոր Հանգուցակետը Արգիշտիխիլին էր (Արմավիրը), որն Ուրարտական պետության անկումից Հևոտ իր տեղը զիջեց Երվանդաշատին (Արտաշատի գետաբերանի մոտ): Հևոտգայում, երբ Հայաստանը ձեռք բերեց քաղաքական անկախություն, Այրարատյան աշխարհում բարձրացավ Արտաշեսյանների մայրաքաղաք Արտաշատը: Մինչև V դարի (մ.թ.թ.) երկրորդ կեսը Արտաշատը Այրարատյան աշխարհով անցնող ճանապարհների սիրտն էր: Արտաշատից դուրս էին գալիս տարանցիկ առևտրի կարևոր մի քանի ճանապարհներ, որոնք ունեին նաև ստրատեգիական խոշոր նշանակություն: Դրանցից առանձնապես Հիշատակության արժանի են երեքը՝ ա) Արտաշատ-Սատաղ, բ) Արտաշատ-Տիգրանակերտ և գ) Արտաշատ-Փավրիգ:

V դարի երկրորդ կեսից Այրարատյան աշխարհի ճանապարհների զլխավոր Հանգուցը դառնում էր Դվինը: Դվինից դուրս էին գալիս Հինգ զլխավոր ճանապարհներ, որոնք նկարագրված են «Ղոնաշահիգ»-ում: Այդ ճանապարհների ունեին Հետևյալ ուղղությունները՝ 1) Դվին-Վարին-Վողոնիա-Ամասիա-Բյուզանդիոն, 2) Դվին-Ուլախ-Բոլնիս-Ուն-Դամասկոս, 3) Դվին-Հրազդան գետ-Վոթ ավան (Սևանա լճի Հարավային ափին)-Ջողի լեռնանցք-Պարսկաստան, 4) Դվին-Նախիջևան-Փավրիգ, 5) Դվին-Հրազդան գետ-Վուր-Տփղիս (Թրքիա):

Ավելի ուշ չըջանում՝ X դարում, չնայած Դվինը մնում էր որպես տարանցիկ առևտրի ճանապարհների կենտրոն, Այրարատյան աշխարհում բարձրանում է նաև Անին: Վերջինս իր Հերթին մի քանի ճանապարհներով կապված էր ինչպես Հայաստանի տարբեր մասերի, նույնպես և Հարևան երկրների ու Սև ծովի նավահանգիստների Հևոտ: Անիից դուրս եկող տարանցիկ ճանապարհներից կարևոր են Հետևյալները. 1) Անի-Տրապիզոն, 2) Անի-Քոողոսուպոլիս-Ամասիա, 3) Անի-Դվին, 4) Անի-Տփղիս, 5) Անի-Արտաշատ: Այրարատյան աշխարհով անցնող նշված ճանապարհները, որոնց կարևոր կենտրոնները Դվին և Անի մայրաքաղաքներն էին, արտաքուստ մեծ նշանակություն ստացան մասնավորապես IX դարի վերջից մինչև սելջուկ-

յան արչավանքները (XI դարի 40-ական թվականները): Այդ շրջանում Ռայիֆայության և Բյուզանդիայի միջև տեղի ունեցող երկարատև պատերազմների պատճառով Միջագետքով, Միլիայով և Միջերկրական ծովով կատարվող Համաշխարհային առևտուրը գրեթե կանգ էր առել: Հենց այդ պատճառով էլ Համաշխարհային առևտրի մեջ անչափ մեծացել էր Հյուսիսարևելյան Հայաստանի, այդ թվում Արարատյան աշխարհի դերը:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջաններում, տնտեսության ընդհանուր հետադիմության հետ, Արարատյան աշխարհի նախկին փարթևած քաղաքները և դրանցից դուրս եկող ճանապարհները կորցնում են իրենց տնտեսական նշանակությունը: Քաղաքների մեծ մասը աստիճանաբար վեր է ածվում սովորական բնակավայրերի, մի մասն էլ ընդմիջու վերանում է պատմական ասպարեզից:

4. ԳԱՎԱՅՈՒՆՈՒՄԸ

Արարատը քաղկեացած էր 16-20 գավառից³, որոնք հետևյալներն էին՝ Բասեն, Արեղյանք, Գարեղյանք, Հափնունիք, Արշարունիք, Բազրևանդ, Մաղկոտն, Վանանդ, Շիրակ, Արազածոտն, Ճակատք, Մասլացոտն, Կոզովիտ, Նիգ, Կոտայք, Մազազ, Վարաժնունիք, Ոստան, Ուրծ և Արած:

Բասեն, Արեղյանք, Գարեղյանք և Հափնունիք

Բասեն անունը էթնիկական ծագում ունի: Այստեղ ապրող նույնանուն ցեղախմբի մասին հիշատակում է Փսևնոֆոնը (V դ. վերջին մ. թ. ա.): Հնագույն ժամանակներում Բասենն իր մեջ ընդգրկել է մի լայնածավալ տարածություն: Նրա կազմի մեջ մտնում էր ոչ միայն «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Բասենը, այլև ամբողջ Վանանդ գավառը (Կարսի և Մարիդամիշի շրջանները), որը կոչվել է Վերին Բասեն: Հետագայում, ֆեոդալիզմի ձևավորման հետ միասին, այդ գավառը մասնատվել է երկու մասի՝ Բասենի և Վանանդի: Ավելի ուշ Բասենը բաժանվում է առանձին նախարարությունների՝ Բասենի, ուր իշխում էր Որդունի նախարարական տունը, և Արեղյանքի, Գարեղյանքի ու Հափնունիքի, ուր իշխում էին նույնանուն նախարարական տները: Բասենում իշխող Որդունի նախարարական տունը IV դարում,

Ոստրով Կոտակի օրոք (334-338), Ապահունիքի և Հարբի պատմադրականների հետ ֆեոդալական կոիվերի մղելու պատճառով սրի է քաշվում, իսկ նրա կալվածքները տրվում են Բասենի նախկուպոսական թեմին:

Բասենը, Արեղյանքը, Գարեղյանքը և Հափնունիքը միասին վերցրած կազմում էին մի քնաշխարհ՝ Փիղիկաաշխարհաբրական մի շրջան, որը Համապատասխանում է այժմյան Բասենի գավառին (սանջակին):

Բասենը տարածվում էր արևմտյան մասում, դրանից արևելք գտնվում էին Արեղյանքը և Հափնունիքը: Վերջին երկուսից առաջինը տարածվում էր Երասխի հյուսիսային կողմում, իսկ երկրորդը՝ Հարավային: Մայր արևելյան մասում տարածվում էր Գարեղյանքը, որը սահմանակցվում էր Արշարունիքի գավառին: Բասենն ունի երկրագործության համար նպաստավոր չողակյիմայական պայմաններ: Սակայն այնտեղ, հատկապես Ստորին Բասենում, բավական ընդարձակ տարածություն են զբաղում ճահճատները:

Բասենում հիշատակվում են պատմական մի շարք վայրեր: Դրանցից են.

Որդորու և Դու.՝ երկուսն էլ եղել են սովորական գյուղեր: Որդորուն եղել է Որդունի նախարարական տան ոստանը: Այստեղ էր նստում նաև Բասենի նախկուպոսը: Վերը նշված կոիվերից հետո Որդորուն, Որդունի նախարարության մյուս կալվածքների հետ միասին, ամբողջությամբ անցնում է Բասենի նախկուպոսական թեմին: Դու գյուղը գտնվում էր Բասենի արևմտյան մասում՝ Գեղերյնի լեռների շրջանում: Այս գյուղը Հայաստանի առաջին բաժանման զօր վրա գտնվող բնակավայրերից մեկն էր: Ենթադրվում է, որ Որդորու և Դու պատմական գյուղերը Համապատասխանում են մեր ժամանակների Փոքր և Մեծ Թու գյուղերին, որոնք այժմ գրեթե ավերակ են:

Վաղարշավան.՝ Սա Վափնաբար հիմնադրվել է Հայոց Վաղարշ Ա (117-140) կամ Վաղարշ Բ (198-215) թագավորների կողմից: Հիշատակությունների մեջ կոչված է ավան. գտնվում էր Մուրցի (այժմ՝ Հասանկայա) և Երասխի գետախառնուրդում՝ այժմյան Քուփրի-քելի տեղում: Սակայն որոշ ուսումնասիրողներ ենթադրում են, որ Վաղարշավանը գտնվել է ոչ թե այժմյան Քուփրի-քելի, այլ Հասանկայայի տեղում: Վաղարշավանի տեղում բնակավայր է եղել դեռևս ուրարտական ժամանակներում:

Օկոմի.՝ Այս ավանը գտնվում էր Միրանաց լեռների շրջանում: Առաջին անգամ հիշատակվում է XI դարում: Ըստ այդ հիշատակու-

³ Համայն Եարուրի դաշուր են դիտվում է որպես առանձին գավառ, սակայն կարծում ենք, որ այն մտել է Ոստան գավառի մեջ:

իցյան սելջուկներն իրենց առաջին արշավանքի ժամանակ (1048 թ.) կործանում են այն, իսկ բնակիչներին, որոնց թիվը, պատմիչի տեսլով, Հասնում էր 30 000-ի, քանանում:

Բողոքերը.— Հայտնի է IV դարից: Շապուհ Բ-ն ղեկավար Հայաստան կատարած իր արշավանքի ընթացքում Հայերի դիմադրողական ուժը ջլատելու համար Կամսարական իշխանների կանանց զերելով փակում է այս բերդում, որպեսզի նրանց ամուսինները իրենց զորքերով լքեն Հայկական միացյալ բանակը: Սակայն Շապուհը չի Հասնում իր նպատակին: Հայկական զորքերը նրան դուրս են չարտում Հայրենի երկրի սահմաններից:

Բողոքերի դիրքը չի ճշտված: Որոշ ուսումնասիրողներ այն տեղադրում են այժմյան Հասանկալայի տեղում, իսկ որոշ ուսումնասիրողներ էլ՝ Բասենի Հյուսիսարևմտյան սահմանի վրա: Թվում է, թե վերջինների կարծիքը ավելի ճիշտ է, որովհետև Բողը Հայաստանի առաջին րաժանման զծի վրա գտնվող բերդերից էր, հետևապես այժմյան Հասանկալայից արևմուտք պետք է լիներ:

Ավերիկ.— Եղև է ամուր բերդ: Արիստակես Լաստիվերացու Հիշատակության համաձայն սելջուկները, Տուղրիլի գլխավորությամբ, 1034 թ. գրավեցին և ավերեցին Ավերիկը⁴:

ԱՐ Հ Ա Ր Ո Ն Ի Ք

Ավելի հնում Արշարունիքը Հայտնի էր Երասխաձոր անունով: Այս գավառը սկզբնապես պատկանում էր Արշակունիների արքունական տանը, սակայն հետագայում տրվում է Կամսարական նախարարական տանը: Ենթադրվում է, որ առաջին նախարարի՝ Արշավիրի անունով էլ գավառը նախկին Երասխաձորի փոխարեն կոչվեց Արշարունիք: Տարածվում էր Երասխ և Ախուրյան գետերի կազմած արևմտյան անկյունում:

Արշարունիքում էին գտնվում Կազդվանի Հայտնի աղահանքերը: Արարական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի քաղաքաժիվ այլ նախարարական տների հետ միասին աստիճանաբար իրենց քաղաքական ազդեցությունը կորցնում են և Կամսարականները: VIII դարի վերջին նրանք ստիպված են լինում Շիրակի և Արշարունիքի իրենց կալվածքները դրամով վաճառել Բագրատունիներին:

Արշարունիքը Արարատի առավել նշանավոր գավառներից էր: Այստեղ, գեոսես Հազույն ժամանակներում, կառուցվել են մի քանի քաղաքներ: Արշարունիքը առանձնապես կարևոր դեր է խաղացել Բագրատունիների թագավորության շրջանում:

Այս գավառում գտնվող պատմական վայրերից Հարկ ենք համարում նշել հետևյալները.

Երվանդաշատ.— Հին Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկն է: Գտնվում էր Երասխի և Ախուրյանի գետախառնուրդում: Մովսես Պորեկացու Հիշատակության համաձայն այս քաղաքը կառուցվել է Երվանդ Գ-ի օրոք, որը նախորդել է Արտաշես Ա-ին և եղել է Երվանդյան Հարստության վերջին թագավորը: Պորեկացին վկայում է, որ Հայաստանի մայրաքաղաք Արմավիրի օգն ու կլիման վատառողջ լինելու, Երասխի հունք փոխելու և քաղաքի վրա արևելյան ցեղերի հաճախակի հարձակումների պատճառով Երվանդ Գ-ն արևմուտքում կառուցում է մի քաղաք, որը դարձնում է մայրաքաղաք: Նոր կառուցված այդ քաղաքը Երվանդն իր անունով կոչում է Երվանդաշատ⁵:

Երվանդաշատի դիրքն ամուր էր, տեղադրված էր բարձր լեռան վրա: Չվստահելով միայն բնական ամրություններ, Երվանդը պարսպապատել է տալիս իր կառուցած մայրաքաղաքը, որի միջնաբերդը գտնվում էր ժայռի գագաթին: Դրա ավերակները գտնվում են այժմյան Հոկտեմբերյանի չրջանի Երվանդաշատ գյուղի մոտ:

Մակայն, ինչպես երևում է, Երվանդաշատը երկար չի մնում որպես մայրաքաղաք. Արտաշես Ա-ն, Մեծ Հայքի անկախությունը հռչակելուց որոշ ժամանակ անց մայրաքաղաք է դարձնում իր օրոք կառուցված Արտաշատը:

Երվանդաշատը Արտաշատի և Տիգրանակերտի նման եղել է հելլենիստական տիպի քաղաք: Չնայած II դարի (մ. թ. ա.) առաջին կեսում այն զաղաղեց մայրաքաղաք լինելուց, այնուամենայնիվ, երկար դարեր Երվանդաշատը մնում էր որպես Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը: IV դարին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ այդ շրջանում Երվանդաշատն ուներ մի քանի տասնյակ հազար բնակիչ: Այս քաղաքը մեծ հարված է ստանում Արշակ Բ-ի օրոք Պարսկաստանի կողմից կատարված հարձակումների հետևանքով: IV դարի վերջերից սկսած Երվանդաշատն աստիճանաբար կորցնում է իր նախկին նշանակությունը՝ վերածվելով սովորական ֆեոդալական քրդաքաղաքի:

⁴ Տե՛ս Արիստակես Լաստիվերացի, Պատմություն, Թիֆլիս, 1912, էջ 100:

⁵ Տե՛ս Մովսես Պորեկացի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 160-161:

Երվանդակերտ.— Կառուցվել է նույն Երվանդ Դ-ի օրոք: Գտնվում էր Երվանդաշատից ոչ Հնուտ, Երասխի բարձրագույն աջ ափին: Երվանդակերտը եղել է ամուր բերդ և կառուցվել է Երվանդաշատ մայրաքաղաքի մատույցները պաշտպանելու համար: Երվանդակերտի մասին Ռորենացու հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ այն եղել է շատ գեղեցիկ:

Ռորենացին Երվանդակերտը նկարագրում է իրեն հատուկ պատկերավոր ոճով: Բերենը նրա խոսքերը. «Քաղցր է ինձ ասել և խաղաղ գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակերտի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինածովը: Բանդի զմիջից Հովտին մեծի ընտ մարդկություններ և պայծառ շինածովը, լուսաւոր որպէս ական ըրր. իսկ շուրջ զմարդկութեամբն՝ ծաղկեցած և հոտարանաց կազմություն, որպէս շուրջ զբրբռն զայլ քոյորակություն ական: Իսկ դրազմությունն այդևստանդ, իրր դարտանաց խիտ և գեղեցիկ ծիր, որոյ հիւսիսային կողմանն դիր կարակնանակ՝ արդարև գեղաւոր կուսից յօնից դարեանդաց համեմատ: Իսկ ի հարստոյ հարթությունն դաշտաց, ծնտոյց պարզությունն գեղեցկություն, իսկ գետն բերանացեալ դարտանդոր ավանջն՝՝ գերկթերթիսն նշանակէ չրթունս: Եւ այսպիսի գեղեցկությունն դիր՝ անբթթկել իմն զոգցես ի բարձրաւանդակ թագաւորանիւտն զհայեցեալածն ունի. և արդար և բերրի և թագաւորական գաստակերտն»⁶: Երվանդակերտի ավերակները առ այսօր պահպանվում են:

Բագարան.— Այս քաղաքը եւ կառուցվել է Երվանդ Դ-ի օրոք: Սա գտնվում էր Երվանդաշատից ոչ Հնուտ, մոտ 5 կմ հյուսիս՝ Ախուրյանի աջ ափին: Ռորենացին վկայում է, որ Բագարանի կառուցումից Հնուտ Արմավիրից այստեղ են տեղափոխվում Հելանտական կուրքերը, այդ պատճառով էլ քաղաքը կոչվում է Բագարան («աստվածարան», «կուրքարան»): Գալսեի է. Ննիպողել, որ Բագարանի մոտ տեղված «Մենդոց» անտառն ունեցել է կրոնական-պաշտամունքային նշանակություն: Հավանաբար այն փոխադրվել է Արմավիրի «Սուպա» պուրակին, որի ծառերի տերևների չարժումից բուրմերը «գուլակություններ» էին անում:

Բագարանի նշանակությունը բարձրանում է հատկապես IX դարի 2-րդ կեսից, երբ նա դառնում է Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաքը: Սակայն շատ շուտով Բագարանը մայրաքաղաքի իր դերը դիզում է Երազգավորին: Անպես որ Բագարանը մայրաքաղաք էր մնալու Ալուտ Ա-ի (885–890) օրոք: Բագարանի ավերակները, հատ-

կապես գերեզմանոցը, մինչև օրս էլ նշմարվում են: Վաղեմի քաղաքի մոտ, Ախուրյան գետի մեջ ցցված ժայռաբլրի վրա լավ վիճակում պահպանվում է մի գեղեցիկ, գմբեխավոր եկեղեցի՝ կառուցված Բագրատունիների օրոք:

Արտագերք կամ Արտագերս.— Հին Հայաստանի անառիկ բերդերից մեկն էր: Հիշատակված է թե՛ Հայ, թե՛ օտար պատմիչների և աշխարհագիրների երկերում: IV դարում Արշակ Բ-ն Գամառապետների կալվածքների և մյուս բերդերի հետ միասն հարքունիս է գրավում նաև Արտագերսը, այն վերակառուցելով և դարձնելով արքունի բերդ-գանձարաններից մեկը: Երբ 368 թ. Շապուհ Բ-ն Արշակ Բ-ին Տիգրոն է կանչում և նենգորեն Անշուր բերդում բառնարկելուց հետո մի ստվարաթիվ բանակ է ուղարկում Հայաստանն ավերելու և գրավելու, Փառանձեմ Թագուհին և Թագածառնուց Պապր արքունական գանձերով և 11000 բերդապահ՝ զորքով ամրանում են Արտագերս բերդում: Բերդականները Փառանձեմ Թագուհու գլխավորությամբ տվելի քան մի տարի (368–369) հերոսաբար դիմադրում են պարսկական զորքերին, որոնք ավերելով Հայաստանի մեծ մասը, եկել պաշարել էին Արտագերսը: Պապին հաջողվում է պաշարումից դուրս գալ և փախչել Հոռոմացիների մոտ, իսկ Թագուհին, իշխանները և բերդապահ զորքը սովի, համաճարակի և դիմամթերքի պակասության պատճառով ստիպված են լինում հանձնվել (369): Պարսիկները գրավելով Արտագերսը, կողոպտում են արքունական գանձերը և գերի վերցնում Փառանձեմին, որին չուտով տանջամահ են անում: Այս դեպքից հետո Արտագերսն այլևս դադարում է բերդ լինելուց: Նրա աշխարհադարանի դիրքը դեռևս չի հնչաված: Ոմանք այն նույնացնում են Բագրատունիների թագավորության ժամանակաշրջանի Կապույտ բերդի հետ, որ անհավանական է:

Կապույտ բերդ.— Գտնվում էր այժմյան Կաղզկանի մոտ, Արաքսի հովտում: Նշանված էր իր ամրությամբ: Այս բերդում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր: Դրանցից առանձնապես հիշատակության արժանի է Բագրատունի Սմբատ Ա-ի օրոք տեղի ունեցածը: Աղուպատականի արաբ էմիր Յուսուֆը Հայաստանի քաղաքական անկախությունը վերացնելու և այն էմիրության ենթարկելու համար մի քանի արշավանքներ է կատարում դեպի Հայաստան: Դիվանագիտական նախապատրաստություններից և երկրի ներսում դաշնակիցներ ձևոր բերելուց հետո Յուսուֆը 909 կամ 910 թ. մի մեծ բանակի գլուխ անցնում և Հայաստան և ավերում նրա հյուսիսային ու հյուսիսարևելյան չրճանները: Սմբատ Ա-ն ստիպված է

⁶ Մովսես Ռորենացի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 162–163:

լինում իր ձեռքի տակ եղած փոքրաթիվ զորքի Հետ միասին ամրանալ կապույտ բերդում: Թշնամին չըջապատում է կապույտ բերդը: Սակայն բերդականները մեկ տարի Հերոսաբար դիմադրում են: Միայն սովի ու ջրի պակասության պատճառով Սմբատը ստիպված է լինում անձնատուր լինել: Յուսուֆը նրան գերում է և փակում Գվինի բերդում, իսկ 914 թ. երեմյակ բերդի մոտ տանջամահ է անում, ապա մարմինը բերելով Գվին, կարգադրում է խաչի վրա գամել՝ քնակ-չությանը սարսափի ենթարկելու համար:

Արշարունիքում եղած վանքերից նշանավոր էին **Կապույտ Քարը** և **Կամըճաճորը**, որոնք կառուցվել են X դարում: Գրանցից Հատկապես երկրորդը կարևոր դեր է խաղացել Հայ միջնադարյան մշակույթի պատմության մեջ:

Բ ա գ ր ւ Վ ա ն ղ

Բագրևանդը տարածվում էր Արածանիի վերնագավառում՝ Հայկական Պարի, Մաղկանց և Գիաղինի լեռների միջև: Հնում Բագրևանդը գրավել է ավելի մեծ տարածք: Այդ ժամանակներում նրա մեջ է մտել նաև Մաղկոտն գավառը: Բագրևանդի տարածքի մեծ մասը կազմում էր այժմյան Ալաշկերտի դաշտը, որը Հայտնի էր իր բերրիությամբ: Կարծիք կա, որ Բագրևանդը եղել է Բագրատունիների տոհմական գավառը, և Բագրևանդ ու Բագրատունի անունները կապ ունեն իրար հետ:

Այս գավառի հիշատակված վայրերից ուշագործության արժանի են Հետևյալները.

Վաղարշակներու. Իբրև բերդ գոյություն է ունեցել ղեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում: Հետագայում բերդի շուրջը ծաղկվել է Համանուն քաղաք, որի կառուցումը վերագրվում է Հայոց Վաղարշակ թագավորին: Ուրարտական այլ բերդերի ավերակների նման Վաղարշակների բերդի ավերակներն էլ սովորաբար կոչվում են Թոփրախ-կայա (Հողե բերդ): Գտնվում է Շառխան գետի ձախակողմյան վտակներից մեկի վրա:

Բաղավան. Բառացի նշանակում է ղիցավան: Առաջին հիշատակություններում կոչված է քաղաքացույց և ավան, իսկ Հետագա հիշատակություններում՝ գյուղ: Գտնվում է նպատ լեռան Հյուսիս-արևմտյան ստորոտում՝ Արածանիի ափին: Այժմ էլ գոյություն ունի և կոչվում է Ուշիքիխե: Այստեղ է գտնվում Ս. Հովհաննեսի վանքը: Ըստ

ավանդության՝ այստեղ է առաջին անգամ Նավասարդի տոնը տոնվել: Մի այլ ավանդության համաձայն, իբր, այստեղ է մկրտվել Տրդատ Գ-ն իր զորքով, որից Հետո քրիստոնեությունը տարածվել է ամբողջ Հայաստանում:

Ջիրավ. Գաշտ է, որտեղ 371 թ. տեղի է ունեցել արյունահեղ ճակատամարտ Հայկական զորքի (որին օժանդակում էր նաև Հռոմեական մի զորամաս) և պարսկական մեծաթիվ ռանակի միջև: Ճակատամարտը վերջանում է Հայրենի երկրի անկախության համար մարտնչող Հայերի կատարյալ Հաղթանակով: Պարսկական զորքերը դուրս են չարտվում Հայաստանի սահմաններից և Պապ թագավորը վերջնականապես հաստատվում է Հայոց գահի վրա:

Մ ա ղ կ ո տ ն

Ռեչպե նչվեց, Մաղկոտն գավառը Հնում կազմում էր Բագրևանդի քաղաքացույցի մասը: Նա տարածվում էր Մաղկանց լեռների չորջանում: Սկզբում պատկանում էր Գեուլինների նախարարական տանը, իսկ Հետագայում, Հավանաբար Արշակ Բ-ի օրոք, անցնում է Արշակունիների արքունիքին: Լեռնային զով կլինա ունենալու պատճառով թե՛ Արշակունիների թագավորության և թե՛ մարզպանների տիրապետության չըջանում Հայկական զորքերն ամռանը ճամբարային չըջանք անց էին կացնում Մաղկոտն գավառում:

Մաղկոտնի պատմաաշխարհագրական վայրերից են.

Ջարեհավան. Հայաստանի Հնագույն քաղաքներից մեկն էր: Զավանաբար գտնվում էր Բաղավանի մոտ՝ Թափրիդ-Վարին-Տրապիղոն ճանապարհի վրա: Փափստոս Բուզանդի⁷ վկայություններից երևում է, որ Ջարեհավանը IV դարում եղել է բավականին փարթևած քաղաք: Այստեղ Հայերից բացի բնակվում էին նաև Հրեա առևտրականներ ու արհեստավորներ: Սակայն նույն դարի 60-ական թվականներին պարսկական զորքերը, Հայաստանի մի չարք այլ քաղաքների Հետ միասին, ավերում են Ջարեհավանը: Ծապուհ Բ-ն քաղաքի բնակչության մեծ մասին, Հատկապես արհեստավորներին ու առևտրականներին գերելով, ջրում է Պարսկաստանի խորքերը: Դրանից Հետո Ջարեհավանը վեր է ածվում մի սովորական գյուղի:

⁷ Փափստոս Բուզանդը Մաղկոտն գավառի անտեր չի նշում, իսկ Ջարեհավանը հիշատակում է որպես Բագրևանդ գավառում գտնվող քաղաք:

Հարեհամանում է ծնվել Միջնադարյան Հայաստանի սոցիալական խոշոր շարժման՝ թնոդրականի շարժման Հիմնադիրն ու առաջին ղեկավարը՝ Սմբատը, որն իր ծննդավայրի անունով կոչվել է Սմբատ Հարեհամանցի:

Ծանալիվան.՝ Վանը և քնակավայր: Աշխարհագրական ճշգրիտ դիրքը մեզ համար մնում է անհայտ: Հավանաբար գտնվել է Բագավանի մոտերքում: Ծանալիվանում 443 թ. գումարվել է եկեղեցական ժողով, որը հաստատել է մի շարք օրենքներ ու կանոններ: Այդ օրենքներն ուղղված էին V դարում տարածված աղանդավորական շարժման՝ մծղնությունյան դեմ:

Անդղ.՝ Բերդ և գյուղաքաղաք: Աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված: Անդղը հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավոր է դարձել 450 թ. տեղի ունեցած զենպերժով: Այդ թվին, ինչպես հայտնի է, պարսից Հազկերտ Բ արքան Տիգրոն գեաքած հայ նախարարների հետ Հայաստան է ուղարկում պարսկական հատուկ զորագունդ և քաղմալիվ մտղեր: Պարսկական զորագնդի և մոզերի մուտքը Հայաստան առաջին իսկ պահից առաջանում է զինադրական շարժում: Եվ ահա առաջինը ոտքի են կանգնում Անդղ գյուղաքաղաքի ու նրա չրջակայքի քնակիչները: Ընդհարումը տեղի է ունենում Անդղում, որտեղ պարսիկ մոզերը կանգնեցրել էին կրակապաշտական ատուրուշան: Ապստամբ ռամիկ ժողովուրդը հարձակվում է պարսիկ զորքերի ու մոզերի վրա և զուրա բշում իրենց գյուղաքաղաքից: Անդղում տեղի ունեցած այս ղեպըր ազդանշանն էր ազատագրական այն Հոյակապ պայքարի, որ հայ ժողովուրդը երկար ժամանակ մղեց Պարսկաստանի դեմ:

Ժողովոտն զավաոում էր գտնվում **Վարչակի Ջերմուկը** (այժմյան Դիադին գյուղաքաղաքի մոտ) : Հիշատակություններից երևում է, որ այս Գուրը դեռևս հնագույն ժամանակներից տեղացիներն օգտագործել են բուժման նպատակներով: Ժողովուրդն այդ տաք և բուժիչ հատկություններ ունեցող աղբյուրների մասին ստեղծել է մի շարք ավանդություններ:

Վ ան ան Գ

Վանանդ զավաոը տարածքով համընկնում է այժմյան Կարսի և Սարիղամիշի չրջաններին: Ունի առողջարար օդ և զով կլիմա: Զբոսանն այստեղ լինում են սասաթիկ ցրտեր: Վանանդն ունի լավ արո-

տավայրեր, խոտհարքներ և հացահատիկային կուլտուրաների համար լավագույն հողեր: Վանանդում իշխում էին նույնանուն իշխանները:

VIII դարի վերջներից այս զավաոին տեր են դառնում Բագրատունիները:

Աշոտ Գ-ի կողմից Կարսում կառավարիչ նշանակված նրա եղբայր Մուշեղ Բագրատունին 961 թ. իրեն հռչակում է թագավոր: Հիմնադրվում է Կարսի կամ Վանանդի թագավորությունը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Վանանդ զավաոն ամբողջությամբ: Վանանդի թագավորությունն այդ ժամանակներում, Հայաստանի Հյուսիսային և Հյուսիսարևելյան չրջաններում գոյություն ունեցող հայկական մյուս թագավորությունների նման, ենթարկվում էր Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը: Բագրատունյաց թագավորության անվան չրջանում Վանանդը ենթարկվում է Բյուզանդիային, իսկ 1066 թ. գրավվում է սելջուկների կողմից: Թամար թագուհու օրոք Վանանդը իր Կարս քաղաքով շատ կարճ ժամանակով միացվում է Վրաց Բագրատունիների թագավորությանը:

Վանանդի պատմական վայրերից նշանավոր է **Կարս** քաղաքը: Սրա անունը էթնիկական ծագում ունի: Ինչպես Կարս, այնպես էլ Կարին անունները կապված են հնագույն ժամանակներում այդ կողմերում բնակվող կարինիտների հայկական ցեղախմբի անվան հետ, որը հիշատակված է Քսենոֆոնի մոտ: Հին չրջանի մեր մատենագիրները Կարսը կոչում են բերդ («Կարոց բերք»): X դարի երկրորդ շառուրդից սկսած այն անվանվում է ամուր բերդ և քաղաք: Հենց այդ ժամանակվան էլ Կարսը դառնում է Բագրատունյաց թագավորության մայրաքաղաք (928-961): Իբրև մայրաքաղաք այն արագ թափով բարեկարգվում է: Այդ ժամանակներում են կառուցում Կարսի Կաթողիկե եկեղեցին և հռչակավոր բերդը: Կարսի զբոսաշրջումը շարունակվում է նաև հետագա ժամանակներում՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները: Կարսը իր քնական բերդի չնորհիվ, որն էլ ավելի էր ամրացվել արհեստական կառուցումներով՝ հաստատապարտ պարիսպներով ու աշտարակներով, հռչակված էր իրեն անառիկ բերդաքաղաք: Լինելով սկզբում Բագրատունյաց կենտրոնական թագավորություն, իսկ 961 թ. Վանանդի թագավորության մայրաքաղաք, նա միաժամանակ անտերի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոն էր: XI դարի պատմագիր Արիստակես Լաստիվերացին մեծ հիացմունքով է խոսում Կարսի մասին: Պատմագրի ասածներից երևում է, որ Կարսը առևտրական ճանապարհներով սկսու հարաբերություններ ուներ

ինչպես Սև ծովի առափնյա քաղաքների, այնպես էլ Հայաստանի ու Հարևան այլ երկրների քաղաքների Հետո:

Գարսր XI–XII դարերի Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկն էր: Նրա բնակչության թիվը Հավանաբար 50000-ից անցնում էր: Իսկ սա այդ դարերի Համար շատ մեծ թիվ է:

Գարսը մոնղոլական տիրապետության Հենց սկզբից աստիճանաբար կորցնում է իր նշանակությունը: Սակայն մինչև օրս էլ նա գոյություն ունի: Գարսը գտնվում է Գարս գետի միջին Հոսանքի շրջանում, նրա ձախ ափին: Նրա անունն աղավաղելով դարձրել են Դարս:

Ե ի Ր ա կ

Եիրակ անվան առաջացման վերաբերյալ մի ավանդություն է պահպանվել Մովսես Պորենացու «Հայոց պատմության» մեջ, ըստ որի այն իբր կապված է ավանդական շատակեր Ծարայի անվան Հետո⁸: Մեր ժամանակների Հայագետ բանասերները ենթադրում են, որ Եիրակ անունը կապված է կիմերական տիրակներ կոչված զեդանների անվան Հետո:

Եիրակը գրավում էր բավականաչափ բնդարձակ տարածություն: Նա փոխված էր Ախուրյան գետի երկու ափերին՝ նրա վերին Հոսանքից մինչև ստորին Հոսանքն ընկած շրջաններում: Այնպես որ այժմ Ֆիզիկական աշխարհագրության մեջ Եիրակ կոչվող դաշտը նախկինում կազմում էր Եիրակ գավառի միայն մի մասը:

Եիրակը դաշտային գավառ էր, Հայտնի բերրի Հողերով և զով կլիմայով: Այստեղ առանձնապես զարգացած էր Հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը:

Արշալուծիների թագավորության շրջանում Եիրակը Հիմնականում պատկանում էր Կամսարականների, սակայն այնտեղ կապվածքներ ունեին նաև Դիմաքսյաններն ու Սահառունիները:

Արաքսական տիրապետության շրջանում՝ Հատկապես VIII դարում Կամսարական իշխանական տունը կանգնում է ոչնչացման փտանդի առաջ, ուստի ստիպված է լինում VIII դարի վերջերին իր կալվածքները, այդ թվում և Եիրակը, վաճառել Բագրատունիներին: IX դարի երկրորդ կեսից սկսած Եիրակը դառնում է Հայաստանի քաղաքական ու տնտեսական կյանքի կենտրոնը: Այստեղ էին գտնվում Բագրատ-

ունիների թագավորության շրջանի Երազգավորս և Հռչակավոր Անի մայրաքաղաքները, ինչպես և մի քանի մեծահռչակ վանքեր, որոնք դարձել էին այդ ժամանակաշրջանի մշակույթի օջախներ:

Պատմաաշխարհագրական առումով Եիրակի նշանավոր քաղաք-թիվ վայրերից անհրաժեշտ ենք Համարում կանգ առնել Հետևյալներին վրա.

Անի.Միջնադարյան Հայաստանի այս մեծահռչակ քաղաքը, որը գտնվում էր Ախուրյանի աջ ափին, մինչև IX դարի 2-րդ կեսը եղել է սովորական բերդ: Նրա մասին առաջին անգամ Հիշատակվում է V դարում: Անի բերդը այդպես մտնում է մինչև X դարը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ Եիրակը դառնում է Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կարևոր կենտրոնը:

Անին արագորեն սկսում է զարգանալ Հատկապես Հայաստանի կենտրոնական թագավորության մայրաքաղաք դառնալուց Հետո (961 թ.): Այնուհետև՝ 40–50 տարվա ընթացքում Անին դառնում է ոչ միայն Հայաստանի ամենամեծ քաղաքը, այլև Մերձավոր Արևելքի խոշորագույն քաղաքներից մեկը:

Անիի արագ զարգացումը պետք է քաջատրել ոչ միայն այդ ժամանակվա Հայաստանի բնդհանրա տնտեսական վերելքով, քաղաքական նպաստավոր պայմաններով, մայրաքաղաք լինելով, այլև նրանով, որ պետության մեջ Անի ուներ շատ Հարմար դիրք՝ գտնվում էր Բագրատունիների թագավորության գրեթե կենտրոնում և մի շարք Հարմար ճանապարհներով կապված էր ինչպես Հայաստանի տարբեր մասերի, այնպես էլ Հարևան երկրների խոշոր քաղաքների Հետո: Անիի առևտրական-տնտեսական Հարաբերությունները էլին սահմանափակվում երկրի ներսում, նա այդպիսի կապեր ուներ նաև Վրաստանի, Աղվանքի, Ատրպատականի, Պարսկաստանի, Արևմտյան Հայաստանի, Սև ծովի առափնյա շրջանների քաղաքների, Գալիցիայի, Լեհաստանի և Հարավային Ռուսիայի Հետո:

Դրանք էին այն նախապայմանները, որոնց շնորհիվ Անին արագ թափով բարձրացավ:

Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների մեջ Անին ամենից լավ է ուսումնասիրված: Նրա ուսումնասիրությանը զբաղվել են Ն. Մառը, Թ. Թորամանյանը, Հ. Օրբելին, Լևոն, Լինդը, տողերիս Հեղինակը և շատ ուրիշներ: Անի ունեցել է միջնադարյան քաղաքների Հատուկ կառուցվածք, բաղկացած էր միջնաբերդից, շահաստանից և արվարձաններից: Անիի միջնաբերդը տեղադրված էր քաղաքի Հարավ-արևմտյան մասում, մի ժայռոտ ըլլի վրա: Միջնաբերդի ներսում էին

⁸ Տե՛ս Արխատկե Լատիվերդի, Պատմություն, Թիֆլիս, 1912, էջ 91:

⁹ Տե՛ս Մովսես Պորենացի, Պատմություն Հայոց, 1913, էջ 43:

գտնվում թագավորի, նրա ընտանիքի ու շքանշանի պալատներն ու ապարանքները, ինչպես և բազմաթիվ ու մայր եկեղեցիներ:

Միջնաբերդի հյուսիսարևելյան կողմում փոփոց սարահարթի վրա տարածված էր բուն քաղաքը՝ շահաստանը: Նրա շահաստան կոչվող մասը ևս միջնաբերդի նման չրջապատված էր բարձր պարիսպներով, որոնք ունեցել են աշտարակներ: Միջնաբերդի պարիսպը կոչվում էր Ներքին կամ Փոքր պարիսպ, իսկ շահաստանները՝ Մեծ կամ Արտաքին: Ենթև միջնաբերդում բնակվում էին քաղաքի ազնվականությունն ու նրա շքանշանները կազմող ընդհապաշտպան կաշաղորը, ապա շահաստանի հիմնական բնակիչները առևտրականներն ու արհեստավորներն էին: Անին ունեցել է առևտրի համար հատուկ հրապարակչուկա: Առևտրականներն այստեղ զբաղեցրել են հատուկ թաղ, որը հայտնի էր իր շենքերի չրկությունով: Դրանց եկած առևտրականներին սպասարկելու և նրանցից առավել օգուտ բաղելու համար անեցի մեծահարուստները, նույնիսկ թագավորներն և իշխանները այստեղ կատուցել էին բազմաթիվ իջևաններ ու հյուրանոցներ: Անին առևտուրն իր նշանակալի մասով մեծածախ էր և կրում էր տարանցիկ բնույթ: Անիում հետզհետե հանդես են գալիս մեծ կապիտալներ ունեցող փառապաններ: XIII դարում զբաղեց տիպիկ ներկայացուցիչներն էին՝ Տիգրան Հոնենցը և Ավետենց Մահմադինը, որոնք ըստ վկայությունների, իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել հսկայական կալվածքներ և դրանք՝ Նրանք ունեին հյուրանոցներ, իջևաններ, բազմաթիվներ, ջրաղացներ, ձիթհանքեր և այլն:

Անիում կարևոր դեր էին խաղում նաև արհեստավորները: Այս քաղաքը դարձել էր արհեստագործության խոշորագույն կենտրոն: Անիում XIII դարի սկզբներին գոյություն ուներ ավելի քան 40 տեսակի արհեստ: Արհեստները քաղաքում բաշխված էին ըստ շյուղերի, զբաղեցրել յուրաքանչյուրի համար գոյություն ուներ առանձին շարք, փողոց կամ թաղամաս: Ավելի շատ տարածված էին դիմագործությունը, զարբերությունը, մանանագործությունը, կաշեգործությունը, որմնագործությունը, բրուտագործությունը, քարտաշագործությունը, թամբագործությունը, պալատարվությունը և այլն: Գրավոր հիշատակություններից և կատարված պեղումների արդյունքներից պարզվում է, որ XII—XIII դդ. Անիում, ինչպես և Հայաստանի այդ ժամանակվա մյուս քաղաքներում, արհեստավորները համայնված էին արհեստակցական «եղբայրություններին»՝ համարությունների մեջ:

Անիի արվարձաններում բնակություն էին հաստատել չքավորները և ընչազուրկները: Նրանք մեծ մասամբ ապրում էին խոշոկ իրճիկներում և գետնափոր հյուղակներում: Նրանց գերակշռի մասը

զբաղվում էր գյուղատնտեսությամբ և սևագործ աշխատանքով: Անիի շրջակայքի ձորերում՝ Ծաղկոցաձորում, Ախուրյանի ուղղությամբ և այլուր կային հարյուրավոր քարանձավներ («քարանձաններ»), որոնց մի մասը նույնպես բնակելի էր:

XI դարի սկզբից Անիում արդեն գոյություն ուներ քաղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ էր կանգնած «երիցանին»՝ քաղաքի ավագների խորհուրդը: Քաղաքի կառավարմանը մասնակցում էին քաղաքի ազնվականության ներկայացուցիչներն ու նախկնդոսը: Անիի քաղաքագետը Բագրատունիների թագավորության շրջանում նշանակվում էր Բագրատունի թագավորի, իսկ Ջաղարյանների իշխանության ժամանակաշրջանում՝ Ջաղարյան իշխանների կողմից:

Անիի բնակչության թիվը XI—XII դարերում հասել էր մոտ հարյուր հազարի, գուցե և ավելի: Քաղաքական վտանգավոր պահերին Անին ապաստան էր դառնում նաև իր շրջակայքի բնակիչների համար: Նման դեպքերում նրա բնակչության թիվը անհամեմատ մեծանում էր:

Անիի քաղաքական պատմությունը չափազանց անկայուն է եղել: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո (1045 թ.) արտաքին նվաճումների կողմից մի շարք անգամ այն ենթարկվել է ավերածությունների և մի քանի անգամ անցել ձեռքից ձեռք: Սակայն մինչև մոնղոլական ծանր լծի հաստատումը Հայաստանում Անիի զարգացումը, ընդհանուր առմամբ, չարունակվում էր:

1236 թ. մոնղոլները Ջաղարյանի գլխավորությամբ զբաղվում են Անին: Քաղաքի պաշտպանները, որոնք համառ դիմադրել էին մավրիկներին, ենթարկվում են խոշտանգումների, նրանց մի զգալի մասը ոչնչացվում է, քաղաքում կատարվում են մեծ ավերածություններ:

Մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, երկրի տնտեսական ընդհանուր անկման հետ միասին, Անին արագ կերպով կորցնում է իր նշանակությունը, անկում են ապրում արհեստագործությունն ու առևտուրը: Քաղաքի բնակչությունը բռնում է արտաքաղաքի ուղին: Այդ բոլորին ավելանում է 1319 թ. աղետարեն երկրաշարժը, որի հետևանքով փլատակների են վերածվում Անիի հիսաքանչ կառույցները: Իր նշանակությունը կորցրած Անին այդ երկրաշարժից հետո աստիճանաբար ավելի է անշուքանում և XIV դարի վերջերին վերածվում է մի խոշուկ գյուղի:

Անիի ճարտարապետական կոթողները, որոնց ավերակներն են միայն պահպանվել մինչև մեր օրերը, հայ ժողովրդի ճարտարապետական քաղաք մշակույթի վկայություններն են: Անիի կարևոր

կոնիոդներից կարելի է հիշատակել նրա Ներքին և Արտաքին պարիսպները, Ջրմուղը, Ախուրյանի վրա կառուցված կամուրջները, Գազկել Ա-ի օրոք (989–1020) կառուցված արքունական պալատը, Մայր եկեղեցին, Գազկաշեն տաճարը, Հովվի եկեղեցին, Առաքելոց եկեղեցին, Հոնեցի եկեղեցին, Մանուկի մզկիթը և այլն:

Երազագավորւմ.– Քաղաքացույց էր Քաղաղոված էր Ախուրյան գետի աջ ափին, այժմյան Լենինական քաղաքից հարավ-արևմուտք: Սրա մասին եղած առաջին հիշատակությունը վերաբերում է X դարին: Սկզբում Հայտնի էր Երազագավորս անունով, իսկ Հետագայում կոչվել է Շիրակավան: Բազրատունի Սմբատ Ա-ի (890–914) և Աշոտ Բ-ի (Երկաթ, 914–928) օրոք Հայաստանի մայրաքաղաքն էր: Չնայած դրան, Երազագավորսն առանձին զարգացում չի ունեցել, մնացել է իբրև փոքրիկ քաղաք:

Կումայրի.– Եղել է պուղ: Բանասերները ենթադրում են, որ Կումայրի անունը կապված է կիմերների անվան հետ:

Կումայրի անույր պուղը պատմության մեջ առաջին անգամ նշանավոր է դառնում Հայ ժողովրդի՝ արաբական տիրապետության զեմ 774–776 թթ., մղած աղտատգրական պատերազմների ժամանակ: Ժողովրդական-ազատագրական այս շարժման ազդանշանը տրվում է Կումայրիում՝ Արտավազդ Մամիկոնյանի ղեկավարությամբ:

Կումայրի անունը հետագայում աղավաղման ենթարկվելով դարձել է Գյումրի, իսկ Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց հետո կոչվեց Ալեքսանդրապոլ (այժմյան Լենինական քաղաք) և դարձավ բերդաքաղաք: Կումայրի-Գյումրին ընդհուպ մինչև XIX դարի կեսերը անում էր իբրև մի անշուք բնակավայր: Նույն դարի երկրորդ կեսից դառնում է արհեստագործության աշխույժ կենտրոն:

Շիրակը նշանավոր է եղել իր շքեղ վանքերով: Ենթադրում էին գտնվում **Մարմաշենի** (Կումայրիից հյուսիս-արևմուտք), **Արզիմայի** (Երազագավորի մոտ, նրանից քիչ արևմուտք), **Հոռոմոսի** (Անիի մոտ, նրանից քիչ հյուսիս-արևելք, Ախուրյանի աջ ափին), **Տեկորի** (Անիից հարավ-արևմուտք), **Խձկուղեի** (Անիից ոչ հեռու), **Մրենի** (Ախուրյանի ստորին Հոռոմոսի շրջանում, նրա աջ ափին), **Հաղիճի** (Արթիկի մոտ, նրանից հարավ-արևելք), **Արթիկի**, **Փալինի** Հայտնի վանքեր և Դրպրեկավայր: Թվարկված վանքերը խոշոր դեր են խաղացել Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի պատմության մեջ: Գրանց մեծ մասը կառուցվել է X–XI դարերում և մարտարվեստական կարևոր հուշարձաններ են, որոնք կանգուն կամ ավերակների ձևով պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Արագածոտն գավառի սահմաններն անդրոշ են: Պատմական քաղաքների վրա Արագածոտնը երբեմն տեղադրվում է միայն Արագած լեռան հարավային լանջերին:

Արագածոտնի տարածքն ամենից հիշտ որոշել է Ալիշանը¹⁰, ըստ որի՝ Արագածոտն գավառի հյուսիսային սահմանը հասնում էր Ապարան գետի ակունքների չրջանը, հարավային սահմանը՝ Երասխ, իսկ արևմուտքից ու արևելքից սահմանակցված էր Շիրակ և Կոտայք գավառներին:

Արագածոտնը ունի բնական բազմապիսի պայմաններ: Նրա հյուսիսային կեսը զբաղեցնում է Արագած լեռն իր դարավանդներով, իսկ հարավայինը՝ Արմավիրի և Վաղարշապատի չրջանները (այժմյան Հոկտեմբերյանը և Էջմիածինը), որոնք հարթավայրային են: Այս գավառը Արշակունիների թագավորության չրջանում ամբողջապես պատկանում էր արքունիքին: Արշակունիների անկումից հետո այն մասնատվում է առանձին նախարարական տների միջև, ընդ որում այստեղ լայնածավալ կալվածքներ ուներ նաև Էջմիածնի վանքը: Հայաստանում արաբական տիրապետության անկումից հետո Արագածոտնը կազմեց Անի-Շիրակի թագավորության բաղկացուցիչ մասը:

Արագածոտնի պատմական նշանավոր վայրերից են.

Արմավիր.– Աշխարհի Հնագույն քաղաքներից մեկն էր: Գտնվում էր այժմյան Հայկական ԽՍՀ Հոկտեմբերյանի չրջանի Արմավիր գյուղի մոտ:

Արմավիրը կառուցվել է Արգիշտի Ա-ի օրոք՝ VIII դարում (մ. թ. ա.) և ուրարտական ժամանակաշրջանում կոչվել է Արգիշտիխինիկ («Արգիշտի քաղաք»): Արգիշտիխինիկն դառնում է Ուրարտական պետության երկրորդ մայրաքաղաքը, նրա հյուսիսային մարզերի կենտրոնը: Սակայն Ուրարտական պետության անկման չրջանում՝ VII դարից սկսած՝ սկյութական արշավանքների հետևանքով Արգիշտիխինիկն կորցնում է ոչ միայն հյուսիսային երկրամասերի կենտրոն լինելու նշանակությունը, այլև սկսում էրկրի կողմից ենթարկվում է ավերման: V կամ IV դարում (մ. թ. ա.) այդ քաղաքը վերաշինվում է Երվանդունիների կողմից և դառնում նրանց Արարատյան թագավորության մայրաքաղաքը: Մայրաքաղաք լինելու հետ միասին Ար-

¹⁰ Տե՛ս նրա «Արարատ» աշխատության կցված քարտեզը:

մամլիրը նաև այդ ժամանակվա Հայաստանի Հեթանոսական կրոնի կենտրոնն էր: Նա իրեն մայրաքաղաք մտնում է մինչև III դարի վերջերը (մ. թ. ա.): Երվանդյանների վերջին թագավորը, որը նախորդել է Արտաշեսյան Հարստության Հիմնադիր Արտաշես Ա-ին, երկրի աթոռանիստն է դարձնում իր կառուցած նոր քաղաքը՝ Երվանդաշատը¹¹: Այդ ժամանակից սկսած Արմավիրը դադարում է մայրաքաղաք լինելուց և քաղական երկար ժամանակ պատմիչների կողմից Հիշատակվում է որպես «լքված մայրաքաղաք»: Չնայած դրան, Արմավիրը Հնագույն դարերում, ընդհուպ մինչև III–IV դարերը Համարվում էր Հին Հայաստանի մեծ քաղաքներից մեկը: Ռորենացու մի Հիշատակությունից երևում է, որ Արմավիրի արքունիական կառուցվածքները պահպանվել էին մինչև Արշակ Բ-ի թագավորության ժամանակները:

Արմավիրը՝ բլրի վրա գետնոգված լինելու պատճառով՝ երբեմն կոչվել է Բլուր: Այժմ Հաղիվ են նշմարվում նրա ավերակները:

Արմավիրում Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները և ուրարտական արձանագրությունները արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ են լինել ուրարտական ժամանակաշրջանի և թև՝ Հին Հայաստանի պատմության առանձին Հարցերի լուսարանման համար: Նրա ավերակների չրջանում այժմ Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից պարբերաբար կատարվում են պեղումներ:

Վաղարշապատ. Գտնվում էր այժմյան Էջմիածին քաղաքի տեղում: Իրրև բնակավայր գոյություն է ունեցել հնագույն ժամանակներից: Հնում կոչվում էր Վարդգեսավում: Արշակունի Վաղարշակ Ա թագավոր (117–140) վերակառուցելով, մեծացնելով և պարսպապատելով այն, դարձրեց իր մայրաքաղաքը՝ կոչելով Վաղարշապատ¹²: Վաղարշապատն ունեցել է և այլ անուններ՝ Նոր Քաղաք (Պաշտպաղիս), Քաղաքամայր, Արևմտիկա: Արշակունիների թագավորության չրջանում, երկրորդ դարից սկսած, Արտաշատի Հետ միասին, մայրաքաղաքի դեր է խաղում և Վաղարշապատը:

Վաղարշապատի մասին կան բազմաթիվ Հիշատակություններ: Այդ Հիշատակություններից պարզվում է, որ նա զբաղվել է քաղականաչափ ընդարձակ տարածություն: Դա երևում է նրանից, որ ա) քաղաքը կոչվել է «Քաղաքուղաշատ», բ) տարածվել է մինչև Զվարթնոց տաճարը (որն այժմ Էջմիածին քաղաքից մոտ 2 կմ արևելք է

գտնվում) և գ) Քասախ գետը հոսում էր նրա միջով, մինչդեռ այդ գետը այժմյան Էջմիածնի արևելյան մասով է անցնում: Վաղարշապատի փոփոխությունը Հետևանք էր ոչ թե քաղաքի արտակարգ բազմամարդոթյան, այլ այն քանի, որ, լինելով ֆեոդալական տիպի քաղաք, այստեղ բնակչության մի զգալի մասն զբաղվել է երկրագործությամբ և գյուղատնտեսական այլ աշխատանքներով. քաղաքի ներսում էր գտնվում նրանց ցանքերի ու այգիների զգալի մասը:

Վաղարշապատը պաշտպանական տեսակետից ուներ աննպաստ դիրք: Այդ պատճառով էլ պարսպից բացի, նրա շուրջը փորված էր խոր և բավականաչափ լայն փոս, որը քաղաքական վտանգավոր պահերին լցնում էին ջրով: Քաղաքն ուներ մի քանի դարպասներ: Դրանցից արևելյանը կոչվում էր Արեգի դուռ: Քաղաքի Հարավային կողմում փորված էր մի ընդարձակ ճահճ: Վերջինս փաստորեն մայրաքաղաքի կառափնարանն էր, որտեղ ի կատար էր ածվում մահապատժի ենթարկվածների դատավճիռը:

Վաղարշապատն Արշակունիների անկումից հետո որոշ չափով կորցնում է իր նշանակությունը: Արարական տիրապետության չրջանում նա միանգամայն աննշան էր դարձել, իսկ X–XIII դարերում նորից բարձրանում է:

Վաղարշապատի՝ քաղաքացիական ընույթի կառուցումներից ուշինչ չի մնացել մինչև մեր օրերը, այդտեղ եղած արքունական և իշխանական ապարանքների, Հյուրանոցների, իջևանների, կամուրջների ու այլ կառույցների հետքերն անգամ չկան: Հակառակ դրան, լավ են պահպանված քրիստոնեական կրոնի Հետ կապված կառուցումները: Այդ պեսը է բացատրել նրանով, որ ա) Վաղարշապատը գրեթե միշտ լինելով Հայաստանի կրոնական կենտրոն, աշխտեղի եկեղեցիներից պարբերաբար ենթարկվել են վերանորոգման և բ) ինչպես Հայտնի է, երկրի ներխուժած թյուրքները, քաղաքացիական շենքերի համեմատությամբ, սովորաբար ավելի քիչ էին ավերում պաշտամունքի Հետ կապված կառույցները:

Վաղարշապատի եկեղեցիներից նշանավոր են՝ Մայր եկեղեցին, որը հետագայում կոչվեց Էջմիածին, և Հռիփսիմին. Գայանեի ու Շողաթի եկեղեցիները: Հնու Հիշատակությունների, Էջմիածինը կառուցվել է IV դարի սկզբներին, իսկ Գայանեն ու Հռիփսիմեն՝ VII դարում: Հնուագայում դրանք ենթարկվել են վերանորոգման: Այսպես, օրինակ, Էջմիածին տաճարը Հիմնականում վերանորոգման է ենթարկվել V դարի երկրորդ կեսին՝ Համան Մամիկոնյանի օրոք: VII դարի սկզբում Կոմիտաս կաթողիկոսի օրոք տաճարի փայտյա զրմ-

¹¹ Տե՛ս Մովսէս Սորենացի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 160–161:

¹² Նույն տեղը, էջ 198:

րեկոր քանդում են, կառուցում նորից՝ քարով: Նույն դարում տաճարին կից կառուցվում է մենարան, որը Հիմնական վերանորոգման է ենթարկվում 1441 թ.: Մենարանից բացի, էջմիածին տաճարին կից եղել են բազմաթիվ այլ շինքեր ու խուցեր: Էջմիածինը, կաթողիկոսական վանք լինելով Հանդերձ, միաժամանակ Հին Հայաստանի խոշոր ֆեոդալական կենտրոններից մեկն էր: Էջմիածին կալվածքներն առանձնապես մծ չափերի էին Հանում վանքի չրժակադրուս և Դարանաղի, Եկեղյաց, Տարոն ու Բազրևանդ գավառներում: Արաբական տիրապետության չրժանում և IX—XIII դարերում էջմիածինը որոշ չափով կորցնում է իր, այսպես կոչված, Համահայաստանյան նշանակությունը: Այդ չրժանում կաթողիկոսական աթոռը Համախ փոխադրվում է այլ վանքեր և, բացի դրանից, ի Հակակչիո էջմիածնի կաթողիկոսության, երկրի այլ մասերում ևս կազմավորվում են առանձին կաթողիկոսություններ, իրեն արդյունք ֆեոդալական մասնատվածության:

Էջմիածին դերը բարձրանում է Հատկապես XV դարից սկսած, երբ 1441 թ. նա վերջնականապես դառնում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի աթոռանիստը:

Իր ճարտարապետական ուրույն կառուցվածքով Հայտնի է Զվարթնոց տաճարը: Սա կառուցվել է Ներսես Տաչեցի կաթողիկոսի օրոք (641—661)՝ 652 թ.: Էջմիածնից Հեռու է ընդամենը մոտ 2 կմ: Զվարթնոցը ճարտարապետական Հրաշակերտներից մեկն է: Նա VI—VII դարերի Հայաստանի ճարտարապետության գլուխգործոցն է: Հոյակապ սյունաշարքը և ճոխ քանդակները մի առանձին Հայոց են տվել Հայ Հին ճարտարապետական այդ եղանի կառուցվածքին: Զվարթնոցը (որ բառացի նշանակում է Հրեշտակաճոց) եղել է եռահարկ, խաչան ճատակազմով և ներկայացրել է ճարտարապետական բարդ կառուցվածք:

Զվարթնոցի ավերակներն ու դրանց կից նորակառույց թանգարանը դարձել են աշխարհի տարեր մասերից եկող զբոսաչրթիկների և ճարտարապետների այցելության սիրելի վայրերից մեկը: Տաճարը ճարտարապետական առումով Հիմնովին ուսումնասիրել է Հայ ճարտարապետության պատմության խոշորագույն մասնագետ Թորոս Թորանյանը:

Օշական և Փարպի.— Երկուսն էլ գյուղեր են, այժմ էլ գոյություն ունեն և գտնվում են Աշտարակի չրժանում: Դրանց մասին եղած առաջին Հիշատակությունը վերաբերում է V դարին: Օշականում է թաղվել IV դարի վերջի և V դարի առաջին կեսի Հայ մեծ լուսավորիչ,

Հայկական գրերի ստեղծող Մեսրոպ Մաշտոցը, որը մահացել է 440 թվականին: Իսկ Փարպի գյուղում ծնվել է V դարի պատմիչ Ղազար Փարպեցին, որը Վահան Մամիկոնյանի պատվերով գրել է V դարի ապստամբական շարժումների պատմությունն ընդգրկող իր «Հայոց պատմություն» աշխատությունը:

Վաղարշապատում գտնվող Էջմիածին, Գայանե, Հռիփսիմե, Շողակաթ տաճարներից բացի, Արագածոտն գավառում կային նաև այլ վանքեր ու տաճարներ: Դրանցից Հատկապես ուշադրության արժանին են Աշտարակ գյուղի Կարմրաբլուր եկեղեցին, Սաղմոսավանքը՝ Արայի լեռնագագաթից արևմուտք, Քասախ գետի աջ ափին, Մուղնի, Թալիշ, Տեղերը և այլն:

Դոզա.— Այս գյուղում, որն այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է Էջմիածնի չրժանում՝ Էջմիածին քաղաքի Հյուսիսային կողմում, 895 կամ 896 թ. տեղի է ունեցել մի խոշոր ճակատամարտ, որը մղվում էր Բագրատունի Սմբատ Ա թագավորի և Անտրպատական արքա Էմիր Ափշինի զորքերի միջև: Դոզայ ճակատամարտում, որտեղ Սմբատ Ա-ի զորքերի չարքում կռվում էին նաև Հյուսիսային ցեղերի կողմից ուղարկված օգնական զորքեր, Հայերը տանում են փայլուն Հաղթանակ: Ափշինը՝ Հայաստանի այդ դիտերի թշնամին, ստիպված է լինում դիմել խաղաղ քանակցությունների:

Ամերեղ և Հովհաննավանք.— Հայտնի դարձան Զաքարյանների իշխանության չրժանում: Առաջինը իշխանահիստ-բերդ էր, իսկ երկրորդը՝ մշակույթի կենտրոն: Հովհաննավանքի տեղում կառուցումներ են կատարել զեռես V դարից: Ամերեղը XI—XIII դարերում քավական խոշոր բնակավայր էր: Նրա ավերակները այժմ էլ պահպանվում են Արագածի Հարավային լանջին, Ամերեղ գետակի բարձրադիր ափին:

Ճ ա կ ա տ ջ

Այս գավառը չրժապատված էր Արագածոտն, Արշարունիք, Բագրևանդ, Գողգոթիս և Մաչաթոտն գավառներով: Տարածքով Համապատասխանում է այժմյան սմբոջ Կողրի, Սուրմայուի և Իգդիրի չրժաններին: Ծակաղորի Հարավային և արևմտյան մասերը լեռնոտ են, մինչդեռ Հյուսիսային չրժանները, որոնք տարածվում են Արաքսի աջ ափի ուղղությամբ, Հարթավայրային են և Հայտնի են իրենց բերրի հողերով: Գավառն ունի ցամաքային կլիմա: Առանց արհեստական ոռոգման դաշտային մասում գրեթե անհնար է որևէ կուլտուրա աճեցնել:

Գալատի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են **Կողրը** և **Սուրճառին**։ Կողրը, որը նշանավոր է իր հարուստ աղահանքով և այժմ էլ գոյություն ունի, մարդկությանը հայտնի է խոր անցյալից՝ քարեդարյան ժամանակաշրջանից։ Կողրը, IX–X դարերից սկսած, գյուղից վեր է անվել գյուղաքաղաքի։ Սուրճառին (այժմ՝ Սուրճալու) մասին եղած առաջին հիշատակությունը վերաբերում է XI դարին։ Ըստ այդ հիշատակության, Սուրճառին այդ շրջանում եղել է բերդաքաղաք։ Պատմիչներից ոմանք այն հիշատակում են Սուրբ Մարի անվամբ և համարում են քաղաք։

Կ ող ո Վ ի տ

Կողովիտ գավառը սահմանափակված էր բնական արգելազծերով՝ լեռներով։ Կողովիտն իր տարածքով համապատասխանում է այժմյան Հին Բայազետի շրջանին։ Այս գավառի մի զգալի մասը պատած է ճահիճներով։ Նրա մեջ մտնում էին Գալատու (այժմ՝ Բալըղ-գյոլ) լիճը և Կողովիտ կոչված չամքը՝ ծանծաղ լճակը, այժմյան Բայազետից հյուսիս։

Արշակունիների խազադորությունն ժամանակ Կողովիտը պատկանում էր արքունիքին, իսկ նրա անկման շրջանում անցավ Բագրատունիներին։ IX դարում Կողովիտը միացվում է Վասպուրականին։

Կողովիտում եղած պատմական վայրերից առավել նշանավոր են Արշակավան քաղաքը և Գարոնքը ու Արծափ բերդերը։

Արշակավան. IV դարում Հայկական պետության քաղաքական գործիչները չափազանց լարված էր։ Հայաստանի անկախությանն սպառնում էին նրա արևելյան և արևմտյան աշխարհակալ պետությունները՝ Սասանյան Պարսկաստանն ու Հռոմը։

Այգապրի պայմաններում Հայկական կենտրոնական միասնական պետության ուժեղացման խնդիրը դարձել էր դարի պատմական հույժ կարևոր հարց։

Արշակ Բ-ն՝ այդ հետադադրաբար, արտաքին վտանգը վերացնելու համար բոլոր միջոցները զործադրում էր նախարարների կենտրոնախոյա տրամադրությունները կոտրելու և կենտրոնացված ուժեղ պետություն ստեղծելու համար։

Եվ ահա այդ նպատակով Արշակ Բ-ն 50-ական թվականների վերջին Կողովիտ գավառում՝ Թալրիկ-Գարոնք-Կարին-Տրապիզոն տարանջեղի ճանապարհի վրա, հիմնադրում է Արշակավան քաղաքը։ Արքայական հատուկ հրովարտելով Արշակավանում բնակվելու

իրավունք է տալիս տեղերից փախած «ծառաներին», խիստ հարստ-տահարվող պարտապաններին և առհասարակ բոլոր նրանց, ովքեր անթագնա էին հետապնդման ու հալածմանը։ Արշակը ձգտում էր քաղաքի բնակչությանը որոշ արտոնություններ տալով՝ նախարարների դեմ մղվող պայքարում նրանց իր հետնադուր դարձնել։

Պատմագիրների վկայությամբ համաձայն, կարճ ժամանակամիջոցում Արշակավանը դարձավ շատ խոշոր և բազմամարդ քաղաք։ Նրա բնակչության հասցին նույն պատմագիրները՝ ֆեոդալիզմի այդ զաղափարախոսները, ողորում են ամեն տեսակի հայեցողությունների միասնական տրամաբանական է, որովհետև Արշակավանի բնակչության հիմնական մասը քաղկացած էր ֆեոդալ նախարարների հարկային ծանր լծից փախած շինականներից և ծառաներից։

Բազմաթիվ այդ միջոցառումից դժգոհ նախարարները խռովություն բարձրացրին և իրենց միացյալ զորքով հարձակվեցին Արշակավանի վրա, կոտորեցին բնակիչներին ու քաղաքը հիմնահատակ ավերեցին։ Դրանից հետո Արշակավանն այլևս չվերականգնվեց։ Այն ունեցել է ընդամենը 5–6 տարվա կյանք։

Գարոնք. IV դարից գավառի ամենանշանավոր բերդն էր, մինչև V դարի սկզբները պատկանում էր Արշակունիներին և արքունական ամրոց-գանձարաններից էր, այնուհետև անցավ Բագրատունիներին, ապա Արծունիների ձեռքը։ Գարոնքում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր։ Այն գտնվում էր այժմյան Հին Բայազետի տեղում։ Իր հարմար դիրքի չնոցիվ (գտնվում էր Թավրիզից դեպի Կարին տանող և Այրարատյան աշխարհն Արածանիի Ղովտի հետ միացող ճանապարհների խաչմերուկում) Գարոնքը ոչ միայն ստակ ֆեոդալական բերդ էր, այլ նաև կարևոր վաճառատեղի։

Արծափ. Բերդ, գտնվում էր Գարոնքից հյուսիս-արևմուտք, այժմյան Բզզկիից Հին Բայազետ տանող ճանապարհի արևմտյան կողմում։ Այս բերդի մոտ 650 թ. Թեոդորոս Ռշտունին Հայկական մի փոքրիկ զորավոդով ոչնչացրել է արաբական 3000 հզոր քաղկացած բանակը, որը կազմում էր Հայաստան ներխուժած արաբական մեծաթիվ զորքերի մի մասը։

Մ ա ս յ ա ճ ո ս ն

Իր անունն ստացել է համանուն լեռնազագաթների անունից, տարածվում էր Մեծ և Փոքր Մասիսիների հարևանյալ գանգվածների շրջանում, խիստ բնաշխյան գավառ է, ունի սուր կլիմա։

Մասնացտոնի պատմական վայրերից նշանավոր է Ակոտի գյուղը։ Մասանյան Պարսկաստանի դեմ ծավալված ժողովրդական-ազատագրական երկրորդ ապստամբության ժամանակ (481-484) այստեղ հայկական մի փոքրիկ զորամաս 481 թ. փայլուն հաղթանակ տարավ թշնամու մի քանի հազար զինվորներից բաղկացած խոշոր զորագնդի դեմ։ Հենց այդ կարևոր դեպքով էլ Ակոտի անշուք գյուղը նշանավորվեց Հայ ժողովրդի պատմության մեջ։

Ակոտի գյուղը գտնվում էր Մեծ Մասսի Հյուսիսարևմտյան լանջին։ Նա Հինավիշի կործանվեց 1840 թ. Մասսի շրջանում տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով։ Ներկայումս նրա գտնված տեղից ոչ հեռու կարկաշատի հետևանքով։ Ներկայումս նրա գտնված տեղից ոչ հեռու գտնվելու ունի մի այլ գյուղ, որը նա կոչվում է Ակոտի։ Պատմական Ակոտի գյուղը վերջինից տարբերվելու համար ընդունված է կոչել Հին Ակոտի։

Ո ս տ ա ն

Այրարատի նշանավոր գավառներից մեկն էր։ «Ոստան» բառը ուներ «իշխանանիստ»-ի կամ «թագավորանիստ»-ի նշանակություն։ Եվ քանի որ այստեղ իրար շատ մոտիկ գտնվում էին Արտաշատ և Դավին մայրաքաղաքները, Հավանաբար Հենց այդ պատճառով է նրանց չուրջը տարածվող գավառը կոչվել Ոստան։

Ոստանը տարածությունը մեծ էր, գրավում էր միայն Ազատ գետի միջին և ստորին հոսանքների հովիտը, որը շուրջ և չոր կլիմա ունի։ Հավանաբար Ոստանի մեջ մտնում էր նաև Ծարուրի դաշտը, որը տարածվում է Արփա գետի ստորին հոսանքի շրջանում։

Ոստանի պատմական նշանավոր վայրերն են Արտաշատը և Դավինը։

Արտաշատ.— Հայաստանի հանրահռչակ այս քաղաքը, որը փոխարինել է Արմավիրին և Երվանդաշատին, կառուցվել է 170-160-ական իրականություններին՝ Արտաշես Ա-ի օրոք (189-160 թթ. մ. թ. ա.) և նրա անունով էլ կոչվել է Արտաշատ¹³։

Արտաշատի մասին վկայություններ ունեն Հունական և Հռոմեական պատմագիրները։ Սակայն, չնայած այդ ամենին, Արտաշատի պատմության մի շարք հարցեր մինչև օրս էլ մնում են չլուսարևոյված։

¹³ Ենթադրվում է, որ Արտաշատի կառուցման գործին իր խորհուրդներով մասնակցություն է ունեցել կարթագեցի զորավար Հաննիբալը, որը բարեկամական կապեր ուներ Արտաշես Ա-ի հետ։

Արտաշատի մասին եղած գրավոր վկայություններից երևում է, որ նա գտնվում էր Արաքսի և Ազատի գետախառնուրդում՝ այժմյան Ռորդիրապի շրջակայքում։ Նրա միջնաբերդը տեղադրված էր րլրի վրա, որի շուրջը երեք կողմից՝ ծուկ կազմելով հստում էր Արաքսը, իսկ ցամաքից բերդի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար փոքր և է եղել խրամ, որն արտաքին հարձակումների դեպքում լցրել են ջրով։ Նրա միջնաբերդը, հավանաբար, կոչվել է Ռորդիրապ։ Քաղաքի առջև, Արաքս գետի վրա կառուցված էր մի մեծ կամուրջ, որով քաղաքը կապվում էր Արաքսի աջ ափի հետ։ Այս կամուրջով էր անցնում Արտաշատ-Տիգրանակերտ ճանապարհը։

Արտաշատը գտնվում էր Արեւելյան Արմենիայի հետ կապող տարանցիկ ճանապարհի վրա։ Հետագայում (I դ. մ. թ. ա.) նա բարեկարգ ճանապարհով կապվեց նաև նոր կառուցված Տիգրանակերտ մայրաքաղաքի հետ։ Այդ գլխավոր ճանապարհներից բացի, Արտաշատը հանգույց էր մի շարք այլ ճանապարհների, որոնք նրան կապում էին Հայկական պետության տարբեր մասերի, ինչպես և հարևան երկրների հետ։

Հիմնադրման ժամանակվանից մինչև I դարի սկզբները (մ. թ. ա.), չնայած հռոմե, երբեմն էլ Պարսկաստանի կողմից մի շարք արշավանքներ և հարձակումներ են կատարվում Հայաստանի և նրա մայրաքաղաք Արտաշատի վրա, այնուամենայնիվ, վերջինս զարգանում ու փայլամանում է։

Արտաշատը եղել է Հելլենիստական տիպի քաղաք։ Նրա բնակչության մեծամասնությունը զբաղվում էր արհեստներով և առևտրով։ Քաղաքն իր ծաղկման շրջանում ունեցել է բազմահազար բնակիչներ, հայերից բացի այստեղ բնակություն էին հաստատել նաև հրեաներ, ասորիներ և այլ ժողովուրդների պատկանող առևտրականներ ու արհեստավորներ։

Արտաշատում անտիկ շրջանում կար մշտական թատրոն։ Հայ մշտական թատրոնի մասին եղած առաջին գրավոր հիշատակությունը (I դար մ. թ. ա.), որ հասել է մեզ, վերաբերում է Արտաշատի թատրոնին։ Արտաշատի թատրոնում ներկայացվում էին և՛ Հին հունական, և՛ Հայ հեղինակների ողբերգությունները։

59 թ. գարնանը հռոմեական զորավար Վոթրուլոնը, որն արշավել էր Հայաստան և գրավել Արտաշատը, կրակի է մատնում Հայաստանի այդ հռչակավոր մայրաքաղաքը և իր զորքով չարժեքում դեպի Տիգրանակերտ։ Սակայն Արտաշատը երկար չի մնում ավերված վիճա-

կում: Արչակունյաց թագավորության հիմնադիր Տրդատ Ա-ի (66–100) օրոք այն նորից վերականգնվում է: Տրդատ Ա-ն Հոռոմ կառավարած ճանապարհորդության ժամանակ կարողանում է Ներսե կայսրից (54–68), Գորգուլոսի ավերած Արտաշատի վերականգնման համար, ստանալ մի պատկառելի գումար՝ 50 միլիոն դրամսմա (մոտ 20 միլիոն ռուբլի ոսկով): Վերականգնված Արտաշատը փորձում են ի պատիվ Ներսեի կոչել Ներսիս, բայց իդուր, քաղաքը չարունակում է կոչվել իր կառուցողի անունով:

II–IV դդ. եւ Արտաշատը մի քանի անգամ ենթարկվում է Հռոմեացիների ու պարսիկների հարձակումներին: Այնպես որ նա մի շարք անգամ ենթարկվել է մասնակի ավերումների: Բայց մինչև V դարի 2–րդ կեսը Արտաշատը մնում է որպես Հայաստանի խոշորագույն քաղաք եւ, որոշ ընդհատումներով՝ մայրաքաղաք:

V դարի կեսերից Արտաշատն իր դիրքի աստիճանաբար դիմում է իրենից ոչ Հռոմ գտնվող, Հայաստանի նոր մայրաքաղաք Գլինին: Վերջինս Արտաշատի համեմատության ունեցող դիրքային առավելություն: Բացի դրանից, Արտաշատի մոտակայքում առաջացել էին ճահիճներ, որոնք քաղաքի օդը զարձնում էին վատառողջ: Այդտեղի բնակչությունը հետզհետե տեղափոխվում է Գլին, եւ Արտաշատը վեր է ածվում հատարակ բնակավայրի:

Հայաստանի վաղեմի մայրաքաղաքից համարյա ոչինչ չի հասել մեզ: Նրա կառույցների հետքերն անգամ չեն մնացել: Կարծում ենք, որ դրա պատճառը այս շրջանում տեղի ունեցած ուժեղ երկրաշարժերն են ու Արարտի հեղեղումները, որոնք կրկնվել են պարսիկարաց: Ներկայումս պատմական Արտաշատ քաղաքի տեղում կատարվում են հնագիտական պեղումներ, որոնց շնորհիվ ի հայտ են եկել նյութական մշակույթի դանազան նմուշներ:

Գլին.— Հայաստանի այս մայրաքաղաքը գտնվում էր Ազատ գետի ստորին հոսանքի շրջանում, Արտաշատից ոչ հեռու:

Մովսես Մորենացին «Գլին» անվան վերաբերյալ ունի երկու հիշատակություն: Մեկում պատմաբան Շարը հաղորդում է, որ քաղաքը Գլին է կոչվել այն բլրի անունով, որի վրա կառուցվեցին արքունական ապարանքները, իսկ մյուս հիշատակության մեջ նշում է, որ Գլինն պարսկերեն պարզապես նշանակում է բլուր:

Գլինը հիմնադրվել է IV դարում՝ Սոսրով՝ Սոսրովի օրոք (330–338): V դարի կեսերից Գլինը գտնում է Հայաստանի մայրաքաղաք եւ սկսում է արագ թափով զարգանալ: VII–IX դարերում նա արդեն

համարվում էր Հայաստանի խոշորագույն քաղաքը: Գլինի զարգացումը բնթանում էր ի վնա Արտաշատի, որի բնակչության մեծ մասը տեղափոխվում է այստեղ:

Արարական տիրապետության շրջանում (VII–IX դդ.) Գլինը ամբողջ էրմենիա փոխարքայության մայրաքաղաքն էր¹⁴:

Գլինն իր գոյության բնթագրում բազմիցս ենթարկվել է օտար նվաճողների հարձակումներին ու ավերածություններին: Առաջին մեծ հարվածը նա ստացել է արաբական առաջին արշավանքի ժամանակ՝ 640 թ., երբ արաբական ավարառու զորքը գրավելով Գլինը, կողոպտում է այն, ենթարկում ավերման, ոչնչացնում 35000 բնակչին ե զերելով 12000 մարդ, վերադառնում է խալիֆայության կենտրոնը: Արաբների կողմից նման տիպի հարձակումները շարունակվում են նաև հետագայում:

Արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում Գլինը վեր է ածվում սուլի բերդաքաղաքի, չնայած որ մի ամբողջ փոխարքայության կենտրոնն էր: Նա կորցրել էր արհեստագործության ե առևտրի բնագավառում ունեցած իր նախկին նշանակությունը:

Մակայն արաբական աշխարհակալ տերության մեծագույն մասում խաղաղություն տեսնողները շնորհիվ լուստով ոչ միայն վերականգնվում է Գլինի նախկին նշանակությունը, այլև նա դառնում է Հայաստանում առևտրի ե արհեստագործության խոշորագույն կենտրոնը:

IX դարում Գլինում տեղի ունեցած երկու ուժեղ երկրաշարժերը (862 ե 893 թթ.) մեծ վնասներ են պատճառում քաղաքին ու նրա բնակչությանը, սակայն երկրաշարժի հետևանքները վերացվում են:

X–XI դարերում Գլինը մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ: Գլինում նստում էին արաբական էմիրները, երբեմն էլ քաղաքը ենթարկվել է Գողթնի էմիրների, բայց դրանք բոլորն էլ Բագրատունիների վասալներն էին: Բագրատունիների թագավորության անկումից հետո Գլինը ենթարկվում է սելջուկների, իսկ սրանց պետության քայքայման շրջանում միացվում է Զաքարյան Հայաստանին:

Գլինն առևտրական լայն կապեր ուներ Հայաստանի տարբեր շրջանների, Վրաստանի, Աղվանքի ե Ատրպատականի, ինչպես ե հետագուր երկրների հետ: Գլինից դուրս էին գալիս տարանցիկ մի քանի ճանապարհներ: Այստեղ առևտուր էին անում ոչ միայն Հայ, այլ նաև արաբ, պարսիկ, վրացի ե այլազգի առևտրականներ:

¹⁴ Գլինը արաբական աշխարհակալների ե պատմագիրների մոտ սովորաբար կոչվում է Գալիլ:

Գլխի՝ Հայտնի է, եղել իր արհեստներով: Արհեստների մեջ Հատկապես աչքի են ընկել ջուլահալությունը, բրտատաքործությունը, մետաղամշակությունը, ներկարարությունը, կաշեգործությունը, փայտամշակությունն ու շինարարությունն Հետ կապված արհեստները: Քաղաքի շրջակայքում ցանկել է բամբակ, որի մի մասը արտահանվել է զանազան երկրներ:

Գլխիի բնակչության թիվը քաղաքի ծաղկման շրջանում Հասել է մոտ 10000-ի:

Գլխին ունեցել է նույնպիսի կառուցվածք, ինչպիսին Անին, միայն այն տարբերությամբ, որ Գլխիի միջնաբերդը գտնվում էր քաղաքի կենտրոնում, իսկ Անիի, ինչպես նշվեց, տեղանքից ելնելով կառուցված էր քաղաքի մի ծայրում: Անիի նման, Գլխին էլ իր նշանակությունը կորցնում է մոնղոլական տիրապետության շրջանում:

Գլխիի ճարտարապետական կոթողներից կարելի է Հիշատակել նրա պարխայները, արքունական ապարանքները, Սուրբ Գրիգորի եկեղեցին, որը սկզբում եղել է փայտաշեն (կառուցվել է V դարում), իսկ VII դարում՝ քարակերտ: Գլխիում տեղի են ունեցել եկեղեցական մի շարք ժողովներ: Դրանցից առանձնապես նշանավոր է 554 թ. ժողովը, որտեղ քնդուվեց (ավելի ճիշտ վերականգնվեց) Հայոց Նոր տոմարը: Այս ժողովի որոշումը 552 թ. Համարվեց Հայկական տոմարի սկիզբը կամ Հայոց առաջին տարին: Տոմարական Հարցից բացի, այդ ժողովը զբաղվեց նաև նետտրականության և պալլիկյանների Հարցերով:

Ուրբաղային տարիներին Գլխին տեղում պարբերաբար կատարվել են չարոհանկություն և հնազանդական պեղումները, որոնց շնորհիվ վերականգնված է վաղեմի քաղաքի Հատակադիրը, Հայտնաբերված են մեծաքանակ մետաղե և կավե իրեր, գործիքներ, զենքեր, կավ և Հայնապակե ամանեղեն, ինչպես և զանազան երկրների դրամներ: Գլխիում Հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդները, պատմական գրավոր Հիշատակությունների Հետ միասին, ծառայում են որպես փաստեր ոչ միայն Գլխիի, այլև Միջնադարյան Հայաստանի մյուս քաղաքների պատմությունը լուսարանելու համար¹⁶:

Մ ա զ ա զ

Մազազը սկզբնապես կազմում էր Ոստան գավառի մի մասը: Հետագայում՝ V դարից նա Հիշատակվում է որպես առանձին գավառ: Մազազը գրավում էր Ազատ գետի վերին Հոսանքի շրջանները: Ունի լեռնային ուղիներ:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Գառնին և Գեղարզա վանքը:

Գառնի քերդ է Հեթանոսական տաճար, որոնց ավերակները գտնվում են Ազատ գետի աջ ափին, անտիկ շրջանի Հայկական շինարարական արվեստի դասական կոթողներ են: Գառնին առանձնապես հռչակված էր իր ամուր դիրքով: Բերդի չորջր փոխված է եղել քաղաքի խոշոր բնակավայր, այդ պատճառով էլ Հիշատակությունների մեջ Համախ այն կոչված է քաղաք: Գառնին Արշակունի թագավորների ամուր դաստակերտներից մեկն էր: Այստեղ էր պահվում Արշակունիաց արքունական զանձերի մի մասը:

Պահպանվել են Գառնիի Հակա պարխայների և Հեթանոսական շրջի տաճարի ավերակները: Գառնիի տաճարը մեր պատմիչները Համախ Հիշատակում են «Տրդատի Թախտ» և «Սարափույթ Տրդատա» անուններով:

Պարզված է, որ Գառնիի Հեթանոսական տաճարը կառուցվել է I դարում: Տաճարը չորս կողմերում ունեցել է չբեղ պուներ, որոնց թիվը Հասել է 24-ի: Նա ամբողջովին կառուցված է բազալտե սրբատաշ Հակա քարերից, որոնց վրա արված են Հիացմունք առաջացնող քաղաքաբովանդակ քանդակներ: Ներկայումս այդ տաճարը լիովին վերականգնված է:

Հայկական ՌՄՀ գիտությունների ակադեմիայի Շուգիտության և ազգագրության ինստիտուտը եռանդուն կերպով պեղումներ է կատարում ավերակների շրջանում: Պեղման հետևանքով ամբողջովին քայքայված է քերդի Հզոր պաշտպանական Համալիրը և տարբեր ժամանակներին պատկանող մի քանի շերտեր: Հայտնաբերված են նյութական մշակույթի շատ մնացորդներ՝ քաղցրիկ շենիկ մոզաիկյա Ստակեր, զանազան իրեր, զարդեր, գործիքներ և այլն:

Գառնիի քերդը կառուցված է 5-6 տունա և ավելի քաշ ունեցող քաղաքի քարերից, որոնց իրար Հետ միացված են երկաթե կապերով և ամրացված են արճճի ձուլվածքով: Պարխայների աշտարակների թիվը Հասնում է 14-ի: Մյուսը գտնվում են իրարից 10-12 մետր Հե-

¹⁶ Տե՛ս Կ. Զաֆարյան, Գլխի քաղաքը և նրա պեղումները: Երևան, 1952:

ռափորոյթյան վրա: Արհեստական այդ հօր ու բարդ կառուցումները բնական ամուր դիրքի հետ միասին Գառնիի քրդերը դարձրել էին այն ժամանակվա ռազմական տեխնիկայի համար անմատչելի մի հանգույց:

Գառնիից ոչ հեռու, ղեպի հյուսիս-արևելք գտնվում է **Գեղարդա վանքը**¹⁶ (կամ **Այրիվանք**), որը մինչև օրս էլ գոյություն ունի: Գեղարդա վանքի կաթողիկե եկեղեցին կառուցվել է X–XI դարերում, իսկ ժայռափոր տաճարները և մյուս շինությունները՝ XIII դարում: Իր կառուցվածքի բնույթով եզակի տեղ է զբաղում Հայ ճարտարապետության պատմության մեջ: Այս վանքի հետ է կապված XIII դարի պատմիչ Մխիթար Այրիվանեցու գործունեությունը: Վանքի տաճարները ներկայումս կանգուն են: Գեղարդա վանքն այժմ բարեկարգ ասֆալտապատ ճանապարհով միացված է Երևանին:

Կ ո տ ա չ ք

Կոտայք զավառը բաղկացած է այժմյան Կոտայքի ու Հրազդանի շրջանների տարածքներից և Արտաշատի ու Էջմիածնի շրջանների մի մասից, որն ընկած է Հրազդան գետի հովտում: Կոտայք անունը հնագույն ծագում ունի և կապված է նույնանուն ցեղանվան հետ:

Կոտայքը ունի փոքր տեսակետից բաժանվում է երկու մասի՝ հյուսիս-արևելյան և հարավ-արևմտյան: Դրանցից առաջինն ունի լեռնային ունիվերսալ և համեմատաբար զով կլիմա, իսկ հարավ-արևմուտյանը՝ դաշտային ունիվերսալ և չոգ կլիմա:

Կոտայքում էլ գտնվում **Երևանը**:

Երևան անունը կապված է ուրարտական էրբունի կամ էրետունի քրդանվան (այժմյան Արինքերդի տեղում) հետ:

Վերջին տասնամյակների ընթացքում Երևանի շրջակայքում հայտնաբերված են ուրարտական ժամանակաշրջանին վերաբերող մի քանի բերդերի հետքեր (Շենգավիթում, Նորադավիթում, Ծիծեռնակաբերդում, Արինքերդում և Կարմիր-բլուրի շրջանում): Այդ բերդերից ամենանշանակալիցը եղել են Արինքերդի տեղում եղած էրբունի և Կարմիր-բլուրի վրա եղած Քուչկերախի բերդերը: Այդ բերդերի շրջանում պարբերաբար կատարվել են պեղումներ, որոնց հետևանքով հայտնաբերված են ըստմատենակ և ըստմամբիվ անոթներ, տնա-

յին գործածության իրեր, զենքեր, հացահատիկներ, զարդաքանդակներ և այլն:

Քուչկերախի, էրբունիի, ինչպես և մյուս ուրարտական բերդերի մնացորդների առկայությունը Երևանի շրջակայքում ցույց է տալիս, որ վերջինս ուրարտական ժամանակաշրջանում եղել է ամրացված մի հանգույց:

Երևանի մասին մեր մատենագրության մեջ առաջին գրավոր հիշատակությունը վերաբերում է VII դարի սկզբներին: Երկրորդ վկայությունը վերաբերում է արարների կողմից Հայաստան կատարված առաջին կողոպտիչ-հետախուզական արշավանքների շրջանին՝ VII դարի 40-ական թվականներին: Այս վկայությունից պարզվում է, որ Երևանն այդ ժամանակ ունեցել է բազմակնիս ամուր բերդ:

Նույն ժամանակաշրջանի, ինչպես և VIII դարի այլ հիշատակություններից կարելի է ենթադրել, որ Երևանը VII–VIII դարերում մեծ պսակ է եղել: IX–X դարերին, ինչպես և ավելի ուշ ժամանակներին վերաբերող հիշատակություններում Երևանը կոչված է «մեծ ավան», «բազաբազուղ» և այլն:

Երևանի զերը մեծանում է հառկապես այն ժամանակներից, երբ նրա հարևան Դվինը կորցնում է իր նշանակությունը: 1440 թ. սկսած Երևանը դառնում է Արևելյան Հայաստանի գլխավոր կենտրոնը, և դա է պատճառը, որ այդ ժամանակից ի վեր նա հիշատակվում է իբրև «Այրարատյան աշխարհի մայրաքաղաք»:

Կոտայքի մյուս վայրերից են էյարի (Արտյան) ուրարտական շրջանի հույությունները, Պողոնի եկեղեցին և այլն:

Ն ի գ

Տարածվում էր Քասախ գետի վերին հոսանքի շրջանում: Պատմական Նիգ զավառը տարածքային տեսակետից համապատասխանում է այժմյան Ապարանի շրջանին և Հրազդանի շրջանի մի մասին:

Այս զավառն Արշակունիների թագավորության շրջանում պատկանում էր արքունիքին: Դրան հաջորդող հետագա դարերի ընթացքում նրա վարչական վիճակը մնում է միևնույն մեջ: Բազրատունիների թագավորության շրջանում Նիգում իշխում էին Պահլավունիները: Ավելի ուշ այստեղ կալվածքներ ձևոր բերեցին նաև Վաչուտյաններն ու Պողոյանները:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են.

¹⁶ Ըստ ավանդության՝ այս վանքում էր պահվում այն փեղաքը, որով խոցել են Բրիտանոսին:

Վեչառուք կամ Վեչառիս.— Գյուղ է վանք, գտնվում է այժմյան Ծաղկաձորում: Վանքի կառուցվածքները բավական լավ դրույթյամբ պահպանվել են մինչև մեր օրերը: Այս վանքը կառուցվել է XI դարում: Պաշլավունի իշխանների կողմից: Գլխավոր եկեղեցին, որը կրում է Ս. Գեորգ անունը, քառակուսի հատակագծով մի հռչակապատկեր կառուցված է և պահպանվել է մինչև օրս: Նրան կից կառուցված են նաև այլ եկեղեցիներ ու շինքեր: Վանքի պատերին կան բազմաթիվ արձանագրություններ, որոնք հիմնականում վերաբերում են XI–XIV դարերին: Տաճարները չարված են սրբատաշ քարերով, պատերին կան քանդակներ, վանքը պարսպապատ է: Վանքն ունեցել է հսկայական կալվածքներ, որոնք նրան տրվել էին Պաշլավունի, Վաչուտյան և Պողոսյան իշխանների կողմից:

Վեչառուքը Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր դպրոցներից մեկն էր: Սրա հետ է կապված Ռաչատուրի Վեչանցու (XIII դ. վերջին և XIV դ. սկզբներին) գործունեությունը:

Բջնի մասին առաջին անգամ հիշատակում է Ղազար Փարպեցին: Ըստ այդ հիշատակության՝ Բջնին V դարի 2-րդ կեսին ափան էր: Հավանաբար Հենց այդ ժամանակներից էլ այստեղ կառուցված է եղել բերդ կամ ամրոց:

X դարից սկսած Բջնին դառնում է Պաշլավունի իշխանների ուստանը, իշխանախոսը: Այդ դարին վերաբերող վկայություններում Բջնին կոչված է քաղաք կամ բերդաքաղաք: XI դարի սկզբներին այն դարձավ նաև եպիսկոպոսանիստ:

Գրիգոր Մագիստրոսը, որը Բջնիի անունով կոչվում է նաև Գրիգոր Բջնեցի, 1031 թ. այստեղ կառուցում է մի հռչակապատկեր եկեղեցի և նրան տալիս է հսկայական կալվածքներ՝ այդ մասին եկեղեցու վրա փորագրել տալով մի ընդարձակ արձանագրություն: Սակայն Պաշլավունիների տիրապետությունն այստեղ երկար չի տևում: XI դարի կեսերից Բջնիի փոխարեն նրանք կալվածքներ են ստանում Հարափային Հայաստանում:

Աղշուկյան կարճատև տիրապետությունից հետո Բջնիում որպես տեղեր հանդես են գալիս Իվանե Զաքարյանը և նրա ժառանգները:

Բջնի բերդի և քաղաքի ավերակները մինչև օրս էլ գոյություն ունեն: Դրանք գտնվում են Արզական գյուղի մոտ, չրազդանի բարձրավորի աջ ափին, անմառչելի սարավանդի վրա: Եկեղեցին կանգուն է:

Չկանաձառ.— ձակատամարտի վայր: Այստեղ 910 թ. ճակատամարտ տեղի ունեցավ հայկական զորքերի և Ասորպատականի Յու-

սուֆի էմիրի ստվարաթիվ բանակի միջև, որին իրենց զորքերով միացել էին նաև Վասպուրականի Գագիկ և Գուրգեն իշխանները:

Հայկական զորքն այս ճակատամարտում պարտություն է կրում, որից հետո Յուսուֆի հրոսակները մի քանի տարի չարունակում են ասպատակել Հյուսիսային Հայաստանը:

ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

1. ԱՆՈՒՆԸ ԴԻՐԲԸ ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Տուրուբերանն իբրև «աշխարհ»-ի անուն հազվագեյ է հիշատակվում: Մեր Հին մատենագիրներից այդ անունը հիշատակում են միայն Եղիշեն, Մովսես Ռոբնակացին և «Աշխարհացոյց»-ի Հեղինակ Անանիա Շիրակացին: Գործ է ածվել երկու ձևով՝ Տուրուբերան և Տարուբրան: Ըստ որում, Անանիա Շիրակացին զգալով որ այդ անունը բիշ գործածական է և անձանոթ շատերի համար, անմիջապես ծանոթացնում է, որ Տուրուբերանը Հենց Տարոնի աշխարհն է («կողմն Տարոնոյ»): Այնպես որ, այս երկրի համար ավելի գործածական է եղել «Տարոնի աշխարհ» անունը:

Տուրուբերանն, իբրև վարչատարածքային միավոր, «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված սահմաններով, կարող էր հիշատակվել միայն Հայաստանի երկրորդ բաժանումից հետո (591 թ.): Մինչ այդ աղպիսի միավորի մասին գաղափար չկար լինել չէր կարող, որովհետև Տուրուբերանը մասնատված էր մի քանի նախարարությունների, որոնք ունեին Համասար իրավունքներ, և զրանցից ամեն մեկը մի վարչարարական միավոր էր: Իհարկե, այդ նախարարությունները պահպանվեցին նաև 591 թ. բաժանումից հետո, սակայն Արածանի վրա ընկած այդ ամրոցը երկիրը, Այրարատի հետ միասին, քաղաքականապես ենթարկվեց մի այլ պետության՝ Բյուզանդական կայսրությանը: Իսկ Գալստրոսիան համար այս երկիրը, ամրոցափյամբ վերցրած, մի վարչատարածքային միավոր էր, անկախ նրանից, որ մասնատված էր բազմաթիվ նախարարությունների:

Տուրուբերան անվան ծագումը մութ է: Այդ Հարցում բանասերներն առաջիմ սահմանափակվում են ստակ ավանդությունների վկայակոչումով:

Տուրուբերանը Մեծ Հայքի կենտրոնական երկրներից («աշխարհ») մեկն էր: Նա չընդադադրված էր Այրարատ, Վասպուրական,

Մոկը, Ագմեիք, Չորրորդ Հայք և Բարձր Հայք «աշխարհ»-ներով: Նրա սահմանները Հյուսիսում կազմում էին Հայկական Պար և Շատխանի լեռնաշղթաները, Հարավում՝ Հայկական Տավրոսը, արևելքում՝ Վանա լիճը և Բևերկի ու Պատնոց գետերի ջրբաժան լեռները, իսկ արևմուտքում՝ Բյուրակն-Մանուրյան լեռնաշղթայի արևելյան Հատվածից սկսվող և դեպի Հարավ տարածվող Սերոկի լեռները: Այդպիսի սահմաններում նա իր մեջ ընդգրկում էր Արածանիի միջին Հոսանքի ավազանը և Արարսի վերնաավազոտը:

Այդ ընդարձակ երկիրը ֆիզիկաաշխարհագրական տեսակետից բաղկացած է տարբեր բնույթի ունեցիկ և կլիմայական, Հողային ու բուսական պայմաններ ունեցող բազմաթիվ շրջաններից: Այստեղ կան և՛ սարահարթեր, և՛ բարձրադիր լեռնային շրջաններ, և՛ ընդարձակ դաշտեր: Ընդհանուր առմամբ երկրի մեծագույն մասը դաշտային է: Բարձրադիր լեռնաշղթաներն ու առանձին լեռնադանդաճները (Հայկական Պար, Հայկական Տավրոս, Սիսիան, Նեմրուժ, Բյուրակն և այլն) գտնվում են նրա սահմանաղլխին և շատ քիչ են խախտում երկրի ընդհանուր հարթ ունեցիկը, իսկ երկրի կենտրոնական մասերում ձգվող լեռնաշղթաներն ու քյուաշարերը, գրեթե առանց բացառություն, ունեն աննշան բարձրություն: Երկիրը մասնատված է առանձին դաշտերի և Հովիտների, որոնք ընկած են Արածանիի և նրա վտակների վրա: Տարբերակներ մեջ էին մտնում այնպիսի արգավանդ դաշտեր, ինչպիսիք են՝ Դուխադը, Մանազկերտը, Բուլանդը, Մուշը, Ռուսը և Տվարածատափը (Վարայազ): Տարբերակներ մեջ էր մտնում նաև Բյուրակնյան հրաբխային բարձրավանդակը, որը Հայտնի է իր փարձամ աղբյուրավայրերով ու սառնորակ աղբյուրներով: Երկրի միջով Հոսում է Արածանին իր բազմաթիվ վտակներով, որոնք հարթ ունեցիկի պայմաններում տեղ-տեղ (Մուշ, Ռուս, Մանազկերտ) առաջացրել են ճահիճներ: Երկրի կլիմայական պայմանները ընդհանուր առմամբ խիստ են: Բացառություն չունի չրջանների (Բյուրակն, Տվարածատափ և այլն) կլիման ցամաքային է: Այդ պատճառով էլ Մուշում, Բուլանդերում, Մանազկերտում և այլ վայրերում արհեստական ոռոգումը Հնագույն ժամանակներից ի վեր կենսական հարց է եղել: Դարերի ընթացքում բնակչությունն իր ուժերը ներածին չափով ձգտել է արգավանդ, բայց տեղումներով աղքատ այդ դաշտերը բերատու դարձնելու համար ստեղծել ոռոգման ցանց: Հնում այստեղ (Մանազկերտի դաշտում, Արճեշ քաղաքի մոտերքում, Մուշում և այլն) կառուցվել են մի շարք ջրանցքներ և ամբարտակներ, սակայն դրանք հազնեցում էին ծաղավ դաշտերի միայն մի փոքր մասը:

Անտառներից աղքատ երկիր է: Ցածրադիր վայրերում մեծ տարածում ունեն փշարույսերը, փետրախոտերը և ճահճախոտերը, իսկ բարձրադիր լեռնային շրջաններում՝ ալպյան գոտուն պատկանող բույսերը:

Տարբերակնում գյուղատնտեսական տարածված զբաղմունք են եղել Հացահատիկների մշակությունը, այգեգործությունը, բանջարաբուծությունը, անասնապահությունը, մեղվաբուծությունը, ինչպես նաև ձկնորսությունը, որի համար Հիմք էին Վանա լիճը և Արածանի գետը:

«Աշխարհացոյց»-ի Համաձայն, երկիրը հարուստ էր երկաթով և նավթով: Պետք է ասել, որ սրանցով չեն սահմանափակվում Տարբերակների հարստությունները: Այստեղ կան նաև սևդանի աղ, ծծմեր և բնական այլ հարստություններ:

2. ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱՎԱՆ ՎԻՃԱԿ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տարբերակներ Հին Հայաստանի կենտրոնական «աշխարհ»-ներից մեկն էր և խոշոր դեր է խաղացել Հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Այս երկիրը, որ Սերեկյանների տիրապետության վերջին շրջանում մտնում էր Մեծ Հայքի սատրապության մեջ, Հայկական անկախ պետության առաջացման Հենց սկզբից կազմեց նրա բաղկացուցիչ մասը և մինչև վերջ էլ մնաց նրա կազմում:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ (387) Տարբերակներ մնաց Արևելյան Հայաստանի կազմում, իսկ 591 թ. բաժանումով, Արարատի արևմտյան մեծագույն մասի Հետ միասին, անցավ Բյուզանդական կայսրության գերիշխանության տակ և այդ դրությամբ մնաց մինչև արաբական արշավանքները:

IV-VII դդ. Տարբերակներ մասնատված էր մի շարք նախարարությունների՝ Տարոն (այստեղ սկզբում իշխում էին Սելուկիները, իսկ Հետագայում՝ Մամիկոնյանները), Բզունիք, Հարք, Ապահունիք, Ռուխտունիք և այլն: Նախարարական տների կազմը IV-VII դդ. նեմխարվել է մեծ փոփոխությունների: Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև նախարարական կարգի ներսում, նախարարություններն աստիճանաբար վերածվեցին կիսանկախ իշխանությունների:

Արարական ավերիչ արշավանքները և դրանց հաջորդող խալիֆայության ծանր լուծը մակառարական նշանակություն ունեցան Տարբերակների աշխատավոր բնակչության, ինչպես նաև Հայ ազնվականության համար:

Ձրափականանալով ազատագրական ապստամբությունների դաժան ճնշումով և ազնվականության մեծագույն մասի ոչնչացումով՝ Արարական խաղիֆայությունը Հայաստանում իր համար Հուսայի Հենարան ստեղծելու նպատակով VIII դարից սկսած այստեղ տեղափոխեց արաբական մի քանի ցեղեր՝ կալսիկներ, ուլմանիկներ և րնակցերը՝ Հայաստանի տարրեր մասնորոն: Ուսլիֆայության այդ քաղաքականության Հետևանքով IX դարում Հայաստանում արդեն ձևավորվել էին արաբական մի քանի իշխանություններ՝ էմիրություններ, որոնց մեջ մտնելիք ընդարձակը (չհաշված Աղձիթի էմիրությունը) արաբական կալսիկ ցեղի էմիրությունն էր:

Կալսիկների էմիրությունը սկզբնական շրջանում իր մեջ ընդգրկում էր միայն Մանազկերտ քաղաքն ու նրա չրջակայքը: Սակայն հետզհետև նա լայնացրեց իր սահմանները: X դարում նրա սահմանները տարածվում էին Մաղկանց լեռների արևմտյան լանջերից մինչև այժմյան ձապաղձի (Հուսու՝ Հաշտալան) արևմտյան սահմանները և Քոնդոտուպոլսի մոտեքրից մինչև Տարոնի չյուսիսային սահմանը¹⁷: Բազմաթիվների թագավորությունը իրեն ենթարկեց Կալսիկների էմիրությունը՝ դարձնելով այն իր վասալ իշխանություններից մեկը:

Արաբական տիրապետության շրջանում դրությունն այլ էր Տուրուքերանի Հարավային մասում՝ Տարոնում: Մինչև 774-775 թվականների արաբական տիրապետության դեմ ուղղված համաժողովրդական ապստամբությունը՝ Տարոնում իշխում էին Մամիկոնյանները: Սակայն Արաբական խաղիֆայությունը, վերոհիշյալ ապստամբությունը ճնշելու հետ միասին, ոչնչացրեց ապստամբությանը մասնակցած մի շարք իշխանական տներ, այդ թվում և Մամիկոնյան իշխանական տունը: Դրանից հետո Մամիկոնյան սերնդի մնացորդների մի մասը ամրացավ Սասունում, իսկ մյուս մասն անցավ Բյուզանդական կայսրության սահմանները: Տարոնի նրանց կալվածքների տեր դարձան Հզորացող Բագրատունիները: Վերջիններս այստեղ աստիճանաբար Հին դրեցին մի մեծ իշխանության, որը Տարոնից բացի իր մեջ էր ընդգրկում նաև Բզնուկի և Ռոտսոտունի գավառները: Տարոնի այս իշխանությունը ևս ենթարկվեց Անի-Շիրակի թագավորությանը: Իսկ Ռուսի այդ ժամանակներում միացած էր Սասունին, որը դարձրեց չարունակ պահպանեց իր ինքնուրույնությունը:

¹⁷ Տե՛ս Ս. Տ. Տրեմյան, Աղյառ «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, Առաջին մաս (Հրատ, 1951), երևան, 1952, «Հայաստանի X դարի վերջին և XI դարի սկզբին» բաժնի:

Աղյառ, ուրեմն, IX դարում Տուրուքերանը վարչաքաղաքական տեսակետից բաժանված էր երեք մասի՝ Կալսիկների էմիրության, որի մեջ բնակչության ճնշող մասը զարգյալ Հայերն էին, Տարոնի Բագրատունյաց իշխանության և Ռուսի, որը, ինչպես ասացինք, մտնում էր Սասունի իշխանության մեջ: Դրանցից առաջին երկուսը Բագրատունիների թագավորության շրջանում Անի-Շիրակի կենտրոնական թագավորության վասալներն էին: Հավանաբար Սասունի իշխանությունը ևս ենթակա էր Անի-Շիրակի թագավորությանը:

Հզորացած Բյուզանդական կայսրություն X դ. երկրորդ կեսից Հայաստանի և Վրաստանի նկատմամբ սկսում է վարել զավթողական քաղաքականություն: Առանձին իշխանությունների և մանր ֆեոդալական թագավորությունների մասնատված, քայքայ տնտեսական և քաղաքականապես Հզորացող այդ երկրներն անհանգստացնում էին Բյուզանդիային: Առաջին Հերթին նրա զորն է դառնում Հարավային Հայաստանը: Բյուզանդական կայսրություն X դարի երկրորդ կեսին, գործի դնելով իր խաղաղապես ղեկավարությունն ու ստվարաթիվ բանակը, զավթում է Հարավային Հայաստանի մի խոշոր մասը, այդ թվում և Տուրուքերանը: Միայն Ռուսի, որ Սասունի հետ միասին կազմում էր իշխանություն, չենթարկվեց Բյուզանդիային և պայքարով պաշտպանեց իր անկախությունը:

Տուրուքերանը Կայսրության կազմում էլ մնաց մինչև սելջուկյան արշավանքները, սովին ճիշտ, մինչև Ավի-Արուսանի արշավանքը (1064 թ.): Հայաստանի մյուս մասերի նման Տուրուքերանը ևս բնկավ սելջուկյան տիրապետության տակ: Սելջուկյան պետության տրոհման շրջանում Հարավային Հայաստանում կազմավորվեց մի խոշոր էմիրություն, որը XI դարի վերջից մինչև XIII դարի սկզբները իր մեջ էր ընդգրկում ամբողջ Տուրուքերանը, Վասպուրականի մեծագույն մասը և մասամբ Բարձր Հայքը: Այս էմիրությունը, որի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը, կազմում էր Շահարմանների սուլթանությունը:

Տուրուքերանի բնակչությունը հիմնականում կազմում էին Հայերը: Սակայն այստեղ կային նաև այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ, որոնք զվաճվորապես ապրում էին քաղաքներում՝ Հրեաներ, ասորիներ և այլք: Ինչպես նշվեց վերևում, VIII դարից սկսած այստեղ բնակություն են հաստատում նաև արաբական ցեղերը, իսկ XI դարից՝ սելջուկ-թուրքերը: Չնայած այդ բոլորին, Տուրուքերանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, հնագույն ժամանակներից սկսած մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը, կազմում էին Հայերը:

Տուրուբերանը Հին Հայաստանի խիտ բնակեցված շրջաններից մեկն էր։ Այստեղ տարբեր ժամանակներում հիշատակվում են մի շարք քաղաքներ՝ Մանազկերտ, Արճնչ, Արժնի, Ույաթ, Մուշ և այլն, որոնց մի մասը մինչև օրս էլ գոյություն ունի։ X–XIII դարերում Տուրուբերանի բնակչության թիվը ամենայն հավանականությամբ, մեկ միլիոնից պակաս չէր։

3. ՃԱՆԱԳԱՐՆԵՐԸ

Ընդհանուր առմամբ ունենալով հարթավայրային ուլիևֆ և կենտրոնական դիրք զբաղելով Հայկական լեռնաշխարհում, Տուրուբերանը Այրարատի և Վասպուրականի նման զարձեղ էր տարանցիկ առևտրի կապող օղակներից մեկը։ Տուրուբերանի վրայով անցնող ճանապարհներից առանձնապես մեծ կարևորություն ունեին երկուսը, ա) Գարին (Թեղոտուպոլիս)–Մանազկերտ–Ույաթ–Քաղչե (այժմ՝ Բիթլիս)–Մժրին ճանապարհը, որը Մժրինում միանում էր Արևելքն Արևմուտքի հետ միացնող Հարավային մեծ ճանապարհին, իսկ վերջինս դուրս էր գալիս Պարսկաստանից և, Մոսուլի, Մժրինի ու Նոլա-սիայի վրայով անցնելով, հասնում էր Միջերկրական ծովի արևելյան ափերը, բ) Արտաշատ–Մանազկերտ–Տիգրանակերտ ճանապարհը։ Սրա Մանազկերտ–Տիգրանակերտ հատվածը արարական տիրապետության շրջանում մեծ չափով կորցրեց իր նշանակությունը։

Հիշատակված այս երկու ճանապարհներն էլ զործում էին հնագույն ժամանակներից և իրենց նշանակությունը նրանք պահպանեցին գրեթե մինչև XIV դարը։

XIV դ. Տուրուբերանի համար մեծ կարևորություն է ստանում Թալիթիդի և Վանից եկող ճանապարհը, որն անցնում էր Վանա լճի առափնյա քաղաքներով։

Տուրուբերանի մի քանի զավատներին՝ Հատկապես Բզնունիքի համար ջրային ճանապարհ էր ծառայում Վանա լիճը։

4. ԳԱՎԱԳԱՆԵՐԸ

Ըստ «Ալիսարհացոյց»-ի, Տուրուբերանը բաղկացած էր 16 գավառից։ Պահպանելով «Ալիսարհացոյց»-ի կարգը, հիշատակենք Տուրուբերանի գավառները. **Ուոթ, Ասպակունիք, Տարոն, Արշամունիք, Մարդաղի, Դանաձորը, Տվարածատաի, Դալառ կամ Գովառ, Հաքը, Վարաժունիք, Բզնունիք, Նրևաքը կամ Նրվարք, Աղիովիտ, Ապահունիք, Կոր կամ Կորի և Ոռոշտունիք**։

Ուոթ, Արշամունիք և Ասպակունիք

Ուոթը («Ուոյթ») Մասունի արևելյան հարևանն էր։ Նա գտնվում էր Հայկական Տավրոսի շրջանում՝ Տարոնից հարավ-արևելք։ Ուստ լեռնային մի փոքրիկ երկիր է, որն ունի ցուրտ կլիմա և ժայռ բնություն։ Այստեղ մինչև IV դարի երկրորդ կեսն իշխում էին տեղական իշխանները։ IV դարի երկրորդ կեսից Ուոթը միացված էր Տարոնի Մամիկոնյանների իշխանությանը, իսկ արարական տիրապետության շրջանում և ավելի ուշ՝ Մասունի հետ կազմում էր մի իշխանություն։ Ուոթի բնակիչները իրենց հարևան Մասունի բնակիչների նման աչքի են ընկել քաջությամբ և անվահերությամբ։ Նրանք զարբեր չարունակ համատ պայքար են մղել իրենց անկախության համար։ Ուոթեցի էր Հովհանը, որը IX դարի կեսերին Հայաստանում արարական լծի դեմ ծավալված ժողովրդական-ազատագրական շարժման նշանավոր զենկավարներից մեկն էր։

Արշամունիք (կամ Աշմունիք) գավառը տարածված էր Տարոնի արևելյան մասում, իսկ Ասպակունիքը լեռնային մի փոքրիկ հովիտ էր՝ Ուոթի մոտ։

Տարոն

Տարոնը Տուրուբերանի ամենազգեսավոր զավառն էր, այդ պատճառով էլ, ինչպես վերևում նշվեց, ամբողջ Տուրուբերանը ստորարար Հայտնի էր նաև Տարոն անունով։ Տարոնը մեծ հռչակ ուներ ամբողջ Հայաստանում։

Տարոնը մի բարբեր երկիր է։ Նա Մերձավոր Արևելքի երկրագործության հնագույն կենտրոններից մեկն է։

Այրարատի նման Տարոնն էլ իր արգավանդության շնորհիվ գովերգվել է մեր Հին պատմագիրների կողմից։ Ահա թե ինչ է գրում նրա մասին Զևնոր Գլակ պատմագիրը. «Բարի է երկիրս և վայրքս, և առնուշ օդս բազմաշուր, զաշտածև, և շուրջ զլեռամբքս ամրոցք բազումք, երկիրս խոտաբեր և մեղրաբուխ, և որպես մանանայն իջանէր լեռներից այդ առ Հրեայս, նոյնպէս և աստ ի մերում երկրիս ի վերայ անտառացն իջանէ քաղցր առաւել քան զմեղր, որ կոչի զաղապէն... Այս երկիրս ամենայն բարութեամբ լի է, աշոգակ և առողջ»¹⁸։

¹⁸ Յովհաննու Մամիկոնեանի Պատմություն Տարոնոյ, Վաննայի, 1832, էջ 49։

Տարոնը տարածվում էր Մեղրագետի (Մշո գետ) ավազանում և Արածանիի երկու ափին: Արևմուտքում սահմանակցվում էր Չորրորդ Հայքին, իսկ Հարավում՝ Աղձնեքին: Բավական ընդարձակ մի երկիր էր: Այժմյան Մուշի շրջանը կազմում էր նրա միայն մի մասը:

Ըստ Սորենացու Հաղորդած տեղեկությունների՝ Հնում Տարոնը բաժանված էր երկու մասի՝ արևելյան և արևմտյան: Արևելյան մեծ մասում իշխում էր Սիլուսի նախարարական տունը, իսկ արևմտյանում՝ Վահուհի քրմական տունը: IV դարում (Հավանաբար Սուրբով Գոտակի օրոք) Տարոնի այս մասը, որը նախկինում պատկանում էր Սիլուսիներին, անցնում է Մամիկոնյանների իշխանությանը, իսկ արևմտյան մասը՝ Աշտիշատը իր շրջակայքով, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունվելուց հետո, անցնում է կաթողիկոսական տանը՝ Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին: V դարում կաթողիկոսական այս կալվածքները, Մահակ Գարթնի մահից հետո (439 թ.), ժառանգում են Մամիկոնյանները, իսկ Տարոնի արևմտյան ծայրամասը գրավում են Պալաթիները:

Տարոնի Մամիկոնյանները վարում էին Հայաստանի սպարապետության պաշտոնը, իսկ Մամիկոնյան տան նախարարը անմիջապես իշխում էր Տայքում¹⁹:

VIII դարի երկրորդ կեսին Մամիկոնյաններին Տարոնի կալվածքներն աստիճանաբար անցնում են Բագրատունիներին:

Տարոնը Հին Հայաստանի խիտ բնակեցված գավառներից մեկն էր:

Տարոնում կային պատմաաշխարհագրական բազմաթիվ վայրեր՝ բերդեր, ավաններ, վանքեր, գյուղեր և այլն: Դրանցից միայն Հիշատակվածների թիվը (մինչև XIII դարին վերաբերող գրավոր աղբյուրներում) 15-ից անցնում է, իսկ սովորաբար պատմագիրներն ու աշխարհագիրները Հիշատակել են գերազանցապես այն վայրերի անունները, որոնք շատ թե՛ նշանավոր դեր են խաղացել պատմության մեջ:

Նշենք Տարոնի պատմական վայրերից մի քանիսը.

Աշտիշատ.— Հիշատակվում է նաև Հաշտիշատ ևնով: Գտնվում էր Տարոնի արևմտյան մասում՝ Արածանիի աջ ափին: Հեթանոսական շրջանում եղել է Հայաստանի կրոնական գլխավոր կենտրոնը: Այստեղ գտնվում էին երեք նշանավոր մեհյաններ, որոնցից մեկը նվիր-

¹⁹ Հայտնի է, որ Տայքում էին գտնվում Մամիկոնյանների Հայրենական կալվածքները: Իսկ նրանց Տարոնի կալվածքները, անմասն Հավանականության, եղել են պայմանական կալվածքներ: Այդ կալվածքները Աշտիշատի թագավորների կողմից նրանց էր տրված իբրև վարձատրություն՝ երկրի սպարապետության պաշտոնը կատարելու դիմաց և ժամանակի ընթացքում դարձել էին Հայքինի կալվածքներ:

ված էր Վահագն աստծուն և կոչվում էր Վահեվահյան մեհյան, երկրորդը նվիրված էր Վահագնի տարվածունին՝ Աստղիկ աստվածուհուն և կոչվում էր Սենյակ Վահագնի, իսկ երրորդը կրում էր Անահիտ աստվածուհու անունը: Մեհյաններում դրված են եղել այդ աստվածների արձանները:

Քրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու ժամանակ Աշտիշատի մեհյանները կործանվեցին, և դրանց տեղում Հիմնվեց վանք, որին տրվեցին նախկին մեհյանապատկան կալվածքներն ու գանձերը: Աշտիշատը դարձավ կաթողիկոսի աթոռանիստը, իսկ դրա շուրջը տարածվող ընտիր Հողերը՝ նրա սեփականությունը: Ինչպես նշվեց, V դարի 30-ական թվականների վերջերին Լուսավորչի կաթողիկոսական Տանը պատկանող այս կալվածքներն իբրև ժառանգություն տրվեցին Մամիկոնյաններին, որովհետև Սահակ Գարթնի ժամով (439 թ.) վերացավ այդ Տունը, իսկ վերջինս իր մահից դեռևս ստաջ Աշտիշատի կալվածքները կտակել էր իրենց Տան հետ քաղականական կապերով կապված Մամիկոնյաններին:

Աշտիշատում տեղի են ունեցել եկեղեցական երեք ժողովներ, որոնցից առանձնապես նշանավոր է 354 թ. ժողովը:

354 թ. ժողովը, որը զումարել էր Ներսես կաթողիկոսը, քննարկեց թե՛ կրոնական և թե՛ աշխարհիկ Հարցեր: Աշխարհիկ կյանքին վերաբերող նրա քննարկած Հարցերը Հետագայում ունեցան առաջադիմական նշանակություն:

Գլաղա վանք.— Գտնվում է Աշտիշատից ոչ հեռու: Եղել է Հեթանոսական մեհյանատեղի: Քրիստոնեություն ընդունելուց հետո, Աշտիշատի նման, սա ես-դարձել է վանք: Այս վանքն ունեն նաև երկու այլ անուն՝ Ս. Կարապետ և Թնեակեյան: Դրանց մեջ ամենից գործածականը Ս. Կարապետ անունն է:

Վանքը կառուցվելուց հետո նրան են տրվում այն ընդարձակ կալվածքները, որոնք մինչ այդ պատկանում էին նրա տեղում եղած նախկին մեհյանին: Գլաղա վանքը մեծ ուխտատեղի էր²⁰:

Հիշատակությունների Համաձայն՝ այս վանքը երկրաշարժի և արտաքին Հարձակումների պատճառով մի քանի անգամ ավերվել է, բայց նորից վերականգնվել: Այժմ ավերակները պահպանվում են:

Մուշ.— Հին բնակավայր է, բայց Հայտնի է դարձել X դարից: Մի քանի Հիշատակություններում կոչված է քաղաք, իսկ մի քանիստում՝ ավան: Երբեմն ուղղակի անվանված է Քաղաք, ըստ երևույթին Հաշիվ

²⁰ Ավանդության Համաձայն՝ այս վանքն էր տալիս աշուղտության և լարախաղաղության միջոց:

առնելով այն, որ տեղացիները Քաղաք ասելով հասկանում էին Մուշը, որը զավառի կենտրոնն էր:

Մուշը այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է Համանուն չրջանում՝ Արևելյան Եփրատի ձախ ափից ոչ հեռու: Մուշ անվան առաջացման մասին տեղի ժողովուրդը պահպանել է Հնագույն ծագումն մի բանաստեղծական ավանդություն՝:

Ողակած.— Ամրոց: Գտնվում էր Արածանիի վրա, նրա այն մասում, որտեղ գետը, ճեղքելով Տարոնի Հյուսիսային կողմով ձգվող լեռնաշղթան, դուրս է գալիս Մուշի դաշտը:

Ողակածը Հին Հայաստանի ամուր բերդերից մեկն էր: Նա Տարոնի ամենանշանավոր բերդն էր՝ Հայաստանի սպարապետի աթոռանիստը: Նրա պարիսպների, աշտարակների և այլ շինությունների հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Հացեկաց գյուղ.— Այս գյուղում է ծնվել Մեսրոպ Մաշտոցը: Հացեկաց գյուղը մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմը գոյություն ուներ և գտնվում էր Հացիկ (Մասիկ) գյուղից ոչ հեռու: Այն վերածվել էր ուխտավայրի:

Ռոնի.— Երբեմն Համարված է գյուղ, իսկ երբեմն էլ՝ «ավանագյուղ»: Աշխարհագրական դիրքը Հայտնի չէ, ենթադրվում է, որ այստեղ է ծնվել պատմահայր Մովսես Ռոմեոնացին:

Մարզադի, Դասնավորը, Տվարածատափ և Դալառ

Այս գավառները տարածվում էին Վարաժնունիքից և Հարբից Հյուսիս՝ գրավելով Բյուրակնի արևմտյան սահմանից մինչև այժմյան էլմայի գետի արևմտյան ջրբաժան լեռների ընկած չրջանները:

Մարզադի գավառը (այս անունը կապում են մարդերի՝ մարերի անվան հետ) տարածվում էր Բյուրակնի Հյուսիսային լանջերին՝ Արաքսի ակունքների չրջանում: Դրանից դեպի արևելք Հեթումակա-նուխյան տեղադրված էր **Դասնավորը**՝ Արաքսի հովտում, **Տվարածատափը** (այժմյան կարայազոր) և **Դալառը** (կամ Գովառ)՝ էլմայի գետի հովտում: Դրանցից միայն Տվարածատափն ուներ Հարթի ուղիքի, իսկ մյուս երեքը լեռնային գավառներ էին: Բոլորն էլ ունեն

* Տարոնցի երիտասարդների աչքից պաշտպանվելու Համար՝ Աստղիկ դիցու Հին, գիեթադեմին Գուռուտու (Գրուտ, Արածան, Եփրատ) գետի ջրատու ավազանում լողանալու, Տարոնի դաշտը պատմվ է լիանք մշուլով, որից և զավառ ասանում է Մշուշ, Մուշ անունը (տե՛ս Ա. Ղանալյան, «Վանդակապատմ», էջ 106, 153):

քարձք դիրք, ստանում են բավարար քանակությամբ տեղումներ, աչքի են ընկնում սառնորակ աղբյուրներով, փարթամ արոտավայրերով և խոտհարքներով:

Վարաժնունիք, Հարբ և Ապահունիք

Վարաժնունիքը, Հարբը և Ապահունիքը միմյանց սահմանակից էին: Ընդհանուր առմամբ, երբեք էլ ունեն Հարթ ուղիքի, կլիման ցամաքային է:

Պատմական Հին քարտեզներում, գրեթե առանց քաղաքության, **Վարաժնունիքի** դիրքը սխալ է նշանակված: Վարաժնունիքը տարածքով Համապատասխանում է այժմյան Ռուսի չրջանին, որը գրավում է Համանուն գետի վերին հոսանքի ավազանը և չրջապատված է Բյուրակնից դեպի արևելք ձգվող երկու աղեղնաձև լեռնաբազուկներով: Վարաժնունիքի²¹ գլխավոր բերդը Ռուսուն էր:

Վարաժնունիքից Հարավ, Արածանիի երկու ափերին տարածվում էր **Հարբ** գավառը:

Հարբի սկզբում կազմում էր Մանավազյանների նախարարությունը: Սակայն IV դարի առաջին կեսում, Ռուսով Կոստակի օրոք, Մանավազյանների և Որդունիների նախարարական տները, որոնք ֆեոդալական արյունահեղ պայքար էին մղում միմյանց դեմ, ոչնչացվում են, իսկ նրանց կալվածքները տրվում են նախկինպատական թևերին:

Համապատասխան Հնագույն չրջանում Հարբը ավելի մեծ տարածք է ընդգրկել: Նրա մեջ են մտել, Հարբից քաղի, նաև Ապահունիքը, Ռուս-խոտունիքը, Բզնունիքը: Հարբի հետագա մասնատումը անշուշտ արդյուն էր ֆեոդալական Հարաբերությունների խորացման:

Հարբի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր էր **Մանաղկերտ** քաղաքը, որը գտնվում էր Հարբի և Ապահունիք գավառի սահմանադիմի: Այդ պատճառով էլ որոշ հեղինակներ Մանաղկերտը Համարում են ոչ թե Հարբի, այլ Ապահունիքի մեջ մտնող քաղաք:

Այն Հիմնադրվել է Չագույն ժամանակներում՝ IX դ. վերջին կամ VIII դ. սկզբներին (մ. թ. ա.): Ենթադրվում է, որ Մանաղկերտ առնուր կազմված է ուրարտական Մենուն թագավորի անվան հետ: Մանաղկերտը մինչև օրս էլ գոյություն ունի և գտնվում է Վանա լճից Հյուսիս-արևմուտք՝ Արածանիի ձախ ափին:

²¹ Հին Հայաստանում Վարաժնունիք անունը կրող երեք գավառներ են եղել, մեկը գտնվում էր Արարատում, մյուսը՝ Վասպուրականում, իսկ երրորդը՝ Տուրքերստանում: Դրանք ավեր է իրարից տարբերել:

Քաղաքն ունեցել է ամուր բերդ: Մանազկերտի մասին առանձնապես Համայն է Հիշատակվում արաբական և սելջուկյան տիրապետությունների ժամանակաշրջանում: Այն IX դարում կազմավորված կայսիկների էմիրության կենտրոնն էր:

Մանազկերտում տեղի են ունեցել քաղաքական մի շարք դեպքեր: Սելջուկյան զորավար Տուգրիկը 1054 թ. պաշարում է քաղաքը և ամեն միջոց զործադրում այն գրավելու համար, սակայն նրա բոլոր ջանքերն ապարդյուն են անցնում: Քաղաքի պաշտպանները ետ են մղում սելջուկների գրոհները:

1071 թ. օգոստոսին Մանազկերտի մոտ տեղի է ունենում մեծ ճակատամարտ մի կողմից՝ սելջուկների, որոնց գլխավորում էր Ալի-Արսլան զորավարը, իսկ մյուս կողմից՝ բյուզանդական 100000-անոց բանակի միջև, որին գլխավորում էր Ռոմանոս Դիոգենես կայսրը: Բյուզանդական բանակն այս ճակատամարտում խայտառակ պարտություն է կրում, իսկ կայսրը գերվում է: Սելջուկները գրավում են Հայկական Հարուստ Մանազկերտ քաղաքը, կողոպտում և սրի քաշում քնակալության մի զգալի մասին: Այժմ վաղեմի քաղաքի տեղում նույնանուն անշուք գյուղն է:

Հարբում էր գտնվում **Հերեան** գյուղը: Այստեղ է ծնվել V դարի Հայ նշանավոր փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը:

Ապահունիքը տարածվում էր Հարբից Հյուսիս-արևելք՝ Արածանիի երկու ափերին: Այս գավառում էր գտնվում **Թոնդուրակ** կամ **Թոնդրակա** գյուղը:

Թոնդուրակ գյուղը նշանավոր դեր է խաղացել IX–XI դարերի սոցիալական շարժումների ժամանակ. նա աղանդավորական-սոցիալական շարժման առաջին ու գլխավոր կենտրոնն էր, որի անուշով էլ այդ շարժումը պատմությունն մեջ կոչվել է Թոնդրակյան շարժում:

Աղիովխտ, Բզնունիք, Կոր, Խոռխոռունիք և Երվադը

Մրանք տարածվում էին Վանա լճի Հյուսիսային և արևմտյան կողմերում:

Աղիովխտը գտնվում էր Ապահունիքից արևելք՝ Վանա լճի Հյուսիսային ափին: Աղիովխտում, ինչպես և նրա Հարևան Վասպուրականի Արարիանի և Ջորդոզը Հայքի Հաշտյաք գավառներում, քնդարձակ կալվածքներ ունեին Արչալունի արքունական տան կրտսեր անդամները, իսկ գավառի մյուս մասը, ամենայն Հավանականությամբ, պատկանում էր Գնունի նախարարական տանը:

Աղիովխտի պատմական վայրերից նշանավոր են Զարիշատը, Արճեչը և Մեծորան:

Զարիշատը հնագույն շրջանում Հայաստանի Հեկեկիստական քաղաքներից մեկն էր: Գտնվում էր Արտաշատ–Տիգրանակերտ ճանապարհի վրա: Պարսիկները IV դ. 60-ական թվականներին ավերեցին Զարիշատը: Դրանից հետո երկար ժամանակ նա մնաց որպես խոշմուկ մի ընակավայր: XV դ. Զարիշատը որոշ չափով աշխուժանում է, մասնակիորեն վերականգնվում:

Ենթադրվում է, որ **Արճեչը** Հիմնադրվել է դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանում: Նրա անունը կապում են ուրարտական Արգիշտի Բ թագավորի անվան հետ: Արճեչը գտնվում էր Վանա լճի Հյուսիսային ափին: Մեր մատենագիրների մոտ Արճեչի մասին կան բազմաթիվ Հիշատակություններ: VII դ. առաջին քառորդում Արճեչը, որը ժամանակավորապես գրավել էին պարսիկները, ավերման ենթարկվեց բյուզանդական Հերակլ կայսրի կողմից, սակայն հետագայում նորից վերականգնվեց և դարգացման նոր շրջան ստացրեց XI–XIII դդ.: Հին Արճեչի ավերակներն այժմ անցել են Վանա լճի ջրերի տակ, որովհետև լճի ջրերը անցյալ դարի վերջին և մեր դարի սկզբներին զգալիորեն բարձրացել են:

Մեծորա վանքը գտնվում էր Արճեչ քաղաքի մոտ: Այն որպես Հայաստանի մշակույթի կենտրոններից մեկը՝ Հայտնի դարձավ XV դարում: Այստեղ ապրել և զործել է XIV դ. վերջի և XV դ. առաջին կեսի պատմագիր Թովմա Մեծորեցին (Մեծովեցի), որը միջնադարյան Հայ ամենահայտնի ուսուցչապետներից մեկի՝ Գրիգոր Տաթևադուրի (1346–1411 թթ.) արժանավոր աշակերտներից էր, և իր դարի միակ պատմագիրն է: Թովմա Մեծորեցու պատմական երկը²² կարևոր աղբյուր է Հայաստանի ու նրա Հարևան երկրների վրա Լենկթեմուրի կատարած ավերիչ արշավանքների ժամանակաշրջանի պատմության համար: Նա, ի միջի այլոց, զործուև մասնակցություն է ունեցել կաթողիկոսական աթոռը Սոփե էջմիածին տեղափոխելու գործում:

Բզնունիք գավառը տարածվում էր Վանա լճի արևմտյան առափնյա շրջաններում: Կազմում էր մի առանձին նախարարություն, որտեղ իշխում էին Բզնունիները: Այդ նախարարությունը IV դ. վերջից, որովհետև նրա նախարարը՝ Գատարեն, ապստամբելով Արչալունիաց թագավորության դեմ, իր զորքով անցել էր պարսիկների

²² Տե՛ս՝ Թովմա Մեծորեցի, Պատմություն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդաց իրոց, Փարիզ, 1860:

կողմը և վերջիններին Հետ միասին ավերում էր Հարավային Հայաստանի մի քանի գավառները: Ուստի Հայկական արքունական զորքերը Առեստավանի մոտ (Վանա լճի Հյուսիսային ափին՝ այժմյան Բնեդիմաճի գետի գետաբերանի մոտ), պարտություն մատնելով գավաճախին, գլխատեցին: Դատարի գլխատմամբ էլ Բզնունյաց նախարարական տունը դադարում է գոյություն ունենալուց, իսկ նրա կալվածքները, ամենայն հավանականությամբ, տրվում են Բզնունյաց նախկույտական թեմին:

Բզնունիքի պատմական վայրերից նշանավոր էին **Ուլաթ** և **Արծկե** քաղաքները, որոնք մինչև օրս էլ գոյություն ունեն: Ուլաթը (այժմ՝ Ախլաթ) գտնվում է Վանա լճի Հարավ-արևմտյան, իսկ Արծկեն՝ արևմտյան ափին:

Ուլաթը բազմամարդ, ամուր և պարսպապատ քաղաք էր: Այն իր պատմության ընթացքում մի քանի անգամ ավերվել է, բայց նորից վերականգնվել է շնորհիվ իր Հարմար դիրքի: Ուլաթը Հատկապես շատ տուժեց Ջալալդղիին և մոնղոլների արշավանքներից, ինչպես նաև 1246 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժից, որն ունեցել է աղետաբեր Հետևանքներ: Արիստակես Լաստիվերտցին մեծ գովեստով է խոսում Ուլաթի մասին:

Արծկեն Ասողիկի մոտ Հիշատակվում է որպես գյուղ, իսկ մյուս պատմագիրները Համարում են քաղաք: Լաստիվերտցու ասելով, XI դարում Արծկեն գտնվում էր ոչ թե լճափին, այլ ուղղակի լճի մեջ: Նա հաղորդում է, որ քաղաքը լճափից բաժանված էր մի մեծ ծանծաղետով: Դրանից պետք է ենթադրել, որ Արիստակես Լաստիվերտցու ասլքած ժամանակաշրջանում Վանա լճի մակարդակը խիստ բարձրացել էր:

ՎԱՍԱԳՈՒՐԱԿԱՆ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԳԻՐԷ, ՍԱՄՄԱՆՆԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐ

V դարի մեր պատմիչների մոտ Վասպուրական անունը չի Հիշատակված, իսկ դրան հակառակ, շատ են նշվում նրա մի շարք գավառների (Տոսպ, Ռչտունիք, Արտազ, Աղբալի և այլն) անունները: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող, որովհետև Վասպուրականը որպես պարչաքաղաքական միավոր այն սահմաններով, ինչ որ նկարագրված է «Ալիսարհացոյց»-ում, արդյունք էր Հայաստանի 591 թ. բաժանման:

Վասպուրական անունը Հավանաբար Հին պարսկերենից փոխառված բառ է և քաղկացած է **Վասպուր**²³ (Հայերեն՝ իշխանական, ադնիական) արմատից և երկիր ցույց տվող **ական** վերջավորությունից: Ըստ այն էլ **Վասպուրական** նշանակում է ադնիական երկիր, իշխանական երկիր:

Վասպուրական ընկած էր Տուրուբերանի, Այրարատի, Սյունիքի, Պարսկահայքի, Գործնքի, Մուկրի և Աղձնիքի միջև:

Նրա սահմանները, երկրի քաղաքական դրություն անկայուն լինելու պատճառով, տարբեր ժամանակներում կրել են զգալի փոփոխություններ: Վասպուրականը, «Ալիսարհացոյց»-ի տվյալներով, ուներ Հետևյալ սահմանները, արևմուտքում՝ Վանա լիճն ու Մասից թունդուրեկ ձգվող բլրաշարքը, Հարավում՝ Հայկական Տավրոսի այն Հատվածը, որը ձգվում է Կասպետկող գագաթից դեպի արևելք, արևելյան սահմանն անցնում էր մոտավորապես Ռումիա լճի ու Տիգրիսի և Ռումիա լճի ու Արաքսի ջրաժան քարձրություններով, իսկ Հյուսիսում Վասպուրականն իր մեջ ընդգրկում էր Նախիջվան և Գողթին գավառները, որոնք ընկած էին Արաքսի ձախ կողմում:

Ֆիզիկաաշխարհագրական տեսակետից Վասպուրականը մասնատված է քաղմայիվ չրճանների, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի ուրիշներ, կլիմայի, ջրազրության, հողերի և բուսական աշխարհի յուրահատուկ պայմաններ:

Երկրում փոփան են մի քանի ընդարձակ դաշտեր, որոնք ունեն խիստ ցամաքային կլիմա, առանձնապես նշանավոր են Հայոց Ջրի (Ույաթը Հովտում), Արճակի (Արճակ լճի շրջակայքում), Արաղայի (Բերկի գետի ձախ կողմում), Մակուի և Նախիջվանի դաշտերը: Այդ դաշտերում արհեստական ոռոգումն ապահովելու ղեկավարում կարելի է անցնել քաղմատեսակ կույտուրաներ:

Արհեստական ոռոգման Համար Վասպուրականն ունի Հոսող Ջրի մեծ պաշար: Նրա միջով են անցնում Արաքսի, Տիգրիսի և Վանա լճի ավազաններին պատկանող բազմաթիվ գետեր և Հորդարուն աղբյուրներից կազմված առվակներ:

Վասպուրականն անտառներից աղքատ է: Համեմատաբար բնդարձակ անտառներ կան նրա Հարավային և Հարավ-արևմտյան լեռնային շրջաններում:

Վասպուրականն ունի նավթ, պղինձ, անագ, կապար, երկաթ, աղ և այլ հանածոներ: Նրա լճերը (Հատկապես Վանա լիճը) և գետերը ձկնատուտ են:

²³ «Վասպուր»-ներ էին կոչվում Պարսկաստանի ադնիական ամենաբարձր յոթ ընտանիքների անդամները:

Վասպուրականը Հին Հայաստանի ամենաընդարձակ նահանգն («աշխարհն») էր: Հնագույն ժամանակներում ամբողջապես մտնում էր Ռարարական պետության մեջ, կազմելով նրա Հիմնական մասը: Արտաշեսյանների թագավորության շրջանում (մ. թ. ա. 189 – մ. թ. 1 թթ.) Վասպուրականի Հարավային շրջանները Պարսկահայքի Հետ միասին կազմում էին Նուշիրական կամ Նոր Շիրական բոլոր-խությունը:

Հայաստանի թե՛ առաջին (387 թ.) և թե՛ երկրորդ (591 թ.) բաժանման ժամանակ Վասպուրականը մտավ Սասանյան Պարսկաստանի գերիշխանությանը ենթակա Արևելյան Հայաստանի կազմի մեջ:

IV դարին վերաբերող վկայություններից պարզվում է, որ Վասպուրականն արդեն մասնատվել էր մի շարք նախարարությունների: Սակայն այս լայնածավալ երկիրը Հիմնականում գտնվում էր չորս Հզոր նախարարական տների ձեռքին: Դրանք էին՝ Մարդպետունի, Արծրունի, Ամատունի և Ռշտունի նախարարական տները: Մարդպետունիներն իշխում էին Վասպուրականի Հյուսիս-արևմտյան գավառներում: Վերջինները միասին, բացառությամբ Արտազի, ընդհանուր առմամբ կոչվում էին Մարդպետական աշխարհ: Սակայն Մարդպետունի նախարարական տան գոյությունը երկար չտևեց: Այդ նախարարական տունը, որն ամենից մոտ էր կանգնած Արշակունիների արքունիքին և վարում էր մարդպետի պաշտոնը (մարդպետը արքունի գանձերի, ունեցվածքի և կանանցից գլխավոր կառավարիչն էր), V դարի առաջին կեսին, Արշակունիների թագավորության անկման Հետ միասին, վերանում է քաղաքական ասպարեզից, իսկ նրա իշխանության տակ գտնվող բոլոր գավառները՝ Մարդպետական աշխարհը, անցնում են Արծրունիների ձեռքը:

Արծրունի նախարարների սկզբնական շրջանում իշխում էին միայն Մեծ Աղբակ գավառում: Ամատունիներն իշխում էին Արտազում (այժմյան Մակուի շրջանը): Արշակունիների անկումից Հետո նրանց կալվածքներն ձեռք բերեցին նաև Արարատի Արագածոտն գավառում: Ռշտունիներին էր պատկանում երկու գավառ՝ Ռշտունիքը (Վանա լճից Հարավ) և Տոսպը (Վան քաղաքի շրջակայքը):

Նշված բոլոր նախարարություններից բացի Վասպուրականում կային բազմաթիվ այլ մանր նախարարական տներ՝ Աննաեցիք, Տյուրպատունիք, Երվանդունիք և այլն:

VIII–IX դարերում, Արարական խալիֆայության դաժան քաղաքականությանը Հետևանքով Հայաստանի մյուս մասերի նախարարությունների Հետ միասին, մակառարական Հարված են ստանում նաև Վասպուրականի նախարարություններից չատերը: Հարվածն այնքան ուժեղ էր, որ նրանց մի զգալի մասը խալաո վերացավ պատմական ասպարեզից, իսկ մյուս մասն էլ մեծ չափով կորցրեց իր նախնիների դիրքը և քաղաքական ու ռազմական հզորությունը՝ վերածվելով մանր ու թույլ իշխանությունների: Վասպուրականի նախարարությունների մեջ այդ տեսակետից միայն բացառություն կազմեց Արծրունիների նախարարությունը: Չնայած Արծրունիները են մի քանի անգամ, Հատկապես Բուզայի արշավանքների ժամանակ, խիստ տուժեցին խալիֆայության կազմակերպած ավերիչ արշավանքներից ու քաղաքներից, այնուամենայնիվ, կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև մեծապես հզորացան՝ Հարևան նախարարական տների ոչնչացման ու թուլացման Հետևանքով: VIII–IX դարերում Արծրունիները ընդարձակում են իրենց իշխանության սահմանները՝ ի Հելիզի պատմական ասպարեզից վերացած նախարարությունների և այն նախարարությունների, որոնք աստիճանաբար կորցնում էին իրենց նախնիների դիրքը ու Հեղինակությունը: IX դարի 2-րդ կեսին Արծրունիներն իրենց ձեռքն էին վերցրել ոչ միայն ամբողջ Վասպուրականը (բացառությամբ նախնիների և Գողթն գավառների, որոնցից առաջինը Վասպուրականից անջատվել է 693 թ., իսկ երկրորդը՝ 737 թ.), այլև վերջինիս էին միացրել Մոկաց աշխարհն ամբողջությամբ և Կորճեքի ու Պարսկահայքի մի շարք գավառները: X դարի սկզբին Արծրունիներն իրենց իշխանության մեջ առան նաև Արարատի Կողովքի, Տուրքերանի Ալիովքի (Վանա լճի Հյուսիսային կողմում), Բլնունիք, Կոր և Ռոտլստունիք գավառները:

IX դարի վերջերից սկսած Նախիջևանը դառնում է կռվածադիր Արծրունիներին և Սյունեցիներին միջև: Դրանցից յուրաքանչյուրը ձեռք տում էր ինքը տեղ դառնալ այդ փաճառաշահ քաղաքին: Դրա Հետևանքով Նախիջևանը մերթ միացվում էր Վասպուրականին, մերթ՝ Սյունիքին:

908 թ. Վասպուրականի Գապիկ Արծրունի իշխանը, ապստամբելով Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության դեմ, Ատրուպատականի արքա Էմիր Յուսուֆի օժանդակությամբ իրեն Հռչակում է Վասպուրականի անկախ թագավոր:

Սակայն Վասպուրականի թագավորությունը մինչև վերջ էլ մնում էր իրեն Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության վասալ,

ինչպիսիք էին Մյունխերի, Վանադի, Լոռու թագավորությունները և երկրի այս կամ այն մասում իրենց գոյությունը պահպանած Հայկական իշխանություններն ու Հայաստանի տարածքում կազմավորված արարական էմիրությունները:

922 թ. Հաստատված խաղաղությունը, որը տևում է մոտ մեկ դար, Հայաստանի մյուս չրջանների նման, Վասպուրականի Համար ևս ունենում է բարերար ազդեցություն: Այդ ժամանակաշրջանում Վասպուրականը տնտեսության և մշակույթի ընդգնացումը մեծ զարգացում է ապրում: Զարգանում է նրա առևտուրը, ծաղկում են քաղաքները, քաջվում են բազմաթիվ դպրոցներ, որոնցից մի քանիսը դառնում են մշակույթի խոշոր կենտրոններ:

Վասպուրականի թագավորությունն իր գոյությունը պահպանում է 110 տարուց ավելի (908–1021): Այս թագավորությունը, իր արևմտյան Հարևան Տարոնի իշխանության և Տայքի կյուրուպարստության նման, զոհ է դառնում Բյուզանդական կայսրությանը: Վերջինս նախ քանզում է Տարոնի իշխանությունը, ապա՝ Տայքի կյուրուպարստությունը (1001): Գրանից Հեսո Հերթը Հասնում է Վասպուրականի թագավորությանը: Բուլղարական պատերազմում հաղթելուց Հեսո Վասի Բ կայսրը ձեռնամուխ է լինում Վասպուրականի գրավմանը: 1016–1021 թթ. Վասպուրականը մի քանի անգամ Հորձահան է ենթարկվում արևելյան ցեղերի կողմից: Վասպուրականն ընկնում է քաղաքական անկայատու գրություն մեջ: Մի կողմից արևելյան ցեղերի Հորձահանները, մյուս կողմից էլ Բյուզանդական կայսրության ճնշումները ստիպում են Վասպուրականի վերջին թագավոր Սենեքերիմին՝ իր լայնածավալ թագավորությունը Հանձնել Բյուզանդիային (1021 թ.), իսկ դրա դիմաց, իրեն «Հաստուցում», ստանալ Փոքր Հայքի Սերաստիա (Սվազ) քաղաքն իր չրջակայքով: Այսպիսով, 1021 թ. վերանում է Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, երկիրը կցվում է Կայսրությանը՝ որպես նրա արևելյան պրովինցիաներից (թեմերից) մեկը:

Սենեքերիմ թագավորի Հետ միասին Սերաստիա են տեղափոխվում մի շարք ազնվականներ ու իշխաններ, ինչպես նաև Հաղարավոր ռաջիկ քնակիչներ:

Պատմական աղբյուրների Համաձայն՝ Սենեքերիմ թագավորի օրոք (968–1021) Վասպուրականում եղել է 72 քերդ ու ամրոց, 10 քաղաք, 4000 դուռ և 115 վանք, որոնք բոլորն էլ 1021 թ. անցան Բյուզանդիային:

Վասպուրականը Բյուզանդական կայսրության կազմում երկար չմնաց: 1040-ական թվականների վերջերին վրա Հասան սելջուկյան ավերիչ արշավանքները, որոնց Հետանքով սելջուկներն իրենց տիրապետությունը Հաստատեցին նաև Վասպուրականում: Սելջուկյան աշխարհակալ պետության մասնատման շրջանում (XI դարի վերջից սկսած) Վասպուրականը Մոկիքի, Տուրքերեսի և Բարձր Հայքի Հարավային զավառների Հետ միասին կազմեց Ծախարմենների էմիրությունը, որի մի զգալի մասը Վալ-պրաջական զորքերը սելջուկներից ազատագրեցին XIII դարի սկզբներին:

Վասպուրականում, Հայերից բացի, բնակվում էին նաև Հրեաներ, Հույներ և առաքապտականացիներ: VIII–IX դարերից այստեղ բնակություն են հաստատում որոշ թվով արաբներ և քրդեր: Քրդական տարրը Վասպուրականում սկսում է ավելի ուժեղանալ XI–XII դարերից: Սակայն մինչև րեզուտ Առաջին Համաշխարհային պատերազմը (ավելի ստույգ, մինչև Հայոց ժեռե եղծոնը) նրա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը:

Վասպուրականի բնակչության թիվն իր առավելագույն չափին Հասել է X դարի վերջին և XI դարի սկզբներին: Նրա բնակչության թիվն այդ ժամանակաշրջանում Հասնում էր ավելի քան մեկ միլիոն մարդու: Բնակչության խտությունը տարբեր մասերում եղել է տարբեր: Վասպուրականի ամենից խիտ բնակեցված չրջանները մերձլճյան գավառներն էին:

Բնակչության Հիմնական զբաղմունքը գյուղատնտեսությունն էր: Կու կարևորագույն մշուկերն էին՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունն իրենց բազմաթիվ ենթամշակույթով: Կարևոր տեղ էին զբաղում նաև արհեստագործությունն ու առևտուրը, ինչպես և ձկնորսությունն ու մասամբ որսորդությունը:

3. ՃԱՆԱԳՄԱՆՆԵՐԸ

IX–VI դդ. (մ. թ. ա.) Ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպան (Վան) Հայկական լեռնաշխարհի կարևորագույն ճանապարհների խոշորագույն Հանգույցն էր: Նա առևտրական և ռազմական ճանապարհներով կապված էր ինչպես իր Հարավային Հարևան Ատրեստանին, նույնպես և Մարաստանի Հետ: Տուշպան մի շարք ճանապարհներով միանում էր նաև Արածանիի ու միջին Արաքսի Հոսանքների վրա ընկած չրջանների Հետ:

Ուրարտական պետության անկումից հետո Վասպուրականի հնագույն ճանապարհները չվերցրին իրենց առևտրատնտեսական, նշանակությունը:

Վասպուրականի վրայով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող տարանցիկ առևտրական ճանապարհի կարևոր ճյուղերից մեկը, որն ուներ հետևյալ ուղղությունը՝ Թավրիզ-Դիլման-Մարմաստ-Բարդուղիմեոսի վանք (այժմյան Բազկարայից հյուսիս-արևելք)՝ Վան-Քերկրի-Արճնշ-Մանազկերտ: Այս ճանապարհի նշանակությունը հատկապես մեծանում է X-XI դարերում, սակայն, ի տարբերություն Այրարատով անցնող ճանապարհի, որը մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում դադարեց կարևոր դեր խաղալուց, Թավրիզ-Մանազկերտ ճանապարհը իր նշանակությունը որոշ չափով պահպանեց նաև հետագա դարերում, մասնավորապես XVI դարում: Վասպուրականի համար խոշոր նշանակություն ունեին նաև Գողթնի ու Նախիվանի վրայով անցնող Թավրիզ-Հեր (Ող)-Գարնդեր տարանցիկ ճանապարհները, որոնք Վասպուրականի տարածքում նյու-դավորվում էին մի շարք երկրորդական ճանապարհների և ձգվում ղեպի երկրի տարբեր մասերը:

4. ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ

Ըստ VII դարի «Աշխարհացոյց»-ի՝ Վասպուրականը բաղկացած էր 35 գավառներից, քայց «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված է զբանցից միայն 32-ը:

Վասպուրականի գավառները հետևյալներն են՝ Ռշտունիք, Բոգոունիք, Տոսպ, Արճիշակովիտ կամ Արճիշաովիտ, Աղիովիտ, Առաջնովիտ, Աղբերանի, Գառնի կամ Դառնի, Բուժնունիք, Առնոյտուն, Անձևացիք կամ Անձավացիք, Ատրպատունիք կամ Տրպատունիք, Երվանդունիք, Մարդաստան, Արտազ, Ակե, Մեծ Աղբակ, Անձահիճոր կամ Կրճունիք, Մեծնունիք, Պալունիք²⁴, Գուկան կամ Դուկան, Աղվանդոտ կամ Աղանդոտ, Պատսպարունիք կամ Պատսպատունիք, Արտաշեսյան, Արտավանյան կամ Արդավանան, Բաքան կամ Բազան, Գարիթնի կամ Գավիթյան, Գազրիկան կամ Գազրիկանք, Տաջդրյան կամ Տաջրյան, Վարաթունիք կամ Վարժունիք, Գողթն և Նախ-ճավան:

²⁴ Վասպուրականի Պալունիքը չպետք է շփոթել Տարոնի Պալունիքի հետ:

Անանիա Շիրակացին չավ ծանոթ է եղել Վասպուրականի միայն 18 գավառներին, իսկ մյուսներին, հատկապես նրանց աշխարհազարկան դիրքին անծանոթ էր:

Այդ պարզ երևում է նրանից, որ «Աշխարհացոյց»-ում Վասպուրականի 18 գավառները իվարկված և նկարագրված են հաջորդական կարգով՝ Հարավից հյուսիս ուղղությամբ, երեք շարքով:

Առաջին շարքի մեջ են մտնում հետևյալ 6 գավառները. **Ռշտունիք, Տոսպ, Բոգոունիք, Արճիշակովիտ, Աղբերանի և Գառնի** Այսպիսով, առաջին շարքն սկսվում է Վանա լճից հարավ գտնվող Ռշտունիքով և վերջանում Գառնիով, որը սահմանակցվում է Այրարատի Կողովիտ գավառին:

Երկրորդ շարքի գավառները տեղադրված են առաջին շարքում հիշատակված գավառներից անմիջապես արևելք և դարձյալ իվարկված են Հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Այս շարքում իվարկված է յոթ գավառ: Դրանք են՝ **Բուժնունիք, Անձևացիք, Առնոյտուն, Տրպատունիք, Երվանդունիք, Մարդաստան և Արտազ**:

Իսկ երրորդ շարքի գավառները գտնվում են երկրորդ շարքի գավառներից արևելք: Այս շարքում նույնպես գավառների իվարկությունը կատարված է Հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Երրորդ շարքի մեջ իվարկված է ընդամենը հինգ գավառ: Դրանք են՝ **Ակե, Մեծ Աղբակ, Անձահիճոր, Թուրավան և ձգվառտ**: Վերջին տարածվում էր Արաքսի աջ կողմում, և հյուսիսում նրա սահմանը կազմում էր Արաքս գետը:

Վասպուրականի 18 գավառների այդպիսի հաջորդական իվարկում, որը կատարված է «Աշխարհացոյց»-ում, հնարավորություն է տալիս նրանց աշխարհազարկան դիրքն ավելի դյուրությամբ որոշելու:

Վասպուրականի մյուս 17 գավառները «Աշխարհացոյց»-ում հիշատակված են ոչ թե հաջորդական կարգով, այլ խառնիճաղանջ:

Կանգ առնենք Վասպուրականի առավել նշանավոր մի քանի գավառների վրա:

Ռշտունիք կամ Ըռչտունիք

Այս լեռնային գեղատեսիլ գավառը տարածվում էր Վանա լճի հարավային առափնյա չրջաններում, նրա և Հայկական Տավրոսի ջրբաժան բարձրությունների միջև: Ռշտունիքի մեջ էր մտնում Ալլիմամար

կղզիին, որը գտնվում է լճի Հարավային ափի մոտ: Երկրի մի զգալի մասը պատած է սաղարթավոր անտառներով: Ունի բերրի հող և նապաստակոր կլիմայական պայմաններ գյուղատնտեսության, հատկապես այգեգործության համար:

Ռչտունիքը Տուպի Հետ միասին կազմում էր Ռչտունյաց նախարարությունը, որը կարևոր դեր խաղաց Հատկապես VII դարում: IX դարում այս գավառը Վասպուրականի բազմաթիվ այլ գավառների Հետ միասին ենթարկվեց Արծրունյաց իշխանությանը:

Ռչտունիքում Հիշատակվում են բազմաթիվ պատմական վայրեր, որոնցից մի քանիսը կարևոր դեր են խաղացել Հայ ժողովրդի պատմության մեջ:

Ոստան.— Ավան, երբեմն կոչվում է քաղաք, գտնվում է այժմյան Ոստանի տեղում՝ Արտուս լեռան Հյուսիս-արևմտյան ստորոտին: Արտուս լեռն ու Վանա լիճը լրացնում էին փնդալական այս փոքրիկ քաղաքը՝ Հիսաքանչ անտառները: Ոստանի կլիմայական պայմանները մեղմ և բարենպաստ են:

Իրեն Ռչտունյաց իշխանանիստ ափան ունեցել է իր բերդը, որը պատած է եղել ամուր պարիսպներով: Ոստանում շինարարական մեծ աշխատանքներ են կատարվել Հատկապես Թևոդորոս Ռչտունի իշխանի (VII դար) և Գագիկ Ա Արծրունի թագավորի (908–943) օրոք: Այդ ժամանակներում վերանորոգվել են Ոստանի եկեղեցիները, բերդը, պարիսպները: Գագիկի օրոք Ոստանում կատարված կառուցումների մասին մեծ հիշգրտված է խոսում Արծրունիների տան պատմիչ Թովմա Արծրունին²⁶:

Ոստանը շնայած առաջնակարգ քաղաք չէր, բայց իր արտակարգ նպաստավոր դիրքի շնորհիվ դարձել էր առևտրական կենտրոն: Նա բարենկարգ ճանապարհով արևելքում կապվում էր Արտամետի և Վանի, իսկ արևմուտքում՝ Բաղնիշ Հետ: Ոստանը լճափին չէր, բայց այդ չէր խանգարում, որ այն լճով կապվեր մոտակա բնակավայրերի Հետ: Քաղաքն ամբողջապես թրափված էր մրգատու այգիների մեջ:

Նարեկա վանք.— Այս վանքի մոտ եղել է և համանուն գյուղ: Գտնվում էր Ոստանից արևմուտք՝ լճից 5–6 կմ վրա:

Նարեկա վանքը, ըստ երևույթին, գոյություն է ունեցել Հնուց ի վեր, սակայն արժանատիվան վերակառուցման է ենթարկվել X դարում և Հենց այդ դարում էլ դարձել է Հայաստանի մշակութային օջախ-

ներից մեկը: Այս վանքը առանձնապես նշանավոր դարձավ նրանով, որ այստեղ պարել ու ստեղծագործել է միջնադարյան Հայ մշակույթի խոշորագույն ներկայացուցիչներից մեկը՝ Գրիգոր Նարեկացին (951–1003): Նարեկա վանքն ունեցել է իր բարձր տիպի դպրոցը, երաժշտական դասարանը:

Պատմական տեղեկությունների համաձայն՝ Նարեկա վանքում որոշ ժամանակ ուսանել է նաև VII դարի մեծ գիտնական Անանիա Շիրակացին:

Աղթամար.— Աղթամար փոքրիկ կղզին, ինչպես նշվեց, գտնվում է Վանա լճի Հարավային ափի մոտ: Բոլոր կողմերից նրա լանջերը ժայռոտ են, այդ պատճառով էլ Համարվել է անմատուց և մոտայել է որպես ամրոց: Դեռևս IV դարին վերաբերող վկայություններից երևում է, որ Աղթամարում պաշտպանական նպատակներով կատարվել են կառուցումներ: Աղթամարի և լճափի միջև եղել է նավարկություն: Ռչտունյաց իշխանները քաղաքական աննպատակ պահանջներ, թողնելով իրենց իշխանանիստ Ոստանը, ամրացել են Աղթամարի ամրոցում: Աղթամարի ստրատեգիական այդ հարմար դիրքն էր նկատի ունեցել VII դարի Հայրենասիր իշխան Թևոդորոս Ռչտունին, այն դարձնելով իր զորակայանը:

Չնայած այս բոլորին, Աղթամարը մինչև X դարը մնում էր որպես սուկ մի ամրոց և սովորական բնակավայր:

X դարում, Գագիկ Ա Արծրունու օրոք Վանում, Ոստանում և այլ մասերում կատարվող շինարարության Հետ միաժամանակ, ավելի մեծ թափով և լայն ծավալով կառուցողական աշխատանքներ են կատարվում նաև Աղթամարում: Կղզու վրա Գագիկը փաստորեն մի ամբողջ քաղաք է կառուցել տալիս: Աղթամար քաղաքի կառուցումն ուներ այն նպատակը, ինչ որ կղզու վրա չլինած բերդը: Արտաքին Հարձակումների ժամանակ այն պետք է ծառայեր իբրև ապաստարան չրջակա գավառների բնակիչների համար: Գագիկն ամբողջ կղզին չրջապատել է տալիս բարձր ու Հաստ պարիսպներով, որոնց հիմքը դրվում է ծովի անգույնների մեջ լցված քարակարկառների վրա: Կղզում բարձրացող մեծ ժայռը պատել է տալիս այգիներով և ծաղկանոցներով: Կառուցվում են բազմաթիվ շքեղ շինքեր, բարենկարգ նավահանգիստ, ամրաբառակ և այլն: Սակայն Աղթամարի շինությունների մեծ ամենից վնասալուր Գագիկի կառուցած տաճարն էր: Աղթամարի Հրաշակերտ եկեղեցին, որի ճարտարապետը եղել է Մանվելը, միջնադարյան Հայկական ճարտարապետության գլուխ-

²⁶ Տե՛ս Թովմայ Արծրունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 292:

գործոցներից մեկն է: Արծրույայաց փեղդալական տան պատմիչ Թովմա Արծրունին մեծ հիացմունքով է խոսում Աղեխամարի տաճարի մասին²⁶:

Աղեխամարի այս վանքը XII դարի սկզբում դարձավ կաթողիկոսանիստ:

Աղեխամարի քաղաքացիական և պաշտոնական բնույթի կառուցվածքներից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, իսկ տաճարը մինչև այժմ էլ կանգուն է:

Աղեխամարի մյուս կարևոր կառույցը Արծրունիների արքայական Հոյակապ պալատն էր, որից ոչինչ չի պահպանվել:

Տ ո ս ա լ

Տոսպ անունն առաջացել է ուրարտական Տուշպա մայրաքաղաքի անունից: Երբեմն այս գավառը կոչվել է նաև Վանտոսպ՝ Վան քաղաքի այստեղ գտնվելու և գլխավոր քաղաքը լինելու պատճառով:

Տոսպը տարածվում էր Վանա լճի Հարավ-արևելյան առափնյա շրջաններում: Նա իր մեջ ընդգրկում էր Վան քաղաքի շրջակայքը, որը Տազույն շրջանում եղել է Բիաինա երկրի կենտրոնական մասը: Ունի տար և ցամաքային կլիմա: Արհեստական ոռոգման դեպքում այստեղ փայլեամբուն աճում են արծեքավոր քաղցամխիվ կուլտուրաներ:

Տոսպի պատմական վայրերից նշանավոր են Վանը, Արտամնուր և Վարդապ վանքը:

Վան.— Հայաստանի Հնագույն քաղաքներից մեկն է:

Վան քաղաքը գոյություն է ունեցել դեռևս IX դարում (մ. թ. ա.): Այն մ. թ. ա. IX—VI դարերում Ուրարտական պետության մայրաքաղաքն էր: Ուրարտագիտներն այն կոչում էին Տուշպա, իսկ նրանց Հաջորդողները՝ Վան, որը նորագույն ուսումնասիրությունների համաձայն, ուրարտական Բիաինա անվան Հայկական մեծ է: Այժմ էլ գոյություն ունի, գտնվում է Վանա լճի արևելյան ափին:

Տուշպան (Վանը), լինելով Ուրարտական լայնածավալ պետության մայրաքաղաքը, միաժամանակ նրա տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային կյանքի կենտրոնն էր: Իրեն այգափին, Տուշպայի վրա Հատուկ ուշադրություն են դարձրել ուրարտական թագավորները: Նրանք առաջին Հերթին Հոլ են տարել քաղաքի պաշտպա-

նությունը ապահովելու համար: Այդ նպատակով կառուցել են Տուշպայի քաղաքատուր բերդը, որը տեղադրված էր Վանում ժայռան բարձրացող լեռան վրա և Հին Արևելքի երկրներում Հռչակված էր իր անմատչելիությունից: Բերդի չորս կողմը պատած էր ուրարտական՝ Հնագույն Հայկական շինարարական արվեստին հատուկ, հակալական մեծություն ունեցող քարերից շարված հաստապատ պարիսպներով:

Վանի ուրարտական բերդը, որը Հնուտազայում էլ պահպանեց իր գոյությունը, Թովմա Արծրունու մոտ կոչված է Ամրական Քարանձավ, իսկ երբեմն էլ ուղղակի՝ Անձավ:

Քաղաքի շուրջը փորված էր խոր փոս, որը արտաքին հարձակումների ժամանակ լցրել են Մենուայի ջրանցքի ջրով:

Ուրարտական թագավորների իրենց պետության մայրաքաղաք Տուշպայում կառուցել են տվել արքունական Հոյակապ ապարանքներ, տաճարներ, ժայռափոր բնդարձակ սրահներ, գանձարաններ: Տուշպայի համար առանձնահատուկ նշանակություն ուներ Մենուայի ժամանակ կառուցված 80 կմ երկարություն ունեցող ջրանցքը:

Հայկական ավանդությունը, որն առաջին անգամ գրի է առել Մովսես Ռոբեռտյանը, ուրարտական ժամանակաշրջանի այդ կառուցվածքների վերագրում է ասորեստանյան առաջնական թագուհի Ծամիրամին: Ըստ ավանդության, Վան քաղաքի Հիմնադիրը Հենց ինքը Ծամիրամն է: Միջնադարյան մեր պատմագիրներից ոմանք, հետևելով նշված ավանդությանը, Վանը երբեմն կոչում են նաև «Քաղաք Ծամիրամայ», իսկ երբեմն էլ՝ «Ծամիրամակերտ»:

Տուշպա արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ ուրարտական ժամանակաշրջանում առանձնապես մեծ զարգացում էին ստացել մետաղամշակման Հետ կառված արհեստները (դիմադրություն, դարբնություն, պայտարություն, ոսկերչություն և այլն), բրոնզագործությունը և շինարարական արհեստները:

Ուրարտական պետության անկման հետ միասին Տուշպան կորցրեց իր նախկին նշանակությունը, սակայն ոչ միայն չվերագավ պատմական ասպարեզից, այլև Հնուտազայում ապրեց զարգացման նոր ժամանակաշրջաններ:

III—I դարերում (մ. թ. ա.) Վանը, Հայաստանի Հեղինիստական քաղաքների՝ Երվանդաշատի, Արտաշատի, Տիգրանակերտի և մյուսների հետ բավական առաջադիմեց: Այդ շրջանում, Հատկապես I դարում (մ. թ. ա.), Տիգրան Բ-ի և Արտավազդ Բ-ի օրոք, Հակալական չափով մեծանում է նրա բնակչության՝ առանձնապես արհեստա-

²⁶ Տե՛ս Թովմա Արծրունի, Պատմություն տանն Արծրունաց, էջ 296:

վորենքի և առևտրականների թիվը: Վանն առևտրական ճանապարհ-ներով կապվում է Հայաստանի երկու մեծահզուկ մայրաքաղաքների՝ Արտաշատի և Տիգրանակերտի հետ, Արևելքում առևտրական գործարքներ է կատարում Ասորպատականի առևտրական քաղաքների հետ:

Ջարգացման նոր աստիճանի են հասնում Վանի հին՝ ուրարտական ժամանակաշրջանի արհեստները՝ զինագործությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, զարդանվթյունը, բրուտագործությունը և այլն: Զարգանում են արհեստների նոր տեսակներ:

Վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (IV–IX դդ.), շնայած Վանը մնում էր իբրև Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից մեկը, սակայն իր առևտրով ու արհեստագործությամբ բավական հետադիմել էր, զարմել տիպիկ ֆեոդալական քաղաք: IV դարի 60-ական թվականներին Վանն ավերման ենթարկվեց Հայաստան արշաված պարսկական զորքերի կողմից, և երկար ժամանակ պահանջվեց այդ ավերումների հետևանքները վերացնելու համար:

Վանն իր զարգացման բուռն վերելքն է ապրում X–XIII դդ., մի ժամանակաշրջան, երբ Հայաստանի քաղաքներն աստիճանաբար սկսեցին բաժանվել գյուղից և դառնալ առևտրի ու արհեստագործության խոշոր կենտրոններ: Այս շրջանում արհեստագործության զարգացմանը զուգընթաց արտակարգ կերպով ընդլայնվում են նրա առևտրական կապերը: Վանից արտահանվող ապրանքների մեջ հատուկ տեղ է զբաղում տանեկ ձուկը:

Քաղաքի արևելյան մասում տարածված էր Ալեքստան կոչվող թաղը, իսկ լճափին գտնվող Ավանց գյուղը նրա համար ծառայում էր իբրև նավահանգիստ, որով Վանը կապվում էր լճի առափնյա քաղաքների հետ:

IX դարի 2-րդ կեսին Վանն զգալի չափով բարեկարգվում է Գերենիկ Արծրունի իշխանի կողմից: Իսկ X դարի առաջին կեսին այն հիմնական վերակառուցման է ենթարկում Գագիկ Արծրունին: Վանը Վասպուրականի թագավորության ամենամեծ քաղաքն էր:

Սելյուկյան արշավանքների ընթացքում Վանն ավերվեց, կողոպտվեց և ի վերջո իր նշանակությունը կորցրեց մոնղոլական տիրապետության ու հետագա շրջանում:

Ուրարտական պետության պատմությունն ուսումնասիրելու նպատակով Վանի քերտում, որն այժմ թուրքերը կոչում են Թուփրաֆկայա, կատարված են հնագիտական հետազոտություններ: Պե-

ղումների ընթացքում, ուրարտական արձանագրություններից բացի, հայտնաբերված են նյութական մշակույթի բազմաառնակ և բազմաթիվ արժեքավոր մնացորդներ, որոնք Հայաստանի մյուս մասերում հայտնաբերված նյութական մշակույթի մնացորդների և վիճադիր արձանագրությունների հետ միասին բավականաչափ նյութ են տալիս Ուրարտական պետության քաղաքական, տնտեսական և մշակութային պատմությանը: Սակայն պետք է նշել, որ Վանում պեղումների այնպիսի խորությամբ ու ծավալով չեն կատարվել, ինչպես երևանի մոտ գտնվող Կարմիր-բլուրի և Արինքերդի շրջանում:

Արտամետ.— Ավան, երբևիտ ուղղակի կոչվել է Ավան գյուղ: Հայաստանի կանգուն մնացած հնագույն քաղաքային կենտրոններից մեկն է: Գտնվում է Վան քաղաքից հարավ-արևմուտք, լճափին, այժմ նրա տեղում է համանուն աննշան գյուղը:

Արտամետի բնությունն ունի անշուշտական գեղեցկություն: Նրա հյուսիսային կողմում ծիծում են Վանա լճի ջրերը, իսկ հարավում բարձրանում են Հայկական Տավրոսի մի քանի լեռնազապեներ: Ամբողջ ավանը թաղված էր պողպատյա ալյուրների մեջ: Այնան ափսոսելիս Արտամետի օղբ բուրում էր այգիների բնտիր խնձորների անուշ հոտով:

Արտամետը հեթանոսական շրջանում եղել է Անահիտ աստվածուհու անվան հետ կապված մեհենատեղի:

Վարազա Վանը.— Նախքան վանք Հիմնվող այստեղ գտնվում էր հեթանոսական մեհյան: Վարազա վանքի տեղում սկզբնական չորջանում կառուցվում է մի անշուք եկեղեցի, իսկ հետագայում՝ IX դարի վերջերին կամ X դարի սկզբներին հիմնվում է վանքը: Հենց այս ժամանակ էլ Վարազա վանքը գտնում է մշակույթի կենտրոններից մեկը: Նրան կից հար զարոց և հարուստ մատենադարան (մեռադարան): Վարազում շինարարական մեծ աշխատանքներ են կատարվել Վասպուրականի վերջին թագավորի՝ Սևենքերիմի օրոք, սակայն Հենց նույն թագավորն էր, երբ 1021 թ. տեղափոխվում է Սեբաստիա՝ իր հետ տանում է նաև Վարազի հոգևորականներին, նրա ամբողջ գանձերն ու հարուստ մատենադարանը: Հետագայում այն նորից է դառնում մշակույթի հայտնի կենտրոն: Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին այն ուներ իր բազմամարդ միաբանությունը, զարոցը, մատենադարանը, պարբերական մամուլը («Արմփի Վասպուրական»):

ԱՌԵՐՆԱՆԻ ԳԱՎԱՈ

Տարածվում էր Վանա լճի Հյուսիսային կողմում՝ այժմյան Բեն-դիմանՀի կամ ԲանդիմանՀի (Բերկրի) գետի Հովտում: Հետագայում այս դավառը կոչվեց իր գլխավոր քաղաքի՝ Բերկրի անունով: Առեր-բանիկի Հյուսիս՝ ԲենդիմանՀի գետի ակունքների շրջանում տարած-վում էր Գառնի գավառը, որը Կոզովիտից բաժանված էր Թոնդուրեկի լեռնահամակարգով:

Առերբանիկն արևմուտքում սահմանակից էր Տուրուբերանի Ա-դիուիտ գավառը, այդ էր պատճառը, որ որոշ հեղինակների մոտ վերջինս ևս դասված է Վասպուրականի կազմում:

Գավառի պատմաաշխարհագրական նշանավոր վայրը **Բերկրի** քաղաքն էր, որն այժմ էլ գոյություն ունի իրրև մի անշուք բնա-կավայր և գտնվում է ԲենդիմանՀի գետի ստորին Հոսանքի շրջանում: Բերկրին եղել է քերդաքաղաք: Նրա մասին թաղմամբով Հիշատա-կություններ ունեն մեր պատմագիրները: Բերկրի քաղաքի մասին եղած Հիշատակություններն ավելի հաճախ են դառնում Հատկապես X-XI դարերում, մի ժամանակաշրջան, երբ Բերկրիում տեղի են ունենում քաղաքական մի շարք իրադարձություններ:

Բերկրին առաջնակարգ քաղաք չի եղել, նա ֆեոդալական տիպի քերդաքաղաք էր և սելջուկյան նվաճումներից Հետո մնաց Շահար-մանների տիրապետության տակ:

Վասպուրականի մի շարք պատմական վայրերի գավառները մը-նում են անՀայտ: Աղյալիսի վայրերի թվին է պատկանում նաև **Ամյուկ** քերդը: Վերջինիս մասին եղած վկայություններից երևում է, որ այն գտնվում էր Վանա լճի Հյուսիս-արևմտյան առափնյա շրջանում:

ԱՆՃԼԱՑԻՔ ԿԱՄ ԱՆՃԱՎԱՑԻՔ

Այս գավառը կազմում էր մի նախարարություն, որտեղ իշխում էր Համանուն նախարարական տունը: Գտնվում էր Արևելյան Տիգրիսի ծայր վերնագավառում: Անձևացիից Հարավ գտնվում էին **Քուժ-ունիքն ու Առնդոտը**, իսկ Հյուսիս՝ **Ոռչար** գետի վերին ու միջին Հոսանքների ավազաններում՝ **Տրպատունիքն ու Երվանդունիքը**: Ոռ-չարի Հովիտը կոչվում էր **Հայոց Զոր**, որտեղ, ըստ ավանդության, Հայկ Նահապետը սպանեց թռնակալ Բելին (Փերեզմանք բլրի վրա):

Անձևացիք լեռնային գավառ է: Բանասերներից ոմանք նույնիսկ նրա անվան՝ **Անձագիլի** ծագումը կապում են ռեյինֆի լեռնային բնույթի Հետ: Տեղացիները սովորաբար կոչում էին **Քարգահ**:

Անձևացիքում Հիշատակվում են մի շարք վայրեր: Դրանցից նշա-նավոր են **Կանգուր** կամ **Կանգուառ** ամուր քերդը՝ այժմյան Գան-գովայի տեղում, և **Հոյաց վանքը** Արևելյան Տիգրիսի քարձրադիր ափին:

ՄԱՐԴԱՍՏԱՆ և ԱՐՏԱՂ

Մարդաստան գավառը տարածվում էր Արձակ լճից մինչև Արտաղ գավառն ընկած չրջաններում:

Արտաղ գավառն իր տարածքով Համապատասխանում է այժմյան Մակուի շրջանին, որը փոխված է Մասսից Հարավ-արևելք: Նա գրա-վում էր Դեղին (այժմյան Ջանգիմար) գետի միջին և ստորին Հոսանքի շրջանը: Պատկանում էր Ամատունիներին, իսկ Հետագայում անցավ Արծրունյաց իշխանների ձեռքը:

Որոնեսցու Հիշատակության Համաձայն, Արտաղն ավելի հին ժա-մանակներում կոչվում էր Շավարչան կամ Շավարչական²⁷:

Արտաղում գտնվող մի քանի վայրեր նշանավոր դարձան V դարի ժողովրդաազատագրական պատերազմների ժամանակ՝ ուղղված Սասանյան Պարսկաստանի տիրապետության դեմ: Այդ վայրերն են՝ **Աղյալի քաղաք և Ներսեհապառ ու Եղինդ** գյուղերը:

Ավարայրը մի ոչ մեծ դաշտ էր (Ղազար Փարպեցին Հիշատակում է նաև Համանուն գյուղ), որը տարածվում էր Տղմուտ գետի վերին Հոսանքի Հովտում: Ավարայրը կազմում էր այժմյան Մակուի դաշտի այն մասը (Մակու քաղաքից արևմուտք), որը Հայտնի է Ավաջիղ ա-նունով: Այստեղ 451 թ. մայիսի 26-ին տեղի ունեցավ ճակատամարտ Հայկական ազատագրական բանակի, որը գլխավորում էր քաջ սպա-րապետ Վարդան Մամիկոնյանը, և պարսկական ստվարաթիվ զորքի միջև, որը Մուշկան Նյուսապոլիսի զորավարի գլխավորությամբ արշավել էր Հայաստան՝ Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն արյան մեջ խեղդելու Համար:

451 թ. այս ճակատամարտը պատմության մեջ Հայտնի դարձավ Ավարայրի ճակատամարտ անունով:

²⁷ Տե՛ս Մովսէս Որոնեսցի, Պատմություն Հայոց, էջ 163:

Ներսէնապատ գյուղ: Պատմական աղբյուրներից Հայտնի է դառնում, որ Ներսէնապատը գտնվել է Ավարայր գյուղի մոտերքում: Այստեղ մի մեծ ճակատամարտ է տեղի ունեցել 481-484 թթ., ապրեստամրույթյան ժամանակ: Ճակատամարտը տեղի է ունեցել 482 թ. ապրիլ ամսին և տևել է մի ամբողջ օր: Վաճան Մամիկոնյանի զինավորած Հայկական ազատագրական բանակը այս կույտում կատարյալ հաղթանակ է տարել Պարսկական բանակի դեմ, որը թվական տեսակետից մեծ չափով գերազանցում էր Հայկական զորքերին: Պարտության մատնված պարսիկները դիմել են փախուստի:

Շղիկո գյուղ: Գոյություն ունի Հեուց ի վեր: Այս գյուղում էր գտնվում Վաճան Մամիկոնյանի ճամբարն այն ժամանակ, երբ նա Նիխտորի Հետ վարում էր Նվարսակի Հաշտույթյան նախնական բանակցությունները: Այժմ էլ գոյություն ունի այս գյուղը, գտնվում է Մակուցի մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա և կոչվում է Երինդ:

Մակու քաղաք: Հնում եղել է թերղաքաղաք: Համանրար եղել է Ամատունիների ոստանը: Պատմական անուղղակի փաստերից կարելի է ենթադրել, որ Մակուն ավելի Հին ժամանակներում կոչվել է Շավարչան կամ Շավարչական: Այս քաղաքն այժմ էլ գոյություն ունի և մտնում է Իրանի մեջ:

Աղբակ

Գոյվել է նաև Մեծ Աղբակ, ի տարբերություն Փոքր Աղբակի, որը մտնում էր Կորճեքի մեջ:

Աղբակը կազմում էր Արծրունիների Հայրենական զավառը: Ունի երկրագործության համար լավագույն հողեր: Նա իր տարածքով համապատասխանում է այժմյան Բաշկալայի չրջանին:

Աղբակով էր անցնում Թափրիզ-Վան ճանապարհը:

Աղբակը պաշտպանական տեսակետից ուներ Հարմար դիրք, չլրջապատված էր բարձր լեռնաշղթաներով:

Աղբակի պատմական վայրերից նշանավոր է **Հաղամակներտ** կամ **Աղամակներտ** ոստանը: Այժմ էլ այդ քաղաքը գոյություն ունի և կոչվում է Բաշկալա: Աղբակի մյուս Հայտնի վայրը Բարդուղիմոսի վանքն է, որի ավերակները գտնվում են այժմյան Բաշկալա քաղաքից ոչ հեռու:

Աղբակից հարավ գտնվում էր **Ակե** զավառը՝ նույնանուն քաղաքով:

Անձախիձոր, Թոնրական և Ճուաշոտ

Անձախիձոր կամ Անձահիձոր զավառը տարածվում էր Հերից արևմուտք՝ այժմյան Կոտուր գետի միջին Հոսանքի չրջանում: Այս զավառում էր գտնվում **Կոտոր** ամուր բերդը (այժմ՝ Կոտուր, համանուն գետի վրա):

Անձախիձորից արևմուտք, այժմյան Կոտուր և Մեհմեդլի գետերի վերին Հոսանքների վրա ընկած չրջաններում տարածված էր **Թոնրական** կամ **Թոնաական** զավառը, որը Հայտնի էր իր Մեան և Նկան բերդերով: Մեանը, որն այժմ կոչվում է Սելվանկալա, գտնվում է Արճակ լճի մեջ թափվող Մեհմեդլի գետի վրա: Պատմական Նկանի տեղում ևս այժմ կա մի գյուղ, որը կոչվում է Նազան:

Ճուաշոտ կամ Ճվաշոտ զավառը տարածվում էր Հերից արևելք և Հյուսիս-արևելք ընկած չրջաններում: Այստեղ Հիշատակվում են պատմական մի քանի վայրեր, որոնց աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված:

Գ ո ղ թ ն

Տարածվում էր Արարսի ձախ կողմում՝ գրավելով Զուղայի, Աղուլիսի և Սրգուրաղի չրջանները: Կազմում էր մի առանձին նախաարարական տուն, բայց աշխարհագրական և եկեղեցական առումով երբեմն մտնում էր Սյունիքի, երբեմն էլ Վասպուրականի մեջ: IX-X դարերում այստեղ գոյություն ուներ արարական Հմիրություն, որը որոշ ժամանակով իր սահմանների մեջ առավ, Գողթնից բացի, նաև այլ չրջաններ:

Գողթնը Հայտնի էր իր խաղողի ու մրգատու այգիներով և զինե-գործույթամբ. նշանավոր էր նաև իր գուտաններով:

Գողթնի պատմական վայրերից նշանավոր են **Ջուղա** ավանը և **Օրդվաթ** (այժմ՝ Սրգուրաղ քաղաքը) ու **Մարվանիս** գյուղերը: Ենթադրվում է, որ Մարվանիս գյուղն իր անունը ստացել է Մեսրոպ Մաշտոցի անունից, որը Գողթնում եղած ժամանակ ապրել ու գործել է այդ գյուղում:

Ն ա խ ճ ա վ ա ն

X դարից սկսած կոչվել է Նախիջևան: Տարածվում էր Համանուն քաղաքի շրջակայքում: Մինչև Արշակունիների թագավորությունն անկումը պատկանում էր Մարզպետունի նախարարական տանը, իսկ նրանից Հնուտ Նախճավանում փոխնփոխ իշխում էին մերթ Մյունյաց, մերթ Արծրունյաց նախարարները:

Գավառը Հայտնի էր իր Նախճավան քաղաքով (այժմյան Նախիջևանը): Նախճավանը Հնագույն քաղաքներից մեկն է: Նա Հայտնի էր իր արհեստներով և առևտրով: Գտնվելով Արևելյան Արևմուտքի Հնու կապող տարանցիկ զխամոր ճանապարհի վրա, Նախճավանն ինքը ևս ակտիվ կերպով մասնակցում էր այդ առևտրին, բացի այդ, նա Հավաքական էր Մյունիքից արտահանվող ապրանքների Համար: Նախճավանի մասին Հարուստ նյութեր կան ոչ միայն մեր, այլև օտար պատմագիրների ու աշխարհագիրների երկրում: Արարական աշխարհագիրների ու պատմագիրների մոտ Նախճավանը կոչված է Նաչավա:

Նախիջևանի մասին ստեղծվել են մի շարք ավանդություններ և առասպելներ: Այս քաղաքն ունի քաղաքական և տնտեսական Հարուստ պատմություն: Մի քանի անգամ նա Հիմնահատակ ավերվել է օտար զավթիչների կողմից, բայց նորից վերականգնվել է, բռնելով զարգացման ուղի:

ԱՅՈՒՆԻՔ

1. ԱՅՈՒՆԸ, ԳԻՐՔԸ, ՍԱՀՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Մյունիք աշխարհը Հնում Հայտնի էր երկու անունով՝ Մյունիք և Միսական: Նրա այս երկու անունների միջև եղած կապը մինչև օրս ղեկս վերջնականապես չի պարզարանված: Անտարկելի է միայն այն, որ «Միսականը» ծագել է ավելի ուշ: Մյունիք անունը ծագել է Հնագույն ժամանակներում: Նա ունի էթնիկական ծագում:

Պարսկական և արաբական սղերնադրությունների մեջ «Մյունիք» երբևից չի Հիշատակված: Առաջիններն այդ երկիրն աննունը կոչում են Միսական, իսկ երկրորդները՝ Միսաջան:

Մյունիքը տարածվում էր Հին Արաստանի Հյուսիս-արևելյան մասում: Նա սահմանափակված էր Այրարատ, Վասպուրական, Արցախ, Ռուտիք և Գլադար աշխարհներով:

IX դարի սկզբին Մյունիքի շատ թե քիչ Հաստատուն սահմաններն անցնում էին Հնուդայ քնագծերով. Հյուսիս-արևմտյան մասում Այրարատյան աշխարհից բաժանված էր Գեղամա լեռներով, Հարավ-արևմտյան սահմանն անցնում էր Վայոց Ձորի (այժմ՝ Վայք) լեռնաշղթայից ղեկի Հարավ տարածվող լեռնաշղթաների Հարավային ծայրերով՝ Հյուսիս-արևմուտքից Հարավ-արևելք ուղղությամբ, գրեթե ուղիղ գծով, մինչև Երնջակ գետի (Ալինյա-չալ) միջին Հոսանքը, ապա այնտեղից թեքվում էր ղեկի Հյուսիս-արևելք՝ անցնելով Երնջակ և Գիլան գետերի ջրածանով, մինչև մոտավորապես Մյունյաց (Ջանգեղուր) և Բարկուշատի լեռների Հատման կետը, իսկ այնտեղից էլ նրա սահմանն ուղղվում էր ղեկի Հարավ, անցնելով Մյունյաց լեռնաշղթայի ջրածան քարձրություններով, Գողթն ավանի մոտ Հասնում էր Երասխ: Գողթնից սկսած ղեկի արևելք՝ մինչև Երասխի ու Աղավնո (Հաղավնո) գետերի գետախառնուրդը (այժմյան Պուղափորի լեռնաշղթայի մոտ) Մյունիքն Ատրաքսականից բաժանված էր Երասխ գետով: Արևելյան կողմում Մյունիքի սահմանն անցնում էր Աղավնո գետով՝ սկսած գետախառնուրդից մինչև ակունքների շրջանը:

Մյունիքի սահմանն Աղավնո գետի ակունքների մոտ թեքվում էր ղեկին ղեկի արևմուտք և Հասնում Մյունյաց լեռների Հյուսիսային Հատվածին: Այնուհետև նույն լեռնաշղթայի ջրածան քարձրություններից ուղղվում էր ղեկի Հյուսիս և Հասնում Սևանա լեռնաշղթային, իսկ այնտեղից էլ վերջինիս կատարներով դիմում էր ղեկի Հյուսիս-արևմուտք, փակելով Գեղամա (Սևանա) լճի ավազանը Հյուսիսարևելյան կողմից: Ծայր Հյուսիս-արևմտյան մասում Մյունիքը չփակվում էր Այրարատի Վարաժնուիք (Մաղկաձոր) զավառին:

Նկարագրված սահմանների մեջ բնագրկված երկիրը՝ Մյունիքը, խիստ լեռնային է:

Մյունիքը տարածվում էր Փոքր Կովկաս լեռնահամակարգի Հարավարևելյան Հատվածի շրջանում: Փոքր Կովկասն իր այս մասում արձակում էր քաղմաթիվ լեռնաշղթաներ, որոնք Հատվելով իրար Հետ, երկիրը վեր են ածել քաղմաթիվ փակ շրջանների: Մյունիքի կլիմայական պայմանները քաղմաթան են, այնտեղ արտահայտված են մերձարևադարձային կլիմայական գոտուց սկսած (Միլլի գետի Հովիտ, Ողջի (Վապան) գետի միջին և ստորին Հոսանքի շրջաններ և այլն) մինչև բարձր լեռնային ցուրտ գոտիները (Որոտանի վերին Հո-

տաների չըջանք, Գեղամա լճի ափագանի մեծ մասը, Մյունչյաց լեռների բարձրագույն չրջանները և այլն: Ընդհանուր առմամբ Մյունիքում լինում են խիստ ցրտեր, և տեղում է առատ ձյուն, որի Հետաներով միջին դարերում գործող ճանապարհների մեծ մասը ձնոտներ փակվել և դարձել է անանցանելի: Հայկական լեռնաշխարհի մյուս շատ չրջանների համեմատությամբ Մյունիքը ստանում է քաղվական քանակությամբ մթնոլորտային տեղումներ, մանավանդ նրա լեռնային չրջանը: Ջրատառ երկիր է: Այստեղ կան բազմաթիվ արագահոս գետեր և մի շարք լճեր, որոնց թվում՝ Գեղամա (Սևանա) լիճը:

Մյունիքի մի զգալի մասը ապառաժոտ տարածություն է, բայց այստեղ կան այնպիսի չրջաններ, որոնք Հոգակլիմայական տեսակետից շատ նպաստավոր են երկրագործության, այդ թվում և այգեգործության համար (Որոտանի միջին և ստորին Հոսանքի ափագաներ, Ողջի և Արփա գետերի հովիտները): Մյունիքի բնական ապամանրանքն է՝ ավելի նպաստավոր են անասնապահության համար: Այստեղ լայն տարածում ունեն խոտհարքները (Հատկապես Գեղամա լճից հարավ-արևելք ընկած մասերում) և այլպես մարգագետինները (Գեղամա լեռների, Վարդենիսի և Մյունչյաց լեռների բարձրագույն չրջաններում): Մյունիքում կան քաղվականապիս անտառապատ տարածություններ: Անտառներում կան մրգատու փայրի ծառեր՝ բնկուղենի, տանձենի, խնձորենի, սալորենի և այլն:

Մյունիքը Հին և Միջնադարյան Հայաստանի՝ բնական Հարստություններով առավել աչքի ընկնող մասերից է: Այստեղ Հնադրյան ժամանակներից ի վեր Հայտնի են եղել մի շարք «բույս»-եր, պղնձի և այլ գունավոր մետաղների ելքեր, որոնք ենթարկվել են շահագործման: Մյուս Հարստություններից, ՀՀաշված չինանյութերը և վերջին ժամանակներում Հնտադրության նոր հանքավայրերը, որոնցով այնքան Հարուստ է Մյունիքը, այստեղ կան ընկուղենու փայտ, ձուկ, հանքային բազմաթիվ աղբյուրներ:

2. ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մյունիքը սկզբից ևեթ մտել է Հայկական պետության մեջ: IV դարից սկսած այն հիշատակվում է որպես առանձին Հողը նախարարություն: Այստեղ իշխում էին Մյունչյաց իշխանները: Մյունչյաց նախարարական տունը վաղ ժամանակներից սկսած բաժանվել էր երկու մյուղի, որոնցից մեկը տիրում էր Գեղամա լճի ափագետում և կոչվում էր Հայկագուն, իսկ մյուսը Գահեղեն մյուղն էր, որն իշխում

էր Մյունիքի մեծ մասի վրա և միաժամանակ համարվում էր ամբողջ Մյունիքի տերը:

Մյունչյաց նախարարությունը, համեմատած Հայաստանի մյուս նախարարությունների հետ, ավելի կենտրոնախույս էր: Նա ամեն մի առիթով օգտագործում էր կենտրոնական պետությունից անջատվելու համար: Գարծում ենք, որ Մյունիքի այդ արտակարգ կենտրոնախույս ձգտումներն արդյունք էին այն բանի, որ՝

ա) Մյունիքը Այրարատի նկատմամբ, որը հանդիսանում էր Հայ պետության կենտրոնը, ուներ իշխող դիրք: Նա բնական ամրոցներով հարուստ մի երկիր էր, որը փակում էր Արևելքից եկող զանազան ժողովուրդների մուտքը դեպի Հին Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատ:

բ) Մյունչյաց նախարարությունը ռազմական տեսակետից Հզոր էր. նրա Հենցյանների թիվը հասնում էր 19 400-ի և, բացի այդ, գրավում էր հսկայական մի երկիր: Մյունչյաց նախարարը Արշակունիների արքունիքում գրավում էր առաջին ամրոցը: Նա Հայկական նախարարների մեջ մարզպանների տիրապետության չրջանում ամենից բարձր գահն էր գրավում նաև Տիգրանի արքունիքում:

գ) Մյունիքը, մեծ մասամբ ծայրամասային և խիստ լեռնային երկիր լինելով, Հայաստանի կենտրոնական չրջանների հետ անհամեմատ լինելի թույլ կապեր ուներ: Այս Հանգամանքը եւ ազդում էր նրա ֆեոդալական կենտրոնախույս միտումների ուժեղացմանը:

Մյունչյաց իշխանները, Բազրատունիների և Արծրունիների նման, արարական տիրապետության չրջանում կարողացան ոչ միայն պահպանել իրենց գոյությունը, այլև ավելի ընդարձակեցին իրենց կալվածքներն ու ֆեոդալական-նախարարական իրավունքները՝ զառնալով արդեն իրենց երկրի կատարյալ իշխանները:

X դարում Մյունիքում կատարվում են տարածքային և վարչաքաղաքական մեծ փոփոխություններ: Նախկինում Մյունիքի մեջ մտնող Գեղամա լճի ամբողջ ափագանն ամբողջապես անցնում է Բազրատունիների ձեռքը: Ֆեոդալիզմի դարգացման այս չրջանում, կենտրոնական պետության նկատմամբ ունեցած կենտրոնախույս ձգտումներից բացի, իշխանությունների միջև ֆեոդալական երկպառակությունների ու կալվածքների համար մղվող պայքարը ընդլայնում են պարբերական բնույթի: Հենց այս ժամանակ է, որ մեծ Հայաստանի է ստացնալում Մյունչյաց և Արծրունչյաց իշխանների միջև՝ Նախիջևանի չուրջը: Սրանցից յուրաքանչյուրն ուզում էր ինքը տեր դառնալ Նախիջևան քաղաքին ու նրա չրջակայքին: Արծրունչյաց իշխաններն

իրենց այդ ձգտումը փորձում էին արդարացնել նրանով, որ, իբր, Նախկիններն իրենց Հայրենական բաղադրել է, իսկ Մյունչյաց իշխանները Վաստորականի ու Մյունխերի միջև արդարացի սահմանը Համարում էին Երասխ գետը և պահանջում՝ Նախկինները միացնել Մյունխերին: Նախկինները դարձել էր կռիվաժողիկ երկու Հարևան իշխանությունների՝ Վաստորականի ու Մյունխերի միջև:

Բագրատունի թագավորները, օգտվելով Հարձար առիթից, իրենց կողմն էին գրավում Հիշյալ նախարարություններից որևէ մեկին և արքայական Հրովարտակով Նախկիններ պարգևում էին այն նախարարությանը, որը կենտրոնական թագավորության ավելի հնազանդ էր և վերջինիս ծառայություններ էր մատուցում:

Յուսուֆն իր արշավանքների ժամանակ Նախկիններ տալիս է Արծրունիներին: Նույն Յուսուֆը 913 թ. գրավում և Գողթնում կազմակերպված արաբական էմիրությանն է տալիս Երնջակ քերզն ու նրա շուրջը տարածվող համանուն գավառը, որը մինչ այդ մտնում էր Մյունխերի կազմի մեջ:

Այսպիսով, X դարի Հենց սկզբներին Նախկին բուն Մյունխերի կազմից դուրս են մտնում Գեղամա լճի ամրոցը՝ ավազանը (Գեղարքունիք և Սոգր գավառները) ու Երնջակ գավառը:

Վարչական այսպիսի կազմով Մյունխեր X դարում բաժանված էր չորս մասի՝ 1) Վայոց Ջոր և Ճահուկ գավառները բաժին էին ընկել Սմբատ իշխանին, որը միառժամանակ համարվում էր ամրոցը՝ Մյունխերի տերը, 2) Մյունխեր (Շղուկ) և Բազր գավառներն ու զբաղեցրել էր Փյիխպետը՝ Համարվում էին Մյունչյաց տեր Սմբատի եղբայրների՝ Մահակի ու Բաբգենի բաժինը, 3) Հարանդ գավառում իշխում էր Փյիխպետը, 4) Մահակի ու Բաբգենի բաժնի մեջ՝ մտնող Բազր գավառի որոշ չրջաններում իշխում էին Զաղիկյանները:

970 թ. Մյունխրում կազմավորվում է ֆեոդալական մի թագավորություն: Այդ թագավորությունը պատմության մեջ Հայտնի է մի քանի անուններով՝ «Վապանի թագավորություն», «Մյունխերի թագավորություն», «Մյունչյաց և Բազր թագավորություն»:

Մյունխերի թագավորության տարածքը սկզբնական չրջանում բավականաչափ լայն էր: Նա իր մեջ էր ընդգրկում VII դարի «Ալխարաջոց»-ի մեջ նկարագրված Մյունչյաց աշխարհի մեծագույն մասը: Դուրս էին մտնում միայն Գեղամա լճի ավազանը, որը, ինչպես նշվեց, մտնում էր կենտրոնական թագավորության մեջ ու գտնվում էր անմիջապես Հայկազուն իշխանների տիրապետության ներքո, և Երնջակ գավառը, որը Յուսուֆի կողմից միացված էր Գողթնի էմիրությանը:

Սակայն Մյունխերի թագավորությունը չուտով կորցնում է իր տարածքների մի զգալի մասը: Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը 1003 թ. Մյունխերի թագավորությունից զրավում և կենտրոնական թագավորությանն է միացնում Վայոց Ջորն ու նրա չրջակայքի մի քանի գավառները²⁸:

Այդ գրավումներից Հետո Մյունխերի թագավորությանը մնաց նախկին Մյունչյաց աշխարհի միայն մեկ երրորդը՝ նրա Հարավարևելյան մասը:

Մյունխերի թագավորության մեջ կային 43 քերզ, 48 վանք և 1008 (1400) դուղ²⁹:

Իննկով Հին և Միջնադարյան Հայաստանի արևելյան սահմանային աշխարհներից մեկը և ստրատեգիական տեսակետից իշխող դիրք ունենալով Ալյարատի նկատմամբ, քնականաբար, Մյունխերը պետք է ամրացվեր: Եվ իբր, մեր պատմիչները Մյունչյաց երկրի անմատչելիությունը ցույց տալու համար համալսակի այն կոչում են «անառիկ», «անձուկ» և այլն: Նրա բազմաթիվ քերզերից ու ձորերից չատերը (Երնջակ, Որտան, Բաղարեղ և այլն) հռչակված էին զետես V դարից:

Մյունխերի դիրքի ստրատեգիական առավելությունները չէին կարող վրիպել նաև Մասանյան Պարսկաստանի արքունիքի ուշադրությունից: X դարի սկզբների արաբական Հեղինակ Իբն-ալ-Ֆարհն իր «Փիրք երկրների մասին» աշխարհագրական բնույթի աշխատության մեջ վկայում է, որ Ռուրով Անուշիրվանը Սիսանանում (Մյունխեր) կառուցել է ավել մի շարք քերզեր և ամրոցներ, որոնց թվում և մեզ Հայտնի Ծահապուկերը (Ծահրուղ) և Վայոց Ջորը (նրա մոտ՝ «Վալ»)՝³⁰:

Մյունխերի թագավորության մայրաքաղաքը սկզբնական չրջանում Ծաղատ գյուղաքաղաքն էր (այժմյան Մոխանի չրջանի Ծաղատ գյուղի մոտ), իսկ X դարի վերջերին մայրաքաղաք դարձավ Կազանը: Նախ Հզորության գազաթնակնտին հասավ XI դարի երկրորդ կեսին, սակայն նույն դարի վերջից ստիպված էր համառ մարտեր մղել սելջուկյան նվաճողների դեմ: Սելջուկների հաջողված է 1103 թ. ավերել

²⁸ Տե՛ս «Մուսխանու Տարոնեցու Առողիան Պատմություն տիեզերական», Ս, Պետերբուրգ, 1885, էջ 256 և 283:

²⁹ Տե՛ս Օրբելյան, էջ 334 և «Հաւարտան պատմութեան Վարդանայ փարդապետի յտարանայ», Վենետիկ, 1862, էջ 140-141:

³⁰ Տե՛ս Կարաջյան, Сведения арабских писателей о Кавказе, Армении... Собрание материалов..., вып. XXI, Тифлис, 1902, էջ 15-17:

թագավորության մայրաքաղաք Կապանը, ապա մեկը մյուսի ետևից զբաղվել նրա գավառները: 1170 թ. սելջուկները զբաղվում են Սյունիքի թագավորության վերջին բերդը՝ Բաղարբերդը, որը 1103 թ. սկսած զարմել էր մայրաքաղաք: Բաղարբերդի գրավմամբ Սյունիքի թագավորությունը պատմական ասպարեզից վերանում է: Այս թագավորությունը, Մեծ Հայքի Հայկական մյուս թագավորությունների համեմատությամբ, ամենից երկար պահպանեց իր գոյությունը: Սյունիքի իշխանները, գլխավորապես Օրբելյաններն ու Պոռչյանները, շատ չանցած, Զաքարյանների օժանդակությամբ երկրում հաստատում են իրենց իշխանությունը: Բայց շուտով վրա են հասնում մոնղոլական և թուրք-թաթարական ավերիչ արշավանքների ժամանակները, և Սյունիքն Անդրկովկասի մյուս մասերի հետ միասին ենթարկվում է ավերածությունների ու թալանի, իսկ նրա բնակչության մի զգալի մասը գերեվարվում և ոչնչացվում է:

Սյունիքի բնակչության բացարձակ մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը, սակայն Հայերից բացի, այստեղ բնակվում էին նաև այլ ժողովուրդներ, հատկապես Հրեաներ: Հնուագայում՝ XI–XIII դարերում սելջուկների և մոնղոլների արշավանքների ընթացքում Սյունիք են թափանցում և ուրիշ ժողովուրդներ:

Սյունիքի բնակչության հիմնական զբաղմունքը կազմում էին գյուղատնտեսության երկու կարևոր ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը: Գարեկեր տեղ էին գրավում նաև արհեստները, առևտուրը, մասամբ որսորդությունը (հատկապես ձկնորսությունը) և զինվորական ծառայությունը: Սյունիքի բնական խիտ պաշտմաններն ու լեռնային բնօլիքը նրա բնակչության մեջ պատվաստել էին անվնասելի, անվախություն և քաջություն: Արաբական արշավանքները այդտեղիներին (սիսաջանցիներին) ինչպես կոչում են նրանց) համախառն որակում են իբրև քաջ ազգովիներ:

Երկրի ներսում զինվորական ծառայություն կատարելուց բացի, սյունեցիներից բազմաթիվ մի մեծ կայազոր գտնվում էր Գերբերդում, որին Սասանյան Պարսկաստանի կողմից հանձնարարված էր փակել Դերբենդի անցքը Արևելասկզբական Հարթմալայրի հարավային տափաստաններում հաստատված ազգամտենչ զեղերի առջև³¹:

3. ՃԱՆԱԳԱՐ ՀՆՆԵՐԸ

Հին և Միջնադարյան Հայաստանի տարանցիկ գլխավոր ճանապարհները, որոնք Արևելքը կապում էին Արևմուտքի հետ, անցնում էին գերազանցապես Արևմտյան Տիգրիսի, Արածանիի և Երասխի հովիտներով: Հայաստանի ոչ բոլոր մասերն ունեին հարմար ճանապարհներ: Այդպիսի մասերից էր նաև Սյունիքը:

Միջին դարերում Հայաստանում գործող համեմատաբար բարեկարգ ճանապարհներից միայն երկուսն էին, որ առնչվում էին Սյունիքի հետ: Դրանցից մեկը Դվին–Նախիջևան–Օրդուբադ–Վարդապետ–Փայտակարան–Գասպից ձով նշանավոր ճանապարհն էր, որն անցնում էր Սյունիքի մոտով: Սյունիքի իշխանախոս Ծաղատ գյուղաքաղաքը այն ժամանակվա առումով բավականին բարեկարգ մի ճանապարհով միացած էր այդ տարանցիկ ճանապարհին՝ Նախիջևանում: Ծաղատ–Նախիջևան ճանապարհը Սյունիքի համար ուներ տնտեսական խոշոր նշանակություն, որով նա կապվում էր Դվին–Փայտակարան և Դվին–Նախիջևան–Թավրիզ նշանավոր տարանցիկ ճանապարհների հետ:

Մյուս գլխավոր ճանապարհը Դվին–Բերդկունք–Պարտավ տարանցիկ ճանապարհն էր: Ի տարբերություն Դվին–Փայտակարան ճանապարհի, այս ուղին անցնում էր Ե թև Սյունիքի մոտով, այլ նրա բուն տարածքով:

Նշված ճանապարհը Դվինից դուրս էր գալիս երկու ճյուղով: Նրանցից մեկը, որն ավելի հին էր, գնում էր Հրազդանի ավերով (այժմյան Երևան–Սևան ճով), ապա թևքվում դեպի հարավ–արևելք՝ մինչև Բերդկունք (որի ավերակները այժմ էլ պահպանվել են և գտնվում են Կամո քաղաքից 6,5 կմ հյուսիս՝ Սևանա լճի ափին), իսկ Բերդկունքից Սևանա լճի ափով շարունակվում էր դեպի արևելք և հասնում Կոթ ավանը (Գեղարքունիք):

Երկրորդ ճյուղը, որը համարվում է գլխավոր ճանապարհը արաբական տիրապետության և նրան հանդիպող ժամանակաշրջանում, Դվինից դուրս գալով Նախ հասնում էր Սիսաջան կայանը³², ապա այստեղից ուղղվում էր դեպի Հյուսիս՝ Արփա գետի հոսանքով, և Սևիսի լեռնանցքով հասնում Կոթ, Զոդ և, վերջապես, այստեղից էլ՝ Հաթինքի (Տրուտ գետի ձախ ափին) և Կաղանկատուի վրայով՝ Պարտավ (Բերդա) քաղաքը:

³² Կարսավով Միսաքների տեղադրել է այժմյան Նորաշենի մոտերում:

³¹ Տե՛ս С. Т. Ермокин, Сюкия и оборона сасанидами кавказских проходов, «Искусств. АН Арм. ССР», № 7 (12), 1941 թ., էջ 33–44:

Դվին-Պարտավ ճանապարհը, ինչպես նշվեց, անցնում էր Սյու-նիքով: Նա Սյունիքի Հյուսիս-արևմտյան մեծ մասը մի կողմից կապում էր Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինի, իսկ մյուս կողմից՝ Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքի հետ. XI դարի 2-րդ կեսից սկսած այս ճանապարհը կորցնում է իր նախկին նշանակությունը:

Սյունիքի ներքին շրջանները ևս տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհներով կապված էին իրար հետ:

Պետք է նշել, որ Սյունիքի բոլոր ճանապարհները, գրեթե առանց բացառության, ձմռան ամիսներին փակվում էին: Դրանք, չհաշված Դվին-Պարտավ և Դվին-Նախիջևան ճանապարհները, իրենց նշանակությամբ չէին կարող համեմատվել Միջնադարյան Հայաստանի կենտրոնական և հարավային մասերով անցնող քարեկարգ ճանապարհներին հետ: Այնպես որ Լևոն Տիշտ է, երբ Սյունիքի ճանապարհները համարում է միայն «կածաններ»³³:

4. ԳԱՎԱՅՆՈՐԸ

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Սյունիքը բաղկացած էր 12 գավառից: Սյունիքում նույնքան գավառներ է հիշատակում նաև XIII դարի պատմագիր Ստ. Սրբեկյանը, բայց դրա հետ միաժամանակ նա հաղորդում է, որ Սյունիքի նախկին գավառներից մի քանիսը մասնատվել են, իսկ մի քանիսն էլ ստացել նոր անուններ:

Սյունիքի գավառները հետևյալներն էին,

Արևիք, Կովսական, Ջորք, Բադք, Մղուկք, Հարանդ, Երնջակ, Զառուկ, Աղահնջք, Վայոց Ջոր, Գեղարքունիք և Սողք:

Ա ր և ի ք

Սա Սյունիքի ամենահարավային գավառն էր: Արևիք անունը հնագույն ժամանակ ուներ: Այս անունն ամենայն հավանականությամբ կապված է նույնանուն ցեղի կամ Արև աստծու անվան հետ:

Արևիքը Սյունիքի ամենափոքրիկ գավառներից մեկն է: Տարածքը համարյա համընկնում է Մեղրի գետի ավազանին, նրա միայն մի փոքր մասը տարածվում է գետի արևելք՝ Կովսականի կողմերը, այս մասերում իր մեջ ընդգրկելով մի քանի փոքրիկ ձորահովիտներ:

Արևիքը հնում կազմում էր Գողթնի մի մասը, իսկ հետագայում անջատվելով՝ միացել է Սյունիքին:

Այս գավառը 1226 թ. ավերվել է հմիր Հարունի կողմից: Վերջինս դեռ 1158 թ. գրավել էր Մեղրին:

Արևիքի պատմաաշխարհագրական մի քանի վայրեր սերտ կերպով կապված են Միջնադարյան Սյունիքի պատմության հետ: Դրանցից կարևոր ենք համարում նշել հետևյալները.

Մեղրի.— Համապատասխանում է այժմյան Մեղրու շրջկենտրոնին, որը գտնվում է Արաքսից մի քանի կմ հյուսիս՝ նույնանուն գետի վրա: Եղել է ավան: X—XII դարերում Մեղրիում գոյություն ուներ բերդ, որի մնացորդները պահպանված են մինչև մեր օրերը և գտնվում են Մեղրու շրջկենտրոնի հյուսիսային բարձրության վրա:

Ավելի ուշ ժամանակներում Մեղրին որպես մեծ ավան բաժանվել է երեք թաղի՝ Մեծ, Փոքր և Միջին:

Կարճավան.— Ավան: Համապատասխանում է այժմյան Մեղրու շրջանի Կարճան գյուղին, որը գտնվում է Մեղրուց 7—8 կմ արևմուտք: Կարճավանի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է X դարի սկզբներին:

Կաքավաբերդ.— Գտնվում էր այժմյան Կուրիս-Գուդեմիսի շրջանում և համարվում էր Սյունիքի թագավորության նշանավոր բերդերից մեկը:

Կ ո Վ ս ա կ ա ն

Կոչված է նաև Կուսական, Կոսական և Գրհամ՝ համանուն զլխավոր բերդի անունով:

Կովսականը հիմնականում տարածված էր այժմյան Մավ գետի ավազանում և Ողջի գետի աջակողմյան մի շարք վտակների (Բեխ, Վաչազան, Գեղանուլ և այլ գետակներ) շրջաններում:

Կովսականում մինչև XIII դարը եղած պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավորը Գրհամ բերդն է, որը գոյություն է ունեցել X—XII դարերում: Այդ բերդը հավանաբար գտնվում էր այժմյան Ղափան—Մինջևան երկաթգծի Շաիրյու կամ Շարիրյու կայարանի դիմաց, Ողջի գետի ձախ կողմում, դրանից ոչ հեռու:

³³ Լևոն, Հայոց պատմություն, Հ. Ա, Թիֆլիս, 1917, էջ 169:

Ջորջ փորրիկ զավառը տարածվում էր Կապան գետի վերին Հոսանքի շրջանում: XI դարից սկսած կոչվեց Կապան, այնտեղ գտնվող Կապան քաղաքի անունով, իսկ ավելի ուշ՝ չրջանում՝ Բաղաբերդ:

Ջորջը Մյունիքի ամենաբնունոտ չրջանն է: Նրա մի զգալի մասը այժմ էլ ծածկված է խիտ անտառներով: Մյունիքի թագավորության գոյության ընթացքում Ջորջը դարձել էր նրա կենտրոնական չրջանը՝ ուստանը:

Ջորջում կային պատմաաշխարհագրական մի շարք նշանավոր վայրեր: Դրանցից կարելի է հիշատակել Հետեյալները.

Գեղի. Գտնվում է նույնանուն գետի միջին Հոսանքում՝ նրա աջ ափին: Այժմ նրա տեղում Ղափանի չրջանի մեջ մտնող Գեղի գյուղն է:

Գեղին Ջորջ զավառի ամենամեծ բնակավայրն էր, եթև չհաշվենք Կապան քաղաքը:

Մյունիքի թագավորության չրջանում Գեղիում կար ե՛՛ վանք, ե՛՛ բերդ, որոնց մնացորդներից չատ քիչ բան է պահպանվել մինչև մեր օրերը:

Շյուրուտ բերդ. Մյունիքի թագավորության նշանավոր բերդերից է: Այս բերդը գտնվում էր այժմյան Ղափանի չրջանի Վերին Հանդ և Լեռնաձոր գյուղերի մոտ: Մինչև օրս էլ նրա մնացորդները նըշմարվում են Վերին Հանդ գյուղից մոտ 1 կմ Հյուսիս գտնվող լեռան լանջերին:

Բաղաբերդ. Հայաստանի Հնագույն բերդերից մեկն էր: Իր ամուր դիրքի շնորհիվ դեռ վաղ ժամանակներից (V դարից) հռչակված էր որպես անմատչելի բերդ: Արտաքին վտանգների զեպքում Հաճախակի ապաստան էր դառնում չրջակայքի բնակիչների համար:

Բաղաբերդի նշանակությունը ավելի մեծացավ հատկապես թագավորության ժամանակներում, երբ քաղաքական աննպաստ պայմանների պատճառով այստեղ էին կենտրոնացվել Տաթևի և Երևրում եղած մյուս վանքերի հսկայական հարստություններն ու քաղճահադար ձեռագրերը: 1103 թ., Կապան քաղաքի ավերումից Հետո, Բաղաբերդը (որը փաստորեն Կապանի միջնաբերդն էր) դառնում է Մյունիքի թագավորության մայրաքաղաքը: 1170 թ. գրավելով Բաղաբերդը, սելջուկները կողոպտում են այստեղ ամբարված հսկայական հարստությունները, իսկ ավելի քան 10 000 ձեռագրերը ոչնչացնում: Դրանից Հետո Բաղաբերդն այլևս չի վերականգնվում:

Բաղաբերդի ավերակները մինչև օրս էլ պահպանված են: Դրանք գտնվում են այժմյան Ողջի գետի և նրա ձախակողմյան Գիրքաձոր վտակի անկյունում, այժմյան Քաջարան քաղաքից, խճուղու ուղղությամբ, 16 կմ արևելք, Դավիթբեկ քանավանի մոտ: Ավերակներից պարզ երևում է, որ Բաղաբերդն ունեցել է կրկնակի պարիսպներ՝ իրենց այտարակներով: Բավական ճորդարույս մի արդյուր, որն այժմ դուրս է գալիս Ողջի գետի անմիջապես ափին, Ժողովրդական զբոսցների համաձայն, մի ժամանակ տարված է եղել բերդի ներսը: Տեղացիների մոտ մինչև օրս պահպանվել են Բաղաբերդի Հետ կապված մի քանի ավանդություններ:

Վահանա վանք. Գտնվում է այժմյան Ղափանի չրջանի Աչըղլու և Շինարթիկ գյուղերի դիմաց, Ողջի գետի աջ կողմում, մի անտառապատ ձորում: Այս վանքը կառուցվել է Վահան իշխանի կողմից (911 թ.): Կառուցվելուց Հետո վանքի է տրվում մի հակապական կապվածք, որ տարածվում էր նրա շուրջը: Ավելի ուշ ժամանակներում՝ XI դարի 2-րդ կեսում, Վահանա վանքի մոտ կատարվում են նոր կառուցումներ. մեծ եկեղեցուց 25 մետր Հետո կառուցվում է մի ավելի փոքրիկ եկեղեցի, որի կիսականգուն պատերին նայելիս զգացվում է, որ վերջինս իր գեղեցկությամբ դերադանցել է մեծին: Նրա արևելյան պատի ներսի կողմում, հիմքին մոտ գտնվող քարերից մեկի վրա մինչև օրս էլ պահպանվել է 1086 թ. վերաբերող մի արձանագրություն, որտեղ խոսվում է այդ եկեղեցու կառուցման մասին:

Երկու եկեղեցիներն էլ փլված են: Ներկայումս այստեղ կատարվում են Հնագիտական պեղումներ և վերականգնման աշխատանքներ:

Կապան քաղաք. Եթև չհաշվենք Նախիջևանը, որը երբեմն կարճ ժամանակներով մտել է Մյունիքի մեջ, ապա ամբողջ Մյունիքում Կապանը միակ քաղաքն էր:

Կապանը գտնվում էր այժմյան Ղափան-Քաջարան խճուղու կիսաճանապարհին, Աչըղլու գյուղի դիմաց, Ողջի (Հնում՝ Կապան) գետի բարձրադիր աջ ափին, որը տեղացիներն անվանում են «Տանձույնիջ»:

Կապանի մասին առաջին հիշատակությունը վերաբերում է V դարի վերջերին: Ըստ երևույթին այդ ժամանակ Կապանը սովորական մի քանակավայր էր: X դարից սկսած մատնադիրների մոտ Կապանն արդեն հիշատակվում է որպես քաղաք: Կապանը X դարի վերջին (հավանաբար 998-1001 թթ. սահմաններում) դարձել էր Մյունիքի թագավորության մայրաքաղաք:

Կապանն ուներ դիրքային մի շարք առավելություններ: Նրա արևմտյան կողմում գտնվող Բաղարբրդը և Բաղակու Փար բերդերը ապահովում էին քաղաքի անվտանգությունն արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան կողմերից: Քաղաքի հյուսիսային կողմով անցնում էր Կապանի գետը, որն այդ մասում առաջացրել էր խոր կիրճ՝ խիստ զատիվներ և անտառապատ լանջով, իսկ դիմացը մի քանի Հարյուր մետրի համոզի ժայռ էր: Հարավային կողմում ձգվում էին Արևիքի բարձրաբերձ և ժայռոտ լեռները, որոնք անմատչելի էին դարձնում քաղաքը Հարավային կողմից: Այդ է եղել պատճառը, որ քաղաքը Հարավային և հյուսիսային կողմերից հարկ չի եղել պարսպապատելու, իսկ արևմտյան կողմից այն ապահովված էր Բաղարբրդը և Բաղակու Փար ամրոց բերդերով: Համեմատաբար դյուրին էր քաղաք մտնել արևելյան կողմից, այդ պատճառով էլ քաղաքի այս մասը պարսպապատված է եղել: 1103 թ. Կապանն ավերման է ենթարկվում սելջուկների կողմից: Այնուհետև Կապանը մի քանի դար շարունակում է իր գոյությունը, քայց արդեն իբրև ոչ թե քաղաք, այլ սովորական բնակավայր: Կապան անունը հետագայում պահպանվեց Ղափան ձևով, որն արդեն չբջանի, երկրի անունն է և տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր մեծություն:

Կապանը եղել է ֆեոդալական ոչ մեծ քաղաք: Նրա բնակչությունն ըստ երևույթին միատարր չի եղել: Նա ուներ հրեաների հատուկ թաղ:

Վարդանի Կապան քաղաքից այժմ շատ քիչ բան է պահպանված: Նրա արևելյան կողմի պարսպի հետքերը հաղիվ նշմարվում են, իսկ աշտարակներից նկատելի են չորսը (մնացել են միայն հիմքերը՝ 2-2,5 մետր բարձրությամբ): Աշտարակների հետքեր կան նաև քաղաքի արևմտյան կողմում: Ավելի աննախանձելի է բուն քաղաքից պահպանված ավերակների վիճակը: Քաղաքի բուն առարժույթյան գրեթե կեսը, դարերի ընթացքում հերկվելով՝ վեր է ածվել միապալաղ գալտի, իսկ մյուս կեսը ծածկված է խիտ և անանցանելի անտառով:

Քաղք

Այս գավառը X-XII դարերում ուներ ավելի մեծ տարածք, քան հնում:

Քաղաքը սահմանափակված էր Հարավից Կոմսականով, արևմուտքից՝ Զորքով և Մդուկբով, հյուսիսից՝ Հարանդով, իսկ արևելքից՝ Աղավնո (Հազարի) գետով: Տաթևի վանքին տրվող հարկի հին ցու-

ցակում Բազքը բաժանված է երկու մասի՝ արևմտյան և արևելյան: Նրա արևմտյան մասը կոչված է «Բազք գավառ», իսկ արևելյանը՝ «Միս Բազք», որը կոչվում էր նաև Քաչուկից:

Տաթևի եպիսկոպոսական թեմի հին հարկացուցակում Բազքի տակ (Բազք և Քաչուկի գավառները միասին վերցրած) հիշատակված է 93 դուղ: Դրանցից հիշատակության արժանի են Աչաղուն (Աչղլուն), Շենկը (Շահաթիկ), Կավարտը, Ռոտանանը, Տորթնը (Տորթնի), Կատարը (անմարդարեակ է), Նորաշենիկը, Երիցավանքը (Արծալենիկ), Տանձավայրը (Տանձավեր), Աժոնիկը (Ուժանիս), Ագարակը և այլն: Հիշատակված բոլոր դուղերը գտնվում են Ղափանի շրջանում:

Քաղաքում եղած մի շարք վայրերի պատմաաշխարհագրական դիրքը դեռևս չի ճշտված: Դրանց թվում են այնպիսի նշանավոր վայրեր, ինչպիսիք են Անդոկի, Բարկուչատի, Քաշաթաղոց, Պահու բերդերը և այլն:

Մդուկք կամ Մյունիք

Մդուկք գավառը սահմանափակված էր արևելքից Աղահնջբով և Հարանդով, արևմուտքից՝ ճահուկով և Վայոց Զորով, որոնց հետ ունեցած սահմանն անցնում էր Մյունչաց լեռների ջրբաժան գծով, հարավից՝ Բազք, Զորք, Գոդին ու Երեմյակ գավառներով, որոնց հետ բնական սահման էին ծառայում Բարկուչատի լեռները: Հյուսիսում Մդուկքի հարևանը Արցախի Մար գավառն էր:

Մդուկք անունը հավանաբար էֆնիկական ծագում ունի:

Մյունչաց իշխանների ուստանն այստեղ գտնվելու շնորհիվ այս գավառը համախ կոչվում էր նաև Մյունիք կամ Միսական: X-XI դարերի մեր պատմիչների մոտ վերջին անուններն ավելի հաճախ են հիշատակվում, քան Մդուկքը: XIII դարից ի վեր Մդուկք գավառը հաճախ կոչվել է նաև Որոտան:

Մդուկքի Շաղատ գյուղաքաղաքը Մյունչաց իշխանների իշխանահատն էր, ինչպես և Մյունիքի եպիսկոպոսանիստը: Եպիսկոպոսական ամրոտն այստեղ մնաց IV-ից մինչև VIII դարի վերջերը կամ IX-ի սկիզբը, այսինքն՝ մինչև այն ժամանակ, երբ Մյունիքի տեղ Կասակն իր իշխանապետը տեղափոխեց Վայոց Զորի Եղեգիս ավանը: Հենց այդ ժամանակներից սկսած Շաղատը դադարում է եպիսկոպոսանիստ լինելուց. դրանից շատ չանցած եպիսկոպոսական աթոռը հաստատվում է Տաթևում:

Շահատիր վարդապետարանից էին դուրս եկել Սյունյաց Պատրոս եպիսկոպոսը՝ Քերթով մականանված (V դարի վերջ), Ստեփանոս Թմաշտասերը և ուրիշները:

Շահատիր մեր պատմագիրները Հաճախակի կոչում են քաղաքական: Մինչև IX դարի սկիզբը Սյունիքի «գահապետ» իշխանների անթուանկալություն էր:

Պատմական Շաղատան ուներ ղեկավարին որոշ առավելություններ: Նախ՝ այն գտնվում էր Սյունյաց աշխարհի գրեթե կենտրոնում, երկրորդ՝ նրա մոտով էին անցնում Սյունիքում Հայտնի երկու ճանապարհները, որոնցից մեկը տանում էր Վաղոց Ջուր և Այրարատ, իսկ մյուսը՝ Նախիջևան և Վասպուրական:

Շաղատան ունեցել է իր բերդը, որի մնացորդներն այժմ էլ նըշմարվում են այժմյան Մխիթանի չրջանի Շաղատ գյուղի արևելյան մասում բարձրացող երկու բլուրների լանջերին:

Միուկերի մյուս պատմական վայրերից նշանավոր էին.

Որոտն.— Գյուղ, բերդ և վանք: Լորաձորի գետաբերանի և Վաղուդի գյուղի միջև, Որոտան գետի ձախ ափին գտնվում են Սյունյաց աշխարհի նշանավոր վայրերից մեկի՝ Որոտն վանքի, իսկ դրանից 3 կմ ներքև նույն գետի բարձրադիր աջ ափին՝ Որոտն բերդի ավերակները: Որոտնը հնում ավելի Հայտնի էր միայն բերդով, իսկ Հետագայում, Հատկապես XIV և XV դարերում, հռչակվում է նաև իր վանքով:

Որոտն բերդը դեռևս V դարից սկսած համարվում էր Հին Հայաստանի նշանավոր բերդերից մեկը: Այն գտնվում էր Սյունիքի թագավորության հյուսիսային սահմանամերձ մասում: Կապան քաղաքը ավերվելուց Հետո սելջուկները 1104 թ. գրավում են Որոտնը: 1211–1219 թթ. Որոտն բերդը իր շուրջն ընկած զավառի Հետ միասին գրավում են Զաքարե և Թվանե եղբայրները: Մոնղոլ–թաթարների կողմից նվաճելու ժամանակ Սմբատ Օրբելյան իշխանը, մոնղոլական զորավար Բաչուի Համաձայնությունը, նորից իր ձեռքն է վերցնում Որոտան երկիրը և Որոտն բերդը՝ Հանձնելով այն իր եղբայր Տարապիճին:

Որոտն բերդի ավերակները գտնվում են նույնանուն վանքից ոչ Հեռու, անմիջապես գետափին բարձրացող լեռան վրա, որի կրեք կողմերը պատած են գահավեժ ժայռերով: Բերդի թաց կողմում պահպանված են պարսպի մնացորդները: Այս նույն կողմում Բուր բերդու նպատակով փորված է եղել մի ստորերկրյա անցք, որն այժմ քանդված է:

Պատմական Որոտն գյուղի ավերակները գտնվում են բերդի ստորոտին Մեկի Թանգու կառուցած կամուրջից քիչ վերև, Որոտան գետի ձախ ափին, իսկ այդ ավերակներին կից էլ այժմյան Որոտան գյուղն է: Որոտն բերդից Հարավ–արևմուտք՝ Որոտանի վրա «կախված» լեռնաճյուղի այգեվան ու զեղեցիկ լանջին, գտնվում է Որոտն վանքը: Վանքի պարսպի մի զգալի մասը կազմում են բնական ժայռերը: Վանքի Հատակը ամրոցնալեն ծածկված է տապանաքար–բերով: Նրա Հարավային մասում բարձրացող այուն–զավազանն այժմ բնկած է: Վանքի տաճարներն այժմ փլված են: Բակում կա զենքեղանոց: Այստեղ ներկայումս կատարվում են վերականգնման աշխատանքները:

Տաթև.— Միուկը գավառի մի մասը կազմող Տաթևի չրջանը գտնվում էր նրա արևելյան կողմում: Այժմ այն մտնում է Գորիսի չրջանի մեջ:

Տաթևի չրջանն ամրոցված էր կազմում էր Տաթևի վանքի սեփականությունը:

Վանքն այդ լայնածավալ կալվածքին տեր էր դարձել ոչ միանգամից: Դեռևս մինչև մեծ եկեղեցին կառուցվել, Տաթևի վանքն արդեն իր ձևերն էր վերցրել Տաթևի չրջանի մի զգալի մասը: Երբ մեծ եկեղեցու կառուցումն ավարտվում է (906 թ.), վանքի կալվածքներն ավելի են լայնացվում և դրանք որպես Տաթևի վանքի ժառանգական սեփականություն Հաստատվում են Բագրատունի Սմբատ Ա թագավորի, Հովհաննես կաթողիկոսի (Դաթախանակերտցու), Սյունյաց տեղեկի, Գաղիկ Արծրունի և մի շարք այլ իշխանների ու հպետականների կողմից:

Տաթևի չրջանում գտնվում էին մի շարք գյուղեր՝ Հարժիք, Արծիվ, Բերդկաններչի, Տամայակ, Արիտ, Տաթև, Ցուրաբերդ, Ուտ, Սոտանա, Սառնաբար, Բուռնիք և այլն, որոնք պատկանում էին վանքին:

Բացի Տաթևի չուրջը տարածվող չրջանից, վանքը բազմաթիվ սեփական գյուղեր ուներ նաև Սյունյաց աշխարհի գտնապահ մասերում: Տաթևի ժամանակներում Տաթևի վանքին նվիրված գյուղերի և կալվածքների թիվը (ներառյալ նաև Տաթևի չրջանում գտնվող գյուղեր և կալվածքները) հասնում էր 47-ի:

Սակայն դրանցով չէին սահմանափակվում Տաթևի վանքի Հարստություններն ու նկատուները: Տաթևի վանքը մեծ չափերի հասնող Հարկեր էր վերցնում Սյունյաց աշխարհի բոլոր գավառներից, անկախ նրանից՝ նրանք քաղաքականապես միաձուլվ էին թև՝ ոչ:

Տաթևի եպիսկոպոսական թեմն ավելի հարուստ էր, քան Հայաստանի մյուս բազմաթիվ եպիսկոպոսությունները: Տաթևի վանքը դարձել էր Միջնադարյան Հայաստանի խոշորագույն ֆեոդալներից մեկը: Այդ էր պատճառը, որ X դարի սկզբներին Սյունիքում ծագած գյուղացիական ապստամբությունը, որ երկար ժամանակ պարբերաբար կրկնվում էր, ուղղված էր առաջին Հերթին Տաթևի վանքի դեմ, որը, խլելով Յուրաբերդ, Տամաշեն, Յոզուսի և այլ գյուղերի Հոդերի մի մասը, միաժամանակ փորձում էր կախման մեջ դնել դրանց բնակիչներին:

Տաթևի վանքը գտնվում է Համանուն գետակի ափին, մի փոքրիկ բարձրավանդակի վրա, Տաթև գյուղի մոտ:

Տաթևի վանքի Գողոս-Պետրոս կոչված մեծ եկեղեցին կառուցվել է 895–906 թթ.¹ 11 տարվա ընթացքում, և մինչ օրս էլ կանգուն է: Բայց տարբեր ժամանակներում մի քանի անգամ վերանորոգվել է: Կաթողիկոս եկեղեցուն կից կառուցել են նաև ամբարանոցներ (պահեստներ), գործարաններ (արհեստանոցներ), գրատներ, սրբատներ, Սյունյաց իշխանների և եպիսկոպոսների Համար դամբարանների տեղ և այլն: Հարտարապետական տեսակներից այս վանքը մի բարդ Համալիր է, ունի բազմաբովանդակ ու նուրբ քանդակներ: Առանձնապես մեծ վարպետությունը են կատարված գլխավոր մուտքի կամարի քանդակները:

Տաթևը Միջնադարյան Հայաստանի խոշոր դպրոցներից և մշակույթի կենտրոններից մեկն էր: Նրա գրադարանում կային բազմահազար ձեռագրեր, որոնց մեծ մասը, սակայն, ոչնչացվել է արտաքին նվաճողների կողմից:

Տաթևը եղել է ոչ միայն սուկ վանք, այլև ամրոց: Նա կառուցված է լեռնային անմատչելի վայրում, որը մեծ մասամբ ծածկված է սուփերախիտ անտառներով:

Տաթևի վանքը Հայաստանի միջնադարյան ճարտարապետական կարևոր կոթողներից մեկն է: Այն խնամքով պահպանվում է մեր պետական մարմինների կողմից: Վանքին կից ստեղծված է թանգարան, և կատարվում են վերանորոգման աշխատանքներ: Արդեն ամբողջովին վերակառնված է Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

Մեծ Անապատ և Թանահատի վանք.— Մեծ կամ Հարանց անապատը գոյություն ունի XI–XII դարերից, նրա տեղը ավելի ուշ ժամանակներում՝ XVII դարում, կառուցվում է նորը:

Հարանց անապատը գտնվում է Տաթևի ձորի և Որոտան գետի միախառնվելու տեղում՝ Տաթևի ձորի ձախ ափին, «Սատանի կա-

մուրջ»-ի մոտ, Հիշյալ գետի շնորհիվ առաջացած մի լեզվակի վրա: Այս անապատը կառուցված է սրբառաջ քարից և ստվեռած ունի գավիթ: Նրա շուրջը պատած է կրաշագան և լայնանիստ պարսպով, որն ունի իր աշտարակները: Այն կանգուն վիճակում պահպանվել է մինչև օրս: Հարանց անապատի դիրքն ավելի գեղեցիկ է, իսկ նրա տաճարն ավելի մեծ ու վեհ է, քան Սյունիքի շատ վանքերի տաճարները: Այն ուներ իր բարձրագույն դպրոցը՝ Համալսարանը:

Տաթևի վանքից հյուսիս-արևելք՝ Որոտան գետի մոտ, նույնանուն լեռան վրա են գտնվում **Թանահատի վանքի** ավերակները: Այս վանքը կառուցվել է Հովհաննիս Կարաբ IV դարի վերջերին, նրա տեղում ավելի հնում եղել է Հելիանոսական մեհյան: Սակայն Թանահատի վանքը նշանավոր է դառնում ավելի ուշ՝ VIII դարի առաջին կեսում: Սյունիքի նշանավոր մյուս վանքերի՝ Տաթևի, Մեծ Անապատի, Նորավանքի և ուրիշների պես Թանահատի վանքը եղել է և՛ դպրոց, և՛ մասնաճարտիկյան կարևորագույն օժանդակից մեկը: Այժմ կանգուն են միայն պատերը:

Սյունիքի վանք և բերդ.— Սյունիքի վանքը և բերդը գտնվում էին այժմյան Սիսիան քաղաքում: Սյունիքի վանքը կառուցվել է VI (կամ VII) դարում և մինչև օրս էլ կանգուն է: Կառուցված է սև քարից: Այս վանքը ևս ճարտարապետական կարևոր կառուցվածք է: Նրա բակում է գտնվում մի մեծ գերեզմանոց, որի քարերի վրա կան բազմաթիվ Հելիանոսականություններ: Իր բնդանոցը ճարտարապետությանը նման է Հեփիսթեմին: Սյունիքի բերդի ավերակներն ավելի վառ են պահպանված: Դրանք Հաղիվ են նշմարվում:

Հ ա ր ա ն ղ

Հարանց դավառ, ինչպես երևում է, Հին ժամանակներում շատ բիշ է ծանոթ եղել մեր պատմիչներին:

«Եկխարհացոյց»-ի մեջ Հիշատակված է երկու Հարանց: Դրանցից մեկը գտնվում էր Սյունիքում, իսկ մյուսը՝ Արցախում:

Արևելյան կողմում Հարանդի սահմանն անցնում էր Հազարի գետով, արևմտյան կողմում՝ նա չվում էր ՄՊուկքի, Տաթևի և Որոտանի չրջանների հետ: Հյուսիսում նրա սահմանն Աղահնջքի հետ անցնում էր Հազարի գետի Աղոցյան փոսակի աջ ափով ձգվող լեռներով, իսկ Հարավային կողմում՝ Բարկուշատ և Որոտան գետերի ջրբաժան լեռներով, որտեղ Հարանդը սահմանակցվում էր Բաղը-Քաշուիքի և Բաղը-Անանիի հետ:

Ավանդության համաձայն՝ Ջագիկ նահապետը Հարանդ գավառում կառուցել է մի բերդ և այն անվանել Ջագեձոր կամ Հարանդի բերդ, իսկ այն ձորը, որտեղ գտնվում էր բերդը, իբր, նրա անունով էլ կոչվեց «Ջագեձոր»³⁴:

Հետագայում Ջագեձոր անունն աղավաղման ենթարկվելով, դարձել է Զանգեզուր, իսկ նրա մյուս անունը՝ Հարանդը աստիճանաբար հանվել է գործածությունից:

Տաթևի վանքին տրվող Հարկի Հին ցուցակում Հարանդ գավառի տակ Հիշատակվում է 79 գյուղ: Արանցից այժմ միայն մի բանխն են հայտնի:

Այս գավառում հայտնի են պատմաաշխարհագրական մի շարք վայրեր, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալները.

Հայկա.՝ Գյուղ: Կոչվել է նաև Հայե, ավելի ուշ, ինչպես և այժմ՝ Հայխձոր: Գտնվում է «Սատուրի կամուրջ»-ից արևելք, Որոտան գետի աջ ափին³⁵: Հայխձորը Տաթևի վանքի սեփականությունն էր: Այս գյուղը Տաթևի վանքին էր տրված X դարի առաջին բառորդում՝ Համադասպուհու կողմից:

Ծինուհայր և Պոռ.՝ Երկուսն էլ գյուղեր են՝ Հայտնի X դարից: Այժմ էլ գոյություն ունեն և գտնվում են Գորիսի շրջանում, Որոտան գետի ժայռոտ ձախ ափին³⁶: Ծինուհայրը գտնվում է Հայխձորից հյուսիս-արևելք: Տաթևի եպիսկոպոսական աթոռին տրվող Հարկի Հին ցուցակին նայելով պարզ երևում է, որ Հարանդ գավառի բնակավայրերի մեջ Ծինուհայրը (որը ցուցակում գրված է «Շնոյ Հերք» մեով) բոլորից խոշորն է եղել: X դարում Հարանդ գավառի մի մասը այս գյուղի անվամբ կոչվում էր Ծնհերք:

Ծինուհայրից մեկ կիլոմետր հյուսիս-արևելք՝ Որոտան գետի ձախ ափին գտնվում է Պոռ գյուղը, ծածկված թխենիների և խնձորենիների այգիներով: Այստեղ պահպանվել են XII դարին վերաբերող մի եկեղեցու ավերակներն և գերեզմանաբարեր:

Ջագեձորի բերդ.՝ Ինչպես նշվեց, ավանդությունը Ջագեձոր բերդի կառուցումը և անունը կապում է Ջագիկ նահապետի անվան հետ: Այս բերդի աշխարհագրական դիրքը Հայտնի չէ: Եղած անուղղակի փաստերը ցույց են տալիս, որ Ջագեձոր բերդը գտնվելիս է եղել այժմյան Գորիսի շրջանի Վերիչեն գյուղի մոտակայքում:

Տեղ.՝ Այս գյուղը Հագարիից և նրա աջակողմյան վտակ Աղոզանից հեռու է հավասար չափով՝ 7-8 կիլոմետր: Տեղը Սրբեկյանի մոտ հաճախ է Հիշատակվում: Նա Մյունիքի Բագավորության տարածքի Հիշատակված վայրերից ամենաարևելյան բնակավայրն է: Այժմ էլ գոյություն ունի և մտնում է Գորիսի շրջանի մեջ: Տեղը գտնվում է նույնանուն գեղադիր սարահարթի վրա:

Ե Ր Ն Ջ Ա Կ

Այս գավառը տարածվում էր Երնջակ (Ալինջա-չայ) գետի ավազանում: Այն չրջապատված էր Գողթն, Ծղուկք, Ծահուկ և Նախի-ջևան գավառներով, հարավում հավանաբար նրա սահմանը հասնում էր Երասխ գետին:

Երնջակի հարավային մասը հնագույն ժամանակներից ի վեր Հայտնի է եղել իր բնտիր մրգերով՝ ծիրանով, եռով, թուզով, տանձով և այլն: Այս մասում մշակում էին նաև բամբակ, իսկ հյուսիսային մասում՝ քնճով, կտավատ, հացահատիկներ և այլ կուլտուրաներ:

Երնջակ անվան վերաբերյալ Սրբեկյանի մոտ բերված է մի ավանդություն, ըստ որի՝ այդ անունը ծագել է իբր Մյունչաց տիկիններից մեկի՝ Երնջիկի անունից:

Երնջակ գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր է **Երնջակ բերդը**:

Այս բերդը գտնվում էր նույնանուն գետի միջին հոսանքի շրջանում, գրեթե հարթ տարածության մեջ վեր խոյացած մի ապագածու ժայռի կատարին, որն իշխում է իր շրջապատի վրա: Երնջակը Սյունիքի «անմատույց» բերդերից մեկն էր: Ըստ երևույթին, Սյունիքի գահազուխ իշխանների գանձերի մի մասը պահվում էր այս բերդում:

Առանձնապես ուշագրավ է 913 թ. Երնջակի հերոսական պաշտպանությունը, երբ Ասորպատականի թմիր Յուսուֆը ավելի քան մեկ տարի Հայաստանի թագմանով շրջանները ավերելուց հետո, իր ստվարաքանիվ բանակով եկել պաշարել էր Երնջակը: Բերդի պաշտպանները երկար ժամանակ են էին չարտոմ գրոհող թշնամիներին: Ապարդյուն են անցնում Յուսուֆի ջանքերը՝ Սմբատ Ա-ի միջոցով բերդեցիներին համոզելու, որ ստանեց ղեմավորության բերդը հանձնեն, որովհետև Հայոց Ղլմայակապ թագադրող ոչ միայն չի կորզադրում բերդը հանձնել, այլև հորդորում է բերդապաշտպան ղեմավորներին և մյուս քաղաքացիներին, որ շարունակեն ղեմավորություն:

³⁴ Սրբեկյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, էջ 13:

³⁵ Ջագեձոր է բերդից այժմյան Գորիսի շրջանի Հայխձոր գյուղի հետ:

³⁶ Երնջայում այդ երկու գյուղերը տեղադրված են սարահարթի վրա, որտեղ կառուցված են գյուղերը եղելով չեն տարբերվում բաղադասից ավաններից:

նր: Ձևայած այդ բոլորին, երկար պաշարման շնորհիվ Յուսուֆին հաջողվում է գրավել Երնջակ բերդը: Նա այստեղ պաշարվածների մի մասին ոչնչացնում է, իսկ մյուս մասին, այդ թվում և Սյունյաց իշխանների կանանց, գերեզարում է և տանում Գլին: Գրավելով Երնջակը, Յուսուֆն այն իր չրջակայքի տարածքների հետ միասին տալիս է Գողթնի արարական էմիրությանը: Բերդի մնացորդներն առ այսօր կան:

Երնջակի մյուս նշանավոր վայրերը՝ Ջուղան, Շոռոթը, Ծահկերտը, Բոնան և այլն, կապված են ավելի ուշ շրջանի հետ:

Ճ ա հ ու կ

Ճահուկը գտնվում էր Երնջակից հյուսիս-արևմուտք: Նա սահմանավակված էր հյուսիսից Վայոց Ձորով և Մղուկբով, հարավ-արևելքից և հարավից՝ Երնջակով և Նախիջևանով, իսկ արևմուտքից՝ Արարատի Ծառուր գավառով: Այս գավառը, ինչպես և Աղահնջքը, Սյունիքի գավառների մեջ անհամեմատ ավելի քիչ հայտնի գավառներից է:

Ճահուկի պատմական վայրերից նշանավոր են.

Ծահապուների.Քերդ, որ կառուցվել է VI դարում: Ծահապուների բերդի անունով Ճահուկ գավառի արևելյան մասը կոչվեց Ծահապուների կամ Ծահապուների Ձոր: Ծահապուների բերդը գտնվում էր այժմյան Ծահուղ գյուղի մոտ: Ծահուղ գետի ստորին չրջանում, մի բարձր լեռան վրա: Ծահապուների բերդի ավերակները մինչև օրս էլ կան:

Ճահուկ.Եղել է գյուղ կամ ավան: Սրա աշխարհագրական դիրքը ստույգ հայտնի չէ: Ըստ երևույթի, Ճահուկը համապատասխանում է այժմյան Զահրիին, որը Նախիջևանի ԻՄՍՀ գյուղերից մեկն է և գտնվում է Նախիջևան գետի միջին հոսանքում՝ նրա աջ կողմում՝ գետից 3-4 կմ հեռավորության վրա:

Աղահնջք

Աղահնջք գավառի մասին շատ քիչ տեղեկություններ են հասել մեզ:

Աղահնջքը եղել է բնդարձակ մի գավառ: Այն տարածվում էր Սյունիքի հյուսիսարևելյան մասում և սահմանագծված էր Արցախի Մար և Սյունիքի Մղուկը ու Հարանդ գավառներով:

Տաթևի եպիսկոպոսական հարկացուցակում Աղահնջքի տակ հիշատակված է 43 բնակավայր:

Աղահնջքում այս կամ այն առիթով հիշատակված վայրերից համեմատաբար նշանավոր են եղել **Քալաթաղը** և **Պոռոտաբերդ** բերդերը, որոնց աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես ճշտված չէ:

Վայոց Ձոր

Վայոց Ձորը Սյունիքի առավել նշանավոր գավառներից մեկն էր: Վայոց Ձորի ու այնտեղ մի շարք վայրերի մասին մեր և օտար աղբյուրներում կան բազմաթիվ հիշատակություններ: Վայոց Ձորն իր մեջ ընդգրկում էր Արփա գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները: Այն սահմանավակված էր հյուսիսից Գեղարքունիքով և Սողոմով, արևելքից՝ Մղուկբով և Արցախի Մար գավառով, հարավից՝ Ճահուկով և Արարատի Ծառուր գավառով, իսկ արևմուտքում Արարատից բաժանված էր Գեղամա լեռների ջրբաժան գծով: Վայոց Ձորը Սյունիքի ամենարեղարձակ գավառներից մեկն էր: Այն բոլոր կողմերից լեռներով պատած մի գոգավորություն է:

Վայոց Ձորը Վարդան աշխարհադրի մոտ կոչված է Եղեգյաց Ձոր: Այն լեռնային, ջրառատ գավառ է, ունի բերրի հողեր, սառնորակ աղբյուրներ և հանքային ջրեր (Ջեթմուկ, Արփա ավան): Նա նշանավոր էր և իր մետաղի հանքերով, այստեղ կային կապարի, արծաթի և պղնձի մի քանի «բուրներ»՝ ելքեր, որոնք չահագործման են ենթարկվել հին ժամանակներից:

Մինչև IX դարը Վայոց Ձորի մասին եղած տեղեկությունները կցկտուր են: IX դարի կեսերին Վայոց Ձորի Եղեգիս գյուղաքաղաքն էր տեղափոխվում Սյունյաց իշխանանիստը: XI դարի սկզբին Վայոց Ձորը Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը միացնում է կենտրոնական թագավորությանը: Բագրատունիների թագավորության անկումից

Հետո Վայոց Ձորի իշխաններն աստիճանաբար կորցնում են իրենց քաղաքական նշանակությունը, իսկ սելջուկ-թուրքերի արշավանքների և տերապետությունից Հոտաներով նրանք գրկվեն չքանում են քաղաքական ասպարեզից: XIII դարի սկզբներին, երբ հայ-վրացական միացյալ զորքերը ազատագրեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանը, Վայոց Ձորի մեծ մասը Ջաղարյանների միջոցով տրվեց Օրբելյան Լիպարիտ իշխանին, իսկ մյուս մասը՝ Ռաբրակյաններին (կամ Գոշյաններ): Օրբելյանները և Ռաղբակյանները երկար ժամանակ շարունակում են իշխել Վայոց Ձորում: Օրբելյանների մասին Հիշատակությունները մինչև XV դարի կեսերը չեն ընդհատվում: Համառական կարելի է համարել, որ Օրբելյաններն ու Ռաղբակյանները քաղաքական ասպարեզից վերացել են XV դարի վերջերին:

Միջին դարերում Վայոց Ձորում բնակավայրերը մեծ թիվով են կազմել: Տաթևին եպիսկոպոսական հին Հարկապետական Վայոց Ձորի տակ հիշատակվում է 91 բնակավայր, րացի գրանից. X-XIII դարերում Վայոց Ձորում հիշատակված են նաև մոտ 15 այլ բնակավայրեր, որոնք չեն մտել նշված Հարկապետականի մեջ:

Վայոց Ձորում կան պատմաշարձարհագրական րազմաթիվ վայրեր: Կանգ առնենք դրանցից մի քանիսի վրա:

Գնդկվանք. Գտնվում է Արփա գետի վերին հոսանքի չրջանում, նրա ձախ ափին՝ Սյունյաց լեռների արձնադան լանջերի գեղատեսիլ ձորում, այժմյան Գնդկվազ գյուղի մոտ: Այս վանքի կառուցումն սկսվել է 936 թվականին և հայտնի է, թե երբ է ավարտվել: Վանքի մոտ գտնվող նույնանուն գյուղը, ինչպես և Առշար գյուղը, տրվեցին վանքին իբրև սեփականություն: Ամբողջ ձորը, որտեղ գտնվում էր Գնդկվանքը, վերածվեց վանքապատկան այգու: Սյունյաց Սմբատ իշխանի կին Սուփին տաճարի վրա թողել է մի քավական ընդարձակ արձանագրություն, որը վերջանում է հետևյալ պատկերապատկերով. «Մատանի էր անակն Վայոց Ձոր, չինեցի դաս (Գնդկվանքը՝ Թ. Հ.) և եղի ակն ի վերայ»³⁷:

Գնդկվանքը Սյունիքի գոյություն կենտրոններից էր: Այստեղ ընդօրինակվել են մի շարք ձևադրեր: Վերջին տասնամյակներում վանքի տաճարը վերականգնվել է և այժմ վերականգնվում են Համայնքի մյուս շինությունները:

Թանատի վանք. Թանատի վանքը Սյունիքի նշանավոր վանքերից մեկն էր: Այն գտնվում է այժմյան Եղեգնաձորի չրջանի Վերնաշեն գյուղի հանդում և կանգուն է: Թանատի վանքի տաճարը փոքր է,

րայց ճարտարապետական տեսակետից ունի յուրահատուկ կառուցվածք: Նրա պատերի վրա քանդակված են կենդանիներ, թռչուններ, Հենյալի և առյուծի կռվի տեսարաններ: Հարավային պատի վրա քանդակված է արևի ժամացույց: Թանատի վանքը առանձնապես հայտնի է իր արձանագրություններով, որոնց մեծ մասը վերաբերում է XIII-XIV դարերին: Ոնանք այս վանքի մոտ են գնում Գալեձորի (կամ Գլաձոր) համայնաբարան:

Մոզ ավան. Այս ավանը գտնվում էր այժմյան Մալիչկա գյուղից (Եղեգնաձորի չրջան) հարավ-արևելք՝ Արփա գետի աջ ափին:

735 թ. Վայոց Ձորում տեղի է ունենում աղետարեք երկրաշարժ, որի հետևանքով Մոզ ավանը կործանվում է, իսկ նրա կենտրոնները ոչնչանում են: Երկրաշարժի պատճառած զոհերի թիվը, ըստ պատմագիրների վկայության, հասել է 10000 մարդու:

Այժմ վաղեմի ավանից գրկվե ոչինչ չի նշմարվում:

Գալեձորի համայնաբարան. Կոչվել է նաև Գլաձոր, Գալլաձոր, Աղբերց: Գտնվում էր Վարդանիս լեռնաշղթայից դեպի հարավ տարածվող լեռնանշուղղերից մեկի վրա, այժմյան Վերնաշեն գյուղի (Եղեգնաձորի չրջանում) մոտ:

Գալեձորը հռչակված է եղել հատկապես XIII դարի կեսից մինչև XIV դարի կեսը: Այս ժամանակաշրջանում Գալեձորը Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր դպրոցներից մեկն էր և մատենադրության կարևոր կենտրոն: Գալեձորի դպրոցը սկսել է քարձր կարգի դպրոց՝ համալսարան: Այստեղ սովորել են քաղմաթիվ աշակերտներ, որոնք ստանալով վարդապետի կոչում՝ հոգևոր գործերի հետ միասին դրադվել են նաև գիտությունում ու մատենադրության: համայնաբարանից ոչ պակաս նշանավոր է եղել և նկարչական դպրոցը: Գլաձորի նկարչական դպրոցը Միջնադարյան Հայաստանի առավել հռչակված դպրոցներից էր:

Գլաձորում գրվել են պատմական-քանդակարական քաղմաթիվ աշխատություններ: Այստեղ կատարվում էին նաև թարգմանություններ, մեկնություններ և ընդօրինակություններ: Գլաձորում են սովորել ու իրենց գործունեությունը ծավալել այնպիսի գործիչներ, ինչպիսիք են՝ Շապի Նեյցին և նրա աշակերտներ Ռաշատուր Անյատեցին, Մխիթար Ցաղմանցին (1314 թ.), Ներսես Սառնեցին (1320 թ.), Հովհաննես Սեյցին, Կիրակոս Եղեգնացին (1317 թ.), իր ուսուցչից ավելի նշանավոր Հովհաննես Որոտնեցին և շատ շատերը:

Եղեգի ավան և բերդ. Գտնվում էր Եղեգնաձորի չրջանի Ալաշաղ (Եղեգիս) գյուղի մոտակայքում, Արփայի աջակողմյան վտակ Եղեգիս

³⁷ Պ. Ալեքան, Միսական, էջ 105:

գետակի աջ կողմում, բարձրադիր լեռնալանջի վրա: Նրա զիբը չրճապատի նկատմամբ իշխող էր: Այժմ էլ որոշակի նկատվում են նրա ավերակները, որոնք բռնում են բալական ընդարձակ տարածություն: Պահպանված են նրա պարիսպները, աշտարակները, կիսակործան որոշ կառուցվածքներ, բաղձաթիվ խաչքարեր: Եղեգիբը IX դարից դարձել էր Սյունյաց գահերեց իշխանների ուսանդ՝ աթոռանիստը, այդ պատճառով էլ պատմիչներն այն երբեմն կոչում են «մարբարադար»:

Եղեգիբի Հիմազդանն ժամանակն անհայտ է: Հավանաբար այն Հնում՝ մինչև Սյունյաց ուսանդ դառնալը, իրենից ներկայացնում էր սովորական բնակավայր՝ դյուր: Հնտագյում, երբ կազմավորվեց Սյունիքի թագավորությունը, Սյունյաց իշխանական տան մի հյուղը մնաց Վայոց Ձորում և այդ հյուղի ուսանդ դարձրալ Եղեգիբ ավանն էր: Բազրատունիների թագավորության անկումից Հնտո Վայոց Ձորի տեղական իշխանների կողքում են իրենց քաղաքական դերը, իսկ նրանց տեղը աստիճանաբար բռնում են Օրբելյանները: Եղեգիբը դառնում է վերջիններիս ուսանդը, իսկ որոշ ժամանակ անց սրանց գլխավոր հյուղն իր համար ուսան է ընտրում Աուխա դյուղը:

Թև՝ Սյունյաց նախկին իշխանների և թև՝ նրանց հաջորդող Օրբելյանների ժամանակներում Եղեգիբում կատարվել են հողակապ կառուցումներ: Դրանցից ամենաշքեղը Եղեգիբի բերդն էր, որը գտնվում էր ավանի հյուսիսարևելյան կողմում: Բերդը պատած էր հզոր պարիսպներով, որոնք ունեին բաղձաթիվ աշտարակներ: Տեղի բնակիչների մոտ պահպանվել է մի ավանդություն, ըստ որի՝ այն կառուցել է Սյունյաց Սմբատ իշխանը, այդ պատճառով էլ կոչում են նաև Սմբատի բերդ:

Բերդից բացի, Հիչատակության արժանի են նաև Եղեգիբի եկեղեցիները, որոնց թիվը հասել է չորսի:

Եղեգիբ բերդի հյուսիսարևմտյան կողմում, նրանից ոչ հեռու, մի բարձր սարահարթի վրա գտնվում էր **Ցախացքար** հայտնի վանքը, որը կառուցվել է X դարի կեսերին:

Ցախաց քարը Միջնադարյան Հայաստանի ճարտարապետական կարևոր կոթողներից մեկն է: Նրա պատերին քանդակված են կենդանիներ (արծիվ, ցուլ, առյուծ), ունի բաղձաթիվ արձանագրություններ: Նրա ավերակները պահպանվել են:

Նորապանք.— Գտնվում է Արևնի գյուղից հարավ, անմատույց ձորանջվի վրա: Նորապանքը Միջնադարյան Սյունիքի առավել հռչակված վանքերից մեկն է, որի կառուցման ճշգրիտ թվականը հայտնի

չէ: XII դարից սկսած նրա մասին մի շարք Հիչատակություններ կան: Նա ունեցել է հսկայական կալվածքներ:

Նորապանքը եղել է եպիսկոպոսանիստ: Նրա եպիսկոպոսներն և մյուս ռեզիդենտները պաշտարել են, որպեսզի պահպանեն իրենց ինքնուրույնությունը Տաթևի նկատմամբ: Վանքը հայտնի է իր արձանագրություններով, որոնք Հնտաբրքի տեղեկություններ են Հաղորդում նաև աշխարհիկ կյանքից: Այստեղ է գործել Սյունյաց իշխանական տան նշանավոր պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանը, որը 1299 թ. այս նույն վանքում ավարտել է «Պատմությունն նահանգին Սիսական» վերնագիրը կրող իր նշանավոր աշխատությունը: Ստեփանոս Օրբելյանը թագավոր է (նա մահացել է 1304 թ.) այդ վանքի թակում: Վանքի Բուրթելաշեն տաճարը երկհարկանի է և այժմ էլ կանգուն է:

Վայոց Ձորում եղել են պատմական և այլ նշանավոր վայրեր՝ Սուլբան բերդը և իջևանատունը, Աուխա (Արևնի) գյուղը, Ռոտակերաց վանքը, Հերհերի վանքը, Պոռ իշխանի բերդը, Արատնի վանքը, Ապրտակավոր եկեղեցին, Մարտիրոս գյուղի եկեղեցին, Ջերմուկ բնակավայրը, Հին կամուրջները և այլն: Կարելի է ասել, որ Վայոց Ձորը Հնություններով ամենահարուստ գավառներից է, իսկական թանգարան լաց երկրի տակ:

Գ Ե Գ Բ Ե Դ Ե Զ

Գեղարքունիք զավթում գրավում էր Գեղամա (Սևան) լճի ավազանի խոշորագույն մասը, իսկ ավազանի մյուս փոքր մասը կազմում էր Սողո գավառը: Գեղարքունիքը տարածվում էր լճի ավազանի հյուսիսարևմտյան կողմում, իսկ Սողոք՝ հարավարևելյան: Գեղարքունիքն ու Սողոք միասին կոչվել են նաև Գեղամա երկիր:

Ավանդությունը Գեղարքունիք անունը կապում է ավանդական Գեղամի անվան հետ:

Սևանա լիճն իր մեծ մասով պատկանում էր Գեղարքունիք գավառին:

Գեղամա երկրի քաղաքական վիճակի մասին արժանահավատ վկայություններն սկսվում են VIII դարից: IX դարում, երբ Հայ ժողովուրդը նվաճում է քաղաքական անկախություն, այդ երկիրը միացվում է Բազրատունիների կենտրոնական թագավորությանը:

Անջուկների տիրապետությունը Գեղամա երկրում կարճատև եղավ: Հայ-վրացական միացյալ զորքերը՝ Զաքարյան զորավարների գլխավորությամբ Գեղամա երկիրը XII դարի վերջերին մաքրում են անջուկներից: Այստեղ իրենց իշխանությունն են հաստատում Զաքարյանները և նրանց ազգական Դոփյանները:

Գեղարքունիքի պատմաաշխարհագրական վայրերից անհրաժեշտ են համարում նշել հետևյալները.

Կոթ.— Ավան, երբեմն կոչվում է նաև գյուղաքաղաք: Գտնվում էր այժմյան Մարտունու շրջանի Ներքին Գետաշեն (Ներքին Աղխաման) գյուղի տեղում: Գտնվելով Գլին—Պարտավ ճանապարհի վրա՝ Կոթը IX—X դարերում դարձել էր Գեղամա երկրի առևտրական կարևոր կետերից մեկը: Նրա զարգացմանը նպաստել է նաև ձկնորսությունը:

Բերդկունք.— Գտնվում էր Դվին—Պարտավ տարանջնիկ ճանապարհի վրա, լճափին, Կոթից հյուսիս-արևմուտք: Բերդկունքը, ինչպես և Կոթը, ոչ միայն սոսկ ճանապարհային կայան էր, այլ նաև վաճառատեղի, որտեղ վաճառահանվում էին Գեղարքունիք զավառի տարբեր մասերից բերված ապրանքները:

Սևան.— Կղզի: Սևանա կղզում կառուցված են եղել և՛ ամրոց, և՛ վանք: Ամրոցը արարական զորքերի կողմից VIII դարում ավերվել է, սակայն IX դարում Սահակ և Վասակ իշխանների կողմից այն նորից վերականգնվել է: Սևանա ամրոցը անմատուց էր դարձել Աշոտ Բ-ի օրոք (914—928):

Սևանա վանքը Միջնադարյան Հայաստանի խոշոր կալվածատերերից մեկն էր: Նրա միայն սեփական գյուղերի թիվը փեցից անցնում էր: Նրա երկու եկեղեցիները կանգուն են մինչև օրս: Կղզու անունով հետագայում Գեղամա լիճը կոչվեց Սևանա լիճ:

Գեղարքունիք զավառում էին գտնվում Հավուց Թառ, Ս. Ստեփանոս, Շողազա, Մաքենիս վանքերը և Գեղաձորի բերդը: Դրանց մեծ իրեր մոտավորապես կենտրոն առավելապես աչքի էր ընկնում Հավուց Թառը, որտեղ ընդօրինակվել են մի շարք ձեռագրեր: Այստեղ XIII դարում կազմակերպված էր երգեցիկ խումբ:

Ս ո ղ ք

Տարածվում էր Գեղամա լճի հարավարևելյան և արևելյան կողմերում: Իր տարածքով զրկվե համընկնում է այժմյան Մարտունու շրջանի մի մասին և Վարդենիսին: Գաշտային է, արգավանդ հողերով և առնեղրակ ջրերով: Կլիման խիստ է: Այստեղ հազույն ժամանակներից չահագործման են ենթարկվել Զոգի լեռնանցքի մաս գտնվող ոսկու հանքերը:

Սոգքի պատմական վայրերից նշանավոր էր Սոգք ավանը, որը գտնվում էր Դվին—Պարտավ ճանապարհի վրա և ճանապարհային կայարան լինելուց բացի վաճառատեղի էր:

ԲԱՐՁՐ ՀԱՅԲ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԳԻՐՔԸ, ՍԱՀԱՄԱՆԵՐԸ և՛ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ

Բարձր Հայք անունը մինչև VII դարի «Ալիսարհացոյց»-ը ոչ մի հեղինակի մոտ չի հիշատակվում: «Ալիսարհացոյց»-ի հեղինակը՝ Անանիա Շիրակացին, Մեծ Հայքի այս «աշխարհ»-ը Բարձր Հայք է կոչել պարզապես նկատի ունենալով նրա աշխարհագրական բարձր դիրքը: Բարձր Հայքը մի մեծ ջրաբաշխ է, որտեղից սկսվելով Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե բոլոր խոշոր գետերը (Արաքս, Եփրատ և այլն) հոսում են տարբեր ուղղություններով: Անանիա Շիրակացին, երկիրը Բարձր Հայք կոչելով, միաժամանակ ծանոթագրում է, որ այն հենց Կարինի երկիրն է: Վերջին անունը ավելի զորածածական է, քան Բարձր Հայքը:

Բարձր Հայքը տարածվում էր Արևմտյան Եփրատի վերին և միջին հոսանքների ափագետում, նրա մեջ էր մտնում նաև Ճորոխի փերեագավառը: Նա հյուսիսից չբնապատված էր Պոնտոսով, հյուսիս-արևելքից՝ Տաշրով, արևելքից՝ Այրարատով և Տուրուբերանով, հարավից՝ Չորրորդ Հայքով, իսկ արևմուտքից՝ Փոքր Հայքով:

Նրա սահմանները հյուսիսում կազմում էին Անտիպատական լեռները՝ արևելքում՝ Կարգարազարի, Դեերոյնի և Կարադոյրի լեռները, հարավում՝ Բյուրակի—Մեծուրյան լեռնաշղթայի հարավային զարավանդները, իսկ արևմուտքում՝ Գայլ (Կելկիթ) ու Արևմտյան Եփրատ գետերի ջրբաժան բարձրությունները:

Այս երկիրը, բացառությամբ նրա մի քանի շրջանների, ընդհանուր առմամբ ունի Հարթ ռելիեֆ: Նրա մեծ էին մասում էրզրումի, Երզնկայի և Կամախի սարահարթերը, ինչպես նաև Շաղազոմբի, Ալիկալյի և Դերմանի դաշտերը: Նշված Հովիտները, սարահարթերն ու դաշտերն ունեն ընթրի Հող, պիտանի են բազմատեսակ մշակույթների համար: Էրզրումի սարահարթում մեծ տարածում ունեն ճահճները:

Երկրի միջով հոսում է Եփրատը, որի մեջ Բարձր Հայքի սահմաններում թափվում են մի շարք վտակներ:

Բարձր Հայքը առանձնապես նշանավոր է իր սառնորակ աղբյուրներով ու հանքային ջրերով: Դրանց մեջ զգալի թիվ են կազմում տաք աղբյուրները՝ Հատկապես Երզնկայի և Էրզրումի շրջակայքում:

Կլիման խիստ է: Օդի ամառն ու ձմռան ամիսների ջերմաստիճանների տատանումը մեծ է: Լինում են խիստ ցրտեր, ձմռանը տեղում է անուշ և՛ անանցանկի դարձնելով լեռնային մի շարք լեռնապարհներ: Լինում են քամալարք քանակությամբ տեղումներ: Մի շարք մշակույթներից կարելի է ընթր ստանալ առանց արհեստական օռոգման: Չնայած կլիմայի խստությամբ, Բարձր Հայքի որոշ շրջաններում (Երզնկայի սարահարթում, Դերջանում, Ալիկալյայում) կարելի է մշակել քամալ, բրինձ, մրգատու և խաղողի այգիներ:

Բարձր Հայքի զանազան մասերում տարածված են բարեխառն գոտու անտառներ, իսկ բարձրադիր գոտում մեծ տարածում ունեն ալպյան փայրեմ արտադրանքներ:

Բարձր Հայքը հայտնի է իր վայրի թռչուններով:

Այստեղ կան քարածխի, նավթի, երկաթի, պղնձի, ոսկու պաշարներ և մի քանի աղահանքեր: Բնական հարստությունների տեսակետից առանձնապես աչքի է ընկնում Էրզրումի շրջանը, որտեղ կան նավթի, քարածխի և երկաթի հսկայական պաշարներ: Երկրի բազմաթիվ տեղերում բխում են հանքային աղբյուրներ:

2. ՎԱՐՁԱՎԱՐԱՎԱԿԱՆ ՎՈՋԱՎԵ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒՆՈՒՆԸ

Հնագույն ժամանակներում Բարձր Հայքը Տաշրի մի մասի և Փոքր Հայքի Հևտ միասին կազմում էր Հայաստան-Ազգի հայկական ցեղային միության տարածքը: Հետագա դարերում, երբ աստիճանաբար կազմավորվեց Հայ ժողովուրդը և Հայկական լեռնաշխարհի տարրեր մտնելում առաջացան սկստական երեք միավորումներ (Մեծ Հայք, Փոքր Հայք և Մոփք), Բարձր Հայքի տարածքի արևմտյան մեծ մասը մտավ Փոքր Հայքի մեջ, իսկ արևելյան փոքր մասը մնաց պատեղ

զեղեն գոյություն ունեցող հայկական առանձին ցեղամիություններին:

II դարի սկզբներին (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի թագավոր Արտաշես Ա-ն (189-160, մ. թ. ա.) իր թագավորությանն է միացնում Բարձր Հայքի արևելյան մասը, իսկ նրա հարավային շրջանները միացվում են Մոփքի թագավորությանը: Տիգրան Բ-ի օրոք (95-56, մ. թ. ա.) Մեծ Հայքի թագավորությանն է միացվում Բարձր Հայքի նաև արևմտյան մասը:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ (387 թ.) Բարձր Հայքն անցավ Հռոմեական կայսրությանը: Այդ ժամանակից սկսած այն կոչվեց ներքին (Armenia interior) կամ Մեծ Հայք (Armenia magna): Ներքին Հայքը կազմում էր Հռոմեարյուզանդական կայսրությանը ենթակա մի կոմսություն: Այստեղի գերագույն կառավարիչը կոմենս էր, որը նշանակվում էր կայսեր կողմից և նստում էր Թևոդոսուպոլիս (Կաբրին) քաղաքում: Երկիրը մասնատված էր նախարարությունների՝ ֆեոդոպական իշխանությունների, որտեղ իշխում էին հայ նախարարները: Նախարարներն իրենց ներքին կյանքում ինքնուրույն էին, նրանք օգտվում էին ֆեոդալական բոլոր մենաշնորհումներից, ունեին իրենց սեփական զորքը, յուրաքանչյուրն իր գավառի կատարյալ տերն էր և իշխում էր այնտեղ ժառանգական կարգով: Ներքին Հայքի վարչական այդ վիճակը արժատապես փոխվում է VI դարում:

Հուստինիանոս կայսրի «բարեփոխում»-ների հետևանքով Ներքին Հայքի նախարարները նախ զրկվեցին զորք պահելու իրավունքից (528 թ. ռազմական ռեֆորմով), ապա ժառանգական իրավունքներից, իսկ 536 թ. վարչական ռեֆորմով Ներքին Հայքը, որը մինչ այդ ուներ որոշ ինքնավարական տարրեր, հայտարարվեց բյուզանդական պրովինցիա: Նրան միացնելով Սև ծովի առափնյա մի շարք շրջաններ՝ կոչվեցին Առաջին Հայք պրովինցիա:

VII դարում պատմական ասպարեղ իժմա Արաբական խալիֆայությունը, որը կարճ ժամանակամիջոցում դարձավ մի խոշոր աշխարհակալություն, Բյուզանդական կայսրության ղեմ մղած պատերազմների ընթացքում, Արևելյան Հայաստանից բացի, գրավում է Արևմտյան Հայաստանի մի խոշոր մասը, այդ թվում և Առաջին Հայքի շրջանները՝ Կարին գավառն իր շրջակայքով: Սակայն Կարին գավառը երկար չի մնում խալիֆայության ձեռքին, շուտով նորից միացվում է Բյուզանդական կայսրությանը և նրա կազմում մնում մինչև սելջուկների արշավանքները:

XI դարի 70-ական թվականներին սելջուկները գրավում և իրենց

աշխարհակալ պետությունն են միացնում Բարձր Հայքը: XII դարում, երբ սելջուկյան պետությունը մասնատվեց առանձին էմիրությունների, Բարձր Հայքի Հարավային մասերը մտնում էին Հարավային Հայաստանում կազմակերպված Շահարմենների էմիրության մեջ, իսկ այդ էմիրությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև մոնղոլական տիրապետության շրջանը:

Բարձր Հայքի բնակչության հիմնական մասը կազմում էին Հայերը: V-VI դարերից սկսած Բարձր Հայքի տարածքում, հատկապես քաղաքներում և բերդերում, որոշ թիվ էին կազմում հույները: Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Արաբյան դինաստիայի խալիֆները Բարձր Հայքի արևելյան շրջաններում բնակեցնում են արաբներ և պարսիկներ:

XI-XII դարերում Բարձր Հայք են մուտք գործում նաև սելջուկ-թուրքերը: Չնայած այդ բոլորին, երկրի բնակչության մեծող մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը:

3. ՀԱՆԱԳԱՐՀՆԵՐԸ

Բարձր Հայքում կային մի շարք ճանապարհներ, որոնք ունեին ին' տարատեղիական և ին' առևտրական նշանակություն: Այդ ճանապարհներից առանձնապես կարևոր էին Հետևյալները: ա) Տրապիզոն-Կարին, Կարինում այս ճանապարհը քաժանվում էր երկու մյուզի, որոնցից մեկը Արևելյան Հայաստանի վրայով գնում էր դեպի Պարսկաստան և ավելի արևելք, իսկ մյուսը՝ Մանազկերտ, ապա Վանա լճի արևմտյան ափով՝ դեպի Միջագետք: բ) Կարին-Քաղաթիմ-Սատաղ-Սևրաստիա և ավելի արևմուտք, այս ճանապարհը նկարագրված է Պետրղեղրյան քարտեզում և առևտրական նշանակություն ունենալուց բացի, կարևորագույն ռազմական ճանապարհ էր:

Կարին-Տրապիզոն ճանապարհի միջոցով Հայաստանը կապվում էր Սև ծովի առափնյա շրջանների և նավահանգստային առևտրական քաղաքների հետ, իսկ Կարին-Քաղաթիմ-Սատաղ-Սևրաստիա ճանապարհով Սև ծովը կապվում էր Փոքր Հայքի ու Կապադոկիայի հետ:

Այս գլխավոր ճանապարհներից բացի, Բարձր Հայքն ուներ մի շարք այլ ճանապարհներ:

Թե՛ վերը նշված տարանջիկ գլխավոր ուղիները, թե՛ տեղական նշանակություն ունեցող ճանապարհները անցնում էին գետա-

հովիտներով ու լեռնանցքներով: Դրանց մի զգալի մասը ձմռանը անանցանելի էր:

4. ԳԱՎԱՐՀՆԵՐԸ

Ըստ Եփրակացու «Աշխարհացոյց»-ի՝ Բարձր Հայքը բաղկացած էր Հետևյալ ինը գավառներից. **Գարանաղի, Ադյուն, Մեձուր, Եկեղաց, Մանանաղի, Գեղջան, Սպեր, Շաղագոնք և Կարին:**

«Աշխարհացոյց»-ում Բարձր Հայքի գավառները թվարկված են Եփրատի հոսանքին հակառակ ուղղությամբ՝ հաջորդական կարգով՝ արևմուտքից արևելք: Այդ հանգամանքը դյուրացնում է գավառների աշխարհագրական դիրքը ճիշտ որոշելու խնդիրը:

Գարանաղի գավառ

Այս գավառը գտնվում էր Եփրատ գետի այն մասերում, որտեղ այն թեքվում է դեպի Հարավ: Իր տարածքով Գարանաղի գավառը Համապատասխանում է այժմյան Կամախի շրջանին: Նրա ստույնը հնագույն ծագում ունի:

Գավառը նշանավոր է սառնորակ աղբյուրներով ու հանքային ռազմատեսակ ջրերով: Հրաբխային տարահարթ է, որը տեղ-տեղ ունի լեռնային ուղիների: Գարանաղիում մեծ տարածություն էին զբաղում եկեղեցական կալվածքները:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են Թորգան գյուղը և Անի ամրոցը:

Թորգան.— V դարի մեր պատմիչներից ոմանք համարում են ավան, իսկ ոմանք էլ՝ գյուղ: Թորգանում Հեթանոսական շրջանում կար մեհյան, և այդ գյուղն իր չրվակաչքով պատկանում էր մեհյանին: Հետագայում, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական՝ պաշտոնական կրոն դառնալուց հետո, Թորգանի մեհյանը վերածվեց քրիստոնեական եկեղեցու, որին տրվեցին նախկին մեհյանապատկան կալվածքները: Այս գյուղն ու իր չրվակաչքը կազմում էին Կաթողիկոսական Աթոռի սեփականությունը: Այստեղ են թաղվել Գրիգոր Լուսավորչի տոհմին պատկանող մի քանի կաթողիկոսներ:

Անի.— Ամրոց և ավան: Գտնվում էր Եփրատի ձախ ափին: Հնում Հայտնի էր իբրև անմատչելի ամրոց և հոգևոր կենտրոն: Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում հայ հեթանոսական գլխավոր աստծու՝ Արամազդի մեհյանը, որի շուրջը տարածվում էին

մեհյանի կալվածքները: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության չրջանում արքունական գանձերի մի մասը պահվում էր այս ամրոցում: Քրիստոնեությունն ընդունվելուց հետո Անիի մեհյանը կործանվեց, իսկ նրա կալվածքները տրվեցին քրիստոնեական եկեղեցուն: Ենթադրվում է, որ այնտեղ եղել են բազմաթիվ ձեռագրեր («մատյաններ»), որոնք ոչնչացվել են քրիստոնեական կրոնի սպառնալուծների կողմից:

Անիի IV դարի 60-ական թվականներին կողոպուտի ենթարկվեց Հայաստան արշաված պարսկական զորքերի կողմից, որոնց գլխավորում էր Շապուհ Բ-ն: Արշավանքի ընկեացքում պարսիկներն ավերեցին նաև Անիում եղած՝ Արշակունի թագավորների գերեզմանոցը (պաղեթներ):

XII և XIII դարերի պատմագիրներն ու նրանց հաջորդները Անիի փոխարեն արդեն Հիշատակում են Կամախը, որն այժմ էլ գոյություն ունի և գտնվում է պատմական Անիի ավերակների մոտակայքում: Կամախ անունը երբեմն նույնացնում են Հայաստան երկրի կենտրոն կամ մայրաքաղաքի հետ:

Եկեղյաց գավառ

Այս գավառը տարածքով Համապատասխանում է այժմյան Երզնկայի դաշտին:

Անտիկ պատմագիրների մոտ Եկեղյաց գավառը Հիշատակված է եկեղեցունե կամ Ալիկիսենե անունով: Հնագույն այդ ժամանակներում գավառի տարածքն անհամեմատ ավելի մեծ էր, նա, բացի բուն Եկեղյաց գավառից, իր մեջ ընդգրկում էր նաև Դարանազի, Մանանդի և Դերջան գավառները:

Գավառի մի զգալի մասը պատկանում էր Հեթանոսական տաճարներին, իսկ հետագայում այն անցավ քրիստոնեական եկեղեցու³⁸: Քրիստոնեական եկեղեցիին չքավարվեց միայն Հեթանոսական տաճարների ունեցվածքով, այլ ավելի ընդարձակեց իր կալվածքները՝ գավառի մեծ մասը դարձնելով եկեղեցու սեփականություն:

Գավառի պատմական նշանավոր վայրերն են Երիզան (կամ Երեզ) և Թիլը:

³⁸ Դրանով պետք է բացատրել, որ Հեթանոսական շրջանում գավառը Համախ կոչվել է «Անահատական գավառ», իսկ հետագայում, երբ Հեթանոսական տեղի զրավեց քրիստոնեությունը, այն երբեմն կոչվում էր «Անահաթուրի գավառ»:

Երիզա.— Համապատասխանում է այժմյան Երզնկա քաղաքին: Մինչև XI-XII դարերը եղել է ավան, իսկ դրանից հետո, իր նպաստավոր դիրքի շնորհիվ, վեր է ածվել քաղաքի:

Երիզան Հեթանոսության շրջանում Հայաստանի կրոնական խոչորագույն կենտրոններից էր: Այստեղ էր գտնվում Անահատ աստվածուհուն նվիրված գլխավոր տաճարը, որը հսկայական կալվածքներից բացի, ուներ նաև մեծ թվով անասուններ ու գանձեր: Տաճարում զբված էր Անահատի ոսկեմույլ արձանը: Առաջին դարում (մ. թ. ա.) հռոմեական զորավար Անտոնիոսը դեպի Հայաստան կատարած իր արշավանքի ընթացքում (34 թ., մ. թ. ա.) կողոպտում է Անահատի տաճարը: Նրա կողոպուտի մեջ էր նաև Անահատ աստվածուհու ոսկեմույլ արձանը:

Քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն ընդունվելուց հետո, բազմաթիվ այլ տաճարների հետ միասին, ավերվեց նաև Երիզայում գտնվող Անահատի տաճարը: Նրա փոխարեն այստեղ կառուցվեցին քրիստոնեական եկեղեցիներ, որոնք սեփականացրին տաճարապատկան հողերը, գույքը և գանձերը:

Հայտնի է, որ մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Հայաստանում տնտեսության անկման հետ միասին, ավելի արագ կերպով անկում է ապրում և քաղաքային կյանքը: Մականյն նույն ժամանակաշրջանում, գրեթե միայն տարանցիկ անտերի հետ կապված լինելու շնորհիվ, որը քաղաքները բավականաչափ առաջադիմում են: Այդ քաղաքների շարքում էր նաև Երզնկան: Ձեռագած այն բանին, որ Երզնկան XIII դարի առաջին կեսում երկու անգամ խիստ ավերվել է (1224 թ., և 1242 թ.), այնուամենայնիվ, մեղ հասած տեղեկությունների համաձայն, Լենկթեմուրի արշավանքներին նախորդող շրջանում նա դարձել էր բավական հարուստ և բարեկարգ քաղաք: Այստեղ զարգացել էին առևտուրը (գլխավորապես տարանցիկ) և արհեստները: Երզնկան Հայտնի էր բամբակյա բնտրի գործվածքներով: Բնակչության թիվը Հանում էր մի բանի տասնյակ հազարի, որի դերակալի մասը կազմում էին Հայերը: Նրա մասին Մարկո Պոլոն խոսում է մեծ գովեստով:

Լենկթեմուրի իր 1394-1395 թթ. արշավանքների ընթացքում գրավում և ավերում է նաև Երզնկան:

Երզնկան խիստ սեյսմիկ շրջան է: Այստեղ տեղի են ունեցել աղետաբեր մի շարք երկրաշարժեր:

Թիլ.— Մեր մատենագիրներից ոմանք կոչում են դյուր, իսկ ոմանք էլ՝ ավան: Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում Նանեական

տաճարը: Նանեն համարվում էր մայրության աստվածուհի: Նանեի տաճարն ավերվեց Երիզայի Անահիտի տաճարի հետ միաժամանակ: Նրա տեղում կառուցվեց եկեղեցի: Խորենացու Հիշատակության համաձայն, այստեղ են թաղված Ներսես Ա կաթողիկոսը և Պապ թագավորը (368-374): Այս եկեղեցին VII դարում հիմնահատակ կործանվել է:

Մանանադի գավառ

Մանանադի գավառը հարավից չըջալատված էր Բյուրակն-Մանուրյան լեռնաշղթայի արևելյան հատվածով, իսկ արևմուտքից, արևելքից և հյուսիսից՝ Եկեղյաց, Կարին և Դերջան գավառներով: Այն զբաղվում էր եփրատի ձախակողմյան փտակ Դերջան (Թուրջու) գետի ավազանի մի մասը: Ընդհանուր առմամբ ունի հարթավայրային ուղիղ: Հայտնի է իր արգավանդ Հոդերով: Այստեղ կան մի քանի աղահանքեր:

Մանանադի անունը հնագույն ծագում ունի: Այս գավառում Հիշատակվում են մի քանի վայրեր՝ **Սմբատաբերդ**, **Երի** ընդդարաղաբ, **Կաչև** և **Աղյուս** գյուղեր, **Բազմադքյուր** կամ **Ոռաչվան** և **Ջերմայի** գյուղաքաղաքը: Դրանցից Երի ընդդարաղաբը, Կաչև և Աղյուս գյուղերն ու Բազմադքյուր ավանը (այստեղ կար մի մեծ ուխտատեղի) XI դարի սկզբում թունդրակյան չարժման կենտրոններ էին:

Դերջան

Արևմուտքում սահմանակից էր Եկեղյաց գավառին, իսկ արևելքում՝ Կարինին: Դերջանը զբաղվում էր բավականաչափ ընդարձակ տարածք: Նա իր մեջ էր ընդգրկում այժմյան Աշկալայի և Դերջանի դաշտերը:

Դերջան անունը Տերջան ձևով (արևմտահայ տառադարձությամբ) մինչև հիմա էլ զործածական է:

Այն, ընդհանուր առմամբ, դաշտային գավառ էր, հայտնի արգավանդ Հոդերով: Նրա միջով էին հոսում եփրատը և նրա ձախակողմյան փտակ Դերջանը:

Դերջանի պատմական վայրերից նշանավոր են Բազադիճը և Ողաձորի վանքը:

Բազադիճ.— Տարբեր պատմիչների երկերում Հիշատակված է նաև

Բազադիճը և Բազադադիճ ձևով: Բազադիճը գյուղ էր, քայց որովհետև գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, բավականաչափ զարգանում ու խոշորանում է՝ վերածվելով ավանի: Բազադիճը ճանապարհային կարևոր կայան էր Կարին-Տրապիզոն ուղու վրա: Հեթանոսական շրջանում այստեղ էր գտնվում Միհր աստծուն նվիրված մեհյանը:

Ողաձորի կամ Ս. Գրիգորի վանք.— Ասողիկի Հիշատակության համաձայն, այս վանքը կառուցվել է X դարում: XI դարում նա կողոպտվում և ավերանալ է երթևեկվում սելջուկների կողմից, սակայն հետագայում նորից բարձրանում է:

Սպեք

Այս գավառի մասին Հիշատակությունները վայել են չափ հին: Սպեքը հռչակված էր ոսկու հարուստ հանքերով, որոնք հայտնի էին ու արդյունահանվում էին հուշ ի վեր: Սպեքը տարածվում էր ձորիկի վերնագավառում: Մինչև IX դարը այն պատկանում էր հայ Բագրատունիներին:

Սպեքի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են **Սմբատավան** (կամ Ծեն Սմբատավանը), որը միաժամանակ բերդ էր, և **Սպեք քաղաքը**, որն այժմ էլ գոյություն ունի (թուրքերը կոչում են Իսպիր) ու գտնվում է ձորիկ գետի ափին:

Կարին

Կարինը («Կարնոյ գաւառ») Բարձր Հայքի ամենանշանավոր գավառն էր:

Կարին անունը հնագույն ծագում ունի: Այն, ինչպես և Կարս անունը, կազմվում է հնագույն ժամանակներում Հայկական լեռնաշխարհի այս մասերում բնակվող հայկական կարինիտ ցեղանվան հետ: Գավառն իր չըջակայքի հետ միասին առաջին անգամ Մեծ Հայքին է միացրել Արտաշես Ա-ն (189-160, մ. թ. ա.):

Կարինը տարածվում էր եփրատի վերին հոսանքի շրջանում: Տարածքով Համբնկնում է այժմյան Էրզրումի չըջանին:

Գավառն ունի հարթ ուղիղ: Եփրատն այստեղ առաջացրել է լայնատարած ճահճներ: Կլիման խիստ է: Օդի գիշերվա և ցերեկվա, ինչպես և ձմեռվա ու ամառվա ջերմաստիճանների միջև մեծ տատանում կա: Ձմեռն ամրոց զավառը թաղվում է ձյան հաստ շերտի

տակ: Տեղումները քաղաքար են, արհեստական ոռոգման կարիք քիչ է զգացվում: Հողն ընդհանուր առմամբ բերրի է և երկրագործական բազմաթիվ կուլտուրաների մշակման համար պիտանի:

Էրզրումի սարահարթը նշանավոր է քարածխի, երկաթի, նավթի հանքերով և հանքային հորդաբաղնի արդյունքներով:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից են Կարին և Արծն քաղաքները, Արծաթ ու Բյուրս գյուղերը և Հնձուց վանքը, որը կառուցվել է X դարում:

Կարին. Հայկական Հին քաղաքներից է: V դարից Հայտնի է դառնում Թեոդոսուպոլիս կամ Թեոդուպոլիս անունով (ադարական արդյունքներում կոչված է Կալիկալա): XI դարից կոչվեց Արզն Ռում, ապա՝ Արզրում, Էրզրում (Էրզնրում):

Կարինը սահմանային կետ էր 387 թ. քաժանան գծի վրա, ուներ կարևոր ստրատեգիական դիրք և գտնվում էր Հռոմեական քաժմում: Թեոդոս կայսեր օրոք (IV դ.) քաղաքն արագ թխափով վերակառուցվում է, նրա շուրջը պաշտպանական նպատակներով փողովում է խոր փոս, կառուցվում է կրկնակի պարիսպ՝ բարձր աշտարակներով, որոնցից ամենամեծը կոչվում է Թեոդոսի անունով: Վերակառուցվում է քաղաքի միջնաբերդը, որը կրում է Օդոստոս կայսրի անունը: Վերակառուցված քաղաքը կայսրը իր անունով կոչում է Թեոդոսուպոլիս:

Այստեղ պաշտպանական կառուցումներ կատարվում են նաև Հուստինիանոս կայսեր ժամանակ (VI դար):

Թեոդոսուպոլիսի դիրքը, պաշտպանական տեսակետից առավելություններ ունենալու հետ միասին, նպաստավոր էր տնտեսական-առևտրական կապերի համար: Հին ժամանակներից ի վեր նրա փայտով էր անցնում Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող կարևոր միասնապարհներից մեկը: Սակայն, լինելով բերդաքաղաք և գտնվելով սկզբում Պարսկաստանի ու Բյուզանդիայի, ապա Արաբական խալիֆայության ու Բյուզանդիայի սահմանադիման, դարեր շարունակ նա չկարողացավ հասնել Միջնադարյան Հայաստանի առաջնակարգ քաղաքների զարգացման մակարդակին: Նրա ծաղկման շրջանը կարելի է համարել XI-XIII դարերը՝ մինչև մոնղոլական արշավանքները: Կարին-Թեոդոսուպոլիսը դարեր շարունակ եղել է Արևմտյան Հայաստանի գլխավոր քաղաքը և վարչական կարևոր կենտրոնը:

Արծն. Հայաստանի միջնադարյան նշանավոր քաղաքների թվին պատկանող այս քաղաքը բարձրացել է IX դարի վերջերից սկսած և

իր զարգացման զաղաթնակետին է հասել XI դարի առաջին կեսին:

Հիշատակություններ համաձայն, Արծնը, որը գտնվում էր Թեոդոսուպոլիսից ոչ հեռու, եփրառի աջ ափին, ունեցել է 140-150 հազար բնակիչ: Արծնը Հայաստանի խոշոր քաղաքներից էր: Նա պարսիսներ չունեցր, ազատ քաղաք էր և առևտրի ու արհեստագործական խոշոր կենտրոն: XI-XIII դարերի մեր մատենագիրները Հիացնումներով են խոսում Արծնի մասին: Նա անհամեմատ ավելի արագ էր զարգանում, քան իր հարևան Թեոդոսուպոլիս բերդաքաղաքը, որին Արծնի բնակիչները անվանում էին Արզն Ռում, այսինքն՝ ռումներ (հույների) Արզն (դրանից էլ մնացել է Կարին-Թեոդոսուպոլիսի մյուս անունը՝ Արզրում, Էրզրում):

Սակայն Միջնադարյան Հայաստանի ծաղկած այդ քաղաքի պատմությունն անհամեմատ ավելի կարճ է տևում: Սկզբունքները ղեպի Հայաստան կատարած իրենց երկրորդ արշավանքի ժամանակ, 1049 թ., մի շարք այլ բնակավայրերի հետ միասին, զրավում և հիմնահատակ ավերում են Արծն քաղաքը: Դրանից հետո Արծնը այլևս չի վերականգնվում, նրա բնակիչների մի մասը տեղափոխվում է հարևան Արզրում, իսկ մյուս մասը դիմում է ղեպի այլ չրջաններ:

Բարձր Հայքի մյուս երեք զավառները՝ Առյուծը, Մնձուրը և Շաղաղաձորը մեղ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում պատմաաշխարհագրական տեսակետից կարևոր դեր չեն խաղացել: Այդ պատճառով էլ դրանք շատ քիչ են հիշատակվում պատմագիրների և աշխարհագիրների կողմից:

ԶՈՐՐՈՐԻ ՀԱՏԲ

1. ԱՆՈՒՆԸ, ԳԻՐԲԸ, ՍԱՄԱՆՆԵՐԸ ԵՎ ԲՆԱԱՆ ՊԱՏՄԱՆՆԵՐԸ

Զորրորդ Հայք անունը այս երկրի համար գործածություն մեջ մտավ 536 թ. Հուստինիանոս կայսրի կատարած վարչական վերափոխությունից հետո, երբ նա Հայաստանի այս մասը վերածեց բյուզանդական պրովինցիայի և կոչեց Զորրորդ Հայք: Նրում այս երկիրը կոչվում էր Ծոփք: Ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման և Ծոփքի՝ առանձին նախարարությունների մասնատվելու հետևանքով փոխվեց նաև նրա նախկին բնդհանուր անունը (Ծոփք) և երկիրը կոչվեց Նախարարական Հայաստան կամ Սառարական Հայաստան, որը 536 թ. անվանվեց Զորրորդ Հայք:

Զորրորդ Հայքը տարածվում էր Արևմտյան Տիգրիսի վերին և

Արածանիի ստորին հոսանքների չրջաններում, հյուսիսում, հյուսիս-արևելքում և արևելքում սահմանակից էր Բարձր Հայքին, Տուրքերանին և Աղձնիքին, հարավում Միջագետքից բաժանված էր Մասիսից լեռներով, իսկ արևմուտքում եփրատ գետով սահմանակցվում էր Փոքր Հայքին ու Կապադովկիային:

Չորրորդ Հայքի ունիվերսալ բազմազան է: Այստեղ կան և՛ բարձր լեռնաշղթաներ, և՛ լեռնային չրջաններ, և՛ գետաձովիտներ, և՛ դաշտեր: Նա ամբողջությամբ ոռոգվում է Արևմտյան Տիգրիսով ու Արածանիով: Կլիման ևս բազմազան է: Նրա հարավային մասի՝ Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած չրջանների կլիման չոր մերձարևադարձային է, մինչդեռ հյուսիսային մասի կլիման բարեխառն է և ստանում է բավարար քանակությամբ տեղումներ:

Չորրորդ Հայքում առանձնապես բերրի հողեր ունեն Ուարերդի և Բալաձովիտի դաշտերը: Հյուսիսային լեռնային չրջաններում մեծ տարածում ունեն անտառները, նշանավոր է նավթի, պղնձի, կապարի և արծաթի հանքավայրերով: Նրա պղնձի, կապարի և արծաթի հանքերը մարդկությանը Հայտնի են Հնագույն ժամանակներից և արդյունահանվել են բավական մեծ քանակությամբ: Գունավոր մետաղների այդ հանքավայրերը Հիմնականում գտնվում են Արևմտյան Տիգրիսի ճյուղերից մեկի՝ Արդանա գետի հովտում:

2. ՎԱՐՁԱՎԱՐԱՎԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԶՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այս երկրամասը նախաուրարտական և ուրարտական չրջանում մտնում էր Նախյան երկրների կազմի մեջ և Հայտնի էր Մուսանի անունով, ուրարտական պետության անկման չրջանում միացել էր արմենների ցեղային միությանը:

Արմենիանների տիրապետության ժամանակաշրջանում (VI-IV դարեր, մ. թ. ա.) այս երկրամասը Հայաստանի մի շարք այլ չրջանների հետ միասին կազմում էր Պարսից աշխարհակալության 13-րդ սատրապությունը, որը Բեհիսթունի մոտ կոչված է Արևմտյան Հայաստան (Արևմտյան Արմենիա):

Սելևկյանների տիրապետության չրջանում նա Հայտնի էր Մոփր անունով և կազմում էր Սելևկյան պետության սատրապություններից մեկը: Մեծ Հայքի նման Մոփրն էլ Մագնեզիայի ճակատամարտից հետո (190 թ. մ. թ. ա.) դարձավ անկախ թագավորություն:

Սակայն Մոփրի թագավորությունը երկար չի պահպանում իր ինքնուրույն գոյությունը: Առաջին դարի սկզբներին (94 թ. մ. թ. ա.)

Տիգրան Բ-ն այն միացնում է Մեծ Հայքի թագավորությանը, և Մոփրը հետագա դարերում էլ մնում է Հայկական պետության կազմում՝ որպես սահմանակալ իշխանություն՝ բղեչություն:

Մեր թվականության չորրորդ դարին վերաբերող գրավոր վկայություններից երևում է, որ այդ ժամանակ Մոփրը մասնատված էր վեց նախարարությունների (Շահույաց Մոփր, Անձիտ, Բալաձովիտ, Հալաթյան, Անգեղատուն և Մեծ Մոփր):

IV դարում, Սասանյան Պարսկաստանի կողմից Հայաստանի դեմ մղվող զավթողական պատերազմներից օգտվելով, Հռոմեական կայսրությունը գրավում է Մոփրը: Սկզբնական չրջանում՝ ավելի քան 170 տարի (ապա Բյուզանդիայի) տիրապետությունն այս երկրում ուներ ստակ գերիշխանության բնույթ: Այդ ժամանակաշրջանում Մոփրը կոչվում էր Նախարարական Հայաստան: Այստեղ Հայկական նախարարությունները պահպանում էին իրենց ֆեոդալական բոլոր իրավունքներն ու մեծանորհումները, կայսրության կողմից կառավարիչ չէր նշանակվում: Բյուզանդիայի գերիշխանությունն արտահայտվում էր միայն նրանով, որ Հայ նախարարները Համարվում էին կայսրի վասալները և պարտավոր էին կայսրության սահմաններն այս մասում պաշտպանել Պարսկաստանի հարձակումներից:

Նախարարական Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակն արմատապես փոխվեց Հուստինիանոս կայսրի օրոք՝ նրա կատարած ուղղմական ու վարչական ռեֆորմների և ժառանգական կարգի մասին արձակած հրովարտականից հետևանքով: Հուստինիանոսի այդ վերափոխումներով նախարարական Հայաստանը վերածվեց Բյուզանդական կայսրության պրովինցիայի՝ Չորրորդ Հայք անունով: VI դարի վերջերին, Մորիկ կայսրի օրոք, Չորրորդ Հայքի որոշ չրջաններ միացվեցին Հյուսիսային Միջագետք պրովինցիային:

VII-XI դարերում Չորրորդ Հայքը դարձել էր Բյուզանդական կայսրության և Արաբական խալիֆայության միջև մղվող պատերազմների զոդրտ և հաճախ ձեռքից ձեռք էր անցնում:

XI-ից մինչև XIII դարի սկզբները Չորրորդ Հայքը մտնում էր սելջուկյան պետության մեջ, որը XII դարից մասնատված էր առանձին էմիրությունների և սուլթանությունների, իսկ XIII դարում Հայաստանի մյուս մասերի հետ միասին գրավվում է թաթար-մոնղոլների կողմից:

Հին ժամանակներում Հայերից բացի, որոնք կազմում էին բնակչության ճնշող մեծամասնությունը, Չորրորդ Հայքում բնակվում

էին նաև ասորիներ, Հույներ, Հրեաներ, կապադովկիացիներ և մասամբ՝ պարսիկներ: VIII դարից այստեղ մուտք են գործում արաբական, իսկ դրանից ափին ուշ՝ քրդական ցեղեր: XI-XIV դարերում Զորորդ Հայքում բնակություն են հաստատում սելջուկ-թուրքերը և մասամբ էլ թաթար-մոնղոլները: Չնայած այլ ժողովուրդների այդ ներհարին, ալեուամենայնիվ, բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը:

3. ՃԱՆԱԳԱՐՀՆԵՐԸ

Հին Հայաստանի «աշխարհ»-ների մեջ Մոփրն ամենից վաղ և ամենից սերտ Հարաբերություններ ուներ Արեւմուտքի և Արևելքի երկրների հետ:

Մոփրն վրայով էր անցնում Դարեհ Ա-ի ժամանակ (522-484 թթ. մ. թ. ա.) կոտորցված Պարսից «Արքայական» կոչվող ճանապարհը, որն Արեւմեյանների Սուգա մայրաքաղաքը կապում էր Միջերկրական ծովի ափից ոչ հեռու գտնվող Մարդես քաղաքի հետ:

Այս ճանապարհի Ամիդ (Դիարբեքիր)–Ռարբերդ–Մելիտինե (Մալաթիա) հատվածն անցնում էր Մոփրի վրայով, որը հետագա դարերում էլ պահպանեց իր առևտրամտնոսական նշանակությունը: Դրանից բացի, Մոփրում գործում էին մի քանի տեղական ճանապարհներ: Բրբե քրային ճանապարհ օգտագործվում էր Արածանիի ստորին հոսանքը: Սակայն այստեղ նավարկություն էր կատարվում միայն գետի հոսանքին համընթաց ուղղությամբ:

Նշված ճանապարհների, հատկապես Պարսից «Արքայական ճանապարհ»-ի վրա Մոփրում առաջացել էին մի շարք ճանապարհային կայաններ և մի քանի խոշոր առևտրական քաղաքներ (Արամաշատ, Արկաթիոկերտ), որոնք միաժամանակ արհեստագործություն և մշակույթի կարևոր կենտրոններ էին:

Զորորդ Հայքի ճանապարհները VII-XIII դարերում, արաբալուծանդական Հարատե պատերազմների, ապա սելջուկյան ու մոնղոլական ավերիչ արշավանքների պատճառով, կորցրել էին իրենց նախկին նշանակությունը: Այդ դարերում Զորորդ Հայքի նախկին բարեկարգ քաղաքները, որոնք դարձել էին արհեստագործության ու առևտրի նշանավոր կենտրոններ, մասամբ ավերվում են, մասամբ էլ վեր են ածվում բերդերի:

4. ԳԱՎԱԹՆԵՐԸ

Զորորդ Հայքի գավառները Հիմնականում համապատասխանում են այնտեղ եղած նախարարություններին: Դրանցից ամեն մեկը կազմել է մի նախարարություն:

Զորորդ Հայքը ունեցել է տասը գավառ (ըստ «Ախարհ-Հադդյ»-ի՝ ութ): Դրանք են՝ **Պորայան, Հաշտյանք, Պաղնատուն, Բալահավիտ, Մեծ Մոփք, Անգեղտուն, Անձիտ, Փոքր Մոփք** (կամ **Շահունյաց Մոփք**), **Դեկիք** և **Գորեք**:

Անձիտ, Անձիթ կամ Հանձիթ

Այս գավառի անունը հնագույն ծագում ունի: Տարածվում էր Արածանիի ստորին հոսանքի շրջանում՝ առավելագույն նրա ձախ կողմում, համապատասխանում է այժմյան Ռարբերդի շրջանին, որը Հայտնի է բերրի Հողերով:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են.

Մազարա.Քաղաք: Հավանաբար գտնվում էր Մոփք լճից արևելք գտնվող լեռնանցքների շրջանում, որոնց վրայով անցնում էր «Արքայական ճանապարհ»-ը: Մազարան այդ ճանապարհի կարևոր կայաններից մեկն էր և միաժամանակ ամուր բերդ էր:

Ռարբերդ կամ Քարբերդ.Համապատասխանում է այժմյան Ռարբիոթին (Էլլազիլ), որը գտնվում է Եփրատի ստորին հոսանքի ձախ կողմում՝ մի փոքրիկ սարավանդի վրա: Ըստ Հիշատակությունների, X-XIII դարերում եղել է ամուր բերդ:

Ռանդեա կամ Հունդեա.Գտնվում էր Արածանիի ձախ ափին՝ Ռարբերդից հյուսիս-արևելք: Այս վայրը Հայ ժողովրդի պատմության մեջ նշանավոր է դարձել նրանով, որ այստեղ 62 թ. Հայ-պարթևական միացյալ զորքերը խայտառակ պարտության մատնեցին հռոմեական ստվարաթիվ բանակին, որի գլխավոր հրամանատարն էր Պետուր: Պարտություն կրած հռոմեական զորավարը ստիպված է լինում ձախ կողմում: Նույն վայրում 63 թ. կերպում է դաշնագիր, որով փաստորեն Հայաստանում սկսվում է Արշակունիների թագավորության շրջանը:

Զորորդ Հայքում Հիշատակված են մի շարք վայրեր, որոնք Հայտնի չէ, թե որ գավառների մեջ են մտել: Դրանց չարքին է պատկանում նաև Արամաշատ նշանավոր քաղաքը: Սա հավանաբար

գտնվում էր Հանձիտ գավառում՝ տարանջիկ ճանապարհի վրա: Եղել է Հեյկենխուսական տիպի քաղաք՝ առևտրի ու արհեստագործության կարևոր կենտրոն: Արչանաշատն իր ծաղկման չրջանն է ապրել II դարում (մ. թ. ա.):

Մեծ Մոփք

Այս գավառի անունը, ինչպես և Շահունյաց Մոփք անունը, գործածության մեջ է եղել մոտավորապես IV դարից սկսած, երբ նախկին Մոփքը արդեն մասնատված էր առանձին նախարարությունների:

Մեծ Մոփքը տարածվում էր Արզանա գետի ավազանում: Հարավում իր մեջ էր ընդգրկում նաև Ամիդի (Դիարբեքիրի) չրջանը: Սակայն VI դարի վերջերին Ամիդի չրջանը Մուրիկ կաշեր կողմից բաժանվում և միացվում է Հյուսիսային Միջագետքի պրովինցիային: Հավանաբար Հենց այդ ժամանակ Մեծ Մոփքի մյուս մասն էլ միացվում է Աղձնիքին՝ կազմելով վերջինիս նիբեկերտ գավառի մի մասը:

Մեծ Մոփքի պատմական վայրերից են:

Բնաբեդ.— Բերդ: IV դարի աճուր բերդերից մեկն էր: Այդ ժամանակ Բնաբեդը պատկանում էր Արշակունյաց արքունիքին, և այստեղ էր պահվում արքունական զանձերի մի մասը: Բնաբեդի դիրքը չի ճշտված, հավանաբար գտնվում էր Արզանա գետի ափին՝ Տավրոսյան լեռների չրջանում:

Արկաթիոկերտ.— Հեյկենիզմի դարաջրանում եղել է Մոփքի ծաղկած քաղաքներից մեկը: Դժվար է խմանալ, թե երբ է հիմնադրվել, սակայն ստույգ հայտնի է, որ III դարի վերջերին և II դարի սկզբներին (մ. թ. ա.) արդեն դարձել էր առևտրի և արհեստագործության նշանակալի կենտրոն:

Քաղաքի աշխարհագրական դիրքը չի ճշտված: Հավանաբար գտնվում էր Մոփքի միջով անցնող վերը նշված ճանապարհի վրա:

Արզանա կամ Աղձին.— Համապատասխանում է այժմյան Արզանանազանին, որը գտնվում է Արզանա գետի ափին՝ Դիարբեքիրից հյուսիս: Սա այժմ էլ հայտնի է որպես գունավոր մետաղների, առավելապես պղնձի հարուստ հանքատեղի: Արզանայի պղնձահանքերը չահագործվել են դեռևս ուրարտական ժամանակներից:

Ամիդ.— Համապատասխանում է այժմյան Դիարբեքիրին, որը

գտնվում է Արևմտյան Տիգրիսի աջ ափին, այնտեղ, որտեղ Տիգրիսը չեղելով Հարավային ուղղությունից, հոսում է դեպի արևելք:

Բազմաթիվ աշխարհագիրների, պատմագիրների ու գիտնականների մոտ Ամիդ-Դիարբեքիր քաղաքը չփոխված է Տիգրանակերտ-Մարտիրոսպոլի հետ: Մինչդեռ դրանք բոլորովին այլ քաղաքներ են: Տիգրանակերտ-Մարտիրոսպոլիսը գտնվում էր Ամիդ-Դիարբեքիրից հյուսիս-արևելք՝ Բաթման գետի աջակողմյան վտակ Ֆարկինի (Ֆարկին-սու) ափին:

Անգեղտուն

Անգեղտունը տարածվում էր Մեծ Մոփքից արևելք՝ Զիրեն գետի վրա ընկած լուռային չրջանում, Հայկական Տավրոսի Հարավահայաց լանջերին: Ավանդության համաձայն, այս գավառից էր առասպելական Տորքը, որը կոչվում է Տորք Անգեղ:

Անգեղտունը պատկանում էր նույնանուն նախարարությանը: Նրա գլխավոր բերդը **Անգեղը** կամ **Անգլն** էր, որը և համարվում էր Անգեղյան նախարարների ուստանը: Ենթադրվում է, թե այս բերդը հնագույն ժամանակների արմենական ցեղային միության կենտրոնն էր: Անուղղակի մի քանի վկայություններից կարելի է ենթադրել, որ Այդ բերդը IV դարում որոշ ժամանակ անցել էր Արշակունյաց արքունիքի ձեռքը:

Հաշտյանք

Տարածվում էր Արածանիի աջ կողմում: Արևելքում սահմանակից էր Տուրքերևանի Տարոն գավառին, իսկ արևմուտքում՝ Չորրորդ Հաջրի Ռորձյան և Պաղեսաուն գավառներին: Տարածքով Հաշտյանքը համընկնում է այժմյան Ճապաղձրի չրջանին:

Հաշտյանքի մի մասը պատկանում էր Արշակունիների կրտսեր ժառանգներին:

Գավառի պատմաաշխարհագրական նշանավոր վայրը **ԿՔառիճ** բերդն էր: Հուստինիանոս կայսեր հրամանին մեջ, ինչպես և բյուզանդական այլ աղբյուրներում, այս բերդը կոչված է Կիթարիզոն: Հուստինիանոսի ժամանակ Կիթարիզը, որպես սահմանային բերդ, հիմնովին և վերակառուցվեց և ամրացվեց՝ վերածվելով բյուզանդական կայսրորդի կայանի: Հետագայում բերդի չուրջը ծավալվեց նույնանուն ֆեոդալական փոքր քաղաքը: Բերդի դիրքը չրջապատի

նկատմամբ իշխող էր: Բաժանված Հեղափոխության անհաջողությունը հիմնականում պայմանավորված էր իրենց քաղաքականության հետ:

Հեղափոխության արդյունքում Հայաստանում առաջացավ ինքնավար Հայաստանի ղեկավարի մասին հիմնականում պայմանավորված էր:

Պարզապես

Տարածվում էր այնպիսի Պարզապես գեղարվեստի վերին Հոսանքի շրջանում: առաջնությունը նրա աջ կողմում: Մեծ մասամբ ժամկետային էր խիստ անտառներով: Գրառվում էր այնպիսի Գրառումի մի մասը: Պարզապես պատմական վայրերից նշանավոր է Արտաշես Բերդը (գրվում է նաև Արտաշեսյան ձևով):

Արտաշեսը գտնվում էր Հայաստանի առաջին բաժանման գծի վրա: Հենց այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի առաջին ժամկետային Պարզապես ղեկավարը նրա անհաջողության վրա:

Հայաստանում առաջացավ Հայաստանում էր գտնվում նաև Պարզապես ղեկավարը, որը Արտաշեսի և Արտաշեսյան Հայաստանում մոտ Հիշատակված է իրեն քաղաք:

Պարզապես

Տարածվում էր Պարզապես Հայաստանի Արտաշեսի աջ կողմում: Գաղափարի նշանավոր վայրը Պարզապես Բերդն էր, որը գտնվում էր այժմ ավերակ դարձած Պարզապես գյուղի տեղում: Պարզապես Հին Հայաստանի ամեն ընդհանուր մեկն էր:

Այս գաղափարից էր Հիմնական, որը պատկանում էր Մահապետի և Մահապետի Մահապետի կողմից արտասահման կրթության ուղարկված «առաջին ընդհանուրների» թվին:

Բաղաձուլիտ

Տարածքով Բաղաձուլիտ գաղափարը Հայաստանում է այնպիսի Բաղաձուլի շրջանին, որը փոխված է Արտաշեսի Հոգիում: Ճապարակի և Պարզապեսի միջև: Գաղափարի գաղափար է: Ունի արգելափակող Հոգի: Գաղափարի և նրա կենտրոնի: Բաղաձուլի քաղաքի անունը կապված է այստեղ Հայաստանի ժամանակներում ընկած ըստ կամ ըստ ցուցի անվան հետ:

Գաղափարի նշանավոր վայրը Բաղաձուլի Բերդն էր, որն այժմ էլ գոյություն ունի իրեն քաղաք և գտնվում է Արտաշեսի աջ ափին:

Պարզապես Հայրի մյուս կողմ գաղափարը: Պարզապես կամ Շահաձուլիտ Պարզապես և Գաղաձուլի Հին Հայաստանի քաղաքական և տնտեսական կյանքում ավելի անհաջող էր նա խաղացել: Անգամ Հայաստանի Հիմնական և Գաղաձուլի գիրքը: Գրանցված էր անհաջողաբար ավելի Հայաստանի Հիշատակվում Շահաձուլիտ Պարզապես անունը: Վերջինս Հայաստանում է այնպիսի Չինականի շրջանին: Պարզապես Հայաստան:

ԱՂԱՅԻՔ

1. ԱՂԱՅԻՔ, ԳԻՐԲԵ, ՍԱՀԱՅԻՔԵՐ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Աղաձուլի անունը Հայաստանի ծագում ունի: Ուրարտական ժամանակաշրջանում Աղաձուլի մոտ էր Նախապես կրկին մեծ էր Հայաստանի էր Աղաձուլի (ըստ առաջնությունից արձանագրությունների) անունով: Հենց այդ անունն էլ Աղաձուլի ձևով գործածական է դարձել Հայաստանում:

Աղաձուլի գիրքը որոշված էր բաղաձուլի ճշտությամբ: Նա տարածվում էր Պարզապես Հայրի, Տարաբերանի, Մոկրի և Միջագետքի միջև: Արտաշեսի Տարաբերանի միջին և առաջին Հոսանքների ավազանում: Նրա սահմանները կազմում էին Հայաստանի Հայկական Տարաբերանները, արևելքում: Բաղաձուլի և Արևելյան Տարաբերանի շրջանին լեռնաշղթաները, Հայաստանի: Մասիտս լեռները (Տարաբերանի Հայրի), իսկ արևմուտքում: Բաղաձուլի և Զիրենի գետերի շրջանին բարձրությունները:

Աղաձուլի ղեկավարի և աշխարհագրական մյուս պայմաններով բաժանվում է իրարից խիստ կերպով տարբերվող երկու մասի: Հայաստանի և Հայաստանի: Հայաստանի շրջանները ընկած են Հայկական Տարաբերանի վրա և ունեն խիստ լեռնային ղեկավարի ու կլիմայական գաժան պայմաններ: Այստեղ ձմեռը տևում է ավելի քան յոթ ամիս: Բոլոր ճանապարհները, առանց բացառությունից, փակվում են, լինում են գաժան բերք:

Գրան Հայկական, կրկին Հայաստանի մասն ունի Հայաստանի ղեկավարի և տար կլիմա: Մակայի այստեղ էլ տեղումների անհաջող լինելը պահանջում է արհեստական ոռոգում, մի բան, որն զգացել են ղեկավար:

մեր նախնիները և կառուցել են ոտոգման առուներ ու ջրամբարներ: Արշևատական ոտոգման շտրվի վայրում կարելի է մշակել մերձարևադարձային շատ կուլտուրաներ:

Աղձնիքը հարուստ է գետերով և աղբյուրներով: Հայկական Տավրոսի հարավահայաց լանջերից սկսվող և Արևմտյան Տիգրիսի մեջ թափվող այդ գետերի թիվը հասնում է մի քանի տասնյակի:

Աղձնիքը հնուց ի վեր հայտնի է նեղ որպես հարուստ երկիր: Այստեղ հիշատակվում են նազթ (Արևմտյան Տիգրիսից հարավ ընկած շրջաններում), երկաթ և կապար: Երկաթի ու կապարի դիսպոզիտ հանքավայրը գտնվում էր Վանա լճի հարավային ափին՝ Կապուտուղ լեռան մոտ և կոչվում էր «Երկաթահատ» կամ «Կապարահատ»: Այս հանքավայրերի շրջանում Աղձնիքը սահմանակցվում է Վասպուրականի Ռշտուխը գավառին:

2. ՎԱՐՁԱՔԱՎԱՔԱՔԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԵՎ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աղձնիքը Հայկական հնագույն երկրներից մեկն էր: Երբ Մեծ Հայքում կաղնավորվեց Հայկական անկախ պետություն, Աղձնիքը սկզբից ևեթ մտավ նրա կազմի մեջ:

Աղձնիքի դերն ու նշանակությունը մեծացավ հատկապես Տիգրան Բ-ի օրոք (95-56, մ. թ. ա.), երբ այստեղ կառուցվեց Տիգրանակերտ մայրաքաղաքը: Մայրաքաղաքի կառուցումից հետո ամբողջ Աղձնիքը հայտարարվեց արքունական սեփականություն և զարգացավ բնակչություն, որպիսին մնաց նաև Արշակունիների թագավորության շրջանում:

Ֆեոդալական հարաբերությունների ձևավորման շտրվի վրա Աղձնիքի բնիկներն աստիճանաբար դառնում են խոշոր հայրենատեր կալվածատերեր: IV դարի ընթացքում դրանք, մի քանի անգամ ապստամբություն րարձրացնելով, փորձում են անջատվել Հայկական կենտրոնական պետությունից: Սակայն այդ բոլոր փորձերը, մինչև Պապ թագավորի գահակալության շրջանը (368-374), ապարդյուն են անցնում:

Հայաստանի առաջին բաժանմամբ Աղձնիքը, Արևելյան Հայաստանի մյուս մասերի հետ, մտավ պարսկական քամին մեջ և իբրև «չա՛ր» միացվեց Սասանյան Պարսկաստանի Արևմտյան քուստակին: 591 թ. բաժանմամբ Աղձնիքը միացվեց Բյուզանդական կայսրությանը և նրա կազմում մնաց մինչև արաբական արշավանքները: Արաբները VII դարում այն զբաղեցին և միացրին իրենց

աշխարհակալ պետությանը: Արաբական խալիֆայության՝ առանձին էմիրությունների մասնատվելու շրջանում՝ VIII դարի վերջերից, Աղձնիքի արաբական կառավարիչները, Աղձնիքի հետ միացնելով շրջակա մի շարք շրջաններ, այն դարձնում են խալիֆայությունից կիսանկախ վիճակ ունեցող իշխանություն՝ էմիրություն: Աղձնիքի էմիրությունը IX դարում, մասամբ նաև X դարի սկզբներին, վտանգ էր սպառնում Հայաստանի հարավային շրջաններին, հատկապես Տարոնի Բագրատունիների իշխանությանը:

Սելջուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանում Աղձնիքը մտնում էր էյուրյանների պետության մեջ, որը կազմավորվել էր սելջուկների աշխարհակալ պետության քայքայման շրջանում (XII դարի սկզբներին): Այդ պետությունը, Աղձնիքից բացի, զբաղվում էր նաև ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը:

Աղձնիքի բնակչությունը, Ձորողի Հայքի բնակչության նման, բազմակերպ էր: Հնում, հայերից բացի, այստեղ բնակվում էին նաև ասորիներ, հույներ, Հրեաներ, մասամբ պարսիկներ և այլ ժողովուրդներ: VII-VIII դարերից Աղձնիք են մուտք գործում արաբներ և քրդեր, իսկ XI դարից՝ սելջուկ-թուրքեր: Ձմայած դրան, բնակչության մեծ մասը չարունակում էին մնալ բնիկները՝ հայերը: Պետք է նշել, որ դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում Աղձնիքի աշխարհագրական անունները մեծ մասամբ օտարացվում են: Արաբները կամայական կերպով հայկական անունները հանում են գործածությունից կամ հիմնովին աղավաղում:

4. ԳԱՆԱՔՆՆԵՐԸ

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Աղձնիքը քաղկացած էր 10 գավառից: Դրանք են՝ Նփրկերտ, Արզն կամ Արձն, Գեղ, Կեթիկ, Տատիկ, Արշակաց Ձոր, Սերխենթ, Գեղե, Սալանձոր և Սասուն կամ Սանասուն:

Աղձնիքի գավառների մեջ անհամեմատ ավելի նշանավոր են Նփրկերտը, Արզնը, Սանասունը և Սերխենթը:

Նփրկերտ

Նփրկերտ գավառը տարածված էր Բաղրիդ (Բաթման-սու) գետի միջին և ստորին հոսանքի վրա ընկած շրջաններում: Հարավում, հավանաբար, իր մեջ է ընդգրկել նաև Տիգրիսից հարավ ընկած որոշ շրջաններ: Ենթադրվում է, ինչ Նփրկերտը հնագույն շրջանում՝ մինչև

Տիգրան Բ-ի զահակալությունը, մտնում էր Մոփրի մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ Տիգրան Բ-ն 94 թ. (մ. թ. ա.) Մեծ Հայքին միացնելով Մոփրի թագավորությունը, դրա Հեռ միասին վերջինիցս անջատել և անմիջականորեն Մեծ Հայքին է միացրել որով չըջաններ, որոնց թվում է Նիփրկերտը:

Նիփրկերտ տաք և չոր կլիմայով, անտառազուրկ, Հարժավաբային զամառ է: Որով չափով լեռնային ուղիների և նրա հյուսիսային մի փոքր մասը միայն, որտեղ ձգվում է Իլիջայի ոչ բարձր լեռնաշղթան:

Նիփրկերտի պատմական վայրերից են՝ Տիգրանակերտը, Թուխը և Կեսուրը:

Տիգրանակերտ.— Հին Հայաստանի բարեկարգ այս մայրաքաղաքը կառուցվել է 70-ական թվականներին (մ. թ. ա.)՝ Տիգրան Բ-ի անմիջական նախաձեռնությամբ: Նոր կառուցված այդ մայրաքաղաքը Տիգրան Բ-ի անունով կոչվել է Տիգրանակերտ:

Հետագայում այս քաղաքը կրել է և այլ անուններ՝ Մարտիրոսապոլիս, Մարտիրոսպոլիս, Նիփրկերտ, Մուսաֆարկին:

Տիգրանակերտը գտնվում էր Բաթմանա գետի աջափողման փոքրիկ վտակներից մեկի՝ Ֆարկին-սուլի վրա, նրա գետաբերանից ոչ Հեռու, այժմյան Ֆարկին աննշան գուղի մոտ: Այս դուրսում մինչև օրս էլ պահպանված են Հայաստանի վաղնեի մայրաքաղաքի ավերակները, նրա խարաված պարիսպներն ու աշտարակները և առանձին խոշոր շինությունների հետքերը:

Տիգրանակերտի դիրքը նրա կառուցման ժամանակաշրջանում նպաստավոր էր թե՛ տնտեսական, թե՛ քաղաքական և թե՛ ստրատեգիական տեսակետից: Նա մոտ էր գտնվում «Արքայական ճանապարհին» և Հելտուժյամբ կարող էր կապվել ինչպես Միջագետքի, այնպես էլ Արևելքի ու Արևմուտքի երկրների Հեռ, մի Հանգամանք, որը տնտեսական ու մշակութային բարերար ազդեցություն պետք է ունենար Տիգրանակերտի զարգացման վրա: Քաղաքական առումով նրա դիրքը Արտաշատի Հռոմեատոմիայամբ ուներ այն առավելությունը, որ Տիգրան Բ-ի օրոք այս քաղաքը գտնվում էր Հայկական պետության գրեթե կենտրոնում: Տիգրանակերտը գտնվում էր բարձրադիր տեղում, հյուսիս-արևելքից, հյուսիսից և հյուսիս-արևմուտքից այն պաշտպանված էր Իլիջայի լեռներով, իսկ Հարավի նկատմամբ ուներ իշխող դիրք:

Տիգրանակերտը երեք կարևոր ճանապարհների խաչմերուկ էր: Այդ ճանապարհներից մեկը Տիգրանակերտը միացնում էր Պարսից

«Արքայական» կոչված ճանապարհին Հեռ, երկրորդը Տիգրանակերտից Արտաշատ դեպից բարեկարգ ճանապարհն էր, իսկ երրորդը զուրա գալով Տիգրանակերտից՝ այժմյան Ներքինի և Շենիկի չըջաններով գնում էր զեպի Արածանիի Հովիտը: Դրանցից վերջինն ուներ առավելապես ստրատեգիական նշանակություն:

Տիգրանակերտն իր զարգացման զազաթնակետին է Հասել Հնց իր հիմնադրի՝ Տիգրան Բ-ի ժամանակ: Չնայած այն բանին, որ Լուկուլլոսը 69 թ. (մ. թ. ա.) գրավել է մասնակիորեն ավերեց նորակառույց քաղաքը, այնուամենայնիվ, դրանով չընդհատվեց Տիգրանակերտի զարգացումը: Նրա կառուցումն ու զարգացումը շարունակվեց նաև Պոմպեոսի արշավանքից Հետո (65 թ., մ. թ. ա.):

Տիգրանակերտը եղել է Հելլենիստական տիպի քաղաք, նրա բնակչությունը մեծոք մեծամասնությունը, չհաշված գինեգործական ժառանգությունների և վաղնական պաշտոնյաներին, զբաղվել է արհեստագործությամբ և առևտրով: Երկրագործությամբ այստեղ, Հալանաբար շատ քիչ են զբաղվել, այնպես որ բնակչության թվի Համեմատ քաղաքը բռնել է ավելի փոքր տարածություն:

Տիգրանակերտի բնակչության թվի վերաբերյալ ուղղակի վկայություններ չկան, սակայն կարելի է առանց տարակուսանքի ասել, որ քաղաքի ծաղկման չըջանում այդ թվից Հասել է ավելի քան 100 000 մարդու:

Բնակչությունն ունեցել է խառը ազգային կազմ: Այստեղ Հայերի Հեռ միասին բնակվում էին նաև Հրեաներ, Հույներ, ասորիներ, կապադովկիացիներ և այլք: Դրանց մեծոք մեծամասնությունը պատկանում էր այն գերերևի թվին, որոնց 80-70-ական թվականներին (մ. թ. ա.) Կապադովկիայում, Արևելյան Կիլիկիայում, Սիրիայում, Միջագետքում, Պաղեստինում և Փյունիկիայում վարած պատերազմների ընթացքում Տիգրան Բ-ն գերել ու տեղափոխել էր Հայաստան և բնակեցրել նրա տարբեր մասերում:

Տիգրանակերտում տեղի ունեցած քաղաքական անցքերի առնչությամբ նրա մասին բավականաչափ տեղեկություններ են տալիս Հռոմեական և հունական մատենագիրները:

Նրանց նկարագրությունների Համաձայն, Տիգրանակերտը չըջապատված էր 50 կանգուն բարձրություն ունեցող պարսպով: Այդ պարիսպը այնքան լայն է եղել, որ նրա մեջ լինել են պահեստներ և ձիերի Համար ախոռներ: Քաղաքի ներսում գտնվում էր միջնաբերդը, իսկ պարիսպներից զուրա Տիգրանը կառուցել էր տվել իր փառահեղ

պալատը, որը չբնապատված էր պարտեզներով, զրոսարաններով, որաստեղիներով և ձկնափաղաններով³⁹:

Տիգրանակերտը ոչ միայն երկրի մայրաքաղաքը, արհեստագործությունից ու առևտրի կենտրոնն էր, այլև անտիկ շքանի Հայ մշակութի օջախներից մեկը: Տիգրանակերտն ունեցել է իր մշտական զործող թատրոնը, որի Համար զանազան տեղերից հրավիրված են եղել զերասաններ: Թատրոնի շենքը եղել է շատ չքեղ: Երա հետքերը պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Տիգրան Բ-ից Հնոտ Տիգրանակերտն այլևս այնպիսի բուռն զարգացում չի ունենում: Դա րաջատրվում է ոչ այնքան նրանով, որ Հայաստանի քաղաքական կենտրոնը նորից տեղափոխվում է Արտաշատ, այլ հատկապես նրանով, որ Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև պարբերաբար մղվող պատերազմների ոլորտ էին դարձել ոչ միայն Հյուսիսային Միջագետքը, այլև Հայաստանի Հարավարևմտյան շրջանները: Տիգրանակերտն ավելի աննպաստ պայմանների մեջ ընկավ Հատկապես Հայաստանի առաջին բաժանումից Հնոտ (387 թ.), գտնվելով բաժանման սահմանային զծի վրա՝ Հռոմեական մասում, Հռոմեացիների կողմից այն վեր է անվում բերդաքաղաքի: Այդ ժամանակներից սկսած զործանական է դառնում նրա մյուս անունը՝ Մարտիրոսպոլիսը (կամ Մարտիրոսապոլիս): Հետագա դարերում այն էլ ավելի է կորցնում իր տնտեսական նշանակությունը: Գարծում ենք, որ Տիգրանակերտի անկման պատճառը միայն աննպաստ քաղաքական պայմանները չէին, որոնց մասին նշվեց, այլ նաև Հայաստանի ներքին տնտեսական Հարաբերությունները: Ինչպես Հայտնի է, Հայաստանը III-IV դարերից թևակոխում է ֆեոդալիզմի շրջանը, մի ժամանակաշրջան, որի Համար Հատուկ չեն Հելլենիստական տիպի քաղաքները: Եվ իրոք, փաստերը ցույց են տալիս, որ ոչ միայն Տիգրանակերտ, այլև մյուս Հելլենիստական քաղաքները, որոնք առաջացել էին նախորդ ժամանակաշրջանում և առևտրի ու արհեստագործության կենտրոններ էին, ֆեոդալական իրենաբարձ տնտեսություն պայմաններում կորցնում են իրենց նախկին նշանակությունը: Դրանց մի մասը վեր է անվում ֆեոդալական ամրոցների, մի մասն էլ՝ բերդաքաղաքների: Զարգացման այդպիսի ուղիով է ընթացել ոչ միայն Տիգրանակերտը, այլ նաև Արտաշատը,

Երվանդաշատը, Զարիաշատը, Զարհավանը, Արշամաշատը, Արկաթիկերտը և Հելլենիստական մյուս քաղաքները:

Արարական տիրապետության շրջանում Տիգրանակերտը, որն արդեն կոչվում էր Մուսֆարկին (կամ Փարկին), նորից աշխուժանում է: Սակայն դա մասնակի աշխուժացում էր: Նա այլևս չհասավ իր նախկին զարգացման մակարդակին: XI դարից սկսած առաջին ճանապարհ կորցնելով իր նշանակությունը, այն վերածվեց անուշ բնակավայրի:

Թուխ.— Հիշատակվում է իբրև ճակատամարտի վայր: Այդ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 896 թ.⁴⁰ Հայկական զորքի և Հյուսիսային Միջագետքի ու Աղձնիքի արաբական Ահմադ էմիրի բանակի միջև:

Թուխը այն գետի անունն է, որի ափին տեղի ունեցավ այդ ճակատամարտը: Այժմյան աշխարհագրությունն անձանոթ է Թուխ անունը: Հավանաբար նա Բիթլիս գետի աջակողմյան փոքրիկ վտակներից մեկի անունն էր:

Կիսուր.— Լեռնանցք է՝ Զիրենե գետի ակունքների շրջանում: Կիսուրը գտնվում էր Հայաստանի առաջին բաժանման սահմանի վրա՝ Հռոմեական մասում: Ուներ աղբյուրակալան մեծ նշանակություն: Սահմանի այս Հատվածում պարսկական մասից գետի Հռոմեական մասը տանող միակ ճանապարհը անցնում էր Կիսուրով: Այս պատճառով էլ Հռոմեացիների կողմից ամրացվելով, Կիսուրը վեր էր անվել բերդի:

Արզն

Արզն գավառն ընկած էր Եփրեկերից Հարավ-արևելք: Ամրոց-ձապին Զարթավաթարային է, Հռչակված էր իր արգավանդ Հոգերով: Արզն գավառը երկար ժամանակ (Հատկապես IV դարում մ. թ.) դարձել էր կուլտմաղիկ Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև և պատերազմների ժամանակ բազմիցս ձեռքից ձեռք է անցել:

Արզը Հայտնի էր նույնանուն (Արզն) ոչ մեծ քաղաքով, որն այժմ էլ գոյություն ունի և կոչվում է Հազրու:

Սերսենթը

Ընկած էր Բիթլիս գետի ստորին Հոսանքի շրջանում՝ Արզն գավառից անմիջապես արևելք: Իր տարածությունը Սերսենթը

³⁹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, *Քննական տնտեսություն Հայ Ժողովրդի պատմության*, Հ. Ա, Երևան, 1943, էջ 167-168:

Նփրկերտից և Արզնից անհամեմատ փոքր էր: Վերջիններին նման նա ևս գտնվում էր Աղձնիքի դաշտային մասում: Պատմագիրների և աշխարհագիրների կողմից հազվագեղ է հիշատակված: Այս դա-
վառում էր գտնվում **Սղերթ** կամ **Սերխեթ** փոքրիկ քաղաքը, որը միաժամանակ ճանապարհային կայան էր: Սղերթն այժմ էլ գոյու-
թյուն ունի որպես բնակավայր և գտնվում է Արևելյան ու Արևմտյան Տիգրիսի միախառնման տեղից ոչ հեռու, Բիթլիս գետի ստորին հոսանքի շրջանում:

Սանատուն կամ Սասուն

Այս զավառի մասին եղած հիշատակություններն սկսվում են VI դարից (մ. թ.): Սկզբնական շրջանում հիշատակվում է Սանատուն անվամբ, իսկ հետագայում՝ Սասուն:

Ըստ աղանդության զավառն իր անունն ստացել է Ասորեստանի Սևնեբերթ թագավորի որդու՝ Սանասարի անունից, որը, ափան-
դության համաձայն, իր եղբոր հետ փախելով ալստեղ, կատուցել է բերել և ամեն կողմից այստեղ է հավաքել բազմաթիվ բնակիչներ:

Սասունը տարածվում է Հայկական Տավրոս լեռների վրա, այդ պատճառով էլ մեր պատմագիրները նրա բնակիչներին երբեմն անվանում են ոչ թե սասունցիներ, այլև՝ «բնակիչք Տորոս լեռին»:
Սասունի տարածքի մեծ մասն ընկած էր Բալթմանա գետի վերին հոսանքում:

Արևելքում Սասունին սահմանակից էր Ռուբը (Ռոյթ), որը հնում կազմում էր Սասունի բազմացուցիչ մասը: Միջին դարերում Ռուբն ու Սասունը տարածքային միևնույն հասկացությունն էին:

Սասունը լեռնային զավառ է, կլիմայական պայմանները խիստ են: Ձմեռը տևում է ավելի քան յոթ ամիս, տարվա այդ եղանակին տեղում է առատ ձյուն, և երկիրը ծածկվում է ձյան հաստ շերտի տակ: Լինում են աստիճանի բքեր, որոնց պատճառով նույնիսկ շատ մոտիկ գտնվող բնակավայրերի միջև միանգամայն ընդհատվում էր հաղորդակցու-
թյունը: Ունի ժայտ բույսեր: Մշակելի հողերը քիչ են, քնդա-
կառակն, մեծ տարածություն են զբաղում ապառաժները: Սասունի բնակչության պայմանները խիստ հակադիր են: Այստեղ կարելի է հանդիպել մերձարևադարձայինից (գետերի հովիտներում) մինչև լեռնային ցուրտ կլիմայական գոտիների:

Բնակչության հիմնական զբաղմունքը եղել է անասնապահու-
թյունը, որսորդությունը և երկրագործությունը: Հացահատիկներից

այստեղ առավելապես մշակվել են գարի, տարեկան, «գրլզ» և կորեկ:

Երկրի դաժան բնույթույնը, դժվարին պայմաններում իրենց գոյության համար անհրաժեշտ միջոցներ հայթայթելու քրտնաջան աշխատանքը և ժայտ բույսերից դեմ մղվող պայքարն ու որսոր-
դական զբաղմունքը սասունցիների մեջ պատվաաստել էին ճարակա-
նություն, քաջություն և անվահերություն: Նրանք վաթ էին ռազմական արվեստի մեջ:

Սասունի բնակիչները դարեր շարունակ զինված պայքար են մղել ոչ միայն իրենց զավառի, այլև, Հայաստանի մյուս մասերի բնա-
կիչների հետ միասին, ամբողջ երկրի անկախության համար:

Սասունցիները Հայրենիքի անկախության համար մղվող պայքարի Հոյակապ օրինակ ցույց տվեցին 850-855 թթ. ժողովրդական ապստամբության ժամանակ, որն ուղղված էր Արարական խալի-
ֆայության դեմ: Նրանք վաղ զարնանք, Գավթի և խուրեցի Հուրանի զվաճողությունը, իշխելով Սասունի լեռները, իրենց հանկարծակի
հարձակմամբ զլխովին ջախջախեցին արաբական Ցուսուֆ զո-
րավարի ավարտու ստվարաթիվ բանակը:

Այս ապստամբությունն իր վառ արտացոլումն էր գտել «Սասունցի Գավթի» ժողովրդական հերոսական էպոսում, որի հիմնական պոեմն Հայ ժողովրդի մղած զարավոր պայքարն է արաբական տիրապետության դեմ:

IX-X դարերում, հավանաբար, Սասունը ենթարկվում էր Տարոնի Բագրատունիների իշխանությանը, սակայն ուներ և իր սեղանակն իշխանները, որոնք, ինչպես ենթադրվում է, Մամիկոնյանների հետնորդներն էին:

X-XI դարերին վերաբերող հիշատակությունները ցույց են տալիս, որ Սասունն այդ ժամանակ եղել է մի հզոր իշխանություն: Մատթևոս Ռուհակցու մի վկայության մեջ ստված է, որ X դարում Թուրքի զորավարը Սասունից բյուզանդացիների դեմ դուրս է բերել 50 000 հետևակ զինվոր և 6 000 հեծյալ⁴⁰:

Սկիզբնական տիրապետության շրջանում Սասունի իշխանությունը պահպանեց իր ինքնուրույնությունը:

⁴⁰ Տե՛ս Մատթևոս Ռուհակցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ

Մոկբ անունը ունի էթնիկական ծագում, տարածվում էր Ազմի-բից արևելք՝ Հայկական Տավրոսի արևելյան Հատվածի Ջրածան բարձրությունների և Արևելյան Տիգրիսի միջև։ Նա «Աշխարհա-ցոյց»-ում նկարագրված Մեծ Հայքի ամենափոքր «աշխարհ»-ն է։ Ոխտ լեռնային երկիր է, միայն տեղ-տեղ գետերի ընթացքով ձգված են նեղ և երկար Հովիտներ։ Երկիրը ստանում է քաղաքար քանակությամբ միջնորոտային տեղումներ։ Նրա մեծ մասը ծածկված է սաղարթավոր փարեմա՝ անտառներով։ Ունի բազմաթիվ գետեր, որոնք, առանց բացառության, սկսվում են Հայկական Տավրոսից և թափվում Արևելյան Տիգրիսը՝ աջ կողմից։ Այդ գետերի ուղղությամբ ձգվող Հովիտներն ունեն արգավանդ Հողեր և մեղմ կլիմա։ Այստեղ Հաջող կերպով աճում են երկրագործական մի շարք կուլտուրաներ։ Երկրում կան գունավոր մետաղների հանքեր։

Մոկբում մեծ քաղաքներ չեն եղել։ Բնակչության գերազանց մեծամասնությունը կազմում էին Հայերը։

Երբ կազմավորվեց Հայկական ինքնուրույն թագավորությունը, Մոկբը սկզբից եկե՛մ մտավ Մեծ Հայքի մեջ։ IV դարից սկսած Մոկբն ամբողջությամբ կազմում էր առանձին նախարարություն։ Այստեղ իշխում էին Մոկաց իշխանները։

Հայաստանի թե՛ 387 թ. և թե՛ 591 թ. բաժանումների ժամանակ Մոկբը մնաց մարդավանության կազմում։ Հետագայում, արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում, Մոկբի իշխանությունը ապրում է՝ թուլացման շրջան։ Դրա հետևանքով էլ Վասպուրականում իշխող Արծրունիները, որոնք գնալով հզորանում էին, մի շարք այլ գավառների հետ միասին, իրենց են ենթարկում նաև Մոկաց իշխանությունը։ X դարի սկզբներին, երբ կազմվեց Վասպուրականի ֆեոդալական թագավորությունը, Մոկբն ամբողջությամբ մտավ նրա կազմի մեջ՝ դառնալով այդ թագավորության վասալ իշխանու-թյուններից մեկը։

VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում Մոկբի տակ, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ, Հիշատակվում է 9 գավառ։ Դրանք են՝ Իշայր, Մյուս Իշայր, Իշուց գավառ, Առվների Ջուր, Միջա, Առանձնակ Մոկբ, Արջայից գավառ, Արգասառվիտ և Ջերմաձոր։

Մոկբի գավառների մեջ պատմական տեսակետից Համեմատաբար Նշանավոր են Առանձնակ Մոկբն ու Ջերմաձորը։ Դրանցից ստա՛վին

գտնվում էր Որբ գետի (այժմ կոչվում է Մոկուս-սու) վրա, իսկ երկրորդը Համապատասխանում է Հենց այժմյան Ջերմաձորի շրջա-նին, որը եղել է Մոկբի ամենարևելյան գավառը։ Ջերմաձորում էր գտնվում Զրեյ ամրոցը (այժմյան Մոկուս քաղաքից արևելք)։ Իսկ Առանձնակ Մոկբը Հայտնի էր իր Մոկբ բերդով և Ամենափրկիչ վանքով, որը ամենայն Հավանականությամբ եղել է Հենց Մոկբ բեր-դի մոտ՝ այժմյան Մոկուս քաղաքի տեղում։ Մոկբ բերդը Մոկաց իշխանների ուստանն էր։ Այն մինչև օրս գոյություն ունի։

ԿՈՐՃԵՔ

Այս երկիրը «Աշխարհացոյց»-ի մեջ և մի քանի պատմագիրների մոտ կոչված է Կորճեք (Կորճայք)։ Մակնա ալկին Համայն Հիշա-տակվում է իր ամենանշանավոր զավա՛տի՝ Կորդուքի անունով։ Վերջին անունը նրա Համար ալկեի զործածական է եղել, քան Կորճեքը։

Փյոտեկաններից ո՛մանք, նկատի ունենալով Կորդուք և Քրդատան անունների նմանությունն ու տարածքով Կորդուքի և այժմյան Քրդատանի նույնությունը, ենթադրում են, թե վերջինս կապված է Կորդուք անվան հետ և նախկին կորդվացիներն էլ իրբ եղել են այժմյան քրդերի նախահայրերը։ Ուսումնասիրողների մյուս մասը մեծում է այդ կարծիքը և գտնում, որ Կորդուք ու Քրդատան և կորդ-վացիք ու քուրդ անունները իրար հետ կապ չունեն, նրանց նմա-նությունը պատահական է։ Այս կարծիքին կողմնակից գիտնա-կանները քրդերին չեն Համարում նախկին կորդվացիների անմի-ջական հետնորդները, այլ նրանց վերագրում են այլ ծագում։

Բերված այդ երկու կարծիքներից երկրորդը Հիմնավորված է պատմական փաստաթվումներով և կարելի է Համարել ընդունելի, իսկ ստա՛վինը Հիմնված է անունների լոկ պատահական նմանության վրա և չունի անհրաժեշտ կոպաններ։

Կորճեքը տարածվում էր Մոկբից և Վասպուրականից Հարավ, Ուրմար լճի և Տիգրիս գետի միջև ընկած շրջաններում։ Տարածքով Կորճեքը Համապատասխանում է այժմյան Քրդատանի մի մասին, որը լուծուտ և անտառներով Հարուստ երկիր է։ Կորճեքի գրեթե՛ կենտրոնով էր հոսում Տիգրիսի ձախակողմյան ամենախոշոր վտակը՝ Մեծ Զարը։

Կորճեքի մասին Հիշատակություններ կան շատ հույց։ Առաջին անգամ այս երկրի վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ

Հաղորդում է Քսենոֆոնը: Այդ տեղեկություններից երևում է, որ Կորնեյը Հնագույն ժամանակներում բավական զարգացած երկիր էր: Նրա բնակչությունն զրազմում էր երկրագործությունը, անասնապահությանը, արհեստներով և առևտրով: Երկրում եղել են մի քանի քաղաքներ ու բերդեր:

Ինչպես երևում է, թե՛ Արևմտյանների, թե՛ Սելևկյանների և թե՛ Պարթևների տիրապետության ժամանակաշրջանում Կորնեյը պահպանում էր իր ներքին ինքնուրույնությունը: Աշխարհակալ այդ պետությունների տիրապետությունը Կորնեյում կրում էր գերիշխանության բնույթ:

Տիրաւ Բ-ի օրոք Կորնեյը միացվում է Հայկական պետությանը, սակայն նրա կազմում մնում է շատ կարծ:

I-IV դարերում Կորնեյը, Միջագետքի երկրների Հեռ միասին, կոմպլանտոր էր դարձել Հռոմի ու Պարսկաստանի միջև: Այդ շրջանում նա մի քանի անգամ ձեռքից ձեռք է անցել՝ երբեմն ենթարկվելով Հռոմի, երբեմն էլ Պարսկաստանի գերիշխանությանը: Կորնեյի որոշ մասեր մտել են Հայկական պետության մեջ: 363 թ. պայմանագրով այն ամբողջությամբ մնաց պարսիկների՝ կազմելով Սասանյան Պարսկաստանի մարզերից մեկը, իսկ Հետագայում վերջինիս Հեռ միասին անցավ Արարական խալիֆայության տիրապետության տակ:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Կորնեյը բաղկացած էր տասն գավառից: Դրանք են՝ **Կորդուք, Կորդրիք, Այավանք, Այտուանք, Ալգառ, Մոթղանք, Որսիրանք, Կարապունիք, Ճահուկ և Փոքր Աղբակ:**

Նրա գավառների թվարկումը «Աշխարհացոյց»-ում կատարված է Հայոցական կարգով, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ: Դրանից երևում է, որ Կորնեյի ամենաարևմտյան գավառը Կորդուքն էր, իսկ ամենաարևելյանը՝ Փոքր Աղբակը:

Կորնեյի գավառներից Կորդուքը, Կորդրիքը, Որսիրանքը և Փոքր Աղբակը Հայաստանի անմիջական Հարևաններն էին: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորությունն չըջանում դրանք մեծ մասամբ միացած էին Հայկական պետությանը: Դրանք Հայաստանին էին միացված նաև IX-XI դարերում և մտնում էին Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանության (908 թվականից՝ թագավորություն) մեջ:

Կորդուք

Կորդուքը Կորնեյի ամենաաշխատյալ գավառն էր: Հյուսիսային կողմում Արևելյան Տիգրիսով այն բաժանված էր Մոկրից և գրավում էր Արևելյան Տիգրիսի ու Ռարուր-սուի (Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ) միջև բնկած լեռնային չըջանները:

Կորդրիք

Ավելի Հեռում այս գավառը Հայտնի էր Տնորիք անունով: Ծառածվում էր Կորդուքից արևելք: Կորդրիքն ուներ բազմաթիվ ամրություններ և ղեկավարամտելի էր արտաքին թշնամիների Համար: Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով այս գավառը բաժանված էր երեք մասի՝ Վերին, Միջին և Ստորին կամ Ներքին Կորդրիքների:

Որսիրանք

Որսիրանք գավառն բնկած էր Տիգրիսի ձախակողմյան վտակ Մեծ Ջար գետի վրա: Այս գավառում էին գտնվում **Թվալ** գյուղը և Արյան լիճը: Սրանց մոտ Վասպուրականի դորերը 852 թ. մեծ դիմադրություն են ցույց տվել Բուրդայի բանակին, որը Ուայլիֆայություն կողմից ուղարկվել էր Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում ծափաված ժողովրդապաշտպանական ապստամբությունները մեղելու:

Փոքր Աղբակ

Այս գավառն արևելքից Հարևան էր Վասպուրականի Մեծ Աղբակ գավառին: Նրա զբաղված տարածքի սահմանները չեն ճշտված: Այդ է պատճառը, որ տարբեր Հեղինակների մոտ դրա մեծությունը տարբեր չափով է տրված: Միայն անհերքելի է այն, որ այս գավառի մի մասն էր կազմում այժմյան Զուլամների շրջանը:

Գավառի գլխավոր բերդերն էին **Ջլմալը և Սրինգը**, որոնց մասին գոյություն է ունեցել մի առասպելական ավանդություն:

Տեղեկություններ Կորնեյի մասին հանդիպում ենք հին հայկական աղբյուրներում, որոնք հիմնականում վերաբերում են Կորնեյի մասին:

Պարսկահայք անունը մեր մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է «Աշխարհացոյց»-ում, իսկ նրա Հեր և Զարեվանդ գավառները հիշատակվում են Հին ժամանակներից և շատ հաճախ:

Պարսկահայքը գրավել է Ռումիա լճի արևմտյան և Հյուսիսային առափնյա շրջանները: Նա չբնակապետված էր Ռումիա լճով և Կորճևք ու Վասպուրական «աշխարհ»-ներով: Պարսկահայքում շատ էին տարածված ցեղը և այժման: Պարսկահայքի Հեր և Զարեվանդ քաղաքների ընակչության ճշգրիտ մասը կազմում էին Հայերը, իսկ Հաբավային մնացած գավառներում բավական թիվ էին կազմում նաև աղբյուրապետականները:

Պարսկահայքը թե՛ Արտաշեսյանների և թե՛ Արշակունիների թագավորության շրջանում միացված էր Հայկական պետությանը: Հայաստանի առաջին թագաձեռն ժամանակ (387 թ.) այն միացվեց Ատրպատականին և նրա կազմում էլ մնաց մինչև վերջ, քացառությամբ Հեր, Զարեվանդ և Զարեվանդ գավառների ու մի քանի այլ շրջանների, որոնք IX-XI դարերում մտնում էին Վասպուրականի իշխանության մեջ:

Ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Պարսկահայքը բաղկացած էր Հանեյալ ինը գավառներից. Ալլի, Մարի, Թրաբի, Արխի, Ըռնա, Տամբեր, Զարեհավան, Զարեվանդ կամ Զարավանդ և Հեր: Գավառների թվարկումը կատարված է Հարավից հյուսիս ուղղությամբ: Նրանց անունների մեծագույն մասը Հնագույն ժառանգություն է:

Պարսկահայքի գավառներից շատերի դիրքը վերջնականապես չի ճշտված: Նրանցից մեզ լավ ծանոթ են միայն Հերը և Զարեվանդը:

Հեր

Հեր գավառը գրավում էր այժմյան Ռոյի շրջանը (Ռումիա լճից հյուսիս): Գավառի պատմաաշխարհագրական նշանավոր վայրերն են Հեր քաղաքը և Նվարսակ գյուղը:

Հերը Համապատասխանում է այժմյան Ռոյ քաղաքին, գտնվում էր Կոտուր գետի ափին՝ տաշտաձև, փոքրիկ դաշտի կենտրոնում: Այս դաշտը Հենց քաղաքի անվանը էլ կոչվել է Հերական (կամ Ռերական) դաշտ: Հեր քաղաքն ունեցել է պարսպապատ ամուր բերդ՝ երկաթե դռներով:

Նվարսակ անուր գյուղը, որը գտնվում էր Հեր քաղաքի մոտ և V-VII դարերում եղել է Արևելյան Հայաստանի ու Ատրպատականի միջև սահմանային կետ, V դարում նշանավորվեց որպես Հայտության պայմանագրի կնքման վայր: Նվարսակի Հայտության պայմանագիրը կնքվել է 484 թ.: Վահան Մամիկոնյանի և պարսկական արքունիքի ներկայացուցիչ Նիստր զորավարի միջև: Նվարսակի Հայտությունն արդյունք էր Հայերի 481-484 թթ. հաղթական ապստամբության: Այդ պայմանագրով Հայաստանը ներքին կյանքում ձեռք բերեց ինքնուրույնություն:

Զարեվանդ

Այս գավառը հիշատակվում է նաև Զարուանդ և Զարավանդ ձևով:

Զարեվանդը տարածքով Համապատասխանում է այժմյան Սալմաստի և Գիլմանի շրջաններին, որոնք տարածվում են Ռումիա լճից հյուսիս-արևմուտք:

Գավառի պատմական վայրերից է Սալմաստը, որը հիշատակված է դեռևս Փավստոս Բուզանդի մոտ: Թովմա Արծրունու վկայությամբ Սալմաստը IX դարում արդեն քաղաք էր և գտնվում էր Հայաստանի ու Ատրպատականի սահմանագլխին:

ՓԱՅՏԱԿԱՐԱՆ

Փայտակարան անունը չի ստուգաբանված: Հնում այս երկիրը Հայտնի էր Կաղբը (անտիկ մատենագիրների մոտ՝ Կասպին) անունով, իսկ երբևեմ էլ կոչվել է Բաղաստական աշխարհ: Կաղբը անունը կապված է Համանուն ցեղի Հետ, որը բնակվում էր Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջաններում (այդ անունով էլ ծովը կոչվել է Կասպից ծով):

Փայտակարանը տարածվում էր Արաքսի ստորին Հոսանքից Հարավ ընկած շրջաններում: Նրա արևելյան սահմանը Համանուն էր Կասպից ծով, մյուս կողմերի սահմանները դեռևս չեն ճշտված: Այս երկիրը, ինչպես նշված է «Աշխարհացոյց»-ում, Հայտնի էր իր անբավ քամրակով: Այստեղ տարածված էր նաև վայրի գարին:

Փայտակարանը տաք և խիստ ցամաքային կլիմա ունի: Այստեղ Հնագույն ժամանակներից սկսած կառուցվել են ջրանցքներ և ամրաքարտակներ, որոնց միջոցով ոռոգվել է նրա մի զգալի մասը:

Այդ ջրանցքների ու ամբարտակների հետքերը մինչև օրս էլ նշմարվում են:

Փայտակարանը տարրեր ժամանակներում մտել է տարրեր պետությունների կազմի մեջ: Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորությունների շրջանում Փայտակարանը որոշ ընդհատումներով կազմում էր Հայկական պետություններ և նեխակա շրջան: Հայաստանի առաջին բաժանումից հետո դուրս եկավ նրա պետական կազմից:

Փայտակարանում Հայեր համեմատաբար քիչ էին, եթե չհաշվենք Արտաշեսյանների ու Արշակունիների թագավորության ժամանակաշրջանում այստեղ գետնոված Հայկական կայսրություններ և վարչական ծառայողներին: Մյուս ժողովուրդներից մեծ թիվով էին կազմում աղգաններն ու ատրպատականացիները:

Փայտակարանի գավառների թիվը հասնում էր 14-ի: Դրանք են՝ Հրաբոտ, Պերոժ, Վարդանակերտ, Յոթնադրական Բազինք, Բոնեկյան, Ովսիքադա, Բաղանոստ, Բուռոս, Պիճանհանի, Աթլի, Բազալան, Սպանդարապերոժ, Որմզդեպերոժ և Ալավան:

Ռշչպես տեսնում ենք, Փայտակարանի բոլոր գավառների անուններն էլ անծանոթ են: Դրանք ունեն հնագույն ծագում և, բացառությամբ անձնանունների հետ կապվածների, ժամանակակից լեզուներով հնարավոր չէ ստուգարանել: Գավառների մեծագույն մասի աշխարհագրական դիրքը չի որոշված:

Փայտակարանի պատմական վայրերից Փայտակարան քաղաքն ու Վարդանակերտ ավանը, էին Հայաստանի քաղաքական պատմության հետ առնչվելու չնորհիվ, համայն են հիշատակված մատենագիրների մոտ: Թե՛ Փայտակարան քաղաքի և թե՛ Վարդանակերտ ավանի աշխարհագրական դիրքը վերջնականապես չի հշտված: Սակայն հայտնի է, որ Փայտակարանը գտնվում էր Կասպից ծովից արեւմուտք Կուր և Արաքս գետերի գետաբերանների շրջանում, իսկ Վարդանակերտը տեղադրված էր Արաքսի ձախ ափին՝ Կուրի և Արաքսի գետախառնուրդից ոչ հեռու⁴¹:

Միջնադարյան մեր մի շարք մատենագիրների և աշխարհագիրների մոտ Փայտակարան քաղաքը չի փոխված է Տիֆլիս քաղաքի հետ: Այդ չփոխությունն առաջին անգամ ստեղծվել է Թովմա

Աթրոնու մոտ, իսկ հետագայի պատմագիրների և աշխարհագիրների մեծ մասն էլ չարունակել է կրկնել նրա սխալը:

ԱՐՑԱՆ

Արցախ աշխարհանունը հիշատակված է նաև Արմախ մետո: Երբեմն կոչվել է Փոքր Մյունիք, իսկ ավելի ուշ հիշատակված է Ռաշեն կամ Ռաշենք անունով, որը կազմում էր նախկին Արցախի միայն մի մասը:

Արցախը տարածվում է Մյունիքից արևելք՝ Կուր և Արաքս գետերի միջև: Տարածքով համարյա համընկնում է Լեռնային Ղարաբաղին և Միլիի տափաստանին: Սակայն նկատի ունենալով պատմագրական որոշ վկայություններ՝ Արցախի մեջ են ընդգրկում նաև Սևանա լճի հյուսիս-արևելյան կողմում գտնվող նեղ շերտը՝ մինչև Աղստե գետը:

Հնում Արցախը Հայտնի է եղել իր ամրությունը, ուղղական տեխնիկայի տեսակետից համարվել է անստաշելի մի երկիր, ունեցել է սաղարթախիտ անտառներ և փաթեմ արտոտալայեր, հողալված էր միարածությունը: Այստեղ բուծվող միերն իրենց դիմացկունությամբ գերազանցում էին արարական միերն, իսկ արագավազությամբ նրանցից ևս չէին մնում: Ջիարածությունից բացի Արցախը Հայտնի էր նաև իր մրգատու այգիներով և բանրակով, որոնք հիմնականում մշակվում էին նրա հարավարևելյան ցածրադիր շրջաններում: Ունի մետաղի և ոչ մետաղական բնական շատ հումքեր և հանքային ջրեր: Բնությունը գեղատեսիլ է, սուր հակադրություններով:

Արցախի բնակիչների մեծագույն մասը Հայեր էին: Հայերից բացի նրա արևելյան շրջաններում ապրում էին նաև որոշ թվով աղվաններ ու պարսիկներ:

Արտաշեսյանների և Արշակունիների թագավորության շրջանում Արցախը մտնում էր Հայկական պետության մեջ, իսկ հետագայում Սատենյաններն այն ժամանակավորապես միացրեցին Աղվանքի մարզպատությանը:

IX-XIII դարերում Արցախում, որն այդ շրջանում ավելի հայտնի էր Ռաշեն անունով, կային Հայկական մի քանի իշխանություններ: Դրանց իշխանական տարածքի մի զգալի մասը Գագիկ Ա-ն (989-1020) գրավեց և միացրեց Անի-Շիրակի թագավորությանը: Միջին դարերում Արցախը հարևան Ռուսիի հետ միասին կազմում էր Հայկական Աղվանքը:

⁴¹ Տե՛ս Մ. Տ. Երեմյան, Առյուս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի (Առաջին մաս), Երևան, 1952, Հայկական բնուշխարհի քարտեզը:

Արցախը մասնատված էր Հետևյալ զավառների. Մյուս Հարանդ, Վալուխը կամ Վալուխը, Բերձոր կամ Բերդաձոր, Մեծկուսնք, Մեծիրանք, Հարճանք, Մուխանք, Պիսնք, Պաճկանք, Սիսական Կոտակ, Բուստիփանես, Կողթ և Ծար:

Մյուս Հարանդում էր Ամարազ կամ Ամարաս կոչվող գյուղն ու վանքը, որը եպիսկոպոսանիստն էր և գտնվում էր Մյուսիքի սահմանի մոտ: Այդ վանքի Համայիրը պահպանված է: Այն գտնվում է Արցախի Մարտունու շրջանում: Երկրում պահպանված են մի շարք վանքերի, բերդերի և այլ վայրերի ավերակներ: Հայտնի էին Հատկապես Փանձասարի ու Գաղի վանքերը, Պաշեն ու Ծուշի բերդերը և այլն:

ՈՒՏԻՔ

Հիշատակվում է նաև Ուտի ձևով: Անունը հնագույն ծագում ունի և կապված է նույնանուն ցեղանվան հետ: Տարածվում էր Գուգարքի, Մյուսիքի, Արցախի և Կուր գետի միջև: Իր մեջ ընդգրկում էր Թարթմառ (Տրտու) գետի միջին և ստորին Հոսանքների վրա ընկած շրջանները և Կուր գետի ու Փանձակի լեռների ջրաժառանգ զաղաթների միջև ընկած տարածքները:

Այս երկրի անունը հիշատակվում է հնագույն ժամանակներից: Նա Հայտնի էր իր ամրությամբ, անտառներով և պղնձի հանքերով:

Ռելիեֆով Ուտիքը խստորեն բաժանվում էր երկու մասի՝ դաշտային և լեռնային: Դաշտային շրջանները տարածվում էին Կուր և Թարթմառ գետերի առափնյա մասերում, իսկ լեռնային զավառները գտնվում էին Փոքր Կովկասի շրջանում:

Ուտիքի բնակչության էթնիկական կազմը միատարր չէր: Այստեղ բնակվում էին հայեր և մասամբ աղվաններ:

Ուտիքը Արտաշես Ա-ի օրոք միացվել է Մեծ Հայքի թագավորությանը: Հետագա դարերում, մինչև Հայաստանի առաջին բաժանումը (387 թ.), որոշ ընդհատումներով Ուտիքը շարունակում էր մնալ Հայկական պետության կազմում: Նրա լեռնային մի բանի զավառները (Տավուշ, Գարդմանը և այլն) Հայաստանում Բագրատունիների թագավորության շրջանում միացված էին Հայկական թագավորությանը: Իսկ ընդհանրապես, ինչպես ասվեց, Ուտիքը Արցախի հետ միասին կազմում էր Հայկական Աղվանքը:

Ուտիքը բաղկացած էր հետևյալ ինը զավառներից (սխեմա-

Հացոյց»-ի բնագրում տրված է ութ զավառ). Արանոտ, Տրի կամ Տոռի, Ռոտպաղիան, Աղովն, Տոչկատակ, Գարդման կամ Գարդմանաձոր, Երկաշեն կամ Եակաշեն, Ուտի Առանձնակ և Տավուշ:

Մի քանի խոսք դրանցից այն զավառների մասին, որոնց դիրքը Հայտնի է, և որոնք կարևոր դեր են խաղացել Հայաստանի և մասամբ Աղվանից աշխարհի պատմության մեջ:

Ուտի Առանձնակ

Տարածվում էր Թարթմառ գետի հովտում, նրա միջին և ստորին հոսանքների շրջանում: Ունի հարթավայրային ռելիեֆ և արգավանդ հողեր, սակայն կլիման ցամաքային է, ուստի այս շրջանի համար արհեստական ոռոգումը եղել է կենսական անհրաժեշտություն: Ուտին նահանգի ամենանշանավոր զավառն էր, այդ պատճառով էլ նրա անունը զորածնական դարձավ ամբողջ նահանգի համար:

Այս զավառում էր գտնվում Պարտավ (արարական աղբյուրներում՝ Բերդա) հռչակավոր մայրաքաղաքը, որը IX-XI դարերում ապրում էր իր ծաղկման շրջանը: Այս դարերում Պարտավը դարձել էր Արևելյի խոշորագույն քաղաքներից մեկը: Նա քարեկարգ ճանապարհներով կապված էր Վրաստանի մայրաքաղաք Թիֆլիսի (Տիֆլիս), Դիլիսի և Կասպից ծովի արևմտյան առափնյա շրջանների ու Ասորականի քաղաքների հետ: Արարական մատենագիրները մեծ դրվեստով են խոսում Պարտավի մասին: XII դարից Պարտավն իր տեղը զիջում է նորակառույց Փանձակին:

Պարտավի ավերակները գտնվում են Թարթմառ գետի ստորին հոսանքի շրջանում՝ նրա ափին գտնվող շրջանային կենտրոն Բարդալի մոտ:

Այս նույն զավառում, Թարթմառ գետի ափին՝ նրա միջին հոսանքի շրջանում էր գտնվում Կաղանկատու ավանը, որը Դիլիս-Պարտավ ճանապարհի կայաններից մեկն էր: Կաղանկատու ավանում է ծնվել Հայոց Աղվանքի պատմության հեղինակ, VII դարի Հայ պատմագիր Մովսես Կաղանկատավացին:

Գարդման կամ Գարդմանաձոր

Այս զավառը տարածվում էր Ծամբոր գետի (այժմյան Ծամբորչայի) վերին հոսանքի շրջանում: Հեղինակներից շատերը Գարդմանը դնում են Արցախ ժաշխարհի» մեջ: Գավառում եղել է նրա անունը

կրող ավան, որի ավերակները գտնվում են այժմյան Գրթմանիկում (Շամբոր գետի աջակողմյան փտակներից մեկի վրա): Լեռնային է ու զգալի մասն անտառապատ:

Գարդմանաձորի նշանավոր վայրերից է նաև Հայ մատենագիրների կողմից Հիշատակված Գետաբակը կոչվող բերդը և պղնձահանքը (այժմյան Գետաբակը): Այս պղնձահանքերի շահագործումն ունի Հնագույն պատմություն, բայց նրա մասին Հիշատակությունները Համախափ են դառնում միայն X-XIII դարերում:

Շիկաչեն կամ Շակաչեն

Ենթադրվում է, որ Շակաչեն անունը ծագել է սակերի (սկյուրացիների) անունից: Գավառի պատմաաշխարհագրական նշանավոր վայրը Գանձակ քաղաքն է, որը կառուցվել է XII դարում և կարճ ժամանակում դարձել է վաճառաչահ, մեծ քաղաք:

Տավուշ

Այս գավառը բռնում էր այժմյան Աղբրեջանական ՌՍՀ-ի Թովուզ ու Ղազախ և Հայկական ՌՍՀ-ի Շամշադինի շրջանների տարածքները:

Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից նշանավոր են եղել **Ոսղխաղը** (կամ Ոսլախա) և **Տավուշը**: Տավուշը IX-X դարերում Հռչակված բերդ էր: Այստեղ նստող իշխանները մի քանի անգամ ապստամբություն են քարձրացրել Բագրատունի թագավորների դեմ: Առոտ Բ-ն (914-928) զենքի ուժով կոտորում է նրանց ղեմադրությունը և զբաղվում Տավուշ բերդը:

XI դարում Տավուշ բերդը զբաղվում է Կորիկյան թագավորության, իսկ XII դարում՝ Զաքարյանների կողմից:

Տավուշի ավերակները, որոնք մինչև օրս էլ նշմարվում են, գտնվում են այժմյան Շամշադինի շրջակայքում՝ Բերդում, մի քարձր ու դառիթնափ լեռան վրա: Նրա շինությունները բռնել են թավական մեծ տարածություն: Այժմ դրանք բոլորը, զրկվել առանց քաջատույնյան, գտնվում են Հոգի Հաստ չերտի տակ: Այստեղ կատարվել են մասնակի պեղումներ:

ԳՈՒԳԱՐԲ

Գուգարք անունն էթնիկական ծագում ունի և Հիշատակվում է Հնագույն ժամանակներից ի վեր:

Գուգարքն ընդարձակ մի երկիր էր և ընկած էր Հայաստանի Հյուսիսային սահմանագլխին՝ տարածվելով Աղստե գետի Հովտից մինչև Տայքի սահմանները: Այն չընթացաված էր Հյուսիսից՝ Վիրքով (Վրաստան), Հարավից՝ Այրարատով, արևմուտքից՝ Տայքով, իսկ արևելքից՝ Ռտիրով:

Գուգարքի Հողակլիմայական պայմանները բազմազան են: Ընդհանուր առմամբ այն մի արգավանդ երկիր է և ստանում է թավարար քանակությամբ տեղումներ: Հարուստ է գետերով, լճերով և հանքային ու սառնորակ աղբյուրներով: «Աշխարհացոյց»-ի Հեղինակի վկայությամբ, Գուգարքն աչքի էր ընկնում վայրի մրգերի առատությամբ ու անտառներով: Գուգարքում եղել են պղնձահանքերի մի շարք «քովեր», որոնց շահագործումն ունի Հնագույն պատմություն:

Այստեղ բնակվում էին Հայեր և մասամբ՝ վրացիներ:

Գուգարքը Կղարջքի և Տայքի Հետ միասին Հայկական պետությանն է միացվել Արտաշես Ա-ի օրոք (189-160, մ. թ. ա.): Դրանից Հետո, մինչև Հայաստանի առաջին քաժանումը, մնաց Հայկական պետության կազմում և Համարվում էր Հայաստանի Հյուսիսային բոլեխությունը:

Հայաստանում Արշակունիների թագավորության անկումից Հետո (429 թ.) Գուգարքը միացվեց Արևելյան Վրաստանի մարզպանությանը և նրա Հետ միասին անցավ Սասանյան Պարսկաստանի գեր-իշխանության տակ: Դրանից Հետո նրա մի քանի շրջանները մնացին Վրաստանի կազմում, իսկ երկրի մեծագույն մասը կազմող Հայաբնակ շրջանները՝ Տաշիրն ու մյուս գավառները, Հայաստանում Բագրատունիների թագավորության շրջանում միացվեցին Հայկական պետությանը⁴²:

Գուգարքը բաղկացած էր ինը գավառներից. **Ջորափոր**, **Կղարափոր**, **Մորափոր**, **Տաշիր**, **Թոնդը**, **Կանգարք**, **Արտահան**, **Ջավախք**,

⁴² Տե՛ս **Ս. Տ. Նրեմյան**, Լիպարիտ զորավար և նրա նախորդները (Ն. Մատի անվան կարինայի «Լիպարիտություններ», № 2, Երևան, 1947, էջ 110-112):

Կղարքը: Հաճախ Գուգարքի մեջ են դասում նաև Աչոցք գավառը, որը Ալիշանի մոտ մտնող մեծ է Այրարատյան աշխարհի մեջ⁴³:

Գուգարքի բոլոր գավառների դիրքը որոշված է բավական ճշտությամբ՝ շնորհիվ այն բանի, որ Անանիա Շիրակացին նրա գավառները լիվարկել է Հաջորդական կարգով՝ արևելքից արևմուտք ուղղությամբ:

Ձորափոր

Հնագույն ժամանակներում ուղղակի կոչվում էր Ձոր: Տարածվում էր Աղստե գետի վերին Հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակների ավազաններում: Ոմանք այս գավառը տեղադրում են Դեբեդ գետի Հովտում, նույն Գուգարք «աշխարհի» Տաշիր կամ Տաշիր գավառի արևելյան կողմում, ինչն անընդունելի է: Տարածքով Համարյա Համբենում է այժմյան Հայկական ՍՍՀ-ի Կարմիրի և Իջևանի շրջանների:

Գավառի պատմական նշանավոր վայրերն են **Կայեն** բերդը և **Գետիկի**, **Հաղարծնի**, **Մակարա**, **Կիրանց**, **Դեղձուտի**, **Ջուխտակ** վանքերը: Կայենը գտնվում էր Սևանա լճի Հյուսիս, այժմ Արջանոց կոչվող լեռների վրա: Այս բերդը, որ Զաքարյանների իշխանության տակ էր, 1236 թ. մոնղոլները զրավեցին և ավերեցին: Հիշատակություններից երևում է, որ Ձորափորն այս բերդի անունով կոչվել է նաև Կայենի գավառ:

Կայենի մոտ էր գտնվում Գետիկի վանքը, որտեղ երկար տարիներ ապրել և գործել է միջնադարյան Հայ մատենագրության խոշոր դեմքերից մեկը՝ Մխիթար Գոշը (1130-1213): Սաստիկ երկրաչառի Հետևանքով այս վանքը քանդվում է, քայքայ նրա միաբանները չեն ցրվում և Գոշի խորհրդով Խվան Աթաբեկից խնդրում են նոր վանք կառուցելու Համար իրենց տալ Տանձուտ կոչվող վայրը: Խվանեն բավարարում է նրանց խնդիրը, և միաբանները Տանձուտում Հիմնում են մի նոր վանք՝ Նոր Գետիկը: Սկզբում այստեղ չինում են երկու փոքր եկեղեցի, ապա 1191-1196 թթ., կառուցում են մեծ եկեղեցին:

Նոր Գետիկն այժմ վերականգնված է: Այն գտնվում է Աղստեի աջակողմյան Գետիկ գետի ձախ կողմում, մի գեղատեսիլ ու անտառապատ ձորում, այժմյան Իջևանի շրջանի Գոշ գյուղում: Այս վանքը

Հաճախ կոչվում է Մխիթար Գոշի անունով՝ Գոշավանք, որը տեղացիները աղավաղման ենթարկելով՝ անվանում են Ղոշավանք: Ժառանգապետական բարդ Համայիր է: Պատերը չարված են սրբատաշ քարերով: Ունի քանդակներ և արձանագրություններ:

Հաղարծնի վանքը կառուցվել է XI դարում: Այժմ էլ կանգուն է և գտնվում է Դիլիճանից Իջևան տանող ճանապարհի ձախ կողմում՝ մի շատ գեղատեսիլ վայրում: Ոչ պակաս Հայտնի են նաև րարծաքաղեակներով Հռչակված Մակարավանքը (այժմյան Աչաշուր գյուղի մոտ) և Կիրանց վանքը, որն այդուսակերտ է և գտնվում է Սեբար գյուղի անտառածախկման ավանից ոչ Հեռու:

Տաշիր

Կոչվել է նաև Տաշիրք, Տաշրատափ: Տարածքով Համապատասխանում է այժմյան Լոռու (Ֆիզիկաշխարհագրական առումով, այսինքն՝ ՀՍՀՄ Արավիզու, Գուգարքի, Կալինխոյի և Ստեփանավանի շրջանները միասին վերցրած):

Սա Գուգարքի ամենաբնդարձակ գավառն էր: IX դարից սկսած այստեղ իշխում էր Բագրատունիների մի ճյուղը, որն չբնակա մի շարք գավառներ միացնելով Տաշիրին, ղարաբակեց իր իշխանության սահմանները: Բագրատունիների այս ճյուղի ներկայացուցիչ Գուրգենը 978 թ. իրեն Հռչակեց թագավոր:

Նոր կազմված ֆեոդալական այս թագավորությունը, որն այդ ժամանակվա Հայաստանի տարբեր մասերում եղած Հայկական մյուս թագավորությունների նման Անի-Շիրակի վասալն էր, կոչվեց Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորություն: Նրա մայրաքաղաքը Լոռին էր:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև XIII դարը: XI դարի կեսերին նա զրավում էր Հակապական տարածք, նրա սահմանները ձգվում էին Ծամբոր քաղաքի մոտերքից մինչև Մթին կամ Ոռնավ (Կեչուտ) լեռները: Գավառի պատմաաշխարհագրական վայրերից անհրաժեշտ ենք Համարում նշել Հետեյանքը:

Լոռի.՝ Քաղաք: Կառուցվել է X դարի 2-րդ կեսին: XI դարում Դավիթ Անհողինի կողմից ավելի բարեկարգվում և ընդարձակվում է այս քաղաքը: Լոռին Տաշիր-Ձորագետի ֆեոդալական թագավորության մայրաքաղաքն էր: Նա լեռնային ճանապարհով կապված էր մի կողմից՝ Անիի, իսկ մյուս կողմից՝ Տփլիսի (Թբիլիսի) Հետ: Լոռին,

⁴³ Տե՛ս նրա «Այրարատ» աշխատության կցված քարտեզը:

Կապանի նման, եղել է ֆեոդալական փոքրիկ քաղաք և Հայտնի էր իր ամրությամբ: Քաղաքը պատած էր բարձր պարսպով, որն ունեցել է մի քանի աշտարակներ: X-XIII դարերում Լոռիում մեծ զարկ էին ստացել պղնձահանքի հանույթը, ձուլումն ու մշակումը: 1236 թ. մոնղոլները գրավեցին և Հիմնահատակ ավերեցին Լոռի քաղաքը, որն այդ ժամանակ պատանակում էր Զաքարյան իշխաններից մեկին և վերջինիս աթոռանիստն էր: Մոնղոլներն այս քաղաքի գրավման ժամանակ կողոպտել են նրա հարստությունները և հակալական զուսմարի հանող զանաքներ:

Լոռի քաղաքի ավերակները գտնվում են Հայկական ՌՍՀ-ի Ստեփանավանի շրջանում, Ստեփանավան քաղաքից մոտ 3 կմ հարավ-արևելք: Զորացույցի բարձրադիր ձախ ափին: Պաշտպանական տեսակետից նա ունեցել է շատ հարմար դիրք: Լոռին զբաղվել է եռանկյունաձև մի հարթվածքով՝ մոտ 20-25 կիլոմետր երկարությամբ, որի մի կողմով անցնում է Զորագետը, իսկ մյուս կողմով՝ նրա ձախակողմյան վտակ Միխիսանը: Թև՝ Զորագետը և թև՝ Միխիսանը փորել են խոր և դառիվեր կիրճեր, սրանք քաղաքը երեք կողմից դարձրել են անմատչելի, իսկ չորրորդ կողմից այն պատած է եղել ամուր պարսպով, որն ունեցել է երկաթե դարպաս:

Քաղաքի ավերակները վառ են պահպանվել: Համեմատաբար լավ են պահպանվել նրա բաղնիքի, ներքին պարսպի և քաղաքացիական բնույթի մի շենքի ավերակները:

Սանահին, Հաղպատ և Օձուն վանքերը Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի կարևոր կենտրոններից էին: Սանահինում և Հաղպատում եղել են քարձք տալիս զվարդանքներ՝ «վարդապետարան»-ներ, որոնց կից կային հարուստ մատենադարաններ: Այս վարդապետարաններում սովորում էին աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, մաթեմատիկա, տիեզերագիտություն և այլ առարկաներ: Սանահինը կառուցվել է 957 թ., իսկ Հաղպատը՝ 967 թ.: Դրանց կառուցման նախաձեռնողը եղել է Ռուրովանույշ թագուհին՝ Ալուտ Գ-ի կինը:

Հաղպատը միջնադարյան Հայ ճարտարապետական արվեստի խոշորագույն կոթողներից մեկն է: Նրա Հիստաբանջ քանդակները մինչև օրս էլ լավագույն արդյուր են մեր ճարտարապետական մշակույթի զարգացման համար: Սանահին և Հաղպատ վանքերը գտնվում են Թուրմանյանի շրջանում, դրանք, որպես անցյալի կարևոր ժառանգություն, Ուրհրդային Հայաստանում եղած Հին և միջնադարյան մշակույթի բազմաթիվ այլ կոթողների հետ միասին,

պահպանվում են մեր պետության կողմից: Իր ճարտարապետական կառուցվածքով Սանահինից ու Հաղպատից ետ չի մնում Սժուր, որն ավելի Հին և գտնվում է այժմյան ՀՍՀՄ Թուրմանյանի շրջանի Օձուն գյուղում:

ՏԱՅՔ

Տայք անունը հնագույն է և ունի էթնիկական ծագում: Այն կապված է տալիսներ կամ տայեր ցեղանվան հետ:

Տայքը խիստ բննային և անտառապատ երկիր է: Տարածվում էր Ճորոխի միջին հոսանքի և նրա աջակողմյան վտակների ավազաններում: Շրջապատված էր արևմուտքից Պոնտոսով, հյուսիսից՝ Լազիկայով և եզերքով (Աջարիս), հյուսիս-արևելքից ու արևելքից՝ Գուգարքի Կղարքը և Այրարատի Արևանդ գավառներով, իսկ հարավից՝ Բարձր Հայքով և Այրարատի Բաան գավառով: Եղված բոլոր կողմերում Տայքն իր հարևաններից բաժանված էր բննաչափաներով:

Ընծային և անտառապատ այս երկիրը Հայտնի էր իր ամրությամբ: Նա քաղաքական աննպաստ պայմաններում համախոստում էր Հայ թագավորների ու իշխանների ապաստարանը:

«Ալիսորհացոյց»-ի Հեղինակի վկայությամբ, Տայքը հարուստ էր նույն թուզով և սերկիլով:

Տայքի մասին առաջին տեղեկությունները հաղորդել է Քսենոֆոնը: Նրա հիշատակությունների համաձայն, Տայքի (Քսենոֆոնի մոտ՝ Տալիս) բնակիչները՝ տայեցիները, խիզախ և ուղղմասեր ժողովուրդ էին, նրանք, ինչպես և խաղաղացիներն ու կորդվացիները, չէին ենթարկվում Արևմտյան Պարսկաստանին և ինքնուրույն էին:

Տայքը Արտաշես Ա-ի օրոք միացվել է Մեծ Հայքի հայկական թագավորությանը: Մեծ Հայքին միացվելուց հետո Տայքը նրա կազմում մնաց մինչև արաբական տիրապետության շրջանը:

Տայքի բնակչությունը, Գուգարքի բնակչության նման, ուներ խանգ ազգային կազմ: Այստեղ ապրում էին տարբեր ժողովուրդներ, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը Հին ժամանակներից ի վեր կազմում էին հայերը:

IV-VIII դարերում Տայքում իշխում էին Մամիկոնյանները: Այդ շրջանում Տայքը փաստորեն ներկայացնում էր մի վարչաբարձրակարգ ամալոր՝ մեծ ֆեոդալական իշխանություն: Երբ VIII դարի վերջերից Մամիկոնյանները կորցրին իրենց քաղաքական հզո-

բույժյունը և աստիճանաբար զաղարկեցին երկրի քաղաքական ու ռազմական կյանքում կարևոր դեր խաղալուց, Տալթի նրանց կայվածքները անցան Բագրատունիներին:

X դարում Տալթի մի մասում և Կղարջքում վրաց Բագրատունիները Հիմնում են Բյուզանդիային վասալ մի իշխանություն, որը Հայտնի է Տառ-Կլարջնեթի կյուրուպաղատություն անունով: Վրացական այս իշխանությունը երկար ժամանակ ստիպված էր Համառ պայքար մղել Բյուզանդիայի դեմ, որն ամեն մի առիթն օգտագործում էր նրա ներքին ինքնավարությունը վերացնելու և կայսրության պրովինցիա դարձնելու համար: Տառ-Կլարջնեթի իշխանությունը Հետագայում միացվեց վրաց Բագրատունիների կենտրոնական թագավորությանը, որը XI-XIII դարերում ապրում էր իր բուռն զարգացման շրջանը:

Տալթը բաղկացած էր 8-9 գավառից: «Աշխարհացոյց»-ում նրա գավառները Հիշատակված են արևելքից արևմուտք Հետևյալ կարգով՝ **Վող, Բերդաց Փոր, Պարտիզաց Փոր, Ճակառք, Բուխա կամ Բուխա, Ուրաղե, Ագրդազ Փոր և Արսայա Փոր**⁴⁴:

Վողը (վրացերեն՝ Վոլա) տարածվում էր Կուրի ակունքների շրջանում և իր տարածքով գրեթե Համրեկնում էր այժմյան Գյուլենի շրջանին: Այստեղ Հիշատակվում է Համանուն բերդ, որի աշխարհազորական դիրքը մեղ Համար մոտ է անտրոջ:

Վողից անմիջապես արևմուտք տարածվում էր **Բերդաց Փոր** գավառը, իսկ սրանից էլ արևմուտք, այժմյան Սլեթի գետի մոտակներից մեկի վրա՝ **Պարտիզաց Փորը**:

Ուրաղե կամ **Ուլսթիք** գավառը գրավում էր Սլեթի գետի միջին Հոսանքի շրջանը: Այս գավառում էր գտնվում **Ուլսթիք** բերդաքաղաքը, որը Համապատասխանում է այժմյան Սլեթիին:

Տալթի պատմական վայրերից մի քանիսը Հայտնի չէ, թե որ գավառներում էին գտնվում: Այդպիսի վայրերից են **Արաշեղ, Իշխանաց** ու **Ուրնջաղ** գյուղերը և **Սրախանե, Թուխարը** ու **Հավաճեղ** բերդերը: Ինչպես երևում է, Երախանին IV դարում Տալթի Մամիկոնյանների ուսումն էր:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ VII-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ
VII ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԸ

1. ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

VII դարի առաջին քառորդում կազմավորված Արարական խալիֆայությունը 640-650 թթ. երեք ավերիչ արշավանք է կատարում դեպի Հայաստան: Սակայն մինչև VII դարի վերջերը Հայաստանը կարողացավ պահպանել իր ներքին ինքնուրույնությունը:

VIII դարի սկզբին, ավերիչ արշավանքներ կատարելով և ազատագրական շարժումը դաժանորեն ճնշելով, խալիֆայությունն արդեն իր ծանր լուծն է Հաստատում Հայաստանում: Եռուսով նա Հիմնովին վերակառուցում է Հայաստանի վարչաքաղաքական Համակարգը: խալիֆայության լծի տակ ընկած Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը միասին վերցրած կազմեցին մեկ վարչատարածքային միավոր՝ փոխարքայություն, որը կոչվեց «Էրմենիա» (Արմենիա): Վերջինիս սահմանները Հյուսիսում Հասնում էին Կովկասյան լեռներին, Հարավում՝ Արևելյան Տիգրիսին, արևելքում՝ Կասպից ծովին, իսկ արևմուտքում՝ Սև ծովին, Ճորոխին և Եփրատին: Էրմենիայի բնակչությունը բազմաթիվ էր. Հայերից, վրացիներից և աղվաններից բացի այնտեղ ապրում էին նաև այլ ժողովուրդներ:

Էրմենիա փոխարքայության կենտրոնը Գվինն էր: Այստեղ էին նստում խալիֆի կողմից նշանակված փոխարքաները՝ Էմիրները (ըստ Հայ աղբյուրների՝ «տաթիկաներ»), որոնք այդ լայնատարած երկրի գերագույն կառավարիչներն էին:

Էրմենիա փոխարքայությունը բաժանված էր չորս մեծ մարզերի: Գրանցից առաջինը կազմում էր Աղվանքը, երկրորդը՝ Վրաստանը, իսկ երրորդ և չորրորդ մարզերը կազմված էին Հայաստանի տարածքից, ընդ որում, երրորդ մարզն ներգրկում էր Արարախ Զովոր (Նախկին Այրարատ աշխարհը) և Վասպուրականի մեծ մասը, իսկ

⁴⁴ «Փոր» բառը, որով բարդված են Տալթի և Գուգարքի գավառանունների մեծ մասը, գործ է ածված «ժոր» խոսքաբանով:

չորրորդ մարզը՝ Վան քաղաքի շրջակայքը, Ռշտունիքը և Արածանիքի ափագանությունը բնկած շրջանները (Նախկին Տուրուբերան աշխարհը)։ Միաձայն (Սյունիքը) մտցրել էին առաջին մարզի մեջ, որը, ինչպես նշվեց, կազմված էր Հիմնականում Աղվանքի տարածքից։ Նախկին Տուրուբերան աշխարհի Տարոն գավառը (արարական մատենագիրների մոտ՝ Տարուն) մի ժամանակ կազմում էր առանձին վարչական միավոր, իսկ Հնոտագյուղում միացվեց այլ միավորին։

Էրմենիայի այդ չորս մարզերի կառավարիչները ստորադրված էին ոստիկան-փոխարքային։ Նրանք իրենց մարզերում նույնպիսի գերագույն պետեր էին, ինչպես ոստիկան-փոխարքան էր ամբողջ Էրմենիայի մասշտաբով։ Տուրաբանչյուր մարզ իր Հերթին մասնատված էր ավելի փոքր միավորների, որոնք նույնպես ունեին իրենց կառավարիչները։

Ընդհանուր գծերով այդպիսին էր Էրմենիա փոխարքայությունում Ռալիֆայությունից հաստատված վարչադատական համակարգը։

Ռալիֆայությունը, օգտվելով անեն մի առիթից, իր դաժան մեջդոցներով ձգտում էր հիմնովին վերացնել տեղական իշխանությունները։ Այդպիսի քաղաքականությունից հետևանքով VIII դարի երկրորդ կեսին քաղաքական ասպարեզից վերանում են Հայկական մի շարք իշխանական տներ՝ Մամիկոնյան, Կամսարական, Ամատունի և այլն։ Դրա հետ միասին, Ռալիֆայությունը արարական մի քանի ցեղեր է փոխադրում և բնակեցնում Հայաստանի տարածքում, հույս ունենալով, որ նրանք, միավորվելով առանձին իշխանությունների (Էմիրությունների) մեջ, նվաճված երկրում կգտնան իր Հենարանը։

Սակայն Ռալիֆայությունը չէր կարող բավարարվել միայն բռնություններով։ Նա Հայաստանում իր տիրապետությունը չտո չէր քիչ Հաստատուն դարձնելու համար ստիպված էր որոշ զիջումներ անել Հայկական մի շարք իշխանական տներին։ Այդ զիջումների արդյունք էին ժողովրդական-ազատագրական այն հուժկու շարժումները ու ապստամբությունները, որոնք ուղղված էին արարական լծի դեմ և որոնք չդադարեցին ընդհուպ մինչև նրա տապալումը։ Ժողովրդական-ազատագրական արյունահեղ պայքարից օգտվելով՝ Բագրատունիները, Սյունյաց իշխանները և Արծրունիները բեղաձակեցին իրենց իշխանությունների սահմանները։ Բագրատունիները, որ նախորդ ժամանակաշրջանում (V-VII դարերում) իլյխում էին միայն Սպեր, Բազրեանդ ու Կողովխտ գավառներում, VIII-IX դարերում աստիճանաբար տեղ են դառնում նաև Այրարատի մեծ մասին, Գուգարքի ու Տաջի մի մասին, Գեղամա երկրին և Տարոնին։

Արծրունիները Հնոդհետ իրենց իշխանությունն են երեքարկում ոչ միայն ամբողջ Վասպուրական աշխարհը, այլև Մոկքն ու Նախկին Պարսկահայքի մի քանի գավառներ։ Սյունյաց իշխաններն իրենց ձեռքում պահեցին Սյունիքի մեծագույն մասը, նրանց իշխանությունն շրջանակներից դուրս մնաց միայն Գեղամա երկիրը (Նախկին Գեղարքունիք ու Սողք գավառները՝ միասին վերցրած), որը մինչև IX դարի վերջերք դարձավ նրանց իր պատկանումը։

Հայաստանում կազմված արարական Էմիրություններից (իշխանություններից) նշանավոր էին Աղմիքի և Կապիկների Էմիրությունները։ Դրանցից առաջինն իր մեջ ընդգրկում էր Նախկին Աղմիքի աշխարհը՝ առանց նրա Սասուն գավառի, որը Ռուֆի և Տարոնի Հետ միասին կազմում էր Հայկական մի իշխանություն։ Իսկ երկրորդը՝ Կապիկների Էմիրությունը, տարածվում էր Վանա լճից Հյուսիս-արևմուտք։ Այս Էմիրությունն սահմանները ձգվում էին Սիրիան լեռնազազաթիցմինչև Կարինի մոտերքը և Շառիան լեռներից մինչև այժմյան Բուլանթլի շրջանի Հարավային սահմանը¹։ Արարական երրորդ Էմիրությունը՝ Ութմանիկների Էմիրությունը, զբաղվում էր անհամեմատ փոքր տարածություն, այն իր մեջ էր ընդգրկում Նախկին Տուրուբերանի Աղիովխտ և Վասպուրականի Արերանքի գավառները։ Այս Էմիրությունը գրեթե միշտ երեքարկված էր Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանությունը։

VII-IX դարերում Արևմտյան Հայաստանը դեռևս մնում էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ։ Սակայն Արևելյան Հայաստանն Արևմտյան Հայաստանից բաժանող Նախկին սահմանագիծը երեքարկվել էր զգալի փոփոխությամբ։ Արարական Ռալիֆայությունը Բյուզանդիայից խլեց Նախկինում Արևմտյան Հայաստանի մեջ մտնող Չորրորդ Հայք պրովինցիայի մի զգալի մասը (Հայտյանը, Ռարթյան և Պաղնատուն գավառները) և Կարին գավառը, որը չուտավ նորից վերագրավվեց Բյուզանդիայի կողմից։ Արևմտյան Հայաստանը ստրատեգիական տեսակետից Բյուզանդիայի համար ուներ առանձնահատուկ նշանակություն։ Արևմտյան Հայաստանի (որի կազմի մեջ էին մտնում Նախկին Առաջին Հայքը, Երկրորդ Հայքը և Չորրորդ Հայքի մեծագույն մասը), Պոնտոսի և Գամիրքի (Կասպագոլկիայի)

¹ Տե՛ս Մ. Տ. Մերնյան, Աղյաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի, Առաջին մաս (Հրատ, 1951), երես, 1952։

տարածքներից կազմվեց մի ուղղմական շրջան՝ թեմ, որը կրում էր «Հայկական թեմ» («Արմենիական») անունը²։ Հայկական թեմը վերնականապես կազմակերպվել է VII դարում։ Նրա ընակչության, ինչպես և դորքի մեծագույն մասը կազմում էին Հայերը։ Արաբաբյուզանդական Հարսան պատերազմների պատճառով Հայկական թեմի սահմանները անկայուն էին։

2. ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆ

Գյուղատնտեսություն

Նախորդ ժամանակաշրջանի (V-VII դդ.) Համեմատությունը VII-IX դարերում Հայաստանի գյուղատնտեսությունը ոչ միայն չէր առաջադիմել, այլև նույնիսկ նա էր գնում։ Նտադիմելու Հիմնական պատճառներն էին, ա) Ռալիֆայության ավերիչ արշավանքները, որոնց Հետևանքով զգալի չափով ամայացան Հայաստանի մի շարք գավառներ (Հատկապես Այրարատյան ու Վասպուրական աշխարհները և Արածանի վրա ընկած շրջանները), գերեվարվեցին և Հայաստանի սահմաններից դուրս տարվեցին բազմաճագար բնակիչներ, բ) Արարական խալիֆայության՝ Հայերին տեղահան անելու և նրանց զբաղեցրած Հողերում արաբական ցեղեր բնակեցնելու քաղաքականությունը։ Ռալիֆայությունը մի շարք գավառներում (Աղբերանի, Աղուլիս, Հարբ և այլն) բնակեցրեց արաբական ցեղեր, որոնց տրվեցին ընդի երկրագործ բնակիչների՝ Հայ գյուղացիների Հողերը։ Ի տարբերություն Հայերի, արաբ մեծ մասամբ զբաղվում էին անասնապահությամբ։ Այսպիսով, որոշ գավառներում երկրագործության փոխարեն, որ նախկինում կազմում էր այդ գավառների ընակչության զբաղմունքի գլխավոր ճյուղը, սկսում է գերակշռություն ձեռք բերել անասնապահությունը, գ) Ժանը Հարկաճանությունը։ 725 թվականից մտցվեց գլխահարկ, անասնահարկ, Հողահարկ։ Այս Հիմնական Հարկերից բացի ալիստափոր գյուղացիները Հատուկ Հարկաբերման էին ենթարկվում արհեստական ոռոգման ենթակա Հողերի Համար։ Այնուհետև, գյուղացին կալվածատիրոջ և սկսություն Համար կատարում է զանազան պարհակներ և Ժանը կուտ, եկեղեցուն վճարում էր «տասանորդ»։ Ռալիֆայության Հարկային քաղաքա-

կանությունն ավելի սաստկացավ VIII դարի կեսերից, երբ պետությունից գլուխ անցան Արապյանները։ Հարկերի և տուրքերի Հիմնական մասը Հավաքվում էր դրամով, իսկ դրամական Հարկը մի այնպիսի երկրում, ինչպիսին էր VII-IX դարերի Հայաստանը, կատարյալ ընդգրկության էր Հասցնում գյուղացիությանը, որովհետև երկրում թույլ էին զարգացած չուկապական Հարաբերությունները և երկրի տնտեսությունն ուներ փակ բնատնտեսության բնույթ։

Համարելի է, որ այդպիսի պայմաններում ուժասպառ եղած, ընչազուրկ Հայ գյուղացիները չէին կարող շատ լին քիչ Հաջող վարել իրենց տնտեսությունները։ Իսկ այդ դարերում Հայաստանում գյուղատնտեսության բնորոշ ու ճնշող ձևը մանր գյուղացիական տնտեսությունն էր։ Տիրակալական խոշոր տնտեսությունները ընդհանրապես քիչ էին և երկրի ընդհանուր դրույթյան վրա Հական ազդեցություն չունեին։

Այդ բոլորին ավելանում էին նաև բնական աղետները՝ երաշտը, ցրտահարությունը, կարկուտը և մորեկը։ VII-IX դարերում ոռոգողական կառուցումներ չեն կատարվել, ինչպես և շատ քիչ են վերանորոգվել նախկինում կառուցված ջրանցքներն ու արհեստական ամրարտակները։

Գյուղատնտեսության մեջ այս շրջանում Համեմատաբար ավելի բարձր պիմակում էր անասնապահությունը։ Շարունակում էին առաջնակարգ դեր խաղալ մանր ու խոշոր եղջերավոր կիսաբուծական անասնապահությունն ու ձիարսուծությունը։

Արհեստագործություն և արդյունագործություն

Փակ բնատնտեսության պայմաններում արհեստագործությունը Հիմնականում կապված էր գյուղատնտեսության հետ։ VII-IX դարերի Հայաստանում գյուղական արհեստը երկրի տնտեսական կյանքում իր նշանակությամբ խաղում էր ավելի խոշոր դեր, քան քաղաքային արհեստները։ Դեռ ավելին, այդ տնտեսակներից քաղաքն ավելի շատ էր կախված գյուղից, քան գյուղը քաղաքից։ Այնպիսի առաջնակարգ արհեստներ, ինչպիսիք էին դարբնությունը, որմնադրությունը, պալատարությունը, ճարտար կարվիր՝ ներկի պատրաստումը, գորգագործությունը, մանածագործությունը, ջուլահարությունը, կավագործությունը իրենց զգալի մասով կապված էին գյուղատնտեսության հետ։

Քաղաքային արհեստը, նախորդ ժամանակաշրջանի Համեմա-

² Տե՛ս է. Գեյցեր, Մկրտաբարությունը բնագավառներում դրույթան, թարգմ. Հ. Գ. Գարանիֆյան, Վիեննա, 1903, էջ 14:

տուխյամբ, VII-IX դարերում շոշափելի առաջադիմություն չկատարեց, որով արհեստներ (քարտաշում, քանդակարվեստ) նույնիսկ հետադիմեցին: Քաղաքային արհեստների մեծ նշանավոր էին՝ բրուտագործությունը, մետաքսագործությունը, ներկարարությունը, մանուկագործությունը, ոսկերչությունը և արծախագործությունը: Արհեստագործական գործիքները պարզունակ էին:

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանի արհեստագործական արտադրանքներից երկրի սահմաններից դուրս Հայտնի էին և առհասարակ մեծ համբավ ունեին «թղզան կարմիրը», բրդե զգեստները, բարձր, բազմոցները, մետաքսե դիպելը, գորգերը և այլն:

Ուխիֆայությունը երկրի ամբողջ հողի, անտառների և դաշտերի հետ միասին պետական սեփականություն Հայտարարեց նաև նրա բնիկների հարստությունները: Ուխիֆայության տնօրինության անցան Հայաստանի բազմաթիվ ու բազմառակ հանքերը (ալի պղնձի, կապարի, երկաթի և այլն): Հանքերը կապալով տրվում էին անհատ մարդկանց: Ամենուրեք գործադրվում էր հարկադիր աշխատանք: Աշխատանքի արտադրողականությունը շատ ցածր էր: Ծահագործվում էին միայն զետեի երեսին մոտ գտնվող հանքային բնքեր: Զրի պատճառով երկրի խորքում գտնվող հանքերը չէին կարող շահագործվել: Մետաղային հանքերի հանդիպն ու ձուլումը գոյություն ունեին միայն այն չրջանների հանքավայրերում, որտեղ առկա էին նաև անտառներ, որովհետև ձուլումը կատարվում էր բացառապես փայտածուխով:

Քաղաքները, ճանապարհները և առևտուրը

Տնտեսության նշանակալի հետադիմությունը պատճառ է դառնում նաև քաղաքային կյանքի անկման: VII-VIII դարերի արշավանքների հետևանքով ավերվում են Հայաստանի մի շարք քաղաքներ: Դրանց մի զգալի մասն արարական երկրագրայ տիրապետության ընթացքում կորցրել էր տնտեսական նշանակությունը (Վաղարշապատ, Զարիշատ, Կարին և այլն), իսկ որոշ քաղաքներ էլ ընդմիջում դադարեցին գոյություն ունենալուց (օրինակ՝ Արտաշատը): Նախորդ ժամանակաշրջանի քաղաքներից շատերը վեր են ածվում բերդաքաղաքների և բերդերի, որոնցում տեղավորվում են արարական կայազորներ (Մուֆարդին, Նուպա (Նախիջևան), Բերկրի, Գալիկալա (Կարին) և այլն): Երկրի մայրաքաղաք Դվինը ևս մեծապես տուժեց արարական արշավանքներից: Արարական զավթիչները

640 թ. իրենց արշավանքի ժամանակ գրավելով Դվինը, մասնակիորեն ավերում են այն:

Ջնայած այդ բոլորին, Հայաստանի քաղաքների մեծ VII-IX դդ. Դվինն իր նշանակությամբ գրավում էր առանձնահատուկ տեղ: Նա ամբողջ էրմենիա փոխարքայության կենտրոնն էր, և արարական ոտավանքները որոշ չափով հոգ էին տանում իրենց աթոռանիստ բարեկարգելու համար: Այստեղ էին կենտրոնացած արարական կայազորի մի զգալի մասը, Ուխիֆայության վարչական պաշտոնյաներ, ազնվականներ, տարբեր ազգությունների պատկանող հարուստ վաճառականներ: Տնտեսական տնտեսկությամբ արարական տիրապետության սկզբնական շրջանում Դվինի նշանակությունը մեծ չէր, բայց VIII դարի վերջերից և, մասնավոր, IX դարի սկզբներից այն համեմատաբար արագ կերպով բարձրանում և դառնում է արհեստագործության ու առևտրի խոշորագույն կենտրոն:

Դվինից բացի հիշատակվում են նաև մի շարք այլ քաղաքներ. Նախիջևան, Բերկրի, Կարին, Արզն, Բիթլիս, Միաֆարկին ևս Մուֆարդին, Նյալ, Արճնշ, Վան և այլն:

Դրանք մեծ մասամբ զավառական տիպի քաղաքներ էին և իրենց նշանակությամբ չէին կարող համեմատվել Դվինի հետ, առևտրական գործառնությունները սահմանափակ էին, իսկ արհեստները՝ ինչպիսիք զարգացած: Միջազգային առևտրին դրանց մասնակցությունը, ընդհանուր առմամբ, պատիվ էր և սահմանափակվում էր հիմնականում տարանջկի առևտրի քաղաքանների սպասարկումով:

Հայաստանը VII-IX դարերում առևտրական Վաղարշատի միջոցով ուներ Ուխիֆայության մյուս երկրների՝ հատկապես Վրաստանի, Առանի (Ագվանք), Հարավային Ատրաքսականքի և Միջագետքի հետ: Առաքին առևտրին Հայաստանը մասնակցում էր գյուղատնտեսական ապրանքներով (անասուններ, մրգեր, զինի և այլն) և արհեստագործական դանազան արտադրանքներով («թղզան կարմիր» ներկ, մետաքսե բնտիր գործվածքներ, գորգեր): Այս շրջանի մասին եղած աղբյուրներում չի հիշատակված Հայաստանից հացահատիկի արտահանելու մասին: Դա պետք է բացատրել երկրագործության ընդհանուր հետադիմությամբ:

Հարկերը դրամով գանձվող գյուղացիներին ստիպում էր իրենց ապրուստի վերջին միջոցները վաճառել: Այնպես որ ազդ չընձանում նկատվող ներքին առևտրի որոշ աշխուժացումը հետևանք էր ոչ թե տնտեսական զարգացման և բխում էր ոչ թե երկրի արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակից, այլ արդյունք էր դրամական ծանր հարկերի ու տուրքերի:

Հիշյալ ժամանակի բնակչության թվի վերաբերյալ ստույգ տեղեկություններ չկան: Որոշ հեղինակներ, նկատի ունենալով Ռայի-ֆայության կողմից էրմենիայից գանձվող գլխահարկի չափը, այնպիսի ենթադրություններ են անում, որոնք, սակայն, մոտավոր գաղափար անգամ չեն տալիս այդ հարցի մասին, որովհետև՝ ա) արաբական աղբյուրների մեջ հիշատակված գլխահարկը գանձվում էր ոչ թե միայն Հայաստանից, այլ ամբողջ էրմենիայից, որի մեջ, ինչպես տեսանք, Հայաստանից բացի մտնում էին նաև Աղվանքն ու Վրաստանի մեծ մասը, բ) գլխահարկ էր վերցվում միայն քրիստոնյաներից, մինչդեռ Հայաստանում այդ դարերում բնակվում էին նաև այլ ժողովուրդներ, քաջի դրանից, հռոմեականները ևս մեծ մասամբ ազատված էին հարկից, գ) գլխահարկի ենթակա էին միայն տղամարդիկ, այն էլ այնպիսի տարիքի, որ արաբական հարկահանները համարում էին աշխատունակ, դ) արաբական տիրապետությունից դուրս էր գտնվում Արևմտյան Հայաստանը:

Այսպիսով, գլխահարկի չափը չի կարող հուսալի հիմք լինել VIII-IX դդ. Հայաստանի բնակչության ընդհանուր թվի մասին գաղափար կազմելու համար: Սակայն, ինչպես այդ, այնպես էլ պատմադիմելի հաղորդած այլ տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանում բնակչության խտությունը բավական մեծ էր: Արաբական աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից երևում է, որ Հայաստանի այն մասում, որը գտնվում էր Նախիֆադյանի տիրապետության տակ, բնակավայրերի թիվը հասնում էր հազարների:

VIII դարում Հայաստանի բնակչության աղգային կազմը կրում է զգալի փոփոխություններ: Հայկական Տավրոսից Հարավ ընկած գավառներում (Նախկին Աղձնիքի աշխարհում), Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած չրջաններում և Վանա լճից Հարավ-արևելք ընկած լեռնային երկրում, Նախիֆադյան անմիջական նախաձեռնություններից, տեղահան են արվում ընդլի ընակիչները, իսկ նրանց տեղը բնակեցվում արաբական ու քրդական ցեղեր: Արաբական ցեղերը համատարած չրջաններ են գրավում Հայկական Տավրոսից Հարավ ընկած գավառներում և Վանա լճից արևմուտք, հյուսիս և հյուսիս-արևելք ընկած տարածքներում: Ընդ որում, Վանա լճից հյուսիս և արևմուտք ընկած չրջաններում հաստատվում են կայսիկները, իսկ հյուսիս-արևելք ընկած չրջաններում՝ ուլմանիկները: Մյուսը այստեղ

կազմում են իրենց իշխանությունները՝ էմիրությունները, որոնց մասին սափեց վերևում: Վանա լճից Հարավ-արևելք ընկած երկրում հաստատվում են քրդական ցեղեր, որոնք, ըստ երևույթին, ավելի վաղ էին հանդես եկել երկրի որոշ չրջաններում:

Հայաստանի մի շարք քաղաքներում ևս արաբները կազմում էին զգալի թիվ: Այսպես, Գլխում, Արևնում, Ռայիում, Կարիում և այլ քաղաքներում բնակվեցին բավական թվով արաբներ:

Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում որոշ չափով աճում է նաև պարսիկների թիվը, որոնք, սակայն, ի տարբերություն արաբների, ավելի բիշ էին և համատարած չրջաններ չէին գրավում: Նրանք գրավեցին հարևանական ընակվում էին քաղաքներում: Այնուամենայնիվ, բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը: Քաղաքներում ապրում էր բնակչության միայն մի չնչին մասը:

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՈՒ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՁԱՐԳԱՑՈՒՄԸ IX ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ 1045 ԹՎԱԿԱՆԸ

1. ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ

Արաբական խալիֆայության ընդհանուր թուլացման պայմաններում Հայաստանի ժողովրդագրագաղափարական շարժումները IX դարի երկրորդ կեսին ավարտվում են հաղթանակով: Հայաստանը ձեռք է բերում իր վաղուց կորցրած քաղաքական անկախությունը:

Անկախություն ձեռք բերած Հայաստանի տնտեսական կյանքում հսկայական տեղաշարժեր են կատարվում, զարգանում են գյուղատնտեսության բոլոր ճյուղերը, արհեստները, փետրայական քաղաքները, առևտուրը: Առաջընթաց զգալի քայլեր են կատարվում գրականության, գիտության և, մասնավոր, մատարապետության բնագավառներում: Հայաստանն այդ դարերում ինտելիգենտ էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջան, մի դարաշրջան, որը սկզբից կարճատև տիրապետությունը մի փոքր ընդհատվելուց հետո շարունակվեց մինչև XIII դարը՝ մինչև մոնղոլների ավերիչ արշավանքներն ու ձեռք լծի հաստատումը:

IX-XI դարերում չհաջողվեց ստեղծել մի միաձուլ պետություն: Դա պետք է բացատրել նրանով, որ Հայաստանում այդ դարերում այդպիսի պետության ստեղծման համար չէին ստեղծվել համապատասխան տնտեսական և սոցիալական պայմաններ: Երկիրը գտնվում էր բնատնտեսության չրջանակներում, նրա առանձին մա-

սերի միջև եղած կապերը թույլ էին, միասնական չուկա գոյություն չուներ, ամեն մի իշխանություն և ֆեոդալական թագավորությունն ուներ իր մաքսային սահմանները, չափի ու կշռի տեղական տա-
րատնակաները: Երկրի գրոթխան տերը ֆեոդալական աղնովա-
նությունն էր:

Հայաստանը X-XI դարերում մասնատված էր ֆեոդալական մի
քանի թագավորությունների և վասալ իշխանությունների:

Հայաստանի ֆեոդալական թագավորությունների մեջ կենտրո-
նականը և իր նշանակությամբ ամենից բարձրը Անի-Շիրակի թա-
գավորությունն էր, որին ձևականորեն ենթարկվում էին նաև մյուս-
ները:

Անի-Շիրակի թագավորություն

Սկզբում, երբ Հայաստանում վերականգնվեց քաղաքական ան-
կախությունը, ամբողջ երկիրը միավորված էր մի պետության մեջ:
Սակայն 908 թ. նրանից անջատվեց Վասպուրականը, 963 թվա-
կանին՝ Վանանդը, 970 թվականին՝ Սյունիքը՝ իսկ 978 թվականին՝
Տաշիր-Ջորագետը: Դրանցից Վասպուրականն ու Սյունիքը գրեթե
անկախ պետություններ էին, իսկ Վանանդն ու Տաշիր-Ջորագետը,
որոնցում նույնպես թագավորում էին նույն Բագրատունիների
տարբեր ճյուղերը, ավելի ամուր կերպով էին կապված Անի-Շիրակի
թագավորության հետ:

Անի-Շիրակի թագավորությունն իր տարածքի առավելագույն
չափին և հզորության գագաթնակետին է հասնում Բագրատունի
Գագիկ Ա-ի օրոք (990-1020): Նրա ժամանակ Անի-Շիրակի թա-
գավորության սահմաններն արևելքում հասնում էին Պարտավ
քաղաքի մոտերքը, արևմուտքում՝ մինչև Բառն, հարավում՝ մինչև
Մանաղկեքո, իսկ հյուսիսում՝ մինչև Շամքոր քաղաքը: Բացի դրա-
նից, Անի-Շիրակի թագավորության էին ենթարկվում և նրա վա-
սալներն էին մի քանի մանր թագավորություններ ու իշխանու-
թյուններ, որոնց մի մասը (Պաշենի իշխանությունը՝ 1003 թվականից,
Կոզոլխի իշխանությունը՝ 1001 թվականից, Բազրեվանդի, Գարդ-
մանի իշխանությունները, Գողթնի էմիրությունը) մտնում էր ան-
միջապես Անի-Շիրակի թագավորության մեջ, իսկ մի քանիսը (Վա-
նանդի թագավորություն, Տաշիր-Ջորագետի թագավորություն,
Կապանի էմիրություն, Տարոնի իշխանություն) համարվում էին
նրա վասալները: Ձևականորեն Անի-Շիրակի Բագրատունի թա-

գավորները սյուզերեն էին համարվում նաև Վասպուրականի ու
Սյունիքի թագավորների համար:

Պետության գլուխ էր կանգնած թագավորը, որը թագադրվում էր
ժառանգական կարգով: Նա անասահմանափակ իրավունքներ ուներ իր
վասալների նկատմամբ: Նա էր պատերազմ հայտարարում և հաշ-
տություն կնքում, նա էր վարում արտաքին քաղաքականությունը,
նրա կամքին էին ենթակա բոլորը:

Պետության մեջ կառավարման համար գոյություն ունեին մի քանի
«դիվաններ»: Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր զործունեության
հատուկ բնագավառը և գլխավորում էր մի բարձրաստիճան պաշ-
տոնյալի կողմից: Պետության ամենաբարձր պաշտոններն էին՝ իշ-
խանաց իշխանի, սպարապետի, մուխսիի և մարզպանի պաշտոն-
ները:

Իշխանաց իշխանի պարտականություններին մեջ էին մտնում
հարկերի նշանակումն ու դրանց կանոնավորումը, արքայական բն-
տանքի բոլոր կալվածքների ու արքունական գանձարանի հսկո-
ղությունը, «բերդապահ»-ների (բերդերի կառավարիչների), «քաղա-
քապետ»-ների (քաղաքի տնտեսության, քաղաքային մայ-
րաքաղաքի քաղաքապետի) նշանակումն ու նրանց գործունեությու-
նը հսկելը:

Անի-Շիրակի թագավորության սպարապետը, որ սովորաբար
կոչվել է «Հառոց սպարապետ», կատարում էր երկրի ռազմական
ուժերի գերագույն հրամանատարության պաշտոնը: Պատերազմների
ժամանակ նրան էին ենթարկվում ոչ միայն Անի-Շիրակի, այլև
վերջինիս վասալ թագավորությունների ու իշխանությունների զոր-
քերը: Սակայն գլխավոր հրամանատարի պաշտոնով հանդես էին
գալիս նաև Անի-Շիրակի թագավորները:

Իրենց ներքին կյանքում Բագրատունի թագավորների վասալներն
ունեին տիրակալական լայն իրավունքներ: Թագավորի գերագույն
իրավունքն իր վասալ իշխանների նկատմամբ, մասնավորապես հո-
ղատիրական կարգի գծով, կրում էր սուկ իրավական բնույթ:

Իշխանները նույնպես ունեին իրենց վասալները: Իշխանի և իր
վասալի միջև եղած հարաբերությունների բնույթը նույնն էր, ինչ որ
թագավորի և իշխանի միջև եղած հարաբերությունների:

Քաղաքադատական կարգն այդպիսին էր նաև մյուս ֆեոդալա-
կան թագավորություններում:

X դարի երկրորդ կեսից հզորացող Բյուզանդիան ագրեսիա է
սկսում Անդրկովկասի երկրների, այդ թվում և Հայաստանի դեմ:

Սեդակովով Հայաստանի մասնատված դրոթյունից և ֆեոդալ-իշխանների երկպառակություններից, Բյուզանդական կայսրությունը աստիճանաբար զրավում է նրա առանձին մասերը և XI դարի քառասական թվականների սկզբներին ուղղակի սպառնում է Անի մայրաքաղաքին: 1042-1043 թթ. բյուզանդական հակառակման բանակը երեք արշավանք է կատարում Անին զրավելու և Հայաստանի անկախությունը վերջ տալու համար: Պետական անկախությունն ու հարազատ մայրաքաղաքը պաշտպանելու համար ոտքի են կանգնում Անի և նրա չրջակայքի բազմաճաղար բնակիչները: Ձինված ժողովուրդը, սպարապետ Վահրամ Պահլավունու գլխավորությամբ, երեք անգամ Ջարդում ու ետ է շարժում բյուզանդական նվաճողական բանակները:

Ժողովուրդը հերոսաբար կռվելով՝ ետ է մղում նաև 1045 թ. ձեռնարկած նոր զորհները, սակայն վերջ ի վերջո Կայսրությանը հաջողվում է զրավել Անի քաղաքն ու ամրոցը՝ Շիրակի թագավորությունը (1045 թ.):

Վասպուրականի թագավորություն (908-1021)

Արծրունի նախարարական տոհմն իր զրաված տարածքով մինչև Արշակունիների թագավորության անկումը այնքան էլ խոշոր զորքեր չթաղում Հայաստանի քաղաքական կյանքում: Մուտավորապես V դարի կեսերին, երբ վերացավ Մարզպետունի նախարարական տունը, վերջինիս պատկանող զավատները աստիճանաբար անցան Արծրունի նախարարական տանը:

Արարական տիրապետության չրջանում Արծրունիներն էլ ավելի են ընդարձակում իրենց իշխանության սահմանները: Տարածքային այդ ձեռքբերումները կատարվում էին ի հաջիվ Վասպուրականի մյուս նախարարական տների (Ամատունիների, Ռշտունիների, Անեանցիների, Տրպատունիների և այլն), որոնք ճակատագրական հարված էին ստացել Արարական խալիֆայության կողմից:

IX դարի առաջին կեսում Արծրունիների իշխանության սահմանները արդեն հասնում էին Հյուսիսում Արաքս գետին, հարավում՝ Մեծ Ջար գետին, արևելքում՝ Ուրմիա լճին, իսկ արևմուտքում՝ Վանա լճին:

Սակայն նշված սահմանների մեջ ընդգրկված ամրոցը տարածքը համատարած կերպով դեռևս չէր մտնում Արծրունիների իշխանության մեջ: Նրա առանձին չրջաններում գոյություն ունեին

Ռայիֆայության կողմից հաստատված արարական իշխանություններ (Էմիրություններ): Այսպես, օրինակ, գոյություն ունեին Ամուլի ու Վարագի և Հեր ու Ջարվանդի Էմիրությունները, որոնք զրավում էին թավական ընդարձակ չրջաններ:

IX դարի երկրորդ կեսում Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանությունը իր ձեռքն էր վերցրել ոչ միայն ամրոցը՝ Վասպուրականը (քաջառությունը՝ Նախիջևան և Գողթն գավառների), այլ նաև՝ Մոկաց աշխարհն ամրոցությամբ և Կորճերի ու Պարսկահայքի մի շարք գավառները: X դարի սկզբին Վասպուրականի իշխանություններն միացրեց նաև Այրարատի Կոզովիտ և Տուրուբերանի Աղիովիտ, Բզնունիք, Կոր և Ռոտխունիք գավառները:

Վասպուրականի Արծրունիների իշխանությունը կատարյալ ֆեոդալական մի պետություն էր: Պետության գլուխ կանգնած էին Արծրունի տան ներկայացուցիչները, որոնք ունեին մի շարք վասալ իշխանություններ՝ Անեանցիք, Մոկք, Ակե, Ամուլի և Վարագի Էմիրություններ և այլն: Սակայն այդ պետական միավորման իրավունքները մինչև 908 թ. սահմանափակ էին, և նա ամրոցնապես իր Հերթին մտնում էր Բագրատունիների թագավորության մեջ՝ վասալ իշխանության իրավունքներով:

IX դարի վերջերից Նախիջևանը զառնում է կուլածաղիկ Արծրունի և Սյունյաց իշխանների միջև: Դրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր ինքը տեղ դառնալ այդ վաճառաչա՝ քաղաքին: Դրա հետևանքով այն մերթ միացվում էր Վասպուրականին, մերթ էլ՝ Սյունիքին:

908 թ. Վասպուրականի Գագիկ Արծրունի իշխանը, ապստամբելով Բագրատունիների կենտրոնական թագավորության դեմ, Ատրպատականի Էմիր Յուսուֆի օժանդակությամբ իրեն հռչակում է Վասպուրականի անկախ թագավոր:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունն իր գոյության միայն առաջին 14 տարիների ընթացքում (908-922) մնաց կենտրոնական թագավորությունից անկախ: 922 թվականից սկսած, մինչև իր անկումը, Վասպուրականի թագավորությունը Անի-Շիրակի թագավորության վասալն էր:

922 թ. հաստատված խաղաղությունը, որը տևեց մոտ մեկ դար, Հայաստանի մյուս մասերի նման, Վասպուրականի համար եւս ունեցավ բարերար ազդեցություն: Այդ ժամանակաշրջանում Վասպուրականը տնտեսության և մշակույթի բնագավառում մեծ զարգացում ապրեց: Զարգացան նրա գյուղատնտեսությունը, արհեստ-

ները, առևտուրը, ծաղկեցին քաղաքները (Վան, Ուտան, Բերկրի, Արճնչ, Նյաթ, Մանազկերտ)։ Վասպուրականում բացվեցին մի շարք դպրոցներ (Վարագուտ, Աղթամարում և այլուր), որոնցից մի քանիսը դարձան միջնադարյան Հայկական մշակույթի խոշոր կենտրոններ։

XI դարի առաջին երկու տասնամյակներում, սակայն, Հայաստանի մյուս մասերի և Վրաստանի արևմտյան իշխանությունների նման, Վասպուրականը ևս ընկավ քաղաքական անուպաստ դրություն մեջ։ Բուլղարական պատերազմում Հաղթելուց Հետո բյուզանդական կայսր Վասիլ Բ-ն ձեռնամուխ եղավ Վասպուրականի գրավմանը։

1021 թ. վերացավ Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, երկիրը միացվեց Բյուզանդիային՝ որպես նրա արևելյան պրովինցիաներից (թեմերից) մեկը։

Վասպուրականի թագավորության անկումը և նրա միացումը Բյուզանդիային մեծ Հայրիված էր Հայաստանի Համար։

Վանանդի կամ Կարսի թագավորություն (963-1065)

VIII դարի վերջերին Վանանդ գավառին տեղ են դառնում Բագրատունիները։ Երբ Հայաստանը ձեռք բերեց քաղաքական անկախություն, Վանանդի սկզբից ենթ մտավ Բագրատունիների թագավորության մեջ և կազմեց նրա թաղկացույցի մասը։

Կարսի կառավարիչ Բագրատունի Մուշեղը 963 թ. իրեն Հռչակում է թագավոր։ Առաջ Գ-ն երկպառակություններից խուսափելու համար ստիպված ճանաչում է նրա թագավորությունը։

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ այս թագավորությունը ստ-վորարար կոչվում է կամ նրա մայրաքաղաք Կարսի, կամ նրա Հիմ-նական տարածքը կազմող Վանանդ գավառի անունով։

Սկզբնական չրջանում այս թագավորությունն իր մեջ ընդգրկում էր միայն Վանանդ գավառը։ Սակայն Հետագայում նրա տարածքը զգալի չափով ընդարձակվում է Հարևան մի շարք չրջանների հաշ-վին։ Վանանդի թագավորության տարածքն առավելագույն չափին է հասնում Արաս թագավորի օրոք (984-1029), երբ այն Վանանդից քաջի, իր մեջ էր առել նաև Աղշարունիքն ու Սողոթին Բասենն ամ-բողջությունը և Աշոցքի մի մասը։ Այնուամենայնիվ, Կարսի թա-գավորությունն իր առավելագույն տարածքից միայն ավելի քան երեք անգամ փոքր էր Վասպուրականի թագավորությունից։

Հայկական ֆեոդալական մյուս վտառ թագավորությունների նման, Վանանդի թագավորությունը ևս միշտ չէ, որ հաջող ու հան-գիստ է եղել Անի-Շիրակի թագավորության հետ։ Երբեմն այն բնու-ստացել է (Հասկապետ առաջին թագավորի՝ Մուշեղի օրոք, 963-984) և փորձել է լիակատար անկախություն ձեռք բերել։ Սակայն այդ նրան չի հաջողվել, և միշտ էլ մնացել է որպես կենտրոնական թա-գավորության ենթակա։

Արասի օրոք զգալի շինարարական աշխատանքներ են կատար-վում Վանանդում՝ Հասկապետ Կարս մայրաքաղաքում։ Երկրի պաշտպանությունն ուժեղացնելու համար ամրացվում են նրա բեր-դերը՝ Կարսի բերդը և Կապույտ բերդը (վերջինս գտնվում էր Ար-շարունիք գավառում)։

Վանանդի թագավորությունն իր գոյությունը պահպանում է մինչև 1065 թվականը։

Սյունիքի կամ Կապանի թագավորություն (970-1170)

970 թ. Սյունիքում կազմավորվում է ֆեոդալական մի թագավո-րություն՝ Սյունիքի կամ Կապանի թագավորությունը։

Նրա տարածքը սկզբնական չրջանում թաղկանաչափ լայն էր՝ իր մեջ ընդգրկում էր VII դարի «Աշխարհացոյց»-ում նկարագրված Սյունիք աշխարհի մեծագույն մասը։ Թագավորության սահմաններից դուրս էին միայն Նախկին Սյունիքի Գեղամա երկիրը (Սևանա լճի ավազանը) և Երեմյակ գավառը։

Սակայն Սյունիքի թագավորությունը, շատ չանցած, կորցնում է իր տարածքների մի զգալի մասը։ Բագրատունի Գագիկ Ա թագավորը 1003 թ. Սյունիքի թագավորությունից գրավում է Անի-Շիրակի թագավորությանը, և միացնում Վայոց Ջուրն ու նրա չրջակայքի մի քանի գավառները։

Գրանից Հետո Սյունիքի թագավորությունն մեջ մտնում է Նախկին Սյունյաց աշխարհի միայն մոտ մեկ երրորդը՝ նրա Հարավ-արևելյան մի քանի գավառները։ Այդ ժամանակից սկսած Սյունիքի թագա-վորության սահմաններն արևմուտքում կազմում էին Սյունյաց լեռների Հարավային մասը, Հարավում՝ Արարս գետը, արևելքում՝ Արալու (Հաղարի) գետը, իսկ հյուսիսում սահմանն անցնում էր Հա-գարի գետի Աղօղյան վտակի և Որոտան գետի ջրբաժան լեռներով, ապա ուղղվում գետի արևմուտք և Հասնում Սյունյաց լեռների հետ։

Մյուսների թագավորությունը նշված սահմաններում իր մեջ ընդգրկում էր Բաղը, Կապան, Արևիք, Կոստական ու Հարանդ գավառները՝ ամբողջությամբ, և Մոլոկը գավառի Հարավային մասը:

Նկարագրված սահմանները, որոնք վերաբերում են XI դարին, ներկայացնում են Մյուսների թագավորության տարածքի առավելագույնը՝ Հնագույն ժամանակների Համեմատականքով:

Մյուսների թագավորության մեջ կային 43 բերդ, 48 փանք և 1008 (ըստ այլ աղբյուրների՝ 1400) դուռ:

Թագավորության մայրաքաղաքը սկզբնական շրջանում Շաղատ գյուղաքաղաքն էր (այժմյան Միսիանի շրջանի Շաղատ գյուղի մոտ), իսկ X դարի վերջերին դարձավ պաշտպանական և տնտեսական առումներով Հարմար դիրք ունեցող Կապան քաղաքը:

Այդ թագավորությունը ընդհանուր առմամբ, հայկական մյուս ֆեոդալական թագավորությունների նման, Անի-Շիրակի թագավորության վասալն էր: Այն իր Հորդոթյան գաղափրականության հասավ XI դարի երկրորդ կեսին:

Մյուսների թագավորությունը տնտեսական կապերով կապված էր Անի-Շիրակի ու Վասպուրականի թագավորությունների և Աղվանքի Հետ: Երկրում առևտրական ճանապարհների վրա առաջացել էին փողբիլի, քայց առևտրական տեսակետից զգալի նշանակություն ունեցող գյուղաքաղաքներ, որոնք նախորդ շրջանում ստիկ գյուղեր էին: Ամբողջ թագավորության մեջ տնտեսական և քաղաքական առանձնապիսի կարևոր նշանակություն ուներ երկրի միակ քաղաքը՝ Կապանը, որն առևտրի ու տեղական նշանակություն ունեցող արհեստագործության կենտրոնն էր: Մյուսների թագավորությունում, գյուղատնտեսությունից բացի, մեծ դարձ էր ստացել պղնձի հանույթն ու ձուլումը:

Մական Մյուսների թագավորության տնտեսական վերելքը երկար չի տևում: XII դարի Հենց սկզբից Մյուսների թագավորությունը ստիպված է լինում Համառ մարտեր մղել սելջուկյան նվաճողների դեմ, որոնք գրեթե բոլոր կողմերից Հարձակումներ էին գործում նրա վրա: Սելջուկներին հաջողվում է 1103 թ. ավերել թագավորության մայրաքաղաք Կապանը, սպա մեղք մյուսի կտիկից գրավել նրա գավառները: 1170 թ. սելջուկները գրավում են Մյուսների թագավորության վերջին բերդը՝ Բաղարբերդը, որով և Մյուսների թագավորությունը պատմության ասպարեզից վերանում է:

Տաշիր-Ձորագետի կամ Լոռու թագավորություն (X-XIII դդ.)

Վանանդից Հետո Անի-Շիրակի թագավորությունից անմիջական վասալական կախման մեջ էր Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, որը կազմվել էր նախկին Գուգարք աշխարհում և գրավում էր նրա մեծ մասը:

Այսու Գ-ն 972 թ. Տաշիրի կառավարիչ է նշանակում իր որդուն՝ Գուգրեկին, որը և Սմբատ Բ-ի (977-990) Հատուկ Հրովարտաբեկով ճանաչվում է Տաշիր-Ձորագետի թագավոր: Վերջինս ստանում է տեղական «Կորիկե» անունը և դառնում մինչև XIII դարի սկիզբը պահպանված Կորիկյան Հարստության Հիմնադիրը:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն իր Հորդոթյան գաղափրականության հասնում է Կորիկե Ա-ի (978-989) որդի և Հաջորդ Դավիթ Ան-Հոդինի թագավորության ժամանակ (989-1048): Դավիթ Ան-Հոդին իր թագավորության տարածքը մեծապես ընդարձակում է ի հաշիվ Գանձակի և Տփղիսի էմիրների տիրապետությունների:

Նրա օրոք Տաշիր-Ձորագետի թագավորության սահմանները ձգվում էին Ծամբոր քաղաքից մինչև Ռոնավ լեռները և Ալգետից մինչև Փամբակի լեռները, այսպիսով, Լոռիից բացի, իրենց մեջ ընդգրկելով մի շարք այլ գավառներ:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը տնտեսական աշխույժ կապեր ուներ Անի-Շիրակի թագավորության և Հարևան Վրաստանի Հետ: Նրա մայրաքաղաք Լոռին լեռնային ճանապարհով կապված էր մի կողմից Անիի, իսկ մյուս կողմից՝ Վրաց մայրաքաղաք Տփղիսի (Թրվիսի) Հետ: Լոռի քաղաքից բացի, Տաշիր-Ձորագետում կային մի շարք գյուղաքաղաքներ և ավաններ, որոնք, առնչալու, գյուղատնտեսության Հետ կապված զբաղմունքներից բացի, կարևոր դեր են կատարել նաև արհեստագործության ու առևտրի մեջ:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունն ավելի նեղ սահմաններով իր գոյությունը պահպանում է նաև Հաջորդ ժամանակաշրջանում:

Տարոնի իշխանություն (826-966)

Դեռևս V դարում ընդարձակ Տարոն գավառը գրեթե ամբողջությամբ կազմում էր մի նախարարություն, որտեղ իշխում էր Մամիկոնյանների մի ճյուղը:

Տարոնի այդ իշխանությունները երկար ժամանակ պահպանեց իր դոդոթյունը (մինչև 966 թ.): Եղեկ են պահել, երբ արտաքին նվաճողները վերացրել են Տարոնի իշխանությունը, բայց այդ դրությունները երկար չի տևել, և իշխանությունները նորից է վերականգնվել, չարոնական իր դոդոթյունը:

Մինչև VIII դարը այստեղ իշխել են Մամիկոնյանները: 774-775 թթ. ժողովրդական-ազատագրական ապստամբության ճնշումից Հնոտ նորան ակտիվ մասնակցած Մամիկոնյաններն այնպիսի Հարված ստացան, որ VIII դարի երկրորդ կեսից սկսած դադարեցին Հայաստանի քաղաքական կյանքում խոշոր դեր խաղալու: Տարոնում դրանից Հնոտ տեղի է ունենում իշխանական Հարստության փոփոխություններ, թուլացած Մամիկոնյաններից իշխանությունն աստիճանաբար անցնում է Տարոնի Բագրատունիների ձեռք: Տարոնի Բագրատունիների ներկայացուցիչ Բագրատ Բագրատունին 826 թ. արդեն Տարոնի տերն էր և Հենց այդ թվականին էլ ստանում է «իշխանաց իշխան Հայոց» տիտղոսը:

Բագրատ Բագրատունու օրոք (824-851) Տարոնի իշխանությունը զբաղվում էր մի ընդարձակ տարածք: Նրա մեջ, Տարոնից բացի, մտնում էին Մասունք, Ռուխի և Ուլաթ քաղաքն իր շրջակայքով:

Այս իշխանությունը, անմիջական սահմանակից լինելով Ռալիֆայության բուն տիրապետություններին, իր փրա էր կրում Հայաստանի ժողովրդական ազատագրական ապստամբությունները ճնշելու համար Ռալիֆայության կողմից կազմակերպված պատմիչ արշավանքների առաջին Հարվածները:

Հայաստանում քաղաքական անկայստության վերականգնումից Հնոտ Տարոնի իշխանությունը պայքարի առարկա էր դարձնել Եփրատի Բագրատունիների և Վասպուրականի Արժրունիների միջև: Սակայն, ընդհանուր առմամբ, Տարոնի լայնածավալ իշխանությունը մտնում էր Անի-Եփրատի թագավորության մեջ՝ փայլելով բավական լայն իրավունքներ:

Տարոնի իշխանությունը, սահմանակից լինելով Արզնի (կամ Աղձիքի) արարական կամրություններ, ստիպված էր նրա դեմ համառ պայքար մղել, որովհետև վերջինս փորձում էր վերջ տալ Տարոնի իշխանությանը և այն միացնել իր տիրապետությանը: Սակայն այդ պայքարը երկրի ընդհանուր կյանքի համար անցողիկ էր: Տարոնի իշխանությունը IX դարի վերջին քաղաքում և X դարում ապրում է խաղաղ ժամանակաշրջան, որի շնորհիվ զարգանում են նրա տնտեսական բոլոր նյութերը: Մուշի այդ ժամանակաշրջանում

դառնում է բավական բարեկարգ քաղաք: Մուշի նշանավորությունը Հատիկապետ քարձրանում է նրանով, որ այն իշխանության կենտրոնն էր: Առաջանում են մի շարք դյուդաքաղաքներ և ավաններ: Սատնում ու Ռուխում զարգանում է անասնապահությունը, իսկ Մուշի շրջանում՝ երկրագործությունը: Գաղտային Մուշի և լեռնային Սատնի ու Ռուխի միջև աշխուժանում են ապրանքափոխանակությունն ու առևտուրը: Տարոնի իշխանությունը առևտրական կապեր է պահպանում ինչպես Հայաստանի մյուս մասերի, այնպես էլ Բյուզանդիայի ու Միջագետքի հետ:

966 թ. Բյուզանդական կայսրությունը զբաղվում է Տարոնի իշխանությունը և վերջ տալիս նրա ներքին ինքնավարությանը: Բյուզանդիային կցվելուց Հնոտ Տարոնի իշխանությունը միացվեցին Դերջան, Մանանայի, Հաչոյանք ու Պաղնատուն գավառները: Տարոնը դարձավ Կայսրության սուկ վարչական միավորներից մեկը: Վարչական այդ միավորի մեջ, սակայն, Սատնն ու Ռուխը միայն ձևականորեն էին մտնում: Վերջիններս փաստորեն շարունակում էին պահպանել իրենց ներքին ինքնուրույն կարգերը:

IX-XI դարերում Հայաստանում (չհաշված Արևմտյան Հայաստանը, որը գտնվում էր Բյուզանդիայի տիրապետության տակ), Հայկական թագավորություններից ու իշխանություններից բացի, կային նաև արարական մի շարք իշխանություններ՝ կամրություններ: Դրանք էին՝ Դվինի, Գողթնի, Ամյուկի և Վարազի, Հեր և Զարեանդի, Կալսիկների և Արզնի կամ Աղձիքի կամրությունները: Դրանցից առաջին երկուսը անմիջական միացված էին Անի-Եփրատի թագավորությանը և կազմում էին նրա բաղկացուցիչ մասը: Ընդ որում, Դվինի կամրությունը X դարում վերացվեց, Դվին քաղաքն իր շրջակայքով դարձավ Անի-Եփրատի թագավորության գավառներից մեկը:

Ամյուկի ու Վարազի և Հեր ու Զարեանդի կամրությունները մտնում էին Վասպուրականի թագավորության մեջ և օգտվում էին այնպիսի արտոնություններից, ինչպիսիք ունեին նրա կազմի մեջ մտնող Հայկական մյուս իշխանությունները:

Կալսիկների կամրությունը Անի-Եփրատի թագավորության փաստն էր, իսկ Արզնի կամրությունը ձևականորեն ենթարկվում էր Ռալիֆայությանը, սակայն, փաստորեն անկախ պետություն էր:

Մի քանի խոսք վերջին երկու կամրությունների մասին:

VIII դարի երկրորդ կեսին, 774-775 թթ. ժողովրդական-ազատագրական ապստամբություններ ծնելուց հետո, Հայաստանի կենտրոնական մասում (Վանա լճի հյուսիսում), Ապահունիք գավառում Ռալիֆայություն կողմից քնակեցված կայսրիկները կազմեցին մի էմիրություն, որի մայրաքաղաքը դարձավ Մանազկերտը:

Կայսրիկները Հայաստանում իրենց դիրքերն աստիճանաբար ամրացնելով, IX դարի երկրորդ կեսից փորձում էին անկախանալ Բաղդադի խալիֆայությունից: Այդ ժամանակներում Կայսրիկների էմիրությունն իր մեջ ընդգրկում էր բավական ընդարձակ մի երկիր, նրա սահմանները ձգվում էին Սիփանից մինչև Մուր Լույսի լեռները և Բուլանդն ու Մուշն իրարից բաժանող լեռնաշղթայից մինչև Հայկական Պարր: Դեռ ավելին, Կայսրիկների էմիրությանն էր պատկանում նաև Հայկական Պարից հյուսիս ընկած Բասենի մի զգալի մասը³: Սակայն էմիրության մեջ կայսրիկները կազմում էին քնակչություն չնչին փոքրամասնություններ: Նրանք հիմնականում կենտրոնացած էին Ապահունիք գավառում: Բնակչության ճնշող մեծամասնությունը Հայեր էին: էմիրության գլխավոր քաղաքներն էին Մանազկերտը և Ռուսը: Մանազկերտը, լինելով էմիրության մայրաքաղաքը և գտնվելով զեպի Անի-Շիրակ, Թավրիզ և Եդեսիա տանող ճանապարհների վրա, դարձել էր առաջնակարգ քաղաք:

Կայսրիկների ուժեղացած էմիրությունը, ինչպես նշվեց, ձգտում էր Ռալիֆայությունից անկախանալ: Հայկական թագավորությունները, օգտվելով այդ առիթից, վերջի վերջո, ուժով ընկնեցին այդ էմիրությունը և այն դարձրին իրենց գրասար: Ընդ որում նրա արևելյան մի փոքր մասը (Մանազկերտ քաղաքը իր շրջակայքով) եմիրական Վասպուրականի թագավորությանը, իսկ մյուս խոշորագույն մասն անցավ Անի-Շիրակին:

³ Տե՛ս Մ. Տ. Նրնյան, Ապաս «Հայ ժողովրդի պատմություն» գրքի «Հայաստանը X դարի վերջին և XI դարի սկզբին» քաղաքը:

Հայաստանի այն գավառները, որոնք հետագայում կազմեցին Աղմիսի էմիրությունը, գտնվելով երկրի հարավային մասում, արարները ավելի վաղ զբաղեցին: Սկզբնական շրջանում նրանք կազմեցին Միջագետքի զինվորական կառավարության բաղկացուցիչ մասը: Հետագայում՝ Բաղդադի խալիֆայության թուլացման շրջանում, այդ զինվորական կառավարչությունն արագորեն կազմավորվեց անկախ պետություն, որը, չլստ չանցած, մեծապես ընդարձակեց իր տարածքը, զբաղեցրեց գրեթե ամբողջ Հյուսիսային Միջագետքը, Սիրիան ու Պաղեստինը:

Աղմիսյն այդ պետության մեջ կազմում էր մի էմիրություն, որն ուներ լայն իրավունքներ: Աղմիսի էմիրությունում ժառանգական իրավունքներով իշխում էին Մերվանյանները:

Աղմիսի էմիրությունը X դարի վերջերին զբաղեցրեց չորսական միջին ընկած ամբողջ տարածքը:

Աղմիսի Մերվանյանների էմիրության գլխավոր քաղաքներն էին՝ պետության մայրաքաղաք Մուֆարդին և Արզն ու Բաղն քաղաքները: Մուֆարդինը չնայած գտնվում էր Բյուզանդիայի և Ռալիֆայության միջև մղվող հարատև պատերազմների գոտում, այնուամենայնիվ, IX-X դարերում, համեմատած VIII դարի հետ, բավականաչափ առաջադիմում է: Նա բաժնուկ ճանապարհով կապված էր մի կողմից Եդեսիայի, մյուս կողմից՝ կենտրոնական և հյուսիսային Հայաստանի քաղաքների հետ: Նույն ճանապարհի վրա էին գտնվում նաև էմիրության մյուս նշանավոր քաղաքները՝ Արզնը և Բաղնը:

Աղմիսի գյուղատնտեսության մեջ, արարական նվաճումներից հետո, գերակշռող զեր էր խաղում անասնապահությունը: Միեզեքն ավելի վաղ ժամանակներում այս երկրում բարիքների հիմնական մասն ստացվում էր երկրագործությունից:

Աղմիսի կամ Արզնի Մերվանյանների էմիրությունը, գտնվելով Համզանյանների պետության և Հայաստանի միջև, հաճախ փոխում էր իր քաղաքական կողմնորոշումը, մերթ հարում էր Համզանյաններին, մերթ էլ՝ Բագրատունիներին: IX դարի վերջերին նա ագրեսիվ դիրք էր զբաղեցրել Բագրատունիների նկատմամբ և փորձում էր զբաղեցնել Տարոնի իշխանությունը: Սակայն Թուխի անհաջող

ճակատամարտից Հետո (898 թ.) Հայկական միացյալ զորքերը, այնուամենայնիվ, ետ են չպրտում Տարոնի սահմանները ներխուժած արաբական էմիրի զորքերին:

2. ՏՆՏՏՈՒՌԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ IX-XI ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Այս ժամանակաշրջանում Հայաստանը տնտեսապես արագ զարգանում էր, ընդ որում զարգացումը վերաբերում էր տնտեսության զբեմն ըլլող նյութերին՝ և՛ գյուղատնտեսությունը, և՛ արհեստներին, և՛ առևտրին: Վերջին երկու նյութերը IX-XI դարերում աստիճանաբար ավելի են կենտրոնանում քաղաքներում, ուստի զարգացումը վերաբերում էր նաև քաղաքային կյանքին:

IX-XI դարերում Հայաստանի տնտեսական զարգացման Համար նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծվել երկրի քաղաքական անկախության վերականգնման ու երկարատև խաղաղության շնորհիվ, որը Հաստատվել էր X դարի 20-ական թվականների սկզբներին և տևել ավելի քան 100 տարի:

Գյուղատնտեսությունը

Հայտնի է, որ Արարական խալիֆայության ժանր լծի պատճառով VIII դարում Հայաստանի տնտեսությունն ապրում է որոշ լճացման և Հետադիմության շրջան: Սակայն դա երկար չի տևում: IX դարի սկզբներից, առանձնապես 50-ական թվականներից, սկսվում է արտադրողական ուժերի զարգացման և տնտեսական կյանքի վերելքի շրջան: Հայաստանը թևակոխում է զարգացած ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանը: Հսկայական փոփոխություններ են կատարվում գյուղատնտեսության բնագավառում՝ Հողատիրության մեկերի, Հողային Հարաբերությունների և գյուղատնտեսության առաջընթացի տեսակետից:

IX դարում մի շարք ֆեոդալական տներ վերականգնում են իրենց ժառանգական Հողատիրական իրավունքները, որոնք VIII դարում խալիֆայության կողմից խլվել էին, և Հողը Համարվել էր սրտական սեփականություն:

Այսպիսով և Հողեր ֆեոդալները, իրենց հսկայական կալվածքների մի մասը բաժանելով առանձին Հողատերերին, վարձակալական պայմաններով դրանք տալիս էին սակավահող և Հողագուրկ գյուղացիներին մշակելու, իսկ մյուս մասում կազմակերպում էին

իրենց խոշոր տնտեսությունները, որոնցում դարձյալ աշխատում էին կախյալ միջակում գտնվող գյուղացիները:

Այսպիսով, IX-XI դարերում Հայաստանում գյուղական տնտեսության երեք տիպ գոյություն ուներ՝ տերունի խոշոր տնտեսություններ, տերունական Հողի վրա կազմակերպված վարձակալական մանր տնտեսություններ և ազատ գյուղացիների մանր տնտեսություններ: Դրանցից առաջինները, որոնք Հատուկ էին Հատկապես վաճառատնական կալվածքներին, ունեին զարգացման ավելի մեծ տեղեղն: Լինելով խոշոր տնտեսություններ, որոնցում ավելի մեծ Հասարակություններ կային արհեստական ուղղում, պարարտացում կատարելու և գյուղատնտեսական նոր գործիքներ (ծանր գոլթան) օգտագործելու: Ֆեոդալն այդ բոլորի Համար ուներ անհրաժեշտ նյութական-տնտեսական Հիմք: Այս տնտեսություններում թե՛ վարելի ու ցանկեր, թե՛ կալուստն ու բերքի փոխադրում կատարվում էին քայքայատակա կուսային աշխատանքով: Տարանջիկ և ներքին առևտրի զարգացման Հետևանքով աշխարհիկ ու Հոգևոր ֆեոդալներն ավելի ու ավելի էին մեծացնում իրենց խոշոր տնտեսությունները, որով Հտես դրանք, ինչպես նշվեց, ավելի արտադրողական էին և ֆեոդալներին ավելի մեծ Հնարավորություններ էին տալիս շատ ապրանքներ վաճառահանելու:

Տնտեսության երկրորդ տեսակը, ինչպես նշվեց, վարձակալական էր: Այս տնտեսությունները, որ կազմակերպվում էին ֆեոդալի կալվածքներում, Հայաստանի գյուղատնտեսության մեծ զբեղիչուղղ էին: Դրանց էությունը կայանում էր Հետևյալում, սակավահող և Հողագուրկ գյուղացիները իրենց գյուղությունը պահպանելու Համար ստիպված էին Հողատիրոջից վարձակալական Հիմունքներով վերցնել Հողակտոր և մշակել: Եթե գյուղացին ուներ իր արտադրամիջոցներ և առանց Հողատիրոջ օգնության ինքն էր մշակում իր ստացած Հողակտորը, ապա նա պարտավոր էր Հողատիրոջը տալ ստացված բերքի որոշ մասը: Իսկ եթե գյուղացին, բացի իր քան-վորական մեղքերից, որևէ արտադրամիջոց չունեի (ո՛չ գործիքներ, ո՛չ սերմացու), ապա Հողատերը նրան, Հողակտորից բացի, արամագում էր նաև մշակելու միջոցներ՝ սերմացու, քաղող անասուններ, դրամ և այլն: Այս դեպքում գյուղացին ստացված բերքի մեծ մասն էր տալիս Հողատիրոջը:

Տնտեսության երրորդ տեսակը ազատ գյուղացիներին մանր տնտեսություններն էին: Սրանք դեռևս ֆեոդալներից կախված չէին և գյուղական Համայնքի Հողից ունեին իրենց Հողատիրությունները:

Սակայն այս տիպի գյուղացիները արդեն բիշ տոկոս էին կազմում, նրանք (մանավանդ նրանցից սակավազորները) ֆեոդալների կողմից տարբեր միջոցներով աստիճանաբար վեր էին ածվում կախյալ գյուղացիների:

Երկրի նյութական բարիքների մեծագույն մասը տալիս էր գյուղատնտեսությունն իր երկու կարևորագույն ճյուղերով՝ երկրագործությունում ու անասնապահությունում:

Երկրագործության մեջ այս ժամանակաշրջանում կատարվում են զգալի տեղաշարժեր: Կալվաժատիրական խոշոր տնտեսություններում թեթև գոթանի փոխարեն Հանգե է զաղիս ծանր գոթանը, կիրառվում է գոմաղղով պարարտացում, վերակառուցվում են հին առուները, կառուցվում են նորերը (Սյունիքում, Վասպուրականում, Երևանում և այլուր), զգալի չափով բարձրանում է բերքատվությունը:

խոշոր տնտեսություններում հիմնականում մշակում էին քամրակ, բանջարեղեն, խաղող և այլեգործական այլ կուլտուրաներ, իսկ մանր տնտեսություններում՝ գլխավորապես հացահատիկային կուլտուրաներ:

Այսպիսի առանցքային տեսակետից երկրագործական զբաղմունքները տարածված էին երկրի գրեթե բոլոր մասերում՝ բացառությամբ բարձր ալպյան շրջանների: Սակայն կարելի է նշել մի չարժ քրջաններ, որոնք այդ առումով ձեռք էին բերել առանձնահատուկ նշանակություն: Այսպես, հացահատիկային կուլտուրաներով հայտնի էին Շիրակը, Վանանդը, Բագրևաձյուղը, Տառնը, Խարբերդը, Բասենը, Կարինը և Եկեղյաց գավառը, յուզատու բույսերով, քամրակով, խաղողով և այլեգործական այլ կուլտուրաներով՝ Արարատյան դաշտը, Վանա լճի ափագանը, Արածանիի ափագանի ցածրադիր մասերը և Արարտունքը, Արինք ու, մասամբ, Եկեղյաց գավառները: ԻՀարկե, դրանց չպետք է եզրակացնել, թե IX-XI դարերում Հայաստանում եղել են գյուղատնտեսական այս կամ այն կուլտուրաների գծով մասնագիտացված ամբողջական շրջաններ և գավառներ: Ինչպես նշված վայրերում, այնպես էլ մյուս շրջաններում ու գավառներում մշակում էին ոչ թե մեկ, երկու կամ երեք տեսակի կուլտուրաներ, այլ՝ բազմաբնույթ: Այնպես որ նշված տեղաբաշխումը մոտավոր է և ցույց է տալիս, թե տվյալ գավառում հատկապես ինչպիսի կուլտուրաներն էին առանցքային դեր խաղում:

Երկրագործության համեմատությամբ անասնապահության բնագավառում առանձին նորամուծություններ չեն լինում: Անաս-

նապահության մեջ մտնում են հին ճյուղերը՝ մանր և խոշոր եղջերավոր անասնապահությունն ու ձիարսուծությունը, որոնք շարունակում են անաշխակապղ դեր խաղալ, սակայն ավելանում է անասունների գլխաքանակը: Լայն զարգացում են ստանում շերամապահությունն ու մեղվաբուծությունը, որոնք նախորդ ժամանակներում ունեին ավելի սահմանափակ ընդունվել:

Անասնապահության գծով զուլուսություն ունեին երկու տիպի տնտեսությունների՝ տերունական խոշոր տնտեսությունները և գյուղացիական մանր տնտեսությունները: Ուշուր ֆեոդալներն ու վանքերն ունեին լրեցնող տավարի նախիրները, ոչխարի հոտերը, մեղվառոտները: Ֆեոդալական խոշոր տնտեսություններում առանձնահատուկ տեղ էր զբաղում ձիարսուծությունը: Մանր գյուղացիական տնտեսությունները ևս զբաղվում էին անասնապահության գրեթե բոլոր ճյուղերով: Անբողջ երկրի անասնապահության մեջ, անասունների գլխաքանակի տեսակետից, մանր գյուղացիական տնտեսություններն ունեին գերիխոշ դեր:

Հայաստանի անասնապահությունը երկու տիպի էր՝ կիսաբուծավորական և նստակյաց: Կիսաբուծավորական անասնապահությունում մեծ մասամբ զբաղվում էին այն շրջաններում, որտեղ ալպյան և տաք գոտիները զուգորդված էին իրար հետ: Իսկ այն շրջաններում որտեղ կային և՛ փարթևած արոտավայրեր, և՛ խոտհարքներ, տարածված էր գլխավորապես նստակյաց անասնապահությունը: Կիսաբուծավորական անասնապահությունը սերտորեն կապված էր մանր եղջերավոր անասնապահության և ձիարսուծության հետ, մինչդեռ, խոշոր եղջերավոր անասնապահությունը, ընդհանուր առմամբ, նստակյաց տիպի էր:

Անասնապահության գծով IX-XI դարերում Հայաստանում առավել նշանավոր էին ալպյան արոտավայրերով և խոտհարքներով հարուստ շրջաններն ու գավառները, որոնցից կարելի է հիշատակել Հետկյանները՝ Բյուրակն բարձրալեռնային, Սյունիքը, Սասունը, Տաշիր-Ձորագետը, Արցախը, Վասպուրականը, Մոկքը, Կոռնեյի մի քանի գավառները:

Գյուղատնտեսության հետ էին կապված նաև որսորդությունն ու ձկնորսությունը:

Ձկնորսությամբ զբաղվում էին Գեղամա (Սևանա) և Վանա լճերի առափնյա շրջանների և Արաքսի ու Արածանիի հովիտների բնակիչները: Տնտեսական տեսակետից այս ճյուղը, որսորդության հետ համեմատած, ավելի եկամտաբեր էր:

Արհեստագործությունը, լեռնային արդյունագործությունը, ճանապարհները և առևտուրը

IX-XI դարերի արհեստագործության բնորոշ կողմն այն էր, որ աստիճանաբար զատվելով գյուղատնտեսությունից, այն կենտրոնանում էր քաղաքներում: Քաղաքների բնակչության հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորները: Միջադարյան և ներքին չռկայի պահանջների հիմք վրա արհեստագործությունն ավելի ու ավելի էր առաջադիմում:

Մակայն չպետք է կարծել, որ IX-XI դարերում արհեստները լրիվ անջատվել էին գյուղից: Գյուղական արհեստները դեռևս շարունակում էին երկրի կյանքում խոշոր դեր խաղալ:

Արհեստների այն տեսակները, որոնք պահանջում էին ավելի մեծ հմտություն և ունեին ավելի բարձր վարպետություն, հիմնականում կենտրոնացած էին քաղաքներում: Դրանց թվին էին պատկանում մետաղամշակման հետ կապված արհեստները (դինագործություն, ոսկերչություն, պղնձագործություն և այլն), ներկեր պատրաստելու արհեստները, մետաքս և բրդյա նուրբ կտորների պատրաստումը, կավագործությունը, քարտաշությունը:

Գային արհեստներ, որոնք գրեթե հավասար չափով տարածված էին և՛ գյուղում, և՛ քաղաքում: Դրանցից էին՝ ներկարարությունը, զորագործությունը, մանածագործությունը, դերձակությունը, որմնադրությունը, հյուսնությունը, դարբնությունը, պալատարությունը, թամբագործությունը և այլն: Մակայն միևնույն տեսակի արհեստները քաղաքներում ավելի բարձր կատարելություն էին հասել. քան գյուղերում:

Գային այնպիսի արհեստներ, որոնք ամբողջովին կապված էին գյուղատնտեսության հետ և գործում էին նրա ընդերքում: Այգաբուին էին, օրինակ, գինեգործությունը, գյուղատնտեսական որոշ գործիչների պատրաստման հետ կապված արհեստները:

Այսպիսով, աշխարհագրական տեղաբաշխման առումով, IX-XI դարերի Հայաստանում արհեստները զբաղված էին երկրով մեկ՝ արհեստագործությանը զբաղվում էին և՛ քաղաքներում, և՛ գյուղերում, և՛ ագարակներում, ղյուղակներում ու վանքերում:

Անուամենայնիվ, IX-XI դարերի արհեստագործության տեղաբաշխման մասին խոսելիս պետք է նշվեն այն քաղաքները, որոնք այս կամ այն չափով զարթել էին արհեստագործության կենտրոններ, դրանցից էին՝ Անին, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Կարինը, Մանաղկները,

Վանը, Արճնիք, Բաղնիք, Մուշը, Մուֆարդինը, Կապանը, Լոռին և այլն: Ընդ որում, Անին Հայտնի էր դինագործությամբ, ոսկերչությամբ, քարտաշությամբ, փականագործությամբ, բրուտագործությամբ, իսկ Դվինը՝ մետաքսի և բրդյա նուրբ գործվածքների արտադրությամբ, կավագործությամբ, բամբակի գործվածքների ու ներկերի արտադրությամբ:

Արհեստների զարգացման համար խոշոր նշանակություն ուներ այն, որ Հայաստանն ուներ թաղմատեսակ և բավարար քանակությամբ հումք: Այդ շրջանում Հայաստանի զարգացող գյուղատնտեսությունը տալիս էր մեծ քանակությամբ բամբակ և բուրբ, լեռնային արդյունագործությունը՝ պղինձ, երկաթ, կապար, անագ, ոսկի, արծաթ: Երկրի ընդերքը հարուստ էր մեծ քանակությամբ թաղմատեսակ շինանյութերով՝ կավով, ավազով, կրաքարերով, մարմարներով, տուֆերով, բազալտներով, գրանիտներով, որոնք խթանել էին յնարարական արհեստների զարգացմանը:

Թե՛ գյուղի, թե՛ քաղաքի արհեստավորները պատկանում էին շահագործվող զատակարգին: Մակայն իրավական տեսակետից քաղաքի արհեստավորները գյուղի արհեստավորներից ավելի բարձր էին: Նրանք փեռդայներից անիթական կախում չունեին:

Հայաստանում IX-XI դարերում բավական բարձր զարգացման էր հասել լեռնային արդյունագործությունը: Արտադրության այս միջոցը սերտորեն կապված էր օգտակար հանածոների հանքավայրերի հետ: Հանքանյութի հանույթն ու ձուլումը կատարվում էր այն վայրերում, որտեղ կային մետաղային կամ ոչ մետաղային հանքեր: Մակայն կային շատ հանքավայրեր, որոնք այդ շրջանում Հայտնի էին, թայց չէին շահագործվում: Այդպիսիներից էին ոչ միայն քարածխի, նավթի ու մի քանի այլ հանքեր, որոնք հետագա դարերում էլ շահագործման չէին ենթարկվում, այլև պղնձի, երկաթի, կապարի և արծաթի մի շարք հանքեր, որոնց երակները կամ բնորոշ տեղադրված էին ավելի խոր չերտքում և այդ ժամանակվա արտադրական տեխնիկայի համար անմատչելի էին: Անգամ կային այնպիսի հանքավայրեր, որոնց երակները դուրս էին գալիս գետնի ներս, թայց, այնուամենայնիվ, դրանք չէին շահագործվում՝ անտառների և, մասամբ, ճանապարհների թացակալության պատճառով⁴:

⁴ Ոսկին թացատեղիներ էր կազմում, որովհետև այն բիջ քանակությամբ էր և ցրված: Բացի այդ, ոսկին գտնվում էր ազատ փխճվում և ֆրոլ լվանալով, հեշտությամբ այն անջատում էին ավելորդ լեռնատեսակներից:

Հանքերը համարվում էին պետական սեփականություն: Տուրաքանչյուր ֆեոդալական ինադավորություն տարածում եղած Հանքերը պատկանում էին տվյալ պետությանը: Սակայն չահազորման ենթակա բոլոր Հանքերը վարձակալություն տրվում էին այդ գործով զբաղվող արդյունաբերող-կապալառուներին:

Լեռնային արդյունահանությունը սահմանվում էր կոլեկտիվ աշխատանք: Այդ պատճառով էլ լեռնային արդյունաբերության մեջ գոյություն ունեին ավելի մեծ ձեռնարկություններ: Հիմնական բանվորական ուժը կազմում էին կախյալ գյուղացիները, սակայն, բառ երկուսի՞նք, եղել են և փոքր լինով ազատ վարձով աշխատողներ:

Չնայած զգալի առաջադիմություններ, պետամենայնիվ, լեռնային արդյունաբերության տեխնիկան պարզունակ էր, իսկ արտադրողականությունը՝ ցածր: Հասկանալի է, որ աշխատանքը կատարվում էր քայքայապես ձևերով:

Լեռնային արդյունաբերությունը IX-XI դարերի Հայաստանում տեղաբաշխված էր Հեռեկյալ կերպ. պղինձը արդյունահանվում և ձուլվում էր Սյունիքի ինադավորությունում (այստեղ Հայտին էին Աճենի պղնձահանքերը, որ համապատասխանում են այժմյան Լափանի Հանքերին), Տաշիր-Ձորագետի ինադավորությունում՝ Պղնձահանքում (այժմ՝ Ախթալա), Մանից Գոմում (այժմ՝ Ալավերդի), Աղձնիքի միջրդինությունում (Արզնի չրջանում): Երկաթի հանույթ կար Տարոնի իշխանությունում, Վասպուրականի ինադավորությունում և Կարին գավառում: Կապար էր արդյունահանվում Սյունիքի ինադավորությունում (վերը նշված հանքավայրերում) և Վասպուրականում՝ Կապուտկոլդ լեռան մոտ: Արծաթի հանույթ կար Աճենի հանքերից մեկում՝ այժմյան Լափան քաղաքից ոչ հեռու: Անագը առաքվում էր Վան քաղաքից հարավ գտնվող հանքերից: Ոսկի արդյունահանվում էր Արարատյան աշխարհի գետերի ձովիաներում: Արդյունահանվում էր նաև հանքակույր, սպիձարժասպ, բորակ, մկնդեղ և այլն:

Առանձնահատուկ տեղ էր զբաղում սեղանի աղի արդյունահանությունը, որը կատարվում էր Վանանդի ինադավորությունում (Արշարունիք գավառում՝ այժմյան Կաղզկանը), Կոդրոն և Նախիջևանում:

Քաղաքային զբաղմունքներից մեկը, արհեստներից հետո, թերևս դրանց հավասար նշանակություն ունեւր առևտուրը:

Առանձնապես ընդարձակվում և մեծ չափերի է հասնում միջազգային քարավանային տարանցիկ առևտուրը: Հյուսիսային և Հյուսիսարևելյան Հայաստանը, մի կողմ գտնվելով արարա-բյուզանդական երկարատև պայքարի ոլորտից և, քնդհանուր առմամբ,

չեղորություն պահպանելով այդ երկու պետությունների միջև մղվող պատերազմների եկատմամբ, դարձել էր Արևելքն Արևմուտքի հետ կապող ապահով կամուրջներից մեկը: Միջազգային առևտրի ծաղկման և զարգացման հետ միասին ավելի քարկարող ու քանուկ են դառնում Հայաստանի վրայով անցնող տարանցիկ Հին ճանապարհները, որոնց կենտրոնը, գլխավոր հանգույցը VIII-IX դարերում Դվինն էր: VIII-XI դարերում քանուկ են դառնում մի շարք նոր ճանապարհներ, որոնց գլխավոր հանգույցը X դարի երկրորդ կեսից արագ լծափով զարգացող Անին էր: Երկրի մայրաքաղաք Անիից տարբեր ուղղություններով ձգվում էին միջազգային քարավանային մի քանի ճանապարհներ՝ ա) Անի-Հռոմոս-Առոի-Դմանիս-Մամշվիղե (Շամշուղե)-Տփլիս, բ) Անի-Ախալցխա-Բուխայա, այնուհետև դեպի Սև ծովի ափերը, գ) Անի-Կարս-Արտանուջ և դեպի Սև ծովի արևելյան ափը: Կարսից քիչ արևմուտք այս ճանապարհից բաժանվում էր մի այլ ուղի, որը Կարինի վրայով գնում էր դեպի Տրապիզոն, դ) Անի-Բագարան-Վաղարշակերտ (Բաղրեմաճղում), Վաղարշակերտում այս ճանապարհը բաժանվում էր երկու մյուռի, իրանցից մեկը Կարինի վրայով գնում էր դեպի Սև ծովի ափերը, իսկ մյուսը Մանազկերտի, Բաղեշի, Արզնի և Մուֆարդինի վրայով տանում էր դեպի Միջագետք և Սիրիա, ե) Անի-Երևան-Դվին, որտեղ միանում էր Դվինից դուրս եկող, տարբեր ուղղություններով ձգվող ավելի Հին ճանապարհներին:

Դրանցից բացի, քարավանային ճանապարհներ կային նաև Վասպուրականում ու Սյունիքում: Տեղական ճանապարհներն ավելի անբարկարգ էին, դրանց մեծ մասը ձմռանը անանցանելի էր դառնում:

Չպետք է չափազանցել նաև տարանցիկ գլխավոր ճանապարհների բարեկարգությունը: Դրանց մի մասը ևս (օրինակ՝ Անի-Բուխայա, Դվին-Պարտավ, Շաղատ-Նախճավան և այլն) ձմռանը փակվում էին, հաղորդակցությունը դառնում էր անհնար:

IX-XI դարերում տնտեսական վերելք ապրող Հայաստանը ակտիվ մասնակցություն ուներ միջազգային առևտրին: Նրա դերը, ինչպես ցույց է տվել ակադ. Հ. Մանանդյանը, չի սահմանափակվել միայն միջազգային առևտրի քարավաններին սպասարկելով⁵, նա մի-

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները - X-XI դարերում, Երևան, 1940:

ջազգային չուեա էր հանում իր արտադրանքների մի մասը: Հայաստանի արտաքին առևտուրն այդ շրջանում ուներ գրական հաշվեկշիռ, երա արտահանած ապրանքների ընդհանուր գումարը գերազանցում էր ներմուծվող ապրանքների ընդհանուր արժեքին:

Հայաստանն արտահանում էր հացահատիկներ (գլխավորապես ցորեն), անասուններ (մանր և խոշոր եղջերավոր), ձուկ (տառեխ և մասամբ իլյան), մետաղի իրեր, զենքեր, զանազան տեսակի գործվածքներ (գլխավորապես մետաքսե ու բամբակե, ինչպես և մահուգ), գորգեր, ներկեր (գլխավորապես «որդան կարմիր»), մետաղներ (պղինձ, կապար, երկաթ), քարաղ, գինի, բուրդ, մրգեր և այլն: Նշված ապրանքները գրեթե բոլորն էլ մեծ համարով ունեին արտաքին շուկայում և արագ կերպով փանառվում էին: Հայաստան ներմուծվող ապրանքների մեջ գլխավոր տեղը զբաղում էին պերճանքի առարկաները, համեմունքները, հախճապակյա իրերը, որոշ տեսակի գործվածքներ, հուճ մետաքսը և այլն:

Հայաստանում միջազգային առևտրի կարևոր կենտրոններ էին Անին, Վանը, Դվինը, Կարսը, Արծնը, Նախճավանը, Բաղեշը, Մանազկերտը և այլն: Այդ քաղաքներում առևտուր էին անում ոչ միայն հայ, այլև հարևան ու հեռավոր երկրների փաճառականները:

Արհեստը գյուղատնտեսությունից աստիճանաբար բաժանվելու, տնտեսությունն ընդհանուր զարգացման, տարանջնիկ առևտրի վերելքի և հարկերն ու տուրքերը դրամով գանձելու շնորհիվ IX-XI դարերում Հայաստանում մեծ զարկ է ստանում նաև ներքին առևտուրը: Գյուղացին իր հարկերն ու տուրքերը տալու, ինչպես և անհրաժեշտ գործիքներ ու տնտեսությունն մեջ գործածվող առօրյա իրեր ձեռք բերելու համար հարկավորված էր որպես ապրանք փաճառքի հանել իր արդյունքների մի մասը:

Ներքին առևտրի մեջ, խոշոր քաղաքներից բացի, առանձնապես մեծ դեր էին խաղում գյուղաքաղաքներն ու տոնավաճառները: Տոնավաճառներ կային մի քանի խոշոր քաղաքներում (Արծն, Դվին, Անի), վանքերին կից (Տաթևում, Հաղպատում, Վարդգում և այլուր) և ճանապարհների վրա գտնվող գյուղաքաղաքներում (օրինակ՝ Բերդիկոնքում՝ Սևանա լճի հարավային ափին):

Ներքին առևտրի հիմնական ապրանքները կազմում էին գյուղատնտեսական մթերքներն ու արհեստավորական արտադրանքը:

Քաղաքները

IX-XI դարերում Հայաստանի քաղաքներն ու քաղաքային կյանքը ապրում են վերելքի շրջան: Աշխուժանում են Հին քաղաքները՝ Դվինը, Վանը, Նախճավանը, Բաղեշը, Հերը (Ռոյ) և այլն, առաջ են գալիս նոր քաղաքներ՝ Անի, Կարս, Արծն, Մուշ, Մյաթ, Լոռի, Կապան, Երազգավորս:

IX-XI դարերի Հայաստանի քաղաքները բոլոր ծագման կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ա) Հին, նախաֆեոդալական ժամանակաշրջանում առաջացած քաղաքներ, որոնք, մի շարք պայմանների շնորհիվ, պահպանել էին իրենց գոյությունը և IX-XI դարերում ապրում էին աշխուժացում: Այդ քաղաքների քնույվը ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում (IV դարից սկսած) աստիճանաբար փոխվել էր, դրանք զարձկ էին ֆեոդալական քաղաքներ: Այդպիսի ծագում ունեին Վանը, Արծնը, Մանազկերտը, Մուֆարդինը, Վաղարշապետը, Բաղարանը, Արդը, Նախճավանը և այլն. բ) ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում ծագած քաղաքներ, որոնց մի զգալի մասը առաջացել էր IX-XI դարերում: Այդ խմբի մեջ էին մտնում Դվինը, Կարինը, Անին, Կարսը, Արծնը, Լոռին, Կապանը, Մուշը, Բաղեշը, Բերդին, Ուլաֆը:

IX-XI դարերի քաղաքները, բոլորն էլ ֆեոդալական լինելով հանդերձ, այնուամենայնիվ, ունեին որոշ տարբերություններ: Կային այնպիսի քաղաքներ, որոնք գտնվում էին այս կամ այն ֆեոդալի կալվածքում, լիովին ենթարկվում էին նրա իրավասություններին և գրեթե ամբողջությամբ կապված էին գյուղատնտեսության հետ: Դրանք հիմնականում փոքր քաղաքներ կամ գյուղաքաղաքներ էին, և նրանց տնտեսական կապերն իրենց շրջակայքից հեռու չէին գնում: Այդ տիպի քաղաքներից և գյուղաքաղաքներից էին Կասպուրականի թագավորությունում՝ Արտամետը, Ռոստանը, Դասավորը, Հաղամալկերտը, Սյունիքի թագավորությունում՝ Շաղատը, Կապանը, Անի-Նիրակի թագավորությունում՝ Երևանը, Սուրմառնի, Երազգավորը, Տաշիր-Ջորագետի թագավորությունում՝ Լոռին և այլն: Այլ քնույվ ունեին խոշոր քաղաքները՝ Անին, Դվինը, Արծնը, Կարսը, Վանը, Կարինը, Նախճավանը: Մրանց կապը գյուղատնտեսության հետ համեմատաբար թույլ էր: Ճիշտ է, նրանց քնակությունն մի մասը զբաղվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներով, բայց դրանք քաղաքի ընդհանուր կյանքի վրա չունեին նշանակալի ազդեցու-

թյուն: Նրանք Հիմնականում արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոններն էին:

IX-XI դարերի Հայաստանի խոշոր քաղաքները, նույն չրջանի Առաջավոր Ասիայի մյուս քաղաքների նման, բազկացած էին երեք մասից՝ միջնաբերդից, բուն քաղաքից («Հաստառան»-ից) և արվարձաններից: Միջնաբերդը սովորաբար գտնվում էր քաղաքի կենտրոնական մասում կամ այն մասում, որը պաշտպանական տեսակետից ավելի ապահով էր և իշխում էր ամբողջ քաղաքի վրա: Քաղաքների միջնաբերդերը սովորաբար ավելի շուտ էին կառուցվել և, մինչև դրանց չուրջը քաղաք ծավալվելը, սովորական բերդեր էին (օրինակ՝ այդպիսիներից էին Անիի, Կարսի, Դվինի, Կարինի և մյուս քաղաքների միջնաբերդերը): Միջնաբերդերը չըջապատված էին պարիսպներով, որոնք ունեին աշտարակներ:

Միջնաբերդի շուրջը տարածվում էր բուն քաղաքը («Հաստառան»-ը), որն իր զբաղված տարածությունը մի քանի անգամ զերազանցում էր միջնաբերդին: Ծառաստանում էին գտնվում խառնովները, հրապարակ-շուկաները, արհեստանոցները, որոնք բոտ արհեստի տեսակի՝ զբաղեցնում էին քաղաքի մի փոքրը կամ փոքրի մի շարքը (այդպիսի դասավորություն ունեին, օրինակ, Անիի արհեստանոցները): Ծառաստանը նույնպես պարսպապատված էր, բայց կային այնպիսի քաղաքներ, որոնց այդ մասը զուրկ էր պարսպից՝ բաց էր (օրինակ՝ Արծնը):

Քաղաքի արվարձանները տարածվում էին չահաստանից դուրս: Նրանք զբաղեցնում էին հսկայական տարածություններ, որովհետև քաղաքի այս մասի բնակչությունը ավելի մեծ չափով էր կապված գյուղատնտեսական աշխատանքների հետ:

Քաղաքը կառավարում էր տվյալ քաղաքի տեղ ֆեոդալի կողմից նշանակվող կառավարիչը, որը կոչվում էր «Հաճապ», «վերահսկող քաղաքի» կամ «ամիրա»: Մայրաքաղաքների կառավարիչները նշանակվում էին թագավորի կողմից և անմիջապես ենթարկվում էին նրան: Քաղաքներում կային նաև ֆեոդալների կողմից նշանակված հատուկ պաշտոններ, որոնք կոչվում էին «մուխասիր» կամ «մուխիր»: Սրանք հսկում էին բուլղաներում չափ ու կշռի, փաճառող ապրանքների գների վրա: Հարկահավաք պաշտոնյաները կոչվում էին «քաժար» կամ «ձեռնաոր»: Որոշ խոշոր քաղաքներում (օրինակ՝ Անիում) X դարի վերջերից գործում էր քաղաքային ինքնավարություն, որի գլուխ էր կանգնած «երեսպանին»՝ ավագների խորհուրդը:

Քաղաքի բնակչությունն ուներ սոցիալական խայտարեկտ կազմ: Քաղաքում ապրում էին և՛ աշխարհիկ ու հոգևոր ափսոսաբեր, և՛ առևտրականներ ու արհեստավորներ, և՛ գյուղացիներ ու բնաշուրկ զանգվածներ: Սակայն քաղաքային բնակչության Հիմնական մասը կազմում էին արհեստավորներն ու առևտրականները, այսինքն՝ քաղաքային դասը:

IX-XI դարերում Հայաստանի խոշորագույն քաղաքներից (Անի, Դվին, Արծն, Կարս) յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը հասնում էր մինչև 100 հազար մարդու: Մյուս քաղաքների բնակչության թիվը հավանաբար տատանվել է 10-25-40 հազարի սահմաններում:

3. ՏԵԴԱՇԱՐԺԻՐ ԲՆԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱՎՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

IX-XI դարերում հսկայական փոփոխություններ են կատարվել թև՝ Արևելյան և թև՝ Արևմտյան Հայաստանի բնակչության աշխարհագրության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանում, մի շարք պատճառների հետևանքով, մի կողմից Հայաստանից դուրս են գնում հայ բնակչության զգալի զանգվածներ, իսկ մյուս կողմից՝ ուժեղանում է այլ ժողովուրդների մուտքը Հայաստան:

Առանձնապես մեծ փոփոխություններ են կատարվում Արևմտյան Հայաստանում, որը շարունակում էր մնալ Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ: Հայաբնակչության իր դիրքերը Արևմտյան Հայաստանում ամրապնդելու և Հայաստանի այդ մասի բնակչությանը բյուզանդականացնելու համար, ամեն տեսակ կամայականություններ կատարելուց բացի, ղեկուս VI դարից սկսած բռնի ուժով պարբերաբար երկրից դուրս էր տանում բնիկ բնակչությունը՝ Հայերին:

Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության պայքարի ընթացքում (որը տևել է ավելի քան երեք դար՝ VII-XI դդ. և մղվել է Հայաստանի, Փոքր Ասիայի, Կիլիկիայի, Սիրիայի ու Միջագետքի համար) Հայաստանը, հատկապես նրա արևմտյան մասը, բազմիցս ենթարկվել է ավերումների: Արաբական և բյուզանդական բանակները կորչապատում ու քարոտանջ էին անում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, բնակչության մի մասին ոչնչացնում էին, մյուսին գերում կամ ուղղակի բռնի կերպով գաղթեցնում այլ երկրներ:

Հայերը, խույս տալով Արաբական խալիֆայության ճնշումից, ապաստանում էին Բյուզանդիայում: Սակայն այս կարգի արտագաղթողների թիվը, համեմատած բռնի տեղափոխվողների

Հետ, չնչին էր: Թե՛ Հարկադրական միջոցներով, թե՛ իրենց կամրով արտագաղթի կատարած Հայերի Հանդիսատես չունեն նաև իրենց նոր բնակավայրերում: Նրանք Հիմնականում վերաբնակվելով Բյուզանդական կայսրության սահմանամերձ շրջաններում, խիստ կերպով տուժում էին արաբա-բյուզանդական պատերազմներից և Հարկադրված էին այստեղ ևս տեղից տեղ փոխադրվել:

Արտագաղթի ենթարկված Հայերի սկզբում գլխավորապես վերաբնակվում էին Փոքր Ասիայի արևելյան մասում և Լեոնային կիլիկիայում, իսկ Հետագայում (X դարից)՝ նաև Միդիայում, Միջագետքում և Դաշտային Կիլիկիայում:

XI դարի սկզբների Հայերի թվով Կապադոկիայում, Կիլիկիայում և բյուզանդական այլ շրջաններում զգալի չափով մեծանում է: Հայերի Հարկադրական արտագաղթը դեպի Փոքր Ասիա ընդունում է ավելի լայն չափեր: Դա կապված էր Հայաստանի ու Վրաստանի պետական միավորումների ոչնչացման և այն նվաճողական քաղաքականության Հետ, որն սկսեց վարել Վասիլ Բ Բուլղարասպան կայսրը XI դարի սկզբից:

Վասպուրականի թագավորության զբաղման ժամանակ, նրա փերթյան թագավոր Սևենքերիմի Հետ միասին, բազմահազար Հայեր գաղթում են Սևրաստիայի շրջան:

Անի-Շիրակի թագավորության զբաղմանից Հետո Փոքր Ասիա ու Լեոնային Կիլիկիա են գաղթում քաղմամբիվ Հայեր նաև Հայաստանի այն մասերից, որոնք մտնում էին Անի-Շիրակի թագավորության մեջ:

Վասպուրականի ու Անի-Շիրակի թագավորությունների վերացումից Հետո Բյուզանդիան չարունակում էր Հայերին Հարանելու և տեղահան անելու իր քաղաքականությունը: Եվ ա՛հա դրա, ինչպես և 1048 թ. վրա Հասած սելջուկյան ավերիչ արշավանքների Հետևանքով արտագաղթը դեպի Փոքր Ասիա և Լեոնային ու Դաշտային Կիլիկիա է՛լ ավելի է ուժեղանում: XI դարի կեսերին Եփրատից արևմուտք ընկած քաղմամբիվ մարդկանց Հայերն արդեն կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն: Այստեղ կազմվեցին Հայկական մի չարք իշխանություններ, որոնց թվում էր և Թուրքիյան իշխանությունը, որը Հետագայում իր շուրջը միավորեց ամբողջ Կիլիկիան և դարձավ թագավորություն: Իր քաղաքական անկախությունը կորցրած ու տեղահան արված Հայ բնակչության դրությունն այս նոր բնակավայրերում անմխիթարական էր: Կրկնակի-եռակի ճնշումից բացի, նա ենթարկվում էր կրոնական Հարածներների:

Արտագաղթի են զուգընթաց այս շրջանում Հայաստան են մուտք

գործում և մի չարք զավառներում բնակություն Հաստատում այլ ժողովուրդներ: Մենք տեսանք, որ VIII դարում զգալի չափով փոփոխության էր ենթարկվել Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը: Արաբական խալիֆայության կողմից բռնի միջոցներով տեղահան էին արվել Հայաստանի մի չարք զավառների Հայ բնակիչները և նրանց տեղը բնակեցվել էին արաբական ցեղեր: Բացի դրանից, Հայաստանի քաղաքներ (Դավիթ, Նյաթթ, Արժնշ և այլն) մուտք էին գործել արաբապարսկական բազմաթիվ ազնվականների, զինվորականների, վաճառականների և, նույնիսկ, Հարկատու դասին պատկանող մարդիկ: Նրանց մի մասը IX-XI դարերում չարունակում էր ապրել Հայաստանի մի քանի քաղաքներում՝ կազմելով բնակչության որոշ տոկոսը:

IX դարի երկրորդ կեսից մինչև XI դարի առաջին քառորդի վերջերի նոր ժողովուրդներ գրեթե բնակություն չեն Հաստատում Հայաստանի տարածքում: Բնակչության ազգային կազմը մնում է Համարյա անփոփոխ: Սակայն դրությունը փոխվում է Վասպուրականի ու Անի-Շիրակի թագավորությունների անկմանը: Վասպուրականի թագավորության անկումից Հետո (1021 թ.), երբ նրա բնակչության մի զգալի մասը բռնեց արտագաղթի ուղին, և բնակչությունն այստեղ բավական նոսրացավ, արաբական տիրապետության շրջանում Վասպուրականի Հարավային Հարևան լեռնային երկրում Հաստատված բրդերի մի մասը աստիճանաբար չարծիվց դեպի Հյուսիս և բնակություն Հաստատեց Վասպուրականի մի քանի զավառներում:

XI դարի վախճանական թվականներից Հայաստան են մուտք գործում սելջուկները և, տեղաբնիկ Հայերին տեղահան անելով մի չարք զավառներից, Հաստատվում են երկրի գանազան մասերում:

IX-XI դարերի Հայաստանի բնակչության թվի վերաբերյալ անհրաժեշտ տեղեկություններ չկան: Եղած տվյալները մասնակի բնույթի ունեն և վերաբրում են երկրի այս կամ այն մասի բնակավայրերի բնակիչների ու զրանցից արտագաղթյալների թվին: Սակայն ինչպես այդ, այնպես էլ մի չարք այլ կարգի Հիշատակություններից պարզվում է, որ IX-XI դարերում Հայաստանում, ժամանակի համեմատ, բնակչության խտությունը, Հատկապես կենտրոնական շրջաններում, եղել է բավական մեծ, իսկ բնական աճը՝ բարձր:

IX-XI դարերում մեծ փոփոխություններ են տեղի ունենում բնակչության սոցիալ-դասակարգային կազմում: Ֆեոդալիզմի այս բուռն զարգացման շրջանում ավելի են խորանում դասերի և

դասակարգերի միջև եղած տարբերությունները: Արհեստները գյուղատնտեսությունից զատվելու և առևտրի զարգացման շնորհիվ քաղաքներում կուտակվում են մեծ թվով արհեստավորներ ու առևտրականներ, որոնք միասին կազմում են քաղաքային դասը: Քաղաքային դասը, գյուղացիներից Հետո, ամենաբազմամարդն էր երկրում: Արհեստավորներից և առևտրականներից բացի, զեպի քաղաք են գնում նաև Հողագրկված քաղամեթիվ գյուղացիներ, որոնք այստեղ զբաղվում են ավելի ցածր աշխատանքով: Քաղաքային դասն իր իրավական դրույթամբ գյուղացիությունից ավելի բարձր էր կանգնած:

Գյուղացիության շերտավորումը խորանում է: Գնալով Փետրական կախվածությունն ավելի է ուժեղանում: Գյուղացիությունը գրեթե ամբողջապես կախման մեջ է ընկնում Փետրականներից: Առևտրի և ապրանքափոխանակության զարգացման Հետևանքով մի կողմից բարձր դասերի մոտ կուտակվում էին աճողի Հարստություններ, իսկ մյուս կողմից՝ Հարկատու դասերի մոտ չափազանց արագ աճում էր ընչազրկությունը: Փետրական և եկեղեցական քաղմատեսակ ու ծանր Հարկերը ծայր ազդատության մեջ էին գցում երկրի ամբողջ բարիքներն ստեղծող ընակչությանը, Հատկապես գյուղացիությանը: Այդ է պատճառը, որ IX-XI դարերում մեծ ծավալ էին ընդունել սոցիալական շարժումները, որոնք Հաճախ վեր էին ածվում բացարձակ ապստամբություն:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ՍԵՆՏՆԱԿԱՆ ԵՄԼԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ, ԳԵՄ
ՄԴՎՈՂ ՊԱՅՖԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐՁԱՆՈՒՄ**

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XI ԴԱՐԻ
ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆՅԵՎ XIII ԴԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30-ական թվականները Հայաստանի վարչաքաղաքական Համակարգը մի քանի անգամ նեխարվել է արմատական փոփոխությունների: Գա արդյունք էր ոչ թե երկրի ներքին տնտեսական կյանքում կատարվող տեղաշարժերի, այլ, զերազանցապես, արտաքին նվաճողների ներգործության: Այսպես, Բյուզանդիան զբաղվելով Հայաստանը, այնտեղ մտցրեց իր վարչական և Հարկային Համակարգը, նրան Հաջորդող սելյուկները կիրանեցին իրենց վարչաքաղաքական Համակարգը, իսկ XII դարի

վերջերից Հյուսիսարևելյան Հայաստանում, որ ազատագրվեց սելյուկյան լծից, նորից Հզորացան նախորդ չրջանի Հայկական իշխանությունները և առաջացան նոր իշխանություններ:

Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանման կարգը Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետության շրջանում (1045-1071 թթ.)

Բյուզանդիայի զավթումներից Հետո Հայաստանում իրենց անկախությունը պահպանեցին միայն Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի ինքապարտությունները, որոնց կանդրադատանք սելյուկյան տիրապետության ժամանակաշրջանի վարչաքաղաքական վիճակի մասին խոսելիս:

Բյուզանդիային կցված Հայկական նահանգներում մտցվեցին Կայսրության վարչաքաղաքական և Հարկային Համակարգերը: Կայսրությանը նոր կցված Հայկական երկրամասերը (չհաշված Արևմտյան Հայաստանը, որ վաղուց էր գտնվում նրա տիրապետության տակ), բոլոր դրանց զբաղման ժամանակաքաղաքական կարգի, բաժանվեցին երեք կուսակալությունների (կատապանությունների), որոնք միաժամանակ և՛ վարչաքաղաքական միավորներ էին, և՛ զինվորական չրջաններ: Այդ պատճառով էլ զբաղմանության մեջ երբեմն դրանք կոչվում են կուսակալություններ (փոխարքայություններ), իսկ երբեմն էլ՝ զորավարություններ: Կուսակալությունների գերազույց կառավարիչները (փոխարքաները) կոչվում էին կատապաններ: Նրանք նշանակվում էին կայսրի կողմից և ունեին լայն իրավունքներ: Կատապանի ձեռքին էր գտնվում իր կուսակալության և՛ վարչական կառավարչությունը, և՛ զորքերի գլխավոր Հրամանատարությունը: Սկզբնական շրջանում կատապաններ էին նշանակվում՝ գլխավորապես միայն Հույներից, իսկ Հետո այդ պաշտոնում նշանակվում էին նաև Հայեր:

Բյուզանդական կայսրությունը իր կարճատև տիրապետության շրջանում Արևելյան Հայաստանում զավթած տարածքներից կազմել էր Տարոնի, Վասպուրականի և Անիի կուսակալությունները:

Տարոնի կուսակալություն

Գրավելով Տարոնի իշխանությունը, Բյուզանդիան այն դարձնում է մի կուսակալություն, որի կազմի մեջ, բացի Տարոնի իշխանություններից,

մտցնում է նաև Արևմտյան Հայաստանի մի քանի գավառներ, որոնք վաղուց գտնվում էին նրա տիրապետության տակ: Այսպես, Տարոնի կուսակալությանը միացվեցին Գերան, Մանանաղի, Հաշտյանք (Ճապաղձրի շրջանը) և Պաղնատուն գավառները: Սուլթան Տուղրլիկ արչավանքից Հևոտ (1054 թ.) սելջուկների տիրապետություններն արդեն չգտնվում էին Տարոնի Հնոտ: Բյուզանդիան, որպեսզի Տարոնի զորավարությունը ուժեղ պատվար դարձնի սելջուկների ներխուժման դեմ, 1055 թվականից սկսած Հովանավորում է տեղական իշխաններին՝ երկրի կառավարման գործում տալով նրանց մեծ արտոնություններ: Սակայն առանց այդ էլ բյուզանդական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում իրենց ներքին ինքնուրույնությունը պահպանել և բավականաչափ Հորացել էին Հայկական մի քանի իշխանություններ, որոնց մեջ Հատկապես նշելի է Սասունի իշխանությունը: Սասունի իշխանությունը, որն իր մեջ էր ընդգրկում Սասուն և Ռուսթ գավառները, օգտվելով սելջուկների Հարձակումների Հետևանքով ստեղծված դրությունից, մոտ 1054 թվականից սկսած գտնում է իր երկրի կազմության տերը: Ինչպես երևում է, այս իշխանության մեջ կուսակալ էր քաղական Հոմ քաղաքից, նա սելջուկյան արչավանքների դեմ կարողանում էր դուրս բերել մի քանի տասնյակ Հազար զինվոր: Ենթադրվում է, որ Սասունի իշխանության զույգ էին կանգնած Մամիկոնյանների մնացորդներն այն ժամանակից ի վեր, երբ Արարական խալիֆայությունը VIII դարի երկրորդ կեսում ուժեղացրեց այդ տան անդամների զգալի մասին և խլեց Հայաստանի դաշտային մասերում (Տարոնում) ունեցած նրանց կալվածքները:

Տարոնի կուսակալությունը սելջուկների կողմից զրավվեց Մանաղիքսի ճակատամարտից (1071 թ.) անմիջապես Հևոտ, իսկ Սասունի իշխանությունը շարունակեց իր ներքին ինքնուրույնությունը, բայց, ըստ երևույթին, ավելի նեղ սահմաններով:

Վասպուրականի կամ Արևելի կուսակալություն

Վասպուրականի Արժուրյան թագավորությունը Վաչագանյան կցվորյան անմիջապես Հևոտ (1021 թ.) վերածվեց կուսակալության, որը Հայտնի է Վասպուրականի կամ Արևելի կուսակալություն անունով: Սակայն նոր կազմված կուսակալությունը տարածքային տեսակետից լիովին չէր Համընկնում նախկին Վասպուրականի թագավորությանը: Նրա սահմանները որոշ մասերում ավելի լայն էին

Վասպուրականի թագավորության սահմաններից, իսկ որոշ մասերում նրա շրջանակներից դուրս էին մտնում նախկինում Վասպուրականի մասերը կազմող մի քանի շրջաններ: Ընդհանուր առմամբ, Վասպուրականի կուսակալությունը զգալի չափով փոքր տարածություն էր զբաղում, քան նախկին թագավորությունը:

Վասպուրականի կուսակալությունից դուրս էին մտացել նախկին Վասպուրականի թագավորության կազմի մեջ մտնող Պլայթի ու Դատվանի շրջանները (Վանա լճի արևմտյան մասում) և Անձնացիք, Փոքր Աղրակ, Զարեանդ, Հեր ու Կողովալ գավառները (վերջինս դեռ 1001 թ. միացվեց Անի-Շիրակի թագավորությանը) և Հնոտագյում նրա կազմում էլ մնաց: Իսկ իբրև նոր տարածքներ կուսակալությանը միացվեցին Հար զավառն ու Ապահունքի մի մասը:

Սելջուկյան առաջին արչավանքները կատարվեցին Վասպուրականի կուսակալության վրայով: Նրանց առաջն առնելու Համար անհրաժեշտ էր Վասպուրականը դարձնել մի ամբողջական շրջան: Դրա ելքը Վաչագանյանի տեսնում էր Հայ իշխանական տներին սիրաշահելու և նրանց արտոնություններ տալու մեջ:

Վասպուրականի կուսակալությունը, Հարևան Տարոնի նման, սելջուկների կողմից վերջնականապես զրավվեց 1071 թ.:

Անիի կուսակալություն

Ինչպես երևում է, բյուզանդական այս կուսակալությունը կոչվել է նաև «Տանն Հայոց իշխանություն»: Նրա մեջ էր մտնում Անի-Շիրակի թագավորության տարածքի մեծ մասը: Վասպուրակի աֆոռասխոսը Անին էր: Նրա տրամադրության տակ կար մի քանի տասնյակ Հազար զինվորներից բաղկացած մեծ բանակ, որի զինվորների մեծ մասը կազմում էին Հայերը:

Սկզբնական շրջանում Անիում բյուզանդական կառավարիչների կատարած Հարձանքները չափ չունեին: Սելջուկյան արչավանքների և ներխուժման ազդեցության տակ Բյուզանդիան ստիպված եղավ ժամանակավորապես զաղարկեցնել Հայ իշխանների, նրանց զորքերի և Հարևան բնակիչների արտաբաժնի իրենց բուն երկրից, Հույս ունենալով Հայ ժողովրդի արդյան գնով կանգնեցնել սելջուկյան արչավանքների ընթացքը: Սակայն այդ նրան չհաջողվեց: 1064 թ. սելջուկյան սուլթան Ալի-Արսլանը զրավեց Անին, իսկ արևմտահայկական առևելի բանակին: Այս ճակատամարտով բյուզանդացիները

վերջնականապես դուրս մղվեցին Հայաստանից: Վերջինս բնկավ սելջուկյան ծանր լծի տակ:

Արևմտյան Հայաստանի Հայկական մասը իշխանությունները

Բյուզանդական կայսրությունը, IV դարի վերջերին զավթելով Արևմտյան Հայաստանը, VI դարից սկսած բոլոր միջոցները գործադրում էր հայկական իշխանությունները խալատ վերացնելու և հայ ժողովրդին ձուլելու համար: Սակայն, նկատի ունենալով Արևմտյան Հայաստանի սահմանային դիրքը սկզբում Սասանյան Պարսկաստանի, ապա՝ Արաբական խալիֆայության, իսկ XI դարում՝ սելջուկյան պետության հետ, Բյուզանդիան իր գրաված Հայկական նահանգներում երբեմն հանդուրժում, իսկ երբեմն էլ նույնիսկ Հովանավորում էր տեղական հայկական իշխանություններին:

Կայսրության տիրապետության տակ գտնվող Հայաստանի տարածքում այդպիսի իշխանություններ (ավելի ճիշտ՝ այդպիսի իշխանությունների մնացորդներ) կային գլխավորապես Զորբորդ Հայքում, Բարձր Հայքում (Քնոզոսուպոլիս հրամանատարությունը և Երզնկայի իշխանությունը) և Տուրուբերանում (Մանազկերտի իշխանությունը): Դրա հետ միասին Կայսրությունը մինչև վերջ էլ չկարողացավ իր տիրապետության տակ գցել Հայաստանում՝ իր գրաված տարածքի սահմաններում եղած հայկական մի քանի իշխանություններ, որոնք, գտնվելով լեռնային շրջաններում, քաջաբար պաշտպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը, դրանցից էր, օրինակ, Սասունի և Ուտիի իշխանությունը, որի մասին առկնց վերնում:

Բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս եղած Հայկական իշխանությունները

Մենք տեսանք, որ Բյուզանդական կայսրությունը Հայաստանից տեղահան էր անում մեծ թվով աղնականների և տասնյակ ու հարյուր հազարավոր ընակիչների և նրանց վերաբնակեցնում գլխավորապես Փոքր Ասիայի արևելյան շրջանում՝ Կիլիկիայում, Սիրիայում ու Միջագետքում: Դրա շնորհիվ XI դարում արդեն այդ երկրներում հայերը բավական մեծ թիվ էին կազմում, իսկ առանձին

մարզերում նրանք կազմում էին բնակչության մեծող մասը: Արտագաղթնած կամ բռնի ուժով տեղափոխված հայ աղնականությունները այստեղ աստիճանաբար նորից վերականգնում է իր ֆեոդալական մենաշնորհումները: Նրանցից շատերը Հայաստան չըջաններում էինք են դնում հայկական իշխանությունների, որոնք ամբողջապես վասալական կախման մեջ էին գտնվում Բյուզանդական կայսրությունից:

Այդ իշխանություններից նշանավոր էին՝ Սեբաստիայի իշխանությունը, որը գրավում էր գրեթե Փոքր Հայքի ամբողջությունը, Պիզաի իշխանությունը, որն ընդգրկում էր Պիզա քաղաքն իր շրջակայքով, Մամուղապի իշխանությունը, Միջագետքում առաջացած Պաշավունիների իշխանությունը և Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններում կազմված Փիլարոսու Վարաժնունի իշխանությունը, որը հայկական մի շարք իշխանների խմանկար էր, Փիլարոսոս ինքը փաստորեն կառավարում էր «Իշխանաց իշխան»-ի պաշտոն: Փիլարոսոս Վարաժնունու իշխանության անկումից հետո նրա կազմի մեջ մտնող մասը իշխանությունները՝ Մարաշի, Բեսունի, Եղեմիայի, Անդրիունի (Մարաշի մոտ) Պիրի (այժմ՝ Պիրշիկ, Եփրատի վրա՝ Եղեմիայի մոտ), Կառնաուի և այլ իշխանությունները կարողացան միառժամանակ պահպանել իրենց գոյությունը:

Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը սելջուկների տիրապետության ժամանակ (1071 թ. մինչև XII դարի երկրորդ կեսը)

Սելջուկներն իրենց առաջին երեք արշավանքների ժամանակ (1043, 1049, 1054 թթ.) ահեղի ավերումներ կատարեցին Հարավային Հայաստանում: Երբորդ արշավանքի ընթացքում, որ տեղի ունեցավ 1054 թ. սուլթան Տուգրիկի գլխավորությամբ, նրանք առանձին խմբերով ցրվեցին երկրով մեկ և ավերեցին հարյուրավոր գյուղեր ու տասնյակ քաղաքներ:

1063 թ. Տուգրիկին հաջորդած Ալի-Արսլանը 1064 թ. կատարում է յուրորդ արշավանքը: Նա գրավում է Անին (1064 թ.) և Վանանդի ինպագորությունն իր Կարս մայրաքաղաքով (1065 թ.): 1071 թ. օգոստոսին Մանազկերտի մոտ տեղի է ունենում խոշոր ճակատամարտ բյուզանդական և սելջուկյան բանակների միջև: Այստեղ բյուզանդացիները կրում են ահաբեկ պարտություն, և ճանաչված բյուզանդական բանակի մնացորդները դիմում են փախուստի:

Մանազկերտի ճակատամարտից հետո չուտով հայտնություն կերպից Ալփ-Արսլանի և Բյուզանդիայի միջև, բոտ որի՝ սելջուկներին անցան Կարինը, Երզնկան և Փոքր Ասիայի արևելյան մի շարք շրջաններ: Դրանով սելջուկները փաստորեն զբաղեցին ամբողջ Հայաստանը:

Ալփ-Արսլանի (1063-1072) որդու և հաջորդի՝ Մելիք-շահի իշխանության ժամանակ (1072-1092) Բյուզանդիան անվերադարձ կորցրեց ոչ միայն Հայաստանը, այլև փոքրասիական տիրապետությունների մեծագույն մասը:

Մելիք-շահ սուլթանի մահից հետո (1092 թ.) սկսվում է սելջուկյան պետության քայքայումը, և XII դարի առաջին քառորդում այդ լայնածավալ պետությունը արդեն մասնատվում է մի շարք առանձին պետական միավորների:

Մուհամեդի մահից հետո (1118 թ.) սելջուկյան պետությունը վերջնականապես մասնատվեց: Այդ մասնատումից Հայաստանում և նրա հարևան երկրներում ևս հաստատվեցին սելջուկյան մի քանի իշխանություններ՝ էմիրություններ: Հայաստանում հաստատված էմիրություններից էին՝ Անիի, Գվինի, Կարսի, Նյաբի, Կարինի և այլ էմիրություններ: Դրանք իրարից անկախ էին և, իրենց սահմանները միմյանց հաշվին ընդարձակելու համար, հաճախ մղում էին պատերազմներ:

Մի քանի խոսք սելջուկյան տիրապետության շրջանում իրենց գոյությունը պահպանող հայկական մանր թագավորությունների ու իշխանությունների և սելջուկյան պետության մասնատման հետևանքով Հայաստանում հաստատված սելջուկյան էմիրությունների մասին:

Հայկական մանր թագավորություններ և իշխանություններ

Վանանդի թագավորություն.—Բագրատունիների այս թագավորությունը սելջուկյան առաջին երկու արշավանքների ընթացքում համարյա անվնաս էր մնացել: Սակայն հետագա տարիներին Վանանդի վերջին թագավոր Գաղիկ Արսայանը, տեսնելով, որ սելջուկների դրոշները գնալով ավելի կատաղի բռնույթ են ստանում, Ալփ-Արսլանի կողմից Անին գրավելուց հետո՝ 1064 թ. իր թագավորությունը Կարս մայրաքաղաքով հանդերձ հանձնում է Բյուզանդական կայսրությանը, իսկ ինքը ընտելություն հաստատում

կայսրության կողմից Փոքր Հայքում իրեն հատկացված կալվածքներում: Շուտով այդ թագավորությունն իր Կարս մայրաքաղաքով զբաղվում է սելջուկների կողմից (1065 թ.):

Սյունիքի կամ Կասանի թագավորություն.— Սյունիքի թագավորությունը ընայած սելջուկյան արշավանքների ընթացքում հարձակումների չենթարկվեց, սակայն XI դարի 70-ական թվականներին արդեն բոլոր կողմերից շրջապատված էր սելջուկյան տիրապետություններով և նրա համար գրեթե անխուսափելի էր զարձակ այգյալիի հարձակումների վտանգը: XII դարի սկզբներից սելջուկ էմիրների հարձակումները կրկնվում են գրեթե անընդհատ, սակայն այսունցի բաժ լուծականները երկար ժամանակ չարունակում են ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ ինքով գերակշիռ, զորոգ թշնամիներին: Սյունիքի թագավորության անկումն անխուսափելի է դառնում այն ժամանակ, երբ նվաճվում է նրա արևելքում գտնվող բնական անտառոցց մեծ պատնեշը՝ Արցախը:

1170 թ. սելջուկյան ախարեկ Ելակուզը մեծ զորքով մտնում է Սյունիքի թագավորություն և զբաղվում նրա մայրաքաղաքն ու վերջին հանգրվան Բաղարեղը: Դրանով Սյունիքի թագավորությունը վերանում է պատմական ասպարեղից:

Տաշիր-Ձորագետի թագավորություն.— Տաշիր-Ձորագետի թագավոր Կորիկ Բ-ն, հայկական և վրացական մյուս ֆեոդալների ու թագավորների պես, ստեղծված գրությունից հարկադրված 1082 թ. զննում է Մելիք-շահ սուլթանի մոտ և հարկատու դառնում նրան: Սակայն փաստական կախման մեջ ընկնել էլ չի փրկում Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը սելջուկյան հորդանքների հարձակումներից: Կորիկ Բ-ից հետո ևս թարձրացած նրա որդիների՝ Գավիթ Բ-ի և Արաս Ա-ի ժամանակ (1089-1118) Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը անհավասար պայքարում քայլ առ քայլ նահանջում էր և XII դարի սկզբներին արդեն գրեթե ամփոփվել էր միայն Տաշիր գավառում: 1118 թ. Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը միացվեց Վրաստանի թագավորությանը: Դրանից հետո այստեղի Բագրատունիների՝ Գավիթ Բ-ն և Արաս Ա-ն հեռացան Տաշիրից և Գանձակի էմիրից իրեն կալվածք ստացան՝ առաջինը Մամիսարեղի իր շրջակայքով, իսկ Արասը՝ Տավուշ բերդը նույնանուն շրջանի հետ միասին: Գանձակի էմիրը պահպանեց նաև նրանց թագավորական տիտղոսը: Տավուշի իշխանությունը կարճատև կյանք ունեցավ: Արասը սպանող հաղիվ էր հաստատվել, երբ սելջուկները սկսեցին իրենց հարձակումները: 1145 թ. նրանք գրա-

վում են Տալուշը և վերջ տալիս Արասի իշխանությանը: **Մաճաբերդի իշխանությունն** ավելի երկարատև պահպանեց իր գոյությունը: Այստեղ Հաստատված Գավիթ Բ-ին Հաջորդում է Արաս Բ-ն, որն անունանալով Զաքարև և Իվանե եղբայրների քրոջ՝ Նանայի Հետ, ըստականալով ընդարձակում է իր իշխանության սահմանները: Մաճաբերդի իշխանությունն իր գոյությունը պահպանեց մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքները:

Մահկանաբերդի իշխանություն.— Մահկանաբերդի շրջանը գտնվում էր Գուգարքի Կայեն (կամ Կայան) գավառի մոտ կամ կազմում էր ուղղակի վերջինիս մի մասը: Նա գտնվում էր Աղստև գետի միջին հոսանքի շրջանում:

Գարեգին Հովսեփյանի կարծիքով այս իշխանությունը Հաստատվել էր Արծրունիների մնացորդների կողմից⁶: Հավանաբար այն կազմվել էր XI դարի երկրորդ քառորդում և Տաշիր-Ջորաղետի թագավորության թուլացումից հետո դարձել էր գրեթե անկախ մի փոքրիկ իշխանություն, որի մասին ավելի Հաստատուն հիշատակությունները սկսվում են Զաքարյանների ժամանակաշրջանից: Մահկանաբերդի իշխանությունը վրաց Թամար թագուհու օրոք ստանում է մեծ արտոնություններ:

Սասունի իշխանություն.— Ինչպես տեսանք, Տարոնի ընդարձակ իշխանությունը Բյուզանդական կայսրության կցվելուց հետո (966 թ.), Սասունը, իր արևելյան հարևան Ռուֆի հետ միասին, պահպանեց ներքին ինքնուրույնությունը, և Կայսրությանը նրա ենթարկվելը կրում էր ձևական բնույթ: Սասունն անկախ մնաց նաև սելջուկյան տիրապետության շրջանում: Սելջուկների արշավանքների ժամանակ Սասունի իշխանն էր նշանավոր Թոռնիկ Մամիկոնյանը, որի անունով՝ նրան հաջորդող Սասունի Մամիկոնյանները մեր պատմության մեջ սովորաբար կոչվում են Թոռնիկյաններ:

Սասունի իշխանությունը XII դարի 80-ական թվականներին հարևան էմիրների կողմից ենթարկվում է հաճախակի հարձակումների: Նրա դաշտային զավառները գրավվում են թշնամիների կողմից: Թոռնիկյաններից օմանք կրում են Սասունը և, կալվածքներ ստանալով Կիլիկյան Հայաստանում, գնում, Հաստատվում են այստեղ: Չնայած այդ բոլորին, սասունցիները, այնուամենայնիվ,

Համառ պայքար մղելով կարողացան իրենց զավառի ինքնուրույնությունը պահպանել ընդհուպ մինչև XIII դարի կեսերը:

Վանի, Ամյուկի և Աղթամառի իշխանություն.— Վասպուրականի թագավորության անկումից հետո Վասպուրականում, այնուամենայնիվ, մնացին ինչպես Արծրունիների տան մնացորդները, այնպես էլ ուրիշ իշխանական տոհմերի ներկայացուցիչներ: Արծրունիների տան այդ մնացորդները կարողացել էին պահպանել իրենց իշխանությունը Վանա լճի արևելյան ափամերձ մի քանի փոքրիկ շրջաններում: Սններքին թագավորի սերնդից երկուսը՝ Սնեքերիմ և Գերենիկ եղբայրները տիրում էին Վան քաղաքում և Ամյուկում: Այստեղի իշխանները կրում էին «արքայուն» տիտղոսը:

Սակայն, Հայաստանի մյուս հայկական իշխանությունների նման, Վանի, Ամյուկի և Աղթամառի Արծրունյաց իշխանությունը ևս չընդլայնված էր թշնամական էմիրություններով: Նրա հիմնական թշնամին Ծառաբնների էմիրությունն էր: Վերջինս 1130 թ. գրավում է Ամյուկ քերդը ու նրա շրջակայքը: Ըստ երևույթին Վան քաղաքը գրավվել էր զրանից առաջ: Այնպես որ, 1130 թ. հետո Արծրունիների այս իշխանությանը մնաց միայն Աղթամար կղզին: Այդ փոքրիկ տարածքով նա իր գոյությունը պահպանել է մինչև XIII դարի 40-ական թվականները:

Գրանցի քայի, մի քանի մանր իշխանություններ կային Վասպուրականի նաև այլ մասերում: Ռչտունիք, Անձևացիք և այլ զավառներում, ինչպես և Վասպուրականի հարավային հարևան Մուրի մի քանի լեռնային շրջաններում:

Բջնի իշխանություն.— Բջնիում իշխում էին Պահլավունիները, որոնք այստեղ Հաստատվել էին XI դարի սկզբներին: Հավանական է համարվում, որ Պահլավունիները IX-XI դարերի մյուս հայկական ֆեոդալական տների նման լրամասնվել էին նյութերի: Այսպես, Պահլավունիների հիմնական նյութի իշխում էր Բջնիի և նրա շրջակայքի վրա, նրանց երկրորդ նյութի կալվածքները գտնվում էին Կոտայք գավառում և նրա մեջ մտնող Երևան գյուղաքաղաքում, իսկ երրորդը, հավանաբար, իշխում էր Գառնիում: Պահլավունի երեք նյութերն էլ իրենց իշխանությունը ձեռք էին բերել XI դարի առաջին կեսում:

Բջնիի նյութի իշխանահիտը Բջնի հույսկված բերդն էր: Բջնիի գտնվում էր Հրազդանի ափին, բնականից ամուր տեղում, որը հարավային և արևելյան կողմերից ծայրերի շնորհիվ անմատույց էր, իսկ նրա հյուսիսային և արևմտյան կողմերը, որ փոքր ինչ մատույնի

⁶ Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Ռադրակսեր կամ Պոռյանք Հայոց պատմության մեջ, Կաղարչապատ, 1928, էջ 14:

էին թշնամիների համար, ամրացված էին «քարաքարեր» պարիսպներով և աշտարակներով»։ Իր դիրքով նա իշխող էր Նիզ գավառի արևելյան մասի վրա։ XI դարում Բջին արագորեն զարգանալով դառնում է ֆեոդալական բերդաքաղաք։ Այն բարեկարգվում ու բնդարձակվում է հատկապես XI դարի առաջին քառորդում՝ Վասակ Պաշտպանի օրոք։

Վասակի ժամանակ Պաշտպանիների այս իշխանությունը զրավում էր մի բնդարձակ տարածություն։ Նրա մեջ էին մտնում Նիզը (այժմ՝ Ապարան), Վարաժնուկի մի մասը, Կոտայքը, ինչպես նաև Կաշին և Կաշոն բերդերը (Արասի հովտում)։

Բջին բյուզանդացիների տիրապետության տակ է անցնում 1045 թվականին։

Հիշատակվածներից բացի, Հայկական մի քանի մանր-մունր իշխանություններ կային նաև Արցախում, որոնց մեջ շատ թե չէ նշանավոր էին **Հաթերի կամ Վերին Ռաշնի և Ուխանաբերդի կամ Ներքին Ռաշնի իշխանությունները**։

Հայաստանի էմիրությունները

Այս ժամանակաշրջանի Հայաստանում գոյություն ունեին մահ-մելական մի շարք էմիրություններ, որոնց մի մասը կազմվել էր դեռևս արաբական տիրապետության շրջանում, իսկ մի մասն առաջացավ սելջուկյան աշխարհակալ պետության քայքայման ու տարաբաժանման հետևանքով։ Էմիրությունները նորանոր շրջաններ զբաղեցրին համար Հաճախ պատերազմներ էին մղում իրար դեմ։ Նրանց մղած պատերազմների հետևանքով խիստ սուղում էին տեղաբնիկները՝ ավերվում էին քաղաքներ, գյուղեր և երբևէն նաև ամրոցական գավառներ։ Էմիրություններից յուրաքանչյուրը մի փոքրիկ ֆեոդալական պետություն էր։

Արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանում Հայաստանի տարածքում կազմավորված էմիրությունների մի մասը (Ռեթմանիկների էմիրությունը, Դվինի էմիրությունը) ոչնչացվել էր դեռևս Բագրատունիների թագավորության շրջանում, իսկ մյուս մասը (Կայսիկների էմիրությունը, Աղմիսի էմիրությունը) իր գոյությունը պահպանեց մինչև սելջուկյան տիրապետության շրջանը։ Ըստ էության, սրանք պահպանվեցին նաև սելջուկյան տիրապետության շրջանում, սակայն հին էմիրության տների փոխարեն սկսեցին իշխել սելջուկյան էմիրները։

Սելջուկյան տիրապետության շրջանում առաջացան նաև նոր էմիրություններ, որոնք զբաղվում էին երկրի գանազան մասերը։

Դվինի Ծաղղաղյանների էմիրությունը.— XI-XII դարերում Անդրկովկասի էմիրական տներից ամենահզորը Ծաղղաղյաններին էր։ Սա գոյություն ուներ արաբական շրջանից և Հայ պատմագիրների մոտ սովորաբար կոչված է Փասպունյան։ X դարի երկրորդ կեսից Ծաղղաղյաններին էին պատկանում Գանձակ քաղաքը և նրա շրջակայքի մի քանի գավառները։ Բագրատունիների թագավորության անկման շրջանում նրանք կարողացան իրենց հողերը զգալի չափով ավելացնել Տաշիր-Ջորաբլուսի և Սյունիքի թագավորությունների հաշվին՝ զբաղվելով առաջինի արևելյան, իսկ երկրորդի հյուսիսային մի քանի շրջանները։ XI դարի կեսերին Ծաղղաղյանների էմիրությունն արդեն Անդրկովկասի ֆեոդալական պետական բաժանման ուժեղ միավորումներից մեկն էր։

1048 թ. Ծաղղաղյանները Դավիթ իշխանից խեցին Դվին քաղաքն իր շրջակայքով և այնուհի հիմնեցին Ծաղղաղյանների տան Դվինի նյութը, որն իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1132 թվականը։ XII դարի 80-ական թվականներին սելջուկյան զորավար Մելիք-Տուրքի-շահը բազմաթիվ այլ շրջանների հետ միասին զբաղեց նաև Դվինի և Հաստատվեց Գանձակում։ Չնեց զբաղեցվել վերացավ Դվինի Ծաղղաղյանների նյութը։ Այնուհետև Դվինը սելջուկների ձեռքին մնաց մինչև նրա վերջնական ազատագրումը (1203 թ.)։

Անիի Ծաղղաղյանների էմիրությունը.— Դվինի Ծաղղաղյանն էմիր Արշավարը 1072 թ. սելջուկյան սուլթան Արի-Արսլանից գնում է Անի քաղաքը և հանձնում իր որդուն՝ Մանուկին։ Այդպիսով Հայաստանում առաջանում է Ծաղղաղյանների մի երկրորդ էմիրություն, որի ամրոտանիստը Անին էր։ Այս էմիրությունը, կարճատև ընդհատումներով, իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1199 թվականը։ Անիի Ծաղղաղյանները այդտեղի էմիրության հիմնադրի անունով կոչվեցին Մանուչյաններ։ Անիի առաջին էմիր Մանուչեն մոր կողմից սերած էր Հայ Բագրատունիներից։

Մանուչյանների ժամնակ Անին զգալի չափով վերաշինվում է։ Մանուչեն, այդտեղ Հաստատվելուց անմիջապես հետո, Հայկական մի փառչական շենք վերակառուցել տալով՝ դարձնում է հյուսիսային զորքի, որը Հայտնի է Մանուչի մեղիկի անունով։ Այդ մեղիկի կառուցված էր ճարտարապետական նորը ճաշակով։ Նրա ավերակները պահպանվել են մինչև օրս։

Անիի էմիրության բնակչության ճնշող մասը կազմում էին հայերը։

Մանուչեկին Հաջորդած նրա որդի Արյ-Ավար Բ-ի ժամանակ Գանձակի էմիրությունը սպառնում է զբաղել ամբողջ Շիրակը, իսկ Անիի էմիրը, փոխանակ պաշտպանության միջոցները ձեռնադրելու և դիմադրություն կազմակերպելու, մտադրվում է Անին վաճառել Կարսի էմիրին: Անեցիները, խնամալով նրա չար մտադրության մասին, դիմում են Վրաստանի թագավորին, որպեսզի իր զորքերով սեղ-թուկներից ազատագրի քաղաքը: Վրաց թագավորը սիրով ընդունում է Հաչերի Հրավերը և 1124 թ. գալիս ու ազատագրում է Անին՝ այստեղ կառավարել նշանակելով վրաց իշխան Արուսեթ Օրբելուն, որին օգնական է կարգում նրա որդի Իվանեին: Դրանից երկու տարի անց Արյ-Ավար Բ-ի որդի Փատուրը մահանդական մի շարք էմիրների օգնությամբ մեծ ուժերով զբաղվում է Անին:

Հետագայում Վրաստանը երկու անգամ են Անին ազատագրում է սելջուկներից (1161 թ., 1174 թ.): Սակայն Վրաստանն այդ ժամանակներում չի կարողանում Անին պահել իր ձեռքում, որովհետև Անդրկովկասի էմիրությունները դեռևս չէին ընկնված և Վրաստանի դեմ նրանք Հանդես էին գալիս իրար Հետ դաշնակցած:

Շաղկապան կամ Մանուչյան վերջին էմիրի՝ Բեյ-Մուլխանի օրոք Հայ-վրացական միացյալ զորքերը, Հայազգի Զաքարե սպասադարի գլխավորությամբ, 1199 թ. վերջնականապես ազատագրում են Անին, որը տրվում է Զաքարյաններին իրեն ժառանգական սեփականություն: Նա Զաքարյանների ձեռքին էլ մնաց մինչև XIV դարի վերջերը, այսինքն՝ մինչև Անեթիմուրի արշավանքները:

Ուլախի ԾաՀարմենների պետություն.— Ուլախի ԾաՀարմենների պետությունը, որը Հաճախ կոչվել է նաև էմիրություն, կազմավորվել է նախկին Կաչիկների էմիրության տեղում և գոյություն է ունեցել 144 տարի (1100–1244 թթ.): Այլ կերպ ասած, սա, Հայաստանում եղած մյուս էմիրությունների Հետ Համեմատած, ամենից երկար է պահպանել իր գոյությունը:

Ուլախի ԾաՀարմենների էմիրության Հիմնադիրը Համարվում է ոմն Սուրման-էլ-Բողրին, որը 1100 թ. Մանազկերտում, Ուլախում, Ռնուտում և մի շարք այլ չրջաններում իշխող Մերովանյանների վանեղյոց Հնուտ ինքը Հաստատվեց այդ տարածքներում՝ Վանա լճի արևմտյան ափին գտնվող Ուլախ քաղաքը դարձնելով իր աթոռանիստը: ԾաՀարմենների էմիրության տարածքն առավելագույն չափերին է հասնում XII դարի վերջերին: Այդ ժամանակի նրա բուն տարածքի մեջ էին մտնում նախկին Վասպուրականի Հյուսիս-արևելյան կեսը և Բերկրիի, Արճնի, Բաղեշի (Բիթլիսի), Ուլախի,

Մանազկերտի, Ռնուսի, Բյուրակնի չրջաններն ամբողջությամբ ու Դերջանի մի մասը: Սակայն դրանցով չէին սահմանափակվում ԾաՀարմենների տիրապետության սահմանները, ձևական տեսակետից այդ էմիրությանն էին ենթակա նաև Ագրակում, Վանում, Մուկրում, Սասունում, Տարնում ու Ուրծայանում գտնվող Հայկական իշխանությունները և Երզնկայի, Կարինի ու Կարսի էմիրությունները:

Սելջուկ իշխողները իրենց «Կաճ-արմեն» («Հայկական լաճ») են կոչել պարզապես այն պատճառով, որ նրանց ընդարձակ էմիրության մեջ ընախությունն ճնշող մասը կազմում էին Հայերը: Էմիրության մայրաքաղաքը մշտապես էր Հարատա Ուլախն էր:

ԾաՀարմենները ձևական տեսակետից ենթարկվում էին «մեծ սելջուկներին», սակայն իրականում նրանք անկախ իշխողներ էին:

XIII դարի սկզբներից Հակառակությունները սրվում են: ԾաՀարմենների էմիրությունում իրենց իշխանությունը Հաստատած Էյուբյանները (1208 թ.) Հզորացող Վրաստանի և Հայ-վրացական դինավությունների ու քարեկամական Հայաբերություններին չէին կարող Հաշտ աչքով նայել: Նրանք, միանալով մի շարք այլ էմիրությունների Հետ, փորձում են կոտորել Վրաստանի Հզորությունը և այն ենթարկել իրենց: Սակայն Հայ-վրացական միացյալ զորքերը զեպի Հարավ կատարած մի արշավանքով ազատագրում են ԾաՀարմեններին ենթարկվող Բաղրևանդ, Մաղիտուն և Կոզովիտ գավառները, ապա առաջ շարժվելով՝ Հասնում են մինչև Մանազկերտ: Հետագայում (1209 թ.) Հայ-վրացական բանակները Հասան Նույնիսկ էմիրության մայրաքաղաք Ուլախ:

ԾաՀարմենների էմիրությունը պատմական ասպարեզից վերացավ 1244 թ., երբ մոնղոլներն ամբողջապես զբաղեցին նրա տարածքը և մայրաքաղաքը:

Որդուշյանների պետություն.— Այս պետությունն առաջացավ Ուլախի ԾաՀարմենների պետության կազմալուծման ժամանակ: Սա իր Հերթին բաժանված էր երկրորդական էմիրությունների:

Որդուշյանների պետությունը Մարզինի, Հիսն-Կեթի և Ամիդի չրջաններից բացի, իր մեջ էր ընդգրկում նաև Հայաստանի Հարավարևմտյան մի խոշոր մասը՝ նախկին Աղձնիք նահանգն ամբողջությամբ, մի շարք գավառներ Զորրորդ Հայքից, Տուրուրանից և Կորճեքից: Այդպիսի կազմով Որդուշյանների Մուֆարդիյի պետության սահմանները ձգվում էին Եփրատից մինչև Կորդփազ լեռների արևմտյան բարձրությունները և Հայկական Տավրոսի ջրբաժան շղթաներից մինչև Մալուսի լեռները:

XII դարի 30-ական թվականներից Որդույթյանների պետությունը Հետզհետե բաժան-բաժան է լինում և թուլանում: 1207 թ. էյուբյանների կողմից վերջ է տրվում Որդույթյանների պետությանը:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի⁷ վարչաքաղաքական դրությունը XII-XIII դարերում

XI դարի վերջերից Վրացական պետության Համար ստեղծվում են բավականաչափ նպաստավոր պայմաններ, երկրի ներքին տնտեսական կյանքը զգալի չափով առաջադիմում է, բաժան-բաժան եղած սելջուկյան պետությունը գնում է դեպի անկում, իսկ Բյուզանդական կայսրությունը XI դարի երկրորդ կեսից արդեն դադարել էր Առաջավոր Ասիայի քաղաքական կյանքում նախկին խոշոր դերը խաղալուց:

XI-XII դարերում Վրաստանի Հորդացմամբ պայմաններ ստեղծվեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի ազատագրման Համար:

1124 թ. Անին ու Շիրակը ազատագրելուց Հենո (թեևս դրանից առաջ) Վրաստանին է միացվում Տաշիր-Ձորագետի թագավորությունը, որի տարածքի մի զգալի մասը շնորհվում է Գավիթ Գ-ի թանկի ղեկավար Հրամանատար (ամիրսպասալար) իշխան Իվան Սրբելուն: Այդ թագավորության մյուս մասերը մնացին Հայ ֆեոդալների իշխանության ներքո, որոնք դարձան Իվան Սրբելու անմիջական վասալները: Նրա վասալը դարձավ նաև Ռոմոտունի տեր իշխան Ավագ Զաքարեն («Երկրիաբարգուկ», վրացերեն՝ «Մխար-գրձիկ»), որը Համարվում է Զաքարյան տոհմի Հիմնադիրը:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի ազատագրումը, սակայն, մեծ մասամբ կատարվեց Թամար թագուհու օրոք (1184-1213 թթ.), երբ պետության քաղաքական կյանքում կարևոր դեր էին խաղում Հայտազգի Զաքարյանները: Վրաց թագուհին ամիրսպասալարի պաշտոնը տվեց Մարգարի որդի Զաքարին, որը ժառանգական կարգով իշխելու պայմանով Թամար թագուհուց ստացել էր Տաշիր-Ձորագետի տարածքները: Բարձր պաշտոն և մեծ շնորհումներ

ստացավ նաև Զաքարի եղբայր Իվանեն:

Հորդացած Վրաստանը, Հայերի ակտիվ դիմակցությամբ, Համառ պայքար սկսեց սելջուկների դեմ: Հայ-վրացական բանակը, Զաքարի Հրամանատարությամբ, մեկը մյուսի հաջորդ սելջուկներից մաքրում է Ամերկոք, Բջին, Արարատյան և Շիրակի դաշտերը, Անին (1199 թ.), Դպին (1203 թ.), Կարսը, Սյունիքը, Սուրճառին, Բազրեանդը, Կոզովտը, Մաղկոտը, ապա շարունակելով իր առաջխաղացումը, Հասնում է մինչև Մանազկերտ, Արճնչ և Պլաթ քաղաքները՝ Հարկադրելով Շահարոններին քնդմիտ Հրաժարվել Բազրեանդ, Մաղկոտ և Կոզովտ գավառներին, որոնք այդ արշավանքի ընթացքում իրական նրանցից և միացվեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի մյուս ազատագրված շրջաններին:

Նշված բոլոր շրջանները ազատագրվեցին 10-12 տարվա ընթացքում՝ 1190-ական թթ. վերջերից մինչև XIII դարի առաջին տասնամյակի վերջերը: Դրանց ազատագրումով էլ ավարտվեցին Հյուսիսարևելյան Հայաստանի սելջուկյան տիրակալներից մաքրելու Համար ձեռնարկված արշավանքները:

Այսպիսի կազմով սելջուկներից ազատագրված Հյուսիսարևելյան Հայաստանն ուներ մի Հսկայական տարածք: Ամբողջությամբ նրա մեջ էին մտնում Վանանյի, Անի-Շիրակի, Տաշիր-Ձորագետի և Սյունիքի նախկին թագավորությունները: Նրա սահմանները ձգվում էին Արցախի (Ղարաբաղի) լեռների արևելյան լանջերից մինչև այժմյան Հասան-կապ ու Արաքս գետերի խառնարանի մոտերքը և Կուր գետից մինչև Մաղկանց լեռների Հարավային վերջավորությունները:

Ջեական տեսակետից Հյուսիսարևելյան Հայաստանը մտնում էր Վրացական պետության մեջ, սակայն իրականում նրան տրված էին ներքին անսահմանափակ իրավունքներ: Նա նույնիսկ Հարկեր չէր տալիս: Վրաց թագավորներն իրենց չէին Համարում Հայաստանի ռոգերի և ընդերքի Հարստությունների տերը: Դրանց տերը Զաքարյաններն էին, նրանց զերազույն իրավասությունն էին նեխակա ինչպես երկրի ռոգերը, անտառները, ջրերը և ընդերքի ամբողջ Հարստությունները, այնպես էլ բոլոր մեծ ու փոքր ֆեոդալները: Վրացական պետությունից կախվածությունը արտահայտվում էր միայն նրանով, որ Զաքարյանները Համարվում էին վրաց թագավորի վասալներ և, իրեն աջգլխին, նրանք, պետական քարձր պաշտոններ վարելուց բացի, անհրաժեշտության դեպքում նպաստավոր էին զորքեր տրամադրել:

⁷ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ Վրաստանի օգնությամբ Հայաստանի՝ սելջուկներից ազատագրված մասն ընդունված է կոչել Հյուսիսային Հայաստան, մինչդեռ դա պետք է հարգական առումով ոչ թիմ Հյուսիսային, այլ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի: Ռուսի այն մեծը կոչում ենք վերջինիս մասը:

Ազգային րարենհաղոյ պայմաններէ շնորհիվ Հյուսիսարեւելյան Հայաստանը սելիուկեան ժանր տիրապետութիւնից հետո վերականգնացած է բռնեց իր զարգացման ուղին: Սակայն այդ դրութիւնը երկար չտևեց, չուտով մոնղոլները երևացին Անդրկովկասում և, ահռելի ավերածութիւններ կատարելուց հետո, իրենց ժանր լուծը հաստատեցին արևմուտք:

Զաքարյաններէ ժամանակաշրջանի Հյուսիսարեւելյան Հայաստանը տիրայի ֆեոդալական երկիր էր: Նա մի ամբողջական միա իշխանութիւն չէր, այլ երկու եղբայրներով երկու ճյուղի բաժանված տոհմի ավագ կամ ազգեցիկ ներկայացուցչի գերիշխանութիւն տակ՝ հայկական իշխանութիւններէ մի ամբողջ ցանց:

Զաքարյանները իրեն Հյուսիսարեւելյան Հայաստանի սյուղերն տրեր ունեին իրենց և՛ սեփական տիրապետութեան չրջանները, և՛ վասալ իշխանութիւնները: Նրանց վասալ իշխանութիւններէ մի մասը գոյութիւն ունէր հնից կամ նախորդ ժամանակներից, իսկ մյուս մասը հաստատեցին հենց իրենք՝ Զաքարյանները:

Զաքարյանների տիրապետության չրջանները

Զաքարյաններէ իշխանութեան ներքո Հյուսիսարեւելյան Հայաստանը բաժանված էր երկու մասի, որոնցից մեկը նեմխրկութում էր Զաքարեանի, իսկ նրա մահից հետո անցավ նրա որդի Շահաշահին: Երկրորդ մասը կազմում էր Զաքարեանի եղբայր Իվանեանի գերիշխանութեան չրջանը, որը նրա մահից հետո ժառանգեց նրա որդին՝ Ավագը: Առաջինների իշխանութեան տակ էր գտնվում երկրի արևմտյան մասը՝ Լոռու և Անիի չրջանները, Արագածոտն, Բագրևանդ, Մաղկոտն և Կողովատ գավառները, Սուրմառիի չրջանը և այլն: Նրանց իշխանութեան տակ եղած տարածքը ձգվում էր Վիրահայոց լեռներից մինչև Մաղկոտնի հարավային սահմանը և Բոյորպահակից մինչև Երևան: Զաքարեանի ճյուղի իշխանների աթոռանիստքն էին Լոռին և Անին: Իսկ Իվանեանի և նրա որդու տիրապետութեան ու գերիշխանութեան տակ էր գտնվում Հյուսիսարեւելյան Հայաստանի արևելյան մասը, որի մեջ էին մտնում՝ Բջինի, Գեղարքունիքը, Վայոց Ձորը, Արցախի մեծ մասը, Սյունիքը, ինչպես նաև նախիջևան, Դվին ու Երևան բաղաբներն իրենց չրջակայքի հետ միասին: Այս ճյուղի աթոռանիստը Կաջնի բերդն էր: Այսպիսով, մերօրինակ իշխանութեան սահմանները Աղստե գետից հասնում էին մինչև Արարա: Սակայն Զաքարեանի և Իվանեանի իշխանութիւններէ

նշված սահմանները չի կարելի համարել վերջնականապէս ճշտված: Ինչպես ասվեց, Զաքարյանները սեփական տիրապետութիւններէլը բացի իրենց գերիշխանութեան տակ ունեին հնից եկող և իրենց կողմից կազմված վասալ իշխանութիւնները: Նոր կազմված վասալ իշխանութիւններից էին՝ Վաչուտյանների, Դոփյանների, Օրբելյանների, Պոռչյանների (կամ Ռաքարսկյանների) և Վահրամյանների իշխանութիւնները: Հնից իրենց գոյութիւնը պահպանել և, Զաքարյանների կողմից հովանավորվելով, բավական զորացել էին Հախնքի կամ Վերին Ռաչնի, Ռոխանաբերդի կամ Ներքին Ռաչնի, Մածնաբերդի, Մահկարեդի և Պաշապոնիների իշխանութիւնները:

Նոր կազմված Վաչուտյանների իշխանութիւնը Զաքարեանի և նրա որդի Շահաշահին վասալն էր, իսկ Դոփյանների, Օրբելյանների և Պոռչյանների իշխանութիւնները նեմխրկված էին Իվանեանի, սակայն որդուն՝ Ավագին: Նոր իշխանութիւններից էր նաև Վահրամյանների իշխանութիւնը, որը Զաքարյանների կրտսեր ճյուղն էր:

Զաքարյան իշխանները խնամակալ կապերով կապված էին մյուս իշխաններից շատերի հետ, և դա օգտագործում էին իրենց ֆեոդալական իշխանութիւնները ամուր պահելու համար: Վասալ իշխանների մեծ մասն արքունիքում վարում էր զանազան պաշտոններ:

Զաքարյանների կազմած իշխանութիւնները

Վահրամյանների իշխանութիւն.— Այս իշխանութեան հիմնադիրը համարվում է Զաքարեան և Իվանեան եղբայրների ազգական Բլու Զաքարեանի որդի Վահրամը, որն իշխում էր Գագ ամրոցում (Հաղպատից հյուսիս-արևելք)՝ Կուր գետի աջ կողմում: Ինչպես երևում է, նրա հայրը՝ Բլու Զաքարեան ստեղծել էր արդեն բախկանաչափ բնագործակ իշխանութիւնը, որի մեջ էին մտնում Փարզման, Փառխաս և Տափուշ գավառները՝ Գարզման, Քարահնք, Երգեվանք, Տափուշ, Տերուտական, Կածարեան և Գագ բերդերով: Բլու Զաքարեանի որդին և հայրորդը՝ Վահրամը, որը Գագն իր աթոռանիստը դարձնելու համար սովորաբար կոչվել է Վահրամ Գագեան, գրավում է նաև Շամբոր բաղաբը:

Վահրամյանների իշխանութիւնը նկարագրված տարածքային կազմով մնաց մինչև մոտավորական արշաւանքները: Հյուսիսարեւելյան Հայաստանի մյուս չորս իշխանների պէս Վահրամյանները ևս բնգունեցին մոնղոլների գերիշխանութիւնը, սակայն վերջիններիս

արշավանքների հետևանքով նրանց իշխանությունն ավերվեց:

Վաչուտյանների իշխանություն.— XIII դարի սկզբում Վաչուտյանները հաստատվել են Արագածոտն գավառի մի մասում, որն իր տարածքով համապատասխանում է այժմյան Ապարանի և Աշտարակի շրջաններին: Իշխանության կենտրոնը Ամրերդ գյուղակն էր, որը նախորդ շրջանում պատկանում էր Պահլավունիներին:

Զարարյաններն այդ շրջանները 1196 թ. գրավելով, նրանցում կառավարիչ էին նշանակել Վաչեն (Վաչուտին), որը և համարվում է Վաչուտյանների իշխանության հիմնադիրը:

Վաչեն թոռ Վաչե Վաչուտյանի ժամանակ այդ իշխանությունն ընդգրկում էր գրեթե ամբողջ Արագածոտն գավառը: Նա հիշատակվում է որպես Արագածոտնի իշխանաց իշխան, իսկ դա ցույց է տալիս, որ նրա Հովանավորության տակ կային այլ մանր իշխանություններ:

Վաչուտյանների իշխանությունը բավական երկար ժամանակ պահպանեց իր գոյությունը: XIII դարի վերջերին վերաբերյալ արձանագրությունների մեջ նրա մասին դեռևս չարունակվում է հիշատակվել:

Վաչուտյանների աթոռանախոր Ամրերդն էր, իսկ Հոգեոր կենտրոնը՝ Հովհաննավանքը: Այդ իշխանության մեջ էր նաև Սաղմոսավանքը:

Օրբելյանների իշխանություն.— Օրբելյանները սերում են Օրբելյան Հզոր իշխաններից, որոնք Վրաստանում IX-XII դարերում քաղաքական խոշոր դեր էին խաղում: Նրանք Դավիթ Դ-ի ժամանակներից կատարում էին վրացական պետության գլխավոր հրամանատարի՝ ամիրսպառապարի պաշտոնը և իրեն ֆեոդալներ իշխում էին Լոռու ու նրա շրջակայքի, ինչպես և Սամշվիլիցի վրա: Օրբելյանները 1178-1179 թթ. ապստամբում են Գևորգի Գ-ի դեմ, դրա համար էլ նրանք փնդվում են ամիրսպառապարության պաշտոնից և իրենց զբաղված կալվածքներից, որոնք տրվում են Զաքարյաններին:

Դրանից հետո Օրբելյան տան ներկայացուցիչներից մի քանիսը թողնում են Վրաստանը և հեռանում: Հենց դրանց սերնդից էր Լիպարիտը, որ Զաքարյան Իվանից, իրեն շնորհում, ստացավ Վայոց ձորում Հրաչևարբերը և բազմաթիվ դուղեր իրենց հողերով, ինչպես նաև ընդարձակ կալվածքներ Գեղարքունիքում, Կոտայքում ու Կայնեում: Օրբելյանների իշխանությունը հիմնադրման տարին համարվում է 1184 թվականը:

Լիպարիտի իշխանության տակ էին գտնվում մի շարք այլ փոքր իշխանություններ: Նա կրում էր իշխանաց իշխան տիտղոսը և համարվում էր Զաքարյանների փառալու:

Լիպարիտի հաջորդի և որդու՝ Նիկիտեի իշխանության ժամանակ սկսվում են մոնղոլական արշավանքները: Նա չուտով ընդունում է մոնղոլների գերիշխանությունը՝ իր իշխանական իրավունքները պահպանելու ապամատով:

Պոռչյանների (կամ Մաղրակյանների) իշխանություն.— Պոռչյանները Վայոց ձորում հաստատվեցին Օրբելյանների հետ գրեթե միաժամանակ:

Նրանք սկզբում Ռոստանբերդի կամ Ներքին Մաչենի իշխանների վասալներն էին: Դրանց ներկայացուցիչներից մեկը՝ Վասակը 1201 թ. թողնում է Մաչենը և զայն հաստատվում է Սյունիքում: Այստեղ նա, Իվանի Զաքարյանի շնորհիվ, հաստատում է մի զորավոր իշխանություն: Վասակը Հյուսիսարևելյան Հայաստանը սկզբներից մաքրելու գործում մեծ օգնություն է ցույց տալիս Զաքարյաններին և դրա դիմաց նրանցից, իրեն սպարզե, Սյունյաց, Շահապուխյաց և Վայոց ձոր գավառներում ստանում է լայնատարած կալվածքներ՝ ժառանգաբար իշխելու իրավունքով:

Սակայն Պոռչյանների իշխանությունը մի ամբողջություն չէր ներկայացնում, նա բաղկացած էր մի քանի մեծ ու փոքր մասերից, որոնք իրարից բաժանված էին Օրբելյանների իշխանության տակ գտնվող տարածքներով: Նրա ամենաընդարձակ մասը Շահապուխյան էր՝ Ճահուկի արևելյան մասի և Վայոց ձորի սահմանակից շրջանների հետ միասին: Նրա մյուս երկու ընդարձակ մասերը գտնվում էին Վայոց ձորում, որոնցից մեկի մեջ էր մտնում Ագատ գետի հովիտը Գեղարզա վանքով: Դրանցից բացի, Մաղրակյանները կալվածքներ ունեին նաև Վեշտոտի փանթի շրջակայքում:

Վասակին հաջորդեց նրա որդին՝ Պոռչ (1223-1284), որի ժամանակ տեղի են ունենում մոնղոլների արշավանքներն ու նրանց ծանր լծի հաստատումը: Պոռչյանները, Օրբելյանների ու մյուս իշխանների օրինակով, ընդունում են մոնղոլական գերիշխանությունը և հետագայում ունենում քաջաջանության ու փառքի մի շրջան:

Մաղրակյանների իշխանության Հոգեոր կենտրոններն էին Վեշտոտի, Արի կամ Գեղարզա, Թանահատի վանքերն ու Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի խոշոր կենտրոն Գլաձորը:

Գոփյանների իշխանություն.— Այս իշխանական տունը իր անունը վերցրել է Զարբն և Իվանե եղբայրների քրոջ՝ Գոփի անունից:

Դոփն ամուսնանում է Թարի իշխան Հասանի Հետ, որը Զարար-
յաններին լայնատարած կապվածներ է ստանում Թարքմաո գետի
վերնագավառում: Չնայած իշխանության առաջին խակական տերը
Հասանն էր, այնուամենայնիվ, իշխանական տունը կրեց Դոփի
անունը: Թարքմաո գետի վերնագավառից բացի Դոփյաններին էր
պատկանում նաև Մյունիքի մի փոքր մասը՝ Սողո գավառը: Այս
իշխանական տունը կարևոր դեր խաղաց մոնղոլների տիրապե-
տության շրջանում:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ XI ԴԱՐԻ ԿԵՄԵՐԻՑ
ՄԻՆՁԵՎ XIII ԴԱՐԻ 30-40-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԸ

Հայաստանի տնտեսական դրույթյունը XI դարի կեսերից մինչև XII դարի երկրորդ կեսը

Այս ժամանակաշրջանն ընդգրկում է բյուզանդական և սելջուկյան
կարճատև տիրապետությունների շրջանը:

Գայսրության՝ Հայքին բռնի ուժով տեղահան անելու և ծանր
հարկային քաղաքականության հետևանքով Հայաստանի տնտեսու-
թյունը, մանավանդ գյուղատնտեսությունը, մեծապես տուժում էր:
Բյուզանդական տիրապետությունը քայքայական քիչ ազդեցություն
էր թողնում նաև արհեստագործության վրա: Դա արտահայտվում
էր նախ նրանով, որ բյուզանդական արհեստավորական ապրանք-
ները, տեղական մաքսի վերացման հետևանքով, սկսեցին ազատ
մուտք գործել Հայաստանի քաղաքները: Երկրորդ՝ ազնվակա-
նության ու դինսորականության զգալի մասի և քաղաքացիական
հարկատու քնակիչների՝ բուն Հայաստանից տեղահան անելը,
ինչպես և տեղի քնակիչների փախույթ դրույթյունը, որ հետևանք էր
կայսրության վարած ծանր հարկային քաղաքականության, մեծ
չափով խնցնում էին արհեստավորական արտադրանքների պա-
հանջը: Ըստ երևույթին, մի փոքր այլ էր արտաքին առևտրի վիճակը:
Հայաստանի՝ աշխարհակալ Բյուզանդիային կցումով Հայ վա-
ճառականները հնարագործությունն են ստանում իրենց գործունեու-
թյունը ծավալել ափսի մեծ ասարածքի վրա:

Սակայն պետք է ասել, որ բյուզանդական տիրապետության
շրջանի Հայաստանի տնտեսական կյանքում, այնուամենայնիվ,
արմատական փոփոխություններ տեղի չունեցան: Գայսրությունն իր
տիրապետությունը նոր էր հաստատել Հայաստանում, երբ վրա

Հասան սելջուկների արշավանքները, որոնց անմիջապես հաջորդեց
Հայաստանում նրանց ծանր լծի հաստատումը:

Սելջուկյան չորս արշավանքների ընթացքում (1048 թ., 1049 թ.,
1054 թ. և 1064-1071 թթ.) ավերվեցին վասալորականի մեծ մասը,
Արածանիի հովտում բնկած չրջանները, Վանանդը, Կարինի գավառը,
Արաքսյան և Շիրակի դաշտերը: Ավերվելու հետ միասին՝ սելջուկյան
հորդաններ կոդապաում էին գյուղերն ու քաղաքները և գերեվարում
բնակչության զգալի մասին: Հայաստանի գյուղատնտեսությունը,
քաղաքային կյանքը և առևտուրը մեծ հարված են ստանում այց
ավերից արշավանքներից:

Ոստազ պաշտանների անողմեցին Մելիք-շահ Ա սուլթանի և նրա
նշանավոր վեզիր Նիզամ-ուլ-Մուլքի ժամանակ, երբ սելջուկների
պետությունը ապրում էր իր հզորության ամենաբարձր չրջանը:
Դրանց օրոք աստիճանաբար վերականգնվում էին ավերված
գյուղերն ու քաղաքները, ջրանցքները, ճանապարհները, իջևանները:
Մելիք-շահը իր վեզիր Նիզամ-ուլ-Մուլքի խորհրդով անց է կացնում
որոշ վերափոխություններ, որոնք զգալի չափով խրախուսելու դեր են
խաղում երկրի տնտեսության վերականգնման գործում:

Ոստազությունը երկարատև չեղավ: Մելիք-շահի մահից հետո
(1092 թ.) նրա պետության մեջ ծայր առավ զահակապական պայքար,
և էմիրների ու աբխազների միջև սկսվեցին երկարատև կռիվներ,
որոնք մեծ հարված էին հասցնում տնտեսության բոլոր ճյուղերին:

Գյուղատնտեսությունը.— Գյուղատնտեսությունը, նախորդ ժա-
մանակաշրջանի հետ համեմատած, զգալի չափով հետադիմում է:
Թուրք-սելջուկները, երկրում կատարած ավերածություններից բացի,
մեծ դրամվածներով զգալի հաստատանք են Հայաստանի արգա-
վանդ դաշտերում և հովիտներում: Նրանք, լինելով քոչվոր անաս-
նապահներ, երկրագործական մշակույթներով հետո ի վեր Հայտնի
դաշտերի ու հովիտների մեծ մասը վեր են ածում արտափախրերի,
ավերում են այնտեղ գոյություն ունեցող ոռոգման համակարգերը:
Դրա հետևանքով սելջուկյան տիրապետության շրջանում գյու-
ղատնտեսության ճյուղերի մեջ առանձնապես մեծ հարված են ստա-
նում երկրագործությունն ու այգեգործությունը: Նախորդ ժամանա-
կաշրջանում երկրագործությունը գրադող Հայ բնակչության մի
զգալի մասը, որ դուրս էր մղվել արգավանդ դաշտերից և ապաս-
տանել էր լեռնային շրջաններում, իր հիմնական գրադմուքն է
դարձնում անասնապահությունը:

Քաղաքները և առևտուրը.— Նախորդ ժամանակաշրջանի Հայաս-

տանի ծաղկած քաղաքներից շատերը սելջուկյան արշավանքների հետևանքով ավերվում և կողոպուտվում են: 1049 թ. սելջուկները գրավեցին, կողոպուտեցին և հիմնահատակ կործանեցին Հայաստանի խոշոր քաղաքներից մեկը՝ Արծնը:

Արի-Արսլանի արշավանքի ժամանակ (1064-1065 թթ.) զգալի չափով ավերվեց Հոջակավոր Անին: Սելջուկյան տիրապետության շրջանում չնայած նա չկորցրեց իր նշանակությունը, սակայն նրա քաղաքական պատմությունն այդ ժամանակներում չափազանց անկայուն էր: Այդ շրջանում Անին մի քանի անգամ ձեռքից մեկը է անցել և ենթարկվել մասնակի ավերման: Նույնպիսի քաղաքական դրություն է ունեցել նաև Հայաստանի երկրորդ նշանավոր քաղաքը՝ Դվինը:

Սելջուկյան արշավանքներից խիստ տուժեցին Արճնշ և Մա-նազկերտ քաղաքները: Գրանցից առաջինը հրի ու սրի մատովից Տաղրիլի արշավանքի ժամանակ (1054 թ.), իսկ երկրորդը՝ Մա-նազկերտը, ավերման ու կողոպուտի ենթարկվեց սելջուկների և բյուզանդական զորքերի միջև տեղի ունեցած 1071 թ. ճակատամարտի ժամանակ: 1103 թ. սելջուկների կողմից ավերվեց Այուդիքի թագավորության մայրաքաղաք Կապանը և այլևս չվերականգնվեց:

Նշվածներով, անշուշտ, չի սահմանափակվում սելջուկյան հորդանքի կողմից Հայաստանում ավերված քաղաքների ցանկը: Անուղղակի հիշատակություններից երևում է, որ Արծնից, Արճնշից, Մանազկերտից, Անիից և Դվինից քայքայ, սելջուկյան տիրապետության շրջանում խիստ հարված էին ստացել նաև բազմաթիվ այլ քաղաքներ ու գյուղաքաղաքներ (Վան, Բերկերի, Մուշ, Ամրերդ և այլն):

Թուրք-սելջուկների արշավանքներից հետո, Մելիք-շահ Ա սուլթանի օրոք, որոշ նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվում առևտրի համար, սակայն դա ժամանակավոր բնույթի էր կրում: Սելջուկյան տիրապետության մասնատման հետևանքով Փարս Աբսիայում, Միջագետքում, Հայաստանում, Աղվանքում, Արարատականում, Պարսկաստանում կազմավորվում են մի շարք էմիրություններ, որոնք համալսակի պատերազմներ էին մղում իրար դեմ: Թե՛ Հայաստանում և թե՛ նրա հարևան երկրներում կային բազմաթիվ շրջաններ, որտեղ առհասարակ քայքայվում էր որևէ իշխանություն: Այդպիսի շրջաններում սելջուկյան հորդանքեր, բանդաներ կազմած, հարձակվում ու թալանում էին բնակավայրեր և առևտրական քաղաքները: Հայաստանում իրենց գոյությունը պահպանած ֆեո-

դալական պետություններն ու առանձին մանր իշխանությունները չբավարարված էին սելջուկյան էմիրություններով, որոնք համալսակի հարձակումներով սպառնային տակ էին պահում նրանց: Այնպես որ Հայաստանի հայկական այդ փոքրիկ պետություններն ու իշխանությունները գտնվում էին գրեթե լիակատար մեկուսացած դրություն մեջ և հարավօրորվելու ջունքին լայն չափերով տա-րանցիկ առևտրին մասնակցելու:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի տնտեսական զարգացումը XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30-40-ական թվականները

XII դարի երկրորդ կեսից մինչև XIII դարի 30-40-ական թվականները Վրաստանի օգնությամբ սելջուկ-թուրքերից ազատագրված Հյուսիսարևելյան Հայաստանի համար Հայաստանում IX-XI դարերում սկսված տնտեսական արագ զարգացման և ֆեոդալական հարաբերությունների խորացման ժամանակաշրջանի ուղղակի չա-րունակությունն էին, որ կարճ ժամանակով բնդատվել էին սելջուկ-յան տիրապետության հետևանքով: Հյուսիսարևելյան Հայաստա-նում, որտեղ սյուլերեն իրավունքով իշխում էին Զաքարյանները, զարգանում են տնտեսության բոլոր ճյուղերն ու քաղաքային կյանքը:

Գյուղատնտեսությունը.— Սելջուկյան էմիրների ծանր լծից ազատագրվելով, Հյուսիսարևելյան Հայաստանում գյուղատնտեսու-թյունը արագորեն վերականգնվում է և բռնում իր հնուագա զար-գացման ուղին:

Այս ժամանակաշրջանում երկրագործական զործիքների կատա-րելագործման գծով որևէ քայլ չի կատարվում, սակայն ավելի լայն տարածում են ստանում եռադաշտային համակարգը, աղբով պարարտացնելը, քաղհանելը, քարհավաքը: Ապրանքադրամական տնտեսության զարգացման շնորհիվ ֆեոդալական կալվածքը գնալով ավելի ու ավելի էր ներգրավվում առևտրական հարաբերու-թյունների մեջ: Ուշոր կալվածատերերն ու վանքերն իրենց ստացած եկամուտների մի մասը դուրս էին բերում փառաքի: Տարածում են ստանում աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների տերուրին խոշոր տնտեսությունները: Այդպիսի տնտեսություններ, ինչպես մենք տեսանք, գոյություն ունեին նաև նախորդ ժամանակաշրջանում, սակայն դրանք այն ժամանակ ունեին ավելի համեմատ չափեր: Տերուրին խոշոր տնտեսությունների ընդլայնման և զարգացման հետևանքով կոոր հասնում է մեծ չափերի: Կոռային աշխատանքը

սկսում է զանգվածաբար գործադրվել: Ոռչոր տնտեսությունները հատկապես լայն տարածում էին գտել այգեգործություն և քամրակի ու բրնձի մշակույթների գծով, սակայն քաղաքական չէին նաև երկրագործական մյուս մյուզերն ու անասնապահությունը:

Գյուղատնտեսության մյուզերի աշխարհագրական տեղաբաշխումը մոտավորապես ուներ հետևյալ պատկերը. Հացահատիկային կուլտուրաների մշակությունը հայտնի էին Արարատյան դաշտի մի մասը և Ալաշկերտի (Բազրեսանդի) ու Շիրակի դաշտերը, այգեգործությունը՝ Արարատյան ու Մուրմալուի դաշտերը և Կաղզվանի (Արշարունի) ու Մեղրու (Արևիկ) լեռնանցքեր, քամրակի ու բրնձի մշակությունը՝ Արարատյան դաշտը, անասնապահությանը՝ Մյուշիքը, Գեղամա լճի ավազանը, Տաշիր-Ջուղայտը, Վանանդը և Արագածոտնը:

Քաղաքները, արհեստներն ու առևտուրը.— Հյուսիսարևելյան Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի համար բնորոշ է քաղաքային կյանքի հետագա զարգացումը, որը ժամանակավորապես ընդհատվել էր սելջուկյան արշավանքների ու կարճատև տիրապետության հետևանքով: Նրա քաղաքների մեջ առաջնակարգ տեղ էր զբաղում Անին: Մյուս քաղաքները՝ Դվինը, Կարսը, Լոռին, Երևանը, Մուրմախն և այլն, Անիի հետ համեմատած, ունեին ավելի կրկնորոշական նշանակություն:

Քաղաքներում զարգանում էր առևտրափառախոտական կապիտալը, որի խոշոր ներկայացուցիչներն իրենց ցանցն էին գցում նույնիսկ իշխաններին, պարսիկներին: XIII դարի առևտրափառախոտական կապիտալի խոշոր ներկայացուցիչներից էին անեցի Տիգրան Հոնեցը և Ավետենց Սահադինը, ինչպես և մանագեկերտցի Ռանկը: Մյուսք իրենց ձեռքում կենտրոնացրել էին հողային հսկայական տարածություններ և մեծ հարստություններ:

Քաղաքների կառավարիչները (քաղաքապետները) կոչվում էին ամիրաներ և նշանակվում էին այն ֆեոդալ իշխանի կողմից, որի իշխանության սահմաններում գտնվում էր տվյալ քաղաքը: Ոռչոր քաղաքների՝ Անիի, Դվինի և Կարսի կառավարիչները կոչվում էին «ամիրայից ամիրա»: Ընդ որում, Անիի կառավարիչները նշանակվում էին Զաքարյանների կողմից, որովհետև այն նրանց աֆոտանիստ քաղաքն էր:

Անիում հարուստ վաճառականները կազմակերպել էին քաղաքային ինքնավարությունը, որը գլխավորում էր ժեքիցանին: Երկրամասնի գործում էր ամիրայից ամիրայի նախագահությունը:

Ապրանքափոխան Հարաբերությունների զարգացման և ներքին շուկայի ընդլայնման շնորհիվ ավելի է խորանում գյուղատնտեսությունը արհեստի բաժանման պրոցեսը: XII-XIII դարերում արհեստները դերադանցապես զարգանում են քաղաքներում: Իշխանները, խոշոր հողերականները և առևտրափառախոտները քաղաքներում և վանքերում ունեին «գործատներ» (արհեստանոցներ), որտեղ աշխատում էին թե՛ կախյալ և թե՛ ազատ արհեստավորներ:

Գյուղատնտեսության հետ սերտ կապված են մնում միայն մի քանի տեսակ արհեստներ՝ դարբնություն, հյուսնություն, մանածագործություն և այլն, մնացած արհեստները անջատվում են գյուղատնտեսությունից ու կենտրոնանում քաղաքներում: Արհեստների կազմը, նախորդ շրջանի հետ համեմատած, էական փոփոխություններ չի կրում, սակայն գնալով աշխատանքի բաժանումը արհեստի ներսում ավելի է խորանում: Դրա հիման վրա էլ արհեստագործական գործիքների որոշ տեսակներ կրում են զգալի փոփոխություններ, դրանք հարմարեցվում են տվյալ արհեստի աշխատանքային պայմաններին: Հիշատակությունների համաձայն, XIII դարի սկզբներին Անիի արհեստների թիվը հասնում էր մոտ 40-ի: Մյուս քաղաքներում (Դվինում, Կարսում և այլն) նույնպես արհեստները բազմաթիվ էին: Նախորդ ժամանակաշրջանի նման այս շրջանում ևս Հայաստանի քաղաքային արհեստների մեջ կարևոր տեղ էին զբաղում՝ մետաղագործությունը (դիմագործությունը, դարբնությունը, ոսկերչությունը, արծաթագործությունը), մանածագործությունը, կավագործությունը, քարկոփությունը, որմնադրությունը, հյուսնությունը, կաշեգործությունը, պայտարությունը, թամբագործությունը, տակառագործությունը, ներկադրությունը, անեղի հետ կապված մի շարք արհեստներ և այլն:

Յուրաքանչյուր արհեստագործական արտադրություն հետևեց համախմբված է հատուկ արհեստակցական ընկերության մեջ: Արհեստավորական ընկերությունները կային և նախորդ ժամանակաշրջանում, բայց նրանք այն ժամանակ գտնվում էին զեռ սաղմնային վիճակում և ձևավորված ընկերություններ զարգան միայն XII-XIII դարերում:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանում XII-XIII դարերում զարգանում են ներքին շուկան և ապրանքադրամական հարաբերությունները: Քաղաքներում, վանքերին կից, անասնաբուսային կայաններում կային բազմաթիվ խանութներ, որոնք առևտուր էին անում տեղական ապրանքներով: Արհեստավորների նման առևտրականները ևս

ունենին իրենց կազմակերպությունները:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի XII-XIII դարերի արտաքին առևտուրը, հիմնականում լինելով IX-XI դարերի Հայաստանի արտաքին առևտրի զարգացման մի նոր աստիճանը՝ սելջուկյան տիրապետությունից հետո, իր ուղղությունը նախորդից զգալի չափով տարբերվում էր: IX-XI դարերում Հայաստանը առևտուր էր կատարում հիմնականում Սև ծովի հարավային ափերի նավահանգստային քաղաքների, Պարսկաստանի, Միջագետքի, Սիրիայի և հարևան Վրաստանի ու Ալգյուների հետ: XII-XIII դարերում Միջագետքի, Սիրիայի, Փոքր Ասիայի և Պարսկաստանի հետ կատարվող առևտուրը մղվում էր ետին պլան: Այդ երկրներում հաստատված սելջուկյան էմիրությունները իրենց հարստեան կոիֆներով խափանում էին տարանցիկ առևտրի զարգացումը: Ճանապարհներն այդ երկրներում անապահով էին և վտանգավոր: Մեկից-չա՛հ սուլթանի բարեփոխումները, որոնք ուղղված էին նաև տարանցիկ առևտրի զարգացմանը, նրա աշխարհակալ պետության անկմամբ կորցրին իրենց ուժը: Առաջավոր Ասիայի ամեն մի փոքրիկ էմիրություն կամ այլ ֆեոդալական միավորում ուներ իր ներքին չափն ու կշիռը, մարտային սահմանները, երբեմն նույնիսկ իր սեփական զորամասեր միավորները: Դրանք մեծապես արգելափակում էին Սիրիայի, Միջագետքի, Պարսկաստանի, Կենտրոնական և Արևմտյան Հայաստանի ու Ատրապատկանի վրայով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող առևտուրը: Գրանց հետևանքով Անդրկովկասի երկրների՝ Վրաստանի, Հյուսիսարևելյան Հայաստանի և Ալգյուների առևտրատնտեսական կապերը տեղափոխվում են ավելի հյուսիս: Առևտրատնտեսական նորու կապեր են ստեղծվում Սև ծովի արևելյան ափերի վրացական նավահանգիստների, Գալիցիայի, Լեհաստանի և ռուսական երկրների հետ:

Հայաստանից ռուսական երկրներ էին արտահանում արհեստավորական զանազան արտադրանքներ, մետաքս գործվածքներ, գորգեր, ներկեր և այլն: Իսկ ռուսական երկրներից Հայաստան էին ներմուծում թանկագին մորթիներ (հատկապես սամուր) և այլ ապրանքներ:

3. ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԳՈՒՐԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
XI ԴԱՐԻ ԿԵՍԵՐԻՑ ՄԻՆԶԵՎ, XIII ԴԱՐԻ 30-40-ԱՅԱՆԸ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐՆԵ
ԸՆԿԱՏԹ ԺԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐՋԱՆՈՒՄ

XI-XIII դարերում Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը ենթարկվում է զգալի փոփոխության: Արևելքից թուրք-սելջուկները զանգվածներով գալիս և հաստատվում են Հայաստանի դանադան մասերում, հատկապես արդափանդ գաղտերում և գետահովիտներում: Նրանք Հայաստանի այդ շրջաններից զուրս են մղում բնիկ բնակիչներին, որոնց մի մասը վերաբնակվում է լեռնային անմատչելի վայրերում՝ հատկապես այնպիսի գավառներում, որտեղ սահալանվել էին հայկական թագավորությունների և իշխանությունների մնացորդները (Տաշիր-Ջորագետի թագավորություն, Մյուսիքի թագավորություն, Սասունի իշխանություն, Վերին և Ներքին Ռաշինի իշխանություններ, Ամյուի, Վանի և Աղթամարի իշխանություն և այլն): Հայաստանի դաշտային գավառներից շատերում հայ բնակչության թիվը զգալի չափով նուսրանում է, իսկ լեռնային գավառներում, ընդհակառակը, հայ բնակչության խտությունը ավելի արագ է մեծանում, քան այդ թույլ էին տալիս միջնադարյան պաշտանները:

Սակայն տեղահան արված բնակչության միայն մի մասն է հաստատվում երկրի լեռնային գավառներում, մյուս մասը բռնում է արտագաղթի ուղին: Սելջուկյան տիրապետության շրջանում է հայերի արտագաղթին ուժեր երկու տարբեր ուղղություն և ընդյոք: Դրանցից մեկը սելջուկյան արափանքների ընթացքում գերեզարկվածներն էին, որոնք տարվեցին զենպի արևելք՝ զենպի Ռարստանի կողմերը: Իսկ արտագաղթի երկրորդ հոսանքն ուղղված էր զենպի Վրաստան: Այս հոսանքի արդեն առաջացել էր սելջուկյան ծանր տիրապետության հետևանքով, երբ հայերը հարկադրված էին թողնել իրենց հայրենի երկրը: Արտագաղթիցները Վրաստանում հիմնականում բնակություն էին հաստատում Տփղիսում, Գորքի սոջանում և Կախեթում:

Արտագաղթող հայ բնակչությունը սրբալիական տեսակետից միատարր չէր: Նա բազմազան էր երկու հակամարտ խավերից՝ շահագործողներից, որոնց մեջ էին մտնում ֆեոդալներն ու նրանց զինվորները, և շահագործվողներից՝ կախյալ ղյուզգաններից:

XII դարի երկրորդ կեսից, երբ սկսվեց Վրաստանի օգնությունը Հյուսիսարևելյան Հայաստանի ազատագրումը սելջուկյան էմիրների

յծից, լեռնային շրջաններում ապաստանած բնակիչները նորից վերադառնում և բնակություն են հաստատում իրենց հայրենի դաշտային շրջաններում՝ Արարատյան, Արաշկերտի, Սուրմայուրի և Ծիրակի դաշտերում: Նշված շրջանները, որոնցում սելջուկյան արշավանքների և տիրապետության ժամանակ հայերի թիվը զգալի չափով նվազել էր, նորից դառնում են Հայաստանի ամենախիտ բնակեցված մասերը:

Քաջի դրանից, Զարարյանների տիրապետության շրջանում Հայաստանի հարավային նահանգներից, որոնք գտնվում էին սելջուկյան էմիրների լծի տակ, Հյուսիսարևելյան Հայաստան են զայրիս բաղժաթիվ հայեր և բնակություն են հաստատում նրա տարրեր շրջաններում:

Պետք է նշել, որ նույն XI-XIII դարերում հայերի արտագաղթը բուն Հայաստանից բնդղրվում էր բավականաչափ մեծ դանդաղմամբ, և դրա հետ միասին Հայաստան էին մուտք գործել քուրդ-սելջուկները և բնակություն հաստատել բաղժաթիվ շրջաններում, այնուամենայնիվ, Հայաստանում բնակության մեղուղ մեծամասնությունը առաջվա պես կազմում էին հայերը: Սելջուկները կոմագալու դանդաղմ էին կազմում միայն Հայկական Տավրոսից հարավ ընկած որոշ շրջաններում՝ նախկին Աղձնիքում և Զորքորղ Հայքի մի մասում, իսկ քրդերը, որ Կորդվաջ աշխարհի կողմից ավելի վաղ էին մտել Հայկական լեռնաշխարհ, մեծամասնություն էին կազմում միայն Վանա լճից հարավ-արևելք ընկած մի քանի լեռնային շրջաններում: Բունի ուժով հայերին տեղափոխելու և մասամբ հարկադրական արտագաղթի հետևանքով XI-XIII դարերում Եփրատից արևմուտք գտնվող հույց ի վեր հայարանակ մարզերից քաջի, հայերը մեծամասնություն էին կազմում նաև Կապադովկիայի, Կիլիկիայի և այլ երկրների բաղժաթիվ շրջաններում: Այդ երկրներում, ինչպես տեսանք, առաջացել էին հայկական ֆեոդալական մի շարք իշխանություններ, որոնց մեծ մասը սելջուկ-թուրքերի զեն մղած պայքարում վերացավ պատմական ասպարեղից, սոմանք էլ, ավելի փոքր սահմաններով, մի կերպ պահպանեցին իրենց զոյությունը: Դրանց մեջ ամենից կենսունակը Կիլիկիայում կազմված Ռուրիդյան իշխանությունն էր, որը սելջուկյան տիրապետության շրջանում ոչ միայն պահպանեց իր զոյությունը, այլև հետզհետև հզորանալով և ծավալվելով դարձավ ֆեոդալական բավական ուժեղ պետություն:

ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱՌՈՒՄՈՎ

(Համաոտտ ակնարկ)

1. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ԲՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱՆԵՐԸ

Անունը, դիրքը, սահմանները և ուղիները

Կիլիկիայի մասին տեղեկությունները սկսվում են հնագույն ժամանակներից: Կիլիկիայի անունն առաջին անգամ հանդիպում ենք Ասորեստանի Սալմանասար III թագավորի արձանագրության մեջ, որը 834 թ. (մ. թ. ա.) նվաճել է այդ երկիրը:

Միջնադարյան լատինական պատմագիրները Կիլիկիան համարելով են Փոքր Հայքի հետ կամ երբեմն կոչել Հայաստան:

Կիլիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանի հայկական աղբյուրներում Կիլիկիան կոչված է «Տուն Կիլիկիոյ» կամ «Աշխարհ Կիլիկիոյ»: Արար մատենագիրներն ու աշխարհագետները գրել են ամենուրեք գլխավոր քաղաքի՝ Սիսի անունով ամրոց էր կոչել և «Սիսի երկիր»։ XII դարի կաթողիկոս Գրիգոր Տյան (1173-1193) Կիլիկիան նրա մայրաքաղաք Սիսի անունով կոչել է Միավան⁸:

Իրարից պետք է տարբերել Կիլիկիան իբրև սոսկ ֆիզիկա-աշխարհագրական միավոր և Կիլիկիայի հայկական պետությունը: Տարածքային տեսակետից դրանք գրեթե ոչ մի շրջանում չիտվին չեն համընկել իրար հետ: Կիլիկիայի հայկական պետությունը, քաջի բուն Կիլիկիայից, համախ իր մեջ էր բնդղրվում նաև Հարևան մի շարք շրջաններ, որոնք ֆիզիկաաշխարհագրական տեսակետից չեն կազմում Կիլիկիայի մասերը. երբեմն էլ Հայկական պետությունը իր մեջ ամփոփել է Կիլիկիայի միայն մի մասը:

Կիլիկիան ընկած է Փոքր Ասիայի հարավ-արևելյան անկյունում: Նա գտնվում է Հյուսիսային լայնության 36°-38° և արևելյան երկայնության 32°-37° միջև: Իր բնական պայմաններով նա ֆիզիկաաշխարհագրական մի ուրույն շրջան է: Նրա բնական սահմանը հարավում Միջերկրական ծովն է, որը Տարսոն քաղաքի

⁸ Ղ. Աղիան, Միտան, Վենետիկ, 1886, էջ 1:

դիմաց և ծայր արևելքում առաջացրել է ծոցեր: Վերջինս Հնագույն ժամանակներում կոչվում էր *Քսոսի* ծոց, Կիլիկիայի Հայկական պատմության ժամանակաշրջանում կոչվեց *Հայոց ծոց* (կամ ծով), իսկ այժմ կոչվում է Ալեքսանդրեաի ծոց: Արևելքում Կիլիկիայի սահմանը կազմում է Ամանոսի լեռնաշղթան, որը, ձգվելով Հյուսիս-արևելքից Հարավ-արևմուտք, պարսպում է Հայոց ծոցի արևելյան ափերը և վերջանում Ռաս-էլ-Մանձիր կամ Ռասխանձիր (արաբերեն՝ «խողի գլուխ») Հրվանդանով (Հնու՝ Զոսրկյան Հրվանդան): Հյուսիսից և արևմուտքից Կիլիկիան սահմանաօժիտված է Տավրոսի լեռների աղեղնաձև գոտիով, որը Հարավ-արևմուտքում վերջանում է Միջերկրական ծովի ափին Անենտոի Հրվանդանով: Վերջինս Կիլիկիայի, ինչպես և ամբողջ Փոքր Ասիայի ամենահարավային կետն է: Նշված սահմանների մեջ ամփոփված տարածքից բացի, ֆիզիկապես չարձաքական առումով Կիլիկիայի մասերն են կազմում նաև մի շարք կղզիներ, որոնք գտնվում են նրա դիմաց՝ Միջերկրական ծովում: Այդ կղզիներից են՝ Արադոսը, որը գտնվում է Հայոց ծոցում, Կոտիոսը, Գանան և այլ մանր կղզիներ: Նրա տարածքը, չհաշված մանր կղզիները, Հասնում է մոտ 30-32 հազար քառակուսի կիլոմետրի:

Ֆիզիկաաշխարհագրական առումով Կիլիկիան բաժանվում է տարրեր ծագում և ընտևան դանազանների պայմաններ ունեցող Հինգ չրջանների, դրանք են՝ Ապարտամյան (կամ Քարաբարտ) Կիլիկիա՝ երկրի արևմտյան մասում, Կիլիկյան Տավրոս, որ ձգվում է արևմուտքից արևելք ուղղությամբ, Անտիտավրոսի Հարավային լեռնաշղթաների չրջան, Ամանոսի լեռներ (արևելյան մասում) և Կիլիկիայի դաշտավայրը:

Այդ ժամանակներում Կիլիկիան այդպիսի բաժանումների չեն նեխարել: Ընուց ի վեր այդ երկրի բաժան են երկու չրջան՝ Լեռնային Կիլիկիայի և Գալատիայի Կիլիկիայի:

Կիլիկիայի Հյուսիսային և արևմտյան կողմով ձգվում է Կիլիկյան Տավրոս լեռնաշղթան, որը Տավրոսյան լեռնահամակարգի կենտրոնական հատվածն է, նրանից արևմուտք գտնվում է Անատոլական Տավրոսը, իսկ արևելք՝ Հայկական Տավրոսը: Կիլիկյան Տավրոսի առանձին գագաթները Հասնում են մինչև 3500 մետր բարձրության: Նրա Հարավ ուղղված լանջերի թևերով լինում է, իսկ Հյուս-

սիսահայաց լանջերն ունեն մեղմ թևերով և աննկատելի կերպով միախառնվում են Անատոլական բարձրավանդակի Հարթություններին: Կիլիկյան Տավրոսի չրջանում Հանախակի տեղի են ունենում երկրաշարժեր: Հիշատակությունների Համաձայն, 1269 թ. տեղի ունեցած երկրաշարժի հետևանքով ավերվել են մեծ թվով բնակավայրեր և զոհվել բազմաթիվ քնակիչներ:

Հյուսիսարևելյան կողմից Կիլիկիային են մոտենում Անտիտավրոսյան լեռների Հարավային լեռնաշղթաները, որոնք միահյուսվելով իրար Հետ առաջացնում են մի փոքրիկ լեռնային չրջան: Սակայն այդ լեռնաշղթաները, ընդհանուր առմամբ, չբնակաբնակչության մեծ բարձրություն չունեն:

Ամանոսի լեռնաշղթան, որ ձգվում է Հյուսիսից Հարավ, Կիլիկիան բաժանում է Միլիայից (Ատորիքից): Այսպիսով, Կիլիկյան Տավրոսը, Անտիտավրոսի Հարավային լեռնաշղթան և Ամանոսի լեռները՝ արևմուտքից, Հյուսիսից, Հյուսիս-արևելքից և արևելքից պատնեղում են Կիլիկիան Հարևան երկրներից: Ցամաքի կողմից Կիլիկիա կարելի է մտնել միայն նշված լեռնաշղթաների վրա գտնվող լեռնանցքներով, որոնք պաշտպանված էին ամուր ընդերքով: Կիլիկյան Տավրոսի վրա գտնվող ամենահարմար լեռնանցքը, որով անցնում էր ճանապարհը Կապադոկիկայից դեպի Կիլիկիայի կենտրոնական մաս, դա Կիլիկիայի կամ Տավրոսի Դուռ կոչված լեռնանցքն է, որը XI-XIV դարերում Հայկական աղբյուրներում Հայտնի էր «Գուզկալ կապալ» անունով, իսկ այժմ թուրքերը կոչում են Գուլսե-թուզով: Արևմենյանների տիրապետության չրջանում այստեղով էր անցնում «Արքայական ճանապարհը», որը նրանց մայրաքաղաք Սուլան միացնում էր Միջերկրական ծովի Հետ: Կիլիկիայի Դուռ լեռնանցքը նկարագրված է Քսենոֆոնի «Անաբազիս» աշխատության մեջ: Ալեքսանդր Մակեդոնացիի այդ լեռնանցքով է անցել իր արշավանքի ժամանակ: Նրա դերը մեծ էր նաև Հռոմեական տիրապետության չրջանում: XIII-XIV դարերում Կիլիկիայի Դուռով էր անցնում անտորի այն կարևոր ճանապարհը, որը կտրելով Կիլիկիան դուրս էր գալիս Փոքր Ասիայի արևելյան մասը, այստեղ նա բաժանվում էր երկու ճյուղի, սրանից մեկը գնում էր դեպի Սև ծովի Հարավային ափերի նավահանգիստները, իսկ մյուսը՝ կտրելով Հայաստանն ու Ատրպատականը, Հասնում էր Պարսից ծոց: Դրանից բացի խոշոր նշանակություն ուներ նաև Տարսուս-Կոստանդնուպոլիս ուղիղ ճանապարհը, որը ևս անցնում էր Կիլիկյան Դուռով: Ընդ որում, վերջին ճանապարհի Տարսուս-Կիլիկյան Դուռ Հատվածը Համրվում էր դեպի Սև ծովի ափերն

⁹ Տե՛ս Պ. М. Жуковский, Земледельческая Турция, 1933, էջ 11:

ու արևելյան երկրները գնացող գլխավոր ճանապարհին:

Կիլիկյան Գոնեիցիք բացի, Կիլիկյան Տավրոսի վրա գտնվում են նաև երկու այլ նշանավոր լեռնանցքներ, որոնցից մեկը լեռնաշղթայի արևմտյան կողմում է, իսկ մյուսը՝ արևելյան մասում: Դրանցից առաջինով Հաղորդակցություն էր պահպանվում Իկոնիայի սուլթանության հետ, իսկ երկրորդով անցնում էր Ալաս-Մեյիսինե ճանապարհը:

Երեք նշանավոր լեռնանցքներ կան նաև Կիլիկիայի ու Սիրիայի սահմանադրյալին ձգվող Ամանոս լեռնաշղթայի վրա: Դրանցից մեկը կոչվում էր Ամանոսի լեռնանցք (արաբներն անվանում էին Բերեքեղ-էլ-Մառի) և գտնվում է Ամանոսի լեռների արևելյան մասում, երկրորդը կոչվում էր Գեմիք-գափի («Երկաթե դուռ»)՝ Ալեքսանդրիտի ծոցից Հյուսիս-արևմուտք, իսկ երրորդը կոչվում էր «Գուռն Ասորուց»՝ Ալեքսանդրիտից 30 կիլոմետր հեռավորության վրա¹⁰: Ասորաց գոտով էր անցնում Սիրիայից, Միջագետքից և Եգիպտոսից Կիլիկիա եկող առևտրական ճանապարհը, որը Կիլիկիան ու Փոքր Ասիան կտրելով, հասնում է Էգեյան և Մե ծովերի ափերը:

Կիլիկիայի դաշտավայրը, որը ծովի մակերևույթից ունի ընդամենը 150-200 մետր բարձրություն, զբաղվում է մի եռանկյունաձև տարածություն: Այն փոխված է Կիլիկիայի երկու ամենանշանավոր գետերի՝ Զահանի և Սարոսի ստորին հոսանքների չրջանում: Կիլիկիայի դաշտավայրը աշխարհի ամենաարգելանդ անկյուններից մեկն է, հնում նա Հայտնի է եղել իր քաղաքապետական մերձարևադարձային կուլտուրաներով, բանբակով, բրնձով, խաղողով և այլն:

Կիլիկիայի դաշտավայրը թուրքերն անվանում են Չուխուր-օվա: Նա բաց է միայն ծովի կողմից, ունի մեկ ճարձավայրային է, բայց մի քանի բլուրներից, որոնք բարձրանում են Հայոց ծոցի մոտ և Ամանոս լեռնաշղթայից արևմուտք:

Գետերը և կլիմայական պայմանները

Կիլիկիայի բոլոր գետերը սկսվում են նրա չրջակայքի լեռներից և հոսում Հարավ՝ գետի Միջերկրական ծով: Նրա գետերից նշանավոր են չուրս՝ Պիրամուսը, Սարոսը, Կալիսիդոնոսը և պատմական Կիզիկոսը:

Պիրամուսը, որ այժմ կոչվում է Զիհուս կամ Զիհան, համապա-

տասխանում է մեր մատենագիրների կողմից հաճախ հիշատակվող Զահանին: Նա Կիլիկիայի ամենաջրառատ գետն է, որ հոսում է երկրի արևելյան մասով: Կազմվում է երեք վտակներից: Նրանցից մեկը կոչվում է Սուրմա-սու (սկիզբ է առնում Բինդուղազաղից), երկրորդը կոչվում է Գեոք-սու կամ Կոկսոն, իսկ երրորդը՝ Սուգյուրկու-սու (սկսվում է Եփրատի ջրբաժան Գյումուշդաղ կոչվող լեռներից): Զահանը ձորերի և նեղ կիրճերի միջով հոսում է գետի արևալ, իր մեջ ընդունելով մի շարք վտակներ (Զեյթունի գետը, Աղ-սուն և այլն): Մտնելով Գալատային Կիլիկիա՝ նրա ընթացքը դանդաղում է, այստեղ աջ կողմից նա իր մեջ է ընդունում Կապան և Սիս գետակները: Ստորին հոսանքի չրջանում Զահանը թերվում է գետի արևել և, շատ չանցած, թափվում Հայոց ծոցը: Հնում Զահանը ծովի մեջ էր թափվում նրա այժմյան գետաբերանից մոտ 45 կիլոմետր արևմուտք: Նա եղել է նավարկելի գետ, ծովային նավերը գետի ընթացքով հասել են մինչև Մամեստիա քաղաքը: Սակայն այժմ Զահանը դարձել է ոչ նավարկելի:

Կիլիկիայի՝ ջրառատությամբ երկրորդ, բայց երկարությամբ առաջին գետը Սարոսն է, որն այժմ կոչվում է Սիհուն կամ Սեյհան: Սա հոսում է գրեթե Զահանի ղուգահեռ և ծով է թափվում նրանից արևմուտք: Սարոսը կազմվում է երկու վտակից, որոնք երկար տարածության վրա հոսում են դուգահեռ: Այդ վտակներից արևմտյանը կոչվում է Սամանդի կամ Զամանդի և համապատասխանում է պատմական Ծամուդալին, իսկ արևելյանը կոչվում է Սաուան-սու: Երկուսն էլ հոսում են նեղ ու խոր ձորերով՝ մեծ ազդեցություն արած Հոսքով: Դրանցից կազմված Սարոսը հոսում է գրեթե միշտ դեպի Հարավ՝ իր մեջ ձախ ու աջ կողմերից ընդունելով ջրառատ մի քանի վտակներ: Ատանա (Աղանա) քաղաքի մոտ նա թերվում է Հարավ-արևմուտք և, անցնելով մոտ 47 կիլոմետր, Տարսոնից Հարավ թափվում է ծով: Հին ժամանակներում նրա գետաբերանն ավելի արևելք էր գտնվում: Նրա ստորին հոսանքը հին և միջին դարերում նավարկելի է եղել:

Կիլիկիայի երրորդ նշանավոր գետը, որի գետաբերանը գտնվում է Սարոսի գետաբերանից մի փոքր արևմուտք, Կիզիկոսն է: Այն այժմ կոչվում է Տարսուս-չայ: Սա կազմվում է երեք վտակների միախառնելուց և սկզբում կոչվում է Մեզարլը, իսկ մտնելով դաշտավայր՝ Տարսոնի անունով՝ Տարսուս-չայ: Տարսոն քաղաքի մոտ նա թերվում է գետի արևմուտք և մոտ 23 կիլոմետր հոսելուց հետո թափվում է ծով:

¹⁰ Տե՛ս: Գ. Գ. Михайлик, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, էջ 11-14:

Հնում ծովը ավելի մոտ էր Տաքսոնին, քան այժմ, Տաքսոնն ուներ մեծ նավահանգիստ, ուր խարխախ էին գցում բեռնավորված խոշոր նավեր: Մակայն այժմ գետն իր րեքսած տիղմով ծածկել է գետաբերանի չրջանը և նախկին նավամատուցները, ծովը նահանջել է, և Տաքսոնը գրկվել է նավահանգիստ ունենալու Հարմարությունից¹¹:

Վիլիկիայի չորրորդ մեծ գետը **Կալիկադոնոս** է, որն այժմ կոչվում է Գեոգ-սու կամ Սելեֆ-սու: Մա իր ջրառատությամբ Վիլիկիայի գետերի մեջ բռնում է երրորդ տեղը: Ավելը է առնում Վիլիկյան Տափուրի ծայր արևմտյան մասի լանջերից: Ծով է թափվում Սելեֆ-սու քաղաքի մոտ, գետարերևում նրա լայնությունը հասնում է 60-70 մետրի:

Վիլիկիայում կան նաև բազմաթիվ այլ մանր գետակներ, որոնք նշված գետերի Հևտ միասին ոռոգում են երկրի Հոդերը:

Վիլմալական պայմանների տեսակետից Դաշտային Վիլիկյան Լեռնային Վիլիկիայի հակապատկերն է: Այստեղ սառնամանիքներ չեն լինում, օդի ջերմությունը ձմեռվա ամիսներին խիստ է միայն մինչև 0 աստիճան: Երկրի այս մասում ձյունն անծանոթ է, եղած դեպքում էլ միայն մի քանի օր է մնում գետնի երեսին: Փետրվարին արդեն ամբողջ դաշտավայրը պատվում է կանաչով և գույնզգույն ծաղիկներով: Վիլիկիայի դաշտավայրում, հատկապես ծովափնյա չրջաններում, լինում են ատառնելի չոգեր, անձրևներ համարյա չեն լինում, դաշտի չոռոգվող մասերը վրն են անժվում արևից խանձված անհրապույր և միապաղաղ տարածություններ: Տարվա այս չրջանում դաշտավայրում ճերկվով անհնար էր դառնում ճանապարհորդությունը: Տոֆը սաստկանում է մանավանդ Միրիական անապատից և Միջերկրական ծովի վրայով Աֆրիկայից փչող չոր ու տաք քամիների հետևանքով: Ամռանը Դաշտային Վիլիկիայի օդը զովանում է միայն այն դեպքում, երբ չրջապատող լեռնային չրջաններից փչում է լեռնահովտային քամի: Դաշտային Վիլիկիայի կլիման վատառողջ է համարվել Հին ժամանակներից ի վեր: Այստեղ, ծովի ափերին և գետերի հովիտներում տարածված են ընդարձակ ճահիճներ, որոնց հետևանքով տեղից սովորական երևույթ է, մանավանդ՝ ամռանը՝ մինչև հոկտեմբեր ամիսը ներսնայալ:

Դաշտեցի ուներ կլիկիկցիները ամռանը տեղից խուսափելու

Համար բարձրանում էին Հյուսիսային սահմանում գտնվող լեռնային չրջանները: Ցայա գնալու այդ սովորությունը գոյություն ուներ Հին ու միջին դարերում:

Միանգամայն այլ կլիմայական պայմաններ ունի Լեռնային Վիլիկյան: Երկրի լեռնային չրջանները Հայտնի են իրենց փարթում անտառներով, արտավայրերով և սողաջրաբար ու լեռնային ջինջ օդով: Լեռնային չրջանների ցածրադիր գոտում ձմեռը տևում է 4-5, իսկ բարձրադիր գոտիներում՝ 6-7 ամիս: Լեռներում առաջին ծաղիկները բացվում են միայն ապրիլին: Ձմռանը լինում են ուժեղ հրետք, փչելը օդի ջերմությունը երբեմն խիստ է մինչև "24" - "26": Լեռնային չրջանները թաղվում են ձյան հաստ շերտի տակ: Ձնհալի ժամանակ Վիլիկիայի գետերը վարարելով հասնալ գուր են գայլա իրենց ափերից և ողողում մերձակա ցածրադիր չրջանները, երբեմն էլ միանգամից փոխում են իրենց Հին Հուներ և Հուսում նոր Հուսով:

Երկրագործության զարգացման տեսակետից Դաշտային Վիլիկիայի պայմանները, Լեռնային Վիլիկիայի պայմանների Հևտ համեմատած, շատ ավելի բարենպաստ են: Այստեղ մի շարք կուլտուրաների գծով տարվա մեջ կարելի է երկու բերք ստանալ:

Բուսական և կենդանական աշխարհը

Վիլմալական պայմաններին համապատասխան Վիլիկիայի բուսական աշխարհն էլ բաժանված է բուսական երկու չրջանների՝ Դաշտային Վիլիկիայի և Լեռնային Վիլիկիայի: Դաշտային Վիլիկիայում տարածված են միջերկրածովային երկրների բուսականության տիպի չորասեր բույսեր: Այստեղ մեծ տարածում ունեն ճահճաբույսերը՝ մանավանդ Միջերկրական ծովի առափնյա չրջաններում և գետերի հովիտներում: Վաղ զարները՝ փետրվար և մարտ ամիսներին, Դաշտային Վիլիկիան ծածկվում է փարթած կանաչով և գույնզգույն ծաղիկներով, բայց ապրիլի կեսերից վրա հասնող չոգ ու չոր եղանակների պատճառով դրանք արագ կերպով չորանում են և դաշտավայրը վերածնում անհրապույր տարածության:

Դաշտային Վիլիկիայով Հոսող գետերից Հին ու միջին դարերում ճանել են մի շարք ջրանցքներ, որոնք ոռոգել են ամբողջ դաշտավայրը, այն դարձնելով աշխարհի ամենաբերրի չրջաններից մեկը: Ոռոգմանց բացի այդ գետերը հնչյալական քանակությամբ տիղմ են բերում և նստեցնում դաշտավայրում՝ պարարտացնելով և թարմացնելով նրա Հողը: Դաշտային Վիլիկիան Հայտնի է եղել բամբակով

¹¹ Տե՛ս «Վիլիկիա» (Հրատարակություն «Քարաք» հանդեսի», Պետերբուրգ, 1894, էջ 29-30:

(որն իր որակով չի գիշնէ՝ աշխարհի որևէ երկրի բանբակին), խաղողով, բրնձով, քնջութով, ձիթնապտով, արմավով, թզով և այլն: Հացահատիկային կուլտուրաներից տարածված են եղել ցորենը, գարին, կորեկը, հաճարը: Դրանցից մի քանիսը՝ ձիթենին, արմավը և թզենին, այժմ երկիրն անձակ և անխնամ թողնելու հետևանքով, գրեթե րոյորովին բացակայում են, միայն տեղ-տեղ հանդիպում են դրանց վայրի տեսակները, որպես հում լավ մշակված պուրակների մնացորդներ:

Լեռնային Կիլիկիայի բուսականությունը կազմում է երեք գոտի՝ անտառատափաստանային, անտառային և ալպյան: Անտառատափաստաններում ամենատարածված վայրի խոտերից են այլախոտերը, փետրախոտերը և հացազգիները: Այս գոտին հայտնի է իր հացահատիկային կուլտուրաներով և մրգատու այգիներով, սակայն, ընդհանուր առմամբ, փոքր տարածություն է զբաղում և ամբողջ երկրի համար քնորոշ չէ: Լայն տարածություն ունի անտառային գոտին, նա բռնում է Լեռնային Կիլիկիայի մեծ մասը: Կիլիկիայի անտառների զարդը համարվող գլխավոր ծառատեսակը մայրեն է, որն իր հատկություններով մրցում է Լիբանանի նույնատեսակ ծառերի հետ: Մայրեն Կիլիկիայում ունի մեծ տարածում, այն նավաշինության համար համարվել է ամենաբնօրին փայտանյութը, որովհետև թեթև է և, խեղճու լինելու շնորհիվ ջուր չի ներծծում, նրա արտադրած խեծով ծեփել են նավերի ձեղքերն ու ամբողջ մարմինը: Կիլիկիայի անտառներում տարածված մյուս ծառատեսակներից են՝ եղևինները, սոսիները, կաղնիները և գիհինները: Անտառային գոտում մշակովի կուլտուրաներից տարածված են եղել գլխավորապես տարեկանը, գարնան ցորենը, գարին, կորեկը:

Անտառային գոտուց վեր տարածվում է ալպյան բուսականությունը, որը, սակայն, չի կազմում համատարած գոտի, այլ հանդիս է դալիս միայն բարձր լեռնային չրճանային կողմերի ձևով: Այստեղ տարածված են ալպյան տիպի հյուրիայի խոտատեսակներ, որոնք կազմում են համատարած թափյա ծածկերը: Դաշտավայրի և լեռնային ու ալպյան գոտիների մերձավորությունը հարմար պայմաններ է ստեղծել կիսաբուսական անասնապահության զարգացման համար:

Կիլիկիայի կենդանական աշխարհը բազմազան է: Վայրի կենդանիներից ամենուրեք տարածված են գայլը, չնգայլը կամ չակալը, վայրի կատուն, սալամը, կարավը, լորը: Դաշտային Կիլիկիայում տարածված են վիթը, բորենին (կամ մարդազալ), բնձադուռը, ճահ՝

ճուտներում՝ վարազը¹²: Լեռնային Կիլիկիայում կան հովազներ, եղևիններ, եղջերուի մի քանի տեսակներ, վայրի ոչխարներ, այծեր: Անպակն որ Կիլիկիան որսի կենդանիների առատությունը միջին դարերի հռչակված երկրներից մեկն է եղել: Մարկո Պոլոյի մի հիշատակությունից երևում է, որ այստեղ որսորդությունը տարածված զբաղմունքներից մեկն էր¹³:

Կիլիկիայի բնության կենդանիներից են՝ եզն ու կովը, գոմեշը, ձին, ջորին, էշը, ուղտը, ոչխարը, այծը, գանազան տեսակի թռչուններ (բազ, սազ, հավ):

Բնական Հարստությունները

Կիլիկիայի բնորոշում կան բազմատեսակ հարստություններ, որոնց մեծ մասը հայտնի էր նաև Հին և միջին դարերում: Թուրքական զարգալոր տիրապետության չրճանում երկրաբանական առումով երկիրը համարյա չի ուսումնասիրվել և նոր հանքավայրեր ու հանքատեսակներ գրեթե չեն հայտնաբերվել, որոնք անձանոթի լինելն նրա Հին բնակիչներին:

Հանքային հարստություններով աչքի է ընկնում միայն Լեռնային Կիլիկիան: Այստեղ կան երկաթի, պղնձի, կապարի, արծաթի, ոսկու, ծծմբի, արճասպի, բորակի, աղի, սև ձյուրի և այլ տեսակի հանքեր: Կիլիկիան առանձնապես աչքի է ընկել կապարի հարուստ հանքերով, որ արդյունահանվել և վերամշակված է ենթարկվել հնագույն ժամանակներից: Կիլիկիան առաջին երկրներից մեկն է երկաթի գործածությանը: Առաջավոր Ասիայի մի քանի երկրների նման Կիլիկիայում եւ երկաթը կենցաղի մեջ է մտել հնագույն ժամանակներից: Դաշտային Կիլիկիան հարուստ է ալմազով և կավով, իսկ Լեռնայինը՝ կրաքարերով (կրաքարի բնօրին տեսակները գտնվում են հատկապես Բուլդար-դաղ լեռների չրճանում):

Կիլիկիայում կան մի շարք հանքային տաք աղբյուրներ, որոնք ունեն բուժիչ հատկություններ: Դրանցից նշանավոր են հատկապես Բուլդար-դաղ լեռների ստորոտում գտնվող Հորդարուխ Թիթա ջրամուկը և Ջնիթունի Ս. Կարապետ վանքի մոտ գտնվող Ջրմուկը: Երկու ջրմուկներն էլ հայտնի են եղել հույց, և բուժվելու նպատակով տեղացիները օգտվել են դրանցից:

¹² Sh'u Ափրան, Սիստան, էջ 9:

¹³ Sh'u Մարկո Սալո, Путешествия, Ленинград, 1941, էջ 17:

Բնչպես տեսնում ենք, Կիլիկիան աչրի է ընկնում իր անտառներով, արզավանդ Հողերով, երկրագործական զանազան դրագմունքների համար կլիմայական նպաստավոր պայմաններով, մետաղային և ոչ մետաղային քաղցմատեսակ Հանքերով, Հանքային ջրերով, նավարկելի գետերով (դրանք այժմ նավարկելի չեն), զանազան տեսակի շինանյութերով: Նրա Հարավային մասը չիփում է Միջերկրական ծովին, իսկ լեռնանցքներով անցնող ճանապարհներով կապվում է Հարևան և Հեռավոր երկրների հետ: Կիլիկիան իր աշխարհագրական դիրքով եղել է Արևելյն Արևմուտքի հետ կապող կարևորագույն օղակներից մեկը: Կիլիկիայի ընդերքի Հարստությունները, Հողա-կլիմայական նպաստավոր պայմանները և աշխարհագրական դիրքի հարմարությունը դրական մեծ ազդեցություն են թողել նրա տնտեսության վրա:

Կիլիկիայի Հայկական պետության բնակչությունը

Կիլիկիայի Հայկական պետությունն ուներ ազգային խառը կազմ: Նրա բնակչությունը կազմված էր Հայերից, ասորիներից, Հույներից: Արևտեղ ապրում էին նաև ոչ մեծ թվով Հրեաներ, արարներ և սելջուկներ:

XIII դարի սկզբից Կիլիկիայի Հայկական պետության խոշոր քաղաքներում բնակություն են հաստատում վենետիկցի, ֆլոնդերցի և մասամբ ֆլորենցիացի արհեստավորներ ու վաճառականներ¹⁴:

Կիլիկիայում Հայեր կային տավափին հնագույն ժամանակներում, տակայն նրանք մինչև X-XI դարերը կազմում էին միայն չնդին փոքրամասնություն: Կիլիկիայի Հայ բնակչության թիվը արագ կերպով աճում է XI դարի սկզբից: Մևսանիկական այդ աճը ավելի մեծ չափերի է հասնում XI դարի վերջերին և XII դարի սկզբներին, երբ անկում են ապրում Միջագետքի ու Փոքր Ասիայի Հայկական իշխանությունները, և սելջուկների մշման տակ Հայ բնակչության մեծ մասը ապաստան է գտնում Կիլիկիայի Հայկական իշխանության մեջ: Հետագայում, մոնղոլների արշավանքների հետևանքով, Կիլիկիա են գալիս մեծ թվով Հայեր նաև բուն Հայաստանից (Մեծ Հայքից): Քաղաքային Հայ բնակչությունը գրազվել է արհեստներով և

առևտրով, իսկ գյուղական բնակչությունը Հողագործությամբ, այգեգործությամբ, անասնապահությամբ և մասամբ որսորդությամբ: Փետրարների դասակարգը գրեթե քաջառապես կազմված էր Հայերից:

Հայերը կազմում էին երկրի բնակչության մնչող մեծամասնություններ: Հույներն ու ասորիները գրազվում էին Հողագործությամբ, այգեգործությամբ արհեստագործությամբ և առևտրով: Հրեաների, արարների և խալապցիների թիվը մեծ չէր: Նրանք ապրում էին գլխավորապես քաղաքներում և գրազվում էին առևտրով ու արհեստներով:

Կիլիկիայի Հայկական պետության բնակչության թվի վերաբերյալ արժանահավատ աղբյուրներ չկան: Ենթադրվում է, որ XIII դարում, երբ Հայկական պետության տարածքը հասել էր իր առավելագույն չափերին (40 000 քառ կմ-ի), նրա բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում էր մոտ մեկ միլիոն մարդ:

Հայերը բուն Կիլիկիայում և նրա Հարակից մի քանի չրջաններում չարունակում էին բնակչության մեծամասնությունը կազմել նաև հետագա դարերում՝ ընդհուպ մինչև XIX դարը ներառյալ: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, XX դարի սկզբին բուն Կիլիկիան և նրա Հարակից մի քանի չրջաններն ընդգրկող Հինգ սանջակների բնակչության ընդհանուր թիվը հասել է մոտ 850 000 մարդու, որից ավելի քան 400 000 կազմել են Հայերը:

Սակայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո թուրքերը Կիլիկիայում օչնագրին քաղցմահաղար Հայերի, բնակչության մի խոշոր մասն էին Հարկադրաբար բռնեց արտագաղթի ուղին:

2. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կիլիկիայի պատմական անցյալը սերտ կերպով կապված է եղել Առաջավոր Ասիայի մյուս երկրների պատմության հետ: Նրա մասին տեղեկություններ են Հաղորդվում հնագույն ժամանակներից՝ խեթական, ասորեստանյան, բաբելական և եգիպտական արձանագրություններում: Առաջին դարում (մ. թ. ա.) նա ընկնում է Հռոմեական կայսրության տիրապետության տակ, կարճ ժամանակով նրա գաշտային մասը Տիգրան Բ-ի (95-96) կողմից միացվում է Մեծ Հայքին, քայք 65 թ. պայմանագրով, որ կնքվել էր Տիգրան Բ-ի և Պոմպեոսի միջև, նորից անցավ Հռոմին, ապա նրա բաժանումից հետո

¹⁴ Տե՛ս Գ. Գ. Микеланж, История Киликийского армянского государства, էջ 16-17:

մնաց Բյուզանդական կայսրության տիրապետության տակ՝ մինչև 1076 թ., միայն VIII-IX դարերում այն ժամանակավորապես նվաճվեց Արարիկյան խաչիքայության կողմից։ Մելիք-շահի ժամանակ (1072-1092) Գաշտային Կիլիկիան ամբողջապես գրավեցին սելջուկները։

Մանազկերտի ձակառամարտից հետո (1071 թ.), բուն Հայաստանից դուրս կազմված Հայկական իշխանությունների մեջ ամենից լայնածավալն ու հզոր Փյարատու Վարաժնունու իշխանությունն էր։ Նրա տարածքի մի մասը գրավեցին սելջուկները, իսկ մյուս մասը մնաց Հայ իշխանների ձեռքին։ Հայկական այդ իշխանությունները առանձին «եղզիներ» էին կազմում Եղեւսիս, Մարաշ, Քեսուն և մի շարք այլ քաղաքների շրջաններում։ Գրանց մեջ ամենից կենսունակն ու նշանավորը Գագիկ Բ-ի մերձավորներից մեկի՝ Ռուբենի հիմնած իշխանությունն էր, որը գրավում էր Լեւոնային Կիլիկիայի մի մասը։

Կիլիկիայի այս իշխանության պաշտոնական հիմնադրման տարին համարվում է 1080 թ., երբ Ռուբենն իր Հայկական գինգորական թուխաններով բյուզանդացիներին դուրս բռնեց Լեւոնային Կիլիկիայի մի մասից և հռչակեց Հայկական անկախ իշխանություն։ Ռուբենին հաջորդած նրա որդի Դուստանդինը կարողանում է Լեւոնային Կիլիկիայից դուրս բռնել բյուզանդացիներին և գրավել Վահկա ամուր բերդը (Սսից հյուսիս)։ Հայկական իշխանության սահմաններն ընդարձակվում և ամրացնելու համար Ռուբենյան իշխանները որոշ շափով օգտվեցին խաչակիրների արշավանքներից։ Սակայն շատ չանցած նույն խաչակիրները դարձան չարիք Հայկական իշխանությունների՝ այդ իմուն և Կիլիկիայի Ռուբենյան իշխանության համար։

Կիլիկիայի Հայկական իշխանությունը չնայած ուներ մեծ թվով համառ թշնամիներ՝ Բյուզանդիա, Իկոնիայի սուլթանություն, Անատիոքի խաչակիրներ, այնուամենայնիվ, երկարատև ու համառ պայքար մղելով դրանց դեմ՝ զիարդով ավելին ու ավելի էր ընդարձակվում և հզորանում։ Հայկական այս իշխանությունն ուներ ճկուն դիվանագիտություն, վարպետորեն կարողանում էր օգտվել իր հակառակորդների միջև եղած հակասություններից։ 1198 թ. Գաշտային Կիլիկիայում գտնվող Տաուրոս նշանավոր քաղաքում Լևոն Բ-ն (1178-1219) մեծ հանդիսավորությամբ հռչակվում է Կիլիկիայի Հայկական պետության թագապետ։ Ընդհատումներով 15 տարի տևած պայքարով Լևոն Բ-ին հաջողվում է իր պետությունը միացնել Անտիոքի իշխանությունը, որ գրավում էր Անտիոք քաղաքն ու նրա շրջակայքը։ Նրա ժամանակ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության

սահմաններն ընդարձակվեցին նաև արևելյան կողմից։ Այս մասում Լևոն Բ-ի ժամանակ պետության սահմանը հասավ Եփրատին։

Լևոն Բ-ի օրոք Կիլիկիայի Հայկական պետության սահմանները ձգվում էին Սաղախի (այժմ՝ Ադախի, Միջերկրական ծովի ափին) քաղաքից մինչև Եփրատ և Անտիպոնտական լեռների ջրբաժան լեռնաշղթաներից մինչև Միջերկրական ծով՝ իր մեջ ստնելով նաև Անտիոքի իշխանությունը։ Հնուագա չըջանում որոշ ժամանակ Կիլիկիայի Հայկական թագավորությանն էր ենթարկվում նաև Կիպրոսի թագավորությունը։ Սակայն ոչ Անտիոքի իշխանությունը և ոչ էլ Կիպրոսի թագավորությունը Կիլիկիայի թագավորության բուն մասերը չեն կազմել և շատ կարճ ժամանակով են ենթարկված եղել նրան։

Նշված սահմաններով Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը բուն Կիլիկիայից բացի՝ իր մեջ էր ընդգրկում նաև Կիլիկյան Տավրոսի արևմուտքից և հյուսիսից հարակից մի շարք շրջաններ։ Նրա ծովային սահմանը ավելի քան 400 կմ էր, իսկ տարածքն՝ ավելի քան 40 000 քառ. կմ։

XIII դարի առաջին կեսի վերջերից Կիլիկիայի Հայկական թագավորությանը լուրջ վտանգ էր սպառնում Եգիպտական մամլուքների սուլթանությունը, որն արդեն գրավել էր Սիրիան և գրեթե սահմանակից դարձել Կիլիկիային։

Այսպիսով, Կիլիկիան Հայկական թագավորությունն ուներ երկու հիմնական ախոյան՝ Եգիպտոսի և Իկոնիայի սուլթանությունները։

Կիլիկիայի հնուատես կառավարողները կարողացան մոեղողների օգնությամբ երկիրը որոշ ժամանակ զերծ պահել մամլուքների հարձակումներից։ Սակայն 1266 թ. մամլուքները պարտության մատնելով Հևթում Ա-ին և նրա գաշնակիցներին՝ մոեղողներին ու Անտիոքի իշխանությանը, հարձակվում են Կիլիկիայի վրա ու մեծ ավերածություններ կատարելով վերադառնում Եգիպտոս։

Կիլիկիայի Հայկական թագավորության արտաքին քաղաքական դրությունը գնալով դառնում է ավելի ու ավելի անապաստ։ 1270 թ. խաչակիրների 8-րդ արշավանքի ձախողումից հետո, եգիպտական սուլթանությանը եգիպտացի կողմից սպառնացող վտանգը վերանում է։ Իսկ մոեղողական էլիսանն էլ այդև չէր կարող օգնել Հայկական թագավորությանը։ Նա հաջիվ էր կարողանում ետ մղել իր իշխանության վրա կատարվող Ոսկե Զորային և Զաղաբյանների հարձակումները։ Քաղաքական տեսակետից խախտել էր Կիլիկիայի Հայկական պետության նաև ներքին դրությունը։ Լինելով տիպիկ

Փնտղայական երկիր, նա մասնատված էր բազմաթիվ իշխանությունների, որոնք ունեին կենտրոնախոյ տրամադրություններ:

XIV դարի առաջին քառորդի վերջերից Վրկիկայի Հայկական թագավորության դրությունը դարձավ ավելի սպառնալի: Այժմ մամուլքների Հնոտ միասին Վրկիկայի գեմ տորից Հանդես եկավ Իկոնիայի սուլթանությունը: Մամուլքների Հարձակումներն ավելի Համախախտ են դառնում մասնավոր 1341 թ. սկսած, երբ Վրկիկայում թագավորական գահն անցել էր Հեթումյանների ազգակից Լուսինյանների: Ազիպատական մամուլքների իրենց մի շարք արշավանքների ընթացքում խոստ ավերում ու կողողալով են Վրկիկայի գյուղերն ու ծաղկած քաղաքները, Վրկիկայի Հայկական պետությունը պարտադրվել մեկը մյուսից ստորադրվել մի շարք պայմանագրեր:

Ժողովուրդը չարունակում էր անՀամասար մարտեր մղել եղբայրական մամուլքների զեղբազանց ուժերի դեմ: Մամուլքները եռամսյա պաշարումից Հնոտ՝ 1375 թ. գրավում են պետության մայրաքաղաք Միսր, իսկ դրանից դեմ 26 տարի առաջ նրանք արդեն գավթել էին ամբողջ Դաշտային Վրկիկան: Սաի գրավումից Հնոտ Լեոնային Վրկիկայի մյուս մասերում ժողովուրդի դիմաված ֆոխտները չարունակում էին ուժեղ դիմադրություն ցույց տալ մամուլքներին: Սակայն վերջի վերջի այդ մասերն էլ ընկան մամուլքների ձեռքը: Այնուամենայնիվ, Լեոնային Վրկիկայի որոշ տեղերում չարունակեցին իրենց գոյությունը պահպանել մի շարք փոքր իշխանություններ, որոնք փաստական կախման մեջ էին մամուլքներից: Այդ «ձուրապետական» մանր իշխանությունների մեջ շատ թիվ չէին նշանավոր էր Ջեյմուլի փոքրիկ իշխանությունը, որն իր ներքին ինքնավարությունը պահպանեց նաև Օսմանյան կայսրության չրջանում, ընդհուպ մինչև XIX դարի 60-ական թվականները: Ջեյմուլք խոշոր գեր խաղաց XIX դարի Հայկական ազգային-ազատագրական շարժման մեջ:

Այսպիսով, Վրկիկայի Հայկական պետությունը ունեցավ մոտ 300 տարվա պատմություն (1080-1375): Այդ թագավորությունը տիրվել ֆեոդալական պետություն էր:

XI դարում Վրկիկայում Հայկական ֆեոդալական տներին մեջ ամենից մեծ տարածքներ զբաղողները և ազդեցիկներն էին Արծրունիները, Օշինյանները և Ռուրիկյանները:

Վրկիկայի Հայկական իշխանության առաջացումից Հնոտ էլ Վրկիկայի դաշտային մասում չարունակում էին իշխել մեծ մասամբ

Հույն ֆեոդալները: Ռուրիկյանների կողմից ամբողջ Վրկիկան զբաղվուց Հնոտ Հույն ֆեոդալների թիվն արագորեն կրճատվեց¹⁵:

Պատմաբանական աղբյուրների Հազորդած տեղեկությունների Համաձայն Լեոն Բ-ի թագադրության Հանդեսին (1198 թ.) ներկա էին 45 խոշոր ֆեոդալներ, որոնք թագավորի անմիջական փաստերն էին և զավատներ, չրջանների ու բերդերի տիրակալներ:

Վրկիկայի Հայկական թագավորության մեջ գոյություն ունեին չորս կարգի վարչաքաղաքական միավորներ: Դրանք էին՝ արքունական տանը պատկանող չրջաններ և զավատներ, նվաճված կամ այլ ճանապարհով Վրկիկայի Հայկական թագավորության ազդեցությունը ենթակա պետություններ, ֆեոդալական իշխանություններ և եկեղեցական Հոգևորություններ:

Արքունական տանը պատկանող զավատներն ու չրջանները տարածվում էին պետության մայրաքաղաք Սաի, ինչպես և Տարսոն, Անարգարա, Ազանա, Մամեստա, Այաս և այլ խոշոր քաղաքների չրջակայքում: Արքունիքին պատկանող զավատները, չրջանները, քաղաքները և բերդերը Համարվում էին պետական սեփականություն ու կառավարվում էին թագավորի կողմից նշանակված կառավարիչներով: Մոշոր քաղաքները պետական սեփականություն դարձնելը միջոցներից մեկն էր կենտրոնական իշխանությունը ուժեղացնելու համար:

Ռուրիկյանների այս լայնատարած կալվածքներն ու խոշոր քաղաքները Համարյա ամբողջությամբ անցան նրանց փոխարինած Հեթումյաններին:

Վրկիկայի ֆեոդալական իշխանությունները Հասնում էին ավելի քան երեք տասնյակի: Մեծ արտոնություններ էին վայելում Հատկապես սահմանամերձ չորս խոշոր իշխանությունները: Դրանցից մեկը գրավում էր Կապան բերդն իր չրջակայքի Հնոտ միասին, որը գտնվում էր Վրկիկայի Հյուսիսարևելյան կողմում: Երկրորդ Գուլպակի իշխանությունն էր, Տարսոնից Հյուսիս՝ Իկոնիա և Կոստանդնուպոլիս տանող զխալօր ճանապարհի վրա: Իշխանությանը Գուլպակ բերդը: Երրորդ Կոռիկոսի իշխանությունն էր՝ կենտրոն ունենալով Կոռիկոս նավահանգիստը: Այս իշխանությունը տարածվում էր Լամոս և Կալիկաղոս գետերի միջև: Եվ վերջապես, չորրորդ Գորտկայի իշխանությունն էր, որը գտնվում էր սիրիական սահմանի մոտ՝ Միջերկրական ծովի ափամերձ չրջանում:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 205-206:

Ֆեոդալական իշխանություններն առհասարակ օժտված էին լայն իրավունքներով: Տվյալ գավառի կամ չրջանի ֆեոդալ իշխանը կատարյալ տեր էր իր իշխանությունյան սահմաններում: Չնայած թե՛ Ռուբինյան և թե՛ Հեթումյան թագավորները վստայ իշխանների կազմածներ էին տայիս մեծ մասամբ պայմանական կարգով, բայց ժամանակի բնիմացրում նրանք աստիճանաբար զարձան ստացած կալվածներ ժառանգական տերերը և իրենց տիրապետության տակ գտնվող մյուս չրջանների կատարյալ իշխաններ: Սրանք ունեին նաև իրենց զորքը: Իր կենտրոնախույս ձգտումներով հատկապես աչքի էր ընկնում Լամբրոնի Օլիշյանների իշխանությունը: Օլիշյանները զբաղվում էին մի մեծ չրջան (Տաքսոնից հյուսիս-արևմուտք)՝ կենտրոն ունենալով Լամբրոն ամրոց բերդը: Նրանք օտար պետությունների հովանավորությանը երկար ժամանակ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը և դարձել էին լուրջ հակառակորդներ Կիլիկիան մի ամրոցական պետության մեջ միավորելու գործում:

Լեոն Բ-ն զենքի ուժով մեղեց Օլիշյաններին և նրանց Լամբրոն բերդն իր չրջակայքով դարձրեց արքունական սեփականություն:

Լայնատարած կալվածներ ունեւ եկեղեցին՝ հատկապես Հայոց Կաթողիկոսական Աթոռը, որը սկզբում հաստատվել էր Հոմեկա բերդում, Եփրատի աջ ափին, իսկ հետո՝ XII դարի վերջերին, տեղավորվեց Սիս: Նրա կալվածքներն էլ Հիմնականում տարածվում էին Հոմեկայի և Սիս չրջաններում:

Թագավորի դերը մեծ էր, նա համարվում էր երկրի սյուզերեն տերը: Երկրում եղած ուղեւ Հանրերը համարվում էին թագավորի անձնական սեփականությունը:

Պետական կարեւորագույն Հարցերը բնեկու համար հրավիրվում էր Պագալական խորհուրդ, որին մասնակցում էին ֆեոդալական ազնվականության բարձր խափի ներկայացուցիչները: Գոյություն ունեին մի շարք գործակալություններ, որոնց միջոցով կատարվում էին պետությունն ու արքունիքը: Ամենաբարձր պաշտոններ էին **Ջանցեբը** (արխիվարիուսը), **գունդսաբը** (սպարապետը), **մաքա-ջախտը** (մաքչաք, գունդսաբի օգնականը, որը միաժամանակ թագավորական ունեցվածքի կառավարիչն էր), **պրոքսիմոսը** (որը պարտ էր ֆինանսական վարչությունը), **պալլը** (մանկահասակ թագավորների խնամակալը) և այլն:

Բոլոր բարձր պաշտոնները մեծ մասամբ վարում էին խոշոր ֆեոդալները՝ պարոնները:

Պետության կառավարման հարցերին հաճախ խառնվում էին նաև կաթողիկոսները:

Կիլիկիայի հայկական պետության տնտեսությունն իր արագ զարգացման ուղին բռնեց XII դարի վերջերից և բարձր զարգացման հասավ XIII դարի ընթացքում: Նրա տնտեսության զարգացմանը նպաստեցին երկրի բնոլորի հարստությունները, Գաշտային Կիլիկիայի միացումը, աշխարհագրական հարմար դիրքը, համեմատաբար խաղաղ պայմանները:

Տնտեսության հիմնական նյութերը կազմում էին գյուղատնտեսությունը, լեռնային արդյունաբերությունն ու արհեստները և առևտուրը:

Գյուղատնտեսությունը

Կիլիկիայի գյուղատնտեսությունը գրեթե հավասար չափով ներկայացված էր իր երկու կարևորագույն նյութերով՝ երկրագործությունում և անասնապահությունում: Նրա հողակլիմայական պայմանները և բնոլորաձևը արուստավայրերն ու խոտհարքները բարենպաստ նախադրյալներ էին ստեղծում գյուղատնտեսության զարգացման համար: Երկրագործության մեջ իրենց արտադրանքով առաջին տեղը զբաղում էին այգեգործությունն ու մի շարք ինտենսիվ կուլտուրաների մշակությունը: Գաշտային Կիլիկիայում մշակվում էին մերձարևադարձային զանազան կուլտուրաներ, խաղող, բամբակ, ընձույթ, վուշ, բանջարեղեն: Դրանց արտադրանքը մի զգալի մասը վաճառքի էր դուրս բերվում արտաքին շուկաներում: Կիլիկիան առաձնապես շատ էր արտահանում բամբակ: Հացահատիկների մշակությամբ զբաղվում էին թե՛ դաշտային մասում և թե՛ լեռնայինում: Ցանում էին ցորեն, բրինձ, գարի, համար, կորեկ, տարեկան և այլն:

Երկրագործության մեջ, հատկապես Գաշտային Կիլիկիայում, արմատավորվել էր նուազաչափային համակարգը: Երկրի այս մասում լայնորեն կիրառվում էր արհեստական ոռոգումը:

Անասնապահությունում առանձնապես աչքի էր ընկնում Լեոնային Կիլիկիան: Այստեղ պահում էին ձիեր, ջորիներ, էջեր, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ և զանազան տեսակի ընտանի թռչուններ: Մեծ համբավ ունեին Կիլիկիայի ընտիր ձիերը: Երկրի արտաքին

ատևորի մի կարևոր մասը տալիս էր անասնապահությունը, արտահանվում էին՝ ձիեր, ջորիներ, խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ, կաշի և բուրդ:

Կիլիկիայի Հայկական պետության գյուղատնտեսությունը մեջ կար երեք տիպի տնտեսություններ՝ պետական, կալվածատիրական ու փանքապատկան և մանր գյուղացիական:

Պետական խոշոր տնտեսությունները քիչ տարածում ունեին: Այդպիսի տնտեսություններ կային գլխավորապես թագավորական սեփականություն կազմող խոշոր քաղաքների շրջակայքում, որտեղ Հիմնականում մշակվում էին որոշ ինտենսիվ կուլտուրաներ և պահվում էին ընտիր ձիեր: Թագավորական լայնատարած կալվածների մյուս խոշոր մասի վրա սպրում էին գյուղացիները, որոնք մշակում էին իրենց ստացած մանր Հողակտորները: Պետական կալվածներում ապրող այդ գյուղացիները, որ սովորաբար կոչվում էին պետական գյուղացիներ, պարտավոր էին իրենց ստացած բերքի մեկ Հինգերորդը պետությանը Հանձնելուց բացի, պետության Համար կատարել դանադան պարհակներ և մուծել մի քանի տեսակ Հարկեր: Փնդալեռի ղեկավարի պատկանող կալվածների մի մասը զբաղեցված էր տերուհի խոշոր տնտեսություններով, իսկ մյուս մասի վրա իրենց մանր տնտեսություններն էին վարում նրանցից ճորտական կախման վիճակում գտնվող չինականները: Տերունական խոշոր կուտային տնտեսություններում աշխատում էին թե՛ լրիվ ճորտացած գյուղացիները (պարիկոսները) և թե՛ կիսաճորտ գյուղացիները՝ չինականները: Տերունական խոշոր տնտեսություններն առանձնապես տարածված էին փանքապատկան կալվածներում: Հոգևոր և աշխարհիկ ֆեոդալների տերունական խոշոր տնտեսություններն ավելի ինտենսիվ էին, քան մանր գյուղացիական տնտեսությունները:

Այնուամենայնիվ, պետական, աշխարհիկ ու Հոգևոր ֆեոդալների տերունական խոշոր տնտեսությունները երկրի ամբողջ գյուղատնտեսության Համար տեղորոշ ձև էին: Երկրի գյուղատնտեսական տարածության Հիմնական մասը կազմում էին գյուղացիների մանր տնտեսությունները, որոնք էլ տալիս էին երկրի գյուղատնտեսությունից ստացվող Հարստության մեծ մասը:

Կիլիկիայի Հայկական պետության գյուղացիությունը ուներ ազգային խոշոր կազմ: Գյուղացիության Հիմնական մասը կազմում էին Հայերը, ապա՝ ասորիներն ու Հույները:

Կիլիկիայի Հայկական պետության մեջ կային նաև ստրուկներ, որոնք, սակայն, փոքր թիվով էին կազմում, և երկրի տնտեսական-

սոցիալական կյանքում նրանց դերն աննշան էր:

Լեռնային արդյունադրությունը և արհեստները

Կիլիկիայի քնական պայմանները նկարագրելիս նշեցինք, որ նրա բնույթում կան դանադան տեսակի մետաղային և ոչ մետաղային Հանքային Հարստություններ: Կիլիկիայում XII-XIV դարերում արդյունահանվել և վրամշակման են ենթարկվել դանադան տեսակի Հանքեր: Երկաթահանքերի արդյունահանման, վերամշակման և արտահանման մասին տեղեկություններ են պահպանվել այդ ժամանակվա արդյունքներում: Եղիաթահանքի սուլֆատներում և Կիլիկիայի Հայկական թագավորության միջև կնքված 1285 թ. պայմանագրի կետերից մեկն էլ այն էր, որ Կիլիկիան պարտավորվել էր Եղիաթական սուլֆատներում տարեկան տալ 10 000 երկաթե ձող¹⁶:

Լեռնային Կիլիկիայի մի քանի տեղերում (Գուզրակում, Միսում և այլն) արդյունահանվում էին ոսկի, արծաթ, և պղինձ: Տավրոսյան լեռների շրջանում շահագործվում էին կապարի Հարուստ Հանքերը: Արդյունահանված կապարի մեծ մասը արտահանվում էր Եվրոպա: XI-XIV դարերում Կիլիկիայում արդյունահանվում էին նաև սեղանի աղ, սոդա, արջասպ, ծծումբ, փայլար և այլն¹⁷: Ներքին կարիքների և արտաքին առևտրի Համար խոշոր նշանակություն է ունեցել անտառանյութը, որով այնքան Հարուստ էր երկիրը: Կիլիկիան նավաշինության Համար անտառանյութ է մատակարարել Հատկապես Եգիպտոսին:

XII դարի վերջերից Կիլիկիայի Հայկական պետությունում քաղական արագ զարգանում են արհեստները: Արհեստագործության զարգացմանը խթանում էին արտաքին և ներքին առևտրի ծավալումը, երկրում եղած քաղցամատակի Հումքի առատությունը (բամբակ, փուշ, բուրդ, անտառանյութ, կաշի, մետաղներ) և XII դարի վերջերից Հաստատված խաղաղ պայմանները, որոնք մինչև XIII դարի վերջերը գրեթե չխախտվեցին: Ընդ որում, արհեստները մեծ մասամբ քաղաքային էին և գյուղատնտեսության Հետ անմիջապես քիչ էին առնչվում:

Արհեստագործությանը զբաղվում էին թե՛ Հայերը, թե՛ Հույներն ու ասորիները և թե՛ խաղաղացիները: Սակայն դրանց մեջ իրենց թիվով

¹⁶ Տես նույն տեղը, էջ 177-178:

¹⁷ Տես Ալիշան, Միսում, էջ 9:

առաջին տեղը զբաղում էին հայ արհեստավորները: Արհեստավորներն արտադրում էին ապակա իրեր, գորգեր, կարպետներ: Նրանք վարպետներն վերամշակում էին կաշին, պատրաստում էին քարձրակարգ մագաղաթ, արտադրում էին բրդյա, վուշե և բամբակյա գործվածքներ, արծաթե և պղնձե ամանեղեն, ակնեղեն, զենքեր, բրուտազործական քաղամատենակ իրեր:

Առանձնապես անհրաժեշտ է նշել արծաթագործներին, որոնց վարպետությունն ու արվեստը հասել էր մեծ կատարելության: Նրանց պատրաստած արծաթյա ամանեղենը՝ զարդարված չափազանց նուրբ փորագրություններով, արտահանվել է շատ հեռավոր երկրներ: Կիլիկիայի գորգերն ու կարպետները արտահանվում էին Եվրոպա և արժանանում բարձր գնահատականի:

Հայկական Կիլիկիայում գյուղական արհեստներից էին՝ հյուսնությունը, դարբնությունը, մուշտակագործությունը, մանածագործությունը և այլն: Այդ արհեստները կապված լինելով հիմնականում գյուղատնտեսության հետ, տարածված էին նաև քաղաքներում, ուր հասել էին կատարելության:

Ներքին ու արտաքին առևտուրը և ճանապարհները

Երկրի ներքին առևտուրը XII դարի վերջերից աշխուժանում է: Ներքին առևտրի ապրանքները հիմնականում կազմում էին գյուղատնտեսական մթերքներն ու արհեստավորական քաղմապիսի արտադրանքները: Առևտուր էր կատարվում ինչպես ֆեոդալական ամրոցների ներքում, այնպես էլ երկրի խոշոր քաղաքներում: Առևտրի հիմնական ձևը ապրանքափոխանակությունն էր: Ներքին առևտրի կետեր էին և՛ գյուղաքաղաքներն ու վանքերը, և՛ խոշոր քաղաքները:

Կիլիկիայի հայկական պետության մեջ մեծ նշանակություն ուներ հատկապես արտաքին առևտուրը, որի զարգացումը մասնավորապես պայմանավորված էր աշխարհագրական և քաղաքական այն հարմար դիրքով, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորությունը զբաղում էր XII դարի երկրորդ կեսից: Կիլիկիայի դիրքը տարանջեղ առևտրի համար նպաստավոր դարձավ այն ժամանակներից, երբ Թուրքիյաները Լեոնային ու Դաշտային Կիլիկիաները միավորեցին և հիմնեցին ավելի ուժեղ ու ամուր հայկական պետություն, որն ավելի քան 400 կմ երկարությամբ սահմանակից էր Միջերկրական ծովին և ազատ էր ուներ ղեկի հյուսիս-իսպառական քաղաք-անտրապետությունները՝ Զենոփա (Ճենոփա) ու Վենետիկ: Բացի դրանից,

ավելի ընդարձակ պետության ու խաղաղ պայմանների ստեղծումով հայկական Կիլիկիայում սկսվում է գյուղատնտեսության, լեռնային արդյունաբերության, արհեստների զարգացումը, որոնք նախադրյալներ են ստեղծում նաև ներքին ու արտաքին առևտրի ծաղկման համար:

Կիլիկիայի հայկական պետությունն ուներ և՛ ջրային, և՛ ցամաքային ճանապարհներ: Նա, ինչպես նշվեց, մի քանի հարյուր կիլոմետր երկարությամբ չփնջում էր Միջերկրական ծովին: Այստեղ էին գտնվում Գոսիոսն և XIII դարի երկրորդ կեսից արտակարգ նշանակություն ստացած Այաս֊Պոլիսը՝ նավահանգիստները: Նավարկելի էին նաև Միջերկրական ծովը թափվող գլխավոր գետերն իրենց ստորին հոսանքներում (Պիրամոս, Սարոս, Կիչոս):

Կիլիկիայի վրայով անցնում էին մի շարք տարանջեղ ցամաքային ճանապարհներ, որոնք նրան կապում էին Բլոնիայի, Գոսսանդոնոպոլիսի, Սինոպի, Սիրիայի ու Միջագետքի, Մեծ Հայքի, Վրաստանի, Ատրպատականի, ռուսական երկրների, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հետ: Մինչև Բաղդադի խալիֆայության անկումը (1258 թ.) Կիլիկիայի համար մեծ նշանակություն ուներ այն ճանապարհը, որը գալիս էր Սիրիայից և, կտրելով Կիլիկիան, անցնում էր Բլոնիա, որտեղ նյութավորվում էր մի քանի քաղաքականային ճանապարհների և ձգվում մինչև Կոստանդնուպոլիս ու Սև ծովի նավահանգիստները: Այդ ճանապարհն ուներ հետևյալ ուղղությունը. Հալեպ-Անտիոք-«Անտրական Դուռ» կամ Պորտոլլա լեռանցք-Մամեստիա-Ալանա-Տարսոն-«Կիլիկիայի Դուռ» լեռանցք-Բլոնիա:

XIII դարի երկրորդ կեսից Այասի զինը (որպես նավահանգիստ) բարձրանալու հետ միասին առաջնակարգ նշանակություն են ստանում այստեղից դուրս եկող երկու կարևորագույն ճանապարհներ: Դրանք էին.

ա) Այաս-Մարաշ-Մելիտեն (Մալաթիա) ճանապարհը, որը Մելիտիսենում նյութավորվում էր և ձգվում տարբեր ուղղություններով՝ դեպի Մեծ Հայք, Միջագետք և Կապադոկիա: Մարաշից, նրանից բաժանվելով, մի այլ ուղի ձգվում էր դեպի Եդեսիա (Ռուհա) և Հալեպ:

բ) Այաս-Ալանա-Անարզաբա-Միս ճանապարհը, որը Վահկա ամրոցից արևմուտք գտնվող լեռանցքներով դիմում էր դեպի Կեսարիա, որտեղ նյութավորվելով ձգվում էր տարբեր ուղղություններով:

Ուշոր նշանակություն ուներ նաև Գոռիկոս նապահանգիստը Ալեկիայի վրայով Բղորիայի Հետ միացնող ճանապարհը, ինչպես և Գոռիկոսը Տարսուսի ու Ալասի Հետ միացնող ծովափը ճանապարհը¹⁸:

Դրանք էին Հայկական Կիլիկիայի այն ճանապարհները, որոնցով ծավալվում էր նրա արտաքին առևտուրը, ինչպես և Արևմտյան ու Արևելյան միջև կատարվող տարանցիկ առևտուրը: Կիլիկիայի արտաքին առևտուրն այնպես էր միաշուտվել նրա վրայով կատարվող տարանցիկ առևտրի հետ, որ գրեթե անհնար է դրանք առանձին առանձին ներկայացնել:

Կիլիկիան արտաքին առևտրին մասնակցում էր գյուղատնտեսական ապրանքներով, արհեստավորական արտադրանքներով, մետաղներով և շինարարական փայտանյութով: Նրա արտաքին առևտրին, հայ վաճառականներից, բացի մասնակցում էին նաև իտալացի, հույն, հրեա, ասորի, արաբ վաճառականներն ու առևտրականները: Կիլիկիայից արտահանվում էին՝ անասուններ (ձիեր և խոշոր ու մանր եղջերավոր անասուններ), բամբակ, բոբի, գործվածքներ (առանձնապես գորգեր, կարպետներ և բամբակե գործվածքներ), արծաթյա և պղնձյա ամանեղեն, գեղարվեստական իրեր, զանազան տեսակի նվարադարը ու նախաբանդակ թասեր ու անոթներ, մետաղներ (առանձնապես կապար և երկաթ), շինափայտ: Իսկ Կիլիկիա էին ներմուծվում Հնդկաստանից թանկագին բարեր և Համեմունքներ, Ձիանոսանից մետաքս և մետաքսյա նուրբ գործվածքներ, Բրանդե և արևելյան այլ երկրներից բնօրինակ հյուսվածքներ, հյուսիս-իտալական բաղադրանքից արհեստավորական զանազան ապրանքներ: Մինոպի և Դերբենդի վրայով Կիլիկիա էին ներմուծվում առասկառ թանկագին մորթիներ:

Կիլիկիա ներմուծված ապրանքների միայն մի մասն էր վաճառվում երկրում, մյուս մասը Կիլիկիայի տարածքով անցնում էր դեպի այլ երկրների շուկաներ:

Կիլիկիան համարվում էր նաև ստրկավաճառության շուկաներից մեկը:

Կիլիկիայի Հայկական պետությունը հովանավորում էր արտաքին և տարանցիկ առևտուրը, որովհետև այդ առևտրից ստացվող

Հայկական շափերի հասնող մաքսային եկամուտները մեծապես հարստացնում էին ինքավարական զանաքանքը: Այսպես, արտաքին և տարանցիկ առևտուրն ավելի ծավալելու համար Լևոն Բ-ն 1201 թ. առևտրական պայմանագրեր կնքեց նախ Հնդկաստան, ապա Վենետիկի հանրապետության հետ: Այդ պայմանագրերով Հնդկաստանի և Վենետիկի վաճառականներին տրվեցին խթանալից մի չափ արտոնություններ: Հնդկաստանի վաճառականներին թույլատրվեց Տարսուս և Մամեստիա քաղաքներում ունենալ իրենց հատուկ իջևանները, հյուրանոցները, պահեստները և այլ հարմարություններ: Նույնպիսի արտոնություններ տրվեցին նաև վենետիկյան վաճառականներին:

Կիլիկիայի մասնակցությունն ու դերը համաշխարհային առևտրի մեջ հատկապես մեծացավ XIII դարի երկրորդ կեսին, երբ Բաղդադի խալիֆայությունը զրավելուց հետո (1258 թ.) մոնղոլները Ասորիքի համար երկարատև պայքարի մեջ մտան եգիպտական հզորացած սուլթանության հետ: Դրա հետևանքով ընդհատվեց Ասորիքի վրայով կատարվող առևտուրը և այն գրեթե ամբողջապես տեղափոխվեց Հայկական Կիլիկիա:

Կիլիկիայի Հայկական պետության արտաքին առևտուրը ունեցել է զրանք հաջիվելիտ: Նա մեծ չափով հարստացրել է երկիրը և նպաստել նրա տնտեսական զարգացմանը: Արտաքին առևտրի օգուտներից սուլուծի բաժինը ստանում էր ինքը՝ ինքավարը: Թագավորական զանձնարանն էին ստանում մաքսային բոլոր եկամուտները հատկապես XIII դարի երկրորդ կեսից:

4. ԿԻԼԻԿԻԱՅԻ ՂԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԲԱԳԴԱԿՆԵՐԻ ՈՒ ԲՆԴՈՒՆԵՐԸ

Կիլիկիայի Հայկական պետության քաղաքների մեծ մասն ունի հնագույն պատմություն: Դեռևս Հելլենիստական ժամանակաշրջանում Տարսուս, Ագանան, Մամեստիան զարմել էին ծաղկած ու հարուստ քաղաքներ: Վաղ միջնադարում և նրանից հետո Կիլիկիայի քաղաքներն աստիճանաբար կորցրին իրենց նախկին նշանակությունը՝ վերածվելով ֆեոդալական քաղաքների: Նրանց առաջնությունը վրա առանձնապես բացասական ազդեցություն ունեցան այն հարստե արտերագմանը ու պայքարը, որ VII-X դարերում մղվում էին Բյուզանդիայի և Արաբական խալիֆայության, իսկ XI-XII դարերում՝ սելջուկների, իսաչևկերների, Բյուզանդիայի և Հայկական իշխանությունների միջև: Այդ պատերազմների ընթացք-

¹⁸ Կիլիկիայի ճանապարհների ուղղությունները տե՛ս Ալիշանի «Միտաս» աշխատությանը կցված քարտեզում:

քում Կիլիկիայի քաղաքները Հաճախ ձեռքից ձեռք էին անցնում, ավերվում ու թալանվում:

Կիլիկիայի քաղաքները XII դարի վերջերից ապրում են վերելքի շրջան: XIII դարում արդեն նրանք դառնում են արհեստագործության ու առևտրի խոշոր կենտրոններ:

Հայկական Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները աշխարհագրականորեն տեղադրաչափված էին Հնդեսյալ կերպ, նրանք կամ գտնվում էին Միջերկրական ծովի ափին (Ալաս և Կոռիկոս), կամ քարավանային առևտրի ճանապարհների վրա (Տարսոն, Մամեստիա, Անարզարա և Սիս), կամ մեծ գետերի այն մասերում, որտեղից սկսած տվյալ գետը դառնում էր նավարկելի (այդպիսի քաղաքներից էին՝ Մամեստիան՝ Պիրամոսի ստորին Հոսանքում և Աղանան՝ Սարոսի ստորին Հոսանքում):¹⁹

Քաղաքներում զարգացած էին արհեստները՝ զորագործությունը, կաշեգործությունը, ջուշակությունը, արծաթագործությունը, դիմազործությունը, բրտագործությունը, ակնագործությունը և այլն: Արհեստագործությանը առանձնապես աչքի էին ընկնում Տարսոնը, Մամեստիան և Ալասը: Արհեստավորներից և առևտրականներից բացի, որոնք կազմում էին քաղաքի բնակչության ճնշող մասը, քաղաքներում ապրում էին նաև խոշոր ֆեոդալներ, փաշաառուներ, հոգեդրականներ: Քաղաքներն ունեին իրենց դիմադրական կապալաքները:

Հայկական Կիլիկիայի քաղաքներում բնակչության ճնշող մասը կազմող Հայերից բացի, բնակվում էին նաև ասորիներ և Հույներ: XIII դարից սկսած այնտեղ բնակություն են հաստատում իտալացի արհեստավորներ և առևտրականներ, որոնք ապրում էին առանձին թաղամասերում:

Կիլիկիայի Հայկական պետությունում՝ Հատկապես Լեոնային Կիլիկիայում, կային բազմաթիվ բերդաքաղաքներ, բերդեր և ամրոցներ: Դրանք Հիմնականում գտնվում էին լեոնային մասում և ծառայում էին մեծ մասամբ իրեն իշխանական աթոռանիստներ: Բերդերի ու ամրոցների թիվը Հայրուրից անցնում էր: Դրանցից չափերը գանգիվով տարանջիկ ճանապարհների վրա, աստիճանաբար դարձան փոքր քաղաքներ, որոնք սովորաբար տարածվում էին նախկին բերդերի շուրջը:

¹⁹ Sh. Г. Г. Михайлик, История Киликийского армянского государства, 178-180:

Բերդերը, ամրոցներն ու բերդաքաղաքները տեղադրված էին այն լեռնանցքների մոտ կամ գետերի Հովիտներում, որոնցով Հաղորդակցություն էր պահպանվում Հարևան երկրների Հետ, այդ ամրոցները պաշտպանում էին լեռնանցքները, որպեսզի թշնամին չկարողանա ներխուժել երկրի խորքը:

Բերդերից նշանավոր էին՝ Վահկան, Կապանը, Լամբրոնը, Պապերոնը, Գուզլակը, Բարձրբերդը և այլն:

Հայկական Կիլիկիայի խոշոր քաղաքները, նախահանգիստներն ու նշանավոր բերդերը միաժամանակ գավառների կենտրոններ էին, իսկ նրա տարածքը բաժանված էր ավելի քան երեք տասնյակ գավառների:

Նշանավոր քաղաքները և նախահանգիստները

Սիս.— Մինչև XII դարը Սիսը եղել է սովորական բերդ, որը Հիմադովիկ էր Հնադույն ժամանակներում: XII դարի 70-ական թվականներից դարձավ Կիլիկիայի Հայկական պետության մայրաքաղաքը և մնաց որպես այդպիսին մինչև նրա անկումը (1375 թ.): Սիսը գտնվում էր Պիրամոս գետի աջակողմյան փտակներից մեկի վրա: Նա Հայտնի էր իր ամրությունը: Առանձնապես նշանավոր էր նրա միջնաբերդը, որը տեղադրված էր մի բարձր լեռան վրա²⁰:

Տարբեր ժամանակներում Հայկական Կիլիկիան ներխուժած թշնամիներից ոչ մեկին ավելի քան երկու հարյուր տարվա բնիապետ չէր հաջողվել գրավել ամրացված մայրաքաղաքի անստիկ միջնաբերդը: Պետության մայրաքաղաք Սիսը դարձրաւ մի բազմաթիվ գեղեցիկ շէնքեր՝ թաղավորական ապարանքներ, տաճարներ, հյուրանոցներ:

Սիսը, երկրի մայրաքաղաք լինելով Հանդերձ, 1292-1441 թթ. Հայոց Կաթողիկոսի Աթոռանիստն էր, իսկ դրանից Հետո, երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Աթոռը Հաստատվեց Էջմիածնում (1441 թ.), Սիսը մինչև 1921 թ. մնաց որպես Կիլիկիայի Կաթողիկոսի Աթոռանիստ:

Մամուլքների կողմից Սիսը գրավվեց 1375 թ. և դրանից Հետո նա որպես քաղաք աստիճանաբար կորցրեց իր նշանակությունը:

Տարսոն.— Կիլիկիայի այս Հնագույն քաղաքը եղել է հնդեսյալական մշակույթի կարևոր կենտրոններից և զգալի դեր է խաղացել

²⁰ «Sis» նշանակում է արք, լեռ:

Հնագույն այդ չրջանի միջազգային առևտրի մեջ: Նա գտնվում է Կիլիկյա գետի ստորին Հոսանքում:

Արարական տիրապետության չրջանում Տարսոնը իբրև սահմանային քաղաք ունեցել է ռազմաստրատեգիական խոշոր նշանակություն, նրա վրայով էր անցնում այն ճանապարհը, որը «Կիլիկիայի Դուռ» լեռնանցքով տանում էր դեպի բյուզանդական փոքրասիական տիրապետությունները: Արարական խալիֆայությունը ամրացրել էր այս քաղաքը: VII-IX դարերում Ռայլիֆայությունն այստեղ պաշտում էր մեծ կապաղոր:

Տարսոնի Համար Բյուզանդիայի և Ռայլիֆայության միջև մղվող պայքարը նոր ուժով բորբոքվեց X դարի երկրորդ կեսին: Ռայլիֆայությունից խլված Տարսոնը բյուզանդական զորքերի Համար դարձավ եման կետ՝ դեպի Սիրիա, Միջագետք, Հայաստան և Վրաստան արշավելու²¹:

Ռուսիայանների օրոք Տարսոնը Հայկական Կիլիկիայի առևտրի և արհեստագործության գլխավոր կենտրոններից էր: Նա գտնվում էր Կապադոկիայից Սիրիա տանող քարավանային ճանապարհի վրա: Արհեստագործության և առևտրի խոշոր կենտրոն լինելու Հետ միասին Տարսոնը Կիլիկիայի Հայկական թագավորության Համար ևս մտաց որպես ռազմաստրատեգիական խոշոր նշանակություն ունեցող ընդդաքաղաք: Նա չրջապատված էր կրկնակի պարիսպներով և խրամով: Տարսոնում էին կառավարում Կիլիկիայի Հայ թագավորների թագադրման Հանգույնները:

Արասա.— Այս քաղաքը գտնվում է Մարոս գետի ստորին Հոսանքի վրա, որտեղից սկսած Մարոսը դառնում էր նավարկելի: Այնպես որ, գետային ճանապարհով նա կապված էր Միջերկրական ծովի Հետ: Սակայն նրա Համար գետային այդ ճանապարհից առավել մեծ նշանակություն ուներ Սիրիայից «Ասորական Դուռով», Ալասով և Մանաստիայի վրայով եկող ճանապարհը, որը Ագանայում բաժանվում էր երկու ճյուղի: Նրանցից մեկը Տարսոնի վրայով և «Կիլիկյան Դուռով» գնում էր դեպի Իկոնիա, իսկ մյուսը Մարոս գետի արևմտյան կողմով գնում էր Հյուսիս՝ դեպի Կեսարիա:

Մամնատիա և Արազդարա.— Մամնատիայի դիրքը նման էր Ադանայի դիրքին: Գտնվում էր Պիրամոս (Ջահան) գետի այն կետում, որտեղից գետը դառնում էր նավարկելի: Մամնատիայով էր անցնում

Սիրիայից Կիլիկիայի վրայով դեպի Իկոնիա տանող նշանավոր ճանապարհը: Անադոլական գտնվում էր Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա: Նա քարավանային ճանապարհների Հանգույց էր Լեոնային ու Գաշտային Կիլիկիաների սահմանազիջին: Անադոլաքայից դուրս էին զալիս երեք կարևոր ճանապարհներ, որոնցից մեկը գնում էր դեպի Սիս, երկրորդը՝ դեպի Մանաստիա, իսկ երրորդը ձգվում էր դեպի արևելք և Ամանոսի լեռների Սարգավանդար բերդից ոչ Հեռու գտնվող մի լեռնանցքով անցնում էր Սիրիա: Նա ամրացված քաղաք էր և XII դարում Ռուսիայան իշխանության մայրաքաղաքն էր:

Մարաշ (Գերմանիկե).— Լեոնային Կիլիկիայում պետության մայրաքաղաք Սիսից Հետո նշանավոր էր Մարաշ քաղաքը, որն ամրացված էր պաշտպանական կառույցներով և նույնանուն գավառի կենտրոնն էր: Մարաշից դուրս էին զալիս քարավանային ճանապարհներ, որոնցից ամենանշանավորը Ալասա-Մարաշ-Մելիտոն ուղին էր:

Կոռիկոս և Ալասա.— Մրսնը Կիլիկիայի Հայկական պետության նշանավոր նավահանգիստներն էին, արհեստագործության ու Համաշխարհային առևտրի կարևոր կենտրոններ: Սկզբնական չրջանում Կիլիկիայի Հայկական պետության Համար Կոռիկոսն Ալասից ավելի մեծ նշանակություն ուներ, սակայն Հնոսագայում՝ XIII դարում, Ալասը դարձավ երկրի ամենանշանավոր նավահանգիստը: Նրա բազմամարդ մի քաղաք էր և Հայտնի էր Համաշխարհային առևտրի մեջ խաղաղած իր արտաակարգ դերով: Կոռիկոսի դիրքի Հետ Համեմատած՝ Ալասի դիրքն ավելի նպաստավոր էր նավահանգիստ լինելու Համար: Նա գտնվում էր Հայոց ծոցում, որի շնորհիվ նրա նավամատուցները ապահովված էին ուժեղ ալեկոծություններից: Մինչդեռ Կոռիկոսը դուրկ էր Հարմար խոշորից, և նրա նավամատուցներում լինում էին ուժեղ ալեկոծումներ: Թե՛ Ալասը և թե՛ Կոռիկոսը ցամաքի կողմից ամրացված էին:

Դրանցից բացի Կիլիկիայում կային նաև այլ նավահանգիստներ, որոնց թիվը 20-ից անցնում էր, սակայն Ալասի և Կոռիկոսի Հետ Համեմատած՝ նրանց նշանակությունը երկրորդական էր:

²¹ Sh'm G. G. Микхалек, История Киликийского армянского государства, էջ 19:

Ինչպես ասվեց, Կիլիկիայի Հայկական պետության տարածքում կային թագաձեռնված բերդեր ու ամրոցներ, որոնց մեծ մասը գտնվում էր նրա սահմանամերձ գոտում²¹։ Լեռնային Կիլիկիայի կարևոր անցքերի մոտ կամ գեպի Միջերկրական ծով հոսող գետերի նեղ Հովիտներում։ Երկրի Հյուսիսարևելյան մասում, Պիրամոս գետի աջակողմյան վտակներից մեկի վրա գտնվում էր **Կանչիբերդը**, որը Ձևեթունի ամենաաշխատավոր բերդն էր։ Այս բերդը Համայնակի Հարթավանքն էր ենթարկվում անընդմեջ կողմից, այդ պատճառով էլ առանձին հող էր տարվում նրա ամրացման համար։ Նրանից Հարավ-արևմուտք, մի անաստույց վայրում գտնվում էր **Կապան** բերդը, որը պաշտպանում էր Կիլիկիան Տավրոսի վրա գտնվող նույնանուն լեռնանցքը։ Նույն Պիրամոս գետի Հովիտում՝ Կիլիկիայի Հայկական պետության արևելյան սահմանագլխին գտնվում էին **Բերգուս** և **Մարաշ** ամրացված կետերը, որոնցից վերջինը միաժամանակ նշանավոր քաղաք էր։ Արևելյան սահմանային գլխավոր բերդը **Հոռնկյան** էր, որը գտնվում էր Եփրատի աջ ափին։ Հոռնկյան մինչև XII դարի 70-ական թվականները միաժամանակ Հայոց Գանդղիկոսի Աթոռանիստն էր։ Կալիկադոս գետի վերնագավառում, Բլենիայի սուլթանության սահմանագլխին, կային մի քանի ամուր բերդեր, որոնցից առանձնապես նշանավոր էր **Գերմանիկադոլիսը**։ Նույն գետի ստորին հոսանքի չրջանում գտնվում էր **Սելեկիան**, որը ամրացված գետային նազահանախատ էր և, Հեթումյանների թագավորության չրջանում լինելով սահմանային կետ, վեր էր ածվել մի անմատույց բերդի։ Կիլիկոս գետի վրա և նրա աջակողմյան վտակների չրջանում էին գտնվում **Գուգլակ**, **Լամբրոն** և **Պապերոն** նշանավոր բերդերը։ Լամբրոնը նույնանուն գավառի կենտրոնն էր և Օշիկյան իշխանների աթոռանիստը։ Պապերոնը Օշիկյանների արյունակից մի այլ իշխանության աթոռանիստ գոյակն էր, իսկ Գուգլակ ամուր բերդը պաշտպանում էր նույնանուն լեռնանցքը։

Մարուս գետի միջին հոսանքում, քարճաղիքի ու գեղեցիկ լեռնային վայրում գտնվում էր **Վահկա** բերդը, որը Ռուբինյանների Հենակետը և առաջին քաղաքական կենտրոնն էր։ Վահկայից արևմուտք՝ Մարուս գետի վտակ Մամիդակի աջ կողմում գտնվում էր Կիլիկյան Տավրոսի նշանավոր բերդերից մեկը՝ **Բարձրբերդը**, որը նույնանուն գավառի կենտրոնն էր։

(XIII դարի 30-40-ական թվականներից
մինչև XV դարի վերջը)

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳԻՌԹՅՈՒՆԸ
XIII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը

XIII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջերս բնկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում նախ իրենց տիրապետությունը Հաստատեցին մոնղոլները, ապա՝ թուրքմենական կառավարչությունը ու ակկոյունլուքը քոչվոր ցեղերին պատկանող նվաճողները։

Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանումը մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում

Մոնղոլական զորամասերն առաջին անգամ Անդրկովկաս ներխուժեցին 1220-1221 թթ.։ Դրանից 15-16 տարի անց, երկրորդ անգամ մտնելով Հյուսիսարևելյան Հայաստան, 1236 թ. բնթվացքում այն ամբողջովին նվաճեցին։ 1242-1243 թթ. արշավանքների ընթացքում զբաղեցրին նաև Հարավային և Արևմտյան Հայաստանը։ Մոնղոլական նվաճումների ամենուրեք ուղեկցում էին Հայրենի երկիրը պաշտպանող ընակչության զանգվածային ոչնչացումը, գերեվարությունը, կողոպուտը, բռնությունները։

XIII դարի կեսերին մոնղոլական պետությունը տարածվում էր Ռադզալ օվկիանոսից մինչև Միջերկրական ծովի ափերը։ Նա բաժանված էր չորս խոշոր երկրամասերի, որոնք կոչվում էին ուլուսներ։ Դրանցից երեքը գտնվում էր Ձինգիզ-խանի տան անդամների, իսկ մեկը՝ մոնղոլական զորապետների տիրապետության տակ։

Վերջին՝ չորրորդ ուլուսն ընդգրկում էր Միջին Ասիայի մի փոքր մասը, Պարսկաստանը, Հարավային և Հյուսիսային Ատրապատականը, Հայաստանը, Վրաստանը, Փոքր Ասիայի մեծ մասը, իսկ 1258 թվականից սկսած՝ նաև Միջագետքը։ Սա մոնղոլական պետության միակ խոշոր երկիրն էր, որ սկզբնական չրջանում կառավարվում էր ոչ թե Ձինգիզ-խանի տան անդամների, այլ մոնղոլական զորապետների կողմից²², Հետևապես նա սկզբնական չրջանում ոչ թե

²² Տե՛ս Զ. Մանուկյան, Քննական տեսություն Հայ մոնղոլիկ պատմության, Հ. Գ, Երևան, 1952, էջ 226։

ուշուս էր (ժառանգական տիրապետություն), այլ սոսկ մի մեծ զորապետություն: Մանգու խանի ժամանակ այս զորապետությունը զարմացի ուշուս և տրվեց նրա եղբորը՝ Հուլավուին: Հուլավուն և նրա Հաջորդները, որոնք կոչվում էին Հուլավյաններ, աստիճանաբար կտրվեցին մեծ խաների ազդեցությունից և դարձան անկախ իշխողներ: Հուլավուի Հիմնած այդ պետությունը կոչվեց Արևմտյան իլխանություն կամ Հուլավյանների պետություն: Իլխանության Հիմնադրման տարին համարվում է 1256 թվականը:

Այսպիսով, Հայաստանը իր հարևան երկրների Հետ միասին, վարչական տեսակետից սկզբում (1236-1256 թթ.) մտնում էր Արևմտյան զորապետության մեջ և ուղղակի ենթարկվում էր մոնղոլական մեծ խանի իշխանությանը, իսկ Հետագայում՝ 1256 թվականից սկսած, նա կազմում էր իլխանության մի մասը և ենթարկվում էր Հուլավյաններին, որոնք, ինչպես սալյեց, անկախ իշխողներ էին:

Մոնղոլների կատարած վարչական բաժանումը ելնում էր պետության ռազմական և ֆինանսական ու հարկահանության նպատակներից: Նրանք, գրավելով Հայաստանն ու Վրաստանը, դրանց տարածքներից կազմեցին ռազմավարական երկու միավոր՝ Կիլայեթ: Դրանցից մեկը կոչվում էր Գյուրջիստանի վիլայեթ, իսկ մյուսը՝ Մեծ Հայքի վիլայեթ:

Գյուրջիստանի վիլայեթի մեջ մտնում էին Վրաստանն ու Հյուսիսարևելյան Հայաստանը: Վիլայեթի կենտրոնը Տրխան էր: Գլխավոր կառավարիչն ու զորքերի հրամանատարը կոչվում էր «մեծ բասկակ», որը նշանակվում էր իլխանների կողմից:

Վիլայեթներն իրենց Հերթին բաժանված էին ռազմավարական ավելի փոքր միավորների, որոնք կոչվում էին «թումաններ», այսինքն՝ այնպիսի վարչատարածքային միավորներ, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր տալ մեկ «թուման» (10 000) զինվոր: Գյուրջիստանի վիլայեթը բաժանված էր ինը թումանների, որոնցից երեքը կազմված էր Հյուսիսարևելյան Հայաստանի տարածքից: Ծուսով Հյուսիսարևելյան Հայաստանի տարածքում կազմվեց չորրորդ թումանը, որն իր մեջ ընդգրկում էր Սյունիքի իլխանությունը: Սակայն Սյունիքը չուտով անջատվեց Գյուրջիստանի վիլայեթից և դարձավ անմիջականորեն մոնղոլական խաներին ենթակա թուման:

Այսպիսով, Հյուսիսարևելյան Հայաստանի չորս թումանները (չհաշված Կարսի չրջանը, որն առանձին վարչական միավոր էր) պետք է դուրս բերեին շուրջ 40 000 զինվոր: Թումանները գլխավորում էին տեղական ֆեոդալները: Թումանում տեղական կա-

ռավարի կողքին գործում էր նաև «վիլայեթի «մեծ բասկակի» գործակալը՝ թումանի «բասկակը», որը գլխավորում էր թումանի դիվանը և հսկում էր, որ հարկերն ու այլ եկամուտները զանգվեն բոստ սահմանված կարգի ու չափի:

1242-1243 թթ. գրավելով Հարավային և Արևմտյան Հայաստանը, մոնղոլները դրանց տարածքներից կազմեցին մի վիլայեթ, որը կոչվեց «Մեծ Հայք»: Մեծ Հայք վիլայեթի կենտրոնը դարձավ Խլաթ քաղաքը, որը Շահարմենների սուլթանության մայրաքաղաքն էր: Վարչական տեսակետից Մեծ Հայք վիլայեթն ուներ նույն կառուցվածքը, ինչպիսին որ էր Գյուրջիստանի վիլայեթը: Մեծ Հայք վիլայեթը բաժանված էր Հինգ թումանի, սակայն կային նաև առանձին մանր չրջաններ, որոնք վարչական տեսակետից չէին մտնում թումանների մեջ, այլ պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը: Դրանց մեջ ամենից նշանավորը Սասունն էր, որ մինչև Լենկթեմուրի ավերիչ արշավանքները պահպանեց իր ներքին ինքնուրույնությունը:

Ինչպես տեսնում ենք, մոնղոլները սկզբնական չրջանում Հայաստանի ներքին վարչաքաղաքական համակարգի մեջ համարյա ոչ մի փոփոխություն չկատարեցին: Նրանք բավարարվեցին միայն նրանով, որ երկրում գոյություն ունեցող ֆեոդալական վարչառենքը հարմարեցրին իրենց տիրապետության շահերին, Հայ և այլազգի իլխանների ֆեոդալական իրավունքները պահպանելով, նրանցից յուրաքանչյուրին ձևափոխեցին իրեն կար իլխանության տեր և մոնղոլական մեծ խաներին ենթակա կառավարիչ, իսկ երկրիցին ու Հողերտախանությունը կատարյալ արտոնյալ փինսկում մնացին մոնղոլական տիրապետության գրեթե ամբողջ ժամանակաշրջանում:

Մոնղոլական տիրապետության ծանր լուծը ամբողջապես ընկած էր աշխատավոր ժողովրդի ուսերին: Վիլայեթ արշավանքները, հարկային անտանելի ծանր քաղաքականությունը, հարկահավաքների և այլ կառավարիչների կամայականություններն ու գործադրած բռնությունները մայր աղքատության դուռն էին հասցրել նրան:

Իլխանությունը գոյություն ունեցավ շուրջ 90 տարի (1256-1344 թթ.) և գտնվում էր Հուլավուի ժառանգների իշխանության տակ, որոնք կրում էին «իլխան» տիտղոսը:

Իլխանություն ժամանակ հայկական իլխանություններն աստիճանաբար թուլացան և դադարեցին քաղաքական լուրջ դեր խաղալուց: Մոնղոլներին ձեռնառու չէր տեղական իլխանությունների հղորդացումը: Համեմատաբար օմեղ իլխանությունների նկատմամբ խիստ

Հայաժաներներ և ճեշում գործադրելու Հետ միասին նրանց լարում էին իրար դեմ ու թուլացնում:

Հայկական իշխանությունների մեջ Իլխանության տիրապետության ժամանակ և ընդհուպ մինչև XIV դարի վերջերք՝ մինչև Լենկթեմուրի արշավանքները, ամենից նշանավորը Օրբելյանների Մյուսերի իլխանությունն էր: Մոնղոլական խաները Զաքարյանների իլխանությունը թուլացնելու նպատակով Օրբելյաններին հովանափորում էին և լարում նրանց դեմ: Ամբողջ Հայաստանում միայն Մյուսերն էր, որ Հուլավյանների տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանում Համեմատաբար գերծ մնաց ավերածություններից ու կոտորածներից:

Մյուսերից Հետո որոշ չափով իրենց նշանակությունը պահպանեցին նաև Մահկանաբերդի Արծրունիները և Սասունի ու Աղձնամարի փոքրիկ իլխանությունները: Հայկական մյուս իլխանական տները՝ Զաքարյանները, Վաշոտյանները, Վահրամյանները, Դուխանները, Պոռչյանները, Զալպանները XIII դարի երկրորդ կեսում կորցրեցին իրենց նախկին նշանակությունը:

Հայկական քաղաքավաճ իշխանական տների մնացորդներից իլխանները այս կամ այն զավառում նշանակում էին կառավարիչներ՝ «մելիք»-ներ, որոնք Հետագա չրջանում ձևոր ընթացին ֆեոդալի իրավունքներ:

Իլխանության մայրաքաղաքը սկզբում Թավրիզն էր, իսկ Հետագայում տեղափոխվում է Սուլթանիա: Իլխանության կենտրոնական չրջանը Համարվում էր Հարավային Առաքատականը, այսինքն՝ այն երկիրը, որտեղ գտնվում էր նրա մայրաքաղաք Թավրիզը:

XIV դարի սկզբներից Իլխանությունը ապրում է տնտեսական և քաղաքական կյանքի անկման պրոցես: 1344 թ. Հուլավյանների պետությունը վերջնականապես քայքայվեց: Նա բաժանվեց առանձին խանությունների ու էմիրությունների, որոնք անընդմեջ պայքար էին մղում իրար դեմ և քայքայում առանց այն էլ տնտեսական քայքայված երկրները, այդ թվում և Հայաստանը: 80-ական թվականներից դրանց վրա ավերացան նաև Լենկթեմուրի ավերիչ արշավանքները, ապա նորաթուրկու ու ակդուլուկու ցեղերի մտալ տիրապետության ժամանակաշրջանը:

Հայաստանը Լենկթեմուրի արշավանքների և կարալույունների ու ակդուլուկուների տիրապետության չրջանում (XIV դարի վերջներից մինչև XV դարի վերջը)

Հայաստանը Լենկթեմուրի պետության մի մաս.— Լենկթեմուրը 1370 թվականին տեր է դառնում Ֆերգանայի և Մավերաննարի մեծ մասին ու իրեն Հռչակում անկախ էմիր: Շուտով իր մայրաքաղաք Մամարգանդից նա տարբեր ուղղություններով կատարեց մի շարք արշավանքներ և արագ կերպով անշափ ընդարձակեց պետության սահմանները: Այսպես, 1372 թ. գրավեց Ռոհրգը, 1385-1386 թթ.՝ Պարսկաստանը, Անդրկովկասը և Միջագետքը: 1391 և 1395 թթ. արշավանքներ կատարեց Ոսկե Հորդայի դեմ և նրանից գրավեց Հակալական չրջաններ: 1400-1402 թթ. նվաճեց Փոքր Ասիան և պարտության մատնելով Եգիպտոսի մամլուրների սուլթանությունը, իր պետությանը ենթակա չրջաններ դարձրեց Կիլիկիան ու Սիրիան: Հայաստան նա արշավել է մի քանի անգամ՝ 1386 թ., 1387 թ., 1394 թ. և 1400 թ.: Նա իր արշավանքների ընկնացրում կատարում էր մինչ այդ շտեմսված ավերումներ: Թեմուրի արշավանքների Հետևանքով ամայացավ Հայաստանի մեծագույն մասը՝ Մյուսերը, Վասպուրականը, Արարատյան դաշտը և Արածանի ու Եփրատ գետերի չրջանում ընկած երկրները: Թեմուրը չէր խնայում ձերերին ու մատուցելներին և ոչ էլ անդին մարդկանց ու կանանց:

Այդ ահավոր բռնակալը իր տիրապետության չրջանում (1370-1405) կազմեց մի Հակալական պետություն, որի սահմանները XV դարի սկզբին տարածվում էին Արալյան լճից մինչև Պարսից ծոց և Դամբիրից մինչև Միջերկրական ծովի փոքրասիական ափերը: Այդպիսի սահմաններում Լենկթեմուրի պետությունը, նախկին Իլխանությունից բացի, իր մեջ էր ընդգրկում նաև Հակալական տարածություններ Զաղաթյանների միջինասիական տիրապետություններից, Հնդկաստանի մի մասը (Ինդուս և Գանգես գետերի վերին հոսանքներում ընկած երկրները) և զգալի տարածություններ Ոսկե Հորդայի տիրապետություններից (Արալյան լճի ու Գասպից ծովի միջև ընկած չրջաններում և Հյուսիսային Կովկասում ու Դաղստանում), ինչպես և նրա գերիշխանության էին ենթարկվում մի քանի այլ երկրներ, որոնց թվում և Եգիպտոսի սուլթանությունը: Վերջինիս տիրապետության տակ գտնվող Սիրիան և Կիլիկիան ուղղակի կցվեցին Թեմուրի պետությանը:

XIV դարի 90-ական թվականներին Քնմուրք վարչատարածքային բաժանման ենթարկեց իր լայնածավալ պետությունը: Նա ներքին վարչական տեսակետից որևէ տոր կարգեր չհաստատեց: Նախորդ նվաճողների՝ մոնղոլական խաների օրինակով Քնմուրքը ևս իր պետությունը բաժանեց առանձին բնդարձակ երկրների, նրանց վրա կառավարիչ նշանակելով իրեն հավատարիմ մարդկանցից և զորապետներից: Ըստ այդ բաժանման Հայաստանն ու Հարավային Ատրպատականը միասին կազմեցին մի վարչական միավոր, որի կառավարիչը կոչվում էր էմիրապետ: Էմիրապետի աթոռակիսոր Հարավային Ատրպատականի թավրից քաղաքն էր: Քնմուրքը պաշտոնե Օրբելյանների (Սյունիքում), Գոգյանների (Մարում), Պոռյանների (Վայոց Ձորում և Եսահապետիքում), Արցախի, Գեղարքունիքի և այլ իշխանություններ:

Լենկթևուրի կազմած պետությունն ունեցավ շատ կարճատև կյանք: Քնմուրքի մահից հետո (1405 թ.) նրա բնդարձակ պետությունը արագորեն քայքայվեց: Նրան ենթարկված էմիրներն ու իշխանները ձգտեցին վերստին գրավել իրենց կորցրած երկրները: Հայաստանը դարձավ մոնղոլական ժամանակաշրջանում հաստատված քոչվոր ցեղերի պայքարի թատերաբեմ: Իշխանության համար մղվող պայքարը, որ արտահայտվում էր անվերջ պատերազմներով, տևեց մոտ մեկ դար, որից հետո Հայաստանը դարձավ Օսմանյան և Սեֆյանյան մեծ պետությունների պայքարի առարկա և բնկավ նրանց ծանր լծի տակ:

Քնմուրքի մահից հետո Հայաստանում իրենց տիրապետությունը հաստատելու ձգտող քոչվոր ցեղերի մեջ ամենից հզորը նախ կարակոյունլու (կարա-կոյունլու) ցեղերն էին, ապա՝ ակկոյունլուները (ակ-կոյունլուներ): Դրանց կառավարող տոհմերը, որ կրում էին նույն անունները, հաջորդական կարգով (սկզբում Կարակոյունլուները, ապա՝ Ակկոյունլուները) իրենց տիրապետությունը հաստատեցին Հայաստանի խոշորագույն մասի վրա:

Կարակոյունլուների պետություն (1380-1469).— Կարակոյունլուները Հայաստանում հաստատվել էին մոնղոլական տիրապետության ջրջանում և իշխանության քայքայումից հետո՝ 1380 թ. Սասունում իրենց հռչակեցին անկախ իշխողներ: Կարակոյունլուների պետության հիմնադիր Կարա-Յուսուֆը իշխեց չորս 36 տարի (1380-1399 և 1405-1421):

Կարա-Յուսուֆի, ինչպես և նրա հաջորդների իշխանությունն ուներ անկայուն քաղաքական պատմություն: Արևելահայտ պատե-

րազմների հետևանքով նրա իշխանության սահմանները շատ արագ փոփոխվում էին:

Կարակոյունլուների պետությունը քաղկեցած էր մի չարք իշխանություններից՝ էմիրություններից, որոնք օժտված էին լայն արտոնություններով: Հայաստանի տարածքում եղած էմիրություններն մեծ նշանավոր էին Արևելյի, Ռուսի, Բաղելի էմիրությունները: Յուսուֆի օրոք այս պետության մայրաքաղաքը Վանն էր, իսկ նրա հաջորդների ժամանակ՝ Թավրիզը:

Յուսուֆի որդու և հաջորդի՝ Սկանդարի օրոք (1421-1437) Կարակոյունլուների պետությունն ավելի բնդարձակվեց: Նա այդ ժամանակ իր մեջ էր բնդգրկում նախկին Տուրքերանը, Ազմիրն ու Բարձր Հայքը ամբողջությամբ և զանազան մասեր Վասպուրականից, Արարատից, Սյունիքից, Չորրորդ Հայքից, Փոքր Հայքից, Ատրպատականից և նույնիսկ Փոքր Ասիայից: Նա տեր էր դարձել թավրիզին և այն դարձրել իր մայրաքաղաք: Սկանդարն իրեն հռչակել էր «Եսահապետ», այսինքն՝ Հայաստանի թագավոր: Կարակոյունլուների պետությունը է՛լ ավելի հզորացավ Սկանդարի եղբայր Ջհանշահի ժամանակ (1437-1467): Նրա օրոք Հայաստանում բնդհանուր առմամբ խաղաղություն էր տիրում: Հին Հայաստանի մեծ մասը գտնվում էր Ջհանշահի տիրապետության տակ: Սակայն հզորանում էին և նրա պետության թշնամիները՝ Թուրքիան ու Պարսկաստանը, ինչպես և ակկոյունլու ցեղերը: Ուստի Ջհանշահը ձգտում էր Հայաստանում ստեղծել իր համար հուսալի հենարան՝ համախառն Հայ իշխանական տների մնացորդների: Նա Հայկական իշխանական տների շատավիճակների ներկայացուցիչներից շատերին տվեց զավառական տանուտերերի՝ մելիքների իրավունքներ: Մելիքներն սխեցին իշխել մեկ կամ ավելի գավառների վրա և հաճախ կոչվում էին իշխաններ: Հայկական մելիքությունները գտնվում էին գլխավորապես Գեղամա երկրում, Վայոց Ձորում, Սյունիքում, Արցախում և Գուգարքում: Այդպիսի մասը իշխանություններ կային նաև Վասպուրականում, Ռշտուիքում և Մոկքում: Բայց Հարավային Հայաստանում առհասարակ շատ թեղ նշանավոր էր միայն Աղմիամարի իշխանությունը:

Ջհանշահը Արարատյան նահանգը դարձրեց մի առանձին կուսակալություն՝ Երևան կենտրոնով:

Ակկոյունլուների պետություն.— Ակկոյունլուները Հայաստան էին ներխուժել Լենկթևուրի արշավանքների ժամանակ: Նրանց իշխանության հիմնադիրը համարվում է Կարա-Օսմանը: Քնմուրքից

Հետո նա իրեն հռչակում է անկախ և տեր է դառնում մի իշխանության, որը տարածվում էր Սևաստոպոլիս շրջանում և Եվրասիայում: Շուտով նա զբաղվում և իր իշխանության է միացնում Դիարբեքլի (Ամիգ), Դամասկոսը, Մարդինը և Հաբլաք՝ ստեղծելով բավական ընդարձակ մի պետություն, որի մայրաքաղաքը դարձավ Դիարբեքլը: Ակկոյունլու ցեղապետի իշխանությանն էին ենթարկված նաև Հին Հայաստանի մասերը կազմող Մոփքի, Ալձմիրի և Տուրուբերանի առանձին զավառներ:

Ակկոյունլուների պետությունը Հասան Բեյի (կամ Ուզուն Հասան) օրոք (1467-1477) Հասավ իր հզորության գագաթնակետին: Ուզուն Հասանը կարճ ժամանակամիջոցում զրավեց Կարակոյունլուների ամբողջ պետությունը: Սակայն Ուզուն Հասանի Հաջողությունները երկարատև չեղան: 1473 թ. Դերբանում նա օսմանյան թուրքերից պարտություն կրեց և փախավ Պարսկաստան, որտեղ և մահացավ 1477 թ.: Օսմանյան Թուրքիան այդ ճակատամարտով իր տիրապետությունն առաջին անգամ Հաստատեց Արևմտյան Հայաստանի մի քանի զավառների վրա:

Ուզուն Հասանի լայնածավալ պետությունը, որի սահմանները տարածվում էին Հայկա գետի մոտերից մինչև Պարսկաստանի խորքերը, նրա մահից Հետո կարճ ժամանակամիջոցում քայքայվեց: Շուտով Հայաստանը դարձավ Օսմանյան սուլթանության և Սեֆեյան Պարսկաստանի Հարստեան պատերազմների թևատարբեր:

2. ԱՆՍԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏՏՈՒԿԱՆ ԿՑԱԼՔԻ ԱՆԿՈՒՄԸ XIII ԴԱՐԻ 30-40-ԱՎԱՆ
ՔԱՎԱԿԱՆՆԵՐԻՑ ՄԵՆԶԵՎ XV ԴԱՐԻ ՎԵՐՋՆ ԸՆԿԱՄ ՓԱՄԱՆԱԿԱՆԵՐԱՆՈՒՄ

Նշված ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական կյանքն անկում էր ապրում, որն սակից մոնղոլական նվաճումների ժամանակներից և առանց ընդհատվելու շարունակվեց Հետագա դարերում: Անկումը վերաբերում էր երկրի տնտեսության բոլոր հյուղերին՝ գյուղատնտեսությանը, արհեստագործությանը, առևտրին, լեռնադործությանը, ինչպես և քաղաքային կյանքին: Երբեմն կարճ ժամանակով երկրի այն կամ այն անկյունում և առանձին քաղաքներում տեղի է ունեցել տնտեսական կյանքի մասնակի ալիստացում, սակայն դա անցողիկ է եղել և որևէ չափով փոփոխություն չի մտցրել երկրի տնտեսական ընդհանուր կյանքում:

Այդ անկումը որևէ չափով չմղմվաճրեցին նաև առանձին րոնա-կայների կողմից (Ղաղան-խան, ԶհանչաՀ և այլն) ձեռնարկված մի-

ջոցառումները: Եվ չէին էլ կարող մեղմացնել, որովհետև՝ ա) այդ միջոցառումները վերաբերում էին տնտեսության առանձին վերջրած այս կամ այն հյուղին միայն (գլխավորապես առևտրին), Հետևապես դրանք միակողմանի էին, տնտեսության որևէ հյուղի Հաստատուն զարգացումը պայմանավորված է նրա մյուս հյուղերի միաժամանակյա զարգացմամբ, բ) առանձին րոնակայների միջոցառումները Հետապնդում էին ոչ թե տնտեսության զարգացումը առհասարակ, այլ միայն պետական եկամուտների ավելացումը, գ) դրանք մակերեսային էին, չէին վերացնում տնտեսության անկման Հիմնական դրադասառճաններից ոչ մեկը:

Այդ չրճանում Հայաստանի տնտեսության անկումն ուներ մի քանի պատճառներ:

Տնտեսական անկման առաջին պատճառը պետ է Համարել այն, որ մոնղոլներն ու նրանց Հաջորդած մյուս նվաճողները մի չարք ավերիչ արշավանքներ կատարելուց և երկրի Հիմնական մասն ավերելուց Հետո պատուղ Հաստատեցին «սխտեմատիկ տեղորի» և «զանգվածային քարոլերի» ռեժիմ:

Մոնղոլական իշխանների, էմիրների, ինչպես և Լենկթեմուրի, Կարակոյունլուների ու Ակկոյունլուների կազմակերպած զանգվածային քարոլերի, նրանց մղած Հարստեան պատերազմների և գեր-իշխանության Համար ներքին պայքարի Հետևանքով Հայաստանում ողնչացան Հարյուր Հաղարավոր ընակիչներ, Հարկադրված արտա-զաղթը սովորական երևույթ էր այդ զարերում, գերեվաբուլությունը Հանում էր մեծ չափերի: Ամայացան Հայաստանի բազմաթիվ զավառներ, րնակչության խտությունը փոքրացավ, նախորդ մասնակալչրճանում մշակվող արգավանդ դաշտերի մեծաք վերածվեց անպտուղ տարածության:

Երկրորդ, նվաճողներն իրենց տիրապետությունը Հաստատուն դարձնելու նպատակով, տեղորի և զանգվածային քարոլերի Հետ միասին, երկրում րնակեցնում էին քոչվորական զանազան ցեղեր, որոնք իրենց տնտեսական զարգացմամբ րնիկ րնակիչներից անհամեմատ Հետ էին և զրգավում էին զրեթն միայն քոչվորական անասնապահությունում: Քոչվոր անասնապահները, նախկինում երկրագործությամբ Հայտին Հայաստանի ընդարձակ դաշտերը դարձրին արտապայքր, որի Հետևանքով խախտվեց ու ողնչացավ նաև Հնադույն ժամանակներից ի վեր ստեղծված արհեստակից ռոոզման ցանցը: Այլ կերպ ասած, եկվոր ընակիչները՝ ինեկով քոչվոր անասնապահներ և տնտեսական զարգացման տեսակետից

գտնվելով ցածր մակարդակի վրա, դարձան Հայաստանի տնտեսության Հետադիմության պատճառներից մեկը:

Հայաստանի տնտեսության անկման **երրորդ** Հիմնական պատճառը Հենց մոնոպոլիների և նրանց հաջորդների կիրառած տնտեսական տիրապետության ձևն էր, որն արտահայտվում էր ծանր հարկային քաղաքականությամբ:

Նրանք Հայաստանում սահմանել էին բազմաթիվ ծանր հարկեր և տուրքեր: Մոնոպոլական հարկերը բազմաթիվ էին. զբանջեցի առանձնապես շատ ծանր էին **«մայրը»** (Հողահարկը, որը կազմում էր եկամտի մինչև կեսը), գլխահարկը, որը վերցվում էր 10-60 տարեկան արական սեռի բնակիչներից՝ քաջատությանը հոգեորականների, **«կալանքը»** (գինապարտության տուրք կամ գինավորություն անելու փոխարեն արվող տուրքն էր), «թխադարը», «գոփուրը», «տառադարը», եկեղեցուն արվող հարկերը («պատուրը»), ֆեոդալների, եկեղեցու ու մոնոպոլական պետության համար կատարվող կոռն ու զանազան պարահանքեր և այլն:

Հարկահավաքները սովորաբար շրջում էին գինեված ֆոխտներով, տանջանքներն ու սպանությունները, կաշառն ու կամայականությունները դարձել էին հարկերի հավաքման մշտական ուղեկիցները:

Հարկերի ու տուրքերի ազդախի թալանչական բնույթը հյուսնեց Հայաստանը, գրեթե սպառնեց նրա տնտեսական հնարավորությունները և պատճառ դարձավ տնտեսական կյանքի խիստ անկման:

Հայաստանի տնտեսության վրա քաջատական ազդեցություն ունեցավ նաև այն, որ Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկմամբ Արևելքի երկրների անտառային կորցրեց իր նշանավորությունը, իսկ թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավմամբ (1453 թ.) Հայաստանի, Վրաստանի և Ասորականների վրայով անցնող ճանապարհների առհասարակ դադարեցին տնտեսական զգալի դեր խաղալուց:

Գյուղատնտեսությունը

XIII-XV դարերի Հայաստանում խոշոր հողատերերի ազդեցին կազմը ենթարկվում է արմատական փոփոխության: Հայ խոշոր ֆեոդալական տերերը ոչնչացվում են, իսկ նրանց տեղ հանդես են գալիս մոնոֆոլ-թալանչական և թուրքական զորապետներն ու աղանակները, որոնք սկսեցին իշխել հայ ֆեոդալներից խլիված կալվածքների վրա՝ սկզբում պաշտմանական կարգով, իսկ հետագայում

գալուստ Հետզհետե դառնալով ժառանգական ֆեոդալներ: Հայկական ֆեոդալական տերերի մի մասը չարոնակում էր պահպանել իր մեծահարուստները, բայց ավելի փոքր մասը տարի կալվածներով և տնտեսությամբ:

Բնակչության նստացման և բուրժուական ցեղերի անասնապահական զբաղմունքների Հետևանքով խիստ կերպով կրճատվում են ցանքատարածությունները: Մեր պատմագիրների և օտար ճանապարհորդների նկարագրություններից պարզ երևում է, որ XIII-XV դարերում Հայաստանում բազմաթիվ գավառներ և ամրոցներն ընկնում էին վեր ևս ավել ամայի տարածությունների՝ բուրժուական անասնապահության համար դառնալով սուս արտադրանք: Ցանքատարածությունը առանձնապես մեծ չափով կրճատվել էր Արարիքի մոտում, որովհետև այստեղ առանց արհեստական ոռոգման գրեթե անհնար էր որևէ կուլտուրայի մշակումը, իսկ նրա բարեկարգ ոռոգման ցանցը բուրժուական անասնապահության Հետևանքով խափանվել էր: Ոխտ կերպով կրճատվել էին տեխնիկական կուլտուրաների ցանքերն ու այգիները:

Երկրագործության Հետադիմությունն արտահայտվում էր նաև մշակման եղանակների և գործիքների գծով: Եթե IX-XIII դարերում Հայաստանում Հիմնականում կիրառվում էր եռադաշտը, որ այն ժամանակվա համար դեղատնտեսության զարգացման կարևոր հատկանիշներից մեկն էր, ապա XIV-XV դարերում այն մղվում էր Հեռին պլանի վրա, բուրժուական անասնապահությունը խանգարում էր հողամասերի երկը մասերի բաժանումն ու կանոնավոր եռադաշտ կիրառելը:

Ցանքատարածությունների կրճատման, կանոնավոր ցանքաշահատության քաջակալության, ոռոգման ջրանցքների խափանման և պատերազմների ավերածների Հետևանքով, որոնց վրա գրեթե ամբողջում էին նաև երաշտը, կարևոր, ցրտահարությունը և մորելը, XIV-XV դդ. Հայաստանում համախ լինում էին անբերրիության և համատարած սովի տարիներ:

Նախանձիկի վիճակում չէր գտնվում նաև անասնապահությունը: Բուրժուական անասնապահությունը խանգարում էր ընդլայնվող քաղաքացիական և նստակյաց անասնապահությամբ: Բուրժուական լիակրթված մեծ մասնամբ ժամանակավոր բնակիչներ, անխնա էին օգտվում արտադրանքից, դրա պատճառով էլ լեռնային շատ արտադրանքներ միանգամից զրկվում էին խոտածածկից և Հեղեղների Հետևանքով վեր էին անվում լեռի ժայռեր: Նրանք անխնա էին նաև

խոտհարքների նկատմամբ՝ ուշ գարնանը ամառանոց բարձրանալու ժամանակ: Իսկ բուշդորական անտառապահությունը չէր կարող հաստատուն զարգացում ունենալ, որովհետև նրա վիճակն ամբողջությամբ կախված էր բնության բնահաստիքից:

Լեռնային մի քանի չրջաններում, որտեղ տեղացիներից բացի մեծ թվով բնակիչներ էին կուտակվել նաև հարժավայրային չրջաններից, առկա էր տնտեսության որոշ աշխուժացում: Այգային չրջաններից ամենաբերրաձակեր և նշանավոր Մյունխեն էր: Այստեղ մոնղոլական տիրապետության չրջանում տնտեսության զարգացումը գանդազնց, բաց կանգ չառավ և անկում չապրեց: Մյունխի տնտեսական զարգացման համար կային մի քանի նախադրյալներ: Գրանցից ամենակարևորն այն էր, որ Մյունխի Որբեյան իշխանները, որոնք իշխում էին Վայոց Ձորում և այժմյան Ջանդեղուրի տարածքը կազմող չրջաններում, կարողացան իրենց իշխանությունը 1251 թ. մեծ խառնի Հատուկ «այաբլխով» (Տրոխարուսով) դարձնել «ինժու» (տերուսական) և, զբաղվել իսկ, փրկել այն մոնղոլական հարձականքի ու կառավարիչների կամայականություններից: Մյունխի տնտեսական կյանքի աշխուժացմանը նպաստում էին նաև նրա անմատչելի աշխարհազրական դիրքն ու ընդերքում եղած գունավոր մետաղների (գլխավորապես պղնձի) հարուստ հանքավայրերը: Մոնղոլական արշավանքներից հետո, որոնց հետևանքով խիստ սղոմ էր նաև Մյունխը, այստեղ գյուղատնտեսության ճյուղերի հետ միասին աշխուժանում են հանքագործությունն ու առևտուրը: Այդ ժամանակաշրջանում շահագործման էին ներթափվում Անանիսի պղնձի հարուստ հանքերը (այժմյան Դափանի չրջանում):

Մական Մյունխի տնտեսության զարգացումը տեական չեղավ: XIV դարի վերջերին Լենկթեմուրի հրոսակները մտնելով Մյունխ, ավերել են նրա ավաններն ու գյուղերը, կողոպտեցին հարուստ վանքերը: Դա եղավ Մյունխի տնտեսական զրոյության արագ հետադադման սկիզբը: Թևմուրի հաջորդների և Գաբակոյուկյուների ու Ակկոյուկյուների տիրապետության չրջանում չարունակվեց նրա տնտեսական անկումը: Այնուամենայնիվ, Մյունխում պահպանվեցին մի քանի գավառապետություններ՝ մնիքություններ, որոնք քաղաքական զգալի դեր խաղացին հետագա դարերում:

Մյունխից բացի մոնղոլական տիրապետության չրջանում տնտեսական որոշ աշխուժացում կար նաև Մեծ Հայք վիլայեթի Մուշի, Ուլաթի և Արենջի չրջաններում, ինչպես և Երզնկայի ու Էրզրումի գավառներում: Երզնկայի գավառում գոյություն ուներ

Հայկական մի բավական ուժեղ իշխանություն, որը պահպանվեց նաև Լենկթեմուրի տիրապետության չրջանում:

Նշված չրջաններում ու գավառներում տնտեսական զարգացումն աննշան էր: Այդ զարգացումն ընդգրկում է ոչ թե ամբողջական չրջաններ և գավառներ, այլ՝ տարանջիկ ճանապարհի վրա գտնվող ստանձին քաղաքներ և ավաններ: Մյունխի տնտեսության պես, այս չրջաններում ևս տնտեսական մասնակի աշխուժացումը երկարատև չեղավ և Լենկթեմուրի արշավանքներով սկսվեց նրանց տնտեսական անկումը:

Արհեստները և լեռնային արդյունաբերությունը

Արհեստները, որ նախորդ ժամանակաշրջանում հնարավոր բարձր զարգացման էին հասել, XIII-XV դարերում թե՛ քանակապես և թե՛ իրենց արտադրանքի ծավալով խիստ կեղծավ հետադիմում են: Քաղաքային արհեստների հետադիմությունը, բացի տնտեսության ընդհանուր անկման պատճառներից, հետևանք էր նաև այն քանի, որ այդ դարերում, նախորդ ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, տնտեսության փակ ինքնարավ բնույթը ավելի էր խորացել, ներքին առևտուրն ու ապրանքափոխանակությունը հասել էին չեղին չափերի, գյուղացին իր ծայրահեղ աղքատության պատճառով չէր կարողանում գնել քաղաքային արհեստավորական արտադրանքները, գյուղատնտեսության և լեռնային արդյունաբերության անկման պատճառով քաղաքային արհեստագործության հումքային բաղան անչափ փոքրացել էր: Բացի դրանից, անհրաժեշտ է նշել նաև այն, որ արտաքին նվաճողների ավելի էր չափերով գերակարում էին հատկապես արհեստավորներին և բռնի ուժով նրանց տանում իրենց աթոռանիստ մայրաքաղաքներն ու պետության կենտրոնական չրջանները: Հայտնի է, որ Լենկթեմուր իր արշավանքների ժամանակ ավերելով Հայաստանի և Վրաստանի քաղաքները՝ քաղաքները՝ գերեվարեց Հայ և վրացի քաղմահազար արհեստավորներ (ոսկերիչներ, արծաթագործներ, գինազորներ, քարտաշներ, որմնադիրներ և այլն) և գլխավորապես հատուկ ջոկատների հսկողությանը՝ որ դարձրեց իր պետության մայրաքաղաք Մամադաղան: Նույն կերպ էին վարվում նաև մոնղոլական խաները: Աննպաստ պայմանների հետևանքով արհեստավորները մեծ խմբերով թողնում էին իրենց հայրենի երկիրն ու հարազատ քաղաքը և բռնում արտագաղթի ուղին:

Զգույն փոփոխություններ է կրում նաև արհեստների կազմը: Երկրում քաղաքային արհեստներից շարունակում են շատ լին քիչ կարևոր դեր խաղալ գերազանցապես միայն այն արհեստները, որոնք անմիջականորեն կապված էին տարանցիկ առևտրի հետ և սպասարկում էին դրան: Դրանց թվին էին պատկանում՝ զարքետիյուներ, պայտարություններ, թնամբագործություններ, մանածագործություններ, կաշեգործություններ, գորգագործություններ, ներկարարություններ և այլն, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին քաղաքականային տարանցիկ առևտրի ճանապարհների վրա գտնվող քաղաքներում՝ Վանում, Արճնիում, Մանազկերտում, Էրզրումում, Երզնկայում, Մուֆար-դիում:

Գյուղական արհեստները ևս հետադիմացին, սակայն սրանք XIII-XV դդ. երկրի տնտեսության մեջ անհամեմատ ավելի խոշոր դեր էին խաղում, քան քաղաքային արհեստները: Եվ քանի որ գյուղական արհեստը իր կատարելությամբ քաղաքայինից ցածր էր, ուստի նշված դարերում արհեստների տեխնիկական մակարդակը, նախորդ ժամանակաշրջանի հետ համեմատած, առհասարակ ցածր էր:

Մոնղոլները (Հախանդարը նաև նրանց մյուս հաջորդները) երկրի բնորոշի Հարստությունները Հայաստանը էին պետական սեփականություն: Այսպես, օրինակ՝ Կողրի աղահանքերը ուղղակի գտնվում էին մոնղոլական խանների իրավասության տակ, որոնք կապալդով էին տալիս դրանց չահագործումը: Դրանից բացի, չահագործման էին ենթարկվում նաև նախնիների ու կազմակերպիչ աղահանքերը:

Առևտուրը և քաղաքները

Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում անբուժելի, ծանր հարված ստացան Հայաստանի՝ նախորդ շրջանում արհեստագործության և առևտրի կենտրոնները դարձած քաղաքները²³:

Մոնղոլները Հայաստանի քաղաքները պղավեցին և տվեցին հետևյալ հաջորդականությամբ՝ 1236 թ. Անին, Կարսը, Դվինը, Լոռին և այլն, այսինքն՝ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքները, իսկ 1242-1245 թթ.՝ Էրզրումը, Երզնկան, Ուլաթը, Արճնի, Մանազկերտը, Վանը, Մուլը:

50-ական թվականներին, երբ հիմնականում ավարտվում են

մոնղոլական արշավանքները, Հայաստանի տնտեսական կյանքն սկսում է մասնակիորեն վերականգնվել:

Մոնղոլական մեծ խաները առևտրից ստացվող հսկայական եկամուտների շահը հաշվի առնելով, ոչ միայն խրախուսում էին առևտուրը, այլև սերտ կապեր էին հաստատում խոշոր վաճառականների հետ և նրանց տալիս մեծ արտոնություններ: Դեռևս Չաղմադանի և Բաչու-եդյանի արշավանքների ընթացքում (1236 և 1242-1245 թթ.) վաճառականներն ունեին մեծ իրավունքներ, նրանց քաղաքները ազատ երթևեկություն ունեին առարկեր ուղղորդված, մոնղոլական զորապետներից ոչ ոք իրավունք չուներ նրանց առևտուրը խափանելու կամ որևէ վնաս պատճառելու:

Մոնղոլների տիրապետության շրջանում Արևելյան Արևմուտքի հետ կապող երկու գլխավոր ճանապարհ է կար: Դրանցից մեկը, դուրս գալով Կարակորումից, Թուրքեստանի և Պորեղմի քաղաքներով գալիս էր Վոլգայի վրա գտնվող Ռակն Նորդայի մայրաքաղաք Մարաչ, այստեղ նա Նյուգավորվում էր երկու նշանավոր ճանապարհների, որոնցից մեկը տանում էր գեայի Սև ծովի հյուսիսի առափնյա քաղաքները, իսկ երկրորդը՝ Բայթիականի նավահանգիստները:

Մյուս գլխավոր ուղին, որ Միջին Ասիայում միացած էր վերահիշյալ ճանապարհին, անցնում էր Պարսկաստանի, Հարավային Ասիայի և Հայաստանի վրայով գեայի Տրապիզոն կամ Փոքր Ասիա՝ գլխավորապես Կիլիկիայի հայկական թագավորության հույակավոր նավահանգիստ Ալաա:

Արևելյան Արևմուտքի հետ միացնող Հարավային ճանապարհները մոնղոլների ժամանակ կողքերի էին իրենց նշանակությունը, որովհետև Սիրիան (Ասորիք), որ գտնվում էր Եգիպտոսի ժամույրների տիրապետության տակ, դարձել էր մոնղոլների և մամյուների միջև մղվող երկարատև պատերազմների դուրս: Այդ պատճառով էլ զգալի չափով բարձրացել էր Հարավային Ասիայի և Հայաստանի վրայով անցնող ճանապարհի առևտրատնտեսական նշանակությունը: Այս ճանապարհի վրա գտնվող Թավրիզ քաղաքը, որն իլյանների աթոռանիստն էր, դառնում էր Մերձավոր Արևելքի առևտրի խոշորագույն կենտրոններից մեկը: Այն հատկապես խիստ բնդարձակվել և զարգացավ մանավանդ Ղազան խանի ժամանակ (1295-1304)²⁴: Իլյանների տիրապետության ժամանակ վենետիկի և Ջենովայի վաճառա-

²³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 257:

²⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 26:

կաններն այստեղ ունեն զբաղեցվածներ, պահեստներ և այլ հարմարություններ:

Արևելքից եկող այս ճանապարհը մինչև Ռոյ (Հեր) ձգվում էր մի գծով, իսկ այստեղ թափանցում էր երկու ճանապարհների, որոնք ձգվում-անցնում էին Հայաստանով: Նրանցից մեկը Ռոյի, Վանի, Բերկերի, Արճեշի, Մանագերտի, Ռուտի, Էրզրումի և Բաբերդի (Բայերդի) վրայով գնում էր Տրապիզոն: Գարննում այս ճանապարհից թափանցում էր մի այլ ուղի, որը Երզնկայի և Սեբաստիայի ու Սսի վրայով տանում էր դեպի Ալաս: Երկրորդը Արճեշում նրանից թափանցում էր և Ուլաթի, Բազեշի, Մուֆարդիի (Նփրկերտ), Դիար-բերդի (Ամիդ), Ռարբերդի և Մելիտոնի (Մալաթիա) վրայով հասնում էր իրիկիայի հայկական թագավորության Մարաշ քաղաքը, ապա՝ Ալաս: Ռոյից մինչև Էրզրում կար նաև մի այլ ճանապարհ, որն անցնում էր Ռոյ-Բագավան (այժմ՝ Նիշիլիսե)՝ Ալաշկերտի դաշտում՝ Քոլորպահակ (այժմ՝ Հասան-կալա) = Էրզրում ուղղությամբ:

Նախորդ ժամանակաշրջանում Հյուսիսարևելյան Հայաստանով անցնող ճանապարհը, որի վրա գտնվում էին Դվին, Անի, Կարս խոշոր քաղաքները, կորցրել էր իր նշանակությունը: Նրա փոխարեն ավելի բանուկ էին դարձել վերահիշյալ՝ ավելի հարավային ճանապարհները:

Տարանցիկ բարավանային առևտուրը շատ բիշ դեր ուներ Հայաստանում: Վերջինիս դերը մեծ մասամբ սահմանափակվում էր առևտրի քաղաքներից սպասարկումով:

Բայց և այնպես իշխանների տիրապետության շրջանում կատարվող տարանցիկ առևտուրը զգալի չափով նպաստում էր այն առանձին քաղաքների ու շրջանների տնտեսական զարգացմանը, որոնք բնկած էին առևտրի գլխավոր ճանապարհների վրա: Դրանց թվին էին պատկանում Վանը, Արճեշը, Մանագերտը, Մուշը և Մուֆարդիեր, իսկ Արևմտյան Եփրատի հովտում՝ Էրզրումն ու Երզնկան:

Մարկո Պոլոյի Հիշատակության համաձայն այդ ժամանակ Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը եղել է Երզնկան, այստեղ արտադրել են «աշխարհի լավագույն բնեղենները»: Նա նմանապես նշում է այն մասին, որ քաղաքի բաղնիքների ջուրը բավական տաք է եղել և բերված ոչ հեռու գտնվող մի վայրից: Մարկո Պոլոն Երզնկայից քաջի Հիշատակում է նաև Էրզրումի, Արճեշի, Մուշի և Մարգրիթի մասին: Նա նշում է, որ Մուշ և Մարգրիթ քաղաքների շրջակայքում «Արտադրվում է մեծ քանակությամբ բամբակ, որից պատրաստում են մեծ մասամբ բեհեզ և այլ կտորեղեն: Ժողովուրդը

արհեստավոր և առևտրական է և ամենքը ենթարկվում են թափաթակության»²⁵: Տնտեսական աշխուժացումը զգալի էր նաև Վան ու Մանագերտ քաղաքներում:

Հայաստանի քաղաքներում հայերից քաջի բնակվում էին նաև պարսիկներ, քրդեր, սելջուկ-թուրքեր և այլք: Վաճառականները (ինչպես և հոգևորականները)՝ արտոնված լինելով իրխանների կողմից և մասնակցելով տարանցիկ առևտրին ու երկրի ներսում կատարելով կապալառուական խոշոր գործարքներ, իրենց ձեռքում կուտակել էին հսկայական հարստություններ և հողային տարածություններ:

Այս ժամանակաշրջանի խոշոր վաճառական-կապալառուներից էին Ումեկի տուրեր, Սահմադինը, Քարիմանդինը և ուրիշներ:

Վաճառականները, հովանավորվելով Հուլավանների կողմից, տարանցիկ առևտուր կատարելուց քաջի բարձր դիրք էին զբաղում կառավարությունն սպասարատում: Նրանք հնոգհետև մեծ գրամալիսի տեր դառնալու հետ միասին հայ մանակացող ազնվականներից էին գնում գնում էին ոչ միայն առանձին կալվածքներ և գյուղեր, այլև՝ ամբողջական քաղաքներ, շրջաններ և անգամ գավառներ:

Տարանցիկ առևտուրը խրախուսելու համար Հուլավան Թավրիզ-Տրապիզոն ճանապարհի վրա՝ Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռների ստորոտին տարածվող Դառան դաշտում, Հպտակ ժողովուրդների հարկադիր աշխատանքի միջոցով նույնիսկ կառուցել է տալիս մի քաղաք, որը պետք է դառնար նշված ճանապարհի կարևոր կայաններից և առևտրի կետերից մեկը:

Հուլավոյի կառուցած այդ քաղաքը, որը նրան ծառայում էր իբրև ամառանոց, ունեցել է կարճատև կյանք, Իլխանության քայքայման և տարանցիկ առևտրի անկման հետ միասին դադարել է գոյություն ունենալուց²⁶: Ալադաղը (այգպես էր կոչվում նորակառույց քաղաքը) ունեցել է բազմալեզու բնակչություն, այսինքն՝ այնտեղ բնակվելու էին հաստատել տարբեր ժողովուրդների պատկանող բնակիչներ: Դառան դաշտը, որտեղ գտնվում էր այդ քաղաքը, հավանաբար համապատասխանում է հնում Ջիրավ կոչված դաշտին, որը կազմում էր այժմյան Ալաշկերտի հարավարևելյան մասը:

²⁵ «Путешествия Марко Поло», Записки Русск. Географ. Общ. по отд. этногр., т. XXVI, СПб., 1902.

²⁶ Տե՛ս Լ. Մանանդյան, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Գ, էջ 268:

Հուլյանյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում՝ գլխավորապես XIII դարում, կատարվել են նաև Հիշատակության արժանի այդ շինարարական աշխատանքները: Այդ դարերում են կառուցվել Գեղարքավանքի քարափոր մեծ տաճարը, Հաղպատի դանդաղատունը, Սուրանաշատը և Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր Համալսարան Գրառորը:

Մականյե կլխանների տիրապետությունն ժամանակաշրջանում որոշ քաղաքների և առանձին շրջանների տնտեսական աշխուժացումը, որը Հնոսանք էր նախորդ ժամանակաշրջանի տնտեսական դարձուցման մեծ պոտենցիալի և մասնատ էլ տարանցիկ առևտրի, երկրատուն չեղավ և չէր էլ կարող լինել: Մոնղոլական ժանր Հարկապահանջության Հնոսանքով երկրի տնտեսական միջոցներն արագությամբ սպառվեցին: Աշխատավոր բնակչությունը XIV դարի Հենց ակերցի գանգավանքներով դիմում էր արտագաղթի, երկրորդ գրկվում էր երկրագործ և արհեստավոր բնակիչներից: Նրանց փոխարեն Հայաստան էին ներխուժում արևելյան բուլղոսական այլևայլ ցեղեր: XIV դարում՝ Բյւսանդիան տրոհման Հնոսանքով տարանցիկ առևտուրը ստանում է մեծ Հարկաված, Այսպիսի միջնե թավրիղ առևտրականները ստիպված էին լինում մի քանի տասնյակ տեղ մնալ վճարել: Տրապիզոնի վրայով կատարվող առևտուրը գրեթե դադարում է նշանակալի դեր խաղալուց:

XIV դարում աստիճանաբար գաղափարվում էին մանավանդ Հյուսիսարևելյան Հայաստանի քաղաքները: Անին վեր էր ածել Հասարակ գյուղի: Դվինը դադարել էր գոյություն ունենալուց: Իսկ Հասարակյան և Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները՝ Վանը, Էրզրումը, Արմենը, Մանադկերաքը, Մուշը, Մուֆարդինը և Երզնեական կապում էին իր գոյությունը դեռևս պահպանող Կիլիկիայի Հայկական թագավորության առևտրական կենտրոնների, ինչպես և վերջիններիս միջոցով՝ Արևմտադրի Հնոս: Կիլիկիայի Հայկական թագավորությունը մամուլների կողմից գրավվելուց Հնոս (1375 թ.), նրանք ևս զրկվեցին տարանցիկ առևտրի կապերից:

Ընկվեմուրի, Կարակոյունյուների և Ակկոյունյուների տիրապետության շրջանում, չնայած ավերումներին, գերեզմարումներին, զլխավորապես տարանցիկ առևտրի չնորհիվ իրենց գոյությունը մի կերպ պահպանել էին Էրզրումը, Երզնեան, Կարսը, Մուշը, Վանը, Սուրը և այլն: Կարակոյունյուների ժամանակ Երևանը, դանդաղով վարչական կենտրոն (1440 թիվականաց), սկսում է քարձրանալ: Նրա դարձանքանը, վարչական կենտրոն լինելուց բացի, նպաստում էին

նաև աշխարհագրական Հարմար դիրքի ու առևտրական կապերը: Այդ ժամանակաշրջանում են առաջանում Զուղա փոքրիկ քաղաքը և Ազուլիս ու Գավառ (այժմյան Կամո քաղաքը) առևտրական ավանները:

3. XIII-XV ԳԱՐԵՐԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԳՁՈՒԹՅԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIII-XV դդ. բնիացրում Հայաստանի բնակչության թիվը մեծ չափերով նվազել է, նրա ազգային կազմը ենթարկվել է խոշոր փոփոխությունների: Տեղի են ունեցել բնակչության դանգվածային տեղաշարժեր:

Հյուսիսարևելյան Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների ժամանակ ունեցել է շուրջ երկու միլիոն գյուղական բնակչություն՝ առանց քաղաքային արհեստավորների և առևտրականների, որոնք այդ ժամանակներում կազմել են զգալի թիվ:

Հարավային և Արևմտյան Հայաստանի (չհալված Հայկական Տավրոսից Հարավ բնեծ մի քանի շրջաններ)՝ «Մեծ Հայք» վիլայեթի գյուղական բնակչության թիվը այդ նույն ժամանակներում (XIII դ. կեսերին) ըստ առեղծգակի աղբյուրների Հասել էր շուրջ երկու և կես միլիոնի:

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի գյուղական բնակչության (առանց Կիլիկիայի բնակչության) թիվը XIII դարի կեսերին՝ մոնղոլների արշավանքների նախօրյակին, Հասել է մոտ չորս և կես միլիոնի: Քաղաքային բնակչությունը էլ ընդունելով մոտ կես միլիոն, որ չառ Հավանական է, կատարել, որ Հայաստանը մոնղոլների արշավանքների շրջանում ունեցել է շուրջ Հինգ միլիոն բնակիչ:

Մականյե բնակչության թիվը սկսում է աստիճանաբար նվազել դեռևս մոնղոլների արշավանքների ժամանակներից: Հայաստանի բնակչության թիվը նվազումը մեծ չափեր է ցուցնում Հասարակա XIV դարից և շարունակվում է Հաջորդ դարի բնիացրում: XVI-XVII դարերի կրկնական ճանապարհորդներն իրենց ուղեգրություններում պատմում են, որ Հայաստանում ամբողջական շրջաններ և գավառներ իրենք անմարդարենակ և ամայի են ունեցել:

Բնակչության թիվի խիստ կրճատումը պետք է բացատրել՝ բնական աճի Համար տնտեսական բազայի բացակայությամբ, դանգվածային կոտորածներով ու ավերումներով, անբերրությունների Հնոսանքով առաջացած սովահարությունը ու Համանարակներով, արտագաղթով և այլն:

երկրում ստեղծված ծանր պայմանների հետևանքով, որոնց վրա XIV դարի սկզբներից գտնաբերվեցին նաև կրոնական անտառների հայածանրները, աշխատավոր բնակչությունը զանգվածներով բռնում է արտագաղթի ուղին: Սկզբնական չրջանում գաղթում էին գլխավորապես քաղաքային բնակիչները՝ արհեստավորները և մանր առևտրականները, ապա՝ նաև գյուղացիները: Սոցիալական-դասային կազմի տեսակետից XIII-XV դդ. արտագաղթողները սեկուլյան տիրապետության ժամանակաշրջանի արտագաղթողներից տարբերվում էին նրանով, որ սրանք բաղդաջած էին գրեթե միայն գյուղացիներից, արհեստավորներից և մանր առևտրականներից: Մինչդեռ սեկուլյան տիրապետության չրջանում և նրան նախորդող բյուզանդական զավթումների տարիներին, քանի որ Բյուզանդիան Հայ ֆեոդալներին Փոքր Ասիայում և Կիլիկիայում կալովածներն էր տալիս ու ապահովում նրանց ֆեոդալական առանձնաշնորհումները, արտագաղթ էին կատարում նաև աղեմականները՝ իրենց զորքերով և հարկատու ու կախյալ բնակիչներով:

XIII-XV դդ. Հայաստանից կատարվող արտագաղթն ուներ հիմնականում երեք ուղղություն՝ ա) դեպի Փոքր Ասիա՝ Կիլիկիա, բ) դեպի Հարևան Վրաստան, Սև ծովի ափեր ու Հյուսիսային Կովկաս և գ) դեպի Կասպից ծովի Հյուսիսարևմտյան չրջանները:

Գաղթականական ռուսները դեպի Կիլիկիա հատկապես ուժեղ էր XIII դարում և XIV դարի առաջին քառորդում, XIV դարի երկրորդ քառորդից, երբ Կիլիկիայում հայկական թագավորության անկումը դարձել էր անխուսափելի, գաղթին ռուսները դեպի Կիլիկիա դադարում էին: Դեռ ափսոս, Կիլիկիայից ևս արտագաղթի ռուսները, ի սկզբում դեպի այլ երկրներ: XIII-XIV դարերում բուն Հայաստանից դեպի Կիլիկիայի հայկական թագավորություն գաղթողների մեծ թավանում մեծ թիվ էր կազմում անբնակաշնորհները: Հայաստանից գաղթած իշխանական տների ներկայացուցիչները Կիլիկիայում ստանում էին բնդարձակ տիրույթներ և պահպանում իրենց ֆեոդալական բոլոր առանձնաշնորհումները՝ դառնալով Հայ թագավորների վասալներ:

XIV-XV դդ. արտագաղթի ռուսները դեպի Վրաստան բնդունում է մեծ չափեր և, ի տարբերություն նախորդ ժամանակաշրջանների, երբ Վրաստան ներգաղթած Հայ բնակիչները բնակություն էին հաստատում գերազանցապես նրա արևելյան մասերում, այսմ Վրաստանի այդ չրջանները ևս Հայաստանի նման ենթարկվում լինելով համախափ հարձակումների և ավերումների, արտագաղթող

Հայ բնակչությունը մեծ մասամբ բնակություն է հաստատում Արևմտյան Վրաստանի Սև ծովի առափնյա չրջաններում և նազվանդատային քաղաքներում: Արտագաղթողների մի մասը, Արևմտյան Վրաստանի ծովափնյա չրջանում, դիմեց դեպի ավելի հեռու՝ դեպի Հյուսիսային Կովկաս, Սև ծովի Հյուսիսային ափերը՝ Ղրիմ և անգամ Արևմտյան Ուկրաինա ու Լեհաստան:

Արտագաղթի երրորդ ռուսները, ինչպես նշեցինք, ուղղված էր դեպի Կասպից ծովի Հյուսիսարևմտյան չրջանները: Դեպի այդ չրջանները, որ գտնվում էին Ոսկե Հորդայի տիրապետության տակ, արտագաղթ է կատարվել գլխավորապես XIII դարի երկրորդ կեսի սկզբից մինչև XV դարի սկզբները: Արտագաղթողների զգալի մասը կազմում էին արհեստավորները և առևտրականները:

Բնակչության թվի նվազման պատճառներից էին զանգվածային գերվաճարումները: Թե՛ մոնղոլական գավթիչները, թե՛ բունակալ Լենկթեմուրը և թե՛ Ոսկե Հորդայի խաները իրենց արշավանքների ընթացքում քաղաքացար գերիներ էին վերցնում և բշում իրենց աշխարհակալության խորքերը: Մոնղոլներն իրենց տիրապետությունը Հայաստանում հաստատելուց հետո՝ մանավանդ XIII դարի վերջերից սկսած, խմբերով գերում և այլ երկրներ էին բշում այն բնակիչներին, որոնք ի վիճակի չէին նրանց կողմից սահմանված ծանր հարկերը տալու: Գերվաճարությունից բացի, տիրակալները երբեմն կատարում էին նաև ղեակալության բռնի տեղահանություններ: Նրանք մի երկրի բնակիչներին բռնի կերպով գաղթեցնում էին մի այլ երկիր, իսկ այնտեղի բնակիչներին բռնում քանակեցնում էին նրանց փոխարեն: Դա սովորական երևույթ էր դարձել Լենկթեմուրի ժամանակ:

Գերվաճարվածները և բռնի տեղահան արված բնակչությունը մեծ մասամբ բշում էին դեպի Միջին Ասիա և Պարսկաստանի արևելյան չրջանները: Գերիների մի զգալի մասը համարում էին ստրուկներ և վաճառում տարբեր երկրների չուկաներում:

Ուրեմն այսպես, տնտեսական ծայրահեղ ծանր պայմանների, ավերիչ արշավանքների, գերվաճարության, հարկադրական արտագաղթի և գերվաճարության հետևանքով Հայաստանի բնիկ բնակչության թիվը XIII-XV դդ. և հաջորդ ժամանակաշրջանում մեծ չափով նվազում է:

Դրա հետ միաժամանակ, տարբեր եղանակներով երկրի են ներթափանցում օտար մի քանի ժողովուրդների և բնակչության հաստատում բնիկ բնակիչներից զրկված զավառներում և չրջաններում:

Մոնղոլական արշավանքների ժամանակ նրանց զորքերի Հևտ միասին Հայաստան մուտք գործեցին բազմաթիվ ընտանիքներ իրենց անասունների հոտերով, նախիրներով, երամակներով և բնակվեցին Հայաստանի, Վրաստանի ու Աղվանքի տարբեր մասերում:

Արշավանքներից Հևտո, մոնղոլների տիրապետության չըջանում, մոնղոլական իշխանների հովանավորությունում և աջակցությամբ, Հարևան Հյուսիսային Ատրպատականի Հևտ միասին նաև Հայաստան են մուտք գործում քոչվորական զանազան ցեղեր, որոնց մեջ ամենագործերը և մարդաշատը կարակոյուեյուներն էին, իսկ Լեևկիճմուրի օրոք՝ ակկոյուեյուները:

Մոնղոլական իշխանության անկման չըջանում քրդերը Հյուսիսային Միջագետքից մեծ զանգվածներով չարժվում են ղեպի Հյուսիս և բնակվում Մուշում, Սասունում, Վանա լճի ափագանում և այլուր:

Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի փոփոխության Հևտ միաժամանակ երկրի ներսում տեղի են ունենում բուն բնակիչների տեղաշարժեր: Եկվոր ցեղերը, որոնք ունեին ուղղակի կազմակերպություն, ընդիլ բնակիչներին դուրս էին մղում Հարթավայրային չըջաններից: Նրանց կողմից դուրս մղված Հայ բնակիչների մի մասը միանում էր արտագաղթողներին, իսկ մյուս մասը վերաբնակություն էր Հաստատում երկրի լեռնային չըջաններում: Դրա Հետևանքով էլ XIII-XIV դդ. ընթացքում Հայաստանի լեռնային մի քանի չըջաններում (Հատկապես Մյունիքում) կուտակվում են մեծ թվով Հայ բնակիչներ. բնակչության խտությունն այդ չըջանում Հանում է միմյազարի Համար անսովոր չափերի:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

1. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴՐՈՒՅՑՈՒՆԸ XVI ԴԱՐԻ ՍԱԶՐԱՆԵՐԻ ՄՈՂՁԵՎ. XIX ԴԱՐԻ ՍԱՌՔԸ

Ակկոյուեյու Ուզուն Հասանի լայնածավալ պետությունը ֆեոդալական երկպառակությունների և կոիվներից և հզորացող Թուրքիայից կրած Հարգամներից չուտով թուլացավ ու քայքայվեց: Ակկոյուեյուների պետության քայքայման Հևտ միասին XVI դարի սկզբին կազմվեց մի նոր Հզոր պետություն՝ Սևֆեյան Պարս-

կաստանը, որի սահմանների մեջ էր մտնում Իրանից բացի նաև Արևելյան Հայաստանը:

Այդ նույն ժամանակներում լայնածավալ և ուժեղ պետություն էր դարձել նաև Օսմանյան Թուրքիան:

Այսպիսով, XVI դարի սկզբին Հայաստանի երկու կողմերում կազմակերպվել էին երկու խոշոր պետություններ, որոնց միջև ուղղմական բախումները դարձել էին անխուսափելի:

XVI դարի սկզբին սկսվեց թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների առաջին շրջանը, պատերազմներ, որոնք մղվում էին զլխավորապես Հայաստանի տարածքում: Պատերազմների առաջին շրջանը փոփոխակի Հաջողությամբ տևեց մինչև XVI դարի կեսերը: 1555 թ. այդ պատերազմներն ավարտվեցին մի Հաշտությամբ, որով Թուրքիային անցան Վասպուրականի մեծ մասը և Բայազետի ու Այաշկերտի չըջանները: Իսկ մինչ այդ Թուրքիան զավթել էր Արևմտյան Հայաստանի մյուս բոլոր նահանգները: Այս պատերազմով Թուրքիան, Արևմտյան Հայաստանից բացի, զավթեց նաև Արևմտյան Վրաստանը:

1555 թ. կնքված Հաշտությունը, սակայն, երկարատև չեղավ, նույն դարի 70-ական թվականներին նորից բոլորքվեցին պատերազմները և փոքր ընդհատումներով ու փոփոխակի Հաջողություններով տևեցին մինչև 1639 թվականը:

1639 թ. Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև կնքվեց Հաշտություն, որով նրանք Հայաստանը վերջնականապես բաժանեցին իրար մեջ: Այդ Հաշտության պայմանագրով, որը բաղկան տևական եղավ (մոտ 80 տարի), փաստորեն վերահաստատվեց Հայաստանի 1555 թ. բաժանումը՝ Համարյա նույն սահմաններով: Պարսկական պետության և Օսմանյան Թուրքիայի միջև սահմանն անցնում էր Ախուրյան գետով՝ մինչև նրա ստորին Հոսանքի չըջանում գտնվող Հալիլթալ-րամլու գյուղը (պատմական Երվանդաշատ քաղաքից ոչ Հեռու), որ-տեղից թեքվում էր ղեպի արևմուտք և չանցած 17-18 կմ կտրում էր Արաքսը ու Հանում էր Հայկական Պար լեռնաշղթային՝ Կողբից Հարավ-արևմուտք: ԱրևուՀևտն սահմանն անցնում էր Հայկական Պար լեռնաշղթայի ջրբաժան գծով ղեպի արևելք՝ մինչև Մեծ և Փոքր Մասիսների միջև ընկած թամբոցը, իսկ այստեղից էլ թեքվում էր ղեպի Հարավ-արևելք՝ անցնելով այն բլրաշարերով, որոնք Մասիսը կապում են Կոտուր լեռնաշղթայի Հյուսիսային վերջավորության Հևտ, ապա՝ շեշտակի ուղղվում էր ղեպի Հարավ և անցնում Կոտուր ու Զաղրու լեռնաշղթաների ջրբաժան գծով:

Ձնայած XVIII դարում Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև նորից բորբոքվեցին պատերազմներ, այնուամենայնիվ, նկարագրված սահմանները մնացին գրեթե անփոփոխ, ընդհուպ մինչև Վրաստանի, Հյուսիսային Ասորպատականի և Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

Հայաստանի նշված սահմանագծից արևմուտք ընկած մասը, որն ավելի քան 2 անգամ մեծ էր արևելյանից, կոչվում է Արևմտյան Հայաստան, իսկ արևելք ընկածը՝ Արևելյան Հայաստան: Պատմական և աշխարհագրական զբաղանդության մեջ դրանց փոխարեն Հաճախ գործ են ածվել Թուրքահայաստան և Պարսկահայաստան անունները, որոնք ընդունելի լինել չեն կարող, որովհետև երկրի անունը որոշվում է ոչ թե տիրապետող պետության, այլ՝ ընդիմ ժողովրդի անունով:

Թե՛ Սամանյան Թուրքիան և թե՛ Պարսկաստանը տալիս էին զապալան պետություններ էին: Նրանց վարչական բաժանումներն իրարից հապետ էին տարբերվում, սակայն նրանցից յուրաքանչյուրի վարչական բաժանումը, այնուամենայնիվ, ուներ որոշ առանձնահատկություններ: Այսպես, օրինակ՝ Սամանյան Թուրքիան, որը ռազմափետողական պետություն էր, Համեմատաբար ավելի կենտրոնաձիգ էր, քան Պարսկաստանը:

Այնուամենայնիվ, և՛ Սամանյան կայսրությունը, և՛ Պարսկաստանը, ինեղով ապակենտրոնացած ֆեոդալական պետություններ, առհասարակ չկարողացան ստեղծել կանոնավոր վարչական կարգեր: Նրանց կազմի մեջ մտնող երկրները՝ զրանց թվում և Հայաստանը, ողբայի վիճակում էին:

Սամանյան կայսրության վարչական բաժանման Համակարգը Հարմարեցված էր ռազմականին:

Հայաստանը երկու պետությունների համար էլ ծայրամասային էր: Հայերի ինքնուրույնության վերջին հնարքներ չնայած ջնջված էին, սակայն Հայաստակ մի քանի լուծային զավառներում մնացել էին առանձին շրջաններ, որոնք թվես գտնվում էին օսմանյան սուլթանների կամ պարսկական շահերի գերիշխանության տակ, բայց ունեին տեղական որոշ առանձնանորոշումներ և կառավարվում էին ժառանգական ընդիմ իշխողների կողմից:

Անդրկովկասի երկրների մեջ իր ներքին ինքնավարությունը պահպանել Արևելյան Վրաստանը՝ Քարթլին ու Գաթսեթիան, որոնք կառավարվում էին պարսկական շահերից վասալական կախման մեջ գտնվող տեղական ինքավարների կողմից: Հայկական մեկիսթությունները նույնպես ունեին ներքին ինքնավարություն, սակայն

իրենց նշանակությամբ ավելի երկրորդական էին, իսկ զբաղված տարածքով՝ փոքր:

Սամանյան կայսրության մեջ ևս կային ինքնավար շրջաններ: Մասնավորապես ասիական մասում գոյություն ունեին դերերեյություններ՝ ցեղասպետություններ: Դրանց կառավարողները կոչվում էին դերերեյներ (ձորապետներ): Դերերեյություններից բացի, գոյություն ունեին քրդական Հյուսիսային լեռնային (տիրապետություն) կոչված շրջաններ՝ Բիթլիսի, Մուշի, Դիարբեքիրի կողմերում, և մի քանի համայնքներ՝ լուռնային շրջաններում²⁷:

ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արևելյան Պարսկաստանն իր տիրապետության տակ անցած Հյուսիսային Ասորպատականում և Արևելյան Հայաստանում, պետության ընդհանուր վարչաքաղաքական կարգի հիման վրա, կազմեց մի քանի բնակչության խմբեր: Դրանք էին՝ Շարիի, Շիրվանի, Ղուբայի, Գյանջայի, Նախիջևանի և Երևանի խանությունները: Հետագայում դրանց վրա ավերացան Բաքվի ու Ղարաբաղի խանությունները, որոնցից առաջինը կազմվեց Շիրվանի խանության մի մասից, իսկ երկրորդը՝ Ղարաբաղի Հայկական մեկիսթությունների տարածքներից և սրանցից արևելք ընկած Միլիի գաղաթը:

Սանությունները բաժանվում էին մահալների, որոնց կառավարիչները նշանակվում էին խանի կողմից և կրում էին սուլթան, բեկ, մեյլեր, նայեր, միթրուլ և այլ տիտղոսներ:

Սանություններում քաղաքական, վարչական և դատական անբողջ իշխանությունը գտնվում էր խանի ձեռքում: Նա մի բունակալ էր իր խանության սահմաններում:

Պարսկական խաները թեպետև ընդունում էին կենտրոնական կառավարության գերիշխանությունը, սակայն ամեն կերպ ձգտում էին անկախորեն գործել:

²⁷ Տե՛ս **Լեո**, Հայոց պատմություն, Հ. 4, երևան, 1946, էջ 61-62:

Երևանի խանություն

Նախորդ ժամանակաշրջանի մասին խոսելիս տեսանք, որ կարևորությունների տիրապետության չըջանում Այրարատյան աշխարհը Երևան կենտրոնով վերածվել էր մի կուսակալության՝ խանութիան, որն իր գոյությունը պահպանեց նաև ակելոյունյուների տիրապետության ժամանակներում:

XVI դարի ընթացքում և XVII դարի առաջին կեսին, մինչև 1639 թ. Հայտությունը, Երևանի խանությունը պարսկաթուրքական պատերազմների Հետևանքով մի շարք անգամ ավերվել և ձեռքից ձեռք էր անցել: Դրանից Հետո էլ նա խիստ տուժում էր կրկնվող պատերազմներից, քայքայ, ընդհանուր առմամբ, մնում էր Պարսկաստանի տիրապետության տակ՝ մինչև Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին:

Երևանի խանությունը XVII դարի սկզբից, մանավանդ 1639 թ. Հայտությունից Հետո, ստորինառարար դառնում է պարսկական պետությունից անկախ կուսակալություններից մեկը:

XVII դարում Երևանի խանությունն ուներ ավելի ընդարձակ տարածք, քան Հետագա ժամանակներում:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու նախօրեին՝ XIX դարի առաջին քառորդում, Երևանի խանութիան սահմանները ձգվում էին Ախուրյանից (Արևմտյան Արփաշայ) մինչև Սևանի (Ծառ-դաղ) լեռները և Արագածի Հյուսիսային լանջերից մինչև Հայկական Պարսկազգեթան: Ռաւաության սահմանն արևմուտքում անցնում էր Ախուրյան գետով՝ մինչև նրա ստորին Հոսանքի վրա գտնվող Հաջիրալամյու գյուղը, որտեղից թեքվում էր դեպի արևմուտք և, Արագած ձախ անից մոտ 17-18 կմ երկարությամբ մի նեղ չերտ իր մեջ ընդգրկելուց Հետո, կտրում էր Արաքսը և ուղղվում նախ դեպի Հարավ-արևմուտք, ապա՝ Հարավ-արևելք ու Հասնում Հայկական Պարի Սինակ գագաթը (Գալլատու լճից Հյուսիսարևմուտք): Սինակից մինչև Մեծ ու Փոքր Մասիսները Երևանի խանութիան սահմանն անցնում էր Հայկական Պարի չորաման բարձրություններով, ապա Փոքր Մասիսից դեպի արևելք շարունակվելով՝ Հասնում էր Արաքս:

Արևելքում նրա սահմանն անցնում էր նաև այն լեռնաշղթայով, որը Ծարուրի գաղաթ բաժանում է Նախիջևանի դաշտից (Բելուր-դուղ), ապա՝ Վարդենիսի (Գյոզդաղաթ) լեռնաշղթայով և Զանգեզուրի լեռների Հյուսիսային Հատվածով ու Սևանի լեռներով, իսկ Հյուսիսային կողմում նրա սահմանն անցնում էր Փամբակի լեռներով և Արագածի Հյուսիսային լանջերը Ախուրյանի Հետ միացնող գծով, ընդ

որում, Արագածից մինչև Ախուրյան սահմանային գիծն ուներ Հյուսիս-արևելքից Հարավ-արևմուտք ուղղություն:

Երևանի բնյերբը (կամ խան) Համարվում էր պարսկական ամբողջ պետության ամենակարևոր պաշտոնյաներից մեկը: Պատերազմի ժամանակ նրան էին ենթարկվում Անգրիկական եղած բոլոր խաները՝ բացառությամբ Շիրվանի խանի: Այնպես որ նա միաժամանակ պարսկական պետության Հյուսիսային մարզերի սարդարն էր, այսինքն՝ զորահրամանատարը:

Ոչնչպես մյուս խանություններում, այնպես էլ Երևանի խանութիան մեջ բնյերբից բացի կային նաև նրան ստորադրված մի շարք խաներ, բեկեր և մալիքներ: Հենց այդ էր պատճառը, որ նա կրում էր բնյերբը (բեկերի բեկ) տիպոգր:

Բոլոր խանություններում վարչական կարգը գրեթե միևնույնն էր: Երևանի խանութիանն իր մեջ ընդգրկում էր Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասը, ուստի անհրաժեշտ էր Համարվում ավելի մանրամասն ծանոթացնել նրա ներքին վարչաքաղաքական վիճակին:

Երևանի բնյերբին իր խանութիան սահմաններում Համարվում էր մի կատարյալ բնակալ: Ռաները մեկը մյուսին սովորաբար Հաջորդում էին ժառանգական կարգով, միայն խանութիան գլուխ անցնելու ժամանակ նրանք Հաստատվում էին շահի կողմից: Ռաները օրենքներ Հրապարակելու իրավունք չուներին, քայքայ նրանց կարգադրությունները խանութիան սահմաններում ունեին օրենքի ուժ, ենթակա չէին վիճարկման և կատարվում էին առանց Հապաղման: Ծահր խաների ներքին գործերին չէր խանվում, խաները շատ դպրեկներ միայն ձևականորեն էին ենթարկվում շահի գերագույն իշխանությանը, իսկ կենտրոնում խանակ գրություն տրվելու ժամանակ գրեթե դադարում էին շահին ճանաչել որպես պուլերին: Երևանի խաները ոչ միայն պետական Հարկեր չէին տալիս, այլև իրենց զորքերը պահելու Համար պարսից արքունիքից ամեն տարի ստանում էին մի պատկանելի գումար: Սակայն նրանք պարտավոր էին շահին մեծամեծ նվերներ (խալաթ) տալ՝ նրա ծննդյան օրվա և կրոնական զանազան տոների առթիվով:

Ռաներ իր ուղղման, վարչական, ֆինանսական և դատական իշխանությունը գործադրում էր բազմաթիվ պաշտոնյաների միջոցով: Դրանցից պաշտոններից էին՝ խալան-աղաթին (զանազան), սան-դուխտար-աղաթին (ժախարար), անբարաթար-աղաթին (շահմարանապետ), սերաֆուլ-բեկը (զորապետ), մուհասիլը (խանական և

դատատանական հրամանները կատարողը», **դարուզան** (ուստիկանական)²⁸; Սակայն խառնության մեջ ընդերքային Հետո ամենաարագը պաշտոնյան **գլխավոր միջոց**ն էր, որի ձեռքին էր գտնվում ամբողջ խառնության տնտեսական կառավարումը, մասնավորապես հարկաչին և ֆինանսական գործը:

Նշված պաշտոնների վրա ավելանում էին նաև ակտոպետությունը, բազելությունը, ինչպես և մահալների կառավարությունները և այլն: Այսպիսով, ստեղծվել էր խառնական մի բազմամարդ բյուրոկրատիա:

Երևանի խառնության բոլոր պաշտոնյաները, իրեն կանոն, նշանակվում էին սարդարի (տալի) կողմից: Ամեն ինչ կախված էր նրա կամքից: Սարդարը սովորաբար բարձր պաշտոններ էր տալիս իր հավատարիմ ծառաներին: Գատական գործը վարվում էր շարխալի Հինան վրա, որը նկոմ էր Ղուրանից: Քաղաքներում (Երևանի խառնությունն ուներ միայն մի քաղաք՝ Երևանը) գատավորի պաշտոն էին կատարում մահմեդական Հոգևոր պետերը՝ **ղազիները** կամ **ղազիները**, իսկ գյուղում՝ մուլաները: Դասը վարվում էր ոտքի վրա, առանց լուրջ հարցաքննության և կրում էր խիստ դասային բնույթ: Մարմնական պատիմները կիրառվում էին լայն կերպով: Ուժի մեջ էր արյան վրիժառությունը: Մեծ չափով տարածված էր կաշառքը:

Պառնության սահմաններում բարձրագույն գատավորը համարվում էր Հենց ինքը սարդարը, որի վիճիքն էր կատար էր ամփոփում անմիջապես: Պառն ուներ իր շքեղ պալատը, բազմաթիվ հարճերից բաղկացած հարկեր: Երևանի սարդարի պալատն իր հարմարանքներով գրեթե ոչնչով չէր զիջում լաճի պալատին, միայն ուներ ավելի փոքր չափեր: Պառն երկրի խոշորագույն ֆեոդալն էր, ուներ սեփական ընդարձակ կալվածքներ: Պառնական Հոգևոր կոռ և թեզարի կարգով մշակում էին գյուղացիները: Պառն ուներ իր սեփական աղյուկները, բանձարանոցները, խոտհարքները:

Երևանի սարդարի եկամուտները հասնում էին հսկայական չափերի: Ուղղակի հարկերից ստացվող նրա տարեկան եկամուտները հասնում էին 32 000 թումանի²⁹, բացի դրանից, առնվազն 14 հազար թուման էլ ստանում էր անուղղակի սուրբերի և ընծաների ձեռք, չհաշված կաշառքները, սուղանքները և այլ եկամուտները: Միայն

խոհանոցային կոչված հարկի անվան տակ գյուղացիները պարտավոր էին Երևանի սարդարին տարեկան տալ 20 հազար ձու, 10 հազար հավ, 5000 թեռ փայտ, 300 թեռ ածուխ:

Պառնությունները բաժանված էին մահալների: Երևանի խառնության մասնատումը մահալների հիմնականում կատարված էր ըստ ոռոգման հարմարությունների: Այլ կերպ ասած, ամեն մի մահալ ջրային մի առանձին համակարգով ոռոգվող շրջան կամ գետահովիտ էր:

Երևանի խառնությունը մասնատված էր 15 մահալների, որոնց աշխարհազորական զորքի մասին հատուկ տեղեկություններ է հաղորդել Թ. Շոպենը:

Երևանի խառնության 15 մահալներն էին՝

1) **Կրքի-բուլաղ**.— Տարածվում էր Մաղկաձորի և Զանգի-բասարի միջև, արևելքում նրա սահմանը կազմում էին Աղմազանի (Գեղամա) լեռները, արևմուտքում՝ Զանգուն (Հրազդան), իսկ հարավում այդ սահմանն ընդհուպ մտնում էր Երևան քաղաքին:

2) **Զանգի-բասար**.— Գտնվում էր Կրքի-բուլաղ մահալի ու Արաքս գետի և Կարքի-բասար ու Գառնի-բասար³⁰ մահալների միջև: Անչափ սր Զանգիի ստորին հոսանքով ոռոգվող բոլոր Հոգևոր մտնում էին նրա մեջ:

3) **Գառնի-բասար**.— Գտնվում էր Արաքսի ձախ կողմում: Նրա մեջ էին մտնում այն բոլոր գյուղերը, որոնց Հոգևոր ոռոգվում էին Գառնի (Աղատ) գետով: Այլ կերպ ասած, Գառնի-բասար մահալն իր տարածքով համընկնում էր Գառնի գետի ավազանին: Մինչև XVIII դարի կեսերն այս մահալի մեջ էին մտնում նաև այն բոլոր գյուղերը, որոնք գտնվում էին նրա դիմաց՝ Արաքսի աջ կողմում:

4) **Աղի-բասար**.— Ընկած էր Արաքսի ձախ կողմում՝ Գառնի-բասար և Ծարուք մահալների միջև: Իր մեջ ընդգրկում էր Աղի գետի ամբողջ ավազանը:

5) **Ծարուք**.— Սա Երևանի խառնության հարավարևելյան ծայրային մահալն էր: Գտնվում էր Ծարուքի գաղտը, որն ընկած է Արփա գետի (Արևելյան Արփաչայ) ստորին հոսանքի շրջանում: Հարավ-արևելքում սահմանակից էր Նախիջևանի խառնության Ոռփա մահալին,

²⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 61:

²⁹ Երևանի մեկ թումանն այդ ժամանակ արժեք 4 ուղլի:

³⁰ «Բասար» բառացի նշանակում է «ծածկվող», «ոռոգվող», ըստ այդմ էլ՝ Կարքի-բասար նշանակում է Կարքի (Կարքի գետով) ոռոգվող, Գառնի-բասար՝ Գառնիով ոռոգվող և այլն:

որից բաժանվում էր Դարդաբարազի (Վայոց Ձորի) լեռներից զեպի Արաքս ձգվող մի լեռնաշյուղով: Հյուսիս-արևմուտքում նրա սահմանակից մաշալը Վեդի-բասարն էր: Անդրոջ մաշալի տարածքը, որը մի կիսաշրջանաձև զավատ էր, բաժանված էր երկու համասար մասի:

6) Սուրմայու.— Տարածվում էր Մարդարաբազի դիմաց, Արաքսի աջ կողմում: Նրա և Հայկական Պարի (Աղբի-դաղ) միջև: Նրա մեջ մտնում էին նաև Հայկական Պարի Հյուսիսային ծալքերը, այնպես որ Հարավում նա ուղղակի սահմանակից էր Բայազետին, որը գտնվում էր Թուրքիայի տիպականության ներքո:

7) Դարաքենդ-Փարչեն.— Գտնվում էր Արաքսի աջ կողմում, Սուրմայուի մաշալից անմիջապես արևմուտք: Իր մեջ ընդգրկում էր երեք ձորաձովիտներ, որոնք արևելքից արևմուտք ուղղությամբ ունեին հետևյալ հաջորդականությունը. ամենաարևելյանը Փարչենի ձորն էր, որով հոսում է նույնանուն գետակը (Փարչենի գետը սկսվում է Ձորի լեռների լանջերից), միջին մասում գտնվում էր Դարաքենդի ձորը՝ նույնանուն գետակով, որն սկսվում էր Բաղդոզ (Թաքալբլու) լեռների լանջերից, իսկ արևմտյանը կոչվում էր Փառաստան: Դարաքենդ և Փարչեն ձորաձովիտների անունով էլ մաշալը կոչվել է Դարաքենդ-Փարչեն:

8) Սաթլի.— Տարածքով մեծ չէր, զբաղում էր Ախուրյան գետի և Արաքսի գետախառնուրդի շրջանը: Արևելքում նա սահմանակից էր Թալինի և Մարդարաբազի մաշալներին, իսկ արևմուտքում՝ Հարսի փաշայությանն ու նրա մեջ մտնող Կաղզվանի սանջակին:

9) Թալին.— Տարածվում էր Արագածի և Ախուրյան գետի միջև, վերջինս Թալինի մաշալը բաժանում էր Հարսի փաշայությունից: Հյուսիսում նրան սահմանակից էր Շորաղյալ զավառը, իսկ հարավում՝ Մարդարաբազի և Սաթլիի մաշալները:

10) Սեդիլի-Ախսալի.— Գտնվում էր Թալինի մաշալից արևելք, տարածվում էր Արագածի Հարավային ու արևելյան լանջերից: Արևելքում նրա սահմանը հասնում էր Ապարանի մաշալին, իսկ Հարավից և Հարավ-արևելքից սահմանակից էր Մարդարաբազի և Կարբի-բասարի մաշալներին:

11) Մարդարաբազ.— Տարածվում էր Արաքսի ձախ կողմում, Սաթլիի և Կարբի-բասար մաշալների միջև: Համարվում էր խառնուրդյան ամենամեծ մաշալներից մեկը:

12) Կարբի-բասար.— Հյուսիսում նրա սահմանը հասնում էր Սեդիլի-Ախսալի մաշալին: Իր մեջ էր ընդգրկում Կարբի գետի միջին և Սևճուր (Կարաս-սու) գետի վերին հոսանքների ավազանները:

Կարբի-բասարն ընկած էր Զանգի-բասարի և Մարդարաբազի միջև:

13) Ապարան.— Ընկած էր Արագածից զեպի Հյուսիս-արևելք՝ նրա և Փամբակի լեռների միջև: Արևմուտքում սահմանակից էր Շորաղյալին, իսկ արևելքում՝ Դարաշիլազի մաշալին: Նրա մեջ էր մտնում նաև Կարբի գետի վերին հոսանքի շրջանը:

14) Դարաշիլազ.— Ընկած էր Փամբակի զավառի և Կըրիս-բուլաղ մաշալի միջև: Նրա մեջ էին մտնում Հրազդանի վերին հոսանքի շրջանը և Միխանայի (Մարմարիկ) ավազանը: Զով կլիմա և առողջարար օդ ունենալու շնորհիվ ամառը հաճախ այստեղ էին անցկացնում սարգարները և բարձր խավին պատկանող մյուս ազալարները:

15) Գյոլ-չալ.— Երևանի խառնուրդյան ամենամեծ մաշալն էր: Նրա մեջ էին մտնում այն բոլոր շրջանները, որոնք պատկանում էին Սևանա լճի ավազանին: Այլ կերպ ասած, նրա սահմանները կազմում էին Գեղամա (Աղմաղան), Վարդենիսի (Գյոլաղպարա) և Սևանի (Շահ-դաղ) լեռնաշղթաները:

Մաշալների կառավարիչները նշանակվում էին սարգարի կողմից և կոչվում էին նալիր, միրբողուկ կամ մեկի: Հայաբնակ մաշալների կառավարիչները նշանակվում էին Հայերից և կոչվում էին մեկիր, իսկ մյուս զավառներում, որտեղ բնակվում էին ատուրպատականցիներ կամ այլ ժողովուրդներ, կառավարիչները կրում էին միրբողուկ կամ նալիր տիտղոսները:

Մաշալների կառավարիչների պարտականությունների մեջ էին մտնում՝ խանի կողմից սահմանված մի քանի տեսակ կոռ և թեգարի բաշխումը գյուղերի միջև, Հարկերն ու տուրքերը ժամանակին և անպակաս վճարելու համար գյուղացիներին հարկադրելը, սահմանային մաշալները կողոպտողների հարձակումներից պաշտպանելը, գյուղական բնակիչների միջև ծագած վեճերի քննումը, միրաբների (ջրախլուժիչուն կատարողներ) վրա հակելը, դատաստանական վճիռների կատարումը, որոշ հանցագործությունների համար (գողություն և այլն) դատ ու դատաստան տեսելը³¹:

Գյուղերում նշանակված կառավարիչները կոչվում էին քեղ-խուզաներ կամ մեկիրներ, որոնք գյուղի մասշտաբով գրեթե կատարում էին նույն պարտականությունները, ինչ որ մաշալների կառավարիչներն իրենց մաշալների սահմաններում:

31 Տե՛ս Լեո, Հայոց պատմություն, Հ. Գ, էջ 61:

Երևանի խանության ընտելությունն ունեցել է ազգային խառը կազմ: Մեծամասնությունը են Հայերը: Երկրորդ տեղը թվային կազմով բռնել են կովկասյան թաթարները, երրորդը՝ բրգերը, չորրորդը՝ թուրքերը: Պարսիկների թիվը չնչին էր: Նրանք վարում էին խանական բարձր պաշտոններ և ծառայում էին իրեն ղեկավարներ: Պարսիկներին էր քաղկազած սարգարի գործերի կորիզը, ինչպես և նրա թիկնապահ ջոկատը:

Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանություններ

Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ չրջաններ մտնում էին Վրացական պետության և Նախիջևանի, Մակուի ու Ղարաբաղի խանությունների կազմի մեջ:

Ղարաբաղը երկար ժամանակ (1578-1590) դարձել էր թուրք-պարսկական պատերազմների ոլորտ: Նրա Հայ և այլ ընտելությունը խիստ տուժում էր այդ պատերազմներից: Ծահ Արասի ժամանակ Ղարաբաղը կազմում էր Գյանջայի խանության մի մասը, իսկ XVIII դարում այն դարձավ առանձին խանություն, որը կոչվում էր Ղարաբաղի կամ Շուշիի խանություն: Սուլի և դրան Հաջորդած ժանտախտի Համաճարակի Հետևանքով XVIII դարի վերջին (1797-1798) Ղարաբաղի ընտելությունը տվեց մեծ գոհեր: Բնակչության մի մասը ստիպված եղավ Հնդկաշրջան Ղարաբաղից դեպի Ասորստան-կանի չրջաններն ու Վրաստան:

XIX դարի առաջին քառորդում Ղարաբաղի խանությունը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին:

Նախիջևանի խանությունն ավելի Հին էր, նա կազմվել էր առաջին Սեֆյանների օրոք: Վերջին չրջանում այստեղ խանական պաշտոնը տրվում էր կապալի կաղզով՝ պարսկական այս կամ այն ազնվականին կամ զորավարին:

Նախիջևանի խանությունը Ռուսաստանին միացվեց Երևանի խանության Հետ միաժամանակ:

Հայկական մելիքություններ և իշխանություններ

Հզորացող թուրքական պետության առաջն առնելու Համար կառավորելու Զհանաշը աշխատում էր իր պետությունը ներքուստ ամրացնել ու Հզորացնել: Այդ նպատակին Հասնելու միջոցներից մեկն այն էր, որ նա իր պետության Համար ժայռամասային երկիր Հանդիսացող Հայաստանում, մասնավորապես Այրարատում, Սյունիքում, ինչպես և Արցախում կազմակերպեց Հայկական մելիքություններ: Այդ մելիքություններում նա կառավարիչ մելիքներ նշանակեց նախորդ չրջանի Հայկական իշխանական տների մնացորդներից, որոնք մինչև այդ դարձել էին սոսկ «տանուտներ»: Մելիքներին տրվեցին ներքին լայն իրավունքներ՝ իրենց մելիքությունների սահմաններում գործելու Համար:

Սեֆյանները XVI դարում գրավելով Արևելյան Հայաստանը, սկզբնական չրջանում ոչ միայն անտանգին Հայկական իշխանությունների՝ մելիքությունների ուժերը, այլև մեծ Հարված Հասցրին նրանց: Սակայն XVII դարի երկրորդ տասնամյակից սկսած Սեֆյան շահերը Հայկական մելիքությունների նկատմամբ նույնպես սկսեցին վարել այնպիսի քաղաքականություն, ինչպիսին XV դարում վարում էին Գարակունյուններն ու Ակկունյունները:

Դրա Հետևանքով Հայկական մի շարք մանր իշխանություններ՝ մելիքություններ, որոնք կորցրել էին իրենց ներքին ինքնավարությունը, XVI դարի վերջերից՝ Հատկապես XVII դարի առաջին քառորդում, պարսկական շահերի կողմից ստացան ներքին լայն իրավունքներ: Մելիքները Համարվում էին իրենց զավառի (մելիքության) կատարյալ տերերը, ազատ էին իրենց ներքին գործերի տնօրինության մեջ: Մելիքի իշխանությունը ժառանգական էր, բայց յուրաքանչյուր դեպքում այն Հաստատվում էր շահի, իսկ երբեմն էլ՝ Երևանի սարգարի կողմից:

Մելիքի կամքն ու սովորություններն անցնում էին օրենքի տեղ: Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ 1000-2000 զինվոր: Սակայն կային այնպիսիները, որոնց զորքերի թիվը ավելի մեծ էր: Մելիքի զորքերը մասնատված էին առանձին ջոկատների, որոնց Հրամանատարները կոչվում էին յուզբաշի (Հարյուրապետ) և նշանակվում էին մելիքի կողմից:

Մելիքությունները, լինելով պետական միավորումներ և ձգտելով բոլորովին անկախանալ պարսկական շահերի գերիշխանությունից

ու ապահովել թուրքական ներխուժման վտանգից, խոչըր դեր խաղացին XVII-XVIII դարերի աղտառագրական շարժումների մեջ, որոնք ուղղված էին թուրքական և պարսկական ծանր լծի դեմ:

Արևելյան Հայաստանի տարրեր մասնաբաժնում գոյություն ունեին մի շարք մեկերություններ: Դրանց մեջ առանձնապես Հայտնի էին Ղարաբաղի Հինգ մեկերությունները՝ Ռամասայի մեկերությունները:

Ռամասայի մեկերությունները գտնվում էին Լեռնային Ղարաբաղում, գոյություն ունեին XV դարից և անընդմեջ սահմանակից էին իրար: Նրանք միասին կազմում էին մի միավորում, որ կոչվում էր Ռամասա («Հինգ»)։ Դրանք լին՝ առանձնական և լին՝ տնտեսական առումով զգալի ուժ էին: Հատկապես մեծ էր նրանց ստորատն-գիական նշանակությունը, որովհետև աշխարհագրական տն-տեսական չըբնագավառի նկատմամբ զբաղվում էին իշխող դիրք: Ռամասայի մեկերությունների բնակչության մեծագույն մասը Հայեր էին:

Ռամասայի մեկերությունները Հյուսիսից Հարավ ունեին Հետևյալ Հաջորդականությունը՝ Գյուլիստան, Զրաբերդ, Ռաչին, Վարանդա և Դիզակ:

Գյուլիստանի մեկերությունը գրավում էր Կյուրակից (Կյուրակ-չայ) մինչև Թարթնա գետն ընկած գավառը: Մեկերի գլխավոր ամրոցը գտնվում էր Գյուլիստան գյուղի մոտ, մի բարձր և աննատելի լեռան զազաթին: Մի ուրիշ ամրոց էլ գտնվում էր Թալեշ գյուղի մոտ: Այս մեկերությունը Հաստատվել է ԶհանչաՀի կողմից 1455 թ.:

Զրաբերդը Ռամասայի մեկերությունների մեջ ամենից փոքրն էր, նա գրավում էր մի փոքրիկ գավառ, որն ընկած էր Թարթնա գետի Հովտում: Զրաբերդում իշխում էին Մեկեր-Բարախյանները, որոնք ծագումով Սյունիքից էին և բազմաթիվ ընտանիքների Հետ միասին այստեղ էին գաղթել 1687 թվականին:

Ռաչինի մեկերները նախկին իշխանական տների շատավորներ էին: Սա Ռամասայի մեկերությունների մեջ ամենից ընդարձակն էր, տարածվում էր Ռաչին գետի Հովտում՝ արևմուտքում սահմա-նակցելով Սևանա լճի ափագանին, իսկ արևելքում և Հյուսիսում՝ Զրաբերդին ու Գյուլիստանին: Մեկերն ուներ երկու նշանավոր բերդ, որոնք գտնվում էին Ռաչին գետի մոտ: Դրանցից մեկը տեղադրված էր Գանձասարի վանքի դիմաց, բարձր ու անտառապատ մի լեռան վրա և կոչվում էր Թարթնանբերդ (Հավանաբար Հին Ռոխա-նանբերդ): Թարթնանբերդից մոտավորապես 16-17 կիլոմետրի վրա

էր գտնվում նրա մյուս նշանավոր բերդը՝ Կաչաղակաբերդը, Սուրբ Հայրի փանքի դիմաց:

Վարանդայի մեկերությունը նախկինում կազմում էր Դիզակի մի մասը: Նա Հիմնվեց XVI դարի առաջին կեսում: Մեկերների աթո-ռանիստը Բոլոսակ գյուղն էր (այժմ՝ Ծովասեղ): Գտնվում էր Ռա-չինի և Դիզակի միջև: Այս մեկերության մեջ էին գտնվում Սղնազ և Շուշի բերդերը (վերջինս կառուցվել էր 1752 թ.):

Ռամասայի մեկերությունների մեջ միայն Վարանդայի մեկերությունն էր, որ իր գոյությունը պահպանեց մինչև Ռուսաստանի Հետ միանալը:

Դիզակը Ռամասայի մեկերությունների մեջ ամենահարավայինն էր, սրա սահմանը հարավում հասնում էր Արարս գետին: Հնում այն կազմում էր մի իշխանություն և մտնում էր Հայոց Աղվանքի մեջ: Նրա իշխանները սերած էին Հին Առանչահ իշխանական տոհմից: Այդ իշխանությունն իր գոյությունը պահպանեց նաև մոնղոլական տա-րապետության սկզբնական շրջանում (մինչև 1271 թ.): XV դարում նա Վարանդայի Հետ միասին կազմում էր մի մեկերություն, իսկ XVI դարի սկզբներին բաժանվելով նրանից կազմում է առանձին մեկերություն: Մեկերի աթոռանիստը Տոզ սպանն էր, որն ուներ ամրոց բերդ: Նաղիբ Շահը Դիզակի մեկեր Ավանին, նրա կատարած ծառայությունների համար, տվեց խախի տիտղոս և նշանակեց Ռամասայի բոլոր մեկերությունների գլխավոր կառավարիչ: Ավանի մոտ էին հավաքվում բոլոր Հինգ մեկերությունների պետական հարկերը և նրա միջոցով հանձնվում արքունական գանձարանին: Նա Ղարաբաղի ամրոցը՝ զորքի հրամանատարն էր: Նրա մահից մեկ տարի անց 1745 թ. մեկեր զարձալ նրա եղբայրը՝ Մեկեր-Եսային: Սա Ղարաբաղի մեկերների մեջ առաջինն էր, որ հոգ տարավ կանոնավոր զորք ստեղծելու համար:

Ռամասայի մեկերությունները միմյանց դեմ զած ֆեոդալական կռիվների և պարսկական չահերի ու խանների բռնությունների Հետևանքով XVIII դարի երկրորդ կեսին աստիճանաբար լծու-լանվելով վերադառն ապստամկան ապարեղից:

Գեղարքունիքի, Գարդմանի և Մարի մեկերություններ.— Գեղար-քունիքում կային մի քանի փոքրիկ մեկերություններ, որոնք կազմվել էին XVIII դարում և ստորադրված էին երևանի խանությանը: Այս դարում Գեղարքունիքի մեկերությունների մեջ ամենից ուժեղը Մեկեր-Շահադարպանների մեկերությունն էր, որին ենթարկվում էին նաև Սևանա լճի ափագանի մյուս մեկերությունները: Նաղիբ Շահը Մեկեր-

Շահագործողներին տվել էր մեծ արտոնություններ և անկախություն Երևանի սարգարից: Սրանց աճուսանիստը Մաղդաս (կամ Մեծ Մաղդաս) գյուղն էր՝ Սևանա լճից Հարավ-արևելք: Որոշ ժամանակ մեկրթաններ է եղել նաև Սոց կամ Ջոզ ավանը: Մեկիր-Շահնա-գարյանների մեկրթությունը արևելքից Հարևան էր Ծարի մեկրթությանը, որի մեկրթանիստը Ծար ավանն էր:

Այդ երկու մեկրթություններն իրենց գյուղերումը պահպանեցին մինչև Ցիցիանովի արշավանքը (1804 թ.), որի ժամանակ նրանք, բազմամյա ալ իշխանական տների Հնո միասին, պարսկական լծից զզված՝ թողնեցին իրենց կալվածքները և գաղթեցին արդեն Ռուսաստանին միացված Գյանձալի կողմերը:

Գարդանի մեկրթությունը՝ գրավում էր նույնանուն գավառը՝ Սևանի լճոների շրջանում: Այս մեկրթությունը կազմվել էր Շահ Աբասի ժամանակ՝ 1601 թ.: Այստեղ իշխում էր Մեկիր-Շահնա-գարյանների մի ճյուղը: Մեկրթանիստը Ոսկանապատ գյուղն էր, այդ պատճառով էլ մեկրթությունը Հաճախ նրա անունով կոչվում էր Ոսկանապատի մեկրթություն: Գարդանը Ռուսաստանին միացվելուց Հնոտ նրա մեկրթները չարունակեցին պահպանել իրենց կալվածատիրական իրավունքները:

Ղափանի մեկրթություններ.— Ղափան անվան տակ XVII-XVIII դարերում Հասկացվում էին տարբեր մեծություն ունեցող երկու տարածքային միավորները: Գրանցից մեկը Բուն Ղափանը կամ Փոքր Ղափանն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Ջորը (կամ Կապան), Բաղը և Կովսական գավառները: Փոքր Ղափանը XVIII դարում կոչվել է նաև «Յոթնարբող գավառ», ըստ երևույթին, յոթ ընդ ունեցալու պատճառով:

Երկրորդը Մեծ Ղափանն էր, որը բացի Փոքր Ղափանից իր մեջ էր ընդգրկում նաև նախկին Արեխը, Հարանդը, Ծղուկը, Աղահնձքի խուրդագույն մասը և տվելի Հուսիս ընկած մի քանի չրջաններ:

XV-XVIII դարերում Ղափանում գոյություն ունեին մի շարք մեկրթություններ, որոնց կազմը այդ չրջանում կրել է մեծ փոփոխություններ: XVII դարի վերջին և XVIII դարի առաջին կեսին այստեղ Հիշատակված մեկրթություններից նշանավոր էին 4-ը՝ **Անգեղակոթի, Տաթևի, Բաշաթաղի և Բեխի** մեկրթությունները:

Անգեղակոթի մեկրթություն իր մեջ ընդգրկում էր մի քանի գյուղեր: Նրա մեկրթանիստը Անգեղակոթ գյուղն էր (այժմյան Սիսիանի չրջանում):

Անգեղակոթում 1699 թ. Մեկիր-Սաֆարադի և Իսրայել Օրու

Ջաներով գումարվեց Սյունիքի 11 մեկրթների դադարի ժողովը, որտեղ որոշվեց Օրուն ու Մինաս վարդապետին ուղարկել Եվրոպա և Ռուսաստան՝ Հայաստանի ազատագրման Համար բանակցություններ վարելու: Անգեղակոթի Մեկիր-Քանդյանների Հաճախ նստում էին նաև Բունաղթում (նույնպես այժմյան Սիսիանի չրջանում):

Բաշաթաղի մեկրթությունը գրավում էր Հին Բաշաթաղ կամ Բաշաթաղ գավառը, որը կազմում էր նախկին Աղահնձքի և Հարանդի մի մասը: Մեկրթանիստը Ռանաձախն էր (այժմյան Ռանաձախ գյուղը Գորիսի չրջանում):

Տաթևի մեկրթությունը գտնվում էր նույնանուն չրջանում: Մեկրթի նստավայրը Տաթև գյուղն էր (որը գտնվում է այժմյան Գորիսի չրջանում): Այստեղ իշխում էր Մեկիր-Փարսազյանների մի ճյուղը: Մեկրթության նշանավոր ընդդեմ Հայիճորն էր՝ Տաթևի վանքի մոտ:

Բեխի մեկրթությունը գտնվում էր այժմյան Ղափանի չրջանում: Այստեղ ևս իշխում էին Մեկիր-Փարսազյանները, որոնց նստավայրը Բեխ գյուղն էր (Ղափանի չրջանում), իսկ ընդդեմ՝ Հայիճորը:

Նշվածներից բացի, մեկրթություններ կային նաև Լոդիում, Աղստեի Հովտում, Փամբակում, Նախիջևանի խանություն Գոգին՝ ու նախիջևան գավառներում, ինչպես նաև Արարատյան գաղտում, Մակվում, Մարանդում, Ղարադաղում, Քոյում և Սպանաստում: Սակայն սրանք ավելի թույլ էին և նշանակալի դեր չէին խաղում:

Ղափանի անկախ իշխանություն.— Արևելյան Հայաստանում պարսկական լծից ազատագրվելու Համար մղվող պայքարը XVIII դարի առաջին քառորդում վեր է ածվում ազատագրական պատերազմների՝ ուղղված ինչպես պարսկական լծի, այնպես էլ թուրքական նվաճման դեմ:

Ղափանում ժողովրդազատագրական պատերազմը ղեկավարում էր Գավիթ-Բեկը: Նա, 1722 թ. իր ղեկավարի մի քանի զորավարների Հետ Արարադի վրայով գալով Ղափան, ստանձնում է ապստամբության ղեկավարությունը և կարճ ժամանակամիջոցում կարողանում է պարսկական խաներից ազատագրել նախ Սիսիանը, ապա Զանգեզուրը (Գորիսի չրջանը) ու Փոքր Ղափանը: Նշված չրջանները պարսկական լծից ազատագրելուց Հնոտ Գավիթ-Բեկը այդտեղի մեկրթություններից (Անգեղակոթի, Բաշաթաղի, Տաթևի և Բեխի) կազմում է մի իշխանություն:

Ղափանի իշխանությունը գոյություն ունեցավ մոտ 9 տարի (1722-1730 թթ.): Իր այդ կարճատև գոյության ընկալքում նա ոչ մի տարի խաղաղ կյանք չունեցավ, որով Հնուն պարսկական լուծը թու-

թափելուց անմիջապես Հնոտ վրա հասավ թուրքական արշավանքը։ Թուրքական զորքերին Ֆարգելուն և դուրս չպարելուց Հնոտ՝ 1728 թ. Դավիթ-Քեկի իշխանությունն մեջ էին մտնում Փոքր Ղափանն ու նրա հարևան գավառները, որոնց թվում և Մեղրին։ Դավիթ-Քեկի ամրոտանիստը Հայիձոր անառիկ րեղին էր³², որը գտնվում էր այժմյան Ղափան քաղաքի չրջագծի մեջ։

Դավիթ-Քեկի մահից Հնոտ (1728 թ.) Ղափանի իշխանությունն իր գոյությունը պահպանում է միայն երկու տարի՝ մինչև 1730 թ.։ 1729 թ. Ղարաբաղը նվաճելուց Հնոտ թուրքերն ուժեղացնում են իրենց զորհները Ղափանի իշխանության վրա։ Դավիթ-Քեկին հաջորդած Մխիթար սպարապետը պերճարդկային նիսի է թափում մեկրենքին համախմբելու և թուրքական նվաճումներին դիմադրելու համար։ Սակայն նրա ֆաները վերջի վերջո ապարդյուն են անցնում։ Թուրքական զորքերը մեկը մյուսի Հնոտից դրավում են Ղափանի իշխանության գավառները։ 1730 թ. Ղափանի իշխանությունն արդեն ամբողջությամբ դրավված էր թուրքական զորքերի կողմից։ Հենց նույն թվին էլ Մխիթար սպարապետը, որն իր փոքրիկ ֆեոդալական շարունակում էր պարտիզանական կոփոխեր մղել, դավադրարար սպանվում է։

ԱՐԵՎԱՏՏԱՆ և ԱՍՏՍԱՆ

Ինչպես տեսանք, թե՛ 1555 թ. և թե՛ 1639 թ. բաժանմամբ Հայաստանի խոշորագույն մասը՝ Արևմտյան Հայաստանը, անցավ թուրքական տիրապետության տակ։ Հետագա շրջանում եղան պահեր, երբ Թուրքիան զավթեց նաև Արևելյան Հայաստանը, սակայն դրանք կարճատև էին, և քիչ հանույր առմամբ՝ 1639 թ. բաժանումն ուժի մեջ մտաց մինչև վերջ։

Սամանյան Թուրքիայի տարածքը Հայաստանում կապես ոչնչով չէր տարբերվում պարսկական պետության վարչաձևից։ Տարբերությունը միայն այն էր, որ պարսկական կուսակալները՝ խաները, սովորաբար ժառանգական կարգով էին իշխում իրենց տրված խա-

նություններում, իսկ թուրքական նահանգների (վիլայեթների) գերագույն կառավարիչները՝ փաշաները, սոսկ ղեկավարված նահանգապետներ էին։

Թուրքիայի կողմից զավթված Արևմտյան Հայաստանի տարածքի մեծագույն մասից սկզբնական շրջանում կազմվեց մի կուսակալություն, որը կոչվում էր էրմենիստան։ Նրա կենտրոնը էրզրում քաղաքն էր, որի անունով էլ շուտով էրմենիստան էլայերի կոչվեց էրզրումի կալեթ։

Հետագայում Սամանյան կայսրության վարչական բաժանումներին մեջ նոր փոփոխություններ կատարվեցին, որոնց հիման վրա էրզրումի էլայերի մասնատվեց մի քանի կալեթների՝ Կարսի, Վանի, էրզրումի և այլն։

Էլայերները, որոնք հետագայում կոչվեցին վիլայեթներ, անմիջապես սուլթանին ենթարկվող նահանգներ էին, որոնց գերագույն կառավարիչները կոչվում էին փաշաներ։ Այդ պատճառով պատմագրական և աշխարհագրական գրականության մեջ էլայեթի կամ վիլայեթի փոխարեն հաճախ գործ է ածված նաև փաշայություն։

Արևմտյան Հայաստանը XVIII դարում հիմնականում բաժանված էր հինգ վիլայեթների, Վանի, էրզրումի, Կարսի, Դիարբեքիի և Սվազի (Սերաստիայի)։ Սակայն, քաջի դրանցից, ուղղակի Արևմտյան Հայաստանի մասերը կազմող կամ նրա սահմաններից դուրս գտնվող մի շարք Հայքաբնակ չրջաններ մտնում էին այդ վիլայեթների մեջ։ Այդպիսի վիլայեթների թվին էին պատկանում Զիզըրը, Ագանան և Տրապիզոնը։

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում նշված հինգ վիլայեթների չրջանակներում կային նաև քրդական ինքնավար իշխանություններ՝ Հյուսնեթություններ։

Վիլայեթները մասնատված էին սանջակների՝ գավառների, որոնց կառավարիչները նշանակված էին փաշայի կողմից և կոչվում էին րեյսեր։ Հայքաբնակ վիլայեթների մեծ մասում րեյսերը լինում էին քրդական ցեղապետներից, որոնց իրավունքը գերագանցորեն դարձել էր ժառանգական։ Սանջակների կառավարիչները հետագայում կոչվեցին կաչմակամներ (տեղապահ)։

Սանջակներն իրենց հերթին բաժանված էին գաղղլականների կամ կազանների (թեմ), իսկ գաղղլականները՝ նահեբների (գյուլախաների)։

Վիլայեթի սահմաններում ամրոցվել իշխանությունը գտնվում էր կուսական փաշայի ձեռքին։ Նրա ձեռքում էր կենտրոնացված ռազմական և վարչական իշխանությունը։ Նա իր տրամադրության տակ

³² Գառնադրական և աշխարհագրական գրականության մեջ հաճախ Ղափանի այս Հայիձորը չի փոխվում է Գորիսի չրջանում գտնվող Հայիձորի հետ՝ 1727 թ. մայիսամսանուրի փայռն ու Դավիթ-Քեկի ամրոտանիստը համաքելով ոչ թե Ղափանի, այլ Գորիսի Հայիձորը։ Դա ճիշտ չէ։

ուսեր պատկանելի քանակությամբ գինված ումեր՝ ծագած ապստամբությունները և իր իշխանություն տակ գտնվող ֆեոդալ իշխանավորների խռովությունները մեղելու համար: Փաշան ինքն էր նշանակում սանջակների կառավարիչներին, հարկը քաժանում սանջակների վրա և այն գանձում սանջակների կառավարիչների ու կապալարտու հարկահավաքների միջոցով:

Օսմանյան կայսրության մեջ գրեթե բոլոր պաշտոնները տրվում էին կայազորով և կապալով: Պաշտոնները վաճառվում էին քաջարձակ, հրապարակորեն: Պաշտոնների գինը որոշելին նկատի էին առնելով, թե որքան «աղքատնավետ» և նշանավոր են դրանք:

Վիլայեթների կառավարման պաշտոնը ձեռք բերելու համար կային տարբեր սակագներ: Այդ պաշտոնի համար ամենաթարձք չափը հասնում էր 300-400 հազար էքշու³³, իսկ սովորական գներն էին՝ 200 հազար, 100 հազար, 60 հազար, 50 հազար³⁴:

Վիլայեթի կառավարիչ-փաշան յուրաքանչյուր տարի (սովորաբար նովրուզ քայրանի տոնին՝ եր տարվա սկզբին) նորից պետք է սուլթանի կողմից վերահաստատվեր իր այդ պաշտոնում, իսկ զրա համար նորից պահանջվում էին հսկայական գումարներ:

Փաշան իր «պարտք» վերցրած այդ գումարները, նրանց վրա եկող մեծ տոկոսները և փաշայական շվայտ կյանքի ու հարստության ցուաններ կուտակելու համար պահանջվող աճույնի չափերի հասնող գումարները ձեռք էր բերում վիլայեթի քնակչությունը կեղերելու միջոցով: Վիլայեթի տարբեր չափը կախված էր փաշայի կամքից:

Ինչպես սուլթանն էր աճույնի և կաշառքի կարգով վաճառում վիլայեթների կառավարչության և ստահաբաշկ մյուս պաշտոնները, այնպես էլ կուսակալ-կառավարիչն էր վարվում վիլայեթի՝ իրեն ստորադրված պաշտոնների հետ: Վերջինս էլ իր հերթին վաճառում էր սանջակների կառավարիչներին, քաղաքների պետերին և այլ պաշտոններ:

Պաշտոնի համար տրվող մեծ գումարները և պաշտոնում երկար ժամանակ մնալու հույս չունենալը կուսակալ փաշաներին մղում էին ավելի մեծ հափշտակությունների: Ուր դնելով իրենց տրված վիլայեթները, նրանք մտահոգվում էին միայն մի քանով՝ որքան կարելի է շատ կողոպտակ:

Վենետիկական իշխանության կողմից թալանն ու կեղերումները ոչ միայն չէին արգելվում, այլև հովանավորվում էին, որովհետև փաշաների կուսակած հարստությունները վերջ ի վերջո բռնագրավվում էին իշխանության կողմից և մտցվում սուլթանական գանձարանը:

Քալանի և կեղերումների վրա ավելանում էին նաև հարստե պատերազմների հետևանքով առաջացած ավերումներն ու կոտորածները: Հայաստանը դարձել էր թուրք-պարսկական պատերազմների և ներքին կոլիկների մշտական ոլորտ:

Վիլայեթում կուսակալ փաշան իր իշխանությունը գործադրում էր երեք ազդեցիկ պաշտոնյաների միջոցով: Դրանք էին՝ **մուֆթին, ռես-էֆենդին և ղեֆթերդար-բաշին**, որոնցից յուրաքանչյուրը գլխավորում էր մի քանակապետ: Այդ երեք պաշտոնյաները միաժամանակ համարվում էին փաշայի խորհրդականները³⁵: Կուսակալության նման, այս պաշտոնները ևս ձեռք էին բերվում հատուկ գումարներ տալու միջոցով:

Դատական գործը վիլայեթներում և սանջակներում, Պարսկաստանի նման, զտնվում էր մահմեդական հոգևորականների ձեռքին: Հոգևորական-դատավորները, որ կոչվում էին **կազիններ**, նշանակվում էին մեկ տարով և հաստատվում էին սուլթանի կողմից: Նրանք գործերը դատում էին չարիաբեով: Գործի ընթացքը կախված էր կաշառքի չափից, ով կազինին ավելի մեծ գումար էր տալիս, նա էլ գործը չափում էր: Արդյան վրձը օրինականապես կանոն էր: Հատուկ գներ էին որոշված սպանության, կուրացած աչքի, գլխի վրա ստացած վերքի և այլնի համար: Մարմնական պատիժները չայն չափերի էին հասնում: Բրիտանյա քնակչության նկատմամբ «օրենքները» կիրառվում էին ավելի դաժան խստությամբ: Պարսկական խաների նման, թուրքական փաշաները ևս իրենց ստորադրյալների նկատմամբ ունեին գրեթե անսահման իրավունքներ:

Արևմտյան Հայաստանում կազմված վիլայեթները

Արևմտյան Հայաստանի տարածքից Օսմանյան կայսրությունը կազմել էր հինգ նահանգներ՝ վիլայեթներ՝ Էրզրումի, Կարսի, Վանի, Դիարբեքլիի և Սվադի (Սևաստիայի), չհաշված նրա այն առանձին գավառներն ու Հայքանակ շրջանները, որոնք մտնում էին ուրիշ վիլայեթների մեջ:

³³ Մեկ էքշու = 3 ֆրանկ:

³⁴ Լեռ, Հայոց պատմություն, Հ. Գ, էջ 56-57:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 57:

Էրզրումի վիլայեթ.— Սա Արեւմտեան Հայաստանում կազմված վիլայեթներէք ընդարձակն էր: Մահմանները տարածվում էին Դնտական լեռներէ մինչև Բյուրակն (Բինգյոլ) քարձրականդակն Հարափային ստորոտները և Գարաշխարից մինչև Մասիս: Վիլայեթը իր մեջ էր ընդգրկում Արեւմտեան Եփրատի և Ճորոխի վերին ու միջին Հոսանքների ավազանները և Արաքսի ու Արածանիի վերին Հոսանքների չրջանները: Փաշայի աթոռանիստը Էրզրում քաղաքն էր, որն ուներ ստրատեգիական մեծ նշանակություն և գտնվում էր վիլայեթի գրեթե կենտրոնում: Նրա մյուս քաղաքներից էին՝ Երզնկան, Կամար, Մանազկերտը, Բարերդը և այլն:

Էրզրումի վիլայեթը XVII դարում մասնատված էր 12 սանջակի: Գրանցից էին՝ Գարաշխարը (Եփրատից արևմուտք), Քոյն (Բյուրակից Հարափ-արևմուտք՝ նույնանուն գետի ավազանում), Բասենը, Իսպիր (Սպեր՝ Ճորոխ գետի վրա), Ռնուսը, Տեկմանը (Բյուրակից Հյուսիս), Մանազկերտը և այլն:

Կաթսի վիլայեթ.— XVIII դարի կեսերին իր մեջ ընդգրկում էր Կարսի, Սարիգամիշի և Կաղզվանի չրջանները: Ավելի հնում՝ XVI-XVII դարերում այս վիլայեթի տարածքը շատ ավելի ընդարձակ էր և մասնատված էր վեց սանջակի: Կուստակոջ փաշայի աթոռանիստը Կաթս քաղաքն էր, որը Հոջակված էր իր ամուր բերդով:

Վանի վիլայեթ.— Իր տարածքի մեծությամբ բռնում է Երկրորդ տեղը՝ առաջին տեղը զիջելով Էրզրումի վիլայեթին: Նրա մեջ էին մտնում Վանա լճի ամբողջ ավազանը, Արևելյան Տիգրիսի (Բուհառնուս) ու Մեծ Զարի վերին Հոսանքների չրջանները, Սասունը, Մուշը, Բիթլիսը (Բաղեշ) և այլն: Մահմանների ձգվում էին Ռանդուրակից մինչև Կորդվաց (Քորդուսան) լեռների Հարափային լանջերը և Կուսուր-Ջազրոյան լեռնաշղթայից մինչև Դերսիմ: Փաշայի աթոռանիստը Վան քաղաքն էր, որտեղ ընդհան Գարսկաստանի պահվում էր մի մեծ բանակ: Այդ զորավանդը քաղկացած էր մշտական փարձու զինվորներից՝ ներկերներից:

Վիլայեթում Վանից քայքի կային նաև մի շարք այլ քաղաքներ՝ Ռյաթ, Արճն, Բերկերի, Բիթլիս (Բաղեշ), Մուշ և այլն:

Վանի վիլայեթը XVII դարում մասնատված էր 12 սանջակի: Գրանցից էին՝ Աղւնջիվազը (Արճն), Արճնէր, Մուշը և Բերկերին:

Դիարբեքլի վիլայեթ.— Այս վիլայեթի մեջ էին մտնում Հյուսիսային Միջագետքի մի շարք չրջաններ և Հին Հայաստանի Աղձնիք նահանգի արևմտյան մեծ մասը: Վիլայեթի կենտրոնը Դիարբեքլին էր (Տիգրիսի վրա): Նրա մեջ էին մտնում Ֆարկին (Մուֆարգիլի),

Մարդին և այլ քաղաքներ: XVII դարում քաղկացած էր 21 սանջակներից, որոնցից 8-ը բրդական Հյուսիսեմիթյուններ էին և մնացն ձևավորված էին մտնում Դիարբեքլի վիլայեթի մեջ:

Նրա սանջակներից էին՝ Ֆարկինը, Դիարբեքլին, Մարդինը, Կալան և այլն:

Սվազի (Սեբաստիայի) վիլայեթ.— Սվազում ամբողջությամբ իր մեջ էր ընդգրկում նախկին Փոքր Հայքն ու Զորդուր Հայքը: Վիլայեթի կենտրոնը Սվազն էր (Սեբաստիա)՝ Կղզի-խրճակ գետի աջ ափին: Մյուս քաղաքներից նշանավոր էին Մալաթիան, Ռարբերդը, Ամասիան և Արարկիլը: Հետագայում այս վիլայեթը բաժանվեց երկու մասի՝ Սվազի և Մալաթիայի վիլայեթների, որոնցից առաջինը զբաղվում էր նախկին Սվազի վիլայեթի Հյուսիսարևմտյան մասը, իսկ երկրորդը՝ Հարավարևելյանը:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում եղած բրդական Հյուսիսեմիթյունները

Յամանյան կայսրության փոքրասիական տիրապետություններում կազմվեցին ղերերեյություններ, իսկ Արևմտյան Հայաստանում՝ Հյուսիսեմիթյունները:

Քանի զեռ չէր կազմվել Սեֆեյան պետությունը, բրդական ցեղապետներից յուրաքանչյուրն իր զավադի տեր ու տնօրեն էր համարվում: Սեֆեյան պետությունը կազմվելուց հետո նրանք անվանապես նեֆարեկեցին Շահ Բամայիին: Սակայն երբ Շահ Բամայի փորձեց բրդական այդ Հյուսիսեմիթյունները վարչականորեն նեֆարեկել որոշ փոփոխությունների և նրանցում ավագակությունը վերացնելու համար ձեռնարկեց միջոցներ, բրդական ցեղապետները համառ զիմադրություն ցույց տվեցին նրան և ճակվեցին սուլթանի կողմը, որն իր Հերթին ձգտում էր բրդերին սիրաշահել և նրանց օգտագործել պարսիկների դեմ մղվող պայքարում: Յամանյան սուլթան Սելիմը (1512-1520 թթ.) մեծ օգնություն ցույց տվեց Բիթլիսի բրդական տիրող իշխանական տան այն ժամանակվա Հայտան ներկայացուցչին՝ Մուլլա Բըրլիսին, որը մեծ հեղինակություն էր վայելում բրդական ցեղապետների մեջ, վերջիններս իրենց զորքերով համախմբելով իր հրամանատարության տակ՝ նա միացավ Սելիմի՝ Հայաստան արշավող բանակին: Սուլթան Սելիմը՝ ճանաչեց Ճնշկաժադի, Բալու-Ճապադջի, Մուֆարգիլի, Ռյզանի, Բիթլիսի և այլ զավաճների ինքնավարական իրավունքները՝

ներանց բուրգ բեյերից յուրաքանչյուրին Հաստատելով իր հյուք-մեթոթյան մեջ: Պատերազմը վերջացավ 1516 թվականին՝ Թուրքիայի Հաղթանակով: Մուլա Իրիսը Սելիմի կողմից նշանակվեց Հայաստանում եղած քրդական թուրք հյուքմեթոթյունների գեղադույն տիրակալ, սակայն այդ հյուքմեթոթյունները փաստորեն մնացին անջատ-անջատ, և յուրաքանչյուրն իր գլխի տերն էր:

Միջազնաբը, որն ամենից չուտ էր գրավվել, ուղղակի միացվեց Օսմանյան կայսրությանը, և նրա տարածքից ու Հարևան մի շարք չրջաններից կազմվեց Դիարբեքլիի վիլայեթը Համանուն կենտրոնով: Այս վիլայեթը, ինչպես վերը ասվեց, բաղկացած էր 21 սանջակներից, որոնցից 8-ը քրդական հյուքմեթոթյուններ էին, և գրեթե ամենին էլին ենթարկվում Դիարբեքլիի Թուրք փաշային:

XVIII դարում Արևմտյան Հայաստանում և նրա Հարավային Հարևան Քրդստանում ու Հարակից չրջաններում կային քրդական հինգ մեծ իշխանություններ, որոնցից ամեն մեկի մեջ մտնում էին մի քանի հյուքմեթոթյուններ: Այդ հինգ իշխանություններն էին՝ **Բիթլիսը, Ջուլամները, Ամաղիեն, Ջեզիրեն և Բայազետը:**

Իրանց գրաված տարածքները վարչական տեսակետից մեակառեղեն մտնում էին վիլայեթների մեջ, սակայն իրականում վիլայեթների փաշաներից անկախ իշխանություններ էին:

Այժմ մի քանի խոսք այն իշխանությունների մասին, որոնց տարածքն ամբողջապես կամ մասամբ մտնում էր Արևմտյան Հայաստանի մեջ:

Բիթլիսի իշխանություն.— Հայաստանում Հաստատված քրդական իշխանությունների մեջ ամենից լայնատարածը և կարևորը Բիթլիսի իշխանությունն էր: Նա երբեմն կոչվել է Խոշկան: Իշխանության կենտրոնը Բիթլիսն էր:

XVIII դարի սկզբին Բիթլիսի բուրգ բեյի զորքերի թիվը Հասնում էր 75 հազարի: Նա նույնիսկ կորում էր սեփական զրաժ³⁶:

Բիթլիսի քրդական իշխանությունը մասնատված էր մի շարք հյուքմեթոթյունների, որոնցից նշանավոր էին **Մուշը, Սասունը, Սուսանը** (Սասունից արևելք), **Ուզանը, Հզուն** (Սղերդի մոտ՝ Սասունից հարավ-արևելք), **Շիրվանը** (Բիթլիսից հարավ), **Պատուր, Խուլթը, Բուլանդը** (Մուշից հյուսիս), **Սուպիը** (Դիարբեքլիից հյուսիս՝ Սասունից և Մուշից արևմուտք), **Ուլաթը, Աղեջիվազը** (Արձկն),

Արձնը և այլն: Դրանցում իշխող բեյերը Բիթլիսի բեյի վասալներն էին, սակայն այդ Հասնա միայն մեական բնույթ էր կրում: Հարարբեքլիությունները նույնպիսի բնույթ ունեին նաև Բիթլիսի բեյի և սուլթանի կամ նրա ներկայացուցչի վանի փաշայի միջև:

Բիթլիսի քրդական իշխանության բնակչությունը կազմված էր հայերից և մասամբ քրդական գանազան ցեղերից (աշիրեթներից), որոնք ևս հիմնականում վարում էին նստակյաց կյանք: Այս իշխանությունը XIX դարի 40-ական թվականներին վերջնականապես վերացվեց, իսկ նրա գրաված տարածքը մնաց սուլ զրախ վիլայեթ:

Ջեարի կամ Ջուլամների իշխանություն.— Քրդական այս իշխանությունը մեականություն մտնում էր վանի վիլայեթի մեջ և գրավում էր նրա Հարավային ու Հարավարևելյան մասերը. վանի վիլայեթը ունենալով սահմանային դիրք, ավելի քան երկու և կես դար զարմել էր պաշարի առարկա Թուրքիայի ու Պարսկաստանի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրն այն իր մեղքում պահելու Համար հովանավորում էր երկրի քրդական ցեղապետներին ու բեյերին: Այստեղ երևան էին եկել քրդական իշխանություններ, որոնք իրենց հերթին կազմված էին մի շարք հյուքմեթոթյուններից: Քրդական այդ հյուքմեթոթյունները ենթարկվում էին մերթ Ջուլամների, մերթ Ուշաբի, մերթ էլ այլ հյուքմեթոթյունների բեյերին:

Ջուլամների իշխանության մեջ մտնում էին Ուշաբի, Ջուլամների, Ուստանի, Բերկերի և այլ մանր հյուքմեթոթյուններ:

Ջեզիրեի իշխանություն.— Ջեզիրեն ամբողջապես Հայաստանի տարածքից դուրս էր գտնվում, սակայն նրան էին ենթարկվում Արևմտյան Հայաստանում եղած քրդական մի շարք հյուքմեթոթյուններ՝ Դերսիմը Պարբերը, Բալուն և էլյը կամ Ալլը (հին Անգեղոտն գավառը): Պարբերը իր չրջակայքի մի շարք գավառների հետ միասին 1878 թ. դարձավ վիլայեթ՝ կենտրոն ունենալով Պարբերը քաղաքը:

Բայազետի իշխանություն (փաշայություն).— Քրդերն Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսային մասերում Հաստատվել են անՀամեմատ ավելի ուշ: XVI դարում Մուլա Իրիսը Հարավային և Կենտրոնական Հայաստանից այստեղ տեղափոխեց քրդական մի շարք ցեղեր, որպեսզի նրանց այդտեղ Հաստատվելով՝ պաշտպանեն Թուրքիայի արևելյան սահմանները³⁷: Նրանք հիմնականում բնակություն հաստատեցին Բայազետի, Դիաղեյի և Ալաշկերտի չրջաններում:

³⁶ Տե՛ս Գ. Բամաճյան, Հայկական քնդանուն զրաժպետություն, Վենետիկ, 1936, էջ 119-120:

³⁷ Տե՛ս Ա. Ալադյան, Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950, էջ 438:

XVIII դարի վերջերին Բայազետի աննշան անջատեցին Էրզրումի վիլայեթից և դարձրին առանձին փաշայություն:

Բայազետի փաշայության մեջ մտնում էին Բայազետի, Դիադինի և Ալաշկերտի շրջանները: Փաշաները խոշոր ֆեոդալներ էին, նրանք ունեին բնդարձակ կազմաճյուղեր: Նրանք Հայերի նկատմամբ կիրառում էին անտանելի ծանր Հարկային քաղաքականություն: Վերջիններս պարտավոր էին կերակրել նաև նրանց ստվարաթիվ զորքերին:

Բայազետի փաշայությանը ենթարկվում էին մի քանի հյուսիս-արևմտյաններ, որոնք իրենց Հերթին ունեին ներքին լայն իրավունքներ:

Քրդական այս իշխանությունը XIX դարի կեսերին սուլթանի կողմից զենքի ուժով վերացվեց:

Հայկական իշխանությունների մնացորդները

Արևմտյան Հայաստանում XVI-XVIII դարերում Հայկական նախկին իշխանությունների մնացորդներն անզուսպ վերացել էին պատմության ասպարեզից: Միայն մի քանի լեռնային փոքրիկ գավառներում դեռևս գոյություն ունեին Հայկական կիսանկախ Հիմարապետություններ³⁸: Օսմանյան կայսրությունը փորձել է դրանք ձորնուխ փրկեցնել, քայց այդ նրան մինչև XIX դարի կեսերը չի հաջողվել: Լեռնային փոքրիկ շրջաններում բնակչությունը մշտապես զինված էր և ազատագրական անհավասար պայքար էր մղում Օսմանյան կայսրության դեմ: Հայ լեռնականներն իրենց պայքարի բնիկացրում հաճախ հանդես էին գալիս դրացի ժողովուրդների հետ միասին:

Արևմտյան Հայաստանի տարածքում XVI-XVIII դարերում այդպիսի կիսանկախ «ձորապետություններ»-ից Հիշատակության արժանի են Սասունը (որի բնակչությունը երկար ժամանակ բնդալայ միջև սուլթան Համթի կազմակերպած 1895 թ. ջարդը, համառ պայքարի զեղով պահպանում էր իր ներքին ազատությունը), Մոկը, Միզանը (Բիթլիսից հարավ-արևելք), Շատախը և Ջեյթունը (Կիլիկիայում): Դրանք իրավական տեսակետից իրարից զգալի չափով տարբերվում էին: Այսպես, Սասունն ուներ ներքին ինքնավարություն, Մոկը, Շատախն ու Միզանը ստորադրված էին քրդական թյուրքեր և ցեղապետներին, իսկ Կիլիկիայում գտնվող

Ջեյթունը իր շրջակայքով ներկայացնում էր սոսի ֆերմանը³⁸ մի քաղաք:

2. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ XVI-XVIII ԴԱՐԵՐՈՒՄ

Տնտեսական առումով XVI-XVIII դարերի Հայաստանը ծայրահեղ հետամնաց մի երկիր էր: Թուրք-պարսկական երկարատև պատերազմների և ներքին կոիմների հետևանքով պարբերաբար ավերվում և ամայանում էին ոչ միայն բազմաթիվ գյուղեր ու քաղաքներ, այլև ամբողջական շրջաններ, զավառներ ու նահանգներ:

Մակայն Հայաստանի տնտեսության հետամնացության պատճառը միայն պատերազմները և ներքին կոիմները չէին, առկա էին նաև աննպաստ այլ պայմաններ, որոնք մեծապես արգելակում էին նրա տնտեսության զարգացումը: Դրանցից կարելի է նշել հետևյալները. 1) Թուրքիան և Պարսկաստանը լինելով տնտեսապես միջնադարյան հետամնաց երկրներ, խափանում էին իրենց տիրապետության տակ գտնվող երկրների, այդ թվում և Հայաստանի տնտեսական կյանքի զարգացումը, 2) ծանր Հարկային քաղաքականությունը, փաշաների, խանների, բեյերի և կապալառուների կամայականությունները Հարկերի սահմանման և հավաքման բնիկացրում ու ժառանգում էին անուշ աշխատաբոր բնակչությունը՝ հատկապես հպատակ ժողովուրդներին, 3) Հայաստանի և նրա Հարևան երկրների տնտեսությունը ծանր Հարկած ստացավ թուրքական նվաճումների հետևանքով Արևելքի ու Արևմուտքի միջև նրանց տարածքների վրայով կատարվող առևտրի անկմամբ:

Գյուղատնտեսությունը

Հողային հարաբերությունները Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանում իրարից էտպես չէին տարբերվում, սակայն դրանց միջև կային որոշ տարբերություններ:

Երկու հատվածների համար բնդհանուրն այն էր, որ գյուղական համայնքների կողմից մշակվող հողերը իրենց չէին պատկանում, համարվում էին նվաճված հողեր, և դրանց տերը համարվում էր շահը կամ սուլթանը:

³⁸ Ֆերմանը կոչվում էին այն քաղաքները կամ գյուղերը, որոնք ազատված էին որոշ տուրքերից և դրա համար ստացել էին հատուկ հրովարտակ (ֆերման):

Պարսկաստանում առհասարակ բոլոր հողերը բաժանվում էին երեք կարգի՝ **մուկաֆաֆ** (պետական), **վակուֆ** (եկեղեցական և մզկիթնապատկան) և **խաս** (արքունական)։

Երևանի խանությունում մեծ ամենից տարածվածը մուկաֆաֆն էր, որից և կալվածքներ էին տրվում պետական պաշտոնյաներին (խաներին, ընդերին, մելիքներին) և երբեմն էլ վաճառվում էին վաշխատուններին կամ վաճառքին։ Կալվածքները տրվում էին տարբեր սկզբունքներով՝ ժառանգաբար, ժամանակավորապես, ցմահ կամ կրկին հաստատվում էին որպես հին հայրենական սեփականություն։

Պետական պաշտոնյաներին (նրանք ոռոգիչ չէին ստանում), արտոնյալ մյուս մեծամեծներին, ազնվական ծագում ունեցողներին, ղեկավարականներին, վանքերին, մզկիթներին **մյուլքի** և **թիուլի** իրավունքով իրեն վարձատրություն տրվում էին գյուղեր կամ առանձին հողամասեր։ **Մյուլքն** ու **թիուլը** Երևանի խանությունում մեծ ամենատարածված ձևերն էին։ Մյուլքի իրավունքը ստացողները կոչվում էին **մյուլքադար**, իսկ թիուլի իրավունքը ստացողները՝ **թիուլադար**։

Պաշտոնապես մյուլքը կազմում էր գյուղացու ամբողջ եկամտի $1/10$ մասը, որը ժառանգաբար տրվում էր մյուլքադարին։ Մյուլքադարը իրավունք չուներ խառնվելու համայնքի ներքին գործերին, նույնիսկ իր հասանելիք տասանողը (մյուլքը) նա ինքը չէր հավաքում, այլ ստանում էր խանի կողմից նշանակված հարկահաճի միջոցով։ Սակայն հետագայում մյուլքի իրավունքը աստիճանաբար տարածվում է նաև հողի վրա, և մյուլքադարը փաստորեն հանդես է գալիս որպես կալվածատեր։

Թիուլը տրվում էր ոչ այնքան հաճախ, ինչպես մյուլքը։ Թիուլը տվյալ գյուղից ստացվող պետական ամբողջ եկամտուն էր, որ պաշտոնապես կազմում էր գյուղացու բոլոր արդյունքների $1/5$ մասը։ Թիուլի իրավունքը տրվում էր այն անձանց, որոնք պետության համար կատարում էին առանձնահատուկ ծառայություններ։ Թիուլ էին ստանում նաև հոգևորականության բարձր խափի ներկայացուցիչները։ Այս պարզին անձնական էր և ստացողի ժառանգներին չէր անցնում, այլ նրա մահից հետո վերադարձվում էր պետության։

Ռազմաֆեոդալական Թուրքիայում սկզբում պաշտոնապես մասնավոր սեփականություն էին հանաչվում միայն չարժական զույրը և տներն ու այգիները։ Մնացած բոլոր հողերը համարվում էին **միրիս** (տերունական) և **վակուֆ** (եկեղեցական-մզկիթնապատկան)։

Միրիս հողի մեծ մասը տրվում էր պետական պաշտոնյաներին և ղեկավարականներին՝ իրենց կատարած ծառայությունների համար

որպես ավատ, որ կոչվում էր ղիրլիք («ապրուստի միջոց»)։

Միրիս հողերի վրա ապրող գյուղացիները պարտավոր էին իրենց ավատատերերին վճարել **աշար** կամ **ալուր** (տասանորդ) և այլ տուրքեր։ XVII դարից այդ ավատատերերը դարձան ժառանգական հողատերեր՝ **դերեքյաններ** («ծորապետներ»)՝ ավատատեր-ազնվականներ։

Հայաբնակ այն վիլայեթներում (Վան, Դիարբեքիր, Էրզրում), որտեղ մեծ մասամբ իշխում էին բուրգ քյեներ, սկզբից եկե՛ք հողը հանգստեցնող որպես նրանց մասնավոր ժառանգական սեփականություն և կոչվում էր **յուրդլու** կամ **օշաղլու**։

Գյուղական համայնքները ընտանիքների միջև, ըստ շնչի, պարբերաբար կատարում էին հողաբաժանություն։ Բայց հողաբաժանման ժամանակ հողի մեծագույն մասն անցնում էր գյուղի հարուստների՝ համփաներին, իսկ արղատները աստիճանաբար զրկվում էին հողից և դառնում ունչաբարներ՝ սեփականությունից զրկվածներ։

Երևանի խանությունում մեծ հատկապես Արարատյան դաշտում, առանձնահատուկ կարգ ու կանոնի էր ենթարկված ջրաբաշխությունը։

Բոլոր ջրերը բաժանվում էին երկու տեսակի, ա) **քնական** (գետերի, գետակների, լճերի, աղբյուրների, ճահիճների, անձրևի ջրեր) և բ) **հանված ջրեր** (բարձրանների, ջրհորների, արհեստական առուների ու ամբարտակների ջրեր)։ «Հանված ջրերը» համարվում էին մասնավոր սեփականություն, որ կարող էր պատկանել ոչ միայն մի անհատի, այլև գյուղերի, քաղաքների համայնքներին։

Ցուրաբանչյուր մահալ կամ չրճան ուներ իր գետակը կամ առու, որով այդ մահալի բոլոր գյուղերը ոռոգվում էին իրենց հողերը։ Զրից օգտվելու համար ամառվա ամիսներին սահմանվում էր հատուկ ճեղքվածություններ, որպեսզի յուրաքանչյուր ընտանիք կարողանար ոռոգել իր ցանքերը։ Սակայն համախ հերթվածությունը խախտվում էր համփաների և այլ հարուստների կողմից։ Զրի օգտագործման հողի վրա հաճախ առաջանում էին կոխիներ ինչպես համայնքների, այնպես էլ ընտանիքների միջև, գործը նույնիսկ հասնում էր մարդասպանության։

Ջրաբաժանություն համար գոյություն ուներ հատուկ պաշտոնություն։ Անձն մի մահալ ուներ մի ջրբաժան, որը կոչվում էր **միրաբ** և նշանակվում էր մի տարի ժամանակով։ Միրաբին ստորադրված էին ջուգարները, որոնք անմիջապես հսկում էին առու-

ների վրա: Մի քանի օր անց իրենց պաշտոնից, հաճախ կամայական կերպով էին բաշխում ջուրը և զբաղվում էին կաշտակարարությամբ:

Գյուղատնտեսության մեջ գյուղերում ունեն երկու տիպի տնտեսություն՝ տերունի խոշոր տնտեսություն և գյուղացիական մանր տնտեսություն: Տերունի խոշոր տնտեսություններն ունեին խաները, մեկիները, բեկերը, վաները, մզկիթները և այլն: Մրանք իրենց ինտենսիվությամբ և կատարակազմությամբ շատ բիշ էին տարբերվում գյուղացիական մանր տնտեսություններից: Այգիպիսի խոշոր տնտեսությունն ունեին, օրինակ՝ երևանի խանը, մահալների բեկերն ու մեկիները, էջմիածին, Հաղպատի, Սանահինի և այլ վանքերը, Արևմտյան Հայաստանի գավառներում իշխող բուրգ բեյերը, Վարազի, Աղձնամարի, Ս. Կարապետի վանքերը և այլն: Սակայն երկրի գյուղատնտեսության մեջ հիմնական դերը խաղում էին գյուղացիական մանր տնտեսությունները, որոնք իրենց արտադրողականությամբ գտնվում էին էլ ավելի ցածր մակարդակի վրա:

Բերրատվությունը եղել է ցածր: Փառժողովների անուղղակի հիշատակություններից և ստանձնի ուսումնասիրողների տվյալներից երևում է, որ, օրինակ, Հացահատիկների (ցորենի, գարեհաց ցորենի, հաճարի և գարու) բերրատվությունը կազմել է ոչ ավելի, քան 3-4 ցեղաների մեկ հեկտարից:

Երկրի մեծագույն մասը մնում էր անձակ: Ենթադրվում է, որ XVI-XVII դարերում Թուրքիայում, ինչպես և նրա տիրապետության տակ գտնվող Արևմտյան Հայաստանում, մշակելի հողերի միայն $\frac{1}{10}$ մասն էր մշակվում, մինչդեռ $\frac{9}{10}$ մասը վեր էր ածվել անպտուղ տաքածությունների:

Դրանց, ինչպես և Հարկային ծանր լծի, կրկնվող պատերազմների ու բնական աղետների՝ երաշտի, մորեխի, հեղեղի, կարկաթի հետևանքով պարբերաբար կրկնվում էր սովը, որը աշխատավոր բնակչությունից խլում էր մարդկային մեծ զոհեր: Առանձնապես սովալի են եղել 1599-1601 թթ. հրգրումի վիլայեթում բռնկված սովը, որը մանրամասն նկարագրված է ժամանակակիցներից մեկի կողմից³⁹, և 1605-1610 թթ. սովը, որն ընդգրկել է Փոքր Ասիան, Անդրկովկասը, Միջագետքը և որը խլել է հսկայական թվով զոհեր:

XVI-XVIII դարերում Հայաստանի երկրագործության մեջ որե՛կ նոր ճյուղ չափակապա: Նա իր կազմով մնաց նույնը, ինչ որ կար

նախորդ ժամանակաշրջանում. Հացահատիկներից մշակվում էին ցորեն, գարի, հաճար, տարեկան, կորեկ, բրինձ, տեխնիկական կուլտուրաներից՝ բամբակ, բունդուխ, ագլեգործական կուլտուրաներից՝ խաղող, դեղձ, ծիրան, սալոր, կեռաս, բալ, տանձ, խնձոր և այլն, բանջարեղեններից և բոստանային կուլտուրաներից՝ մեծերուկ, սևխ, վարունգ, կաղամբ, սոխ, լոթի, բակլա, զանազան տեսակի կանաչիներ:

Անասնախնամելի էր նաև անասնապահության միմահիր: Բուշխորական անասնապահությունը, որ նախորդ ժամանակաշրջանների համեմատությամբ ավելի էր արժանատավորվել երկրում, նեղում էր ոչ միայն երկրագործությանը, այլև կիսաբուծողական ու Հատկապես նստակյաց անասնապահությունը: Իսկ բուշխորական անասնապահությունը Հաստատուն զարգացում չէր կարող ունենալ, որովհետև նրա միմահիր զբեղին ամբողջովին կախված էր բնության քմահաճույքից: Երաշտից և սաստիկ սառնամանիքներից, որոնք պատահական չեն Հայկական բնակավայրում, բուշխորական անասնապահությունը ստանում էր մեծ հարված, կորուստները հասնում էին հսկայական չափերի:

Բուշխորական անասնապահությունը մեջ առաջին տեղը զբաղում էր մանր եղջերավոր անասնապահությունը, ապա խոշոր եղջերավոր անասնապահությունը ու միարժույթությունը: Բացի դրանից, բուշխորական անասնապահությունը նստակյաց և մասամբ կիսանստակյաց անասնապահությունից տարբերվում էր և նրանով, որ Հոռում քաղաղ անասնակները, Հատկապես եղևներ, իրենց ղլխաքանակով Համեմատաբար բիշ տոկոս էին կազմում: Դա հետևանք էր այն բանի, որ բուշխոր անասնապահները երկրագործությամբ չէին զբաղվում: Բուշխորական անասնապահությամբ հիմնականում զբաղվում էին քրդական որոշ ցեղեր:

Նստակյաց և կիսաբուշխորական անասնապահությունը են մեծ մասամբ ենթակա էր բնության քմահաճույքին, որովհետև խոտաքանքներ չառ բիշ կաշին, իսկ կրկնվող երաշտների պատճառով խոտաքանքները հաճախ երաշտահարվում էին, և գյուղացին հնարավորություն չէր ունենում իր անասնների համար անհրաժեշտ քանակությամբ ձմեռվա կեր հավաքելու:

Երկրի բարիքների մեծագույն մասը տալիս էին գյուղատնտեսության հիմնական ճյուղերը՝ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, իսկ դրանք գտնվում էին աղյուղի անմխիթար միմահիրում:

³⁹ Տե՛ս Ալիշան, Հայապատմ, Վնեստիկ, 1901, էջ 597:

Արհեստագործությունը և առևտուրը

Արհեստագործությունը.— Մենք տեսանք, որ դեռևս XI-XIII դարերում Հայաստանում գոյություն ունեին մի քանի տասնյակի հասնող քաղաքային արհեստներ, որոնցից շատերը Համայնքմամբ էին արհեստավորական առանձին կազմակերպությունների՝ եղբայրությունների մեջ: Այս կազմակերպությունները պահպանվեցին նաև հետագա դարերում: Պարսկաստանում դրանք կոչվում էին **Համքարություններ**, իսկ Թուրքիայում՝ **էսնաֆություններ**: Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում արհեստավորների մեծ մասը կազմում էին Հայերը: Իրենց այդ կազմակերպությունները նրանք շարունակում էին կոչել եղբայրություններ:

Համքարական կազմակերպությունների Համար Պարսկաստանում Համնաստարք պայմաններն ավելի նպաստավոր էին, քան Թուրքիայում: Տիրապետվում էր կրթին, Թուրքական կառավարությունը չուշկացրեց Համքարությունները, կատարեց որոշ փոփոխություններ, որոնք ծանր էին արհեստավորների Համար: Սուլթանները Համքարական կազմակերպությունները դարձրին իրենց Համար եկամտի աղբյուր և չահգործման առարկա: Պարսկաստանում կառավարությունն ու նրա պաշտոնատար անձինք՝ սկսած չահերից մինչև սուրբին պաշտոնյաները, չէին խառնվում Համքարության ներքին գործերին, այլ բավարարվում էին միայն նրանով, որ Համքարությունը պարտագրում էին իր անդամների Հարկը Հավաքել և մուծել պետական գանձարան:

Համքարական կազմակերպությունն ուներ իր ներքին կարգ ու կանոնը, որը կիրառվում էր ճշտությամբ: Համքարության անդամի կատարած զանցանքների Համար սահմանված էին տարբեր տեսակի տույլեր:

Համքարությունն իր անդամների աշխատանքային չահերը պաշտպանում էր ին՝ Համախորդների (պատվիրատուների) առաջ և ին՝ Համքարության ներսում: Այլ փոխադրվում, որ արհեստավորների մրցակցությունը փոխափ աշխատանքը: Արգելվում էր միմյանցից աշխատանք խլելը, հսկվում էր, որ առևտրականների ու այլ պատվիրատուների կատարած գործարքների ժամանակ Համքարության անդամները չենխախտնում կամայականություններին:

Համքարության ղեկավար փակ էին արհեստավորների առջև, այն փակ կաստա չէր: Միևնույն Համքարության մեջ կարող էին ըն-

դունվել տարբեր ազգությունների պատկանող, ինչպես և տարբեր տեղերից եկած արհեստավորներ:

Համքարությունն ուներ իր դրամական միջոցները և մշտական գանձարանը: Միջոցները ստեղծվում էին սուղանքներից, գանազան վճարումներից, նվերներից և այլն: Այդ միջոցներից բաժին էր հանվում անաշխատունակ դարձած կամ հիվանդ Համքարականների, ինչպես և Համքարության որբացած անդամների ապահովման համար: Համքարությունները Համախ իրենց միջոցներով ազատում էին գերի արհեստակիցներին:

Արհեստավորները բաժանվում էին երեք խմբի՝ **վարպետ (ուստա)**, **ենթավարպետ (քարգահ)** և **աշակերտ (չաղիր)**: Ենթավարպետը տվյալ արհեստին լրիվ տիրապետելուց և որպես ընտելություն որևէ գործիչ կամ իր պատրաստելուց հետո, մեծ Հանգիստությունում ու ծիսակատարությունից փարպակից ստանում էր փկապական, որից հետո միայն կարող էր իր Համար առանձին արհեստանոց բանալ: Վարպետ դարձած ենթավարպետների տեղը զբաղում էր ամազ աշակերտը: Աշակերտությունից վարպետության աստիճան ձեռք բերելու Համար տարբեր արհեստների բնագավառում սահմանված էր տարբեր ժամկետ, որը տատանվում էր 6-12 տարվա սահմաններում: Աշակերտները կազմում էին արհեստավորության չահագործվող տարբեր: Ենթավարպետի փնակը նույնպես նախանձին չէր, նրա ստացած աշխատավարձը անշան էր, և նա չէր կարող վարպետ դառնալ առանց իր վարպետի փկապվալ:

Համքարությունն ուներ իր վարչությունը, որն ընտրվում էր արհեստավորների ընդհանուր ժողովում: Այդ վարչությունը քաղկացած էր **ուստարաչուց** (զվխալոր վարպետ), իրա երկու օգնականներից (**աղասխկաներից**), գանձապահից (**նազնարաչից**) և **իլիմքաչուց**, որն ի կատար էր ածում ուստարաչու վճիռները, նրա կարգադրությունները հաղորդում էր Համքարության անդամներին: Ուստարաչին Համարվում էր Համքարության պետը: Նա էր ամբողջապես տնօրինում քաղաքի քաղանկարի կամ դարուղայի հետ եղած գործերը, որոշում հարկերի չափը, բողոքարկում այս կամ այն անարդարացի վճիռների դեմ:

Համքարությունները Համախ խոշոր դեր էին խաղում նաև քաղաքների ընդհանուր տնտեսական և մշակութային կյանքում:

Համքարությունների առանձնապես ուժեղ էին դարբնության, որմնադրության, ներկարարության, պայտարության, կաշեգործության և մի շարք այլ արհեստների գծով:

Արհեստագործական գործիքները պարզունակ էին, բացարձակապես տիրապետում էր ձեռքի աշխատանքը, արտադրողականությունը շատ ցածր էր: Թև Արևելյան և թև Արևմտյան Հայաստանում ամենից ավելի տարածված էին կավագործությունը, դարբնությունը, որմնադրությունը, ներկարարությունը, զգալիությունը, մանածագործությունը, սպասարարությունը, դերձակությունը, կաշեգործությունը, հյուսնությունը և այլն:

Արհեստագործության կենտրոններից էին՝ Էրզրումը, Երզնկան, Երևանը, Վանը, Բիթլիսը, Մուշը, Կարսը, Բալաղետը, Ուլաթը:

Առևտուր.— Այս ժամանակաշրջանի արտաքին առևտրի մեջ նորությունն այն էր, որ Անդրկովկասի երկրները, որոնց թվում և Հայաստանը, առևտրատնտեսական տեսակետից ավելի սերտորեն կապվեցին Ռուսաստանի հետ:

XVI-XVIII դդ. անդրկովկասյան երկրների և Ռուսաստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման ու արագ ծափալման համար ստեղծվել էին բարենպաստ մի շարք պայմաններ, որոնցից անհրաժեշտ ենք համարում նշել հետևյալները.

1. Ռուսաստանը դարձել էր միասնական մի ընդարձակ պետություն, և զարգանում էին նրա տնտեսության բոլոր հյուղերը, այդ թվում և արտաքին առևտուրը:

2. XVI դարի կեսերին, մերձվողյան չրջանների միացումով, Վոլգայի ջրային ճանապարհն ամբողջապես ընդգրկվեց ռուսական պետության մեջ, իսկ Վոլգան ելք էր բաց անում Գասպից ծովի վրայով դեպի Պարսկաստան ու Անդրկովկաս:

3. Թուրքական նվաճումների, ինչպես և առհասարակ համաշխարհային առևտրի ճանապարհների ուղղության փոփոխման հետևանքով (Միջերկրական ծովի փոխարեն համաշխարհային առևտրի մեջ սկսեց վճռող դեր խաղալ Ատլանտյան օվկիանոսը) Մերձավոր Արևելքի, Անդրկովկասի և Պարսկաստանի վրայով Արևելքի հետ կատարվող քաղաքամային առևտուրը կորցրեց իր նշանակությունը: Անդրկովկասն ու Պարսկաստանը Արևմուտքի փոխարեն առևտրատնտեսական ավելի սերտ կապերի մեջ մտան Ռուսաստանի հետ:

Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ Ռուսաստանի հետ առևտրական հարաբերությունները սկսելին անելոդորեն զարգանալ Հատկապես XVII դարի 20-30-ական թվականներից, որովհետև մինչ այդ, Պարսկաստանի և Թուրքիայի միջև XVI դարում և XVII դարի սկզբում մղվող պատերազմների հետևանքով, նպաստավոր պայման-

ներ չկային առևտրական հարաբերությունների համար:

Հայ ժամառականները գրեթե ամբողջովին իրենց ձեռք էին վերցրել Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև կատարվող առևտուրը: Այդ գործում առանձնապես ակտիվ էին Նոր Զուղայի վաճառականները, որոնք կազմել էին ընկերություն: Նրանք Ռուսաստան էին տանում պարսկական հում մետաքս, Արևելքի զանազան ապրանքներ (թանկագին քարեր, հանձնուրերներ), հայկական արհեստանից Արևելյան Հայաստան և Պարսկաստան էին ներմուծում թանկագին մորթիներ, մոմ, քաթան, մաշուկ, մետաղա իրեր և այլ արտադրանք, իսկ Եվրոպայից մաշուկ, տնային գործածության իրեր, զարդեր, հայելիներ:

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտրի մեջ XVII դարի 2-րդ կեսից և մանավանդ XVIII դարում առանձնահատուկ խոշոր դեր էր խաղում Երևանը: Նա դարձել էր այն հանգույցներից մեկը, որտեղ կենտրոնանում էր Պարսկաստանից դեպի Ռուսաստան և Ռուսաստանից Պարսկաստան արտահանվող ապրանքների մի զգալի մասը: Երևանը բանուկ ճանապարհներով կապված էր Նախիջևանի, Թավրիզի, Թիֆլիսի և Գանձակի (Գյանջա) հետ:

Սակայն Հայ ժամառականների գործարքները, չէին սահմանափակվում միայն Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կատարվող առևտրով: Նրանք տարանցիկ առևտուր էին անում նաև Արևմտյան Եվրոպայի, Հնդկաստանի ու Յիսսաստանի հետ:

Արևմտյան Հայաստանի Հայ ժամառականները Թուրքիայի արտաքին առևտրով գրեթե չէին զբաղվում, այդ առևտուրը գտնվում էր եվրոպական առևտրականների ձեռքին:

Ընդհանուր առմամբ, Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանից արտահանվող կարևոր ապրանքներից էին տառևիկ ձուկը, քամրակի գործվածքները, գլխոթը, կաշիները, գողթները, մետաքսը, քամրակը:

Ներքին առևտուրը մեծապես կապված էր տարանցիկ առևտրի հետ, այն աշխույժ բնույթ էր կրում միայն տարանցիկ ճանապարհների մերձակա չրջաններում և զափառներում:

Ներքին առևտուրն ապրանքները գյուղատնտեսական և արհեստավորական արտադրանքներ էին: Իրրև ներքին առևտրի կետեր աչքի էին ընկնում Երևանը, Էրզրումը, Երզնկան, Կարսը, Վանը, Ուլաթը, Մուշը, Բիթլիսը: Պակաս դեր չէին խաղում նաև գաղափական կենտրոններն ու ճանապարհների վրա գտնվող բնակավայրերը:

Քաղաքներում կային շուկա-հրապարակներ, որտեղ լինում էին

բազմաթիվ մանր խանութներ և կրթական:

Առևտրականների ըստ իրենց կարողության և կատարած գործառքների, բաժանվում էին որոշ խմբերի՝ **խոջանների, Թոմարի առևտրականների, խանութականների և չարչիների**: խոջանները ամենից ազդեցիկ ու Հարուստ առևտրականներն էին և Հինա-կանում գրադվում էին արտաքին ու տարանցիկ առևտրով: Թոմարի առևտրականները կատարում էին յուրատեսակ միջնորդի դեր: Նրանք գնելով և իրենց մոտ կուտակելով մեծ քանակությամբ ներ-մուծված ու տեղական ապրանքներ, դրանք վաճառում էին խա-նությալաներին և չարչիներին (փերեզակ): Պանությալաներն առե-տուր էին անում իրենց սեփական խանութներում: Նրանք վաճառքի Համար ապրանքներ գնում էին խոջաններից և Թոմարի առևտրա-կաններից, իսկ չարչիները չրջիկ մանր առևտրականներ էին:

Առևտրականները կազմակերպել էին բնկերություններ: Սովորա-բար այդ բնկերություններից յուրաքանչյուրն իր մեջ էր միավորում միատեսակ ապրանքներով առևտուր անող վաճառականներին: Այսպես, օրինակ՝ բնկերություններ կային գինեվաճառության և մի քանի այլ ապրանքների առևտրի գծով:

Սակայն խոսելով XVII-XVIII դդ. Հայաստանի առևտրի մասին, չպետք է չափազանցել նրա բնույթն ու ծավալը: Այդ դարերում Հայաստանի տնտեսությունը մնում էր որպես փակ բնատնտե-սություն: Ներքին առևտուրը դեռևս լայն չէր զարգացել, չէր թափանցել նրա խորքերը: Բացի տնտեսության փակ նատուրալ բնույթից ու Հնտամաշտոկյունից, առևտրի զարգացումը խափանում էին նաև Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև պարբերաբար կրկնվող պա-տերազմները, փառանքի, խաների ու բյւրերի ներքին կոխիները, մաքսային բարդ Համակարգը և չափերի ու կշիռների բազմաառևա-կությունը, կողոպուտը:

Քաղաքները

Միջնադարյան Հնտամաշտոկյան մեջ խարխափող Թուրքացում և Պարսկաստանում քաղաքային կյանքի զարգացման Համար նպաստավոր պայմաններ չկային: Առևտրի ու արհեստագործության Համեստ չափերն ու ծավալը մեծ Հնտակարներ չէին կարող քաջ անել քաղաքների զարգացման Համար, չհաշված այն, որ պար-բերաբար կրկնվող պատերազմների և ներքին կոխիների Հետևանքով շատ քաղաքներ ենթարկվում էին յուրժ ավերման:

XVII-XVIII դդ. Հայաստանի քաղաքներից նշանավոր էին՝ Երեւ-նը, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Կարսը, Քաղաղտը, Ուլաթը, Բիթլիսը, Մուշը, Արճնիչը: Մականքի բացառությամբ Երեւանի, Էրզրումի, Վանի և Երզնկայի, յուրաքանչյուրի բնակչության թիվը մեկ տասնյակ Հազարից չէր անցնում: Այսպես, օրինակ, Արենիյան Հայաստանի ամենանշանավոր քաղաքը՝ Երևանը, XIX դարի առաջին քառորդում ունեցել է միայն մոտ 12 Հազար բնակիչ (2400 բնտանիք), իսկ Արենիյան Հայաստանի Ուլաթ, Մուշ և Արճնի քաղաքների բնակչության թիվը ավելի փոքր է եղել: Քրդական բյւրերի միջև մղվող կոխիների Հետևանքով Մանազկերտը որպես քաղաք չարգից դուրս էր եկել: Հայաստանի այս Հնագույն քաղաքը, որը նախորդ բոլոր ժամանակաշրջաններում չնայած քաղմիցյա ենթարկվել էր ավերման, այնուամենայնիվ, մինչև Թուրք-պարսկական տիրապե-տության չրջանը չէր կորցրել իր նշանակությունը: XVI դարում նա ուներ մոտ 6000 տուն, իսկ XIX դարի սկզբում՝ միայն 107 տուն:

Հայերից Հնտ Արենիյան Հայաստանի քաղաքներում զգալի տո-կոս էին կազմում կովկասաթաթարները, իսկ Արենիյան Հայաստանի քաղաքներում՝ թուրքերն ու քրդերը:

Քաղաքները սովորաբար ունեին միջնաբերդեր, որոնք պատած էին ամուր պարիսպներով: Իրենց ամուր միջնաբերդերով Հռչակված էին Էրզրումը, Կարսը, Վանը, Երևանը և, մասամբ, Քաղաղտը:

Քաղաքները բաժանված էին առանձին թաղամասերի, որոնք փարչական և տնտեսական միավորներ էին: Քաղաքների պետերը կոչվում էին **քալանթարներ** և նշանակվում էին խանի կամ փաշայի կողմից, իսկ թաղամասերի կառավարիչները կոչվում էին բեգլուգա կամ մելիք:

Քաղաքներում բնակվում էին սոցիալական տարբեր խմբերի բնակիչներ: Քաղաքային բնակչության Տնչող մասը կազմում էին արհեստավորները, առևտրականները և քույրեր ու բնչապետի բնա-կիչները, որոնք ծառայում էին կամ տներում, կամ դանազան Հաս-տատություններում՝ որպես սեւազործ բանվորներ ու բեռնակիրներ:

Քաղաքային բնակչությունը, առևտրից, արհեստներից և այլ զբաղմունքներից բացի, զգալի չափով կապված էր նաև գյու-ղատնտեսական աշխատանքների Հետ: Քաղաքներում (օրինակ, Երևանում, Վանում և այլուր) կային բազմաթիվ այգիներ, բանջա-րանոցներ: Գրանց, ինչպես և տների մեծ մասի մի Հարկանի լինելու և ամեն մի տան մեջ միայն մեկ բնտանիքի բնակվելու պատճառով՝ քաղաքները զբաղվում էին բնչարձակ տարածություններ:

Քաղաքները գտնվում էին անբարեկարգ վիճակում: Տները մեծ մասամբ կավակերտ էին, իսկ փողոցները՝ նեղ ու ոլորապտույտ: Այգյալիսի թույլ կառուցվածք ունենալու պատճառով տները երկրաշարժից և երկարատև անձրևներից հնչուտվածք սկսեցին կործանվել: Այսպես, օրինակ, 1648 թ. վառում և 1679 թ. երևանում տեղի ունեցած երկրաշարժերից ավերվել են ոչ միայն տների մեծ մասը, այլ նաև ավերի ամբողջ համարվող եկեղեցական ու պաշտպանական շինությունները:

Քաղաքների փողոցները չէին լուսավորվում: Մուլին բնակելուն պես բոլորը քաշվում էին իրենց տները: Քաղաքներից շատերը չունեին խմելու համար պիտանի ջուր: Փռչու առատության, նեխած ու ճահճային ջրերի առկայության, բուժօգնության և սանիտարական տարրական պայմանների բացակայության պատճառով քաղաքներում անարակա էին մահապալիտ հիվանդությունները:

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՎԱԶԱՐԺԻՆ
ՈՒ ԱՅԳԱՅԻՆ ԿԱՋՄԵ XVI-XVIII ԳԱԲԵՐԻՈՒՄ

XVI-XVIII դարերը հայ ժողովրդի պատմության ամենամոռացված և ամենախաղաղ շրջաններից են:

Գերեզմանությունների, բռնի զաղթների, հարկադրական արտագաղթի, ավերումների հետևանքով Հայաստանում հայ բնակչության թիվը զգալի չափով նվազում է: Մոտավոր հաշիվներով, այդ դարերի ընթացքում զանազան եղանակներով Հայաստանից դուրս է գնացել ավելի քան մեկ միլիոն բնակիչ:

Պարսկական շահերը, Թուրքիայի հետ ունեցած առաջին իսկ պատերազմները մինչև XVII դարի առաջին քառորդի վերջերը, թուրքական ներխուժման առաջն առնելու ելքը տեսնում էին Արևելյան Հայաստանի ամայացման և նրա բնակչությանը Պարսկաստանի խորքերը քշելու մեջ: Այդ եղանակով հարյուր-հազարավոր հայ բնակիչներ տեղահան արվեցին Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից և քչվեցին Պարսկաստանի հարավային ու կենտրոնական գավառները: Տեղահանումը ահավոր չափի հասավ հատկապես Ծա՛հ Արաս 1-ի 1603-1604 թթ. արշավանքների ժամանակ:

Պարսկական այդ ընդակալը, լուր տառնալով օսմանյան բանակի հարձակման մասին, հրամայում է իր զորքերին ամայացնել Արևելյան Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, իսկ բնակիչներին զենքի ուժով քշել Պարսկաստան: Մահվան սպառնալիքի տակ տեղահան և արվում

մոտ 350 000 բնակիչ և զինվորական չոկատների խիստ հեղուկացում 1604 թ. քշվում դեպի Պարսկաստան: Նրա մի զգալի մասը փառ եղանակներին, սննդի քաղաքացայության և այլ պատճառներով ճանապարհին զոհ է գնում:

Նույն կերպ էին վարվում նաև թուրքական սուլթանները: Պարսկաստանը թուլացնելու և Անդրկովկասը գրավելու ու իրենց լծի տակ պահելու համար թուրքական սուլթանները եւ, երկիրն ավերելու հետ միաժամանակ, նրա բնիկ բնակիչներին քշում էին իրենց կայսրության արևմտյան և հարավային նահանգները (գլխավորապես Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջանները և եգիպտոս): Այսպես, օրինակ, օսմանյան զորքերը 1578 թ. Հայաստանի, Վրաստանի վրա կատարած արշավների ընթացքում Արարատյան դաշտից և երևանից 60 000 զերի վերցրին և քչեցին Թուրքիայի արևմտյան շրջանները:

Ասիայի պարսկական շահերը տեսնելով, որ Արևելյան Հայաստանի ամայացումով ոչ թե ղեկավարում, այլ, ընդհակառակը, հնչուտում է Օսմանյան կայսրության առաջնադասումը՝ զեպի արևելք, XVII դարի առաջին քառորդից սկսած փոխեցին իրենց այդ քաղաքականությունը և աշխատեցին երկիրը բնակեցնել հայերով: Այդ նպատակով 1618-1623 թթ. ընթացքում երևանի Ամիրգուեա խանը նույնիսկ մի քանի արշավանքներ է կատարում զեպի Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններ և այնտեղից մեծ թվով հայեր բերելով, բնակեցնում է Արարատյան դաշտի տարբեր մասերում: Բացի այդ, թուլացողովում է Պարսկաստան տարբեր բնակչության վերադարձը զեպի Հայաստան: Այգյալիսի քաղաքականության հետևանքով Արևելյան Հայաստանի հայ բնակչությունը XVII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև նույն դարի վերջերը զգալի չափով ավելանում է: Արևմտյան Հայաստանում, ընդհակառակն, հայ բնակչության թիվը գնալով ավելի ու ավելի է նվազում:

Թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Թուրքիան օգտագործեց քրդական չլխերի ու բեկերի՝ Պարսկաստանի դեմ ուղղված շարժումը և օգնեց նրանց Արևմտյան Հայաստանի գավառներում ավելի ամրանալու: Մուլին Սելիմից սկսած Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանների սերողությունը ճանձնվեց քրդական ցեղապետերին: Այդ պարտականությունը կատարելու համար բազմաթիվ գավառներից հայերին տեղահան արեցին և նրանց տեղում բնակեցրին քրդական ցեղեր, որոնց մի մասը դարձավ նստակյաց: Հյուսիսային Միջագետքից ու Բորստանից տեղահանված

քրդերը Հիմնականում բնակվեցին Մասիսի արևմտյան լանջերին, Բայազետի, Դիադինի ու Ալաշկերտի չրջաններում և Վանա լճից Հյուսիս քնկած գավառներում: XVI դարի վերջերին քրդական ցեղեր բնակվեցին նաև Արևմտյան Հայաստանում:

XVI-XVIII դդ. ընթացքում արտագաղթի Հոսանքը ոչ միայն չընդհատվեց, այլ ավելի ուժեղացավ: Երկրում ստեղծված անտանելի պայմաններից ստիպված Հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածներ բռնում էին արտագաղթի ուղին: Արտագաղթին ուներ տարբեր ուղղություններ. գաղթող բնակչության մի մասը Հաստատվում էր Հարևան տարածքներում, իսկ մյուս խոշոր մասը դիմում էր դեպի Հնդկաստան՝ երկրներ՝ ղեպի Հյուսիսային Կովկաս, Դրիմ, Արևմտյան Ուկրաինա, Լեհաստան, Բուսայիա, Հնդկաստան, Սիրիա, Փոքր Ասիայի արևմտյան չրջանները, Պարսկաստանի կենտրոնական ու հարավային գավառները և այլ տեղեր:

XVIII դարի առաջին բաղորդից Արևելյան Հայաստանից արտագաղթողների Հիմնական Հոսանքն ուղղված էր դեպի Ռուսաստանի հարավային նահանգները: Պետրոս Առաջինը 1723 թվականին հայերին ուղղած իր հատուկ հրովարտակով խոստանում էր արտոնություններ տալ այն բոլոր հայերին, ովքեր ցանկանում էին մշտապես կամ ժամանակավորապես բնակվել Ռուսաստանում և նրա նոր դրաված վայրերում: Այդ հրովարտակի հետևանքը եղավ այն, որ Արևելյան Հայաստանից հազարավոր հայեր գաղթեցին դեպի Ռուսաստանի հարավային նահանգները՝ գլխավորապես Հյուսիսային Կովկասի արևելյան և արևմտյան չրջանները:

XVII-XVIII դդ. Արևելյան Հայաստանում հայերի Հետ միասին բնակվում էին նաև կովկասաթաթարներ և մասամբ քրդեր: Այստեղ մյուս ազգություններին (ասորի, հույն ու այլք) պատկանողները սակավաթիվ էին և գրեթե սուղու չէին կազմում: Արևմտյան Հայաստանում, ուր Հայ բնակչությունն ավելի մեծ չափով էր ներթափանցած տեղահանման, ոչնչացման և գերեզմարության, արևմտամիայնիվ, նա կազմում էր բնակչության մեծամասնությունը՝ հատկապես էրզրումի, Վանի, Կարսի և Դիարբեքիի վիլայեթներում: Երկրորդ տեղն, ըստ իրենց թվի, բռնում էին քրդերը, իսկ երրորդը՝ թուրքերը: Բուրդ բնակչության մեծ մասը Հաստատված էր Վանի վիլայեթում և Բայազետի փաշայությունում:

XVI-XVIII դդ. Հայաստանի աշխատավոր բնակչությունը տիրող դասերի կողմից ներթափանցում էր դաժան ջահազորման: Առանձնապես ծանր էր հպատակ քրիստոնյա բնակչության վիճակը:

Հպատակ ժողովուրդներից տասնյակ հազարավոր երիտասարդներ վաճառքի էին հանվում շուկաներում և ստրկացվում: Տնային ստրկությունը XVII-XVIII դդ. Թուրքիայում և Պարսկաստանում սովորական էրևույթ էր: Արևմտյան Հայաստանում կային փաշաներ, որոնց ստրուկների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի: Բնակչությունը ներթափանց էր իշխողների կամայականություններին:

Սրերքի և կարգ ու կանոնի քացակառույթյունը, բռնությունները, ջարդերը, անասելի կեղեքումները, պարտերական բնույթ ստացած պատերազմները, ազգային Հայաժանրները սպառնում էին մեր ժողովրդի ֆիզիկական զոլությունը:

Անըրկովկասի ժողովուրդները Համառ պայքար էին մղում ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու և օտար լուծը թողնափելու համար: Նրանք աղատաբերական պայքարի ընթացքում սերտ հարաբերությունների մեջ մտան Ռուսաստանի Հետ և նրա օգնությամբ փրկվեցին պարսկական ու թուրքական ծանր լծից:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ 1801-1917 թթ.

1. ԵՐԿԻՐ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԿԱՐԳԸ

Արևելյան Հայաստանի պատմական կյանքում 1801-1917 թթ. ընթացքում կատարվում են արմատական փոփոխություններ: XIX դարի առաջին տասնամյակներում Անդրկովկասի երկրները միացվում են Ռուսաստանին: Դրանից հետո Անդրկովկասի երկրների ու ժողովուրդների պատմական բախտն ամբողջովին կապվում է Ռուսաստանի և ռուս ժողովրդի պատմության հետ:

Հաշված Հայաթնախ մի շարք շրջաններ (Լոռի, Ղարաբաղ, Զանգեզուր և այլն), Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին է միացվում Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828 թ.), որը Հանդրոկից Ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. պատերազմին: Ռուսաստանին միացված Արևելյան Հայաստանում վարչական փոփոխություններ են կատարվում դեռևս պատերազմն ավարտվելուց առաջ:

Երևանը գրավելուց անմիջապես հետո (1827 թ. հոկտեմբերի 1-ին) նախկին Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների տարածքներում կարգ ու կանոն հաստատելու և մյնչև Ռուս-պարսկական պատերազմի ավարտումը դրանց տնտեսական հնարավորությունները պատերազմի նպատակներին ծառայեցնելու համար գեներալ Պասկևիչը 1827 թ. հոկտեմբերի 6-ին Երևանում կազմակերպում է «ժամանակավոր վարչություն»՝ նրան հանձնարարելով նշված նախկին խանությունների կառավարումը:

Երևանում հաստատված ժամանակավոր վարչությունը բաղկացած էր երեք մարդուց՝ այստեղ գտնվող զորքերի հրամանատար գեներալ-լեյտենանտ Գրատովսկուց, որը համարվում էր վարչության նախագահը, Ներսես Առաքարեկցուց, որը, իբրև տեղացի, բնակչության մեջ մեծ հեղինակություն ունեցող և երկրի պայմաններին լավ ծանոթ անձնավորություն, պետք է նպաստեր վարչության աշխատանքի հաջող ընթացքի ակադեմիաներ, և Երևանի բերդի պարեստ փոխ-գեդապետ Բորոգինից: Ժամանակավոր վարչությունը

ամբողջովին ենթարկվում էր կովկասյան զորքերի գլխավոր հրամանատար Պասկևիչին և առաջնորդվում էր նրա կարգադրություններով: Երևանի և Նախիջևանի նախկին խանությունների ներքին կյանքում ժամանակավոր վարչության գործունեությունը չըջանում փոփոխություններ չէին նախատեսված, և այդպիսի տեղի չունեցան, ուժի մեջ մնացին վարչական բաժանման մահալային համակարգը և դրանց կառավարման նախկին, պարսկական ձևը: Ավելին, Նախիջևանում իրենց պաշտոններում մնացին պարսկական տիրապետության շրջանի բոլոր պաշտոնյաները, որոնք ենթարկվում էին ժամանակավոր վարչությանը:

Ժամանակավոր վարչությունը, կազմված լինելով մարդի քաղաքացիական բոլոր զործերը վարելու նպատակով, ուներ մեծ պարտականություններ, որոնք հատուկ հրամանագրի մեծով կազմվել էին Պասկևիչի կողմից և տրվել ժամանակավոր վարչությանը ի դեկավարություն:

Պասկևիչի այդ հրամանագրով ժամանակավոր վարչությանը հանձնարարվում էր՝ մարդում հաստատել խաղաղություն, ապահովել նրա անդորրը արտաքին հարձակումներից, հաշվառման ենթարկել և հայտնաբերել պետական բոլոր կարգի ունեցվածքները, պարսկական տիրապետության շրջանի պետական բոլոր եկամուտները և դրանք տրամադրել ռուսական կառավարությանը, զորքը մշտապես ապահովել պարենամիջոցով, ռուսական իշխանությունների ենթարկել Արաքսի աջ կողմում գտնվող ցեղերին, որոնք ցանկանում են մտնել Ռուսաստանի հովանավորության ներքո, տեղական պաշտպանության նպատակներով տեղացիներին կազմակերպել զինված զոհաբերության մասին, ապահովել ժամանակառի տարածման դեմ, ապահովել Երևանի և Սարղարաբաղի բերդերի կայացողների ու բնակիչների մատակարարումը, տեղեկություններ հաղորդել թուրքական փաշայություններում զորքերի տեղի ունեցող շարժման և նրանց զոհաբերության մասին, ապահովել վրաստանի հետ մշտական կապը Ապարանով և Դիլիջանի կիրճով, հող տանել Երևանում և Սարղարաբաղում բամբակի մշակությունը ավելացնելու և մեծնույն գներով բամբակ մեղք բերելու համար, հովանավորել առևտուրը, Կողբի աղահանքերի արդյունահանությունը, բնիկ և ընթացք տալ եղած դիմումներին, պարզել արտոնյալ դասերի ներկայացուցիչների իրավական դրությունը և այլն: և այլն:

Այսպիսով, Պասկևիչը ժամանակավոր վարչությունից պահանջում էր լուծել պատերազմի և խաղաղ կյանքի հետ առնչվող այնպիսի

Հարցեր, որոնք կապված էին մեծ զմայությունների հետ: Քայքայված երկիրը անշունչն էր լի միանկի չէր իր ողորմելի տնտեսությանը հաջորդ տալու պարական աստիճանավորների մեծ աստիճանին:

Պատկերը ժամանակավոր վարչության չորս ամիսների գործունեությունից անշունչ զմայուն է մնում և գլխավոր շտաբի պետ Դիրիլյի գրավոր բողոք է ներկայացնում գեներալ Կրասնովսկու գեմ, վերջինիս մեղադրելով անզորության մեջ:

Առանց այդ բողոքի էլ վաղուց արդեն արբունիքում նախագիծ էր մշակվում Երևանի մարզի մնալուն վարչաձևի համար: Նիկոլայ I-ը դեռևս 1827 թ. Հոկտեմբեր ամսի կարգադրել էր կազմել մի հանձնաժողով, որը մշակեր նոր նվաճված այդ երկրի կառավարչության նախագիծ և այն ներկայացներ Հաստատելու: Հանձնաժողովի կազմած նախագիծը երևան է գալիս 1827 թ. վերջերին: Պա երկրի վարչական, տնտեսական և ռազմական ընդգրկվածությունը վերաբերող մի ընդարձակ կանոնադրության նախագիծ էր, որով Հանձնարարվում էր առաջին իսկ Շարա-վորության դեպքում Երևանի մարզում (ПРОВИНЦИЯ), այսինքն երևանի ու Նախիջևանի խանություններում, ինչպես և նոր միացված մյուս չրճաններում ժամանակավոր կառավարչության փոխարեն ստեղծել նոր վարչություն կամ Երևանում, կամ մի այլ հարմար տեղում: Այդ վարչությունը ենթարկվելու էր Պատկերի իշխանությանը և բաղկացած էր լինելու հզոր հզորության մարզի ռազմական պետից, երկու խորհրդականներից, որոնք լինելու էին ռուս աստիճանավորների (մեկը ռազմականության գծով, իսկ մյուսը՝ ֆինանսական), և երկու աստիճանների խորհրդակցական ծայնով: Առանձին երկրան էր լինելու էին ընկալության արտոնյալ խա-վերից՝ մեկը հայ, իսկ մյուսը՝ կովկասաբնակ: Վարչությունն ունենալու էր իր գրասենյակը և Համապատասխան պաշտոնյաներ:

Երևանի Մարզի վարչությունը պարտավորեցվում էր վերա-կանգնել ու պահպանել մարդկանց անողորմ և խաղաղ կյանք՝ հետապնդելով բոլոր կասկածելի մարդկանց, հովանավորել ու զարգացնել առևտուրը, արդյունաբերությունը, առանձնապես հոգ տանել բամբակի արտադրությունը ընդարձակելու մասին: Հանձ-նարարվում էր ամենակարճ ժամանակամիջոցում տեղեկություններ հավաքել քաղաքների, գյուղերի, պետական տների, առևտրի, ֆարիկանների ու ընդհանրապես արդյունաբերության, հացա-հատիկների մշակման, անասնապահության, չերամապահության, հարկերի, առանձին գասակարգների մարդկանց իրավունքների,

ջրաղացների, այգիների, հողերի, լեռնային արդյունահանության և այլ ու այլ բնագավառների մասին: Նախագծով Մարզային վար-չությունը պարտավորվում էր սկզբնական չրճանում պարտական տիրապետության ժամանակաշրջանի հարկային համակարգը նույնությունը թողնել ուժի մեջ, միայն չեղյալ Հայտարարելով հայերից դավանանքի համար վերցվող հարկը, ինչպես և հրաժարվել հարկադրման և հարկահավաքման ժամանակ պարսիկների կի-րառած անվայելուչ ու կամայական միջոցներից, խաղաղության պահանջարկը կնքելուց հետո միայն մարզում կիրառել Ռուսական կայսրության մեջ գործող հարկակարգը: Նկատմաների ներքին ղեկավարումը սկզբում վերապահվում էր Մարզային վարչությանը և կախված էր նրանից, իսկ վերահսկողի դերը պատկանում էր վրաստանի պետական էքսպեդիցիային: Կանոնադրության նա-խագիծում սահմանվում էր գործերի լուծման կարգը, դրանք պետք է լուծվեին երկու խորհրդականների ղեկավարման հիման վրա, անհրաժեշտ դեպքում լսելով ասետրների կարծիքը: Վերոները հաստատվում էին գինիորական պետի կողմից, որի անունով էլ հենց գրվում էին պաշտոնական գրությունները, բացի տեղեկանքներից և այս կամ այն հարցի իսկությունը հաստատող գրություններից, որոնք կարող էին տրվել խորհրդականների կողմից:

Նշվածներից բացի, Մարզային վարչության կանոնադրության նախագիծում հատուկ հոդվածներով հանձնարարվում է վարչությանը զբաղվել մարզի բնական հարստությունների հետազոտմամբ՝ հատուկ ուշադրություն դարձնելով հատկապես Կողքի աղահանքերի վրա, կադանակարգել արտադրի ու տրանզիտային առևտուրը, կանո-նավորել մարսատները, մարսերի գանձման գործը, լավացնել ու բարելավել հաղորդակցությունը և այլն, և այլն:

Մարզի վարչական ու կառավարման կարգը որոշելիս այս նախագիծը չնչին փոփոխություններով կիրառվեց իրեն պարտավոր կանոնադրություն:

Հիմք ընդունելով Հիլյալ նախագիծը, բարձրագույն հրամա-նագրով, Թուրքմենայի պայմանադիր վավերացնելուց մեկ օր անց, 1828 թ. մարտի 21-ին Երևանի ու Նախիջևանի նախկին խա-նությունների տարածքներից կազմվում է Հայկական մարզը:

Հայկական մարզի մշտական վարչության կազմակերպումը առիթ դարձնելով, Պատկերը ղեկավարությունից հեռացնել գեներալ Կրա-սովսկուն և ներսև Աշտարակեցուն, որին, ձգարահատույց լինելու

փոխարեն», «նրա (Պատկերիչի) սաղրանելով ցարական կառավարությունը 15-ամյա պատվավոր արտերի դատավարությունը»¹:

Պաշտոնից Հեռացված Գրաստվելու փոխարեն նոր կազմակերպված Հայկական մարզի պետ է նշանակվում գեներալ-մայոր Ալեքսանդր Ճավճափաճն: Վարչության կազմը Համապատասխանում էր վերը նշված կանոնադրության պահանջներին, նա քաղկացած էր մարզի ռազմական պետից, որը նախագահում էր վարչության նիստերում և Հաստատում նրա որոշումները, երկու ուստ խորհրդականներից, մեկը ռուսիկանությունից գծով, իսկ մյուսը՝ ֆինլանդական և խորհրդակցական ձայնից օգտվող երկու ասեսորներից՝ մեկը Հայ Հասարակության կողմից, իսկ մյուսը՝ կովկասաթաթարական: Մարզի կենտրոն Հաստատվեց Երևանը:

1828 թ. կազմված Մարզային վարչություն մեջ, ինչպես սոված էր մշակված կանոնների նախագծում, Հարցերը լուծվում էին երկու խորհրդականների գեներալ-մայորի Հիման վրա և Հաստատվում գեներալական պետի կողմից: Եթե Հարցն այնպիսին էր, որ պահանջում էր ավելի մանրամասն քննություն, և նրա լուծումը անմիջապես կապված էր տեղական ապստանների ու քնակությունից Հետ, ապա այդ դեպքում լուծում էին երկու ասեսորների կարծիքը և, անհրաժեշտ գտնելիս, որոշման ժամանակ դրանք Հաշվի առնում:

Շուտով ակնհայտ դարձավ, որ նմանօրինակ վարչաձևը անձեռնտու է և շատ Հեռու ցարական միասնական վարչական կարգից: Հայկական մարզում գործում էին տակավին խանական շրջանից մնացած վարչական կառավարման շատ ձևեր ու սովորություններ: Հայկական մարզում մի տեսակ խճանկար էին կազմում խանական-պարսկական և ու ցարական-ռուսականը: Ինչպես մյուս բնագավառներում, այնպես էլ այստեղ մարզի վարչական կառուցվածքը պետք էր փոփոխվել և այն ավելի մոտեցնել կայսրության մյուս մարզերում գոյություն ունեցող վարչաձևին:

Այդպիսի փոփոխություն կատարվեց Ա. Ճավճափաճին 1830 թ. փոխարինած Բեհրոյի Թիմանյակ, 1833 թ.վականին:

Այս նոր օրենքը մի քայլ եւս առաջ գնաց նախկին խանական «օրենքներից» քառսր վերաջնելու և Հաստատուն կարգ ու կանոն մտցնելու ուղղությամբ: Մական գրա Հետ միասին, նոր օրենքով նախկին Մարզային վարչությունը, որը որոշ չափով կոլեգիալ

մարմին էր նման, վերածվեց սոսկ մարզի պետի գրասենյակի, և ավելի լայնացան վարչության պետի իրավունքները: Դրան Համապատասխան, նախկին խորհրդականների փոխարեն ստեղծվում են ռուսիկանական (կամ կատարողական), ֆինլանդական-ստեղծական և դատական Հատուկ բաժիններ: Տնտեսական և ֆինանսական մասերի միացումով կազմվեց մի Հատուկ վարչություն, որը կոչվեց «Հայկական մարզի Հարկային և պարահանների Հաճարման վարչություն»: Բրեական գործերը քննելու իրավունքը, որն առաջ պատկանում էր վարչությանը, բառ նոր վարչաձևի, տրվեց Երևանում գտնվող Ռազմադատական դատարանին: Այդ դատարանը գործում էր քաղաքի գեներալական պարենի նախագահությանը: Նախկինում գոյություն ունեցող քաղաքային դատարանների փոխարեն կազմվում են երկու գավառական դատարաններ՝ Երևանում և Նախիջևանում: Գավառական դատարանը քաղկացած էր դատավորից և երկու ուստ ու երկու տեղացի աստեղծականից: Այդ դատարաններին իրավունք էր վերապահվում քննել միայն պետության ու մասնավոր մարդկանց և մասնավոր մարդկանց միջև եղած Հայցերը: Գավառական դատարաններն առաջին ինստանցիան էին Համարվում, և դրանց վճիռը երկնակա էր րեկման: Երբ Հայցը վերաբերում էր ոչ ավելի, քան 200 ռուբլու գործերի, ապա դատարանի վճիռը Հաստատում կամ րեկանում և դրա փոխարեն նոր վճիռ էր կարգանում մարզի պետը, իսկ եթե գործի արժեքը 200 ռուբլուց անցնում էր, ապա այն Հաստատելու կամ րեկանելու իրավունք ունեցր Կովկասի գլխավոր կառավարիչը, որն առՀատարակ Համարվում էր բոլոր կարգի Հայցերի վերջնական լուծողը: Այդ դատական մարմինների Հետ միասին նոր վարչաձևը ուժի մեջ էր թողնել նաև նախկին Հոգևոր դատարանները (որանք Հայկական մարզում երբեք էին՝ մեկը Երևանում, մեկը Նախիջևանում, մեկն էլ Սրբուրաղում) և տանուտերների դատ ու դատաստան տեսնելու իրավունքը: Նոր Հաստատված վարչաձևով նախկին մահալերը մնացին նույնը և՛ իրենց տարածքի սահմաններով, և՛ վարչական վիճակով. նույնը մնաց նաև դրոշակային Համայնքների կառավարման կարգը:

Մարզի կենտրոնը Երևանն էր. Մարզային վարչության նստավայրը Երևանի րեղը, որը Հնուցայում էլ մնաց որպես նստավայր Երևանի դավառի, ապա Նահանգային վարչության Համար րեղՀուպ մինչև 60-ական թվականները, երբ Երևանի Նահանգային վարչության Համար նոր շենք կառուցվեց և րեղն իրեն վարչական նստավայր լրվեց:

¹ Աղետ Հովհաննիսյան, Նայրադյանը և նրա ժամանակ, Գրք առաջին, Երևան, 1955, էջ 42-43:

Հայկական մարզի կազմակերպումով ցարական կառավարությունը, կարելի է ասել, երկու նպատակ էր հետապնդում, առաջին՝ այն ժողովուրդները իրենք միմյանցից վարչական օղակ խանձնական չլքանի վարչաձևը աստիճանաբար ոչնչացնելու և ցարական վարչաձևը արմատավորելու համար, երկրորդ՝ այն կոչելով «Հայկական մարզ», դրանով իսկ արտաքինապես ջուլջ տալ, որ իր վարչական բաժանման մեջ Հաշվի են առնված տեղական-ազգային պայմանները և, իբր, նրանում միավորված Հայկական չրջաններին, որոնք կազմում էին Ռուսաստանին անցած Արևելյան Հայաստանի զգալի մասը, տրված են որոշ արտոնություններ: Հայկական մարզի վարչաձևը իրեն այդպիսին ներկայացնելու փորձեր էին փաստորեն ժամանակավոր վարչությունն մեջ ներսևս Աշտարակեցուն մտցնելը, մարզի մշտական վարչությունը հաստատելիս Հայ ու կողակասախմբար երկու աստիճանների ներկայությունն այդ վարչությունում և, վերջապես, 1833 թ. մարզի վարչական փինակը փոփոխություն ենթարկելիս՝ նրա զբոյրի վրա ցարական երկզվյալների արժիքի և թագի հետ միասին Մասիսը, Հայկական թագավորական թագը և էֆնիսձեի վանքը պատկերելը: Մակայն Հենց նույն փաստերը զայիս են առնել, որ ցարական վարչաձևը եթե սկզբում հանդուրժում էր մարզի վարչությունում լիակատար ծայն ունեցող մի Հայի առկայությունը, ինչպես ժամանակավոր վարչությունն մեջ էր, հետագայում այն փոխարինվեց միայն խորհրդակցական ծայն ունեցող աստարով, որը վարչությունում գործերը լուծելիս գրեթե ոչ մի նշանակություն չուներ, իսկ 1833 թ.վարկանից այդ էլ վերացվեց և Մարզային վարչությունն ամբողջապես դարձավ ռուսական՝ մարզի պետի ամենազոր իրավունքներով:

1833 թ. օրենքով չափարտվեցին Հայաստանի վարչաձևի փոփոխությունները: Դեռևս վերջնական չէր համարվում նաև Անդրկովկասի մյուս մասերում տիրող վարչական կարգը: Ցարական կառավարությունը ձգտում էր Անդրկովկասը լիովին և վերջնականապես ենթարկել Ռուսական պետության վարչաձևին, այնտեղ ոչնչացնել տեղական և պարսից տիրապետության չրջանից մնացած բոլոր ձևերը ու հաստատել ռուսական միասնական վարչաձև: Ցարական պաշտոնյաներից ոմանք (Պասկևիչ, Մենշևիկով, Գան և այլք) գտնում էին, որ առանց ձգձգելու անհրաժեշտ է անմիջապես և ամբողջովին Անդրկովկասը ենթարկել ռուսական միասնական վարչաձևին ու պետության մեջ գործող քնշահանք օրենքներին, իսկ ոմանք էլ գտնում էին, որ նույն նպատակին պետք է հասնել աստիճանաբար, քայլ առ

քայլ: Անդրկովկասի, այդ թվում և Արևելյան Հայաստանի վարչական կարգը փոփոխելու համար նշանակվեց հատուկ հանձնաժողով, որի աշխատանքի արդյունքների և գործերի հետագա ընթացքի մասին կնշվի քիչ հետո, միայն պետք է ասել, որ Հայկական մարզը 1833 թ. վարչական ռեֆորմից հետո տարածքային և վարչական առումով անփոփոխ մնաց մինչև 1840 թ.:

1829 թ.վարկանից Անդրկովկասը վարչականորեն բաժանված էր 6 տարրեր կարգի միավորների.

1. Բուն Վրաստան, որը բաղկացած էր 6 գավառից:

2. Հինգ դիստանցիան (չրջան)՝ Բորչալու, Ղազախ, Շամշադին, Փամբակ և Շորաքալ:

3. Յոթ պրովինցիա՝ Ղարաբաղ, Շարի, Շիրվան, Բաքվի պրովինցիա, Ղուբա, Դերբենդի պրովինցիա և Ախալցխա:

4. Ջորս մարզ՝ Իմերեթիա, Մինգրելիա, Գուրիա և Հայկական մարզ:

5. Թալիշի խանություն:

6. Լեռնական զանազան ժողովուրդների զբաղեցրած տարածքներ²:

Դրանք միմյանցից տարրերվում էին և՛ Ռուսաստանին միանալու ժամանակով, և՛ իրենց վարչաձևով: Մարզերը, այդ թվում և Հայկական մարզը, վարչականորեն կիսատազմական-կիսարազդարացիական բնույթ ունեին:

Հայկական մարզը, ինչպես նշվեց, կազմված էր երևանի ու նախիջևանի նախկին խանություններից և Սրբուհրադի (նախկինում Ազախիբան) չրջանից: Հաշվի առնելով նախկինում գոյություն ունեցող այդ վարչակարգը՝ Հայկական մարզն էլ, զրան համապատասխան, բաժանվեց վարչական երկու միավորի՝ Երևանի և նախիջևանի պրովինցիաների, որոնք մասնատվեցին օկրուգների: Երևանի պրովինցիան մասնատված էր 4 օկրուգների՝ Երևանի, Շարուրի, Սուրմալուի և Մարզարադի: Երևանի օկրուգն իր մեջ ընդգրկում էր նախկին Գյոդալի, Դարաչիլազի և Կրիս-բուլաղի մահալներ, Շարուրի օկրուգը՝ Շարուր, Վեդի-բասար, Գառնի-բասար և Ջանի-բասար մահալները, Սուրմալուի օկրուգը՝ Սուրմալուի, Դարաբենդ-Փարենի մահալները և Գանի-բասար ու Վեդի-բասար

¹ С. Зодзе, Историческая записка об управлении Кавказом, т. I, Тифлис, 1907, стр. 65.

մահայնների այն մասերը, որոնք բնկած էին Արարսի աջ ափին, իսկ Մարդարարաղի օկրուզը կազմված էր նախկին Մառնիլի, Քալինի, Մեխոլի-Ախտալի, Ապարանի, Գարբիի և Մարդարարաղի մահայններից: Նախիջևանի պրովինցիան կազմված էր երկու օկրուզից՝ Նախիջևանի և Սրբուրաղի:

Երևանի պրովինցիայի օկրուզների գլուխ էին կանգնած օկրուզային պետերը, իսկ Նախիջևանի ու Սրբուրաղի օկրուզներում ուժի մեջ մնաց նախկին նաչիրների իշխանությունը, ինչպես նաև կազմվեցին ոստիկանական վարչություններ, որոնց գլուխ ևս կանգնած էին նույն նաչիրները: Թև՝ Երևանի պրովինցիայի օկրուզների պետերը և թև՝ Նախիջևանի օկրուզների նաչիրները ենթարկված էին Հայկական մարզի վարչությանը: Երկու պրովինցիաներում էլ մահայնների ու գյուղական համայնքների վարչաձևը մնաց չփոխված:

Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացվելուց և այնտեղ նոր օրենքներ ու վարչակարգ մտցվելուց հետո խանական չրջանի կամայականությունները մեծ մասամբ վերանում են, այժմ շատ բնագավառներում սկսում է գործել օրենքը, որ պարսկական տիրապետության չրջանում իբրև այդպիսին, բառի բուն իմաստով, գոյություն չուներ: Սակայն ցարական աստիճանավորների համար ևս խորթ չէին անօրինականություններն ու կամայականությունները:

Հայկական մարզում կային երեք քաղաքներ՝ Երևան, Նախիջևան և Սրբուրաղ: Հետագայում, երբ կազմակերպվեց Երևանի նահանգը, նրա քաղաքների թիվը հասավ 5-ի, որովհետև նրա մեջ մտավ նաև Ակերսանդրապոլը, որը մինչև 1837 թ. գյուղ էր և Հայտնի էր Գյումրի (պատմական Կումայրի) անունով, այդ թվականից այն վերածվեց բերդի և կոչվեց Ակերսանդրապոլ, իսկ 1840 թվականից սարևանցավ քաղաքների շարքը: Մյուս՝ 5-րդ քաղաքը նոր Բայազետն էր, որն առաջացավ ներգաղթյի շնորհիվ, նախկին Գաավազ գյուղատեղում: Նրա առաջացմանը նպաստեցին տեղական առևտրի զարգացումը և զավառական կենտրոն լինելը: Նշված բոլոր քաղաքների մեջ իր տնտեսությամբ, վարչական վիճակով ու խաղաղացած զեբով այդ չրջանում ամենից նշանավորը Երևանն էր՝ Հայկական մարզի կենտրոնը: Քաղաքները կառավարվում էին ոստիկանության կողմից:

Մենք տեսանք, որ 30-ական թվականներին Անդրկովկասում գոյություն ունեին վեց կարգի վարչական միավորներ, որոնք իրարից տարբերվում էին իրենց կառավարման օրգաններով, վարչական և

ռազմական կարգ ու կանոնով: Ցարական կառավարությունը չէր Հանդուրժելու այդպիսի զանազանությունը վարչաձևեր, նրան անհրաժեշտ էր ամենուրեք կիրառել կայսրության ընդհանուր օրենքներն ու վարչական բաժանման կարգը:

1838 թ. բարձրագույն Հրամանագրով ցարը հաստատում է սենատոր Գանի նախագահությամբ մի հանձնաժողով, որին հանձնարարվում է տեղում ծանոթանալ ու բնել Անդրկովկասի վարչական կառուցվածքի մասին եղած բոլոր առաջարկներն ու նախագծերը և կազմել մի կանոնադրություն, որի հիման վրա պետք է վարչական բաժանման ենթարկվեր Անդրկովկասը, որովհետև նրա վարչական միավորների կառավարման ձևերը:

Հանձնաժողովի աշխատանքի հիման վրա 1840 թ. ապրիլի 10-ին հրապարակվեց հատուկ օրենք, ապա բարձրագույն Հրամանագրի կառավարող սենատին՝ Անդրկովկասում նոր վարչական կառուցվածք մտցնելու մասին, դրանց հետ միասին հրապարակվեց բարձրագույն Հրամանագիր՝ ըստ նոր օրենքի պետական պաշտոնատեղիների բացման վերաբերյալ:

Անդրկովկասն այդ, այսպես կոչված, զանյան վարչաձևի հիման վրա կազմեց մեկ նահանգ՝ Վիրա-իմերեթյան նահանգ անունով և մեկ մարզ՝ հատուկ ռազմածովային կառավարությամբ: Վերացվեցին նախկին վեց կարգի վարչական բոլոր միավորները, որոնց թվում և Հայկական մարզը:

Վիրա-իմերեթյան նահանգը բնդրվում էր Անդրկովկասի մեծ մասը և բաժանված էր 11 գավառների՝ Թիֆլիսի, Գորիի, Թելավի, Բլոկիանի, Քուրմայիսի, Նիկոպոլսկոյի, Ալեքսանդրապոլի, Երևանի, Նախիջևանի, Ախալցխայի և Գուրլանի: Կառավարական մարզը բաժանվեց 6 գավառի՝ Շիրվանի, Զարարաղի, Ծաբիի, Թալիշի, Դերենդեի և Ղուրայի: Այսպիսով, նախկին Հայկական մարզի տարածքը վեր էր ածվել երկու գավառի՝ Երևանի ու Նախիջևանի, որոնք մտցվել էին Վիրա-իմերեթյան նահանգի մեջ: Երևանը դարձավ զաղաքնեց մարզի կենտրոն լինելուց, դարձավ համանուն գավառի կենտրոնը:

Գանի նախապատրաստած այդ օրենքի նպատակն էր վարչականորեն Անդրկովկասը ձուլել Ռուսական կայսրությանը՝ ոտնահանելով նրա ազգային առանձնահատկությունները, պատմականորեն ձևավորված յուրահատկությունները: Այդ օրենքով երկրի կառավարման գործից հեռացվեցին տեղացի բարձր լսավյի ներկայացուցիչները՝ բեկերը, աղայարները, մելիքները: Գավառներում,

մահայններում և գյուղերում պաշտոնյաներ նշանակվեցին կայսր-
ությունից մեջ բնդունված կարգով: Ընդ որում, զավառներում և
մահայններում կառավարչական ապարատը՝ գավառապետություններ,
ոստիկանական շրջանի պետի պաշտոնը և այլն, բացառապես տրվում
էր ուսս աստիճանավորներին, իսկ գյուղերի ավագությունը տե-
ղացիներին՝ ընտրություն միջոցով: Մահմեդական հոգևոր գա-
տարանները զրկվեցին իրենց իրավունքներից, դրանց փոխարեն
ստեղծվեցին գավառական դատարաններ: Հոգևոր դատարանները
ամուսնուիշյան և ընտանեկան մանր Հայքերից դատ այլևս այլ Հայքեր
ընդունելու և դրանց մասին վճիռ կայացնելու իրավունք չուներ:

1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքը գնահատվում է որպես Անդրկով-
կասը ուսականացնելու ռեակցիոն փորձ: Նրա կիրառումը մեծ
անբավականություն է առաջացնում անդրկովկասյան շրջաններում՝
Ալեքսանդրապոլում, Նախիջևանում, Ախալցխայում, Գուրիայում,
Քելդանում և այլուր: Առանձնապես մեծ զգուհություն է առ-
տաՀայաստան տեղական ազնվականությունը, որը նոր օրենքով
կորցրել էր կառավարման մասնակցելու իր նախկին իրավունքները,
հետագույն վարչական ապարատներից: Ցարական կառավարության
համար վերջինս ցանկալի չէր: Հասարակության այն խավը, որ տե-
ղում իրեն համար Հնարան պետք է ծառայեր քնակչության մեծա-
մասնությունները՝ աշխատավորներին «Հյու-Հազանգ» պահելու համար,
դուրս էր եկել նոր վարչաձևի դեմ: Հնուագույն բարդություններից
խուսափելու համար Նիկոլայ I-ը ստիպված է լինում նահանջել
օրենքի որոշ դրույթները կամ դրանք կիրառել կրճատված ձևով:
Ամենանշանակալի դիմումն այն էր, որ ցարի կարգադրությունը
իրավունք տրվեց ազալարներին, բեկերին և մուլերներին դառնալ
վարչական պաշտոններ:

1844 թ. Կովկասը վեր է ածվում փոխարքայության, և փոխարքա
է նշանակվում Մ. Ս. Վորոնցովը: 1840 թ. ապրիլի 10-ի օրենքից
ցարական կառավարության կատարած նահանջը, տեղական
ազնվականությանը տրված որոշ արտոնությունները ստակավին չէին
կանխել և չէին էլ կարող կանխել Կովկասում ծավալված անբա-
վականությունները: Ուստի խորամանկ Վորոնցովը, իրեն ներ-
կայացնելով որպես Կովկասի ժողովուրդներին «բարեկամ», սկսում է
զգուշությամբ և թույլարկված ձևով պաշտպանել ցարական ինքնա-
կալության չահերը: Նա վերոհիշյալ օրենքով սահմանված միօրինակ
վարչաձևը փոխարինում է Կովկասի տարբեր մասերում տարբեր
վարչաձևեր հաստատելով: 1846 թ. դեկտեմբերի 14-ին Վորոնցովի

ներկայացրած նախագծի հիման վրա հրապարակվում է մի օրենք,
որով ամբողջ Անդրկովկասը բաժանվում է չորս նահանգների՝
Թիֆլիսի, Բուխարայի, Շամախիի և Գերբեղի: Նախկին Հայկական
մարզի տարածքները, որոնք 1840 թ. կազմել էին երկու գավառ և
մտել Վրաց-իմերեթիան նահանգի մեջ, այժմ էլ փաստորեն վար-
չականորեն մնացին նույնը, այսինքն՝ իրեն երկու գավառներ՝
Երևանի և Նախիջևանի, մտան Թիֆլիսի նահանգի մեջ: Թիֆլիսի
նահանգի մեջ էր նաև Ալեքսանդրապոլի գավառը, որը կազմված էր
նախկին Շորապոլի, Փամբակի և Ախալքալաքի շրջաններից:

Ցարածային-վարչական վերափոխությունները Անդրկովկասում
դրանցով ևս չավարտվեցին: Նախկին Հայկական մարզի տարածքը
իրեն գավառներ այլ նահանգների մեջ մտցնելը ազդողակող Հակա-
ստիվան էր առաջացնում տեղական պայմանների նկատմամբ:
Անհրաժեշտ էր պատմականորեն և ժողովրդական տնտեսությամբ
շատ թե՛ մի ընդհանրություն կազմող այդ լայնատարած մարզը
ճանաչել որպես մի ավելի մեծ վարչական միավոր՝ նահանգ, քանի որ
զա Համապատասխանում էր ցարական ինքնակալության ռազմա-
կան, ոստիկանական, ֆինանսական և գաղութատիրական չահերին:

1849 թ. հունիսի 9-ին րարձրագույն Հրամանատիրական չահերում է
Երևանի նահանգը: Այդ օրենքը ուժի է մեջ է մտնում 1850 թ. հու-
նվարի 1-ից, երբ նախապատրաստական բոլոր դրոժները կատարելուց
հետո բաշխվում են նահանգական և գավառական կառավար-
չությունները:

Կովկասի փոխարքա Մ. Ս. Վորոնցովը իր 1849-1851 թթ. գոր-
ծունեության մասին գրած Հաշվետվության մեջ փորձում է քանն
այնպես ներկայացնել, որ, իբր, Երևանի նահանգի կազմումը ելնում
էր միայն երկրի քնակչության տնտեսական չահերից և նրա
բնագատմական առանձնահատկություններից, մինչդեռ Հենց նույն
զեկուցազրից պարզ երևում է, որ մյուս նահանգների նման, Երևանի
նահանգը ևս ստեղծվել էր վարչառտոկանական և գաղութատի-
րական նպատակներից ելնելով:

Նահանգի կենտրոնը Երևանն էր: Երևանի նահանգն իր մեջ
ընդգրկեց նախկին Հայկական մարզի ու Ալեքսանդրապոլի գավառը,
որից անջատվեց Ախալքալաքի ոստիկանական շրջանը: Նորաստեղծ
Երևանի նահանգն իր կազմում ուներ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի,
Նոր Բայազետի, Նախիջևանի և Սրբոյրաղի գավառները: 1862 թ.
Ալեքսանդրապոլի գավառից անջատվում և Թիֆլիսի նահանգին է
միացվում Լոռին, որը նախկինում կազմում էր այդ գավառի

Փամբակի ոստիկանական շրջանի հյուսիսային մեծագույն մասը: 1867 թ. Երևանի նահանգի գավառաբաժանումը ենթարկվում է փոփոխություն: Սրբոլորացի գավառը վերացվում է, նրա տարածքը միացվում է Նախիջևանի գավառին, իսկ Սրբոլորացի թաղարքը դառնում է արտահատարային: Այդ օրենքով կազմվում է և մի նոր գավառ՝ էջմիածնի գավառը: Այսպիսով, 1867 թ. փոփոխմամբ ևս Երևանի նահանգը կազմված էր 5 գավառներից՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի և էջմիածնի: 1874 թվականին Երևանի նահանգի գավառների կազմում նոր փոփոխություն է մտցվում: Նրա տարածքը նախկին 5-ի փոխարեն մասնատվում է 7 գավառների՝ Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, էջմիածնի, Նախիջևանի, Նոր Բայազետի, Շարուր-Գարալագյազի և Սուրմալուի: Շարուր-Գարալագյազը կազմվել էր Նախիջևանի գավառի մի մասից, իսկ Սուրմալուն՝ էջմիածնի գավառի Սուրմալուի ոստիկանական շրջանից, որն բնկած էր Արարս գետի հայկական Պար լեռնաշղթայի միջև:

Այդպիսի կազմով Երևանի նահանգը, գրեթե առանց որևէ փոփոխության, մնաց մինչև Ռուսիան համալսարհային պատերազմը: Ռուսական պետության մյուս նահանգների գավառների նման, Երևանի նահանգի գավառները ևս բաժանված էին ոստիկանական շրջանների: Սակայն այդ պաշտոններն, օրենքով հաստատված վարչատարածքային միավորներից բացի, բնակչության մեջ դեռևս պահպանվել էր պարսկական տիրապետության շրջանի վարչական փոքր միավորների՝ մահալների հատկացությունը, որը սակայն սոսկ աշխարհազորական բնույթի ուներ:

Երևանի նահանգը, տարածքային առումով, կազմակերպվելու օրից մինչև վերջ փոփոխություն չի ենթարկվել, մնալն փոփոխվել է նրա ներքին գավառաբաժանումը, որի մասին ասվեց: Նրա տարածքը, ներառյալ և Սևանա լճի հայկին, կազմել է մոտ 24 ¹/₂ մար. քառ. վերստ, իսկ բնակչության թիվը 1871 թ. հասնում էր 452 001 հայրդու:

Երևանի նահանգը կազմելիս նրա համար սահմանվեց ավելի պարզեցված կառավարման ձև, սակայն հետագայում նրա հիմնարկությունների ու կառավարող բյուրոկրատիայի թիվը գնալով բազմապատկա՞ր բարդացավ:

Նահանգի գլուխ իբրև գերագույն կառավարիչ կանգնած էր գեներալ նահանգապետը, որը նշանակվում էր ցարական բարձրագույն օրենսդրական զինվորականներից և համարվում էր նահանգի և՛ քաղաքացիական զլխավոր կառավարիչը, և՛ ռազմական ամենաբարձր պետը, այլ կերպ ասած, նրա տնօրինությանն էին ենթարկված

նահանգի քաղաքացիական և ռազմական գործերը: Գեներալը նահանգապետը ենթարկվում էր կովկասի փոխարքային, իսկ քաղաքացիական գործերի գծով նրա անմիջական պետը համարվում էր կովկասի փոխարքայության քաղաքացիական մասի գլխավոր կառավարիչը: Նահանգապետն ուներ մեկ զլխավոր օգնական, որը նրան կարող էր փոխարինել բոլոր գործերով: Նրա օգնականը կոչվում էր փոխնահանգապետ, որը դարձյալ նշանակվում էր բարձր կոչում ունեցող ցարական աստիճանավորներից:

Նահանգն ուներ մի չարք հիմնարկներ: Դրանք բոլորն էլ ենթարկված էին գեներալ նահանգապետին: Նահանգական հիմնարկները հետևյալներն էին՝ նահանգապետի գրասենյակը, նահանգային վարչությունը, Զինապարտության նահանգային ատյանը (Губернское по воинской повинности присутствие), Գյուղացիական գործերի նահանգային ատյանը և նահանգային վիճակագրական կոմիտեն:

Դրանցից յուրաքանչյուրն ուներ իր բավական մարդաշատ ապարատը, որտեղ պաշտոններ էին վարում բացառապես ռուս աստիճանավորները:

Նահանգապետի գրասենյակը, որը բաղկացած էր կառավարիչից, նրա երկու օգնականներից և վեց աստիճանավորներից, վարում էր բոլոր դրազրությունները, հատկապես դադանի գրազրություններն ու այն գործերի գրազրությունները, որտեղ անմիջականորեն չտալ լուծում էին պահանջում նահանգապետից:

Նահանգային վարչությունը բաղկացած էր երկու բաժնից՝ գրասենյակից և ընդհանուր ատյանից: Գրասենյակը ամբողջապես ենթարկվում էր փոխնահանգապետին և իր հերթին բաժանված էր չորս բաժանմունքի, որոնցից առաջին երկուսը կարգադիր բաժանմունքներն էին և յուրաքանչյուրը կազմված էր 3 հոգուց՝ խորհրդակցից կամ բաժանմունքի կառավարիչից, գործակալից և նրա օգնականից: Նահանգային վարչության գրասենյակի մյուս երկու բաժանմունքներն էին՝ բժշկական բաժանմունքը և շինարարականը: Բժշկական բաժանմունքի ապարատը բաղկացած էր նահանգային բժշկից, նրա օգնականից, երկու անասնաբույժից և մեկ զրազրից, իսկ շինարարական բաժանմունքը՝ նահանգային ինժեներից, նահանգային ճարտարապետից, երկու աշխուկներից և մեկ գործակալից: Բաժանմունքների մեջ մտնող նշված պաշտոնյաներից բացի, կային և մի չարք այլ պաշտոնյաներ, որոնք գրասենյակային աշխատողներ էին համարվում: Դրանք էին՝ քարտուղարը, հաշ-

վապահ, էկզեկուտոր, գրանցիչ (регистратор), արխիվարիուս, հոդադիր և թարգմանիչը:

Նաճանգային վարչություն մեջ վարչիոց բոլոր գործերը ընդհանրապես երկու մասի էին բաժանվում՝ վարչական և դատական: Վարչական գործերը լուծվում էին երկու եղանակով: Դրանց մի մասը միանձնյա կերպով կարող էին տնօրինել նաճանգապետը, փոխնաճանգապետը և, եթե ոչ կարելի գործ էր, բաժանմունքի պետերը, իսկ վարչական գործերի մյուս մասը, ինչպես և դատական բոլոր գործերը, լուծվում էր նաճանգական վարչության ընդհանուր ատյանում՝ նաճանգապետի կամ փոխնաճանգապետի նախագահությամբ, որոնց կարծիքը վճռող նշանակություն ուներ: Փաստորեն նաճանգային վարչության ընդհանուր ատյանը վեր էր անվում սովորական կատարողական Հիմնարկի:

Նաճանգային ղեկնապարտության ատյանը գործում էր նաճանգապետի նախագահությամբ: Այդ ատյանը բաղկացած էր տարբեր գերատեսչությունների ներկայացուցիչներից: Նաճանգային գործերի ատյանը ևս գործում էր նաճանգապետի նախագահությամբ: Այս ատյանը բաղկացած էր երեք անդամից, քարտուղարից և թարգմանչից: Նա զբաղվում էր տիրակալական հոգերում ապրող դյուղացիների և տերերի միջև եղած Հարաբերությունների Հարցով: Նաճանգային դյուղացիական գործերի ատյանը իր պարտականությունների տեղերում կատարում էր, այսպես կոչված, Հաշտարար միջնորդների միջոցով, որոնցից յուրաքանչյուրն իր տրամադրության տակ ուներ թարգմանիչ՝ տեղացիների խոսքերը ռուսերեն թարգմանելու և իրեն Հավանակի զարմեկու Համար:

Տարբեր կարգի շատ անդամներ էր իր մեջ ընդգրկում նաճանգային վիճակագրական վարչությունը, որը ևս գործում էր նաճանգապետի նախագահությամբ: Բացի նախագահից և նրա օգնականից, վիճակագրական կոմիտեն ուներ անփոփոխ, իսկական և պատվավոր անդամներ և քարտուղար:

Անփոփոխ անդամներ էին Համարվում փոխգնդապետը, նաճանգի Հատուկ գերատեսչությունների կառավարիչները և այլք:

Բակական անդամներին կրտում էր կոմիտեն: Բակական անդամներ էին ընտրվում այն մարդկանցից, որոնք կարող էին իրենց գործունեությամբ օգտակար լինել կոմիտեի աշխատանքներին: Վիճակագրական կոմիտեն աշխատում էր իրրև իսկական անդամներ իր կազմում ընդգրկել գիտական արշավախմբերի ղեկավարներին և կառավարության Հանձնարարությամբ նաճանգում կատարվող այն

գիտական աշխատանքների ղեկավարներին ու մասնակիցներին, որոնք անմիակախորեն կապված էին վիճակագրության հետ: Պատվավոր անվոր անդամները ևս ընտրվում էին կոմիտեի կողմից: Պատվավոր անվոր կարող էին ընտրվել նաճանգում ծնված, մեծացած կամ այնտեղ անշարժ գույք ունեցող այն անձնավորությունները, որոնք Հայտնի էին դարձել իրենց վիճակագրական աշխատություններով կամ նաճանգում վիճակագրական աշխատանքներ կատարվելիս՝ ցույց էին տվել նյութական մեծ օժանդակություն:

Վիճակագրական կոմիտեի պարտականությունները չատ էին և պատասխանատու: Կոմիտեն պետք է զբաղվեր նաճանգի քնակչության, արհեստների, առևտրի, արդյունաբերության, հողային տարածությունների, կուլտուրական աշխատանքների և այլ քնագրավորությունների վիճակագրությամբ: Նա ոչ միայն պետք է Հաղաքեր, այլև ստուգեր ու վերանայված և նմարվեր տեղերից ստացվող տվյալները: Կոմիտեի պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև նաճանգի, նրա բաղկացուցիչ մասերի և առանձին օբյեկտների վերաբերյալ մանրամասն նկարագրություններ կազմելը: Այդպիսի նկարագրությունները սովորաբար լինում էին աշխարհագրական, պատմական և տնտեսագիտական բնույթի աշխատանքներ: Նաճանգային վիճակագրական կոմիտեն նմարվում էր Կովկասյան փոխարքայության վիճակագրական կոմիտեին, իսկ վերջինս էլ՝ Կենտրոնական վիճակագրական կոմիտեին: Ցարական վիճակագրությունը, անշուշտ, ունեցել է անուղղակի թիրուխություններ ու սխալներ և անճշտ մեթոդներ: Բայց և այնպես Երևանի վիճակագրական կոմիտեի թողած ժառանգությունը, իր սխալներով հանդերձ, պատկառելի է և մեծապես օգնում է մոտավորապես ճիշտ գաղափար կազմելու ինչպես ամբողջ նաճանգի, նույնպես և նրա մասերը կազմող գավառների ու առանձին քաղաքների տնտեսական վիճակի մասին: Նրա մշակած նյութերի Հիման վրա վիճակագրական տեղեկություններ են հաղորդված առանձին գրքերում, պարբերականներում, ամփոփագրերում, արխիվային քաղաքային փաստաթղթերում:

Նշվածներից բացի, նաճանգային վարչության տնօրինության մեջ էին մտնում երկրային պահուրդագործի տեսչի, գավառական ոստիկանության վարչությունները, Երևան քաղաքի ոստիկանական վարչությունը և այլն:

Ցուրարանչյուր նաճանգ ուներ իր նաճանգային դատարանը, որը փոխարինում էր նախկին զավառական դատարաններին և մյուս

դատական Հիմնարկներին: ՆաՀանգային դատարանը իրավասու էր վճիռ կայացնելու բոլոր կարգի քաղաքացիական և քրեական հայցերի նկատմամբ: ՆաՀանգային դատարանը բաղկացած էր նախագահից, երկու խորհրդականից և չորս ատենակալից, որոնք ընտրված էին Հասարակության բարձր դասերի և առևտրական խավի կողմից: Քաղաքացիական և քրեական հայցերից բացի, նաՀանգային դատարանի իրավասությունն էին ենթակա նաև խնամակալական և նոտարական գործերը:

ՆաՀանգե ուներ իր գատախաղը:

Երևանի նաՀանգե ուներ և պահնորդական վարչություն, որը գտնվում էր Երևան քաղաքում: Դա բաղկացած էր վարչության պետից, երա օգնականից, որը գործում էր Փարսում, և աղյուսանից: Երևանի պահնորդական վարչությունը գործում է ոչ միայն Երևանի նաՀանգում, այլև Փարսի մարզում:

ՆաՀանգային պաշտոնական ապարատները նշվածներով չէին սովորություն: Փային տարրեր մինիստրություններին ենթակա մի քանի այլ Հիմնարկներ ևս, որոնք նույնպես ստեղծված էին Երևանում: Այգյալիսներին էր, օրինակ, պետական ունեցվածքների կառավարման գրասենյակը, որը բաղկացած էր կառավարիչից, դատական գործերի լիազորից ու երա օգնականից և անտառները ստուգողներին:

Ռազմական առումով Երևանի նաՀանգը մտնում էր Վոլկասի զինվորական չրճանի մեջ և ուներ տեղական ղեկավարման իր Համակարգը: Բազմամարդ ապարատ ունեին ռուսական ու Հայկական եկեղեցիներն ու մահմեդական մզկիթները:

Շատ ավելի պարզ կառուցվածք ուներ գավառների վարչական ապարատը: Փավառի կառավարման գլուխ կանգնած էր գավառապետը, որը նույնպես առանց բացառության նշանակվում էր ռուսական աստիճանավորներից: Նրա պարտականությունների մեջ, ոստիկանական ծառայությունից բացի, մտնում էին՝ պետական ունեցվածքների ու անտառների պահպանությունը, գյուղացիական ամենազանազան գործերով զբաղվելը և զրանց ընթացք տալը, գավառի սահմաններում գործված Հանցանքների Համար գործ կայցելը և մեղավորներին նաՀանգային դատին տալը, ոչ կարելով գործերով դատ ու դատաստան տեսնելը և այլն: Փավառը բաժանված էր ոստիկանական չրճանների, որոնցում կառավարում էին ոստիկանական չրճանի պետերը (участковые начальники): Վերջիններս ունեին դատական և ոստիկանական իրավունքներ:

Երևանում էր գտնվում Երևանի գավառի վարչական ապարատը: Նշված պաշտոնյաներից բացի, կար գավառական բժիշկ, Երևանի քաղաքային բժիշկ և այլն, որոնք նույնպես գտնվում էին քաղաքում: ՆաՀանգի վարչական ցածրագույն մարմինները գյուղական Համայնքները կառավարող մարմիններն էին: Գյուղական Համայնքների գլուխ կանգնած էին Հայկական Համայնքներում՝ մեկիսները, իսկ կովկասաթաթարականում՝ քեղտուղաները, քյոլավաները և յուզբաշինները:

Հայկական մարզի, Երևանի նաՀանգի և գավառի պաշտոնատեսներ, սկսած 1835 թվականից, ամառը՝ Հունիսի սկզբներից մինչև սեպտեմբերի սկզբները սեղադրվում էին Կարաչիլազ (Մարաֆառ): Դրա շնորհիվ ժամանակի ընթացքում այստեղ կառուցվել էին պետական բազմաթիվ շենքեր, և երբեմնի սակավարժակ Գարաչիլազը վերածվել էր ամառանոցային-նաՀանգային կենտրոնի: Գրասենյակների սեղադրվումը և զրա Հետ կապված ծախսերը, ինչպես և Գարաչիլազում շենքեր կառուցելն ու դրանք բարեկարգ վիճակում պահելը պահանջում էին Հակապետական ծախսեր: Սակայն քաղաքական աստիճանավորներին ինչ հող, այդ բոլոր միջոցները վերջի վերջի քանգվում էին ժողովրդից՝ Հատկապես Հարկադիր աշխատանքների մեկով:

Արևելավային պաշտոնական նյութներում և ժամանակին Հրապարակի վրա եղած զրբերում Համախ ենը Հանդիպում այնպիսի պնդումների, թե ցարական միասնական վարչաձևի կիրառումը միանգամից վերջ տվեց խանական չրճանում սովորական դարձած կամայականություններին, բռնություններին, կաշտակերություններին: Որ պարսկական տիրապետության չրճանի Համեմատությամբ Ռուսաստանին միանալուց Հետո Անդրկովկասում ստեղծվեցին կարգ ու կանոն, մշտական գործող օրենքներ, որոնք ունեին իրենց չափն ու սահմանը, դա տարապետանքի ենթակա չէ և չի կարող Հերքվել որևէ մեկի կողմից, չէ որ նույնիսկ ամենախիստ օրենքը գերադասելի է կամայականություններից, իսկ ցարական ինքնակալությունը, խիստ կենտրոնացած պետություն էր իրենով, ուներ և իր խիստ, ամենուրեք գործող օրենքները, մինչդեռ Պարսկաստանը ֆեոդալական ապականաբռնացած պետություն էր, մասնատված բազմաթիվ մանր ու մեծ վարչաքաղաքական միավորների՝ խանությունների, որոնցում անազանակից իշխողը կամայականությունն էր՝ իր ուղեկիցներով՝ կաշտակերությամբ, բռնություններով և անօրինականություններով: Սակայն ցարական վարչաձևի պայմաններում ևս չէին

բացառված կամայականությունները և կաշառակերությունը: Կաշառակերության զեղծ գարական աստիճանավորներն իրականում խանական պաշտոնյաների իսկական առաջնորդները զարձան: Ցարական աստիճանավորների զործած կամայականությունների և կաշառակերության մասին բազմաթիվ փաստաթղթեր են պահպանվել արխիվային փոնդերում:

XIX դարի 60-70-ական թվականներին և զրանից Հնոտ Երևանի նահանգն ուներ 5 քաղաք՝ Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Նախիջևան, Օրդուբադ, որը արտահաստիքային էր (այսինքն՝ վարչական կենտրոն չէր) և մտնում էր Նախիջևանի գավառի մեջ: Անդրկովկասի մյուս նահանգների նման, Երևանի նահանգում ևս 50-60-ական թվականներին աշխատանքի բաժանման խորացման և ընդհանրապես արտադրության առաջադիմության շնորհիվ բնական փակ տնտեսությունն աստիճանաբար քայքայվում էր, իսկ դա նպաստում էր քաղաքային կյանքի զարգացմանը, տնայնագործությունը իսկական քաղաքային արհեստագործությամբ փոխարինելուն, քաղաքային բնակչության թվի ավելացմանը:

Քաղաքային կյանքի զարգացման Համար առանձնապես նպաստավոր պայմաններ ստեղծեցին 60-70-ական թվականների բուրժուական ռեֆորմները, որոնք ընդգրկեցին երկրի ներքին կյանքի կարևոր բոլոր բնագավառները:

Արևելյան Հայաստանի քաղկացուցիչ մասերը կազմող մյուս տարածքները՝ Ջանգեզուրը, Լոփն, Շամաղիներ, Ղարաբաղը և այլն, մտնում էին վարչական այլ միավորների՝ Թիֆլիսի և Երկղավնսուղոյի նահանգների մեջ:

Արևմտյան Հայաստանի վարչական կառուցվածքը նվաճված ժամանակամիջոցում էական որևէ փոփոխություն չի կրում: Ուժի մեջ են մտնում Նախորդ չրջանի վարչական կառուցվածքն ու կառավարման մեթոդը:

1877-1878 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմի Հետևանքով Կարսի, Սարիղամիշի, Կազդվանի, Օլթիի և այլ չրջաններ միացվում են Ռուսաստանին: Այդ չրջանների տարածքներից ցարական կառավարությունը կազմում է մի ընդարձակ վարչական միավոր՝ Կարսի մարզը, որի վարչաձևը, նահանգային վարչաձևերի Համեմատությամբ, էլ ավելի ռազմական բնույթի էր: Կարսի մարզը մասնատված էր օկրուգների: Այն բաղկացած էր չորս օկրուգից՝ Կարսի, Կազդվանի, Արզաճանի և Օլթիի: Մարզի զույս որպես գերագույն կառավարիչ և ռազմական պետ կանգնած էր մարզային պետը, իսկ

օկրուգներում՝ նրա ստորադրյալները՝ օկրուգային պետերը: Մարզն ուներ Մարզային կառավարչություն, որն ուներ մի քանի վարչություններ: Մարզի կենտրոնը Կարսն էր: Մարզի մյուս քաղաքներից էին՝ Սարիղամիշը, Կազդվանը, Արզաճանը և Օլթին:

Կարսի մարզի տարածքը գրեթե Հավասարվում էր Երևանի նահանգի տարածքին (և՛ ընդհանուր վերջինիս մեջ մտնող Սևան լճի Հայկեն), իսկ վերջինս, ինչպես տեսանք, մի ընդարձակ երկիր էր:

2. ՏՆՏՍՍԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔԸ

Ցարիզմի տնտեսական քաղաքականությունը
Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում

Ռուս-պարսկական 1826-1828 թթ. և Ռուս-թուրքական 1828-1829 թթ. պատերազմներից Հնոտ, պատերազմներ, որոնցից առաջինը վերջացավ Պարսկաստանի Հետ կնքված Թուրքմենչայի պայմանագրով (1828 թ.), իսկ երկրորդը՝ Թուրքիայի Հետ կնքած (1829 թ.) Ադրեանապոլսի պայմանագրով, Անդրկովկասը վերջնականապես միացվեց Ռուսաստանին: Այդ միացումը կատարվել է Համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում՝ ընդամենը մոտ երեք տասնյակ տարիների ընթացքում, իսկ տնտեսական տեսակետից Անդրկովկասի յուրացումը Ռուսաստանի կողմից կատարվում էր շատ դանդաղ: Անդրկովկասի յուրացումը, որն սկսվել էր Ռուսաստանին միանալուց անմիջապես Հնոտ, նույնիսկ XIX դարի վերջերին դեռևս չէր ավարտվել: Դրա Հիմնական պատճառն այն էր, որ Ռուսական բուրժուազիան Համեմատաբար թույլ լինելով, ի վիճակի չէր կարճ ժամանակամիջոցում մի ընդհանուր տնտեսական Համադարձի մեջ ընդգրկելու և յուրացնելու Հսկայածավալ կայսրությունը, մանավանդ նորանվաճ ծայրաչրջանները: Բացի զրանից, Անդրկովկասի ու մյուս ծայրամասերի տնտեսական յուրացումը զժվարանում էր բարեկարգ ու Հարմար ճանապարհների և Համապատասխան Հաղորդակցության միջոցների բացակայությամբ: Ռուսական պետության կենտրոնական չրջաններում տնտեսական կյանքը, XVIII դարի վերջերի Համեմատությամբ, XIX դ. սկզբներին արդեն բավականաչափ առաջադիմել էր: Պատերազմների Հետ կապված, զարգանում էին մետաղաձուլությունն ու մետաղամշակումը, պետությունն տարածքի լայնացման չնորհիվ ընդարձակվում էին «Համառուտական չուկայի» չրջանակները, ժո-

դրվորդական տնտեսություն, Հատկապես արդյունաբերության մեջ զբաղակցած էին նոր երևույթներ, որոնք «վկայում էին արդյունաբերության մեջ ճորտատիրական հարաբերությունների անկման և բուրժուական տիպի» նոր հարաբերությունների ու կապերի գոյացման մասին»։ Հետագա մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում Ռուսաստանի ժողովրդական տնտեսության մեջ կապիտալիստական ձևերը և դրանց հետ կապված նոր՝ կապիտալիստական հարաբերություններն արդեն ձևավորվում և բավականաչափ առաջադիմում են։ 1861 թ. ռեֆորմով Ռուսաստանում սկսվում է կապիտալիզմի զարգալը։ Հետևիֆորմյան չընթանում Ռուսաստանում կապիտալիզմը սկսում է աստիճանաբար զարգանալ, որը 90-ական թվականներից շատ արագ տեմպեր է ընդունում։ Այս տեսակետից Անդրկովկասը շատ ետ էր մնում Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներից։ Այստեղ, ինչպես Հայտնի է, բուրժուական ռեֆորմներն անցկացվեցին 5-10 տարի ուշացումով և ավելի մեծ վերապահումներով, որի պատճառով էլ Անդրկովկասում ավելի շատ ճորտատիրական մնացորդներ պահպանվեցին, քան Ռուսաստանում։ Մի խոսքով, և՛ տնտեսական վիճակով, և՛ հասարակական հարաբերությունների մակարդակով Անդրկովկասը Ռուսաստանից խիստ ետ էր մնում։

Այնուամենայնիվ, քաղաքական ներթափանցումից անմիջապես հետո Ռուսաստանը XIX դ. առաջին կեսից սկսում է Անդրկովկաս ներթափանցել նաև տնտեսապես։ Անդրկովկասը նա զիտում էր որպես գաղութ, և, իբրև այդպիսին, իր քաղաքականությունում ձգտում էր այն վերածել Հումբի բազայի։ Այստեղ ցարական ինքնակալության տնտեսական քաղաքականությունն ամբողջապես կենում էր Անդրկովկասը ռուսականացնելու, այն Ռուսաստանի արդյունաբերության Հումբի բազայի և նրա արտադրանքների վաճառահանման շուկայի վերածելու նպատակներից։

Տնտեսապես Անդրկովկաս ներթափանցելու ցարական ինքնակալության ձգտումները սկզբնական չրջանում իրազդեցվում էին այստեղ հատուկ մաքսային քաղաքականություն վարելու և Ռուսաստանը գետնով, ծովերով ու մասամբ ցամաքային հաղորդակցության ճանապարհներով Անդրկովկասի հետ տնտեսապես սերտորեն կապելու միջոցով։

Սկզբնական չրջանում կայսրության մաքսային քաղաքականությունը, որը մայր երկրում հովանավորում էր հայրենական արդյունաբերության զարգացումը, չտարածվեց Անդրկովկասի վրա։

Վերջինս մինչև 30-ական թվականները օգտվում էր օտարերկրյա ապրանքների ներմուծման արտոնյալ պայմաններից։ Կայսրության մաքսային հարկադրույթը (տարիֆ) Անդրկովկասում տարածվեց 30-ական թվականներին։ Ըստ այդ հարկադրույթի՝ ներմուծվող օտարերկրյա ապրանքների վրա նշանակված էր բարձր մաքս, որով ապահովվում էր ռուսական արդյունաբերական ապրանքների հաջող մուտքն ու վաճառքը Անդրկովկասում։ Այստեղ վաճառվող արդյունաբերական ապրանքների դիմաց Անդրկովկասը սկսեց աստիճանաբար որոշ տեսակի հումքեր մատակարարել Կենտրոնական Ռուսաստանին։ Կենտրոնական նահանգների և Անդրկովկասի միջև կապ ստեղծվեց լեռներով ու լեռնանցքներով՝ անցնող ճանապարհներով և Սև ու Կասպից ծովերով։ Նույնիսկ նավարկությունը կազմակերպեց Կուր գետի վրա (Կասպից ծովից մինչև Մինգեչաուր և ավելի հեռու)։ Ստեղծվեցին հատուկ բաժնետիրական ընկերություններ («Կովկաս» և «Կասպիական ընկերություն»), որոնք նպատակ ունեին Անդրկովկասի ու Պարսկաստանի հետ շոգենավային մշտական կապ պահպանել և առևտուր անել։

Ցարիզմի այդ քաղաքականության հետևանքով Անդրկովկասը մի կողմից զանազան էր ռուսական արդյունաբերական ապրանքների վաճառահանման ամենամեծնուտ շուկաներից մեկը, իսկ մյուս կողմից աստիճանաբար մասնագիտանում էր ռուսական արդյունաբերության համար որոշակի հումք (բամբակ և այլն) արտադրելու ուղղությամբ։ Մոսկովյան արդյունաբերական ապրանքները օգոցում էին Անդրկովկասի շուկաները, և տեղական, «սեանապոթական» կանանավով արտադրված ապրանքները (հատկապես մուսաբայա զործվածքները, որոնք նախկինում այնքան հայտնի էին) գուրա էին մղվում, որովհետև առաջիններն ավելի որակյալ և էժան էին։ Արդյունքն այն է լինում, որ տեղական տնայնագործական մեղանարկությունները սկսում են անկում ապրել։ Անդրկովկասն իր հումքը ուղարկում էր ռուսական արդյունաբերական կենտրոնները, որտեղից արդյունաբերական ապրանքները անընդմեջ հոսում էին դեպի Անդրկովկաս, վերջինիս այդ եղանակով ներդրվելով համալսարանին ապարանաչրջանառության մեջ։

1861 թ. ռեֆորմից հետո, երբ Ռուսաստանը թիակոխեց կապիտալիզմի ժամանակաշրջանը և արդյունաբերության զարգացման ընդգնալառում ձևոր ընդվեցին նշանակալի հաջողություններ, Անդրկովկասում զեղ կապիտալիստական հարաբերությունները թույլ էին արտահայտված։ Մետրոպոլիայի համեմատությամբ

Անդրկովկասում, ավելի շատ ճորտատիրական Հարաբերությունների պահպանման, ցարիզմի վարած զաղուժային քաղաքականության և մի շարք այլ պատճառների Հետևանքով, կապիտալիզմի զարգացումը մեծ չափով ուշացավ և զարգացման ավելի դանդաղ տեմպ ունեցավ: Չնայած այդ բոլորին, հետևեֆորմյան տասնամյակներում Անդրկովկասը նույնպես Հաստի «կապիտալիզմի զարգացման որոշ մակարդակի»: Սակայն Անդրկովկասի Համար դա ընդհանուր երևույթ չէր: Այստեղ կապիտալիստական զարգացում տեղի էր ունենում միայն մի քանի կենտրոններում (Քարու, Թիֆլիս) և առանձին հանքավայրերում (Ալավերդի, Ղափան և այլն): Երկրի մյուս մեծագույն մասը իր զարգացմամբ տակավին գտնվում էր նախակապիտալիստական մակարդակի վրա: Այդ վիճակում էր և Արևելյան Հայաստանը, որը, քաջատեղյալը նշված հանքավայրերում և Կողքի աղահանքերում ստեղծված արդյունաբերական ձևերակոնցենտրացիան, 70-ական թվականներին դեռևս գտնվում էր արդյունաբերության զարգացման արհեստագործական-տնայնագործական մակարդակի վրա:

Տնտեսությունը

Պարսկական լծից ազատագրվելու և Ռուսաստանին միանալու շնորհիվ Արևելյան Հայաստանում Համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին տնտեսության զարգացման Համար: Ստեղծվեցին խաղաղ պայմաններ, Հաստատվեցին կարգ ու կանոն, օրենք, և սոցիալական կարգը էր առանց ահ և տարափոխի զրգովի իր տնտեսությամբ: Նախորդ շրջանի նման, երկրի տնտեսական կյանքում առաջին տեղն անընդհանր կերպով զբաղվում էր **գյուղատնտեսությունը**:

Մշակութիների մեծ առաջին տեղը զբաղում էին Հացահատիկները՝ ցորենը, զարին, տարեկանը, բրինձը և կորեկը: Արարատյան դաշտում և Մեղրու շրջանի փոքրիկ գետահովիտներում ցանում էին բամբակ, որի մշակությունը Երևանի նահանգում մեծ չափեր է ընդունում 60-ական թվականներից, երբ ոռոգական գործարանները զրկված էին Ամերիկայից Հումք ստանալու հնարավորությունից: Տեխնիկական մյուս կուլտուրաների մեծ կարևոր տեղ էր զբաղում ծխախոտը, որը մշակվում էր մեղմ և Համեմատաբար խոնավ կլիմա ունեցող շրջաններում: Գյուղատնտեսական մշակութիների կազմը ենթարկվում է որոշ փոփոխության: Ռուսաստանին միանալուց հետո Արևել-

յան Հայաստանում, մասամբ այստեղ Հաստատված ռուս գյուղացիների, մասամբ էլ Հայերը զարկ են տալիս մեծ եկամտաբերություն ունեցող կարտոֆիլի ու կաղամբի մշակության (Հատկապես Լոռի-Փամբակի, Դիլիջանի և Իջևանի շրջաններում):

Այգեգործությունը զբաղվում էին Արարատյան դաշտի, Մեղրու շրջանի ցածրադիր մասերի և նախալեռնային մի շարք շրջանների րնակիչները: Հիմնական տեղը այգեգործության մեծ զբաղվում էր խաղողագործությունը:

Տեխնիկական առումով գյուղատնտեսությունը, նախորդ շրջանի Համեմատությամբ, Հական որևէ առաջադիմություն չի ունենում: Մշակման գործիքները դարձյալ մնում էին զարբերից ժառանգված նահապետական արորը, տափանր և այլն: Ամենուրեք տարածված էր եռադաշտյան Համակարգը, իսկ լեռնային շրջաններում՝ նույնիսկ երկդաշտյանը:

Գյուղատնտեսության մյուս հիմնական ճյուղը՝ անասնապահությունը ներկայացված էր խոյոր ու մանր եղջերավոր անասնապահությամբ, միարծուությամբ և զոմշարուծությամբ: Լեռնային շրջաններում մեծ տարածում ունեին էլն ու ջորին:

Երկրագործությունից, անասնապահությունից և այգեգործությունից բացի, որոշ շրջաններում զբաղվում էին նաև թղչաբուծությամբ, շերամապահությամբ, մեղվաբուծությամբ, խոզաբուծությամբ, մկնրաբուծությամբ, որսորդությամբ:

Գյուղատնտեսության զարգացման Համեմատաբար արագ տեմպեր սկսվում են գյուղացիական ռեֆորմի կիրառումից հետո (1870 թ.), Հատկապես 90-ական թվականներից, երբ վերելքի շրջան էին ապրում տնտեսության նաև մյուս ճյուղերը: Գյուղատնտեսությունը նախախորհրդային շրջանում իր ամենարժար մակարդակին է Հասնում Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Պատերազմի ընթացքում և դաշնակցության տիրապետության կարճատև շրջանում, երկրի տնտեսության բոլոր ճյուղերի հետ միասին, ողորմելի դրության է Հասնում և գյուղատնտեսությունը:

Արևմտյան Հայաստանում գյուղատնտեսությունը շարունակում էր մնալ ծայրաստիճան Հետամնաց դրության մեջ: Նախորդ ժամանակների Համեմատությամբ այն որևէ առաջադիմություն չի ունենում ո՛չ մշակման տեխնիկայի ու մեքերի և ո՛չ էլ քանակական առումով: Գյուղատնտեսությունն այստեղ ունեի նույն ճյուղերը, ինչ որ Արևելյան Հայաստանում:

Երկրի տնտեսության մեջ իրենց նշանակությամբ երկրորդ տեղը զբաղում էին **արհեստները**։ Միայն Հայկական մարզում, որը կազմում էր Հայաստանի միայն մոտ $1/8$ մասը, 1830-ական թվականների կային շուրջ 10 000 արհեստավորներ։ Արհեստագործության աչքի ընկնող կենտրոններ էին Երևանը, Ալեքսանդրապոլը, Կաթսը, Նախիջևանը, Շուշին, Էրզրումը, Վանը, Երզնկան, Բիթլիսը, Սև-րաստիան, Մալաթիան, Մուշը, Շատախը։ Այդ չրջանում արհեստների թիվը Հայաստանում հասնում էր մոտ 120-ի։ Արհեստավորական տնտեսական պարզունակ էր, սակայն որոշ արհեստներ իրենց արտադրանքի որակով հասել էին բարձր մակարդակի և մեծ համբավ ունեին նույնիսկ երկրից դուրս։ Այստատանքի բաժանումը արհեստի ներսում թույլ էր, մեկնույն մարդը կարող էր զբաղվել մի քանի արհեստներով։ Առաջվա նման, արհեստավորները համախմբված էին համարություններում և քաղաքներում բաշխված էին ըստ զբաղ-մունքների ու համարությունների։

Բազմաթիվ արհեստների մեջ ամենից ավելի տարածված էին՝ դարբնությունը, պղնձագործությունը, վարսավիրությունը, բրուտա-գործությունը, քարտաշությունն ու որմնադրությունը, հյուսնու-թյունն ու աստղագործությունը, ջուլհակությունն ու մանածա-գործությունը, ներկարարությունը, մետաքսագործությունը, գորգա-վործությունը, օսկերչությունը, դիմագործությունը, պայտաբու-րությունը։

Արևելյան Հայաստանում արհեստները աշխուժացման շրջան են ապրում 50-60-ական թվականներին, սակայն 70-ական թվա-կաններին, ռուսական ֆարթիկայի ազդեցության տակ, նրանք աստիճանաբար քայքայվում և անկում են ապրում։

90-ական թվականներին Արևմտյան Հայաստանում ևս արհեստ-ները քայքայվում են, սակայն այստեղ այդ պրոցեսը տեղի է ունենում ոչ թե մերենապական արդյունաբերության զարգացման հետևանքով (Քուրբանի մոտ էր որդեա հետամնաց ֆեոդալական երկիր), այլ սուլթանների հայաջինջ քաղաքականության պատճառով։ Դրա հետևանքով Արևմտյան Հայաստանի բազմահազար արհեստա-վորներ կամ ոչնչանում էին, կամ բռնում արտագաղթի ուղին։

XIX դարի առաջին կեսին, քաղիա ժամանակակից խնամսով, Հայաստանում **արդյունաբերություն** չկար։ Սակայն այն ժամանակվա վիճակագրության կողմից տնայնագործական մի շարք ձեռ-նարկություններ՝ օճառի, կաշվի, ներկարարական, պինեզործական, օդու, աղուսի, բրուտագործական և այլն, հիշատակվում են իրեն

«արդյունաբերական» տիպի օբյեկտներ։ Այդ կարգի ձեռնար-բություններ կային Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Էրզրումում, Վանում, Երզնկայում և այլ քաղաքներում։ Դրանք ձևերի աշխա-տանքի վրա հիմնված տնայնագործական տիպի ձեռնարկություններ էին, որոնցում երբեմն իրեն չարժեք գործադրվում էր ջրի և թվան անասունների ուժը։ Ձեռնարկությունները մասը էին, որոնցից յուրաքանչյուրում սովորաբար աշխատում էր մի քանի քանվոր, 10 և ավելի քանվորներ ունեցող ձեռնարկությունները հազվադեպ էին։

Իրենց մեծությամբ, ընդլայնվ ու արտադրանքի չափերով շատ թե քիչ արդյունաբերական ընդլայն ունեին աղի հանույթը, պղնձի և արծաթի հանույթն ու ձուլարը։ Պղնձի և աղի արդյունաբերությունն ամբողջովին գտնվում էր Արևելյան Հայաստանում։ Այստեղ շահագործման էին ենթարկվում Երևանի նահանգի Կապի ու Նախիջևանի աղահանքերը և Թիֆլիսի նահանգի Արավելդու, Ախնալայի ու Շամուդի պղնձահանքերը։ Արևմտյան Հայաստանում հանքագործությամբ զբաղվում էին մի շարք վայրերում, սակայն շատ թե քիչ նշանավոր էր միայն արծաթի հանույթն ու մշակումը, որը կատարվում էր Գյումուշլասանի արծաթի հանքավայրերում։ 1850-ական թվականներին աստիճանաբար չարք է մտնում Արևելյան Հայաստանի պղնձարդյունաբերության մյուս շրջանը՝ Զանգեզուրը, որտեղ սկսում են շահագործել Կապառտի, Ղաթարի, Հալիմորի և Ագարակի հանքավայրերը։

1890-ական թվականներին Արևելյան Հայաստանի արդյունաբե-րությունը ապրում է ավելի արագ զարգացման շրջան։ Արդյու-նաբերության հին ճյուղերը ենթարկվում են որոշ կատարե-լագործման, առաջանում են նոր ճյուղեր։ Երկրի կյանքում առանձ-նապես կարևոր դեր են սկսում խաղալ Երևանում հիմնված գինու-կոնյակի գործարանները, որոնց արտադրանքը հանրահայտ էր ոչ միայն Հայաստանում, Անդրկովկասում և Ռուսաստանում, այլև ար-տասահմանյան բազմաթիվ երկրներում։ Արդյունաբերության զար-գացմանը մեծապես նպաստում էր երկաթուղու անցկացումը Թիֆլիսից Ալեքսանդրապոլ, ապա այստեղից դեպի Կաթս և Երևան։

Բայց և այնպես, Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Արևելյան Հայաստանը ծայրահեղ հետամնաց ագրարային երկիր էր, Ռուսաստանի կիսազաղութային ծայրամասերից մեկը, իսկ համաշխարհային պատերազմի և դաշնակցության տիրապետության շրջանում նրա արդյունաբերությունը հասնում է կործանման եզրին։ Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանի տնտեսության մյուս կարևո-

բազումն ճշույդը առևտուրն էր: Հայ վաճառականները առևտուր էին առնում և՛ երկրի ներսում, և՛ դրսում: Բնասունտություն վասկ բնույթի պատճառով ներքին առևտուրը թույլ էր զարգացած: Հայ վաճառականներն իրենց խոշոր կապիտալները ներդնում էին գրեթե բացարձակապես արտաքին առևտրի ընդառնություն: Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի հայ վաճառականներն իրենց ձեռքն էին վերցրել Անդրկովկասի վրայով Ռուսաստանի և Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Թուրքիայի, ինչպես և Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջև կատարվող առևտուրը: Նրանք պարսկական, թուրքական, հայկական և Անդրկովկասյան նպարները վաճառել էին Հանում Ռուսաստանում և Արևմտյան Եվրոպայում, իսկ վերջիններին սալարները՝ Անդրկովկասի և Արևելքի երկրներում: Տարանցիկ առևտրի նկատմամբ Անդրկովկասում ընդհանուր առմամբ կիրառվում էր խրախուսող քաղաքականություն: Այստեղ խնուղային ճանապարհների և երկաթուղիների կառուցումը մեծ խթան եղավ առևտրի զարգացման համար: Առևտրի առաջընթացին նպաստում էին նաև խաղաղ պայմանները, տնտեսության ընդհանուր զարգացումը, կապիտալիզմի հաղթանակը երկրում: Մինչդեռ Արևմտյան Հայաստանում ամբողջ XIX դարում և XX դարի առաջին տասնամյակներում առևտուրը շարունակում էր մնալ միջնադարյան մակարդակի վրա և կրել քարավանային բնույթ:

Այս շրջանում Արևելյան և Արևմտյան Հայաստանում խոշոր քաղաքներ չկային: Քաղաքները գեոևս սերտորեն կապված էին գյուղի հետ և արհեստներն ու առևտուրը ունեին տեղական նշանակություն: Երևանի նահանգում, ինչպես ասվեց, կար միայն հինգ քաղաք (Երևան, Ալեքսանդրապոլ, Նախիջևան, Սրբոբաղ, Նոր Բայազետ): Գրեթե նույնքան քաղաքներ ունեւ և Կարսի մարզը (Կարս, Սարիղամիշ, Կաղզկան, Աղբահան, Սյլին): Իսկ Արևմտյան Հայաստանի քաղաքները չափ չունեին ինչ նշանավոր էին էրզրումը, Երզնկան, Կամախը, Սփաղը, Մալաթիան, Մուշը, Բիթլիսը, Ռարբերդը, Շատախը, Վանը և Բայազետը:

Այս ընդարձակ թեմայից մասնակիորեն կշռափնէր միայն երկու հարց՝ բնակչության տեղաշարժերը և արևտահայերի պատմական ճակատագրի հարցը:

Այս շրջանում Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը կրել է հսկայական փոփոխություն: Դա հետևանք էր, մի կողմից՝ Հայերի՝ Արևմտյան Հայաստանից ու Պարսկաստանից պարբերաբար Արևելյան Հայաստան զաղթելու և, մյուս կողմից՝ Հայաստանում ռուսական աղանդավորների բնակեցնելու: Հայաստանի բնակչության ազգային կազմը փոփոխության էր ենթարկվել նաև վարչական ու ռազմական ապարատի փոփոխմամբ: Արևելյան Հայաստանը պարսկական յծից ազատագրվելուց հետո՝ դուրս փտարված նախկին խանական ղյուրուկբատիայի և պարսկական կապաղորների փոխարեն երկրում հաստատվում են ռուսական ատոիճանավորներն ու կապաղորները: Բացի այդ, խանական իշխանության վերացումից հետո քարձրաստիճան չատ պարսիկներ՝ վաճառականներ, աղանականներ և այլն, թողել էին Երևանը և իրենց ընտանիքներով տեղափոխվել Պարսկաստան:

Արևելյան Հայաստանում բնակչության ավելացման հարցում առանձնահատուկ նշանակություն է ունեցել Թուրքմենշայի պայմանագիրը: Այդ պայմանագրով թույլատրվում է Պարսկա-Հայաստանի և Հարավային Ասիայի տեղական հայերին ազատ կերպով տեղափոխվել և բնակություն հաստատել Արևելյան Հայաստանում՝ գլխավորապես նորաստեղծ Հայկական մարզում: Պայմանագրի 15-րդ հոդվածին համաձայն, ներգաղթի կատարողներին տրված էր մեկ տարի ժամանակ, որի ընթացքում նրանք իրենց ընտանիքներով ու շարժական ամբողջ գույքով, անարգել կերպով՝ առանց մաքս կամ այլ կարգի որևէ հարկ վճարելու կարող էին տեղափոխվել Ռուսաստանին միացված հայկական շրջանները: Պայմանագրի նույն հոդվածով ներգաղթողներին իրավունք էր վերապահված հինգ տարվա ընթացքում սեփական անշարժ գույքը տնօրինել իրենց հայեցողությամբ՝ վաճառել, ժառանգել, փոխանակել և այլն:

Մեծ ղծվարություններ կային ներգաղթողներին Արևելյան Հայաստանի շրջաններում տեղավորելու, նրանց հող տրամադրելու, նյութական օգնելու, բնակարանային հարցը լուծելու և այլ խնդիրներում: Ցարական կառավարությունն ու Անդրկովկասի նրա քարձրաստիճանն պաշտոնյաները ամենին էլ մտադիր չէին

ներգաղթողներին նյութական բավարար միջոցներ տրամադրելու: Բայց և այնպես, նրանց Հատկացվեցին որոշ միջոցներ ու արտոնություններ, որոնցից պետք է օգտվին նոր բնակավայրերում Հաստատվելուց հետո: Ներգաղթի կազմակերպման ամենաշերմ պաշտպանը և այլ գործում ամենամեծ ծառայություն մատուցողը Ա. Մ. Գրիբոյեդովն էր: Այլ գործում ընդգրկվել են Հայկական մարզի Ժամանակավոր կառավարությունը, Հատկապես նրա անդամներից Ներսես Աշտարակեցին, զեղապետ Լազարյան, որը Պասկևիչի տված ցուցումներով իր մի շարք օգնականների հետ միասին կազմակերպում և Հարավային Ասորպատականից ու Պարսկա-Հայաստանից խումբ առ խումբ Արևելյան Հայաստան էր ուղարկում հազարավոր հայերի: Վերջիններս թողնելով իրենց աուն ու տեղը, հայրենի գյուղը, բռնում էին գաղթի ուղին: Նրանք Արևելյան Հայաստան ներգաղթելու համար ցանկություն էին հայտնել և դիմել ռուսական զորահրամանատարներին տակավին մինչև պատերազմի ավարտում: Հարավային Ասորպատականը ռուսական զորքերի կողմից գրավվելուց անմիջապես հետո:

Արևելյան Հայաստան կառավարող հայերի գաղթը սկսվում է Թուրքմենչայի պայմանագրի կնքումից անմիջապես հետո: 1828 և 1829 թթ. ընթացքում Պարսկաստանից ներգաղթ են կատարում և Անդրկովկասի հայաբնակ շրջաններում Հաստատվում 40-50 հազար հայեր, որ կազմում էին 8249 բնուանիք, որոնցից 700-800 բնուանիք բնակվեցին Երևան, Նախիջևան և Սրբուբաղ քաղաքներում, իսկ մնացածը՝ Հայկական մարզի շրջաններում: Գաղթիբաասարում, Դաբաղխազում (Մաղխազը), Նախիջևանի շրջանում, Դարապաղաղում (Վալթ), Կարբիրասարում, Զանգերասարում, Ապարանում, Սուրմալում և այլուր:

1829-1832 թվականներին կատարված կամերալ ցուցակագրման ժամանակ պարզվում է, որ Պարսկաստանից ներգաղթված 8249 բնուանիքից մնացել է 6946-ը (պակասել էր 1303 բնուանիք), իսկ բնակիչների թիվը 45 հազարից ինչի է մոտ 35 հազարի (ավելի՝ 4712-ը 35 560): Նրանք, նույն ցուցակագրության համաձայն, Հայկական մարզի քաղաքներում և մահալներում բաշխված էին հետևյալ կերպ.

№№ ր/կ	Այն վայրերը, որտեղ Հաստատվել էին Պարսկաստանից ներգաղթողները	Ներգաղթած բնուանիքնե- րի թիվը	Ներգաղ- թած բնակի- չների թիվը
1	Երևանում.....	366	1719
2	Նախիջևանի Նրևանի խանությունում.....	4193	21853
3	Նախիջևանում.....	265	1110
4	Նախիջևանի Նախիջևանի խանության 6 մահալներում.....	1872	9542
5	Սրբուբաղում.....	36	182
6	Սրբուբաղի շրջանում.....	214	1158

Ընդամենը..... 6946 35560

Այդուսակի մեջ մտածներից բացի, ներգաղթողների մի փոքր մասը՝ ընդամենը մի քանի հազար բնուանիք, բնակություն հաստանցին Դարաբաղի կողմերում, իսկ մի քանիսն էլ ցրվեցին այլ և այլ քաղաքներում: Նրանցից ոմանք նույնիսկ Հասան Թիֆլիս և այնտեղ էլ մշտական բնակություն հաստատեցին:

Պանական բյուրոկրատիայի ու կայսրոյի փառանք և պարականակա ազնվականությունն ու պարսիկ խոռոր փանաուականների փախուստով Հայաստանում պարսկական տարրը գրեթե դադարում է գոյություն ունենալուց կամ, համենայն դեպս, այնքան աննշան էր, որ տուխ չէր կազմում:

Ավելի մեծ մասշտաբների ներգաղթ կազմակերպվեց Արևմտյան Հայաստանից Ռուս-թուրքական 1828-1829 թթ. պատերազմից հետո: Նրվու պետությունների միջև 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրիանոպոլսում կնքված պայմանագրի 13-րդ հոդվածով յուրաքանչյուր մարդու թույլատրվում էր իր կամքով 18 ամսվա ընթացքում փանաույն ունեցվածքը և բնակություն հաստատել ցանկացած նրկու պետություններից որևէ մեկում: Դրա հիման վրա էրգրումի, Կարսի և Բալագետի փաշայություններից, Արգահանի, Մուշի, Վանի և այլ շրջաններից քաղաքահազար հայեր և որոշ թվով Հույներ սուլթանական Թուրքիայի ծանր լծից ազատվելու ու ֆիզիկապես փրկվելու համար ցանկություն են հայտնում գաղթել Արևելյան Հայաստան: 1829 թ. աշնանը սկսվում է ներգաղթը: Վրաստանի կառավարչակետի նախագահությանը գործող՝ ներգաղթի կազմակերպող հանձնաժողովին ցուցում էր տրված եկվորներին բնակության տեղ տալ: Հաշվի առնելով նրանց նախկին բնակեցված շրջանների բնակիչմայական պայմանները, այսինքն՝ դաշտային շրջաններից

եկածներին բնակեցնել դաշտային մասերում, իսկ լեռնային շրջաններից եկածներին՝ լեռնային մասերում, ինչպես վարվել էին Պարսկաստանից ներգաղթածների նկատմամբ:

Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթողների թիվը հասնում էր ավելի քան 90 000 մարդու: Նրանք բնակություն հաստատեցին Լոռիում, Շիրակում, Ախալցխայում և նրա շրջակայքում, Ախալքալաքում և նրա շրջակայքում, Մալկայում: Արագածի լեռներին, Սևանա լճի ափագետում, Գարաշիպուրում, Սուրմալայում և այլուր: Արևմտյան Հայաստանից ներգաղթել էր բնդամներ 14 հազար ընտանիք, որոնց մի փոքր մասը հույներ էին: 1829-1832 թթ. կամերալ ցուցակագրման տվյալներով, Արևմտյան Հայաստանից եկած գաղթականները Հայկական մարզում 21 666 հոգի էին (դրանցից իսպան սևոն պատկանում էին 10 249-ը, իսկ արևելյան սևոն՝ 11 417-ը), որոնք կազմում էին 3682 ընտանիք:

Հետագայում Արևմտյան Հայաստանից ղեկի Արևելյան Հայաստան մասնակի ներգաղթեր են կատարվում Ղրիմի (1853-1856) և 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմների ժամանակ: Սակայն ամենամեծ ներգաղթը կատարվում է Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ (1914-1918), երբ Արևմտյան Հայաստանի բազմահազար հայեր ֆիզիկական բնաջնջումից փրկվելու համար ստիպված էին թողնել իրենց ամբողջ ունեցվածքը և սպաստանել Արևելյան Հայաստանում:

Գառը, լատ դառն էր արևմտահայության ճակատագիրը: Սուլթանական ծանր լծի տակ դարերով հեծող Հայության այդ հատվածին XIX դարի երկրորդ կեսից սպառնում էր ֆիզիկական բնաջնջման ահապարկ վտանգը: Թուրքական բռնակալները արևմտահայերի աղտոտագրական ելույթները հրով ու սրով ճնշելուց բացի, 1890-ական թվականներից սկսած պարբերաբար կազմակերպում էին հայերի զանգվածային կոտորածներ, որոնք ահապարկ չափերի հասան հատկապես Առաջին Համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Միայն 1915-1916 թվականների ընթացքում Մեծ եղեռնի ժամանակ սպանվել են մոտ մեկ և կես միլիոն հայեր: Այդ ժողովրդասպան-ցեղասպան քաղաքականության մեջ թուրքական կառավարությունը հովանավորում էր Գերմանիան:

Այդ ժամանակ թուրքական կառավարությունը բռնի կերպով Միջագետք և Սիրիա գաղթեցրեց մոտ 600 000 հայերի, որոնց մի մասը ոչնչացվեց թուրքական քաղաքարևների կողմից (1916 թ.): Այդ գաղթականությունը մեծ զոհեր տվեց նաև քաղցի ու համաճարա-

կային հիվանդությունների պատճառով: Արևմտյան Հայաստանի հայության մի մասին՝ մոտ 350 000 հայերի, հաջողվում է 1914-1916 թթ. ընթացքում ռուսական զորքերի օգնությամբ փրկվել եղեռնից և գաղթել Արևելյան Հայաստան ու Կովկաս:

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում թուրքական բռնակալները Արևմտյան Հայաստանը Հայաթնափ են անում: Երկրի բնիկ և հնագույն բնակչության մի մասը ոչնչացվում է, իսկ մյուս մասը հարկադրաբար գաղթում այլ երկրներ: Նրա միայն մի փոքր հատվածին է հաջողվում սպաստանել իր արևելյան արյունակիցների մոտ և նրանց հետ միասին կառուցել և զարգացնել իր հայրենիքը:

ա) Սկզբնաղբյուրներ

- Արրահամ Կրետացի**, Պատմություն անցից իւրոց և Եստր Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870
- Ագաբնազեղետ**, Պատմություն Հայոց (Աշխատություններ **Գ. Տեր-Մկրտչյան** և **Ստ. Կանայանց**), Տփլիս, 1909
- Անանիա Շիրակացի**, Աշխարհացոյց (պրոֆ. **Աշ. Արրահամյան**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944)
- Առաքել Դարբինցի**, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1896
- Արխատակն Լաստիվերտցի**, Պատմություն, Թիֆլիս, 1912
- Գրիգոր Կամսխեցի** (կամ **Դարեանազեղի**), Ժամանակագրություն, երկրորդ մաս, Երուսաղեմ, 1915
- Գրիգոր Մազիստրոս**, Թղթեր (ընդգիրն յառաջադրածով և ծանոթագրություններով առաջին անգամ ի լոյս բնծայեց **Կ. Կոստանեանց**), Արքատնորդույ, 1910
- Եղիշէ Վարդապետ**, Պատմություն Վարդանանց ըստ անձնացեսցես օրմասկի, Թիֆլիս, 1912
- Զաքարիա Աղուլեցի**, Օրագրություն, Երևան, 1938
- Զեներ Դչակ**, Պատմություն Տարոնի, Վենետիկ, 1832
- Թովմա Արծրունի**, Պատմություն տանն Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917
- Թովմա Մեծոբեցի**, Պատմություն Լաւի-Քամուրայ և յաջորդաց իւրոց, Վաղարշապատ, 1896
- Կիրակոս Փանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1910
- Կորիւն**, Պատմություն վարդոց և մահուան սրբոյն Մարտապ Վարդապետի մերոյ թարգմանչի, Թիֆլիս, 1913
- Հակոբյան Հովհ.**, Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության, Ռուս-գրություններ, Հ. 2, Երևան, 1934
- Հայկական ՍՍՀ-ի ԳԿՊԱ, ֆ. 7, 33, 90, 117, 125 և 133
- Հայկական ՍՍՀ-ի պետական մատենադարան (մատենագրութեան), ֆ. կաթողիկոսական դիվան
- Հաղար Փարսեցի**, Պատմություն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան (աշխատ., **Գ. Տեր-Մկրտչյան** և **Ստ. Մայիսայանց**, Տփլիս, 1804)
- Մատթէոս Ռոհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898
- Մելիքսեթ-Քնկ**, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, Հ. Ա. և Բ, Երևան, 1936

Մխիթար Այրվանեցի, Ժամանակագրություն: Ի լոյս բնծայեաց Մկրտիչ Էմին, Մոսկվա, 1860

- Մովսէս Խորենացի**, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1913
- Մովսէս Կաղանկատացի**, Պատմություն Աղուանի աշխարհի, Թիֆլիս, 1912
- Յովհաննէս կաթողիկոս (Դրասխանակերտցի)**, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912
- Սամվէլ Անցի**, Հավաքումներ ի զրոց պատմագրաց յազգա ժամանակաց անցելոց միջին ի երկայս ժայռաշաղ առարեայ, Վաղարշապատ, 1893
- Սէքէոս Եպիսկոպոս**, Պատմություն (բաղդատուր թիւսմը մեղագրաց, Հանդերձ առաջադրածով և ծանոթություններ ի մեռն **Ստ. Մայիսանեանց**), Երևան, 1939
- Սիմէոն Երևանցի**, Համր, Վաղարշապատ, 1872
- Սիմեոնոս Լեղանեան** (**Շահունեան**), Դասիթ Բէգ, Վաղարշապատ, 1871
- Ստեփանոս Սիւնեցի**, Մեկնություն բերականին (տե՛ս «Дионисий Фракийский и армянские толкователи», издава и исследована Н. Адонц), Петербург, 1915.
- Ստեփանոս Տարոնացի (Առդիկ)**, Պատմություն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885
- Ստեփանոս Օրբելեան**, Ժամանակագրություն (Հրատ. Համար պատրաստեց **Աշ. Արրահամյան**), Երևան, 1942
- Ստեփանոս Օրբելեան**, Պատմություն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910
- Վարդան (Մեծ) Բարձրբերդցի**, Պատմություն տիեզերական և ի լոյս բնծայեաց **Մկրտիչ Էմին**), Մոսկվա, 1861
- «Լիմական տարիգիր» (Յուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց), կազմեց **Կ. Կոստանեանց**, Ս. Պետերբուրգ, 1913
- Փառտոս Բուզանդ**, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912
- Քենեֆոն**, Անարադիա (Հակոբ Մանանդյան, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, Երևան, 1945, Հավելած):
- «Ստոր աղբյուրները Հայերի մասին», Հունական աղբյուրներ, № 1, Մարտոն, քաղեց և թարգմանեց **Հ. Ամադյան**, Երևան, 1940

բ) Ռուսամակարոնություններ և զանազան այլ նյութեր

- Արեղյան Մ.**, Հայոց Հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին, Երևան, 1844
- Արեղյան Մ.**, Հայոց Հին գրականության պատմություն, գիրք երկրորդ, Երևան, 1946
- Արրահամյան Աղու**, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944
- Ալիշան Ղևոնդ**, Հայաբարստեմ, մասն Ա և Բ, Վենետիկ, 1901
- Ալիշան Ղևոնդ**, Այրարատ, Վենետիկ, 1890
- Ալիշան Ղևոնդ**, Շիրակ, Վենետիկ, 1881
- Ալիշան Ղևոնդ**, Միսական, Վենետիկ, 1898
- Ալիշան Ղևոնդ**, Միսական, Վենետիկ, 1885
- Ալիշան Ղևոնդ**, Տիգրակ, Հայոց Մեծայ, Վենետիկ, 1885
- Ալպոյաշեան Ա.**, Պատմություն Հայ Կեսարիոյ, Կահիրե, 1937

Աղադաշյան Ա., Պատմական Հայաստանի սահմանները, Կահիրե, 1950

Բառամյան Կ., Հայկական ընդհանուր դրամագիտություն, Վենետիկ, 1936

Գաբազանյան Ա. Մ., Բնական պատմությունը Հայոց, մասն Ա, Բ, Գ և Գ, Թիֆլիս, 1896

Գեղցյոր Հ., Սկզբնաղբուն թյուրքական բանականությունը դրոթեան, թարգմ. Հ. Գ. Ղաթանգիյան, Վենետիկ, 1903

Գեորգ-Մանուկ, Հայաստան (աշխարհագրական, պատմական, ցեղագրական, վիճակագրական և մշակութային տեսակետներիով), Կ. Պոլիս, 1919

Գեորգ-Մանուկ, Հայոց պատմություն (գնեսական), Հ. Ա. Գ. Պոլիս, 1914

Երևանյան Ս. Տ., Առաջ «Հայ ժողովրդի պատմություն» զրբի, առաջին մաս (Հրատ, 1951 թ.), Երևան, 1952

Երևանյան Ս. Տ., Լիպարիսի զորավարը և նրա նախորդները (Ե. Մատի անվան կարգիներով «Աշխատություններ», N 2, Երևան, 1947)

Երկանյան Ա., Անճառն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի Հայք XIX դարում, մասն Ա և Բ, Թիֆլիս, 1894

Երկանյան Հ. Ս., Պատկերասրահը ընդհարճիկ բառարան, Հ. 1, Վենետիկ, 1903-1905

Էմիր, Տաթևի վանքը («Արաքս», զրական և գեղարվեստական Հանդես, 1892, գիրք երկրորդ, Ս. Պետերբուրգ)

Ինճինյան Ղ., Հնամաստություն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհի, ՀՀ, առաջին, երկրորդ և երրորդ, Վենետիկ, 1835

Ինճինյան Ղ., Ստորագրություն Հին Հայաստանեայց, Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822

Լալայան Երվանդ, Զանգեզուրի գավառ (նյութեր աղագա ուսումնասիրության համար), Հ. Ա, Միսիս, 1898, Հ. Բ, Զանգեզուր, Թիֆլիս, 1899

Լեո, Իմ Հիշատակարանը (տեղեկություններ մեր ասորիկ ու ձորերից), Տուլի, 1890

Լեո, Անի, Երևան, 1946

Լեո, Հայոց պատմություն, Հ. առաջին, Թիֆլիս, 1917

Լեո, Հայոց պատմություն, Հ. երկրորդ, Երևան, 1947

Լիսիյան Ստ., Գան, ՀԱՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն, Երևան, 1940

Ուսիյան Ա., Գլադեղյան Համալսարանը և նրա սաների ավարտական առևտնաստությունները (Երևանի պետական Համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», Հ. XXIII, Երևան 1946)

Կանանեայց Ստեփ., ԱնՀայտ գառտները Հին Հայաստանի, Էջմիածին, 1914

«Կիլիկիա» (Հրատարակության «Արաքս» Հանդեսի), Պետերբուրգ, 1894

Հակոբյան Թ. Ռ., Մյունխեն և Բազմա թագավորությունը պատմաաշխարհագրական առումով (Թեկնածուական ցիսկոսացիա, ձևագիր վիճակում), Երևան, 1948

Հակոբյան Թ. Ռ., Զորք կամ Կապան («Հայկական ՍՍՏ» ԳԱ տեղեկագիր», Երևան, 1950, N 4)

Հակոբյան Թ. Ռ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, պրակ I, II և III, Երևան, 1951-1953

Հակոբյան Թ. Ռ., Երևանի պատմությունը (1801-1879 թթ.), Երևան, 1960

Հակոբյան Թ. Ռ., Երևանի պատմությունը (1879-1917 թթ.), Երևան, 1963

Հակոբյան Թ. Ռ., Գիտությունների 7-րդ դարի «Աշխարհացոյց»-ի մասին (Երևանի պետական պարսկ, «Գիտաշխատություններ», Հ. 43, 1954)

Հակոբյան Թ. Ռ., Մյունխենի թագավորության տերություն (Երևանի պետական պարսկ, «Գիտաշխատություններ», Հ. 47, Երևան, 1955)

«Հայ ժողովրդի պատմություն», առաջին մաս (մական), Երևան, 1949

«Հայ ժողովրդի պատմություն», առաջին մաս, Երևան, 1951

«Հայ ժողովրդի պատմություն», երկրորդ մաս, Երևան, 1957

Հյուրեղյան Հ., Հին Հայոց տեղից անունները, թարգմանել Հ. Բ. Պիլգիկյան, Վիեննա, 1907

Հովհաննիսյան Առաք, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, Երևան, գիրք առաջին 1935, գիրք երկրորդ, 1956

Հովհաննիսյան Փարեգին, Ուղարկյալը կամ Պոռյանը Հայոց պատմության մեջ, մասն առաջին, Աղադաշյան, 1928

Կախանյան Գ. Ռ., Ուրարտուի պատմություն, Երևան, 1940

Կախանյան Կ., Գլին քաղաքը և նրա պիղոսները, Երևան, 1952

Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պատկերասրահի քարտեղի, Երևան, 1936

Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի քաղաքները X-XI դարերում, Երևան, 1940

Մանանդյան Հակոբ, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, Երևան, 1945

Մանանդյան Հակոբ, Բնական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Ա, Երևան, 1952

Մանանդյան Հակոբ, Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում, Երևան, 1934

Շահադի Երվանդ, Հին Երևան, Երևան, 1951

Շահաբադյան Յովհ., Ստորագրություն կաթողիկե Էջմիածին և Հինգ գավառացի ինքնադատ, Հ. Ա և Բ, Էջմիածին, 1842

Շահաբադյան Կարապետ, Միրիս (Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն Նահանգին Սիսական, Փարիզ, 1850, առաջադրանք)

Չանճյան Մ., Պատմություն Հայոց, Հ. Բ, Վենետիկ, 1785

Չանճյան Մ., Պատմություն Հայոց, Հ. Գ, Վենետիկ, 1786

Չալախյան Սարգիս, Դանապարհորդություն և Մեծն Հայաստան, Մասն «Ա» և «Բ», Տիֆլիս, 1858

Ռեյսյո Էդիս, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ավազանը, Աղադաշյան, 1890

Սարգսյան Լեոն, Մի քանի օր Արցախում և Մուխրում, Թիֆլիս, 1905

Սերաֆիկան Արիտակես, Հուրիկոն Հայրենացի ի զավառն Երեմիս, Աղադաշյան, 1872

Դաֆֆի, Նամայի մեկրոթյուններ, Վիեննա, 1906

Օրմանան Մազաթու արքեպիսկոպոս, Աղգապատում, մասն Ա, Բ և Գ, Կ. Պոլիս, Երուսաղեմ, 1912-1927

Րափարաններ, զանազան մատյարի պատմական ու ժամանակակից մի շարք բարոններ և այլ օժանդակ կուրթեր

Абих Г., В., Геология Армянского нагорья, перев. Б. З. Колеско, Тифлис. Западная часть, т. XXI, 1899; Восточная часть, т. XXIII, 1902.

Адопц Н., Армения в эпоху Юстиниана (политическое состояние на основе нахарарского строя). С.-Петербург, 1908.

АКАК (Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, тт. VII, VIII и IX).

Араколян Б. Результаты работ археологич. экспед. Института истории АН Арм. ССР, 1949-1950 гг., Гарни, I, Ереван, 1951.

"Атлас истории средних веков", под общей редакцией академика В. А. Косминского и доцента А. П. Леваковского, Москва, 1951.

"Атлас истории СССР", ч. I, М., 1948.

"Атлас новой истории, ч. I, М., 1952.

Джавахов И., Государственный строй Древней Грузии и Древней Армении, С.-Петербург, 1905.

Договоры России с Востоком, политические и торговые. Собрал и издал Т. Юзефович, С.-Петербург, 1869

Егизаров С., Административно-экономический строй сельской общины в Эриванской губернии ("Свод материалов по изучению экономического быта гос. крест. Кавказского края", Тифлис, 1887).

Еремки С. Т., Сюния и оборона Сасанидами кавказских проходов. Академия наук СССР, Армянский филиал, "Известия", 7 (12), Ереван, 1941.

Жуковский П. М., Земледельческая Турция, М.-Л., 1933.

Иваненко В., Гражданское управление Закавказьем, Тифлис, 1901.

Капанцян Гр., Историко-лингвистическое значение топонимии Древней Армении (Երկրի պնակի վանքի անվանումներ, «Գրական աշխատություններ», Հ. XVI, Երևան, 1940)

Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян, Ереван, 1947.

Лияч Х. Ф. Б., Армения (путевые очерки и этюды), т. I и II, Тифлис, 1910.

Лиястер А. Ф. и Чурсия Г. Ф., География Кавказа (природа и население), Тифлис, 1924.

Майор Троттер, Малоазиатские курды, Тифлис, 1907.

Манацян Акоп, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1930.

Марко Поло, Путешествие ("Записки Русск., Геогр. Общ. по отд. этнограф.", т. 26, СПб., 1902).

Март Н. Я., Апп. Ленинград, 1934.

Март Н. Я., Торгаш "скиф" ("Избранные работы", том пятый), Москва, Ленинград, 1935.

Мелаксет-Бек А. М., Древняя Русь и армяне (տե՛ս Հայր. Սոյի-ի գիտութ. տիպ. Գրքի տիպի բովի լեզվաբան, «Աշխատություններ ժողովածու», Հ. I, Երևան, 1946)

Михаилин Г. Г., История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952.

Орест Евеский, Статистическое описание Закавказского края, СПб., 1835.

Петрушевский И. П., Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья, Москва, 1937.

Питровский Б. В., История и культура Урарту, Ереван, 1943.

Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, Тифлис, 1901, выпуск XXIX; 1902 г., вып. XXXI; 1903, вып. XXXII.

Центральный Военно-исторический архив в Москве, ф. ВУА.

Халатянц Г., Армянские Аршакиды в "Истории Армении" Моисея Хоренского, М., 1903.

Шовен И., Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852.

Эсэдье С., Исторические записки об управлении Кавказом, т. I, Тифлис, 1907.

Т. Х. АКОПЯН

ИСТОРИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ АРМЕНИИ

(очерки)

С древнейших времен до начала XX века

Резюме

Историческая география Армении занимается изучением природных условий Армянского нагорья, политического и административно-территориального деления на разных этапах его исторического развития, населения и географии хозяйства страны.

Армянское нагорье ограничивается высокими горными сооружениями Понтийского хребта и северными цепями Малого Кавказа с севера и южными цепями Кордвца (Курдистанских) гор на юге. На востоке и на западе оно, постепенно понижаясь, переходит в Анатолийское и Иранское нагорье. Западной границей Армянского нагорья следует считать область, где горные отроги Антитавра, протягивающиеся из Киликии на северо-восток, приближаются к отрогам Понтийского хребта. Восточная граница нагорья протягивается по горным хребтам Загроса и Иранского Карадага, соединяясь с краевыми восточными цепями Малого Кавказа.

В указанных пределах территория страны составляет около 300 тыс. кв. километров. Средняя высота над ур. моря 1500-1800 метров, что значительно выше соседних стран Малой Азии (средняя высота которой равняется 800-1200 м) и Ирана (средняя высота - 1400 м). Высочайшая точка нагорья — Большой Арарат (также Масис, высота 5165 м).

В течение третичного и четвертичного периодов, в результате мощных горнообразовательных и вулканических процессов в Армянском нагорье образовались складчатые, складчато-глыбовые

горные сооружения, громадные вулканические массивы, плато и плоскогорья. Армения поистине является страной, где свежие следы потухшей вулканической деятельности сохранены на обширных площадях. Имеется и единственный действующий вулкан Тондурек, извергающий газ и водяные пары.

В стране, наряду с высокими горами (Малый Кавказ, Армянский хребет, Армянский Тавр, Антитавр, Бюраки-Мндзурский хребет, и т. д.), обширное пространство занимают равнины и котловины (Араксинская или Араратская, Алашкертская, Маназкертская, Буланыхская, Мушская, Эрзрумская, Держанская и многие другие), простирающиеся по течению главных рек.

Армянское нагорье характеризуется своим континентальным климатом. Атмосферные осадки распределены неравномерно. В Араратской равнине, в бассейне озера Ван, в нижних течениях Восточного Евфрата и некоторых других районах атмосферные осадки доходят до 250/350-400/450 мм, а на окраинах страны: в бассейнах рек Чорох и Западный Евфрат, в Ахалкалакском, Лорийском, Зангезурском, Карабахском районах и других местах атмосферные осадки доходят до 650/700-1000/1050 мм. Самым влажным районом в стране считается Бюраки (Бингёл). Суточные и годовые амплитуды температуры воздуха имеют здесь значительные величины. В стране бывает суровая зима и очень жаркое лето. Самая низкая температура отмечается в районе Карса, а самая высокая - в Араратской долине и в районе, восточнее города Диарбекира (Амид). Ввиду сильной пересеченности рельефа и больших высотных колебаний, в стране в вертикальном направлении образовалось несколько климатических поясов, начиная от сухих субтропических до лесных и высокогорных холодных типов климата.

Континентальные условия вынудили народы Армянского нагорья еще в древнейшие времена создать высокоразвитую ирригационную сеть. В этой области особенно отличались урарты. В разных местах страны, главным образом в районах Тушпы (Ван), Аргитихинили (Армавир), Тейшебаини (Кармир Блур), у подножий Арагаца и Гегамы, в окрестностях городов Маназкерт и Арчеш они построили много оросительных каналов (в том числе знаменитый 80-километровый канал Менуа или Шамирама, как его называют армяне) и бассейнов, остатки которых сохранились

до настоящего времени, а канал Менуа (Шамирам-су) сохранился полностью.

На Армянском нагорье хорошо развита речная сеть, принадлежащая бассейнам трех морей (Каспийское, Черное и Аравийское). Главные реки: Аракс (древний Ерасх), Кура, Западный Евфрат (ныне Кара-су или Фрат), Восточный Евфрат или Арацани (ныне Мурад), Тигр (Тглат), Чорох (Акамсис) и их многочисленные притоки образуют густую речную сеть. Все реки без исключения быстротечные и имеют строгий режим. В стране много озер, из них известны: Урмия (или Капутан, ныне Резайе), Ван (Бзуняц цов), Севан (Гегама), Арчак (восточнее города Ван) и другие.

Почвы довольно плодородные. Растительность разнообразная. Почвенно-растительный покров страны подчинен вертикальной зональности. Растительность образует несколько поясов: полупустынный, степной, лесной (во многих местах лесной пояс совершенно отсутствует) и аллийский. Страна бедна лесами. Сравнительно большие пространства лесов встречаются в бассейнах рек Чорох, Дебед, Воротан, Агстев, Вохчи, в районе южнее озера Ван, а также в Дерсиме (севернее нижнего течения реки Восточный Евфрат).

В древние времена практиковались искусственные насаждения лесных массивов. Например: лес "Сосяц антар" («Տոսյաց անտար») близ древнейшей столицы Армении города Армавира; лес "Циндоц антар" («Շինդոց անտար») на берегу реки Ахурия, близ древнего города Багаран и лес "Хосровакерт антар" («Խոսրովակերտի անտար»), посаженный при царе Хосрове Втором (первая половина IV века). Последний простирался по течению рек Азат и Веда, начинаясь от Гаринийской крепости до столиц - Двин и Арташат на берегу Аракса. Остатки Хосровакерт-леса сохранились до настоящего времени. Хосровакерт-лес считается одним из заповедников Армянской Республики.

Армения славится природными богатствами. В стране встречаются железные, медные, полиметаллические и другие месторождения; нефть, каменный уголь, хромиты и т. д. Месторождения железа встречаются на южном берегу озера Ван, в районе города Эрзерума, в Зангезуре; нефть - в районах Эрзерума, Вана, Кагзвана (Кагзмана), Асан-калы и т. д.; каменный

уголь - в Эрзеруме, и в бассейне реки Западный Тигр; медь - в Зангезуре, в Лори и в бассейне Аргана-су, притока Западного Тигра; олово - в районе южнее города Ван; полиметаллы - в Зангезуре, в Лори, в бассейне Аргана-су и т. д.; золото в районе города Спер (ныне Испир на берегу реки Чорох) и в бассейне среднего течения реки Аракс; соль - в Кульпе, Кагзване, Нахичеване и других местах. На территории Армянской ССР советскими геологами открыты или разведаны разные месторождения, большинство которых эксплуатируется (молибденит, хромиты, золото, новые медные месторождения и т. д.). Армянское нагорье, особенно та часть, которую занимает Армянская ССР, богато строительными материалами-мрамор, гипс, пемза, разноцветные высококачественные туфы, граниты, базальты, известняки, обсидианы, перлиты, огнеупорные глины и т. д. В стране много минеральных источников. Из них известны: "Арзни", "Джермук", "Варшаковский Джермук" («Վարժապետի Ջերմուկ») и многие другие.

По территории Древней и Средневековой Армении проходило несколько транзитных путей, связывающих Восток с западным миром. Пути кроме экономического имели также военно-стратегическое значение. В древние времена в Армении главным центром этих путей была столица Арташат, а с V века (н. э.) - город Двин.

Как соседние страны: Иран, Малая Азия и Месопотамия, так и Армения являются колыбелью первобытного человека. На территории республики археологами найдены остатки материальной культуры шелля и ашела, свидетельствующие о наличии здесь очагов самостоятельного развития первобытного человека. Во многих местах вулканического нагорья Армении найдено большое количество орудий неолита, медного и бронзового веков.

Древнейшим народом, проживавшим на территории Армянского нагорья, о котором упоминается в источниках, были **хурриты** или **субары**. Хурриты в XVIII-XV вв. (до н. э.) в юго-западных районах Армянского нагорья и в соседней Месопотамии создали государство, известное под названием Митани. Немного позже (в XV в. до н. э.) хайасы и северо-западных районах страны создали сильный племенной союз - Хайаса или Хайаса-Аззи.

После падения государства Митани на его территории, вернее

в районах, расположенных между хребтом Армянского Тавра и рекой Западный Тигр, жили **наирские племена**, их было более восьмидесяти. В состав наирских племен входили и урарты, которые в половине IX века (до н. э.) создали государство Урарту (Арарта) или Ванское царство - древнейшее государство на территории СССР. Урартское государство в VIII веке (до н. э.) завоевало почти всю территорию Армянского нагорья. На этой территории кроме урартов жило несколько десятков других племен и народностей. После падения Урарту (VI в. до н. э.) на его территории упоминаются **армены, матеены, алароды, сасеяйры, таохи, марды, кардухи** и многие другие. В VIII-VII века (до н. э.) в некоторых районах страны **кimmerы** и **скифы** или **сакя**, как их называет Страбон. На базе армянских племен (армены, хайасы, алароды и другие) в VII-VI веках (до н. э.) образуется армянский народ. Начиная с этого времени до Первой мировой войны в Армянском нагорье, т. е. в Исторической Армении, армяне составляли абсолютное большинство среди населения, проживающего в этой стране. Кроме армян в стране в разное время жили **греки, евреи, сирийцы, грузины, албаны, персы, арабы, курды, турки, кавказские татары, русские** и другие. Исходя из данных первоисточников можно предположить, что число армян в X-XIII веках достигало 5-6 миллионов.

В VI-III веках (до н. э.) Армения находилась под властью династии Ахеменидов и Селевкидов. Во II (до н. э.) - V (н. э.) веках Армения представляла собой независимое государство, где во II-I веках (до н. э.) царствовали Арташесиды, а в I-V веках (н. э.) армянские Аршакиды.

При Арташесидях и Аршакидах границы Армянского государства доходили на севере до реки Куры, на западе - до реки Евфрат, на юге - до реки Западный Тигр, а на востоке, по течению Аракса, граница достигла Каспийского моря. В географии территории Армянского государства в указанных пределах обычно известна под названием Великой Армении. Западнее Великой Армении простиралась другая армянская страна - Малая Армения, которая с давних времен потеряла свою независимость и подпала под власть Рима. Кроме того, в средние века на территории Киликии несколько столетий существовало другое армянское государство - Киликийское армянское царство.

Население Древней и Средневековой Армении (Армения вступила в эпоху феодализма с III века) занималось сельским хозяйством (земледелием, садоводством, овощеводством, скотоводством и т. д.), ремеслом (кузнечеством, гончарным делом, ткачеством, плотничеством и т. д.), торговлей и др.

По "Географии" («Աշխարհացոյց») Анания Ширакаци (VII в. н. э.) Великая Армения была разделена на 15 малых стран или "ашхаров" («աշխարհ», «հայրենիք»): Айрарат, Туруберан, Васпуракан, Сюник, Тайк, Высокая Армения, Четвертая Армения, Агдзник, Мокс, Корчек или Кордвац ашхар, Парскааяк (Перс-Армения), Пайтакаран, Арцах, Утик и Гутарк. Каждый из этих "ашхаров" представлял собой отдельную физико-географическую единицу. Некоторые из них (например: Тайк, Сюник, Мокс) были одновременно отдельными административно-территориальными единицами-нахарарствами (княжествами), а остальные (Айрарат, Васпуракан, Туруберан, Четвертая Армения и т. д.) состояли из нескольких нахарарств. Ашхары были разделены на уезды («զավակ»). В Великой Армении всего упоминается 187-191 уезд. Из уездов Айрарата были известны: Ванадз, Ширак, Ниг, Басен, Аршаруник (или Ерасхадзор), Арагацотн, Котайк, Востан, Багреванд, Мясцотн, Коговит; из уездов Туруберана: Тарон, Хут, Бзнуник, Хорхоруник, Арк, Алауник, Варажунник и другие; из уездов Васпуракана: Рштуник, Тосц, Артаз, Ахбак, Андзевацик, Айоц Дзор, Нахичеван и т. д.; из уездов Сюника: Аревик, Бахх, Дзорк (или Капан), Цхук, Абаца, Ерджак, Вайоц Дзор, Содк и Гехаркуник; из уездов Высокой Армении: Карин, Держан, Екегяц, Даранахи, Спер и т. д.; из уездов Четвертой Армении: Ангехтун, Аштянк, Балаовит, Цопк и т. д.; из уездов Ахдзника: Сасун, Нфркерк, Арзни и т. д. и т. д.

В Древней и Средневековой Армении в разные времена известно было много городов (Ван, Армавир, Ервандашат, Арташат, Тигранакерк, Заришат, Каркатиокерк, Аршамошат, Вагаршапат, Двин, Карин, Арзн, Карс, Ани, Муш, Лори, Капан и другие), крепостей (Ангел, Китаризон, Артамесон, Бген, Вогакан, Артагерс, Капуйт, Даройнк, Гарни, Багаберд, Воротан, Граам, Алдздор, Амберд и многие другие), языческих храмов (Ани, Ериза, Багаринч, Гарни, Аштишат и т. д.); христианских монастырей (Аштишат, Шаапяван, Эчмиадзин, Звартноц, Оромос,

Аргина, Санаин, Ахпат, Ахтамар, Татев, Нораванк, Гладзор, Севан, Гегард и т. д.).

В VII-IX веках Армения пала под иго Арабского халифата. В эти века она со своими соседями представляла наместничество Эрмения. Наместники Эрмении назначались арабским халифом и назывались эмирами или востиканами, как их часто называют армянские историки. При арабском владычестве в экономической жизни страны произошел регресс и города потеряли свое значение; в стране хозяйничали арабские чиновники, во всех крупных городах были введены арабские гарнизоны.

Во второй половине IX века армянский народ снова завоевал свою независимость. В Армении 885-1045 гг. царствовала династия Багратидов. С X века страна была разделена на пять феодальных царств (Ани-Ширакское, Васпураканское, Сюникское, Ванандское или Карсское и Ташир-Дзорагетское или Лорийское) и ряд княжеств. Во главе всех царств и княжеств стояло Ани-Ширакское царство. Благодаря политической независимости, в условиях мирного труда быстро развивается хозяйство страны: сельское хозяйство, ремесло, внутренняя, внешняя и транзитная торговля, города. В эти столетия в Армении существовало несколько десятков феодальных городов, из которых 10-15 были известны не только в Армении, но и в соседних и дальних странах. Наиболее крупными из них были Ани, Двин, Карс, Карин, Арзн, Хлат и другие. После падения царства Багратидов экономическое развитие Армении продолжалось до опустошительных нашествий татар-монголов, т. е. до XIII века.

В XIII-XV веках Армения стала ареной вечных войн между различными монгольскими и тюркскими племенами и государствами. Экономика страны переживала упадок, значительно уменьшилось число коренного населения - армян. Вскоре на исторической арене Ближнего и Среднего Востока выступают Османская Турция и Персия, которые после длительных войн в 1639 г. поделили Армению между собой. По этому разделу Западная Армения подпала под тяжелое иго Турции, а Восточная Армения - под иго Персии. Граница между двумя государствами на территории Армении проходила по реке Ахурия (Западный Арпачай), и далее по Армянским, Котурским и Загросским хребтам. Персидская часть Армении и Закавказье были разделены на

несколько ханств: Эриванское, Нахичеванское, Гянджинское, Карабахское, Шакийское и другие, а Западная часть Армении - на вилайеты (Ванский, Эрзерумский, Карсский, Диарбекирский и т. д.). Ханства делились на магалы, а вилайеты - на санджакчи.

Значительная часть Восточной Армении входила в состав Эриванского ханства. В этот период экономика Армении была слабо развита. В результате экономической отсталости турецкого и персидского государств, периодических повторяющихся разбойничьих нападений на мирное население, отсутствия всяких законов и порядков и ряда других причин, экономика страны фактически оставалась на весьма низком уровне.

В начале XIX века Закавказье постепенно освобождается от тяжелого турецко-персидского ига и присоединяется к русскому государству, тем самым связывает свою историческую судьбу с судьбой России, с судьбой великого русского народа. С этого времени Восточная Армения перестает быть объектом длительных турецко-персидских войн. Для населения наступает мирный период. Россия имела большие преимущества перед Персией, как в экономическом, так в политическом и культурном отношениях, независимо от воли царского самодержавия, которое смотрело на Закавказье как на колонию и всячески тормозило ее экономическое влияние на жизнь всего населения.

После освобождения Восточной Армении от персидского ига (1828 г.) из территорий бывших Эриванского и Нахичеванского ханств образовалась Армянская область с центром Эривань (Ереван).

В 1840 году Армянская область была упразднена, а территория ее, разделившись на два уезда (Эриванский и Нахичеванский) вошла в состав Грузино-имеретинской губернии. В конце 40-х годов в области административного деления Закавказья произошли новые изменения. Была создана Эриванская губерния, в состав которой входили территории бывшей Армянской области и Александропольский уезд. До начала 70-х годов Эриванская губерния состояла из пяти уездов, а с 1874 года была разделена на 7 уездов: Сурмалинский, Александропольский, Эчмиадзинский, Эриванский, Нор-Баязетский, Шарур-Даралагязский и Нахичеванский. В Эриванской губернии было пять городов: Эривань, Александрополь, Нахичевань, Нор-Баязет и Ордубад.

В результате Русско-турецкой войны 1877-1878 гг. значительная часть Западной Армении освободилась от тяжелого турецкого владычества. Из территории освобожденных районов Западной Армении была организована Карсская область, впоследствии разделенная на четыре округа: Карсский, Кагзванский (или Кагзманский), Ардаганский и Олтыйский. В области имелось пять городов: Карс, Сарикамыш, Кагзван, Ардаган и Олти.

T. KH. HAKOPIAN

HISTORICAL GEOGRAPHY OF ARMENIA (outlines)

From ancient times to the beginning of the XX c.

*Summary**

The objects of this survey of the Armenian historiocal geography are the nature of mountainous Armenia, the system of administrative-political partition of Armenia at various times, its population and the geography of its economy.

Armenia is situated between the Anatolian plateau, the valleys of the Kur and the Arax, the Iranian tableland and Mesopotamia. It is a mountainous country, and its actual relief was shaped in the third and fourth centuries. Here we still find formations of new mountains and volcanic phenomena. Across the country and in regions bordering it we find numerous mountain chains of a volcanic nature (Armenian Tavros (Tavrus), Internal Tavros, the Syuniatz Mountains, Virahayotz, and others). Armenia towers its surrounding countries. Its highest peak is Ararat at 5156 metres above sea level. The country has a great number of fertile fields and valleys (Ararat, Maku, Mush, Bulanagh, Alashkert, Shirak, Kharberd, Ashkala, Erzurum, and other fields). The climate is continental and rains are scarce. Owing to the dryness of the climate, agriculture is impossible without irrigation in most parts of the country except in some bordering regions (Valley of the Chorokh, Lori, Zangezur, etc.). That is the reason why since old times the inhabitants of the country have undertaken the creation of an irrigation system. In that respect significant work had been carried out by the Urartians, the immediate predecessors of the Armenians. The rivers in Armenia (the Arax, the Eastern Euphrates, the Western Euphrates, the Western Tigris, the Chorokh, etc.) are typical mountain rivers, swift and foamy. The land is scattered with numerous lakes, a few large ones and a great number of small ones (Urmia, Van, Sevan, Archak, Nazik, Gailatu, etc.) which differ both in

* Translated by H. H. Vosguerichian.

origin and in nature. The flora of the country was divided into a number of belts conditioned by climatic variations from bottom to top, from valleys and fields to mountain peaks, from the belt of the almost arid wastelands to that of the mountain tundras. Armenia lacks in forests and woods; big forests are to be found only in some bordering regions. Artificial woods were planted in the old times ("Sossiatz Wood" near the capital Armavir, "Tsenendotz Wood" near the town of Bagaran, "Khosrovakert Wood" near the capital Dvin). The fauna is that of the temperate zone. Armenia is rich in various mineral and other natural resources (iron, coal, petrol, gold, silver, copper, polymetals, various building material, etc.).

Armenia is one of the cradles of the primitive man. We find him here as early as the stone age, and since that time human life has never ceased to be in the country. The first peoples of Armenia were the Khurris (Subari), followed by the Nairi peoples: the Hayassas, the Urartians, the Armenians, the Matians, the Alarots, the Karinites, the Taokhs, the Mardus, etc. In the VII and VI centuries B. C. the Armenian people was formed on the basis of Armenian race groups (mainly the Armenians and the Hayasi). Beginning from the IV and III centuries B. C. and until World War I it has represented the absolute majority of the population living in the mountainous regions of Armenia (Historical Armenia). Yet at different periods of time other peoples have lived on the Armenian territory, such as the Cappadocians, peoples of Pontus, Georgians, Aghuans, Persians, Assyrians, Greeks, Jews, Arab races, Kurds, Tatar-Mongolians, Turks, Russians etc. It is alleged that in the X-XIII centuries the number of Armenians reached five to six million.

In Ancient and Medieval Armenia the chief occupation of the population was agriculture together with handicraft and trade.

From the II c. B. C. to the V c. A. D. Armenia enjoyed political independence with only a few short periods of foreign domination. From the II c. B. C. to the I c. A. D. the country was ruled over by the Artashesians and from the I to the V c. A. D. by the Armenian Arsakunis. The borders of the Armenian territory in those days extended from the Euphrates to the Caspian Sea, and from the Kur to Western Tigris. During the reign of the Artashesians the country was divided into four bordering vice-royalties and into numerous administrative units situated in the central regions. From the II c. A. D. when

Armenia verged on feudalism, the country was gradually divided into separate feudal families, into separate administrations (principalities), thus creating a few dozens of administrative and territorial units.

Complete data on these divisions in old Armenia can be found in Anania Shirakatsi's "Ashkharhatsuytz" concerning the VII century. According to his work, Greater Haik, e. g. Historical Armenia, consisted of 15 small "worlds" including altogether 187-191 provinces. Both the small "worlds" and the provinces included in them had their own administrative as well as geographical systems. In Old and Medieval Armenia there could be found fortresses, monasteries, temples, towns, burghs, important battle-fields, etc., the history of each having its particular interest and significance.

Armenia lost its independence in the V century. During the VI and VII centuries the country was under the Persian yoke, and in the VII, VIII and IX centuries, under Arab rule. During the hard years of Arab domination the country's economy somewhat deteriorated, the ethnical structure underwent important changes. In the IX century the Armenian people regained its long lost political independence. The years 885-1045 were marked with the rule of the Bagratunis, then after a shorter Byzantine and Seljuk occupation, political power was taken by the Zakarian princes who now had new vassals. During the reign of the Bagratunis the country was divided into five feudal monarchies and a number of principalities led by the central monarchy of Ani-Shirak. In the IX-XIII centuries the economical and cultural life of the country developed, new towns came into being, and the towns of the preceding period greatly developed.

From the XIII to the XVIII century Armenia was under the yoke of foreigners, first under the rule of the Tatar-Mongolians, then under the rule of Turkish races and from the XVI to the XVIII century under the rule of the Ottoman Turks and the Persians. Each invader brought its own administrative system, subsequently its administrative-territorial system of partition which, in the end, proceeded from the benefit of the police, army and taxation. The deterioration of the Armenian economic life in those years was great, part of the population was slaughtered as a result of the continuous battles waged by the foreign invaders, and part of it was forced to emigrate unable to endure the impossible conditions created in their country. The remaining part of the population lived a life of sheer horror.

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաղայի դաշտ 26, 163

Արեղյանք 107, 119

Արեղյանք, գավառ 118

Արդավանան տե՛ս Արտավանյան
գավառ

Արուսյան, քաղաք 147

Ագարակ 429

Ագարակ, գյուղ 193

Ագուլիս, ալիան 361

Ագուլիսի շրջան 179

Ագուլիս տե՛ս Մաղալիս

Աղամակերտ 178

Աղանա, քաղաք 319, 329, 335, 337,
340

Աղեջիվազի Հյուսիսային շրջան 386

Աղեջիվազի սանձակ 384

Աղյարեն 89-90, 104

Աղյարենի Քաղաքացիական շրջան 90

Աղյարեն 44

Աղյարենական ՄՍՀ 244

Աղյարենական 423, 433

Աղյարենական, լեռ 29

Աղաջիլիանի շրջան տե՛ս Օրդուքաղի
շրջան

Աղատ, գետ 50, 76, 105, 140, 142, 145,
305, տե՛ս նաև Գառնի գետ

Աղատի Մասիս 17, տե՛ս նաև Մեծ
Մասիս

Աղբույ լեռներ 38

Աղզի 55

Աղեվաջ ձոր, գավառ 227

Աղբույ Փոր, գավառ 250

Աթիլի, լեռ 94-95

Աթիլի, գավառ 240

Ածղաճակ, լեռնագագաթ 11

Ալ գետ 267

Ալաղաղ, քաղաք 359

Ալաղաղ տե՛ս Եղեգիս գյուղաքաղաք

Ալաղկերտ 20, 35, 48, 58, 359

Ալաղկերտի դաշտ 19-20, 25, 31, 71,
124, 208, 310, 314, 358

Ալաղկերտի Հովիտ 42

Ալաղկերտի շրջան 365, 387-388, 402

Ալաղա լեռներ տե՛ս Առճո, Առիճ

Ալալան, գավառ 240

Ալալերդի 278, 426, 429

Ալալերդի, շրջան 247

Ալեքսանդրապոլ 132, 414, 428-430

Ալեքսանդրապոլ, քաղաք 412, 422

Ալեքսանդրապոլի գավառ 413, 415-
416

Ալեքսանդրեոսի ծոց 316, 318, տե՛ս
նաև Հայոց ծոց

Ալեքսանդրիա 81-82

Ալզի (Ալմիկ) 225

Ալինձա գետ 15

Ալյուս (Հալիս, Կղզի-խմակ), գետ 23,
40

Ախալցխա 44, 279, 411, 414, 434

Ախալցխայի գավառ 16, 413

Ախալցխայի պրովինցիա 411

Ախալքալաք 16, 434

Ախալքալաքի գավառ 16

Ախալքալաքի (Զախալսեթիս-Մուկիս-
թի), գետ 16

Ախալքալաքի շրջան 415

Ախալքալաքի ոստիկանական շրջան
415

Ախալքալաք 278, 429

Ախալք (Ախալք), քաղաք 162

Ախուրխանի, ուրարտական քաղաք
68

Ախուրյան 131

Ախուրյան, գետ 14, 16, 31, 39, 45, 58,
114, 117, 120, 122-123, 128-129,
132, 365 368-369, 372

Ախուրյան, քաղաք 13

Ալամիս, գետ 40, տե՛ս նաև Ճորոխ
գետ

Ալբա, ամրոց և բերդ (այժմ՝ Անու-
շիրվանկալա) 94-95

Ալբա, լեռ 94

Ալե 263

Ալե, գավառ 168-169, 178

Ալիլիանեն (Եղեգյաց), գավառ 212

Ալ-Կոյունլուների պետություն 349-
350, 364

Ալե, քաղաք 41

Ալեի կիրճ 41

Ալուսի, գյուղ 8, 140

Աղաճիք 193, 197, 200-201, 378-379

Աղաճիք, գավառ 188

Աղանդուտ (Աղվանդուտ), գավառ

Աղալու (Հաղարի) գետ 46, 181, 192,
197, 199, 265

Աղբակ 106, 178, 299

Աղբակ, գավառ 162

Աղբակի (այժմ՝ Բալիկալա) շրջան 29

Աղբերց (Գլաձոր) 203

Աղբիկալ 278

Աղթամար, կղզի 38, 170-171, 264,
295, 392

Աղթամար, քաղաք 171

Աղթամարի ամրոց 171

Աղթամարի իշխանություն 346, 349

Աղթամարի տաճար 171-172

Աղիվիտ 165

Աղիվիտ, գավառ 154, 160-161, 168,
176, 253-254, 263

Աղծիք՝ Աղծիք ալիարճ 52, 63, 85,
87-88, 90-91, 93, 104-105, 107,
109, 150, 163, 218, 222, 225-227,

231, 253, 258, 314, 349

Աղծիք, գավառ 350

Աղծիք, նահանգ 299, 384

Աղծիքի բռնադատություն 90, 91

Աղծիքի էմիրություն 152, 227, 268-
269, 271, 278, 296

Աղմաղանի լեռնաղծիս 371, 373,
տե՛ս նաև Գեղամա լեռներ

Աղյուս, գյուղ 214

Աղյուս, գավառ 243

Աղստե, գետ 10-11, 44, 105, 241, 245-
246, 294, 302

Աղստեի Հովիտ 296, 379

Աղ-սու, գետ 319

Աղվանդուտ, գավառ 168

Աղվանդ ալիարճ 82, 243

Աղվանք 62, 90, 103-105, 129, 143,
188, 237, 251-252, 257, 266, 308,
312, 364

Աղվանդի մարզպետություն 241

Աղջկան 199

Աղջկան, գետ 265

Աղբի-գաղ 372, տե՛ս նաև Հայկական
Պար լեռներ

Անանի 197

Անանիի պրինսիպալներ 354

Անարայի լեռներ 9, 15, 27

Անեն, գյուղ 278

Ամաղիների իշխանություն 386

Ամանուխ լեռնանցք 318

Ամանուխ լեռներ 316-318, 341

Ամասիա 82, 117

Ամասիա, քաղաք 385

Ամասիայի սարահարթ 14, 16

Ամարազ (Ամարաս), գյուղ 242

Ամբերդ 301, 308

Ամբերդ, գետակ 137

Ամբերդ, գյուղ 137, 304

Ամենաբարձր վանք (Մոկրուս) 235

Ամերկա 426

Ամիր, բաղար 81, 105, 220, 222, տե՛ս
նաև Դիարբեքի

Ամիրի (Դիարբեքի) շրջան 222-
223, 299

Ամուկ, բերդ 176, 295

Ամուկի և Վարազի էմիրություն 263,
269

Ամուկի, Վանի և Աղճամարի իշխա-
նություն 313

Ամրական Բարանձավ (Անձավ),
բերդ 173

Այաս 318, 336, 338, 340-341

Այաս, նախանշոյա 335, 357

Այաս, բաղար 329, 357-358, 360

Այալիք, գավառ 236

Այալար, գավառ 236

Այդեստան, ինչդ Վանում 174

Այլի, գավառ 238

Այդպուկունք (Փայանթըրան) 16, 18,
22, 24

Այդպուկունք (Փայանթըրան), ըն-
տազագաթ 45, 111

Այտուանք, գավառ 236

Այտուգան 97

Այտուան, յրջան

Այրեւիկ 97

Այրեւիկի, յրջան

Այրարատ 35, 60, 65, 67, 82, 87-88,
105, 109-111, 113-116, 121, 133,
140, 149, 151, 154-155, 159, 163-
165, 168, 181, 183, 185, 194, 200-
201, 207, 245-246, 249, 251, 263,
349, 375

Այրարատ աշխարհ՝ Այրարատյան
աշխարհ 8, 17-18, 51, 83, 105, 17,
112-118, 139, 147, 246, 254, 278

Այրարատյան նահանգ 8, 17-18, 80,
349

Այրի վանք 305

Այրիճա, գետ 36, տե՛ս նաև Արզիճի

Այրիվանք (Գեղարգ), վանք 146

Անահիւի տաճար 213-214

Անահտական զավատ 212, տե՛ս նաև
Ենեղյաց զավատ

Անաշ 58

Անաստասուպոլիս (Դարա), 95

Անատոլական բարձրավանդակ 32,
317

Անատոլական Տալլուս, լեռներ 28,
316

Անարզարա, բաղար 329, 335, 338,
340-341

Անգեղ (Անգղ), բերդ 126, 223

Անգեղ, դուղարաղար 126

Անգեղալոթի, դուղար 378-379

Անգեղիթի միլիտություն 378-379

Անգեղտուն, գավառ 96, 219, 221,
223, 387

Անդուի, բերդ Բաղրում 193

Անդրուկի իշխանություն 291

Անդրուկկա 13, 35, 44, 64, 70, 116,
186, 261, 297-298, 302, 312, 343,
347, 366, 392, 396, 401, 403-404,
410-415, 421-426, 429-432

Անձուտի հրվանդան 316

Անդիտն (Էնդիտն) 58

Անի 8, 31, 73, 117, 144, 212, 247, 267,
270, 276-277, 279-282, 289, 291-
292, 298, 300-301, 311

Անի, ամրոց 211

Անի (Կամախ), ամրոց 56

Անի, ավան 211

Անի, բերդ 129

Անի, բաղար 53, 83, 114, 129-132,
262, 281, 297, 308, 311, 356, 358,
360,

Անի-Շիրակի Բազադորություն 133,
152-153, 241, 247, 260-263, 265-
270, 281, 284-285, 289, 301

Անիի էմիրություն 252, 297

Անիի կուսակալություն 287-289

Անիի մեհյան 212

Անիի շրջան 302

Անիի Շաղգադյանների էմիրություն
297

Անուշ, բերդ 123

Անձահիձոր (Անձախիձոր), գավառ
168-169, 179

Անձավ (Ամրական Բարանձավ),
բերդ 173

Անձապեյք, գավառ 168-169, 176-
177, տե՛ս նաև Անձապեյք

Անձապեյք, գավառ 168-169, 176-
178, 263, 289, 295

Անձիտ (Անձիթ, Հանձիթ, Հանձիտ),
գավառ 58, 96, 219, 221

Անտիոկկա տե՛ս Փորը Կովկասի
լեռնահամակարգ

Անտիոք 81, 326, 335

Անտիոքի իշխանություն 326-327

Անտիպոնտական լեռներ 18, 22-25,
40, 207, 327

Անտիպոնտական Պար տե՛ս Անտի-
պոնտական լեռներ

Անտիտալլուս 88, 316

Անտիտալլուսյան լեռներ 5, 20, 22-
24, 317

Անուլիվանկալա (Ակրա), ամրոց 94

Անուխա (Արիս) Բասնի 18

Այխարհն Արիկի (Արիկիկա) 315

Այկալայի գաւառ 18, 24, 208, 214

Այկալայի շրջան 208

Աշոցք 14, 16, 264

Աշոցք, գավառ 246

Աշտարակ, դուղար 137

Աշտարակի շրջան 136, 304

Աշտիշատ (Հաշտիշատ) 156, 157

Աշտիատ, վանք 157

Աշտուկիսի, բաղար 58

Աշագու (այժմ՝ Աջոլու), դուղար 191,
193

Աշաթուր, դուղար 247

Աջոլու տե՛ս Աշագու

Ապահունիք 119

Ապահունիք, գավառ 151, 154, 159-
160, 270, 289

Ապառասային (Բարբարոս) Արիկիկա
316

Ապարան 147, 296, 405

Ապարան, գետ 133

Ապարանի մահալ 372-373, 412

Ապարանի շրջան 304, 432

Ապարանի տարահարթ 14

Ապենինյան թերակղզի 30

Առան (Արվանք) 257

Առանձնակ Մոկը, գավառ 234-235

Առաջավոր Ախիս 54, 70-71, 80-81,
282, 300, 312, 323, 325

Առաջին Հայք 98-101, 209, 253

Առաջերոց եկեղեցի 132

Արեւբան, գավառ Հասպուրա-
կանում 160, 168-169, 176, 253,
254

Արեւստական 38, 105, 162

Առնո-Արիճ (Ալաշա) լեռներ 16

Արոճ, գավառ 96, 211, 217

Առնյոտն, գավառ 168-169, 176

Առջևան, լեռ 10

Առլենի ձոր, գավառ 234

Առտեր տե՛ս Արտերն կղզի

Առիա, գետ 111, տե՛ս նաև Արիա
գետ

Առիա (Արենի), դուղար 204-205

Արարի լեռնանցք 18

Ատրական Դուռ (Պորտեյա), լեռն-
անցք 335, 340

Ատրեստան 55, 59, 167, 315

Ատրիք 62, 66, 79, 89, 317, 337

Ատրիք (Արիա) 54, 317-318, 327,

335, 340-341, 357, 402, 434
 Ասպակուրներ, գավառ 154-155
 Աստախանե (Աստղանի) 58
 Ավանք, գյուղ 174
 Ավանջիկ, տե՛ս նաև Օվանջիկ դաշտ
 Ավարայր, գյուղ 178
 Ավարայրի դաշտ 177
 Ավերի, բերդ 120
 Ատանա տե՛ս Ադանա քաղաք
 Ատանայան օվկիանոս 396
 Ատլար, գյուղ 202
 Ատրպատական 89-90, 92, 103-104, 123, 129, 137, 143, 148, 165, 174, 181, 238-239, 243, 263, 308, 312, 317, 335, 349, 352, 374
 Ատրպատականի մարզպանություն 105
 Ատրպատուկեր (Տրպատուկեր), գավառ 168
 Արաբական խալիֆայություն 152, 165, 209, 219, 216, 226, 232, 236, 237, 251-254, 256-259, 262, 263, 268, 269, 272, 283, 285, 288, 290, 326, 337, 340
 Արաբիկ, քաղաք 385
 Արագած, լեռ 9, 12, 13, 15, 17, 20, 30, 31, 112, 113, 133, 137, 368, 369, 372, 373, 434
 Արագածոտն, գավառ 107, 115, 118, 133, 137, 164, 302, 304, 310
 Արաբու, կղզի 316
 Արայան լիճ 347
 Արած, գավառ 118
 Արածանի, գետ 19, 22, 25, 26, 41, 45, 54, 58, 85, 87, 96, 111-112, 124, 149-151, 156, 158-160, 167, 187, 218, 220-221, 223-225, 229, 252, 274, 347
 Արածանիի Հովիտ 18, 19, 21, 30, 32, 34, 35, 47, 71-72, 79-80, 94, 139,

224, 275, 307, 384
 Արահեղ, գյուղ 250
 Արամազդ, լեռ 12
 Արամազդի մեհյան 211-212
 Արայի լեռ 13, 112, 137
 Արանոտու, գավառ 243
 Արատեսի վանք 205
 Արարատ 17, 60, 111, տե՛ս նաև Մասիս սար
 Արարատյան՝ Արարատի դաշտ 14, 15, 25, 30-32, 34, 36, 45-47, 50, 52, 60, 67, 82, 85, 87, 112-114, 116, 274, 301, 307, 310, 314, 347, 379, 391, 401, 426-427
 Արարատյան Քաղափորություն 133
 Արար, գետ 5, 6, 8, 10, 12-16, 18, 19, 21, 22, 28, 32, 44-46, 50, 59, 71-72, 105, 111-112, 135, 137, 141-142, 147, 158, 163, 167, 179, 189, 207, 239-241, 262, 265, 301-302, 365, 368, 371-372, 377, 405, 412, 416
 Արաքսի Հովիտ 25, 35, 72, 79-80, 114, 123, 251, 275, 353, 384
 Արաքսի վերնադաշտ 39, 150
 Արգասատու, գավառ 234
 Արգինի, քաղաքականական 36
 Արգինի (Արիֆա), գետ 36
 Արգինիի վանք 132
 Արգինիի քաղաք 133
 Արգինիականի 60, 82, 117, 133
 Արգինիականի, քաղաք 35, տե՛ս նաև Արմավիր
 Արգինիականություն 40, տե՛ս նաև Գյումրի
 Արդարիկ 82
 Արդահան, քաղաք 423, 430
 Արդահանի դաշտ 44
 Արդահանի շրջան 16, 433
 Արդահանի օկուպ 422

Արդանիշի Հովանդան 36
 Արեգի Դուռ 135
 Արեգունի լեռներ 10, 11
 Արենի, գյուղ 205, տե՛ս նաև Աուխ գյուղ
 Արենիա-Եվրոպական Հարթավայր 186
 Արենյան Արգինի 36
 Արենյան Արմենիա 86
 Արենյան Արփաշայ 371, տե՛ս նաև Արիա գետ
 Արենյան եփրատ (Մուրազ-չայ) 19, 25, 40-42, 158, տե՛ս նաև Արածանի գետ
 Արենյան կիլիկիա 229
 Արենյան Հայաստան 25, 95, 102-105, 132, 147, 164, 209-210, 226, 239, 253, 283, 287, 365-369, 374-376, 379, 389, 396-397, 399-402, 404, 410-412, 422-423, 426-435
 Արենյան արեֆինություն 98
 Արենյան Վրաստան 44, 245, 366
 Արենյան Տիգրիս (Բահան-սու), գետ 29, 43, 49, 54, 56, 176-177, 225, 232, 234, 237, 251, 384
 Արիկ, գավառ 188-189, 192, 266, 274, 378
 Արևմտյան Արգինի 36
 Արևմտյան Արմենիա 86, 218
 Արևմտյան Արփաշայ 368, տե՛ս նաև Ախուրյան գետ
 Արևմտյան եվրոպա 430
 Արևմտյան եփրատ, գետ 17, 19, 39, 55-56, 72, 108, 207, 384
 Արևմտյան եփրատ (Փրատ, Կարասու, Սեֆուր), գետ 40
 Արևմտյան եփրատի Հովիտ 79, 358
 Արևմտյան զորապետություն 344
 Արևմտյան իշխանություն 344, տե՛ս նաև Հուլավանների պետություն

Արևմտյան Հայաստան 6, 25, 95, 99-102, 105, 129, 209, 216, 218, 253, 258, 269, 283, 287-288, 290, 312, 343, 345, 350, 360-361, 365, 380-381, 383-389, 392, 394, 396-397, 399, 401-403, 422, 427-431, 434-435
 Արևմտյան Վրաստան 363, 365
 Արևմտյան Տիգրիս, գետ 29, 43, 51-52, 54, 56-57, 87, 92, 96, 187, 217-218, 223, 226-226, 232, 271, Արևմտյան Տիգրիսի Հովիտ 81
 Արևմտյան Սևրաֆիա 363, 402
 Արևմտյան քուստակ 104-105
 Արզական 53
 Արզական, գյուղ 148
 Արզանան, շրջան 94
 Արզանի (Արզանիս) գետ 58
 Արզն 217, 279
 Արզն, բերդ 95
 Արզն, գավառ 222, 231-232
 Արզն, քաղաք 94-95, 231, 257, 271, 281,
 Արզն (Հաղուր), քաղաք 231
 Արզն Ռում (Կարին) 216-217
 Արզնի 53, 63, 113
 Արզնի էմիրություն 268-269, 271, տե՛ս նաև Աղմիկի էմիրություն
 Արզնի-Շամիրամի ջրանցք 15
 Արզնի շրջան 278
 Արզուս 216-217
 Արզուս (Կարին) 216
 Արթիկ 53
 Արթիկ, քաղաք 132
 Արթիկի վանք 132
 Արխարաթ, քաղաք 98
 Արինբերդ 60, 146, 175
 Արիսի գավառ 238
 Արիտ, գյուղ 195
 Արծաթ, գյուղ 216

Արձափ, բերդ 138-139
 Արձիփ, գյուղ 195
 Արձկն 386
 Արձկն, քաղաք 154, 162
 Արձկն տե՛ս Աղեջիփազ
 Արմն 83, 276, 280, 282-283
 Արմն, քաղաք 67, 216-217, 281, 308
 Արժուրեյաց Թագավորություն 263
 Արժուրեյաց իշխանություն 236, 296
 Արխա, քաղաք 98
 Արխաթիոնքոտ, քաղաք 81, 220, 222, 231
 Արմախ (Արցախ) 241
 Արմն գավառ տե՛ս Արզն
 Արղանա (Արղնի) 222
 Արղանա, գետ 42, 81, 218, 222
 Արղանա, գյուղաքաղաք 43
 Արղանամադան (Արղնի), Հանքա-
 վայր 51
 Արճակ 163
 Արճակ, լիճ 39, 26, 27, 177, 179
 Արճակի դաշտ 163
 Արճակի լիճ 33, 39
 Արճեղ 37, 38, 66-67, 161, 259, 277,
 Արճեղ, գետ 37
 Արճեղ, ասեղակ 384
 Արճեղ, քաղաք 150, 154, 168, 257,
 264, 281, 285, 301, 308, 356, 358,
 360, 384, 399
 Արճեղի էմիրություն 349
 Արճեղի Հյուսիսային ժողովրդական 386
 Արճեղի շրջան 298, 354
 Արճիչակովիտ, գավառ 168-169
 Արճիչակովիտ տե՛ս Արճիչակովիտ
 Արմավիր 48, 50, 60, 121-122, 140
 Արմավիր, գյուղ 133
 Արմավիր, շրջան 133
 Արմավիր, քաղաք 35, 82, 112-114,
 117, 133
 Արմենիա 60, 84, 86, 251

Արմենիական (Հայկական թիվ) 254
 Արյան լիճ 237
 Արչակավան, քաղաք 114, 138-139
 Արչակի լիճ 33, 39, տե՛ս նաև Արճակի
 լիճ
 Արչամաշատ, քաղաք 67, 81, 220-
 222, 231
 Արչամոնիք, գավառ 154-155
 Արչարունիք 106, 115, 118-121, 264
 Արչարունիք, գավառ 265, 274, 278
 Արջանոց լեռներ 246
 Արխանի լեռնաշղթա 27
 Արխան-Մեծքաջ լեռներ 15, 23, 27
 Արսայա Փոր, գավառ 250
 Արխատան 90, 104
 Արխատանի քաղաք 90
 Արխատան, գավառ 106, 162, 164, 168,
 169, 177
 Արտաշես՝ Արտաշես, բերդ 94, 95,
 224
 Արտաշես, գավառ 245
 Արտաշես (Ավան), ավան, գյուղ 170,
 172, 175
 Արտաշես, քաղաք 281
 Արտաշես, ավան 117, 279,
 Արտաշատ, քաղաք 18, 45, 48, 50, 62,
 66, 67, 74-76, 82, 92, 93, 104, 114,
 117, 121, 134, 140-143, 154, 173,
 174, 229, 230, 256
 Արտաշատի շրջան 45, 53, 146
 Արտաշեսյան, գավառ 168
 Արտաշեսյան (Արղավանյան), գա-
 վառ 168
 Արտնեղա 134, տե՛ս նաև Վաղար-
 շապատ
 Արտեր (Ատեր), կղզի 38
 Արտու, լիճ 29, 170
 Արցախ, նահանգ 49, 50, 73, 74, 78,
 88, 93, 104, 105, 109, 181, 193,

197, 201, 241-243, 275, 293, 297,
 302, 348, 349, 375
 Արցախի (Ղարաբաղի) լեռներ 9, 10,
 13, 301
 Արփա, ավան 201
 Արփա, գետ 12, 14, 46, 111, 140, 182,
 187, 201, 371
 Արփա, գյուղ 201-203
 Արփի, լիճ 16, 39, 45
 Արքայական ճանապարհ 29, 81, 82,
 85, 220, 221, 228, 229, 317,
 Արքայից գավառ 234
 Արբունական ճանապարհ 82
 Ափում, բերդ 94-95
 Աֆրիկա 320
 Բաբելոն, պետություն 28, 55, 80
 Բաբելոն (Բաբելոն), քաղաք 358, 384
 Բազայաթիճ տե՛ս Բազաթիճ
 Բազան (Բաբան) 168
 Բազաթիճ, ավան 210, 215
 Բազաթիճ, գյուղ 214-215
 Բազաթիճ (Բազաթիճ, Բազայաթիճ),
 գյուղ 215
 Բազաթիճ 82, 124-125
 Բազաթիճ, քաղաք 358
 Բազաթիճ, գավառ 240
 Բազաթիճ 31, 50, 122, 126, 279
 Բազաթիճ, քաղաք 114, 281
 Բազաթիճի շրջան 113
 Բազաթիճի լեռներ՝ Բազաթիճի
 Բազաթիճի լեռներ 122, 129, 205,
 242, 263-264, 296-297
 Բազաթիճի լեռների իշխանություն 227
 Բազաթիճի (Բազաթիճ) 106, 115,
 124-125, 252, 274, 301
 Բազաթիճի, գավառ 114, 118, 136-
 137, 299, 302
 Բազաթիճի դաշտ 112
 Բազաթիճի (Ալաշկերտի) դաշտ
 310

Բազաթիճի իշխանություն 260
 Բազաթ, լիճ 22
 Բազաթի լեռներ 9, 11, 45, 105
 Բազաթիճի (Նազաթիճ), ավան
 214
 Բազաթիճի գետ 43, 223, տե՛ս նաև
 Բաթիճի գետ
 Բաթիճի գետ 43, 95, 225, 227, 232
 Բաթիճի-առ 43, 227-228, տե՛ս նաև
 Բաթիճի գետ
 Բաթիճի 63, 219
 Բաթիճի, գավառ 221, 224
 Բաթիճի լեռներ 218
 Բաթիճի լեռների նախահանգներ 357
 Բաթիճի լեռն ծով 357
 Բաթիճի լեռն լեռներ 30
 Բաթիճ 42
 Բաթիճ, բերդ 225
 Բաթիճ, գավառ 385
 Բաթիճ, լեռներ 224
 Բաթիճ, քաղաք 224
 Բաթիճ (Բաթիճի) 21, 63
 Բաթիճ-ձապաթիճ, գավառ 385
 Բաթիճի դաշտ 25, 26
 Բաթիճի Հյուսիսային լեռներ 387
 Բաթիճի լեռներ 224
 Բաթիճի, գետ 36
 Բաթիճ-Բաթիճ լեռներ տե՛ս Բաթիճ-
 Բաթիճ լեռներ
 Բազաթիճ, բերդ 63, 185, 190-192,
 266
 Բազաթիճ, քաղաք 186, 293
 Բազաթիճ Բաթիճ, բերդ 192
 Բազաթիճի աշխարհ 63
 Բազաթիճի աշխարհ (Բազաթիճ) տե՛ս
 Փայտաթիճ
 Բազաթիճի աշխարհ (Փայտաթիճ-
 թիճ) 93, 239
 Բազաթիճ, լիճ 12
 Բազաթիճ 23, 28, 29

Բաղդադի խալիֆայություն 270-271,
 335, 337
 Բաղեշ, գետ 29, 43
 Բաղեշ 26, 33, 63, 154, 170, 277, 279-
 280, 384
 Բաղեշ, քաղաք 67, 271, 281, 358, 384
 Բաղեշի էմիրություն 349
 Բաղեշի (Բիթլիսի) շրջան 298
 Բաղք 51, 197
 Բաղք, գավառ 184, 188, 192-193, 266,
 378
 Բաղք (Բաղաջ աշխարհ) 63
 Բայազետ 15, 139, 372, 399
 Բայազետ, սանջակ 389
 Բայազետ, քաղաք 17, 396, 430
 Բայազետի իշխանություն 386-388
 Բայազետի շրջան 138, 365, 387-388,
 402
 Բայազետի փաշայություն 387-388,
 402, 433, տե՛ս նաև Բայազետի
 իշխանություն
 Բաշկալա 168, 178
 Բաշկալա, լճիկ 178
 Բաշկալա, քաղաք 178
 Բասեն 260, 270, 274,
 Բասեն, գավառ 114, 118-119, 249
 Բասեն, սանջակ 384
 Բասենի դաշտ 112
 Բասորայից 88, տե՛ս նաև Վաս-
 արական
 Բարդուատի գետ 46
 Բարդուատի (Բարկուտատի) լեռներ
 12-14, 181
 Բարդու, ալան 243
 Բարդոզ, լեռ 16
 Բարդոզի (Թաքալիմու) լեռներ 6, 18
 Բարդոզիմուսի վանք 168, 178
 Բարկուտատի (Բաղք) լեռ 193
 Բարկուտատ, գետ 197
 Բարձր Հայք (Պարնո երկիր) 96

Բարձր Հայք 40, 55, 60, 67, 73, 87-89,
 107, 109, 111, 150, 153, 167, 207-
 211, 215, 217-218, 249, 349
 Բարձր Հայք, աշխարհ 8, 41
 Բարձրբերդ, լեռ 339, 342
 Բարձրբերդ, քաղաք 342
 Բաքան (Բազան), գավառ 168
 Բաքվի խանություն 367
 Բաքվի պորովինցիա 411
 Բաքու 426
 Բելոկան 414
 Բելոկանի գավառ 413
 Բեկ, գետակ 189
 Բեկ, գյուղ 379
 Բեկի մեյքուրություն 378-379
 Բելուք-դուք, տե՛ս նաև Բեկրի գետ
 դաշտ
 Բենդիմահի (Բանդիմահի) գետ 162,
 176, տե՛ս նաև Բեկրի գետ
 Բելլան 29
 Բերդուս, լեռ 342
 Բերդ, ալան 244
 Բերդա (Պարտավ), քաղաք 187, 243
 Բերդաձոր (Բերձոր), գավառ 242
 Բերդաջ Փոր, գավառ 250
 Բերդկանբեկ, գյուղ 195
 Բերդկունք, բնակավայր 187
 Բերդկունք, ճանապարհային կայան
 և փառատոնի 206
 Բերդկունք, գյուղաքաղաք 280
 Բերխա, քաղաք 101
 Բերկի, լեռ քաղաք 38, 52, 168,
 176, 256-257, 281, 308, 358, 384
 Բերկի, գետ 26, 37, 150, 163
 Բերկի, շրջան 298
 Բերկի, սանջակ 384
 Բերկիի Հյուսիսային շրջան 387
 Բերձոր 242, տե՛ս նաև Բերդաձոր
 գավառ
 Բդուսիք 110, 159-160

Բդուսիք, գավառ 107, 152, 154, 161,
 263
 Բդունայաց ծով, տե՛ս նաև Վանա լիճ
 Բիանա, երկիր 56-57, 172
 Բիթլիս 154, 364, 384, 386-388, 397,
 399, 428, տե՛ս նաև Բաղեշ
 Բիթլիս գետ 231-232, տե՛ս նաև
 Բաղեշ գետ
 Բիթլիս, քաղաք 257, 385-386, 396,
 430, տե՛ս նաև Բաղեշ քաղաք
 Բիթլիսի գավառ 385
 Բիթլիսի իշխանություն 386
 Բիթլիսի ժողովական իշխանություն
 387
 Բիլեջան, լեռ 26
 Բինթոդաղ լեռ 319
 Բինթոյ, բարձրավանդակ 384, տե՛ս
 նաև Բյուրակն բարձրավանդակ
 Բինդյոլի լեռներ տե՛ս Բյուրակնի
 լեռներ
 Բիսիմուն 84
 Բյուր 134
 Բյուր, գյուղ 216
 Բյուրանդական կայսրություն 98,
 100, 102, 105, 115, 149, 151-153,
 166-167, 209, 216, 219, 262, 269,
 283-284, 287-291, 294, 300, 306
 Բյուրանդիա 66-67, 102, 105, 115,
 118, 153, 166, 216, 219, 250, 253,
 261-262, 264, 269, 271, 283-284,
 286-290, 292, 326, 337, 340,
 Բյուրանդիոն 82, 117
 Բյուրակն 158-160, 384
 Բյուրակն, գետ 21, 39, 49
 Բյուրակն, լեռ 42
 Բյուրակն, շրջան 299
 Բյուրակն բարձրավանդակ 44-45,
 150, 275, 384
 Բյուրակն-Մանուգյան լեռներ 20-22,
 24, 26, 32, 33, 41, 150, 207, 214

Բյուրակնի (Բինդյոլի) լեռներ 18, 20,
 21
 Բյուրակնյան բարձրավանդակ 20, 21,
 150, տե՛ս նաև Բյուրակն բարձ-
 րավանդակ
 Բասրեղ, լեռ 222
 Բասնիք, գյուղ 195
 Բոգունիք, գավառ 168-169
 Բոլորաշահ 302
 Բոլորաշահի (Հասան-Ալա) 358
 Բոխա (Բոխա), գավառ 250
 Բոկուր-Բարա (Բակուր-Բարա) լեռ-
 ներ 22
 Բոհանան-սու (Արենյան Տիգրիս),
 գետ 43, 61
 Բոլ (Բոլ) լեռ 95, 120
 Բողբերդ 120
 Բորժոմի կիրճ 9, 44
 Բորջալուի դիստանցիա՝ շրջան 411
 Բյնի 148, 295-296, 301-302
 Բյնի, լեռ 295
 Բյնիի իշխանություն 295
 Բոնակոթ, գյուղ 379
 Բուա-Կալա, ամրոց 95
 Բուժունիք, գավառ 168-169, 176
 Բուանդիս (Բուանդի) 26, 270
 Բուանդիսի (Բուանդի) դաշտ 26, 26,
 150
 Բուանդիսի (Բուանդի) լեռներ
 Բուանդիսի (Բուանդի) Հյուսիսային-
 թյուն 386
 Բուանդիսի (Բուանդի) շրջան 253
 Բուլդաք-դաղ, լեռներ 323
 Բուխա (Բոխա), գավառ 250
 Բուն Լափան 378, տե՛ս նաև Փոքր
 Լափան
 Բուռուս, գավառ 240
 Բուրինյան տաճար 205

Գարեջյանք, գալատ 107, 118-119
 Գարիբյան (Գալիբյան), գալատ 168
 Գազ, ամրոց 303
 Գազվանեն, տաճար 132
 Գազ, բերդ 303
 Գաբրիկան (Գաբրիկանք), գալատ 168
 Գալիցիա 129, 312
 Գամիքը, գալատ 63-64, 253
 Գայանեի վանք 135, 137
 Գալլ (Գեկիկը, Գեկիկթ, Հունարեն՝ Լիկոս), գետ 40, 55, 87, 97, 207
 Գալլաձոր 203
 Գալլատու լիճ (Բալլ-գյոյ) 17-18, 39, 46, 112, 138, 368
 Գալլեձորի (Գլաձորի) Համալսարան 203
 Գանգես, գետ 347
 Գանձակ 243, 267, 293, 297
 Գանձակ (Գյանջա) 7, 378, 397
 Գանձակ (Գյանջա), գետ 44
 Գանձակ (Ատրպատականի), քաղաք 92
 Գանձակ, քաղաք 103, 297
 Գանձակի էմիրություն 298
 Գանձակի լեռներ 9, 10, 242
 Գանձասարի վանք 242, 376
 Գառնի 63, 145-146, 295
 Գառնի, բերդ 50, 145, 146
 Գառնի, գալատ 169, 176
 Գառնի (Գառնի), գալատ Վասպուրականում 168
 Գառնի (Ագատ), գետ 45-46, 371
 Գառնի-բասար, մաճաղ 371, 411
 Գառնի-բասար, չրջան 432
 Գառնիի տաճար 145
 Գալատ (Գամո քաղաք), ալան 361
 Գալատ, գյուղ 412
 Գալատագետ 36
 Գալիբյան (Գարիբյան), գալատ 168

Գարաշխար 384
 Գարաշխար, սանջակ 384
 Գարդան 242, 378
 Գարդան, բերդ 303
 Գարդան (Գարդանձոր), գալատ 243-244
 Գարդանի իշխանություն 260
 Գարդանի մելիքություն 377-378
 Գեղաձորի բերդ 206
 Գեղամա երկիր 205-206, 252-253, 265, 349
 Գեղամա լեռներ 9, 11, 31, 35, 36, 39-40, 49, 105, 111-112, 181-182, 201, 373
 Գեղամա լիճ 36, 181-184, 205-207, 275, 310, տե՛ս նաև Սևանա լիճ
 Գեղամա ծով 82, տե՛ս նաև Սևանա լիճ
 Գեղանուշ, գետակ 189
 Գեղասար, լեռ 11
 Գեղարդա վանք (Այիրվանք) 145-146, 305
 Գեղարդավանքի տաճար 369
 Գեղարքունիք 63, 187, 201, 253, 302, 304, 348, 377
 Գեղարքունիք, գալատ 184, 188, 205-206
 Գեղարքունիքի մելիքություն 377
 Գեղարքունյաց ծով տե՛ս Սևանա լիճ
 Գեղի, գետ 190
 Գեղի, գյուղ 190
 Գեղոգ-սու (Սերեֆ-սու) 320, տե՛ս նաև Կալիկաղեսոս գետ
 Գեղոգ-սու (Գոլխան), գետակ 319
 Գետաբակ 244
 Գետաբակը, բերդ 244
 Գետիկ, գետ 10, 246
 Գետիկի (Ճամբարակի) Հովիտ 10
 Գետիկի վանք 246
 Գերեզմանք, բլուր 176

Գերմանիա 434
 Գերմանիկոպոլիս, բերդ 342
 Գեղը, գալատ 227
 Գիլան, գետ 181
 Գիլան, նահանգ 79
 Գիրաբադ, գետ 191
 Գլանկա վանք (Ս. Կարապետ, Ռոնակյան) 157
 Գլաձոր 203, 305
 Գլաձորի Համալսարան 360
 Գյանջա, քաղաք
 Գյանջայի խանություն 367, 374
 Գյոզ-չայ, մաճաղ 373, 411
 Գյոզաղաքա լեռնաշղթա 373, տե՛ս նաև Վարդենիսի լեռներ
 Գյոզաղաքա, գետակ 43
 Գյոլեհ, մաճիմ-մանկեր 44
 Գյոլեհ, բերդ 250
 Գյոլեհի չրջան 250
 Գյոլեիկ տե՛ս Մովս լիճ
 Գյուլեք բողազ (Գուլեկա կապան) լեռնանցք 317
 Գյուլիստան 376
 Գյուլիստան, գյուղ 376
 Գյուլիստանի մելիքություն 376
 Գյումրի (Կումայրի), գյուղ 132, 412, տե՛ս նաև Ալեքսանդրապոլ
 Գյումուշաղ լեռներ 319
 Գյումուշխան (Ագիրոկաստրոն) 40, 52, 429
 Գյումուշխան (Ուարչուտ, Ուրչուտ), գետ 40
 Գյուրջիստանի վիլայեթ 314-345
 Գեղասար, լեռ 9, 11
 Գեղեվազ, գյուղ 202
 Գեղեվանք 202
 Գոգարին (Գուգարք) 88
 Գողթն 72, 74, 143, 168, 179, 184, 189, 193, 200, 269
 Գողթն, ալան 181

Գողթն, գալատ 163, 165, 168, 199, 263, 379
 Գողթնի էմիրություն 184, 260
 Գոշ, գյուղ 246
 Գոշավանք 247
 Գովառ (Գավառ), գալատ 154, 158
 Գորեք, գալատ 221, 225
 Գորի 313
 Գորիի, գալատ 413
 Գորիա գետ 13
 Գորիսի չրջան 14, 195, 198-199, 379-380
 Գրգուտ (Գուտգուտա) գետ 158
 Գրքմանիկ 234
 Գրեհմ բերդ 189
 Գրեհմ (Կոմսական), գալատ 189
 Գուգարք 2, 49, 51, 63, 78, 82, 88, 90, 93, 104, 107, 109, 111, 181, 242, 245-247, 249-250, 267, 294, 349
 Գուգարքի չրջան 247
 Գուգլակ 333
 Գուգլակի բերդ 329, 339, 342
 Գուգլակի իշխանություն 229
 Գուգլակ կապան լեռնանցք 317
 Գուկան (Դոկան) գալատ 168
 Գուտգուտա (Գրգուտ, Արամանի, Եփրատ) գետ 158
 Գուրիա 414
 Գուրիայի գալատ 413
 Գուրիայի մարզ 411
 Դարիկ (Դվին) 143
 Դարիկ վանք 242
 Դալատ (Դավառ), գալատ 154, 158
 Դարստան 347
 Դամասկոս 82, 117
 Դայանի երկիր (Դիաուեի) 58
 Դանա, կզղի 316
 Դանուր, գետ 80
 Դաշտային Կիլիկիա 23, 284, 316,

319-322, 326, 328, 331, 334, 341

Դաշտային Ղարաբաղ 74

Դառան դաշտ 359

Դառնի գավառ 168

Դասնավորը գավառ 154, 158

Դավիթբեկ, քանական 191

Դատվան 281

Դատվանի շրջան 289

Դարս (Անաստասուպոլիս), ամրոց-
քաղաք 94-95

Դարս, շրջան 94

Դարալապյադի (Վայոց Ձորի) լեռներ
372

Դարալապյադի (Վայք) շրջան 432

Դարանաղ 107

Դարանաղ, գավառ 96, 135, 211-212

Դարաշխազ 434

Դարաշխազ 421, տե՛ս նաև
Մաղկաձոր

Դարաշխազ (Մաղկաձոր), շրջան
432

Դարաշխազի մահալ 373, 411

Դարաքենդի լեռներ 372

Դարաքենդի ձորաձովիտ 372

Դարաքենդ-Փարջենի մահալ 372,
411

Դարկոչ, լեռ 29

Դարոյք 168

Դարոյք, րեղ 138-139

Դերեղ, գետ 44, 246

Դեղիք 225

Դեղիք, գավառ 221

Դեյկլի-գաշի լեռնանցք 23

Դեյլի (Ջանգիմար) գետ 15, 46, 177

Դեյձուտի վանք 246

Դեմիր-գավի, լեռնանցք 318

Դեներոյի լեռներ 18, 45, 95, 119, 207

Դերբեզ 83, 186, 336

Դերբեզ-էլ-Մատի լեռնանցք 318

Դերբեզի գավառ 413

Դերբեզի նահանգ 415

Դերբեզի պրովինցիա 411

Դերբեզ 299

Դերբեզ, գավառ 96, 107, 211-212,
214, 269, 288,

Դերբեզ (Դերբսինե) 88

Դերբեզ (Դուզլու), գետ 41

Դերբեզ (Թուղու), գետ 214

Դերբեզ, շրջան 208

Դերբեզ, քաղաք 350

Դերբեզի (Մամախաթունի) դաշտ
24, 41, 208, 214

Դերսիմ 22, 49, 224, 384

Դերսիմի չուքմեթուքյուն 387

Դիաղին 20

Դիաղին, ամրոց-քաղաք 41

Դիաղին, գյուղաքաղաք 126

Դիաղինի լեռներ 19-20, 124

Դիաղինի ձոր 41, 53

Դիաղինի շրջան 113, 387-387, 402

Դիարբեքի 105, 222, 367, 386, 391

Դիարբեքի (Անիկ) 29, 43, 350

Դիարբեքի, քաղաք 350, 358, 384

Դիարբեքիի սանջակ 385

Դիարբեքիի վիլայեթ 381, 383-386,
402

Դիաուեյի (Դայան), երկիր 58

Դիզակ 377

Դիզակի մեկրություն 376-377

Դիլիջան 11, 44, 53, 247, 405

Դիլիջանի կիրճ 405

Դիլիջանի շրջան 427

Դիլման 28

Դիլման, գետ 38

Դիլման, քաղաք 168

Դիլմանի շրջան 239

Դիլ-գաշ, լեռ 22-23

Դիզաթ 42, տե՛ս նաև Տիգրիս

Դմանիս 279

Դենսար, գետ 80

Դենսար, գետ 80

Դոկան (Դուկան), գավառ 168

Դոդա, գյուղ 137

Դոն, գետ 80

Դոփյանների իշխանություն 305

Դպրեմանք 132

Դվին 7

Դվին, րեղ 124

Դվին, քաղաք 50, 66-67, 74-76, 82-
83, 104-105, 113-114, 117, 140,
142-144, 147, 187-188, 200, 206-
207, 243, 251, 256-257, 259, 269,
276-277, 279-283, 285, 297, 301-
302, 308, 310-311, 356, 358, 360

Դվինի էմիրություն 269, 292, 296

Դվինի Շաղաղալանների էմիրություն
297

Դու, գյուղ 95, 119

Դուքնաղի դաշտ 25-26, 150

Դուման, լճակ 16

Դուռն Ասորոց (Ասորաց Դուռ),
լեռնանցք 318

Եգերք (Աջարիս) 249

Եգիպտական մամուլների սուլթա-
նություն 327, 347

Եգիպտական մամուլների տիրապե-
տություն 357

Եգիպտական՝ Եգիպտոսի սուլթա-
նություն 327, 333, 347

Եգիպտոս 55, 80-81, 318, 327, 333,
401,

Եգիպտ 7, 90, 154, 270-271, 291, 326,
335

Եգիպտ, քաղաք 335, տե՛ս նաև
Ուռնա

Եգիպտի իշխանություն 291

Եղիավտաղյի գավառ 413

Եղիավտաղյի նահանգ 422

Եկեքսենե 212, 214, տե՛ս նաև

Եկեղյաց գավառ

Եկեղյաց գավառ 88, 96, 107, 136,
211-212, 214, 274

Եղեղիս, ավան 193

Եղեղիս, գետակ 203

Եղեղիս, գյուղաքաղաք 193, 201, 203

Եղեղիք, ավան 203-204

Եղեղիք, րեղ 203-204

Եղեղյաց ձոր, գավառ 201, տե՛ս նաև

Վայոց Ձոր

Եղեղնաձորի շրջան 202-203

Եղեղ, գյուղ 177-178

Եղվաղի սարահարթ 14

Եռարդուրի սարահարթ 13

Եղվաղիս 350

Եմրուպա 80-81, 327, 333-334, 379,
397

Եմբսինյան Պոնտոս 9, տե՛ս նաև Ան
ծով

Երազգավորս, քաղաք 114, 122, 129,
132, 281

Երախանի, րեղ 250

Երախանի, վանք 250

Երասիս գետ 44, 111-112, 119, 120-
122, 133, 181, 184, 187, 199, տե՛ս նաև

Արաքս գետ

Երասիսաձոր 120, տե՛ս նաև Արա-
քունիք

Երեզվանք, րեղ 303

Երեզ (Երեզա) 212

Երևան 6, 31-33, 39, 46, 53, 59, 61, 63,
64, 91, 112, 114, 146-147, 152,

187, 274, 279, 281, 295, 302, 310,
349, 360, 370-371, 376, 378, 392,

396-397, 399-401, 404, 408-409,
412, 419-422, 428-433

Երևանի րեղ 404-405, 409

Երևանի գավառ 409, 413, 415-416,
421

Երևանի խանություն 368-371, 373-

374, 377, 379, 390-391, 404-407, 411
 Երևանի մարզ 406
 Երևանի նահանգ 412, 415-416, 420, 422, 429-430
 Երևանի պրովինցիա 411-412
 Երևանի օկրուգ 411
 Երևանք, գավառ 154
 Երզնկա 8, 292, 397, 399, 428-429
 Երզնկա, քաղաք 82, 208, 213, 356-358, 360, 384, 396
 Երզնկայի գավառ 354
 Երզնկայի դաշտ 24-26, 41, 212
 Երզնկայի էմիգրություն 299
 Երզնկայի իշխանություն 290
 Երզնկայի շրջան 53
 Երզնկայի սահմանափակ 208
 Երզնկա, ավան 212-214
 Երզնկաք, գավառ 160
 Երզնկաքան (Արծաթանիկ), գյուղ 193
 Երկաթնահատ (Երկաթնահանք), Հանքեր 52, 226
 Երկաթնասար, լեռ 12
 Երկրորդ Հայք 98-101, 263
 Երնջակ 185, 200
 Երնջակ, ավան
 Երնջակ, բերդ 124, 184, 199-200
 Երնջակ, գավառ 184, 188, 193, 265,
 Երնջակ, գետ 46, տե՛ս նաև
 Նախիջևան գետ
 Երնջակ (Ալյնիա-Հայ), գետ 181, 199
 Երվանդակներ, բերդ 87, 122
 Երվանդաշատ, քաղաք 66, 82, 87, 117, 121-122, 140, 173, 231, 365
 Երվանդուկիք, գավառ 168-169, 176
 Երրորդ Հայք 100-101
 Երուսաղեմ 82
 Եփրատ 19, 22-25
 Եփրատ, գետ 40-42, 44-46, 51-53, 57, 71-72, 77, 80-81, 85, 89-90, 92, 96,

98, 158, 207, 211, 214-215, 217-218, 221, 251, 284, 291, 299, 314, 319, 327, 330, 342, 347, 384
 Եփրատի Հովիտ 23-24, 32-33
 Զագրոշի լեռներ 27-29, 38, 365, 368
 Զագրոսի լեռներ տե՛ս Զագրոշի լեռներ
 Զալամ (Ջեզամ), գետ 44
 Զամանդ գետ տե՛ս Մամուդադ գետ
 Զանգեզուր 6, 35, 198, 354, 379, 404, 422, 429
 Զանգեզուրի լեռնադաշտ 35
 Զանգեզուրի լեռներ 9, 11-13, 32-33, 36, 39-40, 49-50, 53, 181
 Զանգեզուրի շրջան 6
 Զանգի-բասար 371
 Զանգիբասար, շրջան 432
 Զանգի-բասար, մահալ 411
 Զանգիմար տե՛ս Դեղին գետ
 Զանգու (Հրազդան), գետ 371
 Զարգավանդ գավառ տե՛ս Զարգավանդ գավառ
 Զարեհավան 82, 231
 Զարգավանդ (Զարեհանդ), գավառ 238-239, 289
 Զարեհավան, քաղաք 66, 125-126
 Զարեհավան, գավառ 125, 238
 Զարեհանդ (Զարեհանդ), քաղաք 238
 Զարիշատ 82, 231
 Զարիշատ, քաղաք 161, 256
 Զարուանդ տե՛ս Զարգավանդ գավառ
 Զաքարեի և Իվանեի իշխանություններ 302
 Զաքարյանների իշխանություն 302-303, 346
 Զեյա, քաղաք 101
 Զեյթուն 323, 328, 342, 388-389
 Զեյթուն, գետ 319
 Զեյթունի իշխանություն 328

Զեյթունի ձորապետություն 388
 Զիրեն, գետ 43, 223, 225, 231
 Զիմարա, քաղաք 98
 Զինթա, ամրոց 92
 Զոդ 187
 Զոդի լեռնանցք 117, 207
 Զոդի լեռնանցք 18
 Զոդի լեռներ 372
 Զվարթնոցի տաճար 76, 134, 136
 Զրեղ, ամրոց 235
 Զուրա-Հայ տե՛ս Սալմաստ գետ
 Էդեկան ծով 318
 Էլար (Արովյան) 147
 Էլմայի, գետ 158
 Էյադիք 221
 Էկի (Ակի) Հյուսիսային շրջան 387
 Էյուրյանների պետություն 227
 Էնդիտ (Անձիտ, Անդիտ), երկիր 58
 Էշակ, կղզի 38
 Էշիկ-Խրմակ գետ տե՛ս Իրեկ գետ
 Էշիմաձին 133, 161, 339, 410
 Էշիմաձին, քաղաք 134-137
 Էշիմաձին գավառ 31, 35, 416
 Էշիմաձինի դաշտ 35
 Էշիմաձին շրջան 137, 146
 Էշիմաձինի քաղաք 15
 Էշիմաձին վանք (տաճար) 136-137, 392
 Էրեբունի 60, 147, տե՛ս նաև Երևան
 Էրեբունի, բերդ
 Էրզնում 216
 Էրզրում 216-217, 396-397, 399, 428-429
 Էրզրում (Պարին) 216-217
 Էրզրում, քաղաք 208, 356, 358, 360, 381, 384, 396-397, 399, 428-430
 Էրզրումի գավառ 354
 Էրզրումի Հայերի տե՛ս Էրմենիստան կուսակալություն

Էրզրումի շրջան 208, 215
 Էրզրումի տարահարթ 208, 216
 Էրզրումի վիլայեթ 381, 383-384, 388, 392, 402
 Էրզրումի վալայություն 433
 Էրմենիա, փոխարքայություն 143, 251-252, 257-258
 Էրմենիստան կուսակալություն 381
 Էրմենիստան, Հայերի (Էրզրումի Հայերի) 381
 Էնձաբխարս (Կասպուկոզ), լեռ 29
 Ընդունելիք գավառ տե՛ս Ռչտունիք գավառ
 Ընոա, գավառ 238
 Թալինի ջրանցք 15
 Թալինի վանք 132
 Թալինի մահալ 372, 412
 Թալիք, գյուղ 376
 Թալիքի գավառ 413
 Թալիքի լեռներ 28
 Թալիքի խանություն 411
 Թալիքի վանք 137
 Թանահատի վանք 196-197, 305
 Թանատի վանք 202-203
 Թալիք, քաղաք 79, 82, 117, 125, 138-139, 154, 168, 178, 187, 270, 346, 348-349, 357, 359-360, 397
 Թավրիզի գետ 38
 Թարիս (Տրուս), գետ 10, 13, 44, 242-243, 306, 376
 Թարխանաբերդ 376, տե՛ս նաև Ուխանաբերդ
 Թաքալիք տե՛ս Բարդուղի լեռներ
 Թրդիսի 9, 82, 83, 117, 240, 247, 267, տե՛ս նաև Տփղիս
 Թեյալի գավառ 413
 Թեհրան, քաղաք 79
 Թեյեք աստծո քաղաք 59, տե՛ս նաև

Թեյեռախի
Թեյեռախի, ընդ 60, 146-147
Թեոդոսուպոլիս (Կարին), քաղաք 94-95, 100-101, 105, 117, 152, 209, 216-217, տե՛ս նաև Կարին քաղաք
Թեոդոսուպոլիս Հրամանատարություն 290
Թիլ, ալան 212-213
Թիֆլիս (Տիֆլիս), քաղաք 7, 8, 31, 66, 120-122, 134, 185, 188, 226, 243, 397, 426, 433
Թիֆլիսի գավառ 413
Թիֆլիսի նահանգ 415, 422, 429
Թմալբերդ (Թմոզի) 16
Թոնդուրակ (Թոնդուրակ) գյուղ 160
Թոնդուրեկ (Թոնդուրեկ), լեռնազանգ 8, 27, 37, 41
Թոնդուրեկ, լեռներ 9, 26, 28, 176
Թոնդուրական գավառ տե՛ս Թոնդուրական գավառ
Թոնդուրական, գավառ 169, 179
Թովուզի լճան (Ագրբեջանի իմպերիա) 244
Թորդան, գյուղ 211
Թորդանի եկեղեցի 211
Թորդանի մեջան 211
Թորթում, գետ 22
Թովսկայա (Վանի բերդ) 124, 174
Թոնդ, գավառ 245
Թոնդի (Թրիստի) լեռներ 9-10, 105
Թվայ, գյուղ 237
Թրաքի, գավառ 238
Թուլու, գետ
Թուլ 228, 231, 271
Թուլ, գետ 231
Թուխար, ընդ 250
Թուխար, վանք 250
Թումանյանի լճան 248-249

Թուրքահայաստան (Թուրքահայաստան) 366
Թուրքեստան 357
Թուրքիա 16, 316, 349, 364-366, 372, 380-381, 386-387, 389, 392, 394, 396-397, 398, 400-401, 403, 423, 428, 430, 433
Թուրքմենկապ, լեռ 17
Թուրքմենկա 404, 407, 423, 431-432
Իգդիր 6, 17, 139
Իգդիրի շրջան 137
Իլան-դաղ 23, 23
Իլիմայի Ջերմուկ (Կրիկիկայում) 323
Իլիմայի լեռներ 95, 228
Իկոնիա 329, 335-336, 340-341
Իկոնիայի իշխանություն 326
Իկոնիայի սուլթանություն 318, 327-328, 342
Իմերեթիա 411
Իմերեթիայի մարզ 411
Ինդուս, գետ 347
Իննակնյան (Գլախ) վանք 157
Իշայր, գավառ 234
Իշխանաղ գյուղ 250
Իշույ գավառ 234
Իջևան, քաղաք 247
Իջևանի լճան 246, 427
Իսպիր (Սպիր) սանձակ 384
Իսպիր (Սպիր) քաղաք 215
Իսպիրի լճան, 52, տե՛ս նաև Սպիր
Իսսահ ձուղ 316, տե՛ս նաև Հայոց ձուղ
Իվանեի իշխանություն 302
Իտալիա 402
Իրան տե՛ս Պարսկաստան
Իրանական սարահարթ 5, 32, 48, 61
Իրանի քարձղաձուղակ 5
Իրիս, գետ 23, 40, 55
Լազիկա 249
Լազիկական (Պարսկար) լեռներ 23

Լամբրոն, ընդ 330, 339, 342
Լամբրոնի Օշիկանների իշխանություն 330
Լամոս, գետ 329
Լեզի, լեռ 11
Լեհաստան 129, 312, 363, 402
Լեհիսկան (այժմ՝ Գյումրի) 6, 13, 31, 45, 53, 132
Լեհիզաղ (այժմ՝ Սանկտ Պետերբուրգ) 323
Լեհիսի անվան ջրանցք 15
Լեյզ-Բիլ-Փերի, գետ 21-22
Լիխի լեռնաշղթա 9, տե՛ս նաև Սուրամի լեռներ
Լեռնամոր, գետ 194
Լեռնամոր, գյուղ 190
Լեռնային Կիլիկիա 284, 316, 320-323, 326, 328, 331, 333-334, 338, 341-342
Լեռնային Հարաբաղ 74, 376, տե՛ս նաև Արցախ
Լիբանան 322
Լիմ, կղզի 38
Լնաչեն, գյուղ 37
Լոռի 32-33, 50, 166, 247-248, 267, 277, 279, 281, 304, 379, 404, 415, 422, 434, 434
Լոռի, քաղաք 247, 281, 310, 356
Լոռի-Փամբակի լճան 427
Լոռու (Հեռու՝ Տաշրատարի) բարձրավանդակ 11
Լոռու թագավորություն, 247, տե՛ս նաև Տաշիր-Ջորագետի թագավորություն
Լոռու լճան 302
Լուսավորչի գավառ տե՛ս Եկեղյաց գավառ
Նարուր-ուլ, գետ 237
Նաղաղ օվկիանոս 343

Նաղաղուր, լեռ 22, 29
Նաղաղյանք 294
Նաղաղ (Նաղաղ), վայր 244
Նաղաղ, երկիր 61
Նամանայի մեկուկույտներ 376-377
Նանաձախ (Նանաձախ), գյուղ 379
Նանասորի լեռնանցք 28
Նանալի, լճակ 16
Նաչվան (Քաղաղաղաղ) 214
Նաչեն (Նաչեն), 241, 376-377, 305, տե՛ս նաև Արցախ
Նաչեն, ընդ 242
Նաչեն, գետ 376
Նաչենի իշխանություն 260
Նաչենի մեկուկույտներ 376
Նասիկ (Հաղաղ, Հաղիկ), գյուղ 158
Նարարա-քաղաքի լեռնանցք 17
Նարբերդ 22, 29, 220-221, 224-225, 274,
Նարբերդ, քաղաք 221, 358, 385, 387, 430,
Նարբերդի, գավառ 387
Նարբերդի դաշտ 26-26, 41-42, 67, 81, 208,
Նարբերդի Հյուսիսային լեռներ 387
Նարբերդի լճան 221
Նարբերդ 221, տե՛ս նաև Նարբերդ
Նեխական պետություն 55-56
Ներսիսյան դաշտ տե՛ս Հերական դաշտ
Ներքին, ընդ 16
Նիդան, գավառ 385
Նիդանի Հյուսիսային լեռներ 386
Նիդանի ձորապետություն 388
Նիդալ աստուծու քաղաք 59
Նիսի 66-67, 82, 117, 297-299, 399
Նիսի, քաղաք 38, 154, 162, 257, 259, 264, 268, 281, 285, 298, 301, 345, 356, 358, 384, 396
Նյալի Էմիրություն 292

Նյաթի լին տե՛ս Վանա լիճ
 Նյաթի շրջան 354
 Նյաթի հյուսիս-արևմտյան 386
 Նյաթի Շահարանների էմիրություն
 298
 Նյաթի Շահարանների պետություն
 298-299
 Նյաթի շրջան 289, 298
 Նյաձորի (Ս. Գրիգորի) վանք 214-215
 Նյոմար (Քոլմար), բերդ 94-95
 Նոճկոնքի վանք 132
 Նոնուս 298
 Նոնուս, բաղար 358
 Նոնուսի բերդ 159
 Նոնուսի (Վարաժնունիք) գետ 42
 Նոնուսի դաշտ 21, 150
 Նոնուսի հյուսիս-արևմտյան 386
 Նոնուսի շրջան 159, 299
 Նոնուսի սանջակ 384
 Նոնուս 270
 Նոնզան, բաղար 224
 Նոժոռնի 300
 Նոժոռնաբերդ, բերդ 201, 305, 376
 Նոխիանաբերդի (Ներքին Ռաշենի)
 իշխանություն 296, 303
 Նովի մահալ 371
 Նոյ, բաղար 281, 358, 360, 379
 Նոյ (Հեր), բաղար 168, 358
 Նոյթ տե՛ս Ռուբ
 Նոյի շրջան 238
 Ռեմազ (Ուլուսի) լեռներ 9, 11, 15,
 31, 49, 105, 267, տե՛ս նաև Մթին
 լեռներ
 Ռոյար, գետ 27, 34, 37, 176
 Ռոչարի հյուսիս-արևմտյան 387
 Ռոչարի հովիտ 163, 176
 Ռոտտոունիք 106, 110, 151, 152, 154,
 159-160
 Ռոտտունիք, գավառ 107, 263
 Ռոտտունիքի անասան 50

Ռոտ, դուռ 195, 198
 Ռոտակեց վանք 205
 Ռոտանան, դուռ 193, 195
 Ռոսուրատ վանք 360
 Ռոսասան 79, 313
 Ռորեզ 347, 357
 Ռորհրդային Հայաստան 6, 10, 14, 51,
 248, տե՛ս նաև Հայկական ՌՍՀ
 Ռորհրդային Միություն՝ ՌՍՀՄ 46
 Ռորհրդային Վրաստան 16
 Ռորան 88
 Ռորյան 299
 Ռորյան, գավառ 94-96, 221, 223-
 224, 253
 Ռորյան, գետ 224
 Ռորի, դուռ 158
 Ռորիսալ 141
 ՌՍՀՄ տե՛ս Ռորհրդային Միություն
 Ռրամ (Քջիա) 44
 Ռրամ, գետ 10
 Ռուգափրիկի կամուրջ 181
 Ռուգիան, լեռներ 22
 Ռուբ 76, 153-155, 232, 253, 268-269,
 294
 Ռուբ, գավառ 28, 154, 288
 Ռուբի էմիրություն 349
 Ռուբի իշխանություն 290
 Ռուբի հյուսիս-արևմտյան 386
 Ռուբի սարեր 29
 Ռուբի, գետ 43
 Ռուբի հյուսիս-արևմտյան 386
 Ռուստուփ, լեռ 12
 Ռուսթա-սու, գետ 319
 Մալկա 44, 434
 Մաղիկ, դուռ 95
 Մաղկամոր 113, 131, 148, 371, 421
 Մաղկանց (Ալա-դաղ) լեռներ 8, 19-
 20, 25-26, 31, 41-42, 111, 125, 152,
 301, 359

Մաղկալեռ (Դյումի), լեռ 22
 Մաղկալեռ (Դյումու) լեռներ 40
 Մաղկուտ 301
 Մաղկուտ, գավառ 118, 124-126, 299,
 302
 Մաղկունյաց լեռներ 11, 13, 31
 Մամոզավ, գետ 23, 319, 342
 Մամոզավի իշխանություն 291
 Մավ, գետ 189
 Մար 306, 348
 Մար, ալան 378
 Մար, գավառ 193, 201, 242
 Մարի մելիքություն 377-378
 Միծենակաբերդ 146
 Միլան (Սիլան) 55
 Միրնալ լեռներ 119
 Մլուխ, գավառ, 194-195, 200-201,
 266, 378
 Մլուխ (Մունիքում), գավառ 184,
 188, 192-193, 197, 199
 Մնեղոց անասան 50
 Մոսթոբ, գավառ 245
 Մովակ Հուսիս 39, տե՛ս նաև Զիզբ
 լիճ
 Մովսես, դուռ 377
 Մովսես, դուռ 59
 Մուլ լիճ 29, 39, 221
 Մուփ 8, 55, 81, 107, 114, 208, 217,
 219-220, 222, 228
 Մուփ, գավառ 350
 Մուփ, նահանգ 85-90, 93
 Մուփի բոլեխություն 90
 Մուփի թագավորություն 96, 209,
 218, 228
 Մուսանի երկիր 218
 Մալք 63, 239, տե՛ս նաև Փայտակա-
 րան
 Մաթուլիկ եկեղեցի 196
 Մալան, սանջակ 385

Վարե-Վանք տե՛ս Կուրի-Գուղեմ-
 նիս
 Վարկադոս, գետ 318, 320, 329, 342
 Վարկալա 216, 256, տե՛ս նաև Կարին
 քաղաք
 Վարինի 247
 Վարինիոյ շրջան 247
 Վախնի 313
 Վախնի 366
 Վանաբերդ, բերդ 303
 Վահիր 387
 Վաղանկատու, ալան 187, 243
 Վաղանկատու, դուռ 187
 Վաղզվան 19, 45, 51, 113, 120, 123,
 278
 Վաղզվան, բաղար 423, 430
 Վաղզվան (Արշարունիք), շրջան 310
 Վաղզվանի աղահանքեր 356
 Վաղզվանի ձոր 15, 18
 Վաղզվանի շրջան 384, 422
 Վաղզվանի սանջակ 372
 Վաղզվանի սարահարթ 27
 Վաղզվանի օկրուգ 422
 Վամախ 56, 212
 Վամախ, բաղար 384
 Վամախի քարքավանդակ 41
 Վամախի շրջան 211
 Վամախի սարահարթ 24-25, 278
 Վամո, բաղար 36, 59, 187
 Վամրշամոր, վանք 124
 Վայն 304
 Վայն, բերդ 246, 296, 302
 Վայն (Վայան), գավառ 294
 Վայծոն, բերդ 296
 Վայնապոլիս 134
 Վայնիկների էմիրություն 66, 152-153,
 159, 253, 260, 269-270, 298
 Վանապա, գետ 97
 Վանաբերդ, գավառ 245
 Վանաբերդ, բաղար 177

Կանգուն (Կանգունառ), բերդ 177
 Կանգլիկ, լեռ 95
 Կանգլիկ լեռներ 95
 Կանչիբերդ, բերդ 342
 Կաշաղակաբերդ 377
 Կաշե, գյուղ 214
 Կապագովկիա 23, 64, 89-90, 92, 97-98, 218, 229, 253, 284, 314, 317, 335, 340
 Կապան 277
 Կապան, բերդ Նիկիկայում 329, 339, 342
 Կապան, գավառ 190, 266
 Կապան, գետ 190
 Կապան, գետ 46, 181, տե՛ս նաև Ողջի գետ
 Կապան, գետ Նիկիկայում 319
 Կապան, լեռնանցք Նիկիկայում 342
 Կապան, քաղաք 186, 191-192, 194, 248, 266, 281, 308
 Կապանի Թագավորություն 184
 Կապարաշատ 52, 226
 Կապ-կո՛հ (Կովկասյան լեռնաշղթա) 81
 Կապկո՛հ, քուստակ 103-104
 Կապուտո բերդ 123-124, 265
 Կապուտ Քար, վանք 124
 Կապուտան լիճ 90, տե՛ս նաև Ուրմիա լիճ
 Կապուտան ծով 5, 28, 38, տե՛ս նաև Ուրմիա լիճ
 Կապուտկոջ, լեռնազապա՛թ 29, 52, 105, 163, 226, 278
 Կապուտուղ, լեռնազապա՛թ 12
 Կառկառի իշխանություն 291
 Կասպիական մարզ 413
 Կասպիանա (Փայտակարան) 239
 Կասպից ծով 11, 18, 21, 30, 32, 40, 44, 64, 77-81, 83, 92, 108, 187, 239-240, 243, 251, 347, 362-363, 396, 425

Կասպյան երկիր (Փայտակարան) 88
 Կավարտ 429
 Կավարտ, գյուղ 193
 Կատար, գյուղ 193
 Կարա-գարա, լճիկ
 Կարա-կոյունլուների պետություն 348-350
 Կարադյուլի լեռներ 207
 Կարադարա 94
 Կարակորմ 357
 Կարապուներ, գավառ 236
 Կարբի, գետ 371-373
 Կարբի-բասար, մա՛հալ 371-373
 Կարբիի մա՛հալ 412
 Կարգաբաղարի լեռներ 18, 95, 207
 Կարգաբաղարի լճիկ 432
 Կարեհիտես 88
 Կարին 40, 48, 52-53, 82, 88, 94, 125, 138-139, 210, 214-215, 217, 253, 259, 274, 276, 279, 281-282, 292
 Կարին (Թեոդոսուպոլիս) 154
 Կարին, գավառ 96, 209, 211, 24, 253, 278, 307
 Կարին (Կարեն), գավառ 215
 Կարին, քաղաք 67, 100, 107, 27, 210, 216, 256-258, 358
 Կարինի բարձրավանդակ 18
 Կարինի (Էրզրումի) գաղա 18, 35
 Կարինի երկիր 207, տե՛ս նաև Բարձր Հայք
 Կարինի էմիրություն 292, 299
 Կարինի չրջան 67
 Կարճառան, ափան 189
 Կարճնան, գյուղ 189
 Կարմիր բլուր 59, 146, 175
 Կարմիր գետ 15, 46
 Կարմիր չրջան 246
 Կարմրավոր եկեղեցի 137
 Կարնո աշխարհ 89, 109, տե՛ս նաև Բարձր Հայք

Կարնո գավառ 88
 Կարնո (Էրզրումի) առաճարթ (դաշտ) 24
 Կարս 32, 83, 215, 265, 276, 279-280, 282-283, 298, 301, 397, 399, 420, 428-429
 Կարս, գետ 49, 128
 Կարս, քաղաք 114, 127, 264, 281, 291-292, 310-311, 356, 358, 360, 384, 396, 423, 430
 Կարսա գետ 45
 Կարսի բերդ 265
 Կարսի դաշտ 16, 112
 Կարսի Հայեթ տե՛ս Կարսի վիլայեթ
 Կարսի էմիրություն 292, 299
 Կարսի Թագավորություն 127
 Կարսի Կաթողիկոս եկեղեցի 127
 Կարսի մարզ 420, 422, 430
 Կարսի չրջան 98, 118, 126, 344, 384, 422
 Կարսի վիլայեթ 381, 383-384, 402
 Կարսի փաշայություն 433
 Կարսի սկրուզ 422
 Կարուց բերդ 127
 Կաբալաբերդ 189
 Կեթիկ, գավառ 227
 Կեստրիտես, գետ 43, 61, տե՛ս նաև Արևելյան Տիգրիս
 Կեստրոնական Ասիա 79
 Կեստրոնական Հայաստան 312, 387
 Կեստրոնական Ռուսաստան 425
 Կելառիս 148
 Կելառուք (Կելառիս), գյուղ 148
 Կելառուքի (Կելառիս) վանք 148
 Կելառուքի վանք 305
 Կեսարիա 335, 340
 Կեսի, գաղաթ 13
 Կղըլ-լիմակ, գետ 385
 Կըրի-բուլաղ, մա՛հալ 371, 373, 411
 Կիթաիճ 94-95, 223

Կիթաիճ, բերդ 101
 Կիլոնես, գետ 318-319, 335, 340, 342
 Կիթաիզոն 223, տե՛ս նաև Կիթաիճ բերդ
 Կիլիկիա 23, 66, 229, 283-284, 290, 314-324, 326-332, 334-336, 338-341, 347, 361-362, 388
 Կիլիկիայի դաշտավայր 316, 318, 320
 Կիլիկիայի Դուռ (Տավրոսի Դուռ), լեռնանցք 317-318
 Կիլիկիայի Հայկական Թագավորություն 114, 327-329, 333, 340, 342, 352, 357, 360, 362
 Կիլիկիայի Հայկական Իշխանություն 328
 Կիլիկիայի Հայկական Պետություն 112, 315-316, 324-325, 327-328, 331-341
 Կիլիկյան Դուռ, լեռնանցք 335, 340
 Կիլիկյան Հայաստան 294
 Կիլիկյան Հայկական Թագավորություն 114
 Կիլիկյան Տավրոս, լեռներ 22-23, 28, 316-318, 320, 327, 342
 Կիարոսի Թագավորություն 327
 Կիրանց վանք 246-247
 Կիրովական (այժմ՝ Վանաձոր), քաղաք 11, 53
 Կլետուր 228, 231
 Կլետուրի լեռնանցք 94-95, 234
 Կլետուրի բերդ 231
 Կլարբը, գավառ 245-246
 Կլարբը, գավառ 249-250
 Կյուրակ, գետ 44
 Կյուրակ (Կյուրակլայ), գետ 376
 Կոզովիտ 106, 165, 301
 Կոզովիտ, գավառ 112, 115, 118, 137-139, 176, 252, 263, 299, 302
 Կոզովիտ, լճակ (շամբ) 138
 Կոզովիտի դաշտ 112

Կողմիտի իշխանություն 260
Կոթ 187

Կոթ, ալան 76, 117, 206, 187

Կոթ, գյուղ 44

Կողմնա տե՛ս Կողմնիա

Կող (Կոլա), գավառ 250

Կող (Գյուլե), գավառ 15

Կող 8, 32, 51, 113, 278, 405, 407, 426,
429

Կողք, գյուղաքաղաք 138

Կողքափոր, գավառ 245

Կողքի աղահանքեր 356

Կողքի շրջան 137

Կողք, գավառ 242

Կողքիսի (այժմ՝ Շապին-Գարահի-
սար), քաղաք 82, 98, 101, 117

Կոմազեն երկիր, 58, 89, տե՛ս նաև
Կոմանա

Կոմանա, քաղաք 98, 101

Կոլոն, կղզի 38

Կոռիկոս 336, 341

Կոռիկոս, կղզի 316

Կոռիկոս, նավահանգիստ-քաղաք
329, 335-336, 338, 341

Կոռիկոսի իշխանություն 329

Կոստանդնուպոլիս 329, 335, 352

Կովկաս 409, 411, 414, 417, 420, 435

Կովկասյան լեռներ 64, 251

Կովկասյան փոխարքայություն 419

Կովսական, գավառ 188-189, 192,
266, 378

Կուսական գավառ 189, տե՛ս նաև
Կովսական գավառ

Կոտայք 296, 304

Կոտայք, գավառ 107, 118, 133, 146-
147, 242, 295

Կոտայքի շրջան 146

Կոտայքի ջրանցք 15

Կոտայքի սարահարթ 14

Կոտեան, գաղաթ 19

Կոտոր (Կոտուր), բերդ 179

Կոտուր, գետ 27-28, 46, 179, 238

Կոտուր, լեռներ 19, 26-28, 37, 365

Կոտուր-Ջաղդոշյան լեռնաշղթա 384,
տե՛ս նաև Վասպուրականի լեռ-
ներ

Կոր (Կորի), գավառ 154, 160, 263

Կորդվաց աշխարհ 61, 89, 109, 314

Կորդվաց լեռներ 5, 29, 43-44, 57, 88,
90, 92, 299, 384,

Կորդիբ, գավառ 236-237

Կորդուք 90, 93, 235

Կորդուք, գավառ 235-237

Կորդուքի բռնապետություն 90

Կորիկյան Քաղապետություն 244

Կորմայք 63

Կորմայք, գավառ 235-237

Կորենք 88, 104-105, 109, 163, 165,
178, 236, 263, 275, 299

Կորենք, գավառ 235-237

Կորենք աշխարհ 238

Կորսիկա, կղզի 30

Կուտու, կղզի 168

Կրճուռեք, գավառ 168

Կուլանեովիտ, գավառ 168

Կուժայրի 132

Կուժայրի, գյուղ, տե՛ս Գյումրի գյուղ

Կուժմարի, երկիր 58

Կուժմարիա, քաղաք 56, 212

Կուժաղի (Քարվանսարայի) լեռն-
անցք 18

Կուսական (Վովսական), գավառ 189

Կուր, գետ 15-16, 44, 90, 92, 108, 240-
242, 250, 301, 303, 425

Կուրխ-Գուրեմնիսի շրջան 189

Հարանդ 193, 378-379

Հարանդ, բերդ

Հարանդ, գավառ 184, 188, 197-198,
201, 266

Հարանդ, գավառ Արցախում 197

Հարանդի ձոր 198

Հագարի (Աղոլյան), գետ 46, 197,
199, տե՛ս նաև Աղաբնո գետ

Հաղամակերտ, գյուղաքաղաք 178,
281

Հաղբու (Արզն), քաղաք 231

Հաթերք 187

Հաթերք, գավառ 187

Հաթերքի (Վերին Խաչենի) իշխանու-
թյուն 296, 303

Հալեպ 335, 350

Հալիձոր 98, 429, տե՛ս նաև Հալիս
գյուղ

Հալիձոր, գյուղ Գորիսի մոտ 198

Հալիձոր, բերդ 379-380

Հալիձոր, բերդ Ղափանի շրջանում
379, 380

Հալիձոր, բերդ Տաթևում 379

Հալիձոր, հանքավայր 429

Հալիս, գետ 87, 97, 350

Հալիս (Հալե, Հալիձոր), գյուղ 198

Հախում, գետ 44

Հալաթենի վանք 246-247

Հաղպատ, գյուղ 280, 303

Հաղպատի վանք 248-249, 392

Հայասա, երկիր 55-56, 85, 96, 212

Հայասա-Աղզի, երկիր 208

Հայաստան 3, 6-8, 14, 31, 33, 35, 38-
40, 50-52, 60, 62-86, 88-96, 98-99,
102-111, 114-117, 120-121, 123,
125-136, 138-144, 147-148, 151-
155, 158-159, 161-162, 164-166,
170, 173-175, 177, 181-183, 185,
187-188, 194, 196, 199, 202-204,
206, 209-211, 213, 216-221, 224-
226, 228-232, 236-243, 245, 247-
248, 251-264, 268-277, 279-280,
282-284, 286-288, 290-292, 295-
302, 305-308, 310, 312-315, 324,

343-353, 355-366, 375, 379-380,
383-387, 389, 392, 394, 398-402,
410, 428-429, 431, 433

Հայաստանի մարզպետություն 104,
105

Հայկական Աղվանք 241-242

Հայկական բարձրավանդակ տե՛ս
Հայկական լեռնաշխարհ

Հայկական թեմ (Արմենիական) 254

Հայկական լեռնաշխարհ 3, 5-6, 8-9,
13-14, 26-27, 30-33, 35, 38-40, 43-
44, 46-55, 57-59, 61, 63-66, 70-73,
75, 77-79, 81-83, 85, 89-90, 113,
154, 167, 182, 207-208, 215, 314,
393

Հայկական իՍՂՁ 12-13, 31, 33, 39, 51,
53, 59, 133-134, 145, 244, 246-249

Հայկական Կիլիկիա 334-336, 338-340

Հայկական մարզ 407-413, 415, 428,
431, 432, 434

Հայկական Պար, լեռներ 15-20, 22,
24, 31, 39, 45, 111-113, 124, 150,
270, 365, 368, 372, 416

Հայկական սինտոնություն (Քաղափո-
րություն) 410

Հայկական Տավրոս, լեռներ 26, 28-29,
31, 33-34, 37, 39, 43, 49, 52, 54,
56, 60, 94, 150, 155, 163, 169, 175,
218, 223, 225-226, 232, 234, 258,
271, 299, 314, 316, 361,

Հայոց Աղվանք 243, 377

Հայոց ծոց 318-319, 341

Հայոց ծոց (Բասուրի ծոց) 316, 319,
341

Հայոց Ջոր (Հնում է այժմ՝ Վայոց
Ջոր) 12, 53, տե՛ս նաև Վայոց Ջոր

Հայոց Ջոր (Մուշարի Հովիտ, Վանա-
ճիխ ավազանում), գաղտնի ավազան-
քանդակում 27, 163, 176

Հայոց Ջորի լեռներ 14

Հայք 62
 Հանձնի՞՞ Հանձնատ տե՛ս Անձնատ
 Հանքավան 51, 113
 Հանքավանի ժոր 113
 Հաշտիկատ (Աշտիկատ) 156
 Հատյանք 219, 223
 Հաշտյանք (Ճապագջրի շրջան),
 գավառ 288
 Հաշտյանք, գավառ 94-96, 153, 160,
 221, 253, 269
 Հաջիրադրամյու, գյուղ 365, 368
 Հառիճի վանք 132
 Հասան-Վալա 119-120, 301
 Հաստն-Վալա, գետ
 Հաստն-Վալա, բաղաք 95
 Հասանքեթ, գյուղ 43
 Հախմախ, բերդ 250
 Հախմախ, վանք 250
 Հափուռներ, գավառ 107, 118, 119
 Հափուց Թառ, վանք 206
 Հարանց (Մեծ) Անապատ, վանք 197
 Հարավային Աղբրեջան տե՛ս Աղ-
 պատական
 Հարավային Ատրպատական 257,
 343, 346, 348, 357, 431-432
 Հարավային և Արևմտյան Հայաստան
 343, 345, 360-361
 Հարավային և Կենտրոնական Հա-
 յաստան 387
 Հարավային Հայաստան 153, 162,
 210, 291, 343, 345, 349, 360, 361,
 387
 Հարավային Ռուսիա 129
 Հարավային Սևանի լեռնաշղթա տե՛ս
 Վարդենիսի լեռնաշղթա
 Հաբեթ, գյուղ 195
 Հաբեթյան, գավառ 242
 Հարթ 63, 158-159
 Հարթ, գավառ 151, 154, 254, 289
 Հացեկաց, գյուղ 158

Հացիկ (Հացեկաց, Ռասիկ), գյուղ 158
 Հեթումյանների թագավորություն
 342
 Հեկեկապոլիս 101
 Հեր 179, 238-239, 281, տե՛ս նաև Ող
 քաղաք
 Հեր, գավառ 238, 289
 Հեր (Ող) 168
 Հերաթ, բաղաք 79, 80
 Հերական (Ուրական) դաշտ 238
 Հերան, գյուղ 160
 Հեր և Զարեվանդի Հեթումյաններ
 263, 269
 Հերենի վանք 205
 Հերաթի իշխանություն տե՛ս Զու-
 լաբեդի իշխանություն
 Հզուի Հյուսիսեթումյան 386
 Հին Ակոռի, գյուղ 140
 Հին Արևելք 173
 Հինար, լեռ 10, 12
 Հիսն-Կեֆի շրջան 299
 Հյուսիսային Աղբրեջան տե՛ս Աղ-
 պատական
 Հյուսիսային Կովկաս 64, 347, 362,
 402
 Հյուսիսային Ատրպատական 343,
 364, 366-367
 Հյուսիսային Հայաստան 33, 149, 271,
 300
 Հյուսիսային Հարբեյան բարձրավան-
 ղակ 32-33, 40, 44
 Հյուսիսային Միջագետք 54, 90, 105,
 219, 222, 227, 230-231, 271, 364,
 384, 401
 Հյուսիսային բուստակ 103-104
 Հյուսիսարևելյան Հայաստան 33, 116,
 118, 202, 278, 287, 300-303, 305,
 309, 311-314, 343-344, 356, 358,
 360-361
 Հնդկական օվկիանոս 18, 21

Հնդկաստան 78, 80-81, 335-336, 347,
 397, 402
 Հնձուց վանք 216
 Հոգյաց վանք 177
 Հոկտեմբերյան (այժմ՝ Արմավիր),
 բաղաք 133
 Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիրի)
 դաշտ 46
 Հոկտեմբերյանի շրջան (այժմ՝ Արմա-
 վիրի մարզի մաս) 32, 121, 133
 Հոկտեմբերյանի (այժմ՝ Արմավիրի)
 ջրանցք 15
 Հոռոմոս, բաղաք 279
 Հովհաննավանք 137, 304
 Հովփի եկեղեցի 132
 Հովփի (Ջորան-ջյուփի) կամուրջ 19
 Հոանդեա՝ Ռանդեա 221
 Հոփսիսների եկեղեցի 135, 137, 197
 Հոռոմ 46, 88, 93, 94, 96, 97, 138, 141,
 142, 219, 230, 231, 236, 325
 Հոռոմական կայսրություն 95, 97-98,
 209, 219, 325
 Հոռոկա, բերդ 330, 342
 Հոռոկյան Հրամանակ 316
 Հրազդան (Ջանդու), գետ 11, 14-15,
 35-36, 45-46, 53, 82, 117, 148, 187,
 295, 373
 Հրազդանի շրջան 146
 Հրաշկարեղ 304
 Հրաքոտ, գավառ 240
 Հուլավանների (Հուլավուականնե-
 րի) իշխանություն՝ պետություն
 344, 346
 Հունաստան 33, 86
 Հուստինիանուպոլիս 100
 Զագեծորի (Հարանդի) բերդ 198
 Զեզամ (Զակամ), գետ 44
 Զիրավի դաշտ 19, 125, 359
 Զինագետ, գետ 15, 36
 Զինավանատ, վայր 148
 Զոր, գավառ 246, տե՛ս նաև Զորա-
 փոր
 Զորագետ, գետ 44, 248
 Զորավոր, գավառ 245-246
 Զորք 51
 Զորք (Կապան), գավառ 378
 Զորք, գավառ 188-189, 192-193
 Զազախի դիստանցիա՝ շրջան 411
 Զազախի շրջան 244
 Զաթար 429
 Զարաթաղ 374, 377, 379, 380, 404,
 422, 433, տե՛ս նաև Արցախ
 Զարաթաղի բարձրավանդակ տե՛ս
 Արցախի բարձրավանդակ
 Զարաթաղի գավառ 413
 Զարաթաղի (Արցախի) լեռներ 9-10,
 301
 Զարաթաղի խանություն 367, 374
 Զարաթաղի սյրովինցիա 411
 Զարաթաղի մեյկերություններ 376
 Զարաթաղ, գավառ 379
 Զարաթաղի լեռներ 5, 28
 Զարաթաղիա (այժմ՝ Վանաձոր)
 տե՛ս Կիրովական
 Զարա 128, տե՛ս նաև Կարս
 Զարի վաշապություն 372
 Զափան 50, 189-192, 278, 380, 426
 Զափան, գավառ 50
 Զափան, բաղաք 278, 380
 Զափանի իշխանություն 379-380
 Զափանի Հայկական մեյկերություն-
 ներ 367
 Զափանի Հովիտ 47
 Զափանի մեյկերություններ 378
 Զափանի շրջան 14, 190, 193, 379
 Զըլը-դաղ, լեռներ 23

Մեծամոր 52

Մեծամորի (Այդր) լիճ 35, 39, 52, 112,
Մեծամորի ջրանցք 15

Մեծիրանք, գավառ 242

Մեծկուսանք, գավառ 242

Մեծնուխեր, գավառ 168

Մեծորս վանք 161

Մեծրաց լեռներ 18, 22, 27, 111

Մեճմեղիկ, գետ 39, 179

Մեղրապետ (Մշո), գետ 26, 42, 156

Մեղրի 6, 14, 50, 189, 380

Մեղրի՝ Մեղրու, գետ 46, 181, 188

Մեղրու (Արևիկի) լեռնաշղթա 12-14

Մեղրու կիրճ 14

Մեղրու հովիտ 47

Մեղրու շրջան 426-427

Մեղրու (Արևիկի) շրջան 310

Մեծուայի ջրանցք 173

Մետաքսի ճանապարհ 80

Մերգեմներ, լեռներ 21

Մերձավոր Արևելք 8, 28, 48, 51, 64,
79, 81, 129, 155, 357, 396

Մերձարարյան դաշտ 34, տե՛ս նաև
Արարատյան դաշտ

Մերձկասպյան տափաստաններ 32,
66

Մերձկուրյան դաշտավայր 10

Մերձվոլգյան տափաստաններ 64

Մերջան, լեռնազագագիճ 22

Մեխին (Ռոնավ, Կեչուտ) լեռներ 11,
247

Միաֆարկին (Մուաֆարկին), քա-
ղաք 257

Միզդունիա 89-90

Միզդունիայի թագավորություն 90

Միլիի դաշտ (տափաստան) 241, 367

Մինգեշաուր 425

Մինգրելիայի մարզ 411

Մինջևան 189

Միլու-գաղ, լեռներ 28

Միջա, գավառ 234

Միջագետք 28, 32, 42, 44, 54, 76, 78-
79, 118, 210, 218, 225, 228-229,
236, 257, 269, 271, 279, 283-284,
290-291, 308, 312, 318, 324, 334-
335, 340, 343, 347, 386, 392

Միջերկրական ծով 28-29, 42, 78-81,
118, 154, 210, 220, 315-318, 320-
321, 324, 327, 329, 334-335, 340,
342-343, 347, 396

Միջին Ասիա 79, 81, 343, 357, 363

Միջին Արգինի 36

Միջին Կորդիկ 237

Միսխանա, գետ 248

Միսխանայի (Մարմարիկի) ափզան
373

Միտանի պետություն 54, 56, 60

Մծրին 82, 90, 94-95, 105

Մծրին, քաղաք 154

Մծրին, բերդ 95

Մծրին, լեռներ 95

Մյուս Բաղը 193, տե՛ս նաև Քաշունք

Մյուս Էջաղը, գավառ 234

Մյուս Հաքանդ, գավառ 242

Մյուս Զորբորդ Հայք պրովինցիա՝
Հյուսիսային Միջագետք 105

Մնձուր 96

Մնձուր, գավառ 211, 217

Մնձուր, գետ 22

Մնձուր, լեռներ 20-21, 25

Մշո գետ տե՛ս Մեղրապետ

Մշուշ (Մուշ) 158

Մոդ, ափան 203

Մոզան (Մոզն), քաղաք 7

Մոթոդան, գավառ 236

Մոկաց աշխարհ 33, 87, 165, 263,
տե՛ս նաև Մոկք

Մոկա 388

Մոկու, գետ 43

Մոկսի ձորապետություն 388

Մոկուս, քաղաք 235

Մոկք՝ Մոկաց աշխարհ 33, 76, 78, 88,
105-107, 109-110, 150, 167, 225,
253, 263, 275, 295, 299, 349

Մոկք բերդ 235

Մոկք, գավառ 234-235, 237

Մոկք, լըջան 76

Մոկքի իշխանություն 234

Մոնղոլական տիրապետություն 118

Մուկվա 105

Մուսու, քաղաք 154

Մուսիկ լեռներ 10

Մարմանի, դուղ 179

Մերն 31

Մերնի վանք 132

Մրզուդ, լեռ 10

Մրզուդի լեռներ 10, 32-33, 49

Մուաճարկին (Տիգրանակերտ) 228,
231 տե՛ս նաև Ֆարկին

Մուխանք, գավառ 242

Մուշանի դաշտավայր

Մուշ 20, 31, 48, 150, 268-270, 277, 308,
364, 367, 384, 386, 397, 399, 428

Մուշ, քաղաք 154, 157-158, 281, 308,
356, 358, 360, 384, 396, 430

Մուշի (Մշո) դաշտ 25-25, 35, 42, 67,
71, 150, 158

Մուշի հյուսիսարևմտյան 386

Մուշի շրջան 354, 433

Մուշի սահման 384

Մուշանի դաշտավայր 48, 74

Մուրդի եկեղեցի 137

Մուրադ-չապ տե՛ս Արածանի

Մուրադ, գետ 25, տե՛ս Արածանի

Մուրց (արժմ՝ Հասանկալա), գետ 19,
22, 46, 119

Մուֆարդին, գավառ 385

Մուֆարդին, քաղաք 256, 271, 277,
279, 281, 356, 358, 360, տե՛ս նաև
Ֆարկին

Տոթնաբերդ, գավառ 378, տե՛ս նաև
Փոքր Ղազխան
Տոթնաբերդի Բազինը, գավառ 240

Նազան (Նկան), դուղ 179

Նազիկ, լիճ 27, 39

Նազու-չապ, գետ 38

Նախի, երկիր 54, 56

Նախյան երկիր 225

Նախյան երկրներ 60, 218

Նախարարական Հայաստան 217,
219, տե՛ս նաև Սատրապական
Հայաստան

Նախիջևան 51, 117, 168, 180, 187-
188, 194, 200, 278, 302, 397, 409,
414, 429-430

Նախիջևան, գավառ 106, 163, 165,
199, 263, 379, 413, 45-416, 422

Նախիջևան, գետ 15, 46, 200

Նախիջևան, քաղաք 183-184, 257,
412, 422, 428, 430, 432,

Նախիջևանի աղահանքեր 356

Նախիջևանի դաշտ 163, 368

Նախիջևանի ԽՍՀ 14, 200

Նախիջևանի խանություն 367, 371,
374, 379, 404-407, 411

Նախիջևանի շրջան 12, 432

Նախիջևանի պրովինցիա 411-412

Նախիջևանի օկրուգ 412

Նախճավան 72, 74, 82-83, 150, 279-
280, տե՛ս նաև Նախիջևան

Նախճավան գավառ 168, տե՛ս նաև
Նախիջևանի գավառ

Նախճավան քաղաք 281, տե՛ս նաև
Նախիջևանի քաղաք

Նանճական տաճար 213-214

Նաշավա (Նախճավան) 180

Նաշավա (Նախիջևան) բարձունք
256
Նարեկա դուղ 170

Եսթոնական վանք 170-171
 Եկեղ-Մամբ 20, տե՛ս Խան Սիփան
 լեռ
 Ենգուս, գետ 46
 Եսմորթ, լեռ 8, 20, 26, 31, 39, 156
 Եսթոնիա 142
 Եսթլենի շրջան 229
 Եսթոն-Հապսա, գյուղ 177-178
 Եսթրին Գետաշեն (Եսթրին
 Աղիաման), գյուղ 206
 Եսթրին Ռաշեն 305
 Եսթրին Ռաշենի իշխանություն 313
 Եսթրին (Ստորին) Կորդեր 237
 Եսթրին Հայք 96, 99-100, 209
 Եսթրին Տալլուս (Աստալալուս) 20
 Ետդ, գավառ 107, 118, 296
 Երևոպոլիս, քաղաք 97, 101
 Երմֆիտա (Բաթման-աու) 43, 94, տե՛ս
 Խան Բաթմանա գետ
 Երևմի, քաղաք 28, 82
 Եկան, բերդ 179
 Եռլիական 104, 107, 109
 Եռլիականի (Եռլ Երիականի)
 թղեխոսություն 164
 Եռլ Բալագետ, գավառ 415-416
 Եռլ Բալագետ, քաղաք 412, 422, 430
 Եռլ Գետի, վանք 246
 Եռլ Երիական 90, 93
 Եռլ Երիական (Գարսկահայք) 93
 Եռլ Եռլա, քաղաք 397
 Եռլ քաղաք 134
 Եռլագավիթ 146
 Եռլաշեն, գյուղ 187
 Եռլաշենի, գյուղ 193
 Եռլաշեն, վանք 197, 204-205
 Եռլատու, Հրվանդան 36
 Եռլատ, լեռ 19, 124
 Եռլարան, գյուղ 104, 178, 238-239
 Եռլիկերտ, գավառ 227-228, 231-232
 Եռլիկերտ, քաղաք 358, տե՛ս Խան

Մուֆարդին (Ֆարկին) քաղաք

Շաիրու, երկաթուղային կայարան
 189
 Շակաշեն, գավառ 243-244
 Շակաշեն (Գանեակի շրջանում), գա-
 վառ 64
 Շահալիվան, վանք և բնակավայր
 126
 Շահապուկի 200, 305, 348
 Շահապուկի (Շահրուղ) ամրոց 185
 Շահապուկի, բերդ 200
 Շահապուկի, գավառ 305, 348
 Շահապուկի ձոր 200
 Շահապուկյան գավառ 305
 Շահասառան 282
 Շահաթենների էմիրություն 167, 210
 Շահաթենների իշխանություն 295
 Շահաթենների սուլթանություն 345
 Շահրուղ, գյուղ 200
 Շահրուղ, գետ 43
 Շահ-Դադ, բնակավայր 373, տե՛ս
 Խան Սևանի բնակիչ
 Շահի, ինքնակզի 38
 Շահկերտ 200
 Շահ-Թուղ, քաղաք 79
 Շահուկյան Մուֆ 96, 219, 222, 225,
 տե՛ս Խան Փաթր Մուֆ գավառ
 Շաղագոմբ, գավառ 96, 211, 217
 Շաղագոմբ, գետ 24, 41
 Շաղագոմբի գաշտ 208
 Շաղատ, գյուղաքաղաք 39, 185, 187,
 193-194, 266, 279, 281
 Շաղատի վարդապետարան 194
 Շամախի նահանգ 415
 Շամր Կարնո 40
 Շամիրամի Զուր տե՛ս Շամիրամի
 Զրանց
 Շամիրամի Զրանց 34
 Շամուղ 422

Շամշադինի դիտանցիա 411
 Շամշադինի շրջան 211, 244
 Շամշուղի 279
 Շամբուր, քաղաք 247, 260, 303
 Շամբուրի գետ 44, 243, 244
 Շամբուր-Հայ տե՛ս Շամբուրի գետ
 Շապին-Գարահիսար 82
 Շադին, գետ 25, 42, 124
 Շադին-Մազկանց (Ալա-դաղ), լեռ-
 ներ 19-20, 25, 111, 150, 253, տե՛ս
 Խան Մազկանց բնակիչ
 Շավարշան (Մակու), գավառ 177-
 178, տե՛ս Խան Արտաղ գավառ
 Շավարշական (Մակու), գավառ 177-
 178, տե՛ս Խան Արտաղ գավառ
 Շատ-Էլ-Արաք, գետ 42
 Շատախ 388, 428
 Շատախ, գավառ 428
 Շատախ, քաղաք 430
 Շատախի ձորապետություն 388
 Շարին-Մազկանց բնակիչ (Ալա-
 դաղ) 19-20, 25
 Շարիլու տե՛ս Շարիլու
 Շարուր, գավառ 200-201
 Շարուր-Դարապազի գավառ 416
 Շարուրի գաշտ 111, 114, 118, 140,
 368, 371
 Շարուրի մահալ 371, 411
 Շարուրի սիրուղ 411
 Շարիի գավառ 413
 Շարիի խանություն 367
 Շարիի պրովինցիա 411
 Շնկ 193, տե՛ս Խան Շահրիի գյուղ
 Շնկավիթ 146
 Շնկի շրջան 229
 Շնն Սմբատական (Սմբատական)
 215
 Շնկաշեն, գավառ 243-244, տե՛ս Խան
 Շակաշեն գավառ
 Շնկարի, գյուղ 191

Շիրու Հայք, գյուղ 198
 Շիրակ 31, 106, 115, 128-129, 132,
 268, 270, 274, 298, 300, 434
 Շիրակ, գավառ 114, 118, 120, 133
 Շիրակաշատ, քաղաք 105
 Շիրակական 132
 Շիրակի գաշտ 14, 16, 45, 48, 71, 96,
 112, 301, 307, 310, 314
 Շիրակի բնակիչ 11, 45
 Շիրի, բերդաքաղաք 214
 Շիրվան, գավառ 413
 Շիրվանի խանություն 367, 369
 Շիրվանի Հյուսիս-Մանուկ 386
 Շիրվանի պրովինցիա 411
 Շյուրու, բերդ 190
 Շահրիի Շնկ, գյուղ 193
 Շնկեր, գավառ 198
 Շոգազա վանք 206
 Շոգակաթի եկեղեցի 135, 137
 Շոռոթ 200
 Շորադալ, գավառ 372-373
 Շորադալի դիտանցիա 411
 Շորադալի շրջան 415
 Շուշի, բերդ 242, 377
 Շուշի, քաղաք 428
 Շուշիի խանություն 374
 Շուսրիա-Մուսանի, երկիր 55
 ՈՀ գետ 40, տե՛ս Խան ձորու
 Ողական, ամրոց 158
 Ողջի, գետ 46, 181-182, 189, 191
 Ոսկանապատ, գյուղ 378
 Ոսկանապատի մելիքություն, 378,
 տե՛ս Խան Գարգմանի մելիքու-
 րություն
 Ոսկն Հորդա 327, 347, 357, 363, 377
 Ոստան 118, 281
 Ոստան, ավան Ռշտուկերում 170
 Ոստան, գավառ Այրարատում 107,
 140, 145

Ոստան, քաղաք 38, 67, 170-171, 263
 Ոստանի լեռնանցք 12
 Ոստանի Հյուսիսարևմտյան խումբ 387
 Ուտիքաղա, գավառ 240
 Որբ (Մոկուս-սու), գետ 235
 Որդորու, գյուղ 119
 Որդուբայանների պետություն 299-300
 Որդուբայանների Մուֆարդիների պետություն 299
 Որմզդեհանք, գավառ 240
 Որնաղ, գյուղ 250
 Որոտան 181-182
 Որոտան, գավառ, 118, 193, տե՛ս նաև Միդիկ գավառ
 Որոտան, գետ 46, 194-198, 265
 Որոտան, գյուղ 195
 Որոտան, երկիր 194
 Որոտանի լեռնանցք 12
 Որոտանի չրջան 197
 Որոտն 185
 Որոտն, բերդ 194-195
 Որոտն, գյուղ 194-195
 Որոտն, վանք 194-195
 Ուսիքանք, գավառ 236
 Ուսաղե, գավառ 250

Ջաղաթյանների միջինասիական պետություն 347
 Ջինաստան 336, 397
 Ջիզըր, լեռներ 11, 39, 57, 111
 Ջիզըր, լիճ 39
 Ջիզըր, վիլայեթ 381
 Ջուրդուհար, գետ 42
 Ջնկիվածաղ, գավառ 385
 Ջնկիվածաղի չրջան 225
 Ջորան-քյուրի կամուրջ տե՛ս Հովվի կամուրջ
 «Ջոր Արաբա» 46
 Ջորդորդ Նայք աշխարհ 52, 67, 78, 87-88, 100-101, 105, 150-160, 109,

207, 217-221, 223, 225, 227, 249, 253, 290, 299, 314, 349, 385
 Ջուլիի լեռներ 26
 Ջուլիս-Օվա (Կիլիկիայի դաշտավայր) 318
 Ջալուեք 100
 Ջալուեք, գավառ 242
 Ջալուեք, գավառ Տարոնում 168
 Ջալուեք, գավառ Վասպուրականում 168
 Ջածկանք, գավառ 242
 Ջահալունիների իշխանություն 291, 303
 Ջահու բերդ 193
 Ջաղնեսին 229, 271
 Ջաղին 63
 Ջաղին, բերդ 224
 Ջաղին, գյուղ 224
 Ջաղնեստուն 96, 224
 Ջաղնեստուն, գավառ 52, 63, 221, 223, 253, 269, 288
 Ջամիր, լեռնաշխարհ 347
 Ջապաղաբի լեռ 44
 Ջապաղաբի լեռներ 10, 32
 Ջապերուն, բերդ 339, 342
 Ջատոնո՝ Ջատոնո, գետ 150
 Ջատոնոյանների (Ջատոնոյաններ), գավառ 168
 Ջարթական թագավորություն 90
 Ջարթաղբեի (Ջարթաղբեի) լեռներ 88-89
 Ջարսից ծոց 4, 42-43, 79, 81, 347
 Ջարսկանայատան (Ջարսկան-Հալատան) 102, 366, 431-432
 Ջարսկանայք, նահանգ 89-90, 104-105, 109, 163-165, 238, 253, 263
 Ջարսկաստան 29, 68, 78, 80, 82, 84-86, 89, 93-95, 102-105, 121, 125-126, 129, 138, 140-141, 154, 163-

164, 177-178, 185-186, 210, 216, 218-219, 226, 228, 230-231, 236, 245, 249, 290, 308, 312, 335-336, 343, 347-350, 357, 363-368, 383-385, 387, 389-390, 394, 396-398, 400-403, 421, 423, 425, 430-434,
 Ջարսք 62
 Ջարսաղ 117, 187-188, 279
 Ջարսաղ, քաղաք 206-207, 243, 260
 Ջարսաղ (Աղվանի մայրաքաղաք) 82-83
 Ջարսից ծոց, գավառ 250
 Ջետերքուրդ տե՛ս Մանկու Ջետերքուրդ
 Ջերոմ, գավառ 240
 Ջիսեք, գավառ 242
 Ջիսեքի (Ջիր) 291
 Ջիսեքի (Ջիր) իշխանություն 291
 Ջիզա, քաղաք 291
 Ջիզայի իշխանություն 291
 Ջիհանանի գավառ 240
 Ջիր տե՛ս Ջիսեքի
 Ջիրամոս, գետ 318, 335, 338-339, 341-342
 Ջիրենյան թերակղզի 30
 Ջիրի իշխանություն տե՛ս Ջիրի իշխանություն
 Ջիհանան (Ալիթալ) 278
 Ջոնմոնյան Պոնտոս, սլավոնից 98-99, 101
 Ջոնտական դիտեղ 98
 Ջոնտական թագավորություն 96
 Ջոնտական լեռներ 5, 23, 27, 85, 384
 Ջոնտական ծով 85, տե՛ս նաև Սև ծով
 Ջոնտոս 89-90, 96, 207, 249, 253,
 Ջորտեյա, լեռնանցք 335, տե՛ս նաև Ասորական Դուռ
 Ջորտեյայի իշխանություն 329
 Ջոդոս-Պետրոս վանք 196
 Ջոդ իշխանի բերդ 205

Ջոդյանների (Ջադրականների) իշխանություն 305
 Ջոդիի եկեղեցի 147
 Ջահան, գետ 28, 318-319, 340, տե՛ս նաև Պիրամոս գետ
 Ջահրի, գյուղ 200
 Ջավախեթի-Մակաբի տե՛ս Ախալ-քաղաքի գետ
 Ջավախք, գավառ 245
 Ջավրդի լեռներ 21
 Ջելդիրի իշխանություն 386-387
 Ջենովա (Ջենովա) 334, 357
 Ջենովայի (Ջենովայի) Հանրապետություն 337
 Ջերմա, գյուղաքաղաք 214
 Ջերմաձոր, գավառ 234-235
 Ջերմաձորի չրջան 235
 Ջերմուկ 53, 201
 Ջերմուկ, ավան- քաղաք 205
 Ջերմուկ, բնակավայր 205
 Ջիհան գետ, 318, տե՛ս նաև Պիրամոս գետ
 Ջիհան գետ, 318, տե՛ս նաև Պիրամոս գետ
 Ջիմար, բերդ 237
 Ջրաբաշխ (Մուկաֆետ), լեռ 18
 Ջրաբերդ 376
 Ջրաբերդ, գավառ 375
 Ջրաբերդի մեղրություն 376
 Ջուլամերկի իշխանություն 386-387
 Ջուլամերկի Հյուսիսարևմտյան չրջան 237
 Ջուլատակ վանք 246
 Ջուղա 200
 Ջուղա, ավան 179
 Ջուղա, քաղաք 361
 Ջուղայի չրջան 179

Թահ, սարահարթի 26
 Թահեղա (Հոսեղեա), վայր 221
 Թահ-Էլ-Պահնիք (Թասխաննիք, Հոսեղեան), Հրփանդան 316
 Թահեղուցի լեռնանցք 28
 Թիզալե 38, տե՛ս նաև Ուրմիա լիճ
 Թշտունիք 87, 106, 252, 349
 Թշտունյան, գավառ 60, 63, 162, 168-170, 226, 295,
 Թշտունյաց լիճ, տե՛ս Վանա լիճ
 Թուղան տե՛ս Բիլեխի իշխանություն
 Թուրքալեռն, գավառ 243
 Թուրքեյան իշխանություն 284, 314, 326
 Թուսական երկրներ 312, 335
 Թուսական կայսրություն 407, 413
 Թուսաստան 64, 132, 366, 368, 374, 377-379, 396-397, 402, 404-405, 410-412, 422-426, 429, 430-431
 Թուսիա 64

Սադախիա՝ այժմ Աջալիա, բաղար 327
 Սալմաստ (Հուրալայ), գետ 28, 38
 Սալմաստ, բաղար 28, 68, 239, 379
 Սալմաստի լեռներ 28
 Սալմաստի չրջան 239
 Սալեմաժոր, գավառ 227
 Սակասեն 64, տե՛ս նաև Շակալեն
 Սաղմասավանք 137, 304
 Սամանդի (Ջամանդ) 139, տե՛ս նաև Շամդուլի գետ
 Սամարղանդ, բաղար 347, 355
 Սանկտ Պետերբուրգ 170, 185, 320
 Սանվիլյոն 275, 304
 Սանահին, վանք 248-249, 392
 Սանջակի լեռներ 21-22
 Սանասուն տե՛ս Սասուն գավառ
 Սառան-սու, գետակ 319
 Սառնիլ, մահալ 372, 412
 Սառնաբար, գյուղ 195

Սասուն 28-29, 50, 76, 78, 152-153, 155, 232-233, 268-269, 276, 294, 299, 345, 348, 364, 384, 386, 388
 Սասուն, գավառ 227, 232, 253, 288
 Սասուն (Բաթնան), գետ 43
 Սասունի իշխանություն 233, 288, 290, 294, 313, 346
 Սասունի (Սանա, Սանո) լեռներ 29-30
 Սասունի Հյուքմեխություն 386
 Սասունի ձորապետություն 388
 Սավալանի լեռներ 28, 38
 Սատաղ, բաղար 98-101, 117, 210
 Սատանի կամուրջ 196, 198
 Սատրապական Հայաստան 96, 99-101, 217
 Սարայ, բաղար 27, 357
 Սարայի լեռնանցք 28
 Սարավույթ Տրդատա 145
 Սարգար-Բուլաղ, իմամոց 17
 Սարգարաբաղ 372
 Սարգարաբաղի բերդ 405
 Սարգարաբաղի մահալ 372-373, 412
 Սարգարաբաղի օկրուգ 411-412
 Սարղես, բաղար 220
 Սարղինիա, կղզի 30
 Սարկիամիշ 49, 58, 126
 Սարկիամիշ, բաղար 423, 430
 Սարկիամիշի չրջան 112, 118, 384, 422
 Սարուս, գետ 318-319, 335, 338, 340, 342
 Սարվանդիքար, բերդ 341
 Սարվաթը, լեռնադաղաթ 12
 Սերաստիա 101, 428
 Սերաստիա, բաղար 97, 98, 101, 175, 210, 358
 Սերաստիա (Սվալ), բաղար 166
 Սերաստիայի իշխանություն 291
 Սերաստիայի մարզ 98
 Սերաստիայի չրջան 284, 350

Սերաստուպոլիս 98, 101, տե՛ս նաև Սերաստիա բաղար
 Սեխլի-Ախսախի, մահալ 372, 412
 Սեղևիկա, բերդ-նախահանդիսառ 342
 Սեղևիկա, բաղար- նախահանդիսառ 81, 320, 336, 342
 Սեղևկան պետություն 88
 Սեխի լեռնանցք 187
 Սեջուկյան տիրապետություն 233
 Սեյվանկալա տե՛ս Ման բերդ
 Սեյրակ Վահագնի 157
 Սև լիճ 13
 Սև ծով (Եվրասիան Պոնտոս) 9, 23, 30, 32, 40, 61, 64, 67, 77-80, 85, 95, 117, 128-129, 209-210, 251, 279, 312, 317-318, 335, 357, 362-363, 425
 Սև ջրի Հովիտ՝ Վանա լճի մոտ 27
 Սև ջուր 27, 41, տե՛ս նաև Արևմտյան Եվրաստ
 Սև ջուր 15, 45, տե՛ս նաև Մեծամոր գետ
 Սեջուր (Կարա-սու), գետ 372
 Սևան 187
 Սևան, բերդ 179
 Սևան, բերդ Թոնրավան գավառում 179
 Սևան, բաղար 187
 Սևան, լիճ 39, 59
 Սևան կղզի (այժմ՝ Բերակղզի) 36-37
 Սևան, կղզի, ամրոց, վանք 206
 Սևանի (Շահ-դաղ) լեռներ 10-11, 32-33, 368
 Սևան (Գեղամա) լիճ 10-13, 36-37, 46, 76, 117, 181-182, 187, 205-206, 246, 265, 280, 373, 376-378, 416, 434
 Սևանա լեռնաշղթա 181
 Սևանի լեռներ 49, 368, 373, 378
 Սևանի չրջան 37

Սեբար, գյուղ 247
 Սեբխեթ, գավառ 227, 231
 Սեբխեթ, բաղար 232
 Սեբոնի (Սեբոնի) լեռներ 21, 95, 150
 Սիլվան (Ճարկեն), բաղար
 Սինակ, լեռնադաղաթ 17-19, 39, 368
 Սինոպ 335-336
 Սիս 161, 315, 326, 328-330, 333, 335, 338-339, 341
 Սիս, գետ 319
 Սիս, բաղար 339, 358
 Սիս՝ երկրի (Գիլիկիա) 315
 Սիսական 33, 192-193, 198, 202
 Սիսական, գավառ 242
 Սիսական, նահանգ 33, 205
 Սիսական (Սյունիք) 180, տե՛ս նաև Սյունիք
 Սիսաջան, ճանապարհային կայան 187
 Սիսաջան 180, 185, 252, տե՛ս նաև Սյունիք
 Սիսիան 12, 14, 194, 379
 Սիսիանի լեռնանցք 12
 Սիսիանի չրջան 39, 185, 266, 379
 Սիսիան, բաղար 197
 Սիլվան 315, 323, 333, 336, տե՛ս նաև Կիլիկիա
 Սիլիկա 75, 118, 229, 271, 279, 283-284, 290, 312, 347,
 Սիլիկա (Աստրիք) 54, 317-318, 327, 335, 340-341, 357, 402, 434
 Սիլիական՝ Սիլիայի անապատ 80, 320
 Սյեջիկա, կղզի 30
 Սիլիան, լիճ 13, 20, 26, 30, 55, 150, 253, 270
 Սղերդ 386
 Սղերդ, բաղար 43
 Սղերդ 232
 Սղերդ (Սերիկեն), բաղար 232
 Սղնադի բերդ 377

Ամրատարերդ 214

Ամրատավան (Շեն Ամրատավան)
215

Ամրատի բերդ 204

Այունիք՝ Մուկյաց աշխարհ 7, 33, 39,
49, 51-52, 63, 65, 73-74, 78, 88,
104-107, 109-111, 163, 165, 166,
179-183, 185-187, 184, 188-191,
193-194, 196-197, 200-202, 204,
241-242, 253, 260-261, 263, 265,
274-275, 278-279, 301-302, 305,
310, 344, 347-349, 354-355, 364,
375-376, 379

Այունիք (Մզկունք), գավառ 184

Այունիքի բերդ 197

Այունիքի թագավորություն 184-186,
189-191, 194, 199, 204, 266, 278,
281, 287, 293, 297, 301, 313,

Այունիքի (Կապանի) թագավորու-
թյուն 265, 293

Այունիքի իշխանություն 344, 346

Այունիքի վանք 197

Այունյաց աշխարհ՝ Այունիք 74, 194-
195

Այունյաց գավառ 305

Այունյաց լեռներ 9, 11, 12, 32, 182,
193, 202, 263, տե՛ս նաև Զան-
գեզուրի լեռներ

Այունյաց ուստան 204

Այունյաց և Բաղուց թագավորու-
թյուն 184

Աղ (Ջող), ալան 378

Աղբ 201

Աղբ, ալան 207

Աղբ (Մաթթ), գավառ 33, 52, 184,
188, 205, 306

Աղզակուղ տե՛ս Մեծրաց լեռներ

Աղջ, գավառ 253

Առնիսթի 9-10, տե՛ս նաև Վիրահա-
յոց լեռներ

Սոսյաց անտառ 50

Սպանդարաբերձ, գավառ 240

Սպեր, գավառ 52, 60, 86, 96, 211, 215,
252

Սպեր, բաղաբ 215

Սպերի (Քապիթի) սանձակ 384

Սպիտակ (Աղջա) գետ 15

Սպիտակավոր եկեղեցի 205

Սպիտակասար, լեռ 9, 11

Սվազ 166, 385, 430, տե՛ս նաև Սե-
բաստիա քաղաք

Սվազի (Սեբաստիայի) վիլայիթ՝ 381,
383, 385

Ստեփանավան, քաղաք 248

Ստեփանավանի շրջան 217

Ստորի Բասեն 19, 45, 119, 264

Ստորին Բասենի դաշտ 19

Ստորին (Ներքին) Կորդղիք 234

Ստորին Հրազդանի ջրանցք 15

Սրինդ, բերդ 237

Սրմանց (Բինգյուլ-աղ), լեռնազագաթ
21, 44-45

Սուգուրիլու-սու, գետ 319

Սուգա, քաղաք 220, 317

Սուգնա, բերդ, իշխանատուն 205

Սուլխանիա, քաղաք 346

Սուկավ 18, տե՛ս նաև Սուկավոտ

Սուկավոտ (Քյոսա-դաղ), լեռ 16, 18-
19

Սուսանի Հյուքմեթություն 386

Սուրամի (Շուսմ Լիխի) լեռնաշղթա 9

Սուրբ Գևորգ եկեղեցի՝ Մաղկաձո-
րում 148

Սուրբ Գրիգոր եկեղեցի՝ Դվինում 196

Սուրբ Լույս (բրդերեն՝ Սիպուտ),
լեռներ 22, 270

Սուրբ Կարապետ, վանք՝ Աղճամար
կղզում 392

Սուրբ Կարապետ (Գլավա, Ռնակե-
յան), վանք 21, 157

Սուրբ Կարապետ, վանք Զեյթունում
327

Սուրբ Հակոբի ձոր (Վիհք Մասյաց)
17

Սուրբ Հակոբի վանք 377

Սուրբ Հովհաննեսի վանք 124

Սուրբ Մարի (Սուրմալու) 138

Սուրբ Ստեփանոս վանք 206

Սուրմալու 434

Սուրմալուի գավառ 416

Սուրմալուի դաշտ 15, 310, 314

Սուրմալուի մահալ 372, 411

Սուրմալուի շրջան 137, 432

Սուրմալուի ոստիկանական շրջան
416

Սուրմալուի օկրուգ 411

Սուրմալուի 281, 301

Սուրմալուի, դրոշաբաղաք 310

Սուրմալուի շրջան 112, 302

Սուրմալուի (Սուրմալու), բերդաքա-
ղաք 138

Սուրուվա, լեռնազագաթ 27-28

Վածոնիք (Ռաժանիա), գյուղ 193

Վաճանա վանք 191

Վաճախյան մեհյան 157

Վաճախ բերդ 326, 335, 339, 342

Վաճախյանների իշխանություն 303

Վաղարշապետ (Քաղբեկանդ) 279

Վաղարշապետ, բերդաքաղաք 124,
281

Վաղարշապատ, քաղաք 48, 67, 75,
93, 114, 134-135, 137, 256,

Վաղարշապատ (Ալաշկերտ) 58

Վաղարշապատի շրջան 133

Վաղարշավան 119

Վաղուղի, գյուղ 194

Վայ 185, տե՛ս նաև Վայոց ձոր

Վայոց ձոր (Վալուկեր), գավառ 242

Վայոց ձոր 6-7, 12, 51, 53, 185, 193-

194, 202-205, 302, 304-305, 348-
349, 354,

Վայոց ձոր, բերդ 185

Վայոց ձոր, գավառ 184-185, 188,
200-201, 265,

Վայոց ձորի լեռներ 181

Վայք 6, 12, 14

Վայք, լեռնաշղթա 181

Վան 52, 299, 387, 391, 397, 399-400,
428-429

Վան, քաղաք 27, 30, 34, 37-39, 67,
82-83, 154, 168, 170-175, 178, 252,

257, 277-278, 280-281, 295, 308,
349, 356, 358-360, 263, 384, 396,
430

Վանա լիճ 20, 26-29, 32, 34-39, 49-52,
54-57, 59, 60, 66-67, 72, 76, 82, 85,

87, 105, 150-151, 154, 159-163,
165, 169-172, 175-176, 210, 226,

253, 258-259, 262, 274-275, 289,
295, 298, 314, 364, 384, 402

Վանանդ, գավառ 113, 115, 118, 126-
127, 166, 249, 260, 264-265, 274,

292, 307, 310

Վանանդի (Կարսի) թագավորու-
թյուն 127, 260, 264-265, 278, 291-
292, 301

Վանի, Ամյուկի և Աղճամարի իշ-
խանություն 295

Վանի էպիսկոպոս տե՛ս Վանի վիլայիթ

Վանի թագավորություն տե՛ս Ու-
րարտ

Վանի շրջան 74, 433

Վանի վիլայիթ՝ 381, 383-384, 381,
387, 402

Վանոտագ տե՛ս Տոսպ

Վաչապան, գետակ 189

Վաչուտյանների իշխանություն 304

Վաչուտյանի (Վալուկեր), գավառ 52, 62, 88, 105-106, 109,
111, 138, 149, 153-154, 159-160,

162-170, 174, 176, 179, 181, 184, 194, 221, 223, 226, 234-235, 237-238, 251, 253-254, 260-264, 268, 274-275, 278-279, 284-285, 287, 289, 295, 298, 307, 347, 349, 365

Հասարականի Արծրունյաց թագավորություն 288

Հասարականի թագավորություն 165, 262-264, 266, 269-270, 278, 281, 285, 288-289, 295

Հասարականի իշխանություն 238

Հասարականի (Առուր-Ջաղրոյի) լեռներ 27-28

Հասարականի նահանգ 61, 65, 67

Հասարականի (Արենյի) կուսակալություն 287-289

Վարաց 263, 280

Վարագա լեռ 27

Վարագա վանք 172, 175

Վարադի դպրոց 264

Վարամունք (Մաղկաձոր), գավառ Արարատում 51, 113, 115, 118, 159, 181

Վարամունք (Վարմունք), գավառ Հասարականում 159, 168

Վարամունք, գավառ Տուրքերանում 154, 158-159

Վարանդայի մելիքություն 376-377

Վարաթակ, գետ 35

Վարդանակերտ, ալան 187

Վարդանակերտ, գավառ 240

Վարդգեսավան 134, տե՛ս նաև **Վաղարշապատ**

Վարդենիս 207

Վարդենիս, գետ 36

Վարդենիս, գյուղ 36

Վարդենիսի (Գյուղադարա) լեռնաշղթա 368

Վարդենիսի դաշտ 12

Վարդենիսի լեռնաշղթա 39, 203

Վարդենիսի (Հարավային Սևանի) լեռնաշղթա 9, 11-14, 36

Վարդենիսի լեռներ 182, 373

Վարձա 16

Վաղալի քննություններ 41, 53, 113, 126

Վեդի, գետ 46, 50, 371

Վեդի-թասար, մահալ 371-372, 411

Վենետիկ 82, 155, 334, 357

Վենետիկի Հանրապետություն 337

Վերին (Ավախա) Բասեն 18-19, 118

Վերին Բասենի դաշտ 19, 45

Վերին Ռադնիի իշխանություն 313

Վերին Կորդիք 237

Վերին Հանդ, գյուղ 190

Վերին Միջագետք 108

Վերլիկեն, գյուղ 198

Վերնաշեն, գյուղ 202

Վիեննա 87, 254

Վիճք Մսապաց տե՛ս Սուրբ Հակոբի ձոր

Վիրա-Ռենդերթյան նահանգ 413, 415

Վիրահայոց (Սոմխեթի) լեռներ 9-11, 302

Վիրք 62, տե՛ս նաև **Վրաստան**

Վոլդա, գետ 357, 396

Վոճ, գետ 40, տե՛ս նաև **Ճորոխ գետ**

Վրաստան 129, 143, 153, 237, 243, 257-258, 264, 267, 284, 293, 298-301, 304, 309, 312-313, 335, 340, 343-344, 352, 355, 364, 366, 374, 401, 407, 411, 433

Վրաց աշխարհ 103-104

Վրաց պետություն 116, տե՛ս նաև **Վրաստան**

Վրացական ՌՄՀ տե՛ս Պոր-Հրայիսի Վրաստան

Վրացական ժողովապետություն 105

Տաթև 193, 195-197, 201, 205, 280

Տաթև, գյուղ 195-196, 379

Տաթևի ձոր 196

Տաթևի մելիքություն 378-379

Տաթևի լճան 195

Տաթևի վանք 35, 190-192, 196-198, 202, 379

Տավորիկ 29

Տահար Մայրի 60

Տամակ, գյուղ 195-196

Տանբեր, գավառ 238

Տայգրյան (Տագրյան), գավառ 168

Տայոց աշխարհ 15, 23, 58, 61, տե՛ս նաև **Տայք**

Տայոց լեռներ տե՛ս Մեծրաց լեռներ

Տայք՝ Տայոց աշխարհ 25, 49, 58, 61, 77, 86, 88, 105-107, 109, 111, 156, 196, 207-208, 245, 249-250, 252

Տայքի կուրապաղատություն 166

Տանձավայր (Տանձավեր), գյուղ 193

Տանձուկենք 191

Տանձուտ, վայր 246

Տանտաթրական երկիր 104

Տաշիր 51, 245-247, 267

Տաշիր, գավառ 51, 245-247, 293

Տաշիր (Տաշիրք), գավառ 246-247

Տաշիր-Ջորադետ 260, 275, 300, 310

Տաշիր-Ջորադետ, գավառ 275, 310

Տաշիր-Ջորադետի թագավորություն 247, 260, 267, 278, 281, 287, 293-294, 297, 300-301, 313

Տաշրատափ (Տաշիր) 247

Տաշրատափի (Լոռու) բարձրավանդակ 11

Տաթիս 58

Տաթիս (Տայք) 249

Տաթրենդի (Տաթրի) երկիր, տե՛ս նաև Տայք

Տառ-Կարճնիկի կուրապաղատություն 250

Տավրոսի լեռներ 316, տե՛ս նաև **Տավրոսյան լեռներ**

Տավրոսյան լեռներ 5, 28, 33, 42, 222, 333

Տավուշ 242, 244

Տավուշ, քիչ 244, 293-294, 303

Տավուշ, գավառ 243

Տավուշ, գետ 44

Տավուշի իշխանություն 293

Տառնի, գավառ 227

Տարոն 106, 149, 151-152, 154-156, 158, 166, 168, 223, 227, 232, 253, 267, 269, 272, 274, 287-289, 299

Տարոն, գավառ 107, 136, 252

Տարոնի դաշտ 158

Տարոնի երկիր 109

Տարոնի իշխանություն 260, 267-269, 271, 278, 294

Տարոնի կուսակալություն 287-288

Տարսու, քաղաք 315, 317, 319-320, 326, 329-330, 335-340

Տարսու-չալ 319, տե՛ս նաև **Վիդնու գետ**

Տարսերան (Տարսերան) 149

Տարուն (Տարուն) 252

Տրիսխ, քաղաք 334, տե՛ս նաև **Տփլիս**

Տեկման, սանձակ 384

Տեկոյի սահարաթ 16

Տեկոյի վանք 132

Տեղ, գյուղ 199

Տեղեր եկեղեցի 137

Տեղի սահարաթ 13

Տերիկ, գետ 41, 97

Տերջան (Դերջան) 214

Տերջան, սանձակ

Տերունական, քիչ 303

Տիգրանակերտ, քաղաք 62, 65, 67, 75, 82, 91-92, 114, 117, 121, 141, 154, 173-174, 228-231

Տիգրանակերտ (Մարտիրոսապոլիս) 223

Տիգրիս, գետ 40, 42-44, 56, 60, 81-82,

85, 90, 163, 223, 227, 235, 237, 384
Տիգրան 104, 123, 126, 183
Տիկունի ապարանք 50
Տզնուտ, գետ 15, 177
Տմորիք 88, 237, տե՛ս նաև **Կորդրիք**
գավառ
Տյուրուս 80
Տոգ, ավան 377
Տուխատակ, գավառ 243
Տոսպ 106
Տոսպ, գավառ 162, 164, 168-170, 172
Տոսպա լիճ, տե՛ս նաև Վանա լիճ
Տորքն (Տորքնի), գյուղ 193
Տորի, գավառ
Տորոս, լեռներ 232, տե՛ս նաև **Հայկա-**
կան Տավրոս
Տվարածատափ, գավառ 154, 158
Տվարածատափի (Վարայափ) դաշտ
 45, 150
Տրապիզոն 86, 96, 215, 279
Տրապիզոն, քաղաք 80, 117, 125, 138,
 210, 357-360
Տրդատի Թախտ 145
Տրի (Տրո) գավառ 243
Տրպատուռի, գավառ 168-169, 176,
 տե՛ս նաև **Ատրպատուռիք գավառ**
Տրտու (Թարքաու), գետ 13, 82, 187
Տուլիխու թերզաքաղաք 59
Տունն Կիլիկիո (Կիլիկիա) 315
Տուշպա (Վան) 82, 114, 176
Տուշպա (Տոսպ, Վան), քաղաք 34, 57,
 172-173
Տուրուքների՝ Տուրուքերան աշխարհ
 52, 61, 65, 67, 85, 87-88, 105, 107,
 109-111, 115, 149-155, 159, 163,
 165, 167, 176, 218, 223, 225, 207,
 252-253, 263, 290, 299, 349
Տուրուքերան, գավառ 350
Տիդիս, քաղաք 9, 83, 105, 117, 240,
 243, 247, 267, 279, 313, 344

Յախյաց Քար, վանք 204
Յողուն, գյուղ 196
Յուրաքերդ, գյուղ 195-196
Յաքուտ, վայր 35
Ուզուն-շայա (Հայերեն՝ Երկար
սար), լեռներ 23
Ունիմանիկների Հմիրություն 66, 253,
 296
Ուխթիք, թերզաքաղաք 250
Ուխթիք, գավառ 250, տե՛ս նաև
Ոջաղն գավառ
Ուկրպինա 402
Ուջրկիսն, 124, 358, տե՛ս նաև Բա-
գավան
Ուռնա, 82, 117, տե՛ս նաև Եղեխա
335
Ուռուտ, գյուղ
Ուտի Առանձնակ, գավառ 243
Ուտի (Ուտիզ), աշխարհ 242
Ուտիք, աշխարհ 63, 64, 104, 105, 109,
 181, 241, 242
Ուրաշտու տե՛ս Ուրարտու
Ուրարտական պետություն 133
Ուրարտու (Ուրաշտու, Վանի թագա-
վորություն) 56-60, 70, 111, 117-
 167, 168, 172-175
Ուրծ, գավառ 118
Ուրմիա 5, 28, 36-38, 39, 57, 59, 60
Ուրմիա (Վապուտան) լիճ 85, 88, 93,
 103, 163, 235, 239, 262
Փամբակ 379
Փամբակ, գավառ 373
Փամբակ, գետ 44
Փամբակի զինտանցիա 411
Փամբակի լեռներ 9, 11, 111, 267, 368,
 373
Փամբակի Հովիտ 11
Փամբակի չրջան 415

Փամբակի ոստիկանական չրջան 416
Փամբի, լեռանցք 11
Փայտակարան, քաղաք 240
Փայտակարան՝ Փայտակարան աշ-
խարհ 63, 77, 104-105, 109, 187,
 239-240
Փառանուտ, գետակ 372
Փառիստ, գավառ 303
Փառնակիա, նավահանգիստ 96
Փափանների երկիր տե՛ս Բասեն
Փափիտիս, երկիր 88
Փարիզ 161
Փարեն, գետակ 372
Փարչենի ձոր 372
Փարչենի ձորահովիտ 372
Փարսի, գյուղ 136-137
Փարվանա գետ 16
Փարվանա լիճ 16
Փերի, գետ 42
Փիլարտոս Վարանուեռ իշխանու-
թյուն 291, 326
Փիա, թերզ 94-95
Փյունիկա 66, 229
Փյլի, կայարան 44
Փոցխով, գետ 44
Փորք Այ, լճակ 13, 39
Փորք Աղրակ 178
Փորք Աղրակ, գավառ 236-237, 289
Փորք Ախր 5, 23, 32, 64, 67, 79, 92,
283-284, 290-292, 308, 312, 315-
318, 324, 343, 347, 349, 357, 362,
392, 401-402
Փորք Բու, գյուղ 119
Փորք Մոփք (Շահունյաց Մոփք),
գավառ 221, 225
Փորք Կովկաս, լեռնահամակարգ 5, 9,
 12, 14, 27, 32, 44, 57, 181, 242
Փորք Լաք 23, 55, 86-90, 92, 96-98,
 102, 114, 166, 207-208, 210, 218,
 291-292, 315, 349, 385

Փորք Հայքի թագավորություն 96
Փորք Լավան 378-380
Փորք Լավան 378, տե՛ս նաև **Բուն**
Լավան
Փորք Լավան, գավառ 380
Փորք Մափս, լիճ 7-8, 15, 17, 27, 112,
 365, 368
Փորք Ջինզի լեռանցք 17
Փորք Մյունիք 241, տե՛ս նաև **Արցախ**
Քաղանուտ, գավառ 240
Քաղաք 157, տե՛ս նաև **Մուշ քաղաք**
Քաղաք Շամիրամա տե՛ս Վան քա-
ղաք 366
Քաղաքանայր տե՛ս Վաղարշապատ
Քաղաք Շամիրամա տե՛ս Վան քա-
ղաք 366
Քաղաքանայր տե՛ս Վաղարշապատ
Քաղիդ, գետ 43, տե՛ս նաև **Բաթմա-**
նա գետ
Քաշմիդի մեկրություն 378-379
Քաշմիդուց թերզ (Քաղուց) 193
Քաշմիդ տե՛ս Քաշմիդը գավառ
Քաշմիդը, թերզ 201
Քաշմիդը, գավառ 379
Քաշունիք, գավառ 193, 197
Քաշրան 6
Քաշարան, քաղաք 191
Քասախ գետ 14
Քարահերձ, թերզ 303
Քարբեք տե՛ս Քարբեք
Քարզան տե՛ս Անձապիք գավառ
Քարթլի 366
Քարվանսարայի (Կուջադի) լեռն-
անցք 8
Քեիլիսի լեռանցք 28, 92
Քեդ, գավառ 227
Քեփրի-քեյ 119
Քեսուն, քաղաք 326
Քեսունի իշխանություն 291
Քիթանաշահ, քաղաք 84
Քդի, գետ 21-22

Քղի, սանձակ 22

Քղիմար 82, 94, 117

Քղուսել տե՛ս Մովսես

Քոստափունար, լեռներ 22

Քոնեկյան, գավառ 240

Քոնա 200

Քրդական իշխանություն 387

Քրդական Հյուսիս-արևմտյան 385-387

Քրդաստան 235, 386, 401

Քրդաստանի լեռներ 43-44, 299, 384,

տե՛ս նաև Գորգվաջ լեռներ

Քցիա (Արամ), գետ 44

Քուժայիս, քաղաք 279

Քուժայիսի գավառ 413

Քուժայիսի նահանգ 415

Քուռ, գետ 10, տե՛ս նաև Կուր գետ

Քուստիֆառենա, գավառ 242

Օթլուբե, լեռներ 24

Օլթի, գետ 22-23, 40, 61, 250,

Օլթի, քաղաք 250, 423, 430

Օլթիի շրջան 422

Օլթիի օկրուգ 422

Օկոմի, ալան 119

Օմուռ դյուզ 249

Օմուռ վանք 248-249

Օշական, դյուզ 136

Օսմանյան Թուրքիա 350, 365-366,

380

Օսմանյան կայսրություն 366-367,

328, 381-383, 385-386, 388, 401

Օսմանյան սուլթանություն 350

Օսմանյան պետություն 348

Օսրոն 89-90

Օսրոնի թագավորություն 90

Օվաջիդի դաշտ, տե՛ս նաև Շաղա-

գունքի դաշտ

Օվաջիդի լեռներ 22, 24, 41

Օրբալիսեն, շրջան 97

Օրբեյանների իշխանություն 304

Օրբիսեն, շրջան 97

Օրդաբաթ, դյուզ 179

Օրդուբաթ 409, 411

Օրդուբաթ, քաղաք 179, 187, 412, 416,

422, 430, 432

Օրդուբաթի գավառ 415-416

Օրդուբաթի շրջան 179, 411

Օրդուբաթի օկրուգ 412

Օրկովի Հովիտ 17

Օրսեն, շրջան 97

Ֆարկին 231

Ֆարկին, գետ 223, 228

Ֆարկին, դյուզ 228

Ֆարկին, սանձակ 385

Ֆարկին (Մուֆարդին), քաղաք 384

Ֆարկին-սու տե՛ս Ֆարկին գետ

Ֆերգանա 347

Ֆիդեստով, դյուզ 11

Ֆիդեստովի լեռանք 44

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ԵՎ ՏՈՒՄԱՆՈՒՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբաս, թագավոր 264

Աբաս Ա, Տաշիրի թագավոր, Կորիկի

Բ-ի որդին 293-294

Աբասյան Գաղիկ, վանանդի թագա-

վոր 292

Աբասյան Հարստություն՝ Աբասյան-

ներ, արարական 66, 210, 255

Աբեդյաններ 106

Աբլ-Սվար Բ՝ Մանուկի որդին 298

Աբլ-Սվար, էմիր 297

Աբուլիթ Օրբիկ՝ վրաց իշխան 298

Ագոնց Նիկողայոս 64, 86, 91, 95

Ալեքսանդր Մակեդոնացի 52, 81, 317

Ալիշան Ղևոնդ 82, 133, 202, 246, 315,

323, 333, 336, 392

Ալպուրջյան Ա, 387

Ալի-Արսյան, սելջուկյան սուլթան

153, 160-161, 289, 291-292, 297,

308

Ալ-կոյունլուներ 348, 350-351, 354,

360, 364, 368, 375

Ահմադ, էմիր 231

Ահադյան Հր. 20

Ամատունիներ 106, 110, 115, 164,

177-178, 252, 262

Ամիրզուհա՝ Երևանի խան 401

Անահիտ, աստվածուհի 157, 175, 213

Անանիա Եփրակացի 108-109, 149,

169, 171, 207, 211, 246

Անգղյաններ՝ Անձեացիք 110, 224

Անձեացիներ 164, 262

Անտիոքոս Մեծ, Ալեկյան թագավոր

88

Անտոնիոս, Հռոմեական զորավար

213

Աչոտ Ա, թագավոր 7, 122

Աչոտ Բ Երկաթ, թագավոր 132, 206,

244

Աչոտ Գ, թագավոր 127, 248, 264, 267

Աչոտ Բագրատունի, իշխանաց իշ-

խան, 7, տե՛ս նաև Աչոտ Ա թա-

գավոր

Ապահուններ՝ Ապահունիք 151

Ապսիանոս, Հռոմեացի պատմիչ 65

Առանչաներ 377

Ասողիկ պատմագիր 162

Ասողիկ, աստվածուհի 157-158, 215,

224

Ավագ, Իվան Զաքարյանի որդի 300,

302-303

Ավան, մելիք 377

Ավետեց Սահմադին, վաճառական

130, 310

Արածի իշխաններ 115

Արզիշտի Ա, թագավոր 60, 133

Արզիշտի Բ, թագավոր 161

Արե, աստված 188

Արիստակես Լաստիվերոսի 120, 127-

128, 162, 224

Արծրունիներ՝ Արծրունյաց Տուն 33,

106, 110, 139, 164-166, 170, 172,

177-178, 180, 183-184, 234, 236,

252-263, 262-263, 268, 294-295,

328, 346

Արշակ Բ, թագավոր 121, 123, 125,

134, 138-139

Արշակունի թագավորներ 62, 68, 76,

107, 110, 115

Արշակունիներ՝ Արշակունյաց Տուն

77, 88, 92, 93, 104, 107-110, 115,

120, 125, 128, 133-135, 138-139,

145, 147, 156, 160-161, 164, 180,

183, 212, 221-223, 226, 236, 238,
240-241, 245, 262

Արշավիր 120

Արտաշես Ա, թագավոր 65, 87-92,
121, 140, 209, 215, 242, 245, 249

Արտաշես, Մեծ Հայքի կառավարիչ 88

Արտաշեսյաններ 77, 81, 90-92, 117,
164, 212, 236, 238, 240-241

Արտավազդ Բ, թագավոր 75, 173

Արտավազդ Մամիկոնյան 132

Ափսիս, արար էփր 137

Աթենքյաններ 73, 80, 81, 84-86, 218,
220, 236, 249, 317

Բաբգեն, Սյունյաց իշխան 184

Բագրատ Քաղառուներ 268

Բագրատունիներ 76, 106-107, 110,
115, 120-121, 123-124, 143, 147,
152-153, 165, 183-185, 201, 215,
232, 242, 244-245, 247, 250, 252,
260-261, 264, 268, 271, 292, 297

Բագրատունիներ Վրաց 250

Բաշու, մոնղոլական զորավար 194

Բաշու-Նոյան, խան 356

Բաժանյան Կ. 386

Բն, առասպելական թագավոր 20,
176

Բենթոթով, զենքայ, Հայկական
մարդի պետ 408

Բյուզնդիներ 110, 151, 161-162, 165

Բյու Ջաբարե, իշխան 303

Բորոյին, փոխզեղապետ, Երևանի
պարետ 404

Բուդա, զորավար 165, 237

Գարեդյաններ 107

Գաղիկ, Արծրունի իշխան Վասպու-
րական 149, 165

Գաղիկ Ա Արծրունի, Վասպուրակա-
նի թագավոր 170-171, 174, 195,

260, 263, 265

Գաղիկ Ա Բագրատունի, թագավոր

132, 185, 201, 241

Գաղիկ Բ Բագրատունի, թագավոր

67, 326

ԳաՆերեջ՝ Սյունյաց իշխանական

ճյուղ 182

Գան, սենատոր, ցարական պաշտոն-
յա 410, 413

Գաբանֆիլյան Հ. Գ. 254

Գեղյան Լ. 254

Գեղամ, Հայ ավանդական նահապետ

205

Գեղդի Գ. 304

Գնուկներ՝ Գնուկյաց Տուն 125, 160

Գրիգորեղով Ա. Ա. 432

Գրիգոր ԲՅնցի՝ Մաղխարոս 148

Գրիգոր Լուսավորիչ 211

Գրիգոր Մաղխարոս՝ ԲՅնցի 148

Գրիգոր Նարեկացի 171

Գրիգոր Տաթևացի 161

Գրիգոր Տդա, կաթողիկոս 315

Գուրգեն Բագրատունի, թագավոր

247

Գուրգեն, իշխան Վասպուրականի

149

Գուրգեն՝ Տաշիրի կառավարիչ 267

Դավիթ, իշխան 297

Դավիթ Անհաղթ 160

Դավիթ Անհաղթ, թագավոր 247, 267

Դավիթ Բ, թագավոր, Կորիկ Բ-ի

որդին 293-294

Դավիթ-Բեկ, զորավար 379, 380

Դավիթ Գ, թագավոր վրաց 300, 304

Դավիթ Մասունցի 233

Դատարե, նախարար 61, 162

Դարեհ Ա, Պարսից արքա 29, 80-81,
84-85, 220

Դերենիկ, Արծրունի իշխան 174

Դերենիկ՝ Սենեքերիմ թագավորի
սերնդից 295

Դիրի, շտաբի պետ 406

Դիմաքայաններ 110, 115, 128

Դրուկեղիանոս, Հռոմեական կայսր

98

Դոփ, բույր Ջաբարե և Իվանե եղ-
բայր իշխանների 305, 306

Դոփյաններ 206, 303, 305-306, 346,
348

Եղիշում՝ Լիպարիտ Օրբելյանի Հա-
նրդը 305

Եղևուդ, աֆարեկ 293

Եղիշ 7, 49

Նայիկ Եղիշ 203

Երեմյան Ս. Ս. 152, 186, 240, 245, 253,
270

Երեմիկ, սյունյաց աիկին 199

Երվանդ Գ, թագավոր 12, 122

Երվանդյաններ 60, 87, 110, 121, 164

Երվանդունիներ 110, 133-134

Երիբեմ եպիսկոպոս Եղևուդի 7

Ջաբահ, Մոփրի թագավոր 88

Ջաբարե զորավար, իշխան, Իվանեի
եղբայրը, 194, 294, 305

Ջաբարե, Հայ սպասարար 298, 300-
303

Ջաբարյաններ 131, 137, 143, 148,
186, 202, 206, 244, 246, 248, 294,
298, 300-306, 309, 310, 314, 348

Ջենոբ Դլակ, պատմագիր 155

Էդուարդներ 299-300

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Էսան Ե. 411

Բնչյեթ, աստված 59

Բնդոս, կայսր 98, 216

Բնդոսու Ռշունի 139, 170-171

Բռնիկ, զորավար 233

Բռնիկ Մամիկոնյան՝ Ասանա իշխան

294

Բռնիկյաններ 294

Բովան Արծրունի 33, 170-173, 239,
240

Բովան Մեծորբեցի, պատմագիր 161

Բորանյան Բորոս 129, 136

Ժուկովսկի Պ. Մ. 316

Իրն-այ-Փաթիհ, արար աշխարհացի

185

Իրանյե Օրի 378-379

Իվանե, աֆարեկ 246

Իվանե Ջաբարյան, զորավար 148,
194, 294, 301-305

Իվանե Օրբելի, իշխան, Արուսեյի
Օրբելի որդին և օգնականը 298,
300-301

Լազարե, զեղապետ 432

Լանկ Բամուր 161, տն'ս նաև

Լենկթնուր

Լենկթնուր 213, 298, 345-349, 351,
354, 355, 360, 363

Լեո 8, 31, 64, 129, 188, 367, 373, 382

Լեո Բ, թագավոր 326-327, 329-330,
337

Լիւշ Հ. Ֆ. 129

Լիպարիտ, զորավար 249

Լիպարիտ Օրբելյան 304-305

Լիպիյան Ստ. 31

Լուկուլլոս, զորավար 33, 229

Լուսինյաններ 328

Մաղարկյաններ 202, 294, 303, 305.

Լենկթնուր

տե՛ս նաև **Պոռչաններ**
Պաղք, աստված 59
Պաշտոն **Կենտոնքի** 148, 203
Պոռխոտուններ 106, 110, 151
Պոռքով Անուշիկյան 185
Պոռքով Բ Կոտակ, **Բաղավոր** 50, 76,
115, 119, 142, 159
Պոռքովանույշ, **Բաղուհի** 248
Պոռքեցի Հովհան 233

Կամարականներ 106, 110, 115, 120,
123, 128, 262
Կարա-Կոչունյուներ 348, 351, 354,
360, 364, 368, 375
Կարա-Յուսուֆ 348-349, տե՛ս նաև
Յուսուֆ
Կարաույով 185, 187
Կարա-Օման 349
Կիրակոս Գանձակեցի 6, 7
Կիրակոս Երզնկացի 203
Կոմիտաս, **Կաթողիկոս** 135
Կոտառեղին, **Իշխան**, **Կիլիկիո իշխան**
Ռուբենի որդին 326
Կորբուտ, **գորավար** 18, 61, 141-142
Կորիկն Ա, **Բաղավոր** 267
Կորիկն Բ, **Բաղավոր Տաշիրի** 293
Կրասովսկի, **գեներալ-լեյտենանտ**
404-408

Հազկերտ Բ 126
Համադաստուհի, **իշխանուհի** 198
Համդանյաններ 271
Համիդ, **սուլթան** 388
Հայկ Նահապետ 176
Հայկազուններ՝ **Սյունյաց իշխաններ**
182, 184
Հանեիրադ, **գորավար** 140
Հասան ընդ 350, տե՛ս նաև **Ուզուն**
Հասան
Հասան՝ **Մարի իշխան** 306

Հախուններ՝ **Հախունք** 107
Հարուն, **Հմիր** 189
Հարթի իշխաններ 151
Հեթում Ա, **Բաղավոր** 327
Հեթումյաններ 328-330
Հերակ, **բյուզանդական կայսր** 161
Հերոդոտ 60, 84-86
Հյուրման Հ, 87
Հոնեց Տիգրան 310
Հովհան(ես)՝ **Մամիկոնյան** 155
Հովհաննես Դրասխակերտցի կա-
թողիկոս 195
Հովհաննես Որոտնեցի 203
Հովհաննես Սուեցի 203
Հովհաննիսյան Ա., 408
Հովնան 155
Հովնան Ռուբեցի 233
Հովսեփ, **Հայ Բարգմանիչ** 224
Հովսեփյան Գարեգին 294
Հուլավա, **խան**, **Մանգուի եղբայր**
344-345, 359
Հուլառեղին, **իշխան**, **Կիլիկիո իշխան**
Ռուբենի որդին 326
Հուստինիանոս Ա, **բյուզանդական**
կայսր 64, 66, 86, 91-92, 94-95, 98-
101, 209, 216-217, 219, 223-224

Ջազիկ Նահապետ 198
Ջազիկյաններ 184
Ղազան խան 350, 357
Ղազար Փարպեցի 7, 114, 137, 148,
177
Ղանալանյան Ա, 158
Ղարանֆրիկյան Հ. Գ. 254
Ղափանցյան Գր. 63
Ղափաղարյան Կ. 144
Ճավճավաճ Ա., **գեներալ**, **Հայկա-**
կան մարզի պետ 408

Մամիկոնյաններ՝ **Մամիկոնյաց Տուն**
106, 109-110, 151-152, 155-157,
232, 249-250, 252, 267-268, 288
Մանանդյան Հ. 18, 33, 61-62, 65, 91,
230, 279, 343, 359
Մանավադյաններ 119, 159
Մանգու, **խան** 344
Մանիկ, **Աղթամար եկեղեցու ճար-**
տարապետ 171
Մանուչ, **Ալի-Արսլանի որդի** 291-
298
Մանուչյաններ 297
Մատ Ն. Տ. 73, 129
Մատթեոս Ուհայեցի 231, 233
Մարգարետուններ 62, 106, 164, 180,
262
Մարկո Պոլո 213, 323, 358, 359
Մելիք-Նուայի 377
Մելիք-Քանդի 195
Մելիք-Քանդյաններ 379
Մելիք-Իսրայելյաններ 375
Մելիք-լահ Ա, **սուլթան** 292-293, 307,
312, 326
Մելիք-Շահազարյաններ 377-378
Մելիք-Սաֆրազ 378
Մելիք-Տուղրիլ, **լահ** 297
Մելիք-Փարսադանյաններ 379
Մելիքսեթ-Քնկ Լ. 64
Մենոն, **գորավար** 52
Մենուա, **Բաղավոր** 34, 58, 159, 173
Մենիկով, **ցարական պալատնյա** 410
Մնարույ Մաշտոց 137, 158, 179, 224
Մերվանյաններ 271, 298
Միհր, **աստված** 215
Միհրատ **Եվլատոր** 96
Մինաս վարդապետ 379
Մկրտչյան Գ. Գ. 318, 324, 338, 340
Մխիթար Արթիկյանցի 146
Մխիթար Գուշ 246-247
Մխիթար սպարապետ 380

Մխիթար Յաղամեցի 203
Մուլա Իդրիս 385-387
Մոկաչ իշխաններ՝ **Մոկաչյաններ** 106,
109-110
Մովսես Ռոբենացի 45, 49, 76, 108,
121-122, 128, 134, 142, 149, 158,
173, 177, 214
Մովսես Կաղանկատվացի 243
Մորիկ կայսր 102, 219, 222
Մուհամմեդ 292
Մուշեղ Բաղրատունի, **Բաղավոր** 127,
264-265
Մուշկան **Երուսաղմուտ**, **գորավար**
177
Տուսուֆ, **Ասորպատականի արար**
Հմիր 123-124, 148-149, 165, 199-
200, 263
Տուսուֆ, **գորավար** 184, 233
Նազիր Շահ 377
Նալբանդյան Մ. 408
Նանա, **Իվանն** **և Ջաֆար Ջաֆար-**
յանների թույր 294
Նանն, **աստվածուհի** 214
Ներոն, **կայսր** 142
Ներսես Ա կաթողիկոս 157, 214
Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոս
404, 407, 410, 432
Ներսես Սանեցի 203
Ներսես Տալեցի, **կաթողիկոս** 136
Նիզամ-ուլ-Մուլք, **վեզիր** 307
Նիխոր, **պարսից գորավար** 178, 239
Նիկողայ Լ, **Ռուսաց Թագավոր**՝ **ցար**
406, 414
Նոյ Նահապետ 72
Շաղապանյաններ 297-298
Շահ Արաս 1-ին 374, 378, 400
Շահ Իսմայիլ 385

Շահանշահ, որդի Զաքարի 302-303
Շահարմաններ 176, 299, 301, 345, 349
Շահազարյաններ 378

Շամիրամ՝ Ասորեստանի թագուհի 173

Շապուհ Բ, արքա 120, 123, 125, 212
Շոպեն Բ. 371

Շարա 128

Շարեկեր Վ. 41

Որգունիներ՝ Որգունի Տուն 118-119, 159

Զաղաթյաններ 327

Զարմաշան, խան 131, 356

Զինգիզ-խան 343

Պալունիներ 110

Պաշլավունիներ 115, 147, 148, 295, 304

Պապ թագավոր 96, 123, 125, 214, 226

Պասկեր, գեներալ 404-408, 410, 432

Պարթևներ 236

Պետոս, Հոռոմական զորավար 221

Պետրոս Առաջին, Ռուսաց թագավոր՝
ցար 402

Պետրոս նախկուպոս (Սյունեցի) 194

Պիկեդիման Հ. Բ. 87

Պինիոս Ավագ՝ Հոռոմական աշխարհ-
հաղի 91

Պուտարբոս 33

Պոմպոնո, զորավար 18, 89, 90, 96, 229, 325

Պոռչ՝ Ներքին Նաչնիի իշխան վա-
սակի որդին 305

Պոռչյաններ 147, 148, 186, 294, 303, 305, 346, 348

Պաղմոնոս 58

Ջալալէդդին 162

Ջալալյաններ 346

Ջհանշահ 349-350, 375-376

Ռաշունիներ՝ Ռաշունյաց Տուն 60, 106, 110, 164, 170-171, 262

Ռոմանոս Դիոգենես, բյուզանդա-
կան կայսր 160, 180

Ռուբեն, Կիլիկիո իշխան 326

Ռուբինյաններ 284, 326, 328-330, 334, 340-342

Սալմանասար III, Ասորեստանի թա-
գավոր 315

Սահակ, իշխան 206

Սահակ, իշխան Սյունյաց 84

Սահակ Գարթնե կաթողիկոս 167, 224

Սահառունիներ 110, 128

Սահմադին, վաճառական 359

Սանասար, էպոսի Հերոս 232

Սասանյաններ 68, 93, 95, 103-104, 138, 140, 164, 177, 185-186, 219, 226, 236, 241, 245, 290

Սասունցի Դավիթ, էպոսի Հերոս 233

Սարգիս, Զաքարի իշխանի հայրը 300

Սելևկյաններ 81, 86-88, 90, 96, 151, 218, 236

Սելին, սուլթան 385-386, 401

Սենեգերթմ, թագավոր Ասորեստանի 232

Սենեգերթմ, թագավոր Վասպուրա-
կանի 67, 166, 175, 284, 295

Սենեգերթմ՝ Սենեգերթմ թագավորի
սերնույց 295

Սեֆնյաններ 374-375

Սկուրնիներ 151

Սկանդար, Շահարմաններից 349

Սմբատ Ա Բագրատունի, թագավոր
123-124, 132, 137, 195, 199

Սմբատ Բ Բագրատունի, թագավոր
267

Սմբատ, Սյունյաց իշխան 184, 204

Սմբատ Զահրիվանցի 126

Սմբատ Օրբելյան, իշխան 194

Սյունյաց իշխաններ 106, 110, 165, 204-205, 252-253, 263

Սյունիներ՝ Սյունյաց Տուն 109

Սոփի, իշխանուհի, Սյունյաց Սմբատ
իշխանի կինը 202

Սորման-էլ-Քոզրի 298

Ստեփանոս Իմաստասեր 194

Ստեփանոս Տարոնեցի՝ Առդղի 185

Ստեփանոս Օրբելյան 18, 33-35, 198, 205

Ստրաբոն 33, 52, 65, 73, 87-88

Վահագն, աստված 157

Վահան, իշխան Սյունյաց (Վապան)
191

Վահան Մամիկոնյան 104, 135, 137, 178, 239

Վահրամ Գագեղ՝ Բյու Զաքարիի որդի
303

Վահրամ Գաշավունի 262

Վահրամ Գաշավունի, սպարապետ
262

Վահրամյաններ 303, 346

Վահունի ջրմանական տուն 156

Վաղարշ Ա, թագավոր 119

Վաղարշ Բ, թագավոր 119

Վաղարշակ, թագավոր, Վաղարշա-
կերտ քաղաքի կառուցող 124

Վաղարշակ Ա, Արշակունի թագավոր
134

Վանանդի իշխաններ 115

Վաչե (Վաչուտ), իշխան 304

Վաչե Վաչուտյան, Վաչեի (Վաչուտ)
թոռ 304

Վաչուտյաններ 147, 148, 303-304, 346

Վաչե (Վաչուտ), իշխան 304

Վաչուտյաններ 147, 148, 303, 304, 346
Վասակ, Ներքին Նաչնիի իշխաննե-
րից 206, 305

Վասակ՝ Սյունյաց տեր 193

Վասակ Գաշավունի 296

Վասակ Պոռչյան 305

Վասիլ Բ՝ Բուլղարասպան, բյուզան-
դական կայսր 166, 264, 284

Վարամունիներ 115

Վարդան, աշխարհազոր 201

Վարդան Մամիկոնյան 177

Վարդան վարդապետ 185

Վերգիլիոս 46

Վերոնցով Մ. Ս., փոխարքա 414-415

Տակիտոս, Հոռոմնացի պատմագիր 33, 61

Տարային 194

Տիգրան Բ, արքա Հայոց 33, 65, 75, 87-92, 114, 173, 219, 226, 228-230, 236, 325

Տիգրան Հռոմեցի 310

Տորք Անգեղ 223

Տրդատ Ա, թագավոր 75, 142

Տրդատ Գ, թագավոր 125

Տրդատունիներ 164, 262

Տուրքիլ, սելջուկյան զորավար, սուլ-
թան 120, 160, 288, 291, 308

Տիգրանով 378

Ուլուն Հասան, Ակ-կոյունլույունիներից,
350, 364, տե՛ս նաև Հասան ընդ

Ռամեկ, մանավակերտցի վաճառական
310, 359

Ռուբր իշխաններ 115

Փառանձմ, թագուհի 123

Փավստոս Բուզանդ 66, 76, 125, 239

Փառլոն՝ Արև-Սևար Բ-ի որդին 298

Փիլարոսս Վարաժնունի 291

Փիլիպպե, իշխան 184

Քարիմանդին, վաճառական 359

Քեյ-Սուլթան՝ էմիր 298

Քերթոզ՝ Պետրոս եպիսկոպոս 194

Քաննոփոն 33, 43, 61, 67, 71, 84, 86,
127, 218, 236, 249, 317

Քրիստոս 146

Օգոստոս, կայսր 216

Օրինյաններ 328, 330, 342

Օրբելի Արուկեթ տե՛ս Արուկեթ
Օրբելի

Օրբելի Իվանե տե՛ս Իվանե Օրբելի

Օրբելի Հ. 129

Օրբելյան Լիպարիտ, իշխան 202

Օրբելյան Ստ. 33-35, 185, 198-199

Օրբելյաններ 186, 188, 202, 204, 303-
305, 346, 348, 354

ԺՈՂՈՎՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ՑԵՂԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Ազգի 55, 208

Ալարոզներ 60, 85

Ալ-կոյունլու, թուրքմենական ցեղ
348-349, 351, 354, 360, 364, 368,
375

Ալվաններ 62, 66, 92, 240-242, 251

Ալիբեկներ քրդական ցեղ 387

Ատրեստանցիներ 54

Ատրիներ 62, 65-66, 92, 116, 141,
153, 220, 227, 229, 324-325, 336,
402

Ատուր-բարեկներ 4

Ատրպատականցիներ 167, 238

Արարական ցեղեր 4, 252, 254, 259,
285

Արարներ 66, 83, 102, 116, 143, 147,
167, 210, 220, 226-227, 259, 324-
325, 336

Արմեններ 60

Բալեր (Բազեր), ցեղ 63

Բյուզանդացիներ 4, 289, 291, 296

Գամրենք 63

Թաթարական ցեղեր 4

Թաթար-մոնղոլներ 220

Թուրքական ցեղեր 66-67, 83

Թուրքեր 4, 174, 318, 352, 374, 380,
386, 399

Թուրքմենական ցեղեր 4

Թուրքմենական կարակոյունլու և
ակկոյունլու քոչվորական ցեղեր
4, 348-349

Իտալացիներ 325, 336

Պաղեր (Պաղաշներ) 61, 96

Պաղտիացիներ 249

Ռեթա-խուրիական ցեղեր 4

Ռեթեր 54, 63

Ռուրի-մխանիներ 54

Ռուրիներ 54-55, 60, 63

Վազբ, ցեղ 239

Վալսիկներ 152, 258, 270

Վալազուլիացիներ 92, 220, 229

Վարա-կոյունլու, թուրքմենական ցեղ
348-349, 351, 354, 360, 364, 368,
375

Վարդուխներ 61, տե՛ս նաև կորդվա-
ցիներ

Վարինիտներ 127, 215

Վիմրներ 63-64

Վիմրական սիրակներ, ցեղախումբ
128

Վովկայան Թաթարներ (ներկայա՝
ադրբեջանցիներ) 374, 399, 402

Վորդվացիներ 61, 92, 235, 249

Հայասա-Ազգի, ցեղային միություն
208

Հայասցիներ 63

Հայկական ցեղախմբեր 70

Հոռմաղցիներ 93, 142, 230-231

Հրեաներ 65-66, 116, 141, 153, 167,
186, 192, 220, 227, 229, 324-325,
336

Հույներ 4, 65-66, 92, 116, 153, 167,
210, 220, 227, 229, 287, 324-325,
336, 402

Մանրություններ 328, 339, 347, 357, 360
Մատիկներ 60, 85
Մարդեր (մարեր, մեղացիներ) 61-62, 92
Մարեր տե՛ս Մարդեր
Մեղացիներ տե՛ս Մարդեր
Միտակի, ցեղային միություն 54
Մոնղոլ-թաթարներ 66, 83, 116, 194, 219
Մոնղոլներ 4, 65, 67, 116, 131, 162, 186, 248, 259, 299, 303, 327, 337, 343-345, 352, 356, 357, 361, 363, 364

Նախրիի ժողովուրդներ, ցեղախմբեր 56
Նախրյան ցեղային միություն 54

Պարսիկներ 4, 62, 66, 93, 116, 142, 161, 178, 210, 220, 227, 241, 259, 359, 374, 385, 431

Ռումներ (Հույներ) 217

Սակեր 64, տե՛ս նաև **Սկոթներ**
Սալաբներ 60, 85, 86
Սելջուկ-թուրքեր (Քուրդ-սելջուկներ) 66, 115, 116, 153, 202, 210,

220, 227, 307, 309, 313-315, 359
Սելջուկներ 4, 67, 83, 115-116, 120, 153, 160, 167, 185-186, 190, 192, 194, 206, 209, 217, 266, 285-286, 288-289, 291-294, 296-301, 307-308, 314, 324, 326, 342
Սեֆյաններ 348, 350, 364, 367, 385
Սկոթներ՝ սկոթացիներ 64, 133, 244
Սուրաբիներ 54-55, տե՛ս նաև **Խուր-բիներ**
Վրացիներ 62, 66, 92, 245, 251, 355

Տալեր տե՛ս Տայցիներ
Տայցիներ՝ տայեր, տաոխներ 61, 249
Տաոխներ՝ տայեր 61, 249
Տիրարներ 96

Ռեթանիկներ 152, 258
Ռուստոացիներ 56-57, 59-60, 63, 70, 172

Քրդական ցեղեր 258-259, 387, 401
Քրդեր 167, 220, 227, 235, 314, 359, 364, 374, 386-387, 399, 402
Սամանյան թուրքեր 350

ԹԱԳԵՎՈՍ ՀԱՎՈՐՑԱՆ

Թաղետա Հակոբյանը ծնվել է 1917 թ. Կապանի չրջանի Լեռնա-ձոր գյուղում, ուր և ստացել է սկզբնական կրթությունը: 1935 թ. ընդունվել է 1940 թ. գերազանցության դիպլոմով ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի աշխարհագրական ֆակուլտետը:

Թ. Հակոբյանը 1947 թ. մինչև իր արգասավոր կյանքի վերջին օրը՝ 1989 թ. Հոկտեմբերի 16-ը, աշխատել է Երևանի պետական համալսարանում: Նա 1949 թ. սլաշտպանել է թեկնածուական, իսկ 1962 թ. պոկտորական դիսերտացիան: Թ. Հակոբյանին 1963 թ. շնորհվել են պրոֆեսորի, իսկ 1968 թ. գիտություն վաստակավոր գործչի պատվավոր կոչումներ: Նա 1955-1957 թթ, և 1965-1968 թթ, եղել է աշխարհագրական ֆակուլտետի ղեկավար: 1962 թ. մինչև 1987 թ. ղեկավարել է համալսարանի տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնը:

Բազմամասնական գիտնականի աշխատությունների առաջին խումբը վերաբերում է Հայաստանի պատմական աշխարհագրությանը, պատմական Հայաստանի բաղաբերքին, փառավոր Անիին: Հեղինակը խոր գիտականությամբ բնեց, ստացված արդյունքներն ընդհանրացրել ու տվել է հաղագիտության համար շատ կարևոր նշանակություն ունեցող հիմնադրի գործեր: Այս աշխատությունները ոչ միայն աչքի են ընկնում գիտականությանը, այլև ստեղծված են խոր հայրենասիրությամբ: Դրանք բոլորում են իրենցից իրենց ամենամեծ զգացմունքներ՝ մեր այսօրվա և կորցրած Հայրենիքի ամեն մի հատվածի հանդեպ՝ վասպուրական, Գուգարք, Սևուս, Վայք, Տարոն, Սյունիք, Արցախ, Շիրակ և այլն, որոնց մասին նա գրում էր սրտի իրիթիմով ու մտքի թռիչքով:

Պրոֆ. Թ. Հակոբյանի հետազոտությունների մյուս ուղղությունը աշխարհագրության պատմությունն էր: Լայն ընդգրկմամբ և գիտական մեծ հմտությամբ նա ընտելացել է առկա տարբեր դարաշրջանների սոցիալ-տնտեսական և սոցիալ-քաղաքական հարաբերությունների փոփոխության ժամանակի աշխարհագրական գիտության նվաճումները, նրա զարգացման խնդիրներն ու առանձնահատկությունները: Այս խմբի աշխատությունների նշանակությունը դուրս է գալիս համահայկական չրջանակներից: Դրանք բարձր են գնահատվել նաև օտարազգի մասնագետների կողմից:

Արգասավոր գիտնականի աշխատությունների երրորդ խումբը

վերաբերում է քաղաքամայր Երևանին: Հնագիտական, պատմագրական, արվեստագիտական հարուստ նյութերն ի մի բերելով, Հեղինակը համակողմանիորեն ներկայացրել է մեր Հիմալուրց մայրաքաղաքի պատմության երկարաձիգ ուղին, նրա տնտեսական, հասարակական, քաղաքական և մշակութային կյանքի բնորոշ կողմերը: Առանձնապես ուշադրով է «Երևանի պատմությունը» քառահատոր աշխատությունը, որը բազմահարուստ փաստական նյութերով կերտված մի հանրագիտական երկ է:

Առանձին խումբ են կազմում Ք. Հակոբյանի՝ Սյունիքի թագավորության, հայ ժողովրդի պատմությունը, նրա հիշարժան զեպերին, Հայաստանի տեսարժան վայրերին, Հայրենագիտությունը, հայ անվանի պատմաբան-աշխարհագետ-քննադատներին նվիրված աշխատությունները, Հայրուրավոր գիտական ու քննադատական հոդվածները:

Հատուկ քննադատ է կազմում պրոֆ. Ք. Հակոբյանի բառարանականական գործունեությունը: Նա հիմնադրել և երեք ու կես տասնամյակից ավելի զբաղվորում էր Հայաստանի ու նրա հարևան շրջանների տեղանունների բազմահատորանոց բառարանի ստեղծման աշխատանքները:

Առանց չափազանցության պետք է ասել, որ Հեղինակների երեք հոգուց բաղկացած խումբը (Ք. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Բարսեղյան) կատարել է մի ամբողջ գիտահետազոտական ինստիտուտի աշխատանք: Հանրագիտական ու գործնական ուղեցույց-ձեռնարկ է աշխարհագրության, պատմության, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսության ու մշակույթի պատմությանը, հնագիտությանը ու ազգագրությանը զբաղվող մասնագետների, ընկերացող լայն հասարակայնության համար: Հեղինակները 2002 թ. արժանացել են ՀՀ նախագահի մրցանակի:

Ք. Հակոբյանին բնորոշ է գիտական քայքայով բարեխղճությունը: Նա չէր քաղաքարվում մասնագիտական գրականության մեջ արվեստի նյութերով, ամեն կերպ քննադատել էր փաստական նյութը հարստացնել անձնական գիտամեթոդով և հետազոտություններով, անգամ վարչաքաղաքական տեսակետից անմատչելի օբյեկտների համար: Բնութագրական է հետևյալ փաստը, Միջնադարյան Հայաստանի հուշակավոր մայրաքաղաք «Անիի պատմությունը» երկհատոր աշխատությունը չարադրելու համար Հեղինակը չարաթմեր անընդհատ Անիի չքմանի Խարկով սահմանամերձ գյուղից սահմանապահների գինիորական գիտաաշխատակից զինելով տեղանքն ու ավերակները, ճշտում էր քաղաքի հատակագծին, քաղաքային շինություններին

և օբյեկտների տեղադրմանը առնչվող հարցերը, ստուգում գրական տվյալներն ու փաստերը:

Մեծ է Ք. Հակոբյանի փաստակր աշխարհագետ և պատմաբան մասնագետների արտոնատման գործում: Նա հատուկ սիրով ու հմտությամբ էր գիտահետազոտական աշխատանքը զուգակցում դասախոսական աշխատանքին: Բարձրագույն կրթությամբ մասնագետների պատրաստումը, հատուկ դասընթացների ու ուսումնական ձեռնարկների ու դասագրքերի ստեղծումը նա համարում էր իր պատվի գործը:

Ք. Հակոբյանը չէր ձգտում պաշտոնի կամ տիտղոսի: Նրա համար մեծագույն բերկրանքը քրտնաջան գիտական աշխատանքն էր: Նա հանուն դրա ժամկետից չուտ թողնեց ֆակուլտետի ղեկավար (1968 թ.), իսկ Հետազոտում (1987 թ.) նաև տնտեսական աշխարհագրության ամբիոնի վարիչի պաշտոնները:

Պրոֆ. Ք. Հակոբյանի անխոնջ աշխատասիրությունը, անմնացորդ հայրենասիրությունը, նպատակին հասնելու հետևողականությունը, գիտական մեծ բարեխղճությունը, արամտությունը և կենսախիղճը զիտվորությունը երիտասարդությանը, և ոչ միայն երիտասարդությանը, դասախոսական լավագույն օրինակներ են: Հայրենի գիտությանն անմնացորդ ծառայելու փայլուն օրինակ է նաև նրա ողջ կյանքը: Իր անխոնջ աշխատասիրությամբ և բազմաթիվ գրքով, Ք. Հակոբյանը հիշեցնում է **Մեծ Ալիշանին**:

Ք. Հակոբյանի մի շարք աշխատություններ թարգմանվել են անգլերեն, ռուսերեն, պարսկերեն և այլ լեզուներով:

Մեր Ք. Հակոբյանին գիտերին 1948 թվականից: Եվ նրա աչքերում առաջին անգամ արտասուք տեսանք Պարույրի մահվան օրերին: Սևակը գրում է. «Ինչ լինում է՝ թող որ լինի միանգամից...»: Ինչպես Պարույրի, այնպես էլ Հակոբյանի մոտ ֆիզիկական վերջը վրա հասած միանգամից:

Մտաբ ընդ մեծությունը զգացվում է նրա կտրվելուց հետո, սարի բարձրությունը՝ ոչ թե ստորոտից, այլ՝ հեռվից: Հակոբյանի գիտական-մանկավարժի առավել մեծությունն ու վեհությունը դեռ կզգացվի ժամանակի հեռուներից:

Լ. Վախյան
Ռուսաստանի Դաշնության
ՄԳԱ Թղթակից անդամ,
պրոֆեսոր Ռ. Նազարյան

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հեղինակի կողմից3

ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԻՆ

Հայկական լեռնաշխարհի բնական պայմանները

1. Սահմանները, երկրաբանական անցյալն ու ուելիֆը	5
2. Կլիմայական պայմանները	30
3. Ջրադրություններ	35
4. Բուսականությունը և կենդանական աշխարհը	47
5. Բնական հարստությունները	51

ԵՐԵՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը հնագույն ժամանակներից մինչև մ. թ. VII դարը

Հին Հայաստանի բնակչությունը

1. Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչները և նրանց բնակության շրջանները	54
2. Հին Հայաստանի բնակչության թիվը, էթնիկական կազմն ու խտությունը 64	
3. Հին Հայաստանի բնակչության դասակարգային կազմը և դրազմույթը	68
Հին Հայաստանի գյուղատնտեսական կյանքի և արտադրության ու տնտեսական նշանակությունը	77

Համառոտ տեսություն Հին Հայաստանի տարածքի և վարչական բաժանման՝ սկզբնական հնագիտական ժամանակներից մինչև VII դարը

1. Հին Հայաստանի տարածքը և վարչական բաժանումը մ. թ. ա. V-ից մինչև մ. թ. I դարը	84
2. Հին Հայաստանի տարածքը և վարչական բաժանումը I դարի կեսից մինչև VII դարի կեսը (մ. թ.)	92

ԵՐԵՐՈՐԳ ԲԱԺԻՆ

Հին Հայաստանի պատմաաշխարհագրական նկարագիրը

Արարատ

1. Անտեր, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	111
2. Վարչապաշտության կենտրոնը և բնակչությունը	114
3. Ճանապարհներ	116
4. Գավառները	118
Բառեն, Արեւիկյան, Գարեշյանք և Հափսունիք	118
Արշարունիք	120
Բաղրիվանք	124
Մաղկատն	125
Վանանք	126
Շիրակ	128
Արագածոտն	133
Ճակատք	137
Կողովատ	138
Մալաթիա	139
Ուտան	140
Մաղաղ	145
Կոտայք	146
Նիդ	147

Տարբերակ

1. Անտեր, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	149
2. Վարչապաշտության կենտրոնը և բնակչությունը	151
3. Ճանապարհներ	154
4. Գավառները	154
Ուտ, Արշարունիք և Ասպակունիք	156
Տարեն	156
Մարդաշիր, Գառնաշիր, Տարածաշիր և Գալատ	158
Վարածունիք, Հարք և Աղաշունիք	159
Աղիվատ, Բզնունիք, Կոք, Ուտիտունիք և Երվադ	160

Վասպուրական

1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	162
2. Վարչաքաղաքական վիճակը և բնակչությունը	164
3. Ճանապարհները	167
4. Գավառները	168
Ռչտունիք կամ Ըորչտունիք	169
Տուսպ	172
Արերանի գավառ	176
Անձնացի կամ Անձապացիք	176
Մարդաստան և Արտաշ	177
Աղբակ	178
Անձախիձոր, Թոնրավան և ճուռաշուտ	179
Գողթն	179
Նախճական	180

Սյունիք

1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	180
2. Վարչաքաղաքական վիճակը և բնակչությունը	182
3. Ճանապարհները	187
4. Գավառները	188
Արևիք	188
Կոփտական	189
Ջորք	190
Բաղք	192
Մղուլք կամ Սյունիք	193
Հարանդ	197
Երեջակ	199
Ճաշուկ	200
Աղաւեջք	201
Վալդոց Ջորք	201
Գեղարբունիք	205
Սոզք	207

Բարձր Հայք

1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	207
2. Վարչաքաղաքական վիճակը և բնակչությունը	208

3. Ճանապարհները	210
4. Գավառները	211
Դարանաղի գավառ	211
Եկեղաց գավառ	212
Մանանաղի գավառ	214
Դերջան	214
Սպեր	215
Կարին	215

Ձորորդ Հայք

1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	217
2. Վարչաքաղաքական վիճակը և բնակչությունը	218
3. Ճանապարհները	220
4. Գավառները	221
Անձիտ, Անձիթ կամ Հանձիթ	221
Մեծ Մոփք	222
Անդեղաուն	223
Հալալաք	223
Խորձան	224
Պաղեստուն	224
Բալաշոփա	224

Աղձիք

1. Անունը, դիրքը, սահմանները և բնական պայմանները	225
2. Վարչաքաղաքական վիճակը և բնակչությունը	226
3. Գավառները	227
Եփրկերառ	227
Արղն	231
Սերխեթք	231
Սանասուն կամ Սասուն	232
Մոկք	234
Կորճեք	235
Կորդուք	237
Կորդիք	237
Որսիրանք	237
Փոքր Աղբակ	237

Պարսկաճայր	238
Հեր	238
Ջարեմանդ	239
Փայտախարան	239
Արցախ	241
Ռտխ	242
Ռտի Առանձնակ	243
Գարդման կամ Գարդմանաձոր	243
Եփկաշեն կամ Եակաշեն	244
Տավուշ	244
Գուգարք	245
Ջորափոր	246
Տաշիր	247
Տայք	249

ՁՈՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Հայաստանը VII–XVIII դարերում

Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակն ու տնտեսությունը VII դարի կեսերից մինչև IX դարի կեսերը

1. Վարչաքաղաքական վիճակը	251
2. Տնտեսություն	254
Գյուղատնտեսություն	254
Արհեստագործություն և աղյուսագործություն	255
Քաղաքները, ճանապարհները և առևտուրը	256
3. Տեղաշարժեր բնակչության աշխարհագրության մեջ	258

Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակն ու տնտեսության զարգացումը IX դարի կեսերից մինչև 1045 թ.

1. Վարչաքաղաքական վիճակը	259
Անի–Երևանի թագավորություն	260
Վասպուրականի թագավորություն (908–1021)	262
Վանանդի կամ Կարսի թագավորություն (963–1065)	264
Սյունիքի կամ Կապանի թագավորություն (970–1170)	265

Տաշիր–Ջորափորի կամ Հոռու թագավորություն (X–XIII դդ.)	267
Տարոնի իշխանություն (826–966)	267
Կայսրիկների էմիրություն	270
Աղձնիքի կամ Արզնի էմիրություն	271
2. Տնտեսության զարգացումը IX–XI դարերում	272
Գյուղատնտեսությունը	272
Արհեստագործությունները, լեռնային արդյունագործությունները, ճանապարհները և առևտուրը	276
Քաղաքները	281
3. Տեղաշարժեր բնակչության աշխարհագրության մեջ	283

Հայաստանի վարչաքաղաքական և տնտեսական դրությունը բյուզանդական ներխուժման և սելջուկյան տիրապետության զանգվածային փամանակաշրջանում

1. Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30-ական թվականները	286
Հայաստանի վարչաքաղաքական բաժանման կարգը Բյուզանդիայի կարճատև տիրապետության շրջանում (1045–1071 թթ.)	287
Տարոնի կուսակալություն	287
Վասպուրականի կամ Արևելքի կուսակալություն	288
Անիի կուսակալություն	289
Արևմտյան Հայաստանի Հայկական մանր իշխանությունները	290
Բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս եղած Հայկական իշխանությունները	290
Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը սելջուկների տիրապետության ժամանակ (1071 թ. մինչև XII դարի երկրորդ կեսը)	291
Հայկական մանր թագավորություններ և իշխանություններ	292
Հայաստանի էմիրությունները	296
Հյուսիսարևելյան Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը XII–XIII դարերում	300
Ջաբարյանների տիրապետության շրջանները	302
Ջաբարյանների կազմած իշխանությունները	303
2. Հայաստանի տնտեսական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30–40-ական թվականները	306
Հայաստանի տնտեսական դրությունը XI դարի կեսերից մինչև XII դարի երկրորդ կեսը	306

Հյուսիսարևելյան Հայաստանի տնտեսական դարգացումը XIII դարի կիրճերից մինչև XIII դարի 30-40-ական թվականները	309
3. Տեղաշարժեր Հայաստանի բնակչության աշխարհագրության մեջ XI դարի կեսերից մինչև XIII դարի 30-40-ական թվականներն ընկած ժամանակաշրջանում	313

Պիլիկիայի Հայկական պետությունը պատմաաշխարհագրական առումով (Համատես ափսոսելով)

1. Պիլիկիայի բնական պայմանները	316
Առաւել, դիրքը, սահմանները և ուղիները	316
Գետերը և կլիմայական պայմանները	318
Բուսական և կենդանական աշխարհը	321
Բնական Հարստությունները	323
Պիլիկիայի Հայկական պետության բնակչությունը	324
2. Պիլիկիայի Հայկական պետության վարչաքաղաքական դրությունը	326
3. Պիլիկիայի Հայկական պետության տնտեսության կարևոր ճյուղերը	331
Գյուղատնտեսությունը	331
Լեռնային արդյունադրությունները և արհեստները	333
Ներքին ու արտաքին առևտուրը և ճանապարհները	334
4. Պիլիկիայի Հայկական պետության քաղաքներն ու բերդերը	337
Նշանավոր քաղաքները և նավահանգիստները	339
Գաղթը բերդերը	342

Հայաստանի քաղաքական կյանքի և տնտեսության անկումը (XIII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը)

1. Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը XIII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը	343
Հայաստանի վարչաքաղաքական իսթանությունը մոնղոլների տիրապետության ժամանակաշրջանում	343
Հայաստանը Լենկթեմուրի արշավանքների և կարակոյունլուների ու ակկոյունլուների տիրապետության շրջանում (XIV դարի վերջերից մինչև XV դարի վերջը)	347
2. Հայաստանի տնտեսական կյանքի անկումը XIII դարի 30-40-ական թվականներից մինչև XV դարի վերջը ընկած ժամանակաշրջանում	350
Գյուղատնտեսությունը	352
Արհեստները և լեռնային արդյունադրությունները	355

Առևտուրը և քաղաքները	356
3. XIII-XV դարերի Հայաստանի բնակչության աշխարհագրությունը	361

Հայաստանի վարչաքաղաքական վիճակը և տնտեսական պայմանները XVI-XVIII դարերում

1. Հայաստանի վարչաքաղաքական դրությունը XVI դարի սկզբներից մինչև XIX դարի սկիզբը	364
Արևելյան Հայաստան	367
Երևանի խանությունը	368
Ղարաբաղի և Նախիջևանի խանությունները	374
Հայկական մելիքությունները և իշխանությունները	375
Արևմտյան Հայաստան	380
Արևմտյան Հայաստանում կաղմված վիշապները	383
Արևմտյան Հայաստանի տարածքում եղած բրդական Հյուսիսային թյուրքերը	385
Հայկական իշխանությունների մաքուրացումը	388
2. Հայաստանի տնտեսական վիճակը XVI-XVIII դարերում	389
Գյուղատնտեսությունը	389
Արհեստադրությունները և առևտուրը	394
Քաղաքները	398
3. Հայաստանի բնակչության տեղաշարժերն ու աղգային կաղմը XVI-XVIII դարերում	400

ՉԵՆԳԵՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ Հայաստանը 1801-1917 թթ.

1. Երկրի վարչական կարգը	404
2. Տնտեսական կյանքը	423
Ցարիզմի տնտեսական քաղաքականությունը Անդրկովկասում և Արևելյան Հայաստանում	423
Տնտեսությունը	426
3. Բնակչությունը	431
Օղակադրծված դրականություն	436
Резюме	442
Summary	451

Տեղանունների ցանկ	454
Անձնանունների և տոհմանունների ցանկ	497
Ժողովուրդների և ցեղերի անունների ցանկ	505
Քաղաքային և գյուղական	507

ՀԱՅՈՐԲԱՆ ԹԱԳԵՎՈՍ ԽԱՋԱՏՈՒՐԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝	Լ. Գ. ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ
Տեխնիկական խմբագիր՝	Վ. Զ. ԲԴՈՑԱՆ
Սրբագրիչ՝	Վ. Վ. ԴԵՐԶՅԱՆ
Համակարգչային չափմանք և մակագրում՝	Ք. Շ. ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻ Ս. Ա. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ

Հանձնված է տպագրության՝ 12.10.07 թ.:

Թուղթը՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Ձախար՝ 60x84 $\frac{1}{16}$:
Հրատ. 28,3 մամուլ, տպագր. 32,5 մամուլ = 30,2 պլաթ, մամուլի:
Տպարանակ՝ 600: Պատվեր՝ 97:

Երևանի պետական համալսարանի Հրատարակչություն, Երևան, Այ. Մանուկյան 1

Երևանի պետական համալսարանի տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 82